

Γιάννης Μηλιός

Σπύρος Λαπατσιώρας

Γιώργος Οικοομάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ

ΑΝΑΛΥΣΗ

Ελληνικά
γράμματα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α: ΣΧΟΛΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΧΟΛΕΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

- 1.1 Το επιστημονικό αντικείμενο ως θεωρητική έννοια
- 1.2 Η Κλασική Πολιτική Οικονομία: *Adam Smith*
- 1.3 Θεωρητικές αντιφάσεις στο έργο του *Adam Smith*:
Δύο εκδοχές της θεωρίας της αξίας
- 1.4 Οι νεώτερες Σχολές Οικονομικής Θεωρίας: Διαμόρφωση νέων
θεωρητικών αντικειμένων και συστημάτων εννοιών
- 1.4.1 Η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας και η αποσύνθεση
της Κλασικής Σχολής
- 1.4.2 Αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου και επιστημονικού «παραδείγματος» I:
Υποκειμενικό όφελος και Νεοκλασική Σχολή
- 1.4.3 Αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου και επιστημονικού «παραδείγματος» II:
Η αξία ως κοινωνική σχέση και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής
(Καρλ Μαρξ)
- 1.5 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

- 2.1 Εισροές και εκροές της (καπιταλιστικής) διαδικασίας παραγωγής
- 2.2 Ροές και αποθέματα
- 2.3 Αρχικό και τελικό απόθεμα μέσων παραγωγής, ενδιάμεσες εισροές
- 2.4 Ακαθάριστο και Καθαρό Προϊόν, ενδιάμεσες εκροές
και Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής
- 2.5 Η διανομή του Καθαρού Προϊόντος και η απόσβεση
- 2.6 Ονομαστικός και πραγματικός μισθός, ακαθάριστη επένδυση:
Η αναπαραγωγή της διαδικασίας παραγωγής

ΜΕΡΟΣ Β: Η ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

-
- 3.1. Στοιχεία για το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της μικροοικονομικής - νεοκλασικής
θεωρίας
- 3.2. Πρώτες βασικές έννοιες για την κατανόηση της μικροοικονομικής θεωρίας
.....
- 3.2.1. Το οικονομικό πρόβλημα και το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης
.....
- 3.2.2. Παραγωγικές δυνατότητες και κόστος ευκαιρίας
- 3.2.3. Ποιος αποφασίζει και συντονίζει τι, πώς και για ποιον;
- 1.3. Προσφορά και ζήτηση· αρχική θεώρηση
- 3.3.1. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης
- 3.3.2. Έχουν όλα τα αγαθά τιμές;
- 3.3.3. Η αγορά
- 1.4. Η ζήτηση των αγαθών

3.4.1.	Η ζητούμενη ποσότητα
3.4.2.	Η καμπύλη ζήτησης της αγοράς και ο νόμος της ζήτησης
3.4.3.	Άλλοι, πλην της τιμής, προσδιοριστικοί παράγοντες της ζητούμενης ποσότητας
3.5.	Η ελαστικότητα ζήτησης
3.5.1.	Τοξοειδής ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή
3.5.2.	Σημειακή ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή
3.5.3.	Ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή και συνολική δαπάνη
3.5.4.	Ειδικές και μη ειδικές περιπτώσεις ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή
3.5.5.	Προσδιοριστικοί παράγοντες της ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή
3.5.6.	Άλλες ελαστικότητες ζήτησης
1.6.	Η προσφορά των αγαθών
3.6.1.	Η προσφερόμενη ποσότητα
3.6.2.	Η καμπύλη προσφοράς της αγοράς και ο νόμος της προσφοράς
3.6.3.	Άλλοι, πλην της τιμής, προσδιοριστικοί παράγοντες της προσφερόμενης ποσότητας
3.7.	Η ελαστικότητα προσφοράς
3.7.1.	Τοξοειδής και σημειακή ελαστικότητα προσφοράς ως προς την τιμή
3.7.2.	Ειδικές και μη ειδικές περιπτώσεις ελαστικότητας προσφοράς ως προς την τιμή
3.7.3.	Προσδιοριστικοί παράγοντες της ελαστικότητας προσφοράς ως προς την τιμή
1.8.	Η ισορροπία
3.8.1.	Η έννοια της ισορροπίας
3.8.2.	Η ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης και το ερώτημα της σταθερότητας του σημείου ισορροπίας
3.9.	Μετατοπίσεις των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς
3.9.1.	Οικονομικά αποτελέσματα μετατοπίσεων της καμπύλης ζήτησης
3.9.2.	Οικονομικά αποτελέσματα μετατοπίσεων της καμπύλης προσφοράς
3.9.3.	Μετατοπίσεις καμπυλών και μετακινήσεις κατά μήκος των καμπυλών
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ	
4.1.	Η συμπεριφορά του καταναλωτή
4.1.1.	Η σημασία της
4.1.2.	Οι δυο θεωρίες
4.2.	Η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας
4.2.1.	Οι βασικές υποθέσεις
4.2.2.	Η συνολική χρησιμότητα και η καμπύλη συνολικής χρησιμότητας, η οριακή χρησιμότητα και η καμπύλη οριακής χρησιμότητας
4.2.3.	Ο νόμος της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας
4.2.4.	Φθίνουσα οριακή χρησιμότητα και ισορροπία του καταναλωτή
4.2.5.	Η καμπύλη ζήτησης και το πλεόνασμα του καταναλωτή

4.3. Η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας	
4.3.1. Οι επιλογές του καταναλωτή	
4.3.2. Η έννοια των καμπυλών αδιαφορίας και ο χάρτης αδιαφορίας ..	
4.3.3. Ιδιότητες των καμπυλών αδιαφορίας και η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης	
4.3.4. Ειδικές περιπτώσεις καμπυλών αδιαφορίας	
4.3.5. Καλύπτονται όλες οι εκδοχές της συμπεριφοράς του καταναλωτή μέσω των καμπυλών αδιαφορίας;	
4.3.6. Γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων και ισορροπία του καταναλωτή	
4.3.7. Υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ των συνθηκών ισορροπίας του καταναλωτή στη θεωρία της απόλυτης και της τακτικής χρησιμότητας;	
4.3.8. Και όταν το αγαθό X είναι θαλαμηγοί;	
4.3.9. Ισορροπία του καταναλωτή, λύση γωνίας και κυρτότητα	
4.3.10. Το σύνθετο αγαθό	
4.3.11. Μεταβολές του εισοδήματος και της ισορροπίας του καταναλωτή· καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης	
4.3.12. Καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης και καμπύλη Engel	
4.3.13. Μεταβολές των τιμών και της ισορροπίας του καταναλωτή· καμπύλη τιμής-κατανάλωσης	
4.3.14. Καμπύλη τιμής-κατανάλωσης και καμπύλη ζήτησης του καταναλωτή	
4.3.15. Αποτέλεσμα υποκατάστασης και εισοδηματικό αποτέλεσμα ..	
4.3.16. Αποτέλεσμα υποκατάστασης, εισοδηματικό αποτέλεσμα και παράδοξο Giffen	
4.3.17. Επίμετρο	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΘΕΩΡΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΟΣΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ...

5.1. Θεωρία παραγωγής	
5.1.1. Παραγωγή και συνάρτηση παραγωγής	
5.1.2. Βραχυχρόνια και μακροχρόνια περίοδος παραγωγής	
5.1.3. Βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής και καμπύλη συνολικού προϊόντος της επιχείρησης: πρώτη προσέγγιση	
5.1.4. Μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας	
5.1.5. Συνολικό προϊόν, μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας και οι τρεις φάσεις της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής	
5.1.6. Ο «νόμος των φθινουσών αποδόσεων»	
5.1.7. Μακροχρόνια περίοδος παραγωγής· η έννοια των καμπυλών ίσου προϊόντος και ο χάρτης των καμπυλών ίσου προϊόντος	
5.1.8. Ιδιότητες των καμπυλών ίσου προϊόντος και η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης	
5.1.9. Υποκατάσταση των εισροών και οριακό προϊόν	
5.1.10. Δυο ειδικές περιπτώσεις καμπυλών ίσου προϊόντος	
5.1.11. Καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής και οικονομική περιοχή της παραγωγής	
5.1.12. Αποδόσεις κλίμακας	
5.2. Θεωρία κόστους παραγωγής	
5.2.1. Το περιεχόμενο της έννοιας κόστος παραγωγής στην οικονομική επιστήμη	

5.2.2. Γραμμή ίσου κόστους και ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής· μακροχρόνια περίοδος παραγωγής	
5.2.3. Ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής και κυρτότητα	
5.2.4. Μεγιστοποίηση του συνολικού προϊόντος για δεδομένο συνολικό κόστος παραγωγής	
5.2.5. Μεταβολή της χρηματικής δαπάνης· γραμμή επέκτασης της παραγωγής	
5.2.6. Η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους	
5.2.7. Οι καμπύλες μακροχρόνιου μέσου και οριακού κόστους	
5.2.8. Μακροχρόνιο μέσο κόστος και αποδόσεις κλίμακας	
5.2.9. Βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής· σταθερό και μεταβλητό κόστος	
5.2.10. Η καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους	
5.2.11. Οι καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου και οριακού κόστους	
5.2.12. Μέσο μεταβλητό κόστος και μέσο προϊόν της εργασίας, βραχυχρόνιο οριακό κόστος και οριακό προϊόν της εργασίας	
5.2.13. Μακροχρόνιο κόστος και εναλλακτικές επιλογές βραχυχρόνιου κόστους	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΜΟΡΦΕΣ ΑΓΟΡΑΣ +++

6.1. Προοίμιο	
6.2. Ο τέλειος ανταγωνισμός	
6.2.1. Τα χαρακτηριστικά του τέλειου ανταγωνισμού	
6.2.2. Το συνολικό, μέσο και οριακό έσοδο της επιχείρησης στον τέλειο ανταγωνισμό	
6.2.3. Ισορροπία και κέρδος της επιχείρησης στην τελείως ανταγωνιστική αγορά στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής	
6.2.4. Αν $P = MR \leq SAC$ τι θα κάνει η επιχείρηση στη βραχυχρόνια περίοδο;	
6.2.5. Η ισορροπία της επιχείρησης του τέλειου ανταγωνισμού στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής +++	
6.3 Το μονοπώλιο	
6.3.1. Τα χαρακτηριστικά και οι συνθήκες ύπαρξης του μονοπωλίου	
6.3.2. Η καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της μονοπωλιακής επιχείρησης	
6.3.3. Η ισορροπία της μονοπωλιακής επιχείρησης	
6.4. Ο μονοπωλιακός ανταγωνισμός	
6.4.1. Τα χαρακτηριστικά του μονοπωλιακού ανταγωνισμού	
6.4.2. Η ισορροπία της επιχείρησης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού	
6.5. Το олиγοπώλιο	
6.5.1. Τα χαρακτηριστικά του олиγοπωλίου	
6.5.2. Καμπτόμενη καμπύλη ζήτησης και ισορροπία της олиγοπωλιακής επιχείρησης	

ΜΕΡΟΣ Γ: ΚΕΪΝΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΖΗΤΗΣΗΣ.....

7.1 Μία εισαγωγή ιστορικού χαρακτήρα.....	
7.1.1. Σύντομη παρουσίαση του νόμου του Σαι.....	
7.1.2. Η αμφισβήτηση του νόμου του Σαι.....	
7.1.3. Η απάντηση στην αμφισβήτηση.....	
7.2. Ο Κέινς και η ενεργός ζήτηση.....	
7.2.1. Μία παρουσίαση της αρχής της ενεργού ζήτησης.....	
7.2.1.1. Η συνολική προσφορά.....	
7.2.1.2. Βασικά σημεία για την ενεργό ζήτηση.....	
7.2.2. Εννοιολογικές διευκρινήσεις και μερικοί ορισμοί.....	
7.2.3. Η συνολική ζήτηση.....	
7.2.3.1. Η οριακή διάθεση για κατανάλωση.....	
7.2.3.2. Η συνάρτηση κατανάλωσης - συνολικού εισοδήματος.....	
7.2.3.3. Η μέση διάθεση για κατανάλωση.....	
7.2.4. Ο προσδιορισμός του εισοδήματος ισορροπίας.....	
7.2.5. Η ανατροπή του νόμου του Σαι.....	
7.2.5.1. Αγορά εργασίας και μισθός.....	
7.2.5.2. Συμπεράσματα και προεκτάσεις.....	
7.2.6. Η μεταβολή της συνολικής ζήτησης και του εισοδήματος.....	
7.2.7. Ο χρόνος ή η σημασία του συμβολισμού.....	
7.2.8. Ο πολλαπλασιαστής.....	
7.2.8.1. Η λειτουργία του πολλαπλασιαστή.....	
7.2.8.2. Η σχέση με την οριακή διάθεση για κατανάλωση.....	
7.2.8.3. Η σχέση με την μέση διάθεση για κατανάλωση.....	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΕΘΝΙΚΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ.....

8.1 Κλειστή οικονομία χωρίς κράτος.....	
8.1.1. Υπολογισμός του ΑΕΠ μέσω προστιθέμενης αξίας.....	
8.1.2. Το ΑΕΠ ως εισόδημα.....	
8.1.3. Το ΑΕΠ ως συνολική δαπάνη.....	
8.1.4 Επένδυση και Αποταμίευση.....	
8.2 Κλειστή οικονομία με δημόσιο τομέα.....	
8.3 Ανοικτή οικονομία με δημόσιο τομέα.....	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ.....

9.1 Η καταναλωτική δαπάνη.....	
9.2 Η επενδυτική δαπάνη.....	
9.2.1 Πάγιο κεφάλαιο και αποθέματα.....	
9.2.2 Επενδύσεις και επιτόκιο.....	
9.2.2.1 Υπολογισμός της παρούσας αξίας.....	
9.2.2.2 Η οριακή απόδοση του κεφαλαίου.....	
9.2.2.3 Η συνάρτηση της επενδυτικής δαπάνης.....	
9.3 Το επιτόκιο και η αγορά χρήματος.....	
9.3.1 Η αγορά χρήματος. Εισαγωγικά.....	
9.3.2. Η Προσφορά Χρήματος.....	
9.3.2.1 Ο Λόγος Διαθεσίμων - Καταθέσεων.....	
9.3.2.2. Νομισματική Βάση Και Πολλαπλασιαστής Χρήματος.....	
9.3.2.3 Η Κεντρική τράπεζα και η προσφορά χρήματος.....	
9.3.2.3.α Υποχρεωτικά διαθέσιμα.....	
9.3.2.3.β Το προεξοφλητικό επιτόκιο.....	

9.3.2.3.γ Πολιτική ανοικτής αγοράς.....	
9.3.2.3.δ. Διαχείριση χρέους και χρηματοδότηση ελλειμμάτων.....	
9.3.3 Για το χρηματικό επιτόκιο.....	
9.3.4 Η ζήτηση χρήματος.....	
9.3.5 Οι περιορισμοί στην πτώση του επιτοκίου.....	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ IS - LM.....	
10.1 Εισαγωγικά.....	
10.2. Η Καμπύλη IS.....	
10.2.1 Η Συνολική Δαπάνη Ξανά.....	
10.2.2 Αλγεβρική Έκφραση της IS.....	
10.2.3 Για την κλίση της καμπύλης IS.....	
10.2.4 Η Θέση της Καμπύλης IS.....	
Η μετατόπιση της καμπύλης IS.....	
10.2.5 Σημεία Εκτός της Καμπύλης IS.....	
10.3. Η Καμπύλη LM.....	
10.3.1 Η Ζήτηση Χρήματος Και η Καμπύλη LM.....	
10.3.2 Κλίση της LM.....	
10.3.3 Θέση της Καμπύλης LM.....	
10.3.4 Σημεία Εκτός της Καμπύλης.....	
10.4. Το Διάγραμμα IS - LM.....	
10.4.1 Η αλγεβρική έκφραση του σημείου ισορροπίας.....	
10.4.2 Στοιχεία Κριτικής Στο Υπόδειγμα IS -LM.....	
10.5. Δημοσιονομική και Νομισματική Πολιτική.....	
10.5.1 Δημοσιονομική Πολιτική.....	
10.5.1.1 Αύξηση των δημοσίων δαπανών.....	
10.5.1.2 Η εξασθένιση του πολλαπλασιαστή.....	
10.5.1.3 Η εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα.....	
10.5.2 Νομισματική Πολιτική.....	
10.5.3 Συνδυασμός Πολιτικών.....	
10.6. Επέκταση Του Υποδείγματος.....	

ΜΕΡΟΣ Δ: Η ΜΑΡΞΙΚΗ «ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

11.1 Εισαγωγή	
11.2 Η «κλασική» ανάγνωση του Μαρξ	
11.3 Η αξία ως σχέση ανταλλαγής	
11.4 Η δομή της επιχειρηματολογίας του Μαρξ	
11.5 Η «αφηρημένη εργασία»	
11.6 Παρέκβαση: «Ουσία» και μορφή εμφάνισης	
11.7 Η αξιακή μορφή και το χρήμα	
11.7.1 «Η απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας»	
11. 7.2 Ολική ή ανεπτυγμένη, γενική και χρηματική μορφή της αξίας	
11.8 Συμπεράσματα	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

12.1	Η διαμεσολαβούμενη από το χρήμα ανταλλαγή
12.2	Το χρήμα ως μέτρο (των αξιών), ως μέσο (κυκλοφορίας των εμπορευμάτων) και ως αυτοσκοπός («χρήμα»)
12.3	Το χρήμα ως κεφάλαιο
12.3.1	Ένα ζήτημα μεθοδολογίας
12.3.2	Η έννοια του κεφαλαίου και η προέλευσή του εκ της υπεραξίας ...
12.4	Ποσοτική θεωρία του χρήματος;
12.4.1	Περιγραφή της ποσοτικής θεωρίας
12.4.2	Οι μη-μαρξιστικές κριτικές προς την ποσοτική θεωρία
12.4.3	Η προσέγγιση του Μαρξ στο πλαίσιο της θεωρίας της «απλής εμπορευματικής παραγωγής»
12.4.4	Το χρήμα ως κεφάλαιο και η ποσοτική θεωρία
12.5	Το χρήμα (πρέπει να) αποτελεί εμπόρευμα;
12.5.1	Η αναπτυγμένη ανάλυση του Μαρξ
12.5.2	Παράρτημα: Σχετικά με τις αντιφάσεις της Κλασικής προσέγγισης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΣΥΝΟΛΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ

13.1	Η έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου και το μέσο κέρδος
13.1.1	Ατομικό και συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο
13.1.2	Συνολικό κεφάλαιο, ανταγωνισμός, τιμές παραγωγής, μέσο κέρδος και μονοπώλια
13.2	Η αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου
13.3	Ο «μετασχηματισμός» των αξιών σε τιμές παραγωγής
13.3.1	Η προσέγγιση του Μαρξ και η «ορθή λύση» του von Bortkiewicz
13.3.2	Τα Νεορικαρδιανά γραμμικά συστήματα παραγωγής και η Νεορικαρδιανή κριτική προς τη Μαρξική θεωρία της αξίας
13.4	Ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

14.1	Εισαγωγή
14.2	Το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Μαρξ
14.3	Η ιστορική Μαρξιστική θεωρητική συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων (1900-1937)
14.3.1	Η υποκαταναλωτική θεωρία των «ορθόδοξων» γερμανών Μαρξιστών ..
14.3.2	Η κριτική του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι
14.3.3	Η αντεπίθεση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ
14.3.4	Οι θεωρητικοί της Γ΄ Διεθνούς: Η παρέμβαση του Μπουχάριν
14.3.5	Από τη θεωρία της υποκατανάλωσης στη θεωρία της «κατάρρευσης» του καπιταλισμού
14.3.6	Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ..
14.3.7	Σύντομες παρατηρήσεις για ορισμένα χαρακτηριστικά των ιστορικών μαρξιστικών προσεγγίσεων
14.4	Η θεωρία της υπερσυσσώρευσης
14.4.1	Η έννοια της «απόλυτης» υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου

14.4.2 Η μέθοδος ανάλυσης	
14.4.3 Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου	
14.5 Συμπεράσματα	
ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΜΕΡΟΥΣ Δ:	
ΓΙΑ ΤΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	

ΜΕΡΟΣ Α:
ΣΧΟΛΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΣΧΟΛΕΣ ΣΚΕΨΗΣ

ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1.1 Το επιστημονικό αντικείμενο ως θεωρητική έννοια

Κάθε επιστήμη ή επιστημονική περιοχή¹ ορίζεται σε συνάρτηση με (α) το αντικείμενο μελέτης της και (β) το σύστημα εννοιών με βάση το οποίο προσεγγίζει και μελετά το αντικείμενο μελέτης της. Μια πραγματεία Πολιτικής Οικονομίας καλείται λοιπόν να απαντήσει καταρχήν στο ερώτημα, ποιο είναι το αντικείμενό της.

Αυθόρμητα, θα μπορούσε να διατυπώσει κάποιος την άποψη ότι αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας (ή της Οικονομικής Επιστήμης) είναι η Οικονομία. Η προφανής αυτή θέση, έτσι απλά διατυπωμένη, δεν λέει στην πραγματικότητα απολύτως τίποτα για το *τι είναι η οικονομία*, και επομένως δεν απαντά, παρότι φαινομενικά μοιάζει να το κάνει, στο ερώτημα, ποιο είναι το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας. Για να κατανοήσουμε το ζήτημα ας στοχαστούμε τις φυσικές επιστήμες, για παράδειγμα τη Μοριακή Φυσική ή την Οργανική Χημεία. Αν πούμε απλά ότι αντικείμενο των επιστημονικών αυτών περιοχών είναι η Ύλη, δεν έχουμε πει απολύτως τίποτε. Κι αυτό διότι αντικείμενό τους δεν είναι το ένα ή το άλλο περιεχόμενο του όρου «ύλη», όπως για παράδειγμα η εμπειρική του σημασία, (που περιγράφει τα αποτελέσματα που προκαλεί η «ύλη» στις αισθήσεις), ή ακόμα η φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη της «ύλης», (όπως αυτή αντιπαράκειται ή «συμπληρώνει» τη φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη του «πνεύματος» ή της «ψυχής»). Αντικείμενο των εν λόγω επιστημονικών περιοχών δεν μπορεί να είναι επίσης «η ύλη γενικά» (διότι τέτοιο αντικείμενο στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, πέρα ίσως από τις «καθημερινές» αντιλήψεις του «κοινού τόπου»). Αντικείμενό τους είναι η *θεωρητική έννοια* της ύλης, όπως αυτή ορίζεται σε συνάρτηση με κατηγορίες όπως *πυρήνας, ηλεκτρόνια, δυνάμεις συνοχής, τροχιά, ηλεκτρομαγνητικά πεδία* κ.λπ.

Με άλλη διατύπωση μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι το αντικείμενο κάθε επιστήμης (η Ύλη στην περίπτωση της Μοριακής Φυσικής, η Οικονομία στην περίπτωση της Πολιτικής Οικονομίας, κ.λπ.) δεν συμπίπτουν ποτέ με τις εμπειρικά απτές και «προφανείς» οντότητες, (ή τις αντίστοιχες φιλοσοφικές, θρησκευτικές, κ.ο.κ.), οι οποίες επίσης περιγράφονται με τους ίδιους όρους, όπως τα θεωρητικά αυτά αντικείμενα των επιστημών (ύλη, οικονομία). Τα αντικείμενα των επιστημών αποτελούν θεωρητικές έννοιες, οι οποίες ορίζονται στο εσωτερικό της επιστήμης καθ'αυτής και *αναπαράγουν* σε θεωρητικό-επιστημονικό επίπεδο *τα μη άμεσα αντιληπτά χαρακτηριστικά* των εμπειρικά απτών αντικειμένων και διαδικασιών. Έτσι, η

¹ Χρησιμοποιούμε τους όρους επιστήμη και επιστημονική περιοχή με τη συμβατική έννοια της «παραγωγής συστηματικής θεωρητικής γνώσης», ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για επιστημονική γνώση με την αυστηρή έννοια, δηλαδή για την αντικειμενική γνώση ενός κύκλου φαινομένων και διαδικασιών --καθώς και των «κανονικοτήτων» που τα διέπουν-- ή αντίθετα για μια γνώση ου εν μέρει αναπαράγει την παραγνώριση των αιτιακών αλληλοσχετίσεων των φαινομένων, όπως συμβαίνει με τις καθημερινές πρακτικές και τα συστήματα «αδεών» που τις συνοδεύουν (και επομένως αναγκαστικά αναπαράγει στο εσωτερικό της εννοιολογικές ταυτολογίες και θεωρητικές αντιφάσεις). Όποιος από τους δύο κι αν είναι ο χαρακτήρας ενός θεωρητικού συστήματος, αυτό δεν μπορεί εντούτοις να συγκροτηθεί παρά σε αναφορά με ένα θεωρητικό αντικείμενο, εφόσον ακριβώς πρόκειται για ένα *θεωρητικό* σύστημα εννοιών. Δεν αναφερόμαστε έτσι στο *επιστημονικό* αντικείμενο με το αυστηρό αλλά με το συμβατικό νόημα του όρου: το *θεωρητικό* αντικείμενο.

επιστημονική μελέτη του αντικειμένου της επιστήμης αποκαλύπτει τις αιτιακές κανονικότητες (τους «νόμους») που διέπουν τα εμπειρικά απτά φαινόμενα.

Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι η συγκρότηση του θεωρητικού αντικειμένου μιας επιστήμης (και αυτό ισχύει ιδίως για την επιστήμη με την αυστηρή έννοια) έχει το χαρακτήρα μιας επιστημολογικής τομής, ενός «σημείου μη επιστροφής» στη συγκρότηση της επιστήμης, δηλαδή σηματοδοτεί την καταρχήν διαμόρφωση της συγκεκριμένης επιστημονικής περιοχής, την «ανάδυσή της» μέσα από το «νεφελώδη» χώρο των «προφανειών» (της πρακτικής-εμπειρικής ιδεολογίας), των ηθικών αντιλήψεων, θρησκευτικών πεποιθήσεων (αλλά και φιλοσοφικών κατηγοριών ή άλλων επιστημονικών περιοχών) με τις οποίες γινόταν μέχρι τότε αντιληπτή η συγκεκριμένη πραγματικότητα (Αλτουσέρ 1977, 1978, 1983).

Γίνεται προφανές ότι η συγκρότηση του αντικειμένου της επιστήμης (στην περίπτωση μας της Πολιτικής Οικονομίας) δεν είναι απλή υπόθεση: *το αντικείμενο της επιστήμης δεν προϋπάρχει (ως εμπειρική οντότητα) της επιστήμης αλλά συγκροτείται ταυτόχρονα με αυτήν.*

Πέραν αυτής της θεωρητικής δυσκολίας, με την οποία πρέπει να αντιπαρατεθεί κάθε επιστήμη για να μπορέσει να υπάρξει, η Πολιτική Οικονομία, όπως και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες (η Κοινωνιολογία, η Ιστορία, κ.λπ.), έχει να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες που προκύπτουν από το γεγονός ότι καλείται να μελετήσει μια (κοινωνική) πραγματικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα, από κοινωνικούς (και πολιτικούς) ανταγωνισμούς. Η επιστημονική γνώση εμπλέκεται έτσι αναγκαστικά σε μια προϋπάρχουσα και συνεχιζόμενη κοινωνική και πολιτική «συζήτηση», δηλαδή διατυπώνει τις θέσεις της αναφορικά με ζητήματα για τα οποία οι διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις (και σε κάθε περίπτωση οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις) έχουν ήδη «πάρει θέση» (σε αντιστοιχία με τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους). Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στις φυσικές επιστήμες την εποχή του Γαλιλαίου (1564-1642), όταν η επιστημονική γνώση έθετε υπό αμφισβήτηση την «παγιωμένη γνώση» της τότε εξουσίας, και (σε αντιστοιχία με συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα της εποχής) απειλούσε τη θέση του θεοκρατικού πολιτικού συστήματος και τα κοινωνικά συμφέροντα που αυτό οργάνωνε και εκπροσωπούσε. Με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη από τον 17^ο αιώνα και μετά, και ιδιαίτερα μετά τις αλλαγές που έθεσε σε κίνηση η Γαλλική Επανάσταση του 1789, η ένταση ανάμεσα στις (νέες) κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών και τις φυσικές επιστήμες έπαψε να υπάρχει. Στις κοινωνίες που προέκυψαν από την ανατροπή ή διάλυση των «παλιών καθεστώτων» της απολυταρχίας διαμορφώθηκαν (νέες) δομές εξουσίας και (νέοι) κοινωνικοί ανταγωνισμοί στους οποίους δεν ενεπλάκητο πλέον άμεσα τα πορίσματα των φυσικών επιστημών. Αυτή η «εμπλοκή» παρέμεινε έκτοτε αποκλειστικό «προνόμιο» των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας.

1.2 Η Κλασική Πολιτική Οικονομία: Adam Smith

Τι είναι λοιπόν αυτή η Οικονομία, η οποία αποτελεί το θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας; Πρώτος ο Adam Smith (1723-1790), έβαλε τέλος σε μια παράδοση δύο περίπου αιώνων περιγραφικής και κανονιστικής ενασχόλησης με οικονομικά θέματα, όταν το 1776 εξέδωσε την *Μελέτη για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών*². Στο βιβλίο αυτό ο Smith θεώρησε ότι η Οικονομία (το

² *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Στη συνέχεια του κειμένου θα αναφέρουμε το έργο του Smith, συνοπτικά, ως *Πλούτο των Εθνών*. Οι αναφορές σε αποσπάσματα της

θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας) χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

α) Έχει ως φορείς της τους μεταξύ τους ανεξάρτητους κατόχους εμπορευμάτων, δηλαδή είναι *οικονομία των ανεξάρτητων εμπορευματοκατόχων και της γενικευμένης ανταλλαγής εμπορευμάτων* μεταξύ αυτών. Στα εμπορεύματα συγκαταλέγεται και η «εργασία», την οποία ο κάθε εργάτης πωλεί στον εργοδότη του, ο οποίος είναι κάτοχος των *μέσων παραγωγής* (ή του «αποθέματος», όπως το ονομάζει ο Smith), που είναι απαραίτητα για την παραγωγή συγκεκριμένων κατά περίπτωση εμπορευμάτων. Συνακόλουθα η οικονομία βασίζεται στον *καταμερισμό εργασίας* και στην *αγορά*, αφού κάθε εμπορευματοκάτοχος ανταλλάσσει το συγκεκριμένο εμπόρευμα που κατέχει (και το οποίο για τον ίδιο δεν έχει κάποια χρηστική αξία, διότι αυτός το κατέχει σε ποσότητα που υπερβαίνει τις ανάγκες του), με τα εμπορεύματα των άλλων εμπορευματοκατόχων, τα οποία χρειάζεται για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του.

β) Τα *εμπορεύματα είναι προϊόντα εργασίας* και η *αξία* τους είναι ανάλογη προς την ποσότητα εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους, ή αντιστοιχεί στην ποσότητα «εργασίας» άλλων ανθρώπων, (μισθωτών εργατών), την οποία η αξία αυτή μπορεί να αγοράσει (ή «να ελέγξει»: «to command», όπως λέει ο Smith).

Με τον τρόπο αυτό ο Smith απαντάει στο πρόβλημα «τι είναι η οικονομία», στην ειδική μορφή υπό την οποία αυτό τίθεται για την «οικονομία της αγοράς»: τι είναι οι τιμές, ή, με άλλη διατύπωση, τι καθιστά τα «αγαθά» (χρήσιμα αντικείμενα ή υπηρεσίες), που από την άποψη των φυσικών χαρακτηριστικών τους αλλά και της ιδιαίτερης χρησιμότητάς τους είναι τόσο διαφορετικά, οικονομικώς *σύμμετρα*, δηλαδή (σε οικονομικό επίπεδο) ποιοτικώς ισοδύναμα, γεγονός που επιτρέπει την ποσοτική τους αντιστοίχιση: χ μονάδες του εμπορεύματος Α ισοδυναμούν (είναι ίσης αξίας και ανταλλάσσονται με) ψ μονάδες του εμπορεύματος Β. Η απάντηση που δίνει ο Adam Smith είναι πως η εργασία αποτελεί τη σχέση συμμετρίας (ποιοτικής ισοδυναμίας) των εμπορευμάτων.³

Ανταλλάσσοντας μεταξύ τους τα εμπορεύματα που ο καθένας παράγει με την *εργασία του*, οι εμπορευματοκάτοχοι ανταλλάσσουν στην πραγματικότητα τις εργασίες τους, δηλαδή ο καθένας «ελέγχει» με μια ποσότητα δικής του εργασίας μια ίση ποσότητα εργασίας του άλλου, και έτσι η αξία κάθε εμπορεύματος είναι ανάλογη της ποσότητας εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή του.⁴ Εφόσον, όμως,

ελληνικής μετάφρασης του έργου (Smith 2000) θα δίνονται, κατά την επικρατούσα διεθνή σύμβαση, με δύο λατινικούς αριθμούς και ένα αραβικό, εκ των οποίων οι δύο πρώτοι (λατινικοί) αναφέρονται στον τόμο (ή το βιβλίο, κατά την ορολογία του συγγραφέα) και στο κεφάλαιο και ο τρίτος (αραβικός) στην παράγραφο του εν λόγω κεφαλαίου. Για παράδειγμα, η ένδειξη I.viii.15 αναφέρεται στην 15^η παράγραφο του 8^{ου} κεφαλαίου του 1^{ου} βιβλίου (τόμου) του *Πλούτου των Εθνών*.

³ «Η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας όλων των εμπορευμάτων» (Smith 2000 I.v.1) «Επομένως, η εργασία από μόνη της, δεν είναι μεταβαλλόμενη αξία, είναι απλά το τελικό και πραγματικό πρότυπο (standard) μέσω του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν και να συγκριθούν οι αξίες όλων των εμπορευμάτων σε οποιαδήποτε εποχή και τόπο. Η εργασία είναι η πραγματική τους τιμή, το χρήμα είναι μόνο η ονομαστική τους τιμή» (Smith 2000 I.v.7). Το πρόβλημα της συμμετρίας των εμπορευμάτων, ως προϋπόθεσης για την επιστημονική προσέγγιση της εμπορευματικής οικονομίας είχε πρώτος θέσει ο Αριστοτέλης, ο οποίος σημείωνε στα *Ηθικά Νικομάχεια*: «ουτ' αλλαγή ισότητος μη ούσης, ουτ' ισότης μη ούσης συμμετρίας» [«δεν θα υπήρχε ανταλλαγή αν δεν υπήρχε ισότητα, ούτε ισότητα αν δεν υπήρχε συμμετρία»] (1133^b17-18).

⁴ «Σ' εκείνη την πρώιμη και πρωτόγονη εποχή της κοινωνίας που προηγήθηκε τόσο της συσσώρευσης αποθέματος όσο και της ιδιοποίησης της γης, φαίνεται ότι η αναλογία μεταξύ των ποσοτήτων εργασίας που ήταν απαραίτητες για την απόκτηση των διαφόρων αντικειμένων ήταν η μόνη κατάσταση που θα μπορούσε να προσφέρει ένα κανόνα για την μεταξύ τους ανταλλαγή. Αν για παράδειγμα, στα πλαίσια

πρόκειται για εμπορεύματα που παράγονται από την εργασία μισθωτών εργατών για λογαριασμό ενός εργοδότη, η σχέση ανταλλαγής μεταξύ εργασιών ίσης ποσότητας παύει να ισχύει: τώρα η δαπάνη μιας ποσότητας εργασίας (η ημερήσια εργασία ενός αριθμού μισθωτών) παράγει ένα προϊόν που η αξία του μπορεί να αγοράσει (να «ελέγξει», για λογαριασμό του εργοδότη) μια μεγαλύτερη ποσότητα «εργασίας» (την χρήση της ημερήσιας «εργασίας» περισσότερων μισθωτών) από αυτήν που το παρήγαγε.⁵

Όσο και αν ο Smith με τις παραπάνω θέσεις περιπίπτει σε αντιφάσεις κατά τον ορισμό της έννοιας της αξίας, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο τμήμα του παρόντος κεφαλαίου, εντούτοις εγκαινίασε με αυτές μια νέα θεωρητική Σχολή (την Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας), καθώς οριοθέτησε για πρώτη φορά μια νέα *θεωρητική περιοχή έρευνας* και ένα αντίστοιχο νέο *θεωρητικό αντικείμενο*. Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι αντικείμενο της (Κλασικής) Πολιτικής Οικονομίας είναι η *ρυθμιζόμενη από την εργασία αξία, η παραγωγή και διανομή αυτής της εργασιακής αξίας, σε μια κοινωνία γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, όπου και η «εργασία» (δηλαδή η ικανότητα για εργασία) είναι εμπόρευμα*.⁶

Με βάση το θεωρητικό αυτό αντικείμενο αναπτύχθηκε, λοιπόν, η Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας, η οποία αποτελεί τη «μήτρα» ή το σημείο αφετηρίας κάθε άλλης Σχολής Οικονομικής Σκέψης που αναπτύχθηκε έκτοτε. Στην Κλασική Σχολή εντάσσονται μεγάλα ονόματα της οικονομικής σκέψης όπως οι David Ricardo (1772-1823), Thomas Malthus (1766-1834), James Mill (1773-1836), Sismonde de Sismondi (1773-1842) και John Stuart Mill (1806-1873), με το έργο του οποίου η Σχολή αυτή ολοκλήρωσε τον ιστορικό της κύκλο.

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία εκκινεί από και θεμελιώνεται σε μια *ορθολογική ατομιστική-ουσιακρατική φιλοσοφική προσέγγιση*: Αποδέχεται, ως αφετηριακό αξίωμα, ότι η εξέλιξη της κοινωνίας καθορίζεται από τις *ορθολογικές αποφάσεις* και το *συμφέρον* του κάθε *μεμονωμένου ατόμου* που την απαρτίζει (*ατομιστική προσέγγιση*) και, με τις σειρά τους, αυτές οι αποφάσεις και αυτά τα συμφέροντα πηγάζουν και καθορίζονται από την *ενδοφυή ουσία ή φύση του ανθρώπου* (*ουσιακρατική προσέγγιση*).

μιας φυλής κυνηγών, το κυνήγι ενός κάστορα κοστίζει γενικά διπλάσια εργασία από το κυνήγι ενός ελαφιού, τότε ο κάστορας θα ανταλλάσσεται γενικά ή θα αξίζει όσο δύο ελάφια» (Smith 2000, I.vi.1).

⁵ «Η ποσότητα της εργασίας που απασχολείται συνήθως στην απόκτηση ή την παραγωγή ενός εμπορεύματος δεν αποτελεί τη μοναδική κατάσταση που μπορεί να ρυθμίζει την ποσότητα που αυτό μπορεί συνήθως να αγοράζει, να ελέγχει ή να ανταλλάσσει» (Smith 2000, I.vi.7).

⁶ Από χρονολογική άποψη, το έργο του Smith εμφανίζεται, βέβαια, δύομισι αιώνες μετά τα πρώτα οικονομικά κείμενα, της λεγόμενης μερκαντιστικής ή εμποροκρατικής περιόδου και δυο δεκαετίες μετά τη συγγραφή του *Tableau Economique* του Quesnay. Ωστόσο, τα κείμενα των μερκαντιστών συγγραφέων ήταν κατά βάση δοκίμια πρακτικού-πολιτικού περιεχομένου, που αποσκοπούσαν να πείσουν τις αρχές ή και την κοινή γνώμη για τη σκοπιμότητα του να υιοθετηθούν συγκεκριμένα μέτρα ή και κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής και περιείχαν μόνο αποσπασματικές ή έμμεσες θεωρητικές σκέψεις και αναφορές. Περισσότερο θεωρητικές μελέτες, όπως τα οικονομικά έργα των William Petty (1623 - 1687), Dudley North (1641 - 1691), John Locke (1631 - 1704), Nicholas Barbon (1640 - 1698), David Hume (1711 - 1776), James Steuart (1712 - 1780) αλλά και τα έργα των Φυσιοκρατών υπό τους François Quesnay (1694 - 1774) και J. Turgot (1727-1781), δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ιδρυτικά κείμενα της «οικονομικής επιστήμης», αλλά πρόδρομες μελέτες που κατέστησαν δυνατή τη διαμόρφωση του νέου θεωρητικού πεδίου από τον Adam Smith. Κι αυτό τόσο διότι τα έργα της περιόδου πριν την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* δεν όριζαν ένα *θεωρητικό αντικείμενο* που να διακρίνεται σαφώς από εκείνο της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, όσο και διότι (στην περίπτωση κυρίως των Φυσιοκρατών) επρόκειτο για *κανονιστικές προσεγγίσεις* που περιέγραφαν μια ιδεατή κοινωνία και οικονομία, ένα «μοντέλο» που οι συγγραφείς τους ονειρεύονταν να επιβάλουν με πολιτικά μέσα (Anikin 1974, Galbraith 1987, Schumpeter 1994, Screpanti & Zamagni 1995).

Βεβαίως, η φιλοσοφική αυτή αφετηρία δεν ήταν καινούργια. Οι περισσότερες θεωρητικές αντιλήψεις της εποχής του Adam Smith (όπως άλλωστε και της σημερινής εποχής) εκκινούσαν (και εκκινούν) από ανάλογες υποθέσεις για τη «φύση του ανθρώπου» και για την κοινωνία ως «άθροισμα» ή «συνισταμένη» των ατομικών βουλήσεων και δράσεων. Αυτό που τη διαχωρίζει από άλλες ατομιστικές-ουσιακρατικές προσεγγίσεις (όπως π.χ. την πολιτική φιλοσοφία) είναι ότι αποδίδει ένα *οικονομικό, περιεχόμενο στη «φύση του ανθρώπου»*. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Smith, η «φύση του ανθρώπου» συνίσταται στην «τάση για δοσοληψία και ανταλλαγή ενός πράγματος με ένα άλλο» (Smith 2000, I.ii.5, 28). Με τον τρόπο αυτό ο «άνθρωπος» έχει κατά κύριο λόγο οικονομική υπόσταση, είναι «*homo oeconomicus*», ανταλλάσσει με τους άλλους ανθρώπους *τα προϊόντα της εργασίας του*. Καθώς, λοιπόν, «κάθε άνθρωπος ζει ανταλλάσσοντας, άρα σε κάποιο βαθμό γίνεται έμπορος», έτσι «και η ίδια η κοινωνία αναπτύσσεται σε μια κυριολεκτικά εμπορική κοινωνία» (Smith 2000, I.iv. 1 37).

Από την «ανθρώπινη φύση» συνάγει, επομένως, ο Smith (και όλοι οι άλλοι εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής) μια *θεωρία κοινωνικοποίησης του ατόμου*, που αναφέρεται αφενός στον *καταμερισμό εργασίας*, και αφετέρου στην *παραγωγή και διανομή ανταλλακτικών αξιών*. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι δεν πρόκειται απλώς για μια ανθρωπολογική φιλοσοφική θεώρηση, αλλά και για μια θεωρία της κοινωνίας η οποία (όπως και το άτομο) αποκτά ένα οικονομικό κυρίως χαρακτήρα (Moss 1996, Parts IV & VI). Η παραγωγή και διανομή ανταλλακτικών αξιών παίρνει τη θέση του «πολιτικού συμβολαίου»,⁷ η κοινωνία θεωρείται κατά κύριο λόγο ως «κοινωνία εργασίας», η εργασιακή θεωρία της αξίας εισάγεται δυναμικά ως ερμηνευτικό σχήμα των «οικονομικών νόμων».

Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική θεωρία των Κλασικών αποκτά, παρά τις ατομιστικές της *αφετηρίες*, μια αντικειμενική ροπή, η οποία εκφράζεται με αντιφάσεις στο έργο του Smith, και σε καθαρή μορφή (αποκτώντας το χαρακτήρα ενός αντικειμενικού-επαγωγικού θεωρητικού συστήματος) στο έργο του Ricardo. Οι εργαζόμενοι άνθρωποι μοιάζουν να λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινωνίας όπως τα άτομα ενός ιδανικού αερίου. Από τη φυσική ροπή του ατόμου προκύπτουν καθολικοί «φυσικοί» νόμοι που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά της ενότητας.⁸ Χρησιμοποιώντας μια

⁷ Οι πολιτικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν τη συγκρότηση της κοινωνίας ως το αποτέλεσμα ενός συμβολαίου, η αναγκαιότητα και ο χαρακτήρας του οποίου προέκυπε ακριβώς από τη «φύση του ανθρώπου». Στην περίπτωση όμως αυτή ως «φύση του ανθρώπου» εθεωρείτο η τάση για απόλυτη *ατομική* ελευθερία: «Το φυσικό δικαίωμα, που οι συγγραφείς κοινώς αποκαλούν *jus naturale*, είναι η ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση (...) Η ανθρώπινη κατάσταση (...) είναι κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων, στο πλαίσιο της οποίας ο καθένας υπακούει στο δικό του Λόγο (...) Η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος είναι το λεγόμενο συμβόλαιο (...) Υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος συγκρότησης κοινής εξουσίας, ικανής να προστατεύει τους ανθρώπους από τις έξωθεν εισβολές και τις μεταξύ τους αδικοπραγίες (...) Ο τρόπος είναι ο εξής: όλοι εκχωρούν ολόκληρη τη δύναμη και την ισχύ τους σ' έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων (...) Τούτο είναι μια κοινή εξουσία, ικανή να τους εμπνέει δέος και να κατευθύνει τις πράξεις τους προς το κοινό όφελος» (Χομπς 1989, 199-202 & 240-241). Για τις θεωρίες αυτές και την κριτική τους βλ. Δημούλη (1995).

⁸ Χαρακτηριστικά ο Smith σημειώνει: «Επομένως, καθώς κάθε άτομο προσπαθεί, όσο του είναι δυνατόν, να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας, και να κατευθύνει αυτή την οικονομική δραστηριότητα έτσι ώστε η παραγωγή της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία, κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκην για να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο. Μάλιστα, γενικά, ούτε προτίθεται να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει σε ποιο βαθμό το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίξει την εγχώρια και όχι την ξένη οικονομική δραστηριότητα, στοχεύει μόνο στη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας αυτή την οικονομική δραστηριότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η αξία της παραγωγής της, στοχεύει μόνο στο δικό του κέρδος, και για το σκοπό αυτό, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από

σύγχρονη ορολογία, θα λέγαμε ότι η Κλασική θεωρία είναι προσανατολισμένη εξίσου στη Μικροοικονομική (τη μελέτη της συμπεριφοράς του επιχειρηματία, του εργαζόμενου, των αγορών, και γενικά των «μονάδων» από τις οποίες αποτελείται η οικονομία) και στη Μακροοικονομική ανάλυση (τη μελέτη των συνολικών οικονομικών μεγεθών και σχέσεων --π.χ. της συνολικά παραγόμενης αξίας, των κοινωνικών τάξεων--, όπως και των παραμέτρων που καθορίζουν την εξέλιξή τους).

Ο Smith και οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής θεωρούν, στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, τις οικονομικές διαδικασίες ως την κινητήρια δύναμη της όλης κοινωνικής εξέλιξης και υποστηρίζουν συνακόλουθα ότι η οικονομική βαθμίδα της κοινωνίας διέπεται από αυτοφυείς λειτουργίες, οι οποίες υπερβαίνουν την ρυθμιστική εξουσία της δημόσιας αρχής: Ονομάζουν «φυσικό» όχι απλώς ό,τι διέπεται από ρυθμίσεις ηθικά και πολιτικά «ορθές» (τις ρυθμίσεις που αντιστοιχούν στον πολιτικό και οικονομικό φιλελευθερισμό), αλλά, δίνοντας ένα νέο περιεχόμενο στον ίδιο όρο, αποκαλούν «φυσικό» ότι εκφράζει τις ενδοφυείς κανονικότητες, ή τους «νόμους» των οικονομικών διαδικασιών.⁹

1.3 Θεωρητικές αντιφάσεις στο έργο του Adam Smith: Δύο εκδοχές της θεωρίας της αξίας

Είδαμε στο προηγούμενο τμήμα του παρόντος κεφαλαίου ότι ο Smith αντιλαμβάνεται την αξία σε αναφορά άλλοτε με τη «δαπανώμενη» εργασία για την παραγωγή ενός εμπορεύματος και άλλοτε με την «αγοραζόμενη» (τη δυνάμενη να «αγοραστεί») μισθωτή «εργασία» από τον κάτοχό της.

Στην πρώτη εκδοχή, η αξία (η «φυσική τιμή», όπως την αποκαλεί ο Smith) ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή του, συμπεριλαμβανομένου και του χρόνου παραγωγής των πρώτων υλών, εργαλείων και λοιπών στοιχείων του υλικού κεφαλαίου που αναλώθηκαν κατά την εξεταζόμενη διαδικασία παραγωγής.¹⁰ Σύμφωνα με τη γραμμή αυτή σκέψης, ο εργάτης παράγει ολόκληρη τη νέα αξία που προστίθεται στην ήδη υπάρχουσα αξία των στοιχείων του υλικού κεφαλαίου που αναλώνονται (φθείρονται) κατά την παραγωγή. Εντούτοις ο εργάτης δεν αμείβεται με το σύνολο της αξίας που παράγει, αλλά με ένα μόνο τμήμα

ένα αόρατο χέρι στο να προωθεί ένα στόχο που δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ούτε είναι πάντα κακό για την κοινωνία το ότι αυτό δεν αποτελεί μέρος των προθέσεων του. Ακολουθώντας το δικό του συμφέρον, προωθεί συχνά αυτό της κοινωνίας αποτελεσματικότερα απ' ό,τι αν πραγματικά προσπαθεί να το προωθήσει» (Smith 2000, IV.ii.9).

⁹ Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη κριτική που απευθύνει ο Adam Smith στον Fr. Quesnay: «Ο κ. Quesnay φαίνεται ότι έχει φανταστεί ότι [το πολιτικό σώμα] θα ευδοκιμεί και θα ευημερεί μόνο κάτω από ένα ορισμένο καθεστώς, το ακριβές καθεστώς της τέλει ελευθερίας και της τέλει δικαιοσύνης. Δεν φαίνεται να κατανοεί ότι στο πολιτικό σώμα η φυσική προσπάθεια που καταβάλλει ο κάθε άνθρωπος για τη βελτίωση της θέσης του είναι μία αρχή διατήρησης, ικανή να αποτρέπει και να διορθώνει, από πολλές απόψεις, τα άσχημα αποτελέσματα μιας πολιτικής οικονομίας σε κάποιο βαθμό μερικής αλλά και καταπιεστικής. Μια τέτοια πολιτική οικονομία, παρ' όλο ότι αναμφισβήτητα λίγο ως πολύ επιβραδύνει, δεν είναι πάντα σε θέση να σταματήσει συνολικά τη φυσική πρόοδο μιας χώρας προς τον πλούτο και την ευημερία και ακόμη περισσότερο να προκαλέσει την υποχώρησή της. Εάν ένα έθνος δεν μπορούσε να ευημερήσει παρά μόνο αφού θα είχε εξασφαλίσει την τέλεια ελευθερία και την τέλεια δικαιοσύνη, τότε κανένα έθνος στον κόσμο δεν θα είχε ποτέ ευημερήσει» (Smith 2000, IV.ix.28).

¹⁰ Η τιμή του εμπορεύματος μπορεί, βεβαίως, να αποκλίνει από τη «φυσική» αυτή τιμή του, ως συνέπεια των μεταβολών της προσφοράς και της ζήτησης. Πάντοτε όμως διακυμαίνεται γύρω από αυτό το «κέντρο βάρους», που είναι η «φυσική τιμή» (η αξία). Βλ. επ' αυτού Smith I.vii.7 επ.: «Η φυσική τιμή, επομένως, είναι κάτι σαν την κεντρική τιμή, προς την οποία έλκονται συνεχώς οι τιμές όλων των εμπορευμάτων. (...) Όποια όμως και αν είναι τα εμπόδια που δυσχεραίνουν τη σταθεροποίησή τους σ' αυτό το κέντρο ηρεμίας και συνέχειας, δεν παύουν να τείνουν συνεχώς προς αυτό» (Smith I.vii.15).

της, το *μισθό* της εργασίας. Ο ιδιοκτήτης του «αποθέματος», των μέσων παραγωγής που χρησιμοποίησε ο εργάτης, δηλαδή ο επιχειρηματίας-καπιταλιστής, καρπώνεται (ή με άλλη διατύπωση «παρακρατεί»), ένα μέρος αυτής της αξίας, λόγω ακριβώς της ιδιοκτησίας που κατέχει στα μέσα παραγωγής, χωρίς τη χρήση των οποίων θα ήταν αδύνατη η παραγωγή. Το μέρος αυτό της παραχθείσας από τον εργάτη αξίας, το οποίο «παρακρατεί» ο καπιταλιστής αποτελεί την ιδιαίτερη κατηγορία εισοδήματός του, το *κέρδος*.¹¹ Αντίστοιχα, ένα τμήμα της αξίας του εμπορεύματος «παρακρατεί» ως (γαιο)πρόσοδο και ο γαιοκτήμονας, στην έγγεια ιδιοκτησία του οποίου λειτουργεί η επιχείρηση του καπιταλιστή και παράγεται η αξία από τον εργάτη.¹² Η γαιοπρόσοδος είναι μια μορφή εισοδήματος που εμφανίζεται κυρίως στις γεωργικές ή εξορυκτικές διαδικασίες παραγωγής, καθώς, στις περιπτώσεις αυτές, όχι μόνο εμφανίζεται συχνά ένας ιδιοκτήτης του εδάφους που είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον επιχειρηματία-καπιταλιστή, αλλά και επίσης το προϊόν που παράγεται ανά εργάτο-ώρα (δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας) εξαρτάται από τη γονιμότητα του εδάφους (ή την «πλουσιότητα» του κοιτάσματος) της κάθε συγκεκριμένης γεωργικής (ή εξορυκτικής) επιχείρησης.

Μισθός, κέρδος και γαιοπρόσοδος αποτελούν επομένως τις τρεις διακριτές κατηγορίες εισοδημάτων στις οποίες *διανέμεται* η παραγόμενη από τον εργάτη αξία. Με άλλη διατύπωση, η *αξία* αποτελεί το *εννοιολογικά πρωτεύον μέγεθος*, από την οποία απορρέουν τα *εισοδήματα*, που αποτελούν τα *εννοιολογικά δευτερεύοντα-παραγόμενα* μεγέθη. Ανάλογα με την κατηγορία εισοδήματος που αποκομίζουν (δηλαδή τελικά ανάλογα με τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία), τα μέλη της κοινωνίας κατανέμονται σε τρεις κοινωνικές τάξεις: τους εργάτες (που απολαμβάνουν ως εισόδημα το μισθό), τους καπιταλιστές (που αποκομίζουν κέρδος) και τους γαιοκτήμονες (που το εισόδημά τους είναι η γαιοπρόσοδος).¹³

Στη *δεύτερη εκδοχή* ο Smith θεωρεί ότι η αξία ενός εμπορεύματος εκφράζει την ικανότητά του να «αγοράσει» ή να «ελέγξει» μισθωτή εργασία, και καταλήγει στο συμπέρασμα, όπως είπαμε, ότι παύει να ισχύει η αρχή της ανταλλαγής ίσων ποσοτήτων εργασίας. Για να προσδιορίσει τώρα την αξία ενός εμπορεύματος θεωρεί τα *εισοδήματα* ως τα *εννοιολογικά πρωτεύοντα μεγέθη*, από τα οποία *προκύπτει* *αθροιστικά* η *αξία*, ως, επομένως, το *εννοιολογικά παραγόμενο-δευτερεύον μέγεθος*. Η αξία θεωρείται δηλαδή τώρα ότι προκύπτει ως άθροισμα των «φυσικών» εισοδημάτων (δηλαδή των εισοδημάτων που το καθένα απορρέει από συγκεκριμένες ενδοφυείς

¹¹ «Η αξία, επομένως, που προσθέτουν οι εργάτες στα υλικά αναλύεται στην περίπτωση αυτή σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο πληρώνει τους μισθούς τους και το δεύτερο τα κέρδη του εργοδότη τους για το συνολικό απόθεμα των υλικών και των μισθών που προκατέβαλε. Αν αυτός δεν προσδοκούσε από την πώληση του προϊόντος τους κάτι περισσότερο από αυτό που απαιτείτο για την αντικατάσταση του αποθέματός του, δεν θα είχε κανένα συμφέρον να τους απασχολήσει. Και αν τα κέρδη του δεν ευρίσκονταν σε κάποια αναλογία με το μέγεθος του αποθέματός του, δεν θα είχε κανένα ιδιαίτερο συμφέρον να απασχολήσει ένα μεγάλο και όχι ένα μικρό απόθεμα» (Smith 2000, I.vi.5).

¹² «Από τη στιγμή που η γη καθίσταται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από όλο το προϊόν το οποίο ο εργάτης μπορεί να παραγάγει είτε μέσω της καλλιέργειάς της, είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσοδός του αποτελεί την πρώτη παρακράτηση από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη (...) Το κέρδος αποτελεί μια δεύτερη παρακράτηση από το προϊόν του εργάτη που απασχολήθηκε στη γη» (Smith 2000, I.viii.6&7).

¹³ «Η τιμή όλων των εμπορευμάτων που συνθέτουν το ετήσιο προϊόν της εργασίας κάθε χώρας, αν τα θεωρήσουμε ως ένα σύνολο, θα πρέπει να αναλύεται στα ίδια τρία μέρη και να επιμερίζεται στους διάφορους κατοίκους της χώρας είτε ως μισθός της εργασίας τους, είτε ως κέρδη του αποθέματός τους, είτε ως πρόσοδος της γης τους. (...) Μισθοί, κέρδη και πρόσοδος αποτελούν τις τρεις πρωτογενείς πηγές όλων των εισοδημάτων, όπως και κάθε ανταλλάξιμης αξίας. Όλα τα άλλα εισοδήματα, σε τελική ανάλυση, προκύπτουν από κάποια απ' αυτές τις τρεις πηγές» (Smith 2000, I.vi.17).

κανονικότητες, ή νόμους): ως άθροισμα του φυσικού μισθού, του φυσικού κέρδους, της φυσικής προσόδου.¹⁴ Η προσέγγιση αυτή ανοίγει το δρόμο για την έννοια των «συντελεστών παραγωγής», την οποία εισήγαγε ο J.-B. Say (1767-1832) και ακολούθησαν και άλλοι οικονομολόγοι της κλασικής εποχής της Πολιτικής Οικονομίας, και η οποία αποτελεί *συστατική θεωρητική θέση της σύγχρονης Νεοκλασικής Θεωρίας*, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή την αξία παράγουν αθροιστικά τρεις «συντελεστές παραγωγής»: κεφάλαιο, εργασία και έδαφος ή φυσικοί πόροι. Επιπλέον, ο κάθε ένας από αυτούς παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος το οποίο εισπράττει ως εισόδημα ο κάτοχος του εν λόγω «συντελεστή».

Στη δεύτερη αυτή εκδοχή πρέπει να προσδιοριστούν οι «νόμοι» που καθορίζουν το ύψος καθεμιάς από τις τρεις συνιστώσες της αξίας. Εδώ ο Smith δεν μπορεί να δώσει μια λογικά συνεκτική απάντηση. Διότι ενώ ο ονομαστικός μισθός εργασίας (δηλαδή ο μισθός σε αξίες ή τιμές, ο χρηματικός μισθός) προσδιορίζεται από τον πραγματικό μισθό, δηλαδή από το «καλάθι» εκείνων των εμπορευμάτων που είναι αναγκαία για την επιβίωση του εργάτη και της οικογενείας του,¹⁵ δεν υπάρχει καμιά ενδογενής κανονικότητα που να ρυθμίζει το «φυσικό» *απόλυτο ύψος του κέρδους ή της προσόδου* (μπορούν να αναφερθούν μόνο οι παράγοντες που συντελούν στην αύξηση ή τη μείωση του κέρδους ή της προσόδου).

Το σημαντικότερο, έτσι, με αυτή την εκδοχή της θεωρίας της αξίας είναι ότι διολισθαίνει σε μια προ-κλασική προσέγγιση, και συγκεκριμένα στην προσέγγιση των *κοστών παραγωγής*,¹⁶ σύμφωνα με την οποία το ζητούμενο (το τι είναι οι αξίες ή οι τιμές των εμπορευμάτων) ορίζεται δια του ζητουμένου (των αξιών ή των τιμών των εμπορευμάτων): Η *αξία* του οποιουδήποτε εμπορεύματος (π.χ. ενός τόνου σιτηρών) *ορίζεται ως η αξία του μισθού των εργαζομένων, δηλαδή τελικά των αναγκαίων μέσων διαβίωσης* του εργάτη (των σιτηρών που καταναλώνει για τη διατροφή του, των ειδών ένδυσης, στέγασης κλπ.) *συν η αξία του «αποθέματος», δηλαδή των μέσων παραγωγής* (πρώτων υλών, εργαλείων κ.λπ.) που εφθάρησαν κατά την παραγωγή, *προσαυξημένη κατά ένα ποσοστό, το οποίο υπό κανονικές συνθήκες τείνει προς το μέσο ποσοστό*

¹⁴ «Σε κάθε κοινωνία ή τόπο υπάρχει ένα κανονικό ή μέσο επίπεδο τόσο για το μισθό όσο και για το κέρδος για κάθε διαφορετική απασχόληση εργασίας και αποθέματος. Το επίπεδο αυτό ρυθμίζεται φυσικά (...), εν μέρει από τις γενικές συνθήκες της κοινωνίας, τα πλούτη ή τη φτώχεια της, την πρόοδο, τη στασιμότητα ή την παρακμή της, και εν μέρει από την ιδιαίτερη φύση της κάθε απασχόλησης (...) Όταν η τιμή ενός εμπορεύματος δεν είναι ούτε μεγαλύτερη ούτε μικρότερη από αυτό που είναι αρκετό για να πληρωθεί η γαιοπρόσδοος, οι μισθοί της εργασίας και τα κέρδη του αποθέματος που απασχολήθηκε στην καλλιέργεια, την επεξεργασία και την μεταφορά του στην αγορά, σύμφωνα με τα φυσικά τους επίπεδα, τότε το εμπόρευμα αυτό πωλείται σε μια τιμή που μπορούμε να την ονομάσουμε φυσική» (Smith 2000, I.vii.1&4).

¹⁵ Ο πραγματικός μισθός δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι χαμηλότερος από τα απολύτως αναγκαία μέσα συντήρησης της εργατικής οικογένειας διότι αυτό θα οδηγούσε στον αφανισμό της τάξης των εργατών (Smith 2000, I.viii.15). Θα μπορούσε να είναι υψηλότερος από αυτό το όριο (και ο Smith 2000, I.viii.16 επ., επιχειρηματολογεί ότι πράγματι αυτό συμβαίνει συχνά), όμως η τάση των εργατών να πολλαπλασιάζονται ταχύτερα όταν αυξάνει το πραγματικό εισόδημά τους, όπως πίστευε ο Smith, δεν επιτρέπει μεγάλες αυξήσεις του πραγματικού μισθού πέραν του ορίου αυτού (Smith 2000, I.viii.39).

¹⁶ Η προσέγγιση αυτή διατυπώθηκε με σαφήνεια από τον James Steuart (1712-1780), οποίος διέκρινε δύο συνιστώσες στην τιμή του εμπορεύματος: «την πραγματική τιμή του εμπορεύματος και το κέρδος» (παρατίθεται σε Rubin 1994, 91). Ως «πραγματική τιμή του εμπορεύματος» ο Steuart εννοεί το σύνολο των κοστών παραγωγής του, όπως δαπάνες για πρώτες ύλες, εργαλεία που αναλώθηκαν κατά την παραγωγή, μισθούς κ.λπ. Η αγοραζόμενη «εργασία» (μισθοί) ανάγεται στην αξία των αντίστοιχων πραγματικών μισθών, δηλαδή στην αξία του καλαθιού εμπορευμάτων, που αποτελεί τα αναγκαία μέσα διαβίωσης του εργάτη. Η αξία (ενός εμπορεύματος) ορίζεται έτσι κυκλικά δια της αξίας (άλλων εμπορευμάτων), όπως σε κάθε αντίστοιχη επιστημονικά «κοινή» προσέγγιση.

κέρδους της οικονομίας. Επειδή όλα τα κόστη παραγωγής (οι πρώτες ύλες, τα εργαλεία, τα μέσα διαβίωσης του εργάτη από τα οποία αποτελείται ο μισθός του, κ.λπ.) είναι επίσης παραγόμενα εμπορεύματα, που, κατά την προσέγγιση αυτή, η τιμή τους καθορίζεται και πάλι από τα κόστη παραγωγής τους, κ.ο.κ., η όλη ανάλυση καταλήγει σε ένα κυκλικό ταυτολογικό σχήμα όπου το ζητούμενο (η τιμή ή η αξία) ορίζεται τελικά δια του εαυτού του.

Αν υποθέσουμε για απλούστευση ότι η οικονομία αποτελείται από δύο τομείς, εκ των οποίων ο πρώτος παράγει χάλυβα (μέσα παραγωγής) και ο δεύτερος σιτηρά (μέσα κατανάλωσης), τότε είναι προφανές ότι τα κόστη παραγωγής των σιτηρών είναι χάλυβας (χαλύβδινα εργαλεία για το όργωμα και το θερισμό), σιτηρά (για τη σπορά) και μισθοί (που όμως ανάγονται και πάλι σε μια ποσότητα σιτηρών, αφού αυτά αποτελούν στο υπόδειγμά μας τα μοναδικά μέσα κατανάλωσης των εργατών), και τα κόστη παραγωγής του χάλυβα είναι χάλυβας (μέσα παραγωγής) και σιτηρά (μέσα κατανάλωσης των εργατών του κλάδου παραγωγής χάλυβα). Το σχήμα αυτό μας λέει απλώς ότι η αξία του ενός εμπορεύματος υπεισέρχεται ως κόστος στην ακαθάριστη αξία άλλων εμπορευμάτων ή και στη δική του (κάτι που δεν αποτελεί θεωρητική-επιστημονική γνώση, αλλά το αποτέλεσμα απλής εμπειρικής παρατήρησης, αφού όλοι γνωρίζουν ότι π.χ. απαιτούνται εργαλεία αλλά και μια ποσότητα σπόρου σιτηρών συγκεκριμένης αξίας για την παραγωγή μιας μεγαλύτερης ποσότητας σιτηρών, κ.ο.κ.). Η προσέγγιση των κοστών παραγωγής δεν αποτελεί λοιπόν μια επιστημονική αλλά μια «κοινή» (επιστημονικά χυδαία) θεωρία. Την «κοινή» αυτή θεωρία τυποποίησε μαθηματικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Pierro Sraffa, σε μια προσέγγιση που ονομάστηκε «Νεοοικονομική».¹⁷

¹⁷ Σε μια αλά Sraffa μαθηματικοποίηση, το απλό υπόδειγμά μας θα περιγραφόταν από τις δύο γραμμικές εξισώσεις που ακολουθούν:

$$P_1 = [x_{11} * P_1](1+r) + L_1 * w \quad (1)$$

$$P_2 = [x_{21} * P_1 + x_{22} * P_2](1+r) + L_2 * w \quad (2),$$

όπου P_1 είναι η τιμή μιας μονάδας χάλυβα, x_{11} είναι η ποσότητα χάλυβα (εργαλείων κ.λπ.) που χρησιμοποιεί ο τομέας (1) για την παραγωγή μιας μονάδας χάλυβα, w το ονομαστικό ωρομίσθιο των εργατών, r το μέσο (και ενιαίο) ποσοστό κέρδους της οικονομίας και L_1 η ποσότητα της εργασίας (αριθμός εργατο-ωρών) που απαιτήθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας χάλυβα. Αντίστοιχα P_2 είναι η τιμή μιας μονάδας σιτηρών, x_{22} η ποσότητα σιτηρών που χρησιμοποιήθηκε ως σπόρος και x_{21} η ποσότητα χάλυβα που αναλώθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας σιτηρών. L_2 είναι η ποσότητα εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας σιτηρών. Στο σύστημα των δύο εξισώσεων υπάρχουν 4 άγνωστοι (P_1 , P_2 , r , w). Θεωρώντας όμως γνωστό το πραγματικό ωρομίσθιο (την ποσότητα, x_{02} , μέσων κατανάλωσης --σιτηρών-- που το απαρτίζει), προκύπτει η εξίσωση: $w = x_{02} * P_2$ (3), οπότε οι άγνωστοι περιορίζονται σε τρεις. Για την επίλυση του συστήματος επιλέγεται μία «τυποποίηση των τιμών», που σημαίνει ότι είτε η P_1 είτε η P_2 τίθεται αξιωματικά ίση με τη μονάδα (έστω $P_1 = 1$ (4)), δηλαδή οι τιμές όλων (εδώ, και των 2) των εμπορευμάτων δίνονται σε μονάδες του εμπορεύματος 1. Ανάλογα ισχύουν αν αντί για 2 έχουμε n τομείς παραγωγής. Θα προκύψουν τότε $n+2$ εξισώσεις, και θα απαιτηθεί να δοθεί εξωγενώς το ωρομίσθιο (ή το ποσοστό κέρδους, στην περίπτωση που ζητούμενο είναι το ωρομίσθιο) και να γίνει η «τυποποίηση των τιμών». Ο Sraffa πίστευε ότι η «τυποποίηση των τιμών» είναι ουδέτερη, δηλαδή ότι προκύπτουν πάντοτε οι ίδιες «σχετικές τιμές» και το ίδιο μέσο ποσοστό κέρδους, ανεξαρτήτως του ποια τιμή τίθεται ίση με τη μονάδα. Αυτό εντούτοις δεν ισχύει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. (Βλ. αναλυτικά Σταμάτης 1985, 1992, Kliman 1999). «Κοινή» (επιστημονικά χυδαία) θεωρία αποτελεί επίσης και η προσέγγιση εκείνη που θεωρεί, χωρίς την παραμικρή αναφορά σε κάποιο ενδοφυές περιεχόμενο, ότι οι τιμές προκύπτουν «από την προσφορά και τη ζήτηση». Δεν θέτει καν το ερώτημα «τι είναι οι τιμές», ούτε, π.χ., γιατί όταν προσφορά και ζήτηση ισορροπούν σε όλες τις αγορές, μια ουγκιά χρυσού είναι «πολύ ακριβότερη» από μια ουγκιά σίδηρο.

1.4 Οι νεώτερες Σχολές Οικονομικής Θεωρίας: Διαμόρφωση νέων θεωρητικών αντικειμένων και συστημάτων εννοιών

1.4.1 Η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας και η αποσύνθεση της Κλασικής Σχολής

Όλες οι σύγχρονες Σχολές Οικονομικής σκέψης (η Νεοκλασική, η Κεϋνσιανή, η Μαρξιστική), έχουν ως σημείο αφετηρίας (θετικής περαιτέρω ανάπτυξης ή/και αρνητικής οριοθέτησης και διαφοροποίησης) την Κλασική Πολιτική Οικονομία, και ειδικότερα το έργο του Adam Smith.

Ο David Ricardo ανέπτυξε την *πρώτη εκδοχή της αξιακής θεωρίας του Smith*. Με απόλυτα αυστηρό τρόπο θεώρησε την αξία ως έκφραση της ποσότητας «δαπανώμενης» εργασίας κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων και απέρριψε την εκδοχή της αξιακής θεωρίας που συνδέεται με την έννοια της «αγοραζόμενης» εργασίας (και η οποία προσλαμβάνει, τελικά, την αξία ως μέγεθος παράγωγο των εισοδημάτων των τριών κοινωνικών τάξεων).¹⁸ Στο σύστημα του Ricardo *αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας είναι η παραγωγή και διανομή της εργασιακής αξίας στην οικονομία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής*. Για να χρησιμοποιήσουμε μια διατύπωση του ίδιου του Ricardo, η Πολιτική Οικονομία μελετά αποκλειστικά εκείνα τα «εμπορεύματα, την ανταλλακτική τους αξία και για τους νόμους που καθορίζουν τις σχετικές τους τιμές (...) των οποίων η ποσότητα μπορεί να αυξηθεί με τον ανθρώπινο μόχθο και κατά την παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμό» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, 111). Η παραγόμενη από τους εργάτες αξία διανέμεται στις τρεις βασικές τάξεις της κοινωνίας (τους εργάτες, τους καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες).¹⁹ Έτσι, «ο προσδιορισμός των νόμων που καθορίζουν αυτή τη διανομή είναι το κύριο πρόβλημα της Πολιτικής Οικονομίας» (Ρικάρντο, 1992, 1).

Το έργο του Ricardo έγινε αντικείμενο σφοδρής διαμάχης, ήδη μεταξύ των Κλασικών Οικονομολόγων, τόσο για πολιτικούς όσο και για θεωρητικούς λόγους.

Στους πολιτικούς λόγους πρωτεύοντα ρόλο έπαιξαν οι θέσεις εκείνες της ρικαρδιανής αξιακής θεωρίας που αντικειμενικά εμπλέκονται στους ανταγωνισμούς εργοδοτών και εργαζομένων, όπως το πόρισμα ότι τα κέρδη αποτελούν «αφαίρεση» από το προϊόν που παρήγαγε ο εργάτης, (επομένως αποτελούν έκφραση μιας οικονομικής εκμετάλλευσης). Επίσης η θέση ότι το ύψος των κερδών αποτελεί αντικείμενο κοινωνικού ανταγωνισμού, καθώς βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση με το ύψος των μισθών: Σύμφωνα με τα λόγια του Ricardo, και αν αγνοήσουμε τη γαιοπρόσοδο (και τη φθορά των μέσων παραγωγής), «η συνολική αξία των αγαθών διαιρείται εις δύο μόνον μέρη: το εν αποτελείται εκ των κερδών του κεφαλαίου, το δε έτερον εκ των ημερομισθίων». Συνεπώς (με δεδομένη την αξία των εμπορευμάτων -- που καθορίζεται από την απαιτούμενη δαπάνη εργασίας για την παραγωγή τους), «τα

¹⁸ «Η αξία του εμπορεύματος ή η ποσότητα οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, με το οποίο θα ανταλλάγει αυτό το εμπόρευμα, εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα της εργασίας η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αμοιβή, η οποία καταβάλλεται για αυτήν την εργασία» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, 99).

¹⁹ «Η παραγωγή του εδάφους (...) κατανέμεται μεταξύ τριών κοινωνικών τάξεων, ήτοι των γαιοκτημόνων, των κεφαλαιούχων ή των κατόχων των περιουσιακών στοιχείων ή κεφαλαίων των αναγκαιούντων προς καλλιέργειαν αυτού, και των εργατών δια της φιλοπονίας των οποίων καλλιεργείται τούτο. Κατά τα ποικίλα στάδια της κοινωνικής εξελίξεως αι εις εκάστην των τάξεων τούτων εκ της συνολικής παραγωγής του εδάφους προερχόμεναι αναλογίαι υπό το όνομα έγγειος πρόσοδος, κέρδος και ημερομισθίων είναι ουσιωδώς διάφοροι» (Ρικάρντο, 1992, σ. 1).

κέρδη θα ήσαν υψηλά ή χαμηλά αναλόγως των χαμηλών ή υψηλών ημερομισθίων» (Ricardo 1992, 89).²⁰

Στους θεωρητικούς λόγους καθοριστικό ρόλο έπαιξε η αδυναμία του Ricardo να συμβιβάσει τη θεωρία της αξίας με τη θέση ότι το ποσοστό κέρδους της οικονομίας, άρα και κάθε επιχείρησης, τείνει προς μια ενιαία μέση τιμή, μέσα από τον ανταγωνισμό και τη διαρκή μετακίνηση κεφαλαίων από τους κλάδους χαμηλού στους κλάδους υψηλού ποσοστού κέρδους.

Το κέρδος μιας επιχείρησης είναι η διαφορά ανάμεσα στα *έσοδά της* από την πώληση του προϊόντος που παρήχθη σε αυτήν και στα *κόστη της* σε μισθούς των εργαζομένων και σε μέσα παραγωγής που αναλώθηκαν στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου παραγωγής. Το ποσοστό κέρδους είναι ο λόγος των κερδών που αποκομίζει μια επιχείρηση στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής (π.χ. ενός έτους) προς το συνολικό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε για να καταστεί δυνατή η παραγωγή αυτή.

Ας υποθέσουμε ότι δύο επιχειρήσεις χρησιμοποιούν για την ετήσια παραγωγή τους την ίδια ποσότητα εργασίας (ν ώρες απλής εργασίας η κάθε μία) και αμείβουν τους εργαζόμενους με συνολικούς μισθούς, μ, ίσης αξίας σε κάθε μία, αλλά ότι στη δεύτερη επιχείρηση η παραγωγή αυτή επιτυγχάνεται με την προκαταβολή διπλάσιου υλικού κεφαλαίου (2K) σε σχέση με την πρώτη. Το κόστος παραγωγής είναι για κάθε επιχείρηση οι προκαταβαλλόμενοι *μισθοί* (μ) και το *τιμήμα* του προκαταβαλλόμενου υλικού κεφαλαίου που αναλώνεται στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής (έστω το 10% του συνολικού). Σύμφωνα με τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, το ετήσιο προϊόν και των δύο επιχειρήσεων (άρα και τα έσοδά τους) θα πρέπει να είναι ίσης αξίας (υ, που αντιστοιχεί στην αξία που παρήχθη από ν ώρες απλής εργασίας). Εφόσον αυτό ισχύει, τότε οι δύο επιχειρήσεις δεν θα έχουν το ίδιο ποσοστό κέρδους (r).

Για την πρώτη θα είναι:

$$r_1 = \frac{y - \mu - 0,1K}{K + \mu},$$

ενώ για τη δεύτερη:

$$r_2 = \frac{y - \mu - 0,2K}{2K + \mu}$$

Είναι προφανές ότι ισχύει $r_1 > r_2$. Για να ικανοποιηθεί η συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους ($r_1 = r_2 = r$), θα πρέπει η αξία του προϊόντος που παρήγαγε η δεύτερη επιχείρηση να ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που παρήγαγε η πρώτη ($y_2 > y_1 = y$), κάτι που όμως θα παραβίαζε τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας. (Βλ. Αναλυτικά Rubin 1994, 333-344, 390-397).

[Θα κάνουμε στο σημείο αυτό μια *παρέκβαση*. Ορίσαμε το υ αμφίσημα, για να υποδείξουμε, στη βάση της προηγηθείσας ανάλυσης, και μια κρίσιμη εννοιολογική ασάφεια που χαρακτηρίζει την κλασική θεωρητική οπτική. Η ασάφεια αυτή αφορά

²⁰ Χαρακτηριστική για τις εντάσεις πολιτικού χαρακτήρα με τις οποίες συνδέθηκε η ρικαρδιανή θεωρία είναι ακόλουθη θέση του Carey, ο οποίος διακήρυσσε ότι η καπιταλιστική οικονομία ενσαρκώνει την *Αρμονία των Συμφερόντων*, και στο ομώνυμο βιβλίο του, που εκδόθηκε το 1848, περιέγραφε το έργο του Ricardo ως «το αληθινό εγχειρίδιο του δημαγωγού, που επιδιώκει την εξουσία μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, του πολέμου και της λεηλασίας» (παρατίθεται στο Rubin 1994, σ. 416).

ακριβώς στο δισυπόστατο ορισμό του προϊόντος: άλλοτε ως νέα αξία ή καθαρό προϊόν = μισθοί + κέρδη (από τα οποία αφαιρείται και η πρόσδοδος που λαμβάνει ο γαιοκτήμονας ιδιοκτήτης της γης από τον αγρότη-επιχειρηματία) και άλλοτε ως ακαθάριστο προϊόν = φθαρέντα μέσα παραγωγής + μισθοί + κέρδη (για περισσότερα βλ. στο κεφάλαιο 2). Ο δισυπόστατος αυτός ορισμός προέρχεται με τη σειρά του από τη σύγχυση ιστορικού παρελθόντος - παρόντος ή/και κίνησης του κοινωνικού κεφαλαίου και ατομικού κεφαλαίου. Ας γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι. Γράφει ο Σμιθ²¹: «Από την τιμή των σιτηρών, για παράδειγμα, ένα μέρος πληρώνει την πρόσδοδο του γαιοκτήμονα, ένα άλλο μέρος πληρώνει το μισθό (...) και ένα τρίτο μέρος πληρώνει το κέρδος του επιχειρηματία [farmer]. Τα τρία αυτά μέρη εμφανίζονται να συνθέτουν άμεσα ή σε τελική ανάλυση, τη συνολική τιμή των σιτηρών.» Και τα φθαρέντα μέσα παραγωγής; Συνεχίζει ο Σμιθ: «Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι ένα τέταρτο μέρος είναι απαραίτητο για την αντικατάσταση του αποθέματος του αγρότη-επιχειρηματία ή για την αποζημίωση της συνήθους φθοράς των υποζυγίων του ή των άλλων αγροτικών εργαλείων του. Θα πρέπει όμως να σκεφτούμε ότι η ίδια η τιμή κάθε εργαλείου εργασίας, όπως είναι το άλογο των γεωργικών εργασιών, συντίθεται από τα ίδια τρία αυτά μέρη: την πρόσδοδο της γης επί της οποίας αυτό εκτρέφεται, την εργασία της φροντίδας και της εκτροφής του, και τα κέρδη του αγρότη-επιχειρηματία που προκαταβάλλει τόσο την πρόσδοδο αυτής της γης, όσο και τους μισθούς αυτής της εργασίας. Παρ' όλον, επομένως, ότι η τιμή των σιτηρών περιλαμβάνει τόσο την τιμή όσο και τη συντήρηση του αλόγου, η συνολική τιμή δεν παύει να αναλύεται, είτε άμεσα είτε σε τελευταία ανάλυση, στα ίδια τρία μέρη της προσόδου, της εργασίας και του κέρδους» (Σμιθ 2000: I.vi. 11). Τι βλέπουμε εδώ; Μια αναγωγή του υλικού κεφαλαίου που έχει στη διάθεσή του στο παρόν ο ατομικός παραγωγός αγρότη-επιχειρηματίας (και έτσι και του φθαρέντος μέρους του), στο παρελθόν σε μια προηγούμενη κατάσταση, «και αν εμβαθύνουμε στο ζήτημα, σε άλλα χέρια» (Μαρξ 1979: 383), που με τη σειρά της μπορεί να αναχθεί σε μια άλλη παρελθούσα προηγούμενη κατάσταση και σε άλλα, επίσης, χέρια, κ.οκ. ή σε καθαρό προϊόν σ' ένα διηγετικές παρελθόντος. «Σε όλα αυτά [σύμφωνα με τον Μαρξ] ένα σημείο είναι σωστό: πως στην κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου --δηλαδή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων-- τα πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά, απ' ό,τι παρουσιάζονται για κάθε ατομικό κεφάλαιο, εξεταζόμενο ξεχωριστά, δηλαδή απ' ό,τι παρουσιάζονται από την άποψη του κάθε ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη. Γι' αυτόν [για τον Σμιθ] η εμπορευματική αξία αναλύεται 1) σε ένα σταθερό στοιχείο (το τέταρτο, όπως λέει ο Σμιθ και 2) στο άθροισμα μισθού εργασίας και υπεραξίας ή, αντίστοιχα, μισθού εργασίας, κέρδους και γαιοπροσόδου. Αντίθετα, από την άποψη όλης της κοινωνίας εξαφανίζεται το τέταρτο στοιχείο του Σμιθ, δηλαδή η σταθερή κεφαλαιακή αξία» (Μαρξ 1979: 384). Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω μπορούμε, λοιπόν, να αντιληφθούμε ότι: Διερευνώντας τη συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους, αν ορίσουμε ως υ το ακαθάριστο προϊόν μιας ατομικής επιχείρησης πρέπει πράγματι να αφαιρέσουμε την αξία των μισθών που αυτή κατέβαλε και την αξία των μέσων παραγωγής που ανάλωσε για να βρούμε το κέρδος της στο παρόν και να διαιρέσουμε με το άθροισμα της αξίας του υλικού κεφαλαίου και των μισθών για να βρούμε το ποσοστό κέρδους της, και έτσι και να συγκρίνουμε παρόντα ποσοστά κέρδους διαφορετικών επιχειρήσεων ή ατομικών κεφαλαίων. Στην περίπτωση αυτή η αντίφαση της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας είναι παρούσα, όπως δείξαμε. Αν ορίσουμε ως υ το καθαρό προϊόν πρέπει να αφαιρέσουμε τους μισθούς για να βρούμε το κέρδος. Ως

²¹ «Ο Ρικάρντο επαναλαμβάνει σχεδόν επιλέξει τη θεωρία του Α. Σμιθ» (Μαρξ 1979: 389).

προς το ποσοστό κέρδους εμφανίζονται, τότε, δυο εκδοχές. Η πρώτη είναι να διαιρέσουμε το κέρδος δια του αθροίσματος του υλικού κεφαλαίου και των μισθών. Η ρικαρδιανή αντίφαση είναι επίσης παρούσα. Η δεύτερη να ξεχάσουμε εντελώς το υλικό κεφάλαιο (μπερδεύοντας ιστορικό παρελθόν και παρόν ή/και κίνηση κοινωνικού κεφαλαίου και ατομικού κεφαλαίου) και αναζητώντας τη συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους διαφορετικών επιχειρήσεων ή ατομικών κεφαλαίων να διαιρέσουμε δια των μισθών για να βρούμε το ποσοστό του κέρδους. Η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας δε θα παραβιαστεί, πλέον, και ο σκόπελος του ενιαίου ποσοστού κέρδους θα παρακαμφθεί, καθόσον για την ίδια ποσότητα εργασίας (δεδομένης παραγωγικότητας) τα ποσοστά κέρδους μεταξύ ατομικών επιχειρήσεων θα είναι ταυτόσημα, ακόμα και για διαφορετικές προκαταβολές υλικού κεφαλαίου].

Οι αρχές της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας αμφισβητήθηκαν, στο πλαίσιο της Κλασικής Σχολής, από τον J.-B. Say, τον Th. Malthus, τον Fr. Bastiat (1801-1850) και άλλους, οι οποίοι υιοθέτησαν τη *δεύτερη εκδοχή της αξιακής θεωρίας του Smith*, και προετοίμασαν το έδαφος για την αλλαγή του «θεωρητικού υποδείγματος» της Πολιτικής Οικονομίας, δηλαδή για την αλλαγή τόσο του θεωρητικού αντικειμένου της όσο και του συστήματος εννοιών πάνω στις οποίες εδράζεται η όλη θεωρητική ανάλυση. Μάλιστα, ενώ ο Malthus, ασκώντας κριτική στη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, υιοθετούσε τις «κοινές» (επιστημονικά «χυδαίες») προσεγγίσεις των κοστών παραγωγής και της «προσφοράς και ζήτησης» (βλ. και το 3^ο τμήμα του παρόντος κεφαλαίου), ο J.-B. Say (όπως αργότερα και ο Bastiat) συνέδεσε τη θεωρία του για τους «συντελεστές παραγωγής», (κεφάλαιο, εργασία, έδαφος, ο καθένας από τους οποίους παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος που αντιστοιχεί στο εισόδημα του κατόχου του, βλ. στα προηγούμενα), με την υποκατάσταση της εργασιακής θεωρίας της αξίας από τη θεωρία του *υποκειμενικού οφέλους* --ή της υποκειμενικής χρησιμότητας--²² ως προσδιοριστικού παράγοντα για το σχηματισμό των τιμών.

1.4.2 Αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου και επιστημονικού «παραδείγματος» I:

Υποκειμενικό όφελος και Νεοκλασική Σχολή

Κατά τον Say, «η χρησιμότητα των πραγμάτων είναι το θεμέλιο της αξίας τους (...) Η τιμή είναι το μέτρο της αξίας των πραγμάτων και η αξία τους είναι το μέτρο της χρησιμότητάς τους». (Παρατίθεται στο Rubin 1994, 386).²³ Με τον τρόπο αυτό ο Say αποφεύγει την πρωτοκαθεδρία της έννοιας «εργασία», η οποία εξακολουθεί να υφίσταται ακόμα και στη δεύτερη εκδοχή της σμιθιανής θεωρίας της αξίας (η αξία ενός εμπορεύματος έχει ως μέτρο την «αγοραζόμενη» από αυτό εργασία, και συντίθεται από το «φυσικό» μισθό, το «φυσικό» κέρδος και τη «φυσική» πρόσοδο). Ταυτόχρονα αποφεύγει τις «κοινές» προσεγγίσεις που είτε δεν αναρωτούνται για το

²² Utility: η χρησιμότητα ή το όφελος εξ ενός πράγματος. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται εξίσου και οι δύο όροι. Επειδή πρόκειται για το *υποκειμενικό* αποτέλεσμα εκ της χρήσης ενός «αγαθού», ο όρος *όφελος* ή *ωφελιμότητα* μας φαίνεται ορθότερος. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από το γεγονός ότι ο όρος θεμελιώνεται κατ' αρχήν από τη φιλοσοφία του *ωφελιμισμού*. Εντούτοις, σε ορισμένες περιπτώσεις ο αγγλικός όρος *utility*, εφόσον αναφέρεται στην *ιδιότητα ενός αντικειμένου*, αποδίδεται ορθότερα από τον όρο *χρησιμότητα*.

²³ Ο Ricardo, είχε την ευκαιρία να ασκήσει κριτική σ' αυτή την πρώτη διατύπωση της θεωρίας του υποκειμενικού οφέλους: «Όταν δίνω 2.000 φορές περισσότερο ύφασμα για μια ουγκιά χρυσού απ' ό,τι για μια ουγκιά σιδήρου, μήπως αυτό σημαίνει ότι αποδίδω 2.000 φορές μεγαλύτερο όφελος (utility) στο χρυσό απ' ό,τι στο σίδηρο; (...) Αν το όφελος ήταν το μέτρο της αξίας είναι πιθανό να έδινα μεγαλύτερη τιμή στο σίδηρο» (Ρικάρντο 1992, 266).

αντικείμενο μελέτης τους, είτε το ορίζουν δια του εαυτού του. Το υποκειμενικό όφελος θεωρείται τώρα ως το περιεχόμενο της ποιοτικής ισοδυναμίας (συμμετρίας) των εμπορευμάτων.

Η αντίληψη ότι το υποκειμενικό όφελος ρυθμίζει τις τιμές μορφοποιείται τελικά στη θεωρία του *οριακού οφέλους* --ή *οριακής χρησιμότητας*-- (marginal utility), με βάση την οποία θεμελιώνεται η *Νεοκλασική Πολιτική Οικονομία*. Η προσέγγιση αυτή διατυπώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870, με την ταυτόχρονη σχεδόν έκδοση των έργων: *Theory of Political Economy* του Stanley Jevons (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* του Carl Menger (1871) και *Elements d' Economie Politique pure* του Leon Walras (1874). (Roll 1989, Moss 1996 Parts IV & V, Μπουχάριν 1988, όπου και αναφορά στην εισαγωγή του όρου marginal utility --στο Κεφ. 2, υποσ. 33, 242. Επίσης Heinrich 1991, 57-88).²⁴ Η έννοια του *οριακού* παραπέμπει στο «επιπλέον όφελος» που επιφέρει μια «επιπλέον μονάδα» ενός «αγαθού» στον καταναλωτή, με δεδομένο ότι αυτό το «επιπλέον όφελος» μειώνεται με την αύξηση του αριθμού των μονάδων του «αγαθού», που ήδη κατέχει ο καταναλωτής. Πρόκειται δηλαδή για την τροποποίηση της παραδοσιακής (αλά Say) προσέγγισης του υποκειμενικού οφέλους με «εργαλείο» κάποιες αρχές του διαφορικού λογισμού (τη θεώρηση του υποκειμενικού οφέλους εκ της χρήσης ενός «αγαθού» ως *μετρήσιμης ποσότητας*, η οποία παίρνει τη μορφή μιας αύξουσας συνεχούς συνάρτησης με φθίνουσα κλίση, ως προς το πλήθος των μονάδων του αγαθού τις οποίες κατέχει ένας καταναλωτής).²⁵

Στη νέα αυτή (νεοκλασική) προσέγγιση, το (οριακό) *όφελος* εκ της χρήσης (κατανάλωσης) ενός αγαθού αναγορεύεται στη *ρυθμιστική αρχή της Πολιτικής Οικονομίας*, υποκαθιστώντας στο ρόλο αυτό την *έννοια της εργασίας* (της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας): Το οριακό όφελος (θεωρούμενο ως μετρήσιμη ποσότητα, η οποία μειώνεται με την ποσότητα των διαθέσιμων μονάδων του αγαθού) ρυθμίζει τις τιμές των προϊόντων, με την έννοια ότι αποτελεί τον *ενδοφυή προσδιοριστικό παράγοντα των τιμών* από την πλευρά της ζήτησης, την «αιτία» από την οποία απορρέει η *καμπύλη ζήτησης*, άρα (δεδομένης της παραγωγικής τεχνικής και της καμπύλης προσφοράς) και η «τιμή ισορροπίας». Με την εισαγωγή της έννοιας του *οριακού οφέλους*, αλλάζει το θεωρητικό αντικείμενό της Πολιτικής Οικονομίας και το σύστημα των εννοιών της, δηλαδή συγκροτείται μια νέα Σχολή Οικονομικής σκέψης (η Νεοκλασική Οικονομική θεωρία), ή ένα νέο επιστημονικό «παράδειγμα».²⁶

²⁴ Τις βασικές αρχές της θεωρίας του οριακού οφέλους εξέθεσε ο Jevons ήδη το 1862, σε μια διάλεξή του που δημοσιεύθηκε το 1866, και η οποία είναι διαθέσιμη στο Internet (βλ. Jevons 1866).

²⁵ Από τις συναρτήσεις οφέλους προκύπτει η καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού, ως φθίνουσα συνεχής συνάρτηση της τιμής ως προς την ποσότητα, ακριβέστερα, που αντιστοιχεί την τιμή στην οριακή χρησιμότητα κάθε μιας ποσότητας. Η τομή της καμπύλης ζήτησης με την καμπύλη προσφοράς (που αποτελεί το γεωμετρικό τόπο των ζευγών ποσότητας-τιμής για τα οποία οι επιχειρηματίες-παραγωγοί συνδυάζουν την εκάστοτε τιμή στην αντίστοιχη επιθυμητή προσφερόμενη ποσότητα) δίνει την «τιμή (και την ποσότητα) ισορροπίας». Στην τιμή ισορροπίας, και η «ζήτηση» *μεγιστοποιεί* το όφελός της, και η «προσφορά» το κέρδος της, συνεπώς υπό σταθερές συνθήκες (αμετάβλητο εισόδημα των καταναλωτών, αμετάβλητες τιμές των υποκατάστατων αγαθών, κ.λπ.) κανένα «μέρος» δεν έχει συμφέρον να μετακινηθεί από την τιμή αυτή. Η νεώτερη Μικροοικονομική θεωρία αποστασιοποιείται από τη θέση ότι το όφελος αποτελεί μετρήσιμη ποσότητα και υποκαθιστά την έννοια της μεγιστοποίησης του οφέλους από την εμπειριστική κατηγορία των «προτιμήσεων του καταναλωτή», δηλαδή της γνώσης και ιεραρχικής κατάταξης των δυνατοτήτων κατανάλωσης που έχει ένας καταναλωτής δεδομένου εισοδήματος (βλ. αναλυτικότερα το Μέρος Β' του παρόντος βιβλίου).

²⁶ Ο όρος «παράδειγμα» χρησιμοποιήθηκε από τον Kuhn στη *Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* (Kuhn, 1962). Χωρίς να μένουμε πιστοί στο νόημα που αποδίδει στον όρο το θεωρητικό σύστημα του Κουν, τον χρησιμοποιούμε για να σημάνουμε από την μια πλευρά μεν, τις άρρητες παραδοχές

Η αλλαγή αυτή του επιστημονικού «παραδείγματος» είχε ως προϋπόθεση ένα νέο αξίωμα για τη «φύση του ανθρώπου»: Ο Άνθρωπος δεν είναι πλέον ο από τη φύση του «έμπορος» του Adam Smith, αλλά το καθοδηγούμενο από τις ανάγκες του ορθολογικό υποκείμενο που δρα σύμφωνα με την αρχή του οφέλους, δηλαδή κατευθύνει ορθολογικά τις πράξεις του στην αύξηση των απολαύσεων και στη μείωση των βασάνων του, μέσω της χρήσης αγαθών. Το φιλοσοφικό-θεωρητικό αυτό υπόβαθρο προσέφερε στη Νεοκλασική Θεωρία, (αλλά και στην παραδοσιακή εκδοχή του υποκειμενικού οφέλους ως ρυθμιστικής αρχής των τιμών), η φιλοσοφία του ωφελισμού, βασικός εκπρόσωπος της οποίας υπήρξε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Jeremy Bentham (1748-1832).

Σύμφωνα με τον Bentham: «Η φύση έχει θέσει την ανθρωπότητα κάτω από την κυριαρχία δύο ηγεμόνων, του *πόνου* και της *ηδονής*. (...) Μας κυβερνούν σε ό,τι πράττουμε, σε ό,τι λέμε, σε ό,τι σκεφτόμαστε (...) Η *αρχή του οφέλους* (*principle of utility*) αναγνωρίζει αυτή την υπαγωγή και την υιοθετεί για τη θεμελίωση εκείνου του συστήματος, στόχος του οποίου είναι να καθοδηγεί το νήμα της ευδαιμονίας με τη χείρα του Λόγου και του Νόμου (...) Με τον όρο χρησιμότητα (*utility*) εννοούμε εκείνη την ιδιότητα ενός αντικειμένου, μέσω της οποίας αυτό τείνει να δημιουργήσει ωφέλεια (*benefit*), πλεονέκτημα, ηδονή, καλό, ή ευτυχία (...) ή (πράγμα που ανάγεται στην ίδια κατάσταση) να αποτρέψει το να λάβει χώρα ζημία, πόνος, κακό, ή δυστυχία» (Bentham 1948, 1-2). Στην ίδια κατεύθυνση ο Jevons υποστήριζε ότι «μια αληθινή θεωρία της οικονομίας μπορεί να διαμορφωθεί με την επιστροφή στις μεγάλες πηγές της ανθρώπινης δράσης --τα αισθήματα της ευχαρίστησης και του πόνου (...) Η Οικονομία διερευνά τις σχέσεις των συνήθων ευχαριστήσεων και πόνων (...) και έχει ένα αρκετά ευρύ πεδίο έρευνας (...) Ένα δεύτερο τμήμα της θεωρίας προχωρά από τα αισθήματα στα χρήσιμα αντικείμενα ή ωφέλιμα πράγματα με τα οποία αυξάνει το αίσθημα ευχαρίστησης και ο πόνος εξαλείφεται».²⁷

Στην περίπτωση της Νεοκλασικής Θεωρίας προκύπτει, λοιπόν, μια θεωρητική-εννοιακή μετατόπιση ως προς το αντικείμενο και την περιοχή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με βάση μια νέα υπόθεση για τη «φύση του ανθρώπου» (το κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» άτομο) ορίζεται ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Η *σχέση με τα αγαθά* (δηλαδή η «Οικονομία») του πράττοντος σύμφωνα με την αρχή του οφέλους *ορθολογικού υποκειμένου*. Έτσι ενώ ο Smith και ο Ricardo θεωρούσαν ότι η έννοια της χρησιμότητας (της αξίας χρήσης) πρέπει να αντιδιαστέλλεται με την έννοια της ανταλλακτικής αξίας, και ότι μόνο η τελευταία (η ανταλλακτική αξία) αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Πολιτικής Οικονομίας, οι Νεοκλασικοί οικονομολόγοι συνδέουν και συνάγουν την ανταλλακτική αξία από την (οριακή) αξία χρήσης.²⁸

γνωστοθεωρητικού ή μεθοδολογικού χαρακτήρα, τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις και κοσμοαντιλήψεις, από την άλλη πλευρά δε, ρητά στοιχεία όπως συγκεκριμένους νόμους, έννοιες, θεωρίες, μεθόδους και τεχνικές ελέγχου, απόδειξης και πειραματισμού που καθορίζουν ένα θεωρητικό πεδίο και την γνωσιακή σχέση με το αντικείμενό του.

²⁷ «A true theory of economy can only be attained by going back to the great springs of human action -- the feelings of pleasure and pain. (...) Economy investigates the relations of ordinary pleasures and pains (...), and it has a wide enough field of inquiry. (...) A second part of the theory proceeds from feelings to the useful objects or utilities by which pleasurable feeling is increased or pain removed» (Jevons 1866).

²⁸ Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα, με το οποίο ο Adam Smith απέρριπτε ρητά τη χρησιμότητα (το όφελος: *utility*) ως συνώνυμο ή ως προσδιορισμό της έννοιας της αξίας. Σημειώνει: «Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η λέξη ΑΞΙΑ έχει δύο διαφορετικές σημασίες και μερικές φορές εκφράζει τη χρησιμότητα (*utility*) κάποιου συγκεκριμένου αντικειμένου και κάποιες άλλες τη δυνατότητα αγοράς άλλων αγαθών την οποία επιτρέπει η κατοχή αυτού του αντικειμένου. Η πρώτη θα μπορούσε να ονομαστεί “αξία χρήσης”, η δεύτερη “αξία ανταλλαγής”. Πράγματα που έχουν τη μεγαλύτερη αξία χρήσης έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία ανταλλαγής, και αντιθέτως, αυτά που έχουν τη μεγαλύτερη αξία

Ο θεωρητικός χώρος στο εσωτερικό του οποίου συντελείται αυτή η μετατόπιση, από την παραγωγή και διανομή της εργασιακής αξίας σε μια οικονομία γενικευμένης εμπορευματοκατοχής, στο κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» άτομο παραμένει βέβαια κοινός και για τις δύο προσεγγίσεις: Είναι ο θεωρητικός χώρος που διαμορφώνεται από τις *ουσιοκρατικές - ανθρωπολογικές φιλοσοφικές αρχές* και τον ατομισμό. Εντούτοις, η υιοθέτηση της νέας αξιωματικής θέσης για τη «φύση του ανθρώπου» οδηγεί στη διαμόρφωση ενός νέου θεωρητικού αντικειμένου έρευνας που ανοίγει μια νέα περιοχή μελέτης.

Το υποκειμενικό όφελος αφορά λοιπόν το (κάθε) μεμονωμένο άτομο, ως εκπρόσωπο και εκφραστή της «ανθρώπινης φύσης», και συνεπώς είναι μια κατηγορία που δεν προϋποθέτει ούτε συνεπάγεται κάποιου είδους κοινωνική θεωρία ή αντίληψη. Περιγράφει απλώς μια σχέση ανάμεσα στο μεμονωμένο άτομο και τα (χρήσιμα) αντικείμενα. Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο άτομο θεωρείται ότι εκφράζει επαρκώς, ότι «αντιπροσωπεύει», ολόκληρη την κοινωνία. *Η κοινωνία, ως θεωρητική κατηγορία, απορροφάται από το μεμονωμένο άτομο, η «φύση» του οποίου δεν είναι πλέον παρά η «αρχή του οφέλους».* Με τα λόγια του Bentham: «Η κοινωνία είναι ένα φανταστικό σώμα (...) είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινωνίας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε το συμφέρον του ατόμου» (Bentham 1948, 3). «Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα» (Bentham, *The Theory of Legislation*, Λονδίνο 1931, 144, παρατίθεται στο Rubin 1994, 301).

Τόσο οι «παραδοσιακές» οικονομικές προσεγγίσεις που στηρίζονται στην έννοια του υποκειμενικού οφέλους, όσο και οι νεοκλασικές αναλύσεις που οικοδομούνται σε αναφορά με την κατηγορία του οριακού οφέλους υιοθετούν και εφαρμόζουν αυτή την αρχή «υποκατάστασης» της κοινωνίας από το άτομο: «Οι οικονομικοί νόμοι επενεργούν με τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ένα σύνολο πολλών ανθρώπων (...) ή για ένα μόνο άτομο που οι περιστάσεις το είχαν εξαναγκάσει να ζει απομονωμένο. Αν το άτομο αυτό κατόρθωνε να επιβιώσει για κάποιο διάστημα μόνο του, θα γινόταν ταυτόχρονα καπιταλιστής, επιχειρηματίας, εργάτης, παραγωγός και καταναλωτής. Η όλη οικονομική εξέλιξη θα είχε συντελεστεί σ' αυτόν τον ίδιο (...) Ό,τι ισχύει για τον έναν ισχύει εξίσου και για την κοινωνία» (Fr. Bastiat, *Harmonies economiques*, Βρυξέλλες 1850, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 228-229). «Η γενική μορφή των νόμων της Οικονομίας είναι κοινή, τόσο για την περίπτωση των ατόμων όσο και των εθνών» (Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1871, 21, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 229). «Ακόμα και στη μοναχική οικονομία ενός Ροβινσώνα (...) δεν θα μπορούσε να ελλείπει το βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου του τόκου» (Böhm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins, II. Positive Theorie des Kapitals*, Ινσμπρουκ 1912, 507, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 254).²⁹

Η Νεοκλασική Θεωρία προσανατολίζεται έτσι στη μελέτη των οικονομικών συμπεριφορών του ατόμου ως καταναλωτή, ως παραγωγού ή κατόχου παραγωγικών

ανταλλαγής έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία χρήσης. Τίποτα δεν είναι πιο χρήσιμο απ' ό,τι το νερό: αλλά μ' αυτό ελάχιστα πράγματα μπορούμε να αγοράσουμε, με ελάχιστα πράγματα μπορούμε να το ανταλλάξουμε» (Smith 2000, I.iv.13). Και ως στόχο του έργου του έθετε το «να διερευνήσουμε τις αρχές που ρυθμίζουν την ανταλλάξιμη αξία των εμπορευμάτων» (Smith 2000, I.iv.14).

²⁹ Αντίθετα με τους Νεοκλασικούς, ο τελευταίος Κλασικός οικονομολόγος, ο John-Stuart Mill (1806-1873) υπήρξε επικριτής της φιλοσοφίας του Bentham. Σε σχετικό δοκίμιό του που περιέχεται στο βιβλίο του *Dissertations and Disquisitions* (1867, 334), παρατηρεί ότι η φιλοσοφία του Bentham δεν περιγράφει την ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά «διδάσκει τα μέσα για την οργάνωση και διοίκηση του επιχειρηματικού αποκλειστικά τμήματος της κοινωνικής οργάνωσης». (Παρατίθεται στο Roll 1989, 355).

συντελεστών κ.λπ. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελεί την κυρίαρχη Σχολή στο εσωτερικό της Πολιτικής Οικονομίας.³⁰ Είναι μια θεωρία προσανατολισμένη σε αυτό που η ίδια ορίζει ως τις στοιχειώδεις, αλλά και αντιπροσωπευτικές για τη λειτουργία της συνολικής οικονομίας, οικονομικές οντότητες. Στη σύγχρονη εκδοχή της, που θα παρουσιάσουμε σε επόμενα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου, αναπτύχθηκε έτσι ως *Μικροοικονομική* θεωρία.

Τομή στο εσωτερικό της Οικονομικής θεωρίας που εγκαθίδρυσε η Νεοκλασική Σχολή αποτέλεσε η θεωρητική παρέμβαση του John Maynard Keynes (1883-1946). Ο Keynes, χωρίς να αμφισβητήσει το θεωρητικό αντικείμενο και τις εννοιολογικές βάσεις πάνω στις οποίες οικοδομείται η Νεοκλασική Θεωρία, αντέστρεψε το βέλος της αιτιότητας (τη σχέση αιτίου-αιτιατού) σε βασικές θεωρητικές θέσεις και πορίσματα της κυρίαρχης θεωρίας, διατυπώνοντας έτσι μια ετερόδοξη εκδοχή στο εσωτερικό της. Βασικές του καινοτομίες είναι ότι θεώρησε πως η δυνάμενη να πληρώσει *ζήτηση για καταναλωτικά και επενδυτικά (μέσα παραγωγής) αγαθά* καθορίζει το ύψος της παραγωγής (και δεν καθορίζεται από αυτό), ότι *απέρριψε* τη θέση πως η οικονομία χαρακτηρίζεται από μία *ενδοφυή τάση να ισορροπεί στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης* των εργαζομένων και του παραγωγικού δυναμικού της (θέση που από την εποχή της Κλασικής Σχολής συναγόταν από το λεγόμενο «νόμο του Say»), και ότι επανεστίασε την ανάλυση στους «*μακροοικονομικούς νόμους*» που προκύπτουν από τις αποφάσεις και δράσεις των ατόμων. Εγκαινίασε έτσι τη σύγχρονη Μακροοικονομική θεωρία. Στα επόμενα θα εξετάσουμε τις βασικές αρχές της Κεϋνσιανής και της σύγχρονης Μακροοικονομικής Θεωρίας.

1.4.3 Αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου και επιστημονικού «παραδείγματος» II: Η αξία ως κοινωνική σχέση και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (Καρλ Μαρξ)

Ο Karl Marx (1818-1883) ανέπτυξε την οικονομική του θεωρία κυρίως κατά την περίοδο 1857-67, οπότε και συνέγραψε τα κυριότερα οικονομικά του έργα.³¹ Αφετηρία

³⁰ Η ανάδειξη της Νεοκλασικής Θεωρίας σε κυρίαρχη Σχολή οικονομικής σκέψης, (μια εξέλιξη που διαπλέκεται όχι μόνο με επιστημονικές, αλλά και με κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και διαδικασίες), συνδέθηκε με ονόματα οικονομολόγων όπως οι Alfred Marshall (1842-1924), Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926) και Arthur Cecil Pigou (1877-1959) στη Μ. Βρετανία, Eugen von Böhm-Bawerk (1852-1914) και Friedrich von Wieser (1851-1926) στην Αυστρία, Vilfredo Pareto (1848-1923) στην Ιταλία, Knut Wicksell (1851-1926) και Gustav Cassel (1866-1944) στη Σουηδία, Irving Fisher (1867-1947) και John Bates Clark (1847-1938) στις ΗΠΑ. Βλ. Robbins 1998, 258-320. Screpanti/Zamagni 1995, 145-211.

³¹ Τα ώριμα έργα οικονομικής θεωρίας του Μαρξ, στα οποία κατά κύριο λόγο αποτυπώνεται η θεωρία του είναι τα ακόλουθα:

1) Τα *Χειρόγραφα 1857-58*, που για πρώτη φορά εκδόθηκαν το 1939-41 (με εξαίρεση ένα σύντομο κριτικό κείμενο, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1976, σχετικά με το βιβλίο του Bastiat *Harmonies Iconomiques*, Paris 1851) ως *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Μαρξ 1989, MEGA 1976).

2) Η *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1859 (MEGA 1980).

3) Το *Χειρόγραφο 1861-63*, το οποίο αποτελείται από δύομισι χιλιάδες τυπωμένες σελίδες, και που ένα μόνο τμήμα τους κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τμηματικά την περίοδο 1905-10 υπό τον τίτλο *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Η έκδοση του συνολικού *Χειρογράφου 1861-63* ολοκληρώθηκε το 1982 (MEGA 1976-α, 1977, 1978, 1979, 1980, 1982, Μαρξ 1976, 1982, 1985).

4) Τα *Χειρόγραφα 1863-67*, στα οποία ανήκουν όλες οι «πρόχειρες» γραφές και των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*, συμπεριλαμβανομένου και του 6^{ου} κεφαλαίου του πρώτου τόμου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1969 υπό τον τίτλο *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* (MEGA 1988, 1992, Marx 1969, Μαρξ 1983). Η έκδοση των *Χειρογράφων 1863-67* δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

του αποτέλεσε η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι και ο ίδιος αρθρώνει ολόκληρη τη θεωρία του γύρω από την έννοια της αξίας, οδήγησαν πολλούς οικονομολόγους να θεωρήσουν ότι η μαρξιστική θεωρία εντάσσεται στη ρικαρδιανή Πολιτική Οικονομία (ή αποτελεί παραλλαγή της). Εντούτοις η έννοια της αξίας στον Μαρξ αποκτά ένα ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο σε σχέση με εκείνη Ρικάρντο και των άλλων Κλασικών Οικονομολόγων, όπως θα αναπτύξουμε στα επόμενα (βλ. αναλυτικότερα και το Μέρος Δ΄ του παρόντος βιβλίου). Εξάλλου, ο ίδιος ο Μαρξ ονόμασε το θεωρητικό του σύστημα *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, θέλοντας ακριβώς να δώσει έμφαση στη θεωρητική του ρήξη με την «αφετηρία του», τη ρικαρδιανή (Κλασική) Πολιτική Οικονομία.

Η οικονομική θεωρία του Μαρξ οικοδομήθηκε στο εσωτερικό της *θεωρίας της Ιστορίας*, την οποία είχαν από κοινού αναπτύξει οι Μαρξ και Ένγκελς, από τα μέσα της δεκαετίας του 1840. Θεμέλιος λίθος της θεωρίας αυτής είναι η απόρριψη κάθε εκδοχής ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας. Η «ανθρώπινη φύση» δεν θεωρείται μια αναλλοίωτη εσωτερική ουσία του (κάθε) ανθρώπου, αλλά το μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής εξουσίας που προκύπτει ερήμην της θέλησης των ανθρώπων, από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή από την *πάλη των τάξεων*.

Ήδη το 1845, στις *Θέσεις για τον Feuerbach*, ο Μαρξ έγραφε: «Η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (6^η θέση για τον Feuerbach, σε Μαρξ/Ένγκελς χ.χ.έ., σ. 47). Και σε μεταγενέστερα έργα του συμπλήρωνε: «Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γι' αυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως "ουσία" και "φύση του ανθρώπου"» (MEW 3, 38). «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους» (Μαρξ 1990, 194).

Στη βάση αυτή, οι Μαρξ και Ένγκελς διαμόρφωσαν την έννοια της *πάλης των τάξεων*, ως της κινητήριας δύναμης της κοινωνικής εξέλιξης: «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων» (Μαρξ/Ένγκελς 1965, σ. 29).

Η κοινωνία είναι επομένως αποτέλεσμα μιας *ιστορικής διαδικασίας*, μιας διαδικασίας με *κινητήρια δύναμη* (πάλη των τάξεων) αλλά *χωρίς υποκείμενο-δημιουργό* (τον «Άνθρωπο», που είτε ως μεμονωμένο υποκείμενο, είτε ως συλλογική οντότητα --η ανθρωπότητα--, δημιουργεί την κοινωνία).³² Αποτελεί ένα *δομημένο όλον*, ένα *σύστημα*

5) Ο πρώτος τόμος του *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, που εκδόθηκε το 1867. Στη δεύτερη έκδοση του έργου (1872-73), ο Μαρξ επεξεργάστηκε και πάλι και τροποποίησε το πρώτο τμήμα του έργου, που φέρει τον τίτλο «Εμπόρευμα και χρήμα». Περιορισμένες αλλαγές περιεχομένου έκανε επίσης στο κείμενο της γαλλικής μετάφρασης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Παρίσι 1872-75). Ο Ένγκελς επιμελήθηκε τα χειρόγραφα του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (που ανήκουν στα *Χειρόγραφα 1863-67*), οι οποίοι εκδόθηκαν το 1884 και 1895 αντίστοιχα. (Βλ. MEGA 1983, Μαρξ 1978, 1978-α, 1979, 1991). Το σύνολο των οικονομικών έργων του Μαρξ (χειρόγραφα και ήδη εκδοθέντα βιβλία) εκδίδεται, από το 1976, στην πρωτότυπη γλώσσα κάθε έργου, από την MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe). Την έκδοση αυτή, την οποία μέχρι το 1989 διηύθυνε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, διευθύνει σήμερα το Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας με έδρα το Άμστερνταμ (βλ. και Hecker 1998).

³² «Η αναλυτική μέθοδός μου δεν εκκινεί από τον άνθρωπο, αλλά από την οικονομικά δεδομένη περίοδο της κοινωνίας» (Μαρξ 1993, 34). «Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο στο βαθμό που αποτελούν την προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και

(οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) *ταξικής εξουσίας*, που διέπεται από ένα *σύνολο αντιφάσεων*.

Η εξουσία δεν αποτελεί δηλαδή το «δικαίωμα του κυριάρχου» ή την «εξουσία του κράτους» απέναντι στους (ίσους και ελεύθερους) πολίτες, αλλά μια συγκεκριμένη μορφή *ταξικής κυριαρχίας* μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγιώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την πάλη των τάξεων. Η συνείδηση των ανθρώπων, δηλαδή το σύνολο των ιδεολογικών σχέσεων και αντιφάσεων, ερμηνεύεται ως ένα στοιχείο, ένα επίπεδο της συνολικής κοινωνικής δομής και της ταξικής πάλης που διεξάγεται στο εσωτερικό της. Οι ιδέες των ανθρώπων, η συνείδησή τους, αποτελεί επομένως επίσης ιστορικό προϊόν, εκφράζει, σε κάθε εποχή, την αντίληψη που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους, αντίληψη στην οποία αποτυπώνεται όχι η αντικειμενική γνώση (αυτή μπορεί να παραχθεί μόνο από τις επιστήμες) αλλά η ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης: «Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κ.λπ., αλλά οι πραγματικοί δρώντες άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και των σχέσεων που αντιστοιχούν σ' αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές τους» (MEW 3, 26). «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη *υλική* δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη *πνευματική* της δύναμη» (MEW 3, 46. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Althusser 1972, Αλτουσέρ 1978 & 1983, Πασουκάνις 1977).

Η φύση του ανθρώπου υποκαθίσταται από τις *κοινωνικές σχέσεις* (στο πλαίσιο ενός ιστορικά συγκεκριμένου κάθε φορά κοινωνικού συστήματος), οι οποίες καθορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του *συγκεκριμένου-κοινωνικού ανθρώπου*, και οι οποίες υπόκεινται σε μετασχηματισμούς και ανατροπές στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ο Μαρξ συνέλαβε την οικονομία ως τη βάση της συνολικής ταξικής κοινωνίας, καθώς οι σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής αποτελούν το θεμέλιο της ταξικής ένταξης.

Το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής γίνεται συνακόλουθα αντιληπτό ως *καπιταλισμός*: ως το κοινωνικό σύστημα που οικοδομείται στη βάση του απόλυτου χωρισμού των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, τα οποία μονοπωλούνται πλέον από την άρχουσα τάξη των καπιταλιστών (κατόχων του κεφαλαίου). Ο εργαζόμενος γίνεται έτσι προλετάριος, στερούμενος κάθε μορφής δικαιώματος πάνω μέσα παραγωγής, πράγμα που συνεπάγεται μία μόνο προοπτική επιβίωσης: τη μετατροπή του σε μισθωτό, την ανταλλαγή της *εργασιακής του δύναμης* (της ικανότητας για εργασία, που οι Κλασικοί - και Νεοκλασικοί-- οικονομολόγοι συγχέουν με την ίδια την εργασία) με το ισοδύναμο των καταναλωτικών αγαθών που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της, δηλαδή με το μισθό που του προσφέρει ο καπιταλιστής. Με την αγορά (του δικαιώματος) της χρήσης της εργασιακής δύναμης των προλεταρίων (στην αγορά εργασίας), ο καπιταλιστής ιδιοποιείται τη συνολική αξία που παράγεται με τη χρήση αυτής της εργασιακής δύναμης. Η νεοδημιουργούμενη αυτή αξία υπερβαίνει την (προ)καταβληθείσα από τον καπιταλιστή αξία της (χρήσης της) εργασιακής δύναμης. Θεμέλιο και προωθητική δύναμη της (καπιταλιστικής) οικονομίας αποτελεί έτσι η καπιταλιστική εκμετάλλευση: «Το κεφάλαιο δεν είναι μια προσωπική δύναμη μα μια

συμφερόντων» (Μαρξ 1963, 14). «Ο μαρξισμός βλέπει την κοινωνία ως ένα σύστημα χωρίς υποκείμενα» (Μπουχάριν 1988, 227).

κοινωνική δύναμη (...) [είναι η] ιδιοκτησία που εκμεταλλεύεται τη μισθωτή εργασία και που μπορεί να αυξάνει μόνο με τον όρο ότι θα παράγει καινούργια μισθωτή εργασία, για να την εκμεταλλεύεται κι αυτήν» (Μαρξ/Ενγκελς 1965, σ. 45).

Το θεωρητικό αντικείμενο της νέας αυτής Σχολής Οικονομικής σκέψης, που ο Μαρξ ονόμασε *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, αποτελεί προϊόν αυτής της αντίληψης για την ιστορική εξέλιξη: είναι η *καπιταλιστική* οικονομία και κοινωνία.³³

Για την επιστημονική κατανόηση των συγκεκριμένων καπιταλιστικών οικονομιών και κοινωνιών (κοινωνικών σχηματισμών), ο Μαρξ συγκροτεί μια ενότητα εννοιών που αποδίδουν την *ειδοποιό διαφορά κάθε καπιταλιστικού συστήματος*, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές υπό τις οποίες αυτή εμφανίζεται σε κάθε εποχή ή χώρα. Πρόκειται για τον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί μια εννοιολογική κατασκευή-κλειδί, ένα θεωρητικό «μέσο παραγωγής» για τη μελέτη των σχέσεων που συνέχουν μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία: συμπυκνώνει τις ειδικά καπιταλιστικές δομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε καπιταλιστική κοινωνία. Ορίζεται επομένως σε αναφορά με τις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες και επιτρέπει την ερμηνεία των «στρεβλών» μορφών υπό τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στη «συνείδηση» των συγκεκριμένων κοινωνικών ανθρώπων (φορέων των κοινωνικών σχέσεων).

Ταυτόχρονα, η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιτρέπει την κατανόηση των σχέσεων που αναφέρονται σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, σε *μη-καπιταλιστικούς (προ-καπιταλιστικούς) τρόπους παραγωγής*. Προκύπτουν έτσι οι έννοιες του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, του ασιατικού τρόπου παραγωγής κ.ο.κ.

Η ρήξη του Μαρξ με τις ουσιοκρατικές και ατομιστικές αρχές της Κλασικής και Νεοκλασικής Πολιτικής Οικονομίας δεν εγκαινιάζει απλώς ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο, (τις οικονομικές σχέσεις στις κοινωνίες όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής), αλλά *διανοίγει ένα νέο θεωρητικό χώρο*, σε αντιστοιχία με μια *νέα, ιστορική έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας*.

Ο Μαρξ απορρίπτοντας την ουσιοκρατική-ανθρωπολογική θεώρηση, στην οποία βασίζονται όλες οι άλλες θεωρητικές Σχολές Πολιτικής Οικονομίας, καταργεί ταυτόχρονα τις α-ιστορικές θεωρήσεις των κοινωνικών διαδικασιών. Είδαμε στα προηγούμενα, ότι η υπόθεση που κάνουν οι Σχολές αυτές σχετικά με τη «φύση του ανθρώπου» έχει έναν αξιωματικό και λίγο-πολύ αυθαίρετο χαρακτήρα, απομονώνοντας ένα στοιχείο από αυτά που παρουσιάζονται εμπειρικά ως «ανθρώπινη συμπεριφορά» και ανάγοντάς το σε υπέρτατη «ανθρώπινη ουσία». Η υπόθεση αυτή καθορίζει, όμως, τελεσίδικα τόσο το (εκάστοτε διαφορετικό) θεωρητικό αντικείμενο όσο και τον τύπο των συμπερασμάτων κάθε ανθρωπολογικής-ουσιοκρατικής προσέγγισης. Τα συμπεράσματα, (δηλαδή ο τύπος γνώσης), που προκύπτουν από αυτού του είδους τις προσεγγίσεις συνιστούν αναγκαστικά α-ιστορικές «εκδηλώσεις» της αξιωματικής υποθεθείσας ανθρώπινης «ουσίας». Αντίθετα η Μαρξική Σχολή αναζητά τα *δομικά χαρακτηριστικά κάθε ιστορικού τύπου οικονομίας και κοινωνίας*

³³ Σε αντιστοιχία και αντιδιαστολή με το «παρόν», αντικείμενο της Μαρξικής θεωρίας μπορεί να αποτελέσει και το «παρελθόν»: η *φεουδαλική ή η αρχαία-δουλοκτητική οικονομία και κοινωνία*, κ.ο.κ.

(και ιδίως της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας που χαρακτηρίζει τη νεώτερη εποχή) και συνάγει από αυτά την ερμηνεία των οικονομικών μορφών και φαινομένων και τις αιτίες που τα καθορίζουν.

Η *έννοια της αξίας* αποτελεί, έτσι, στο θεωρητικό σύστημα του Μαρξ, συστατικό στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.³⁴ Ερμηνεύει τον ειδικά καπιταλιστικό χαρακτήρα της εργασίας, την ειδικά καπιταλιστική ομογενοποίηση-κοινωνικοποίησή της στο πλαίσιο της αγοράς, την υπαγωγή της στο κεφάλαιο και την «αντικειμενοποίησή» της στο εμπόρευμα (το οποίο αποτελεί ιδιοκτησία του κεφαλαίου), την ανταλλαγή επομένως των εμπορευμάτων σε τιμές που αποτυπώνουν την κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας, διότι επιβάλλουν την *εμφάνιση και λειτουργία των προϊόντων της εργασίας ως προϊόντων του κεφαλαίου* («των επιχειρήσεων», βλ. το 4^ο Μέρος του παρόντος).

Ο «νόμος της αξίας» είναι σύμφωνα με τη Μαρξική Πολιτική Οικονομία η θεωρητική αφαίρεση που επιτρέπει να την κατανόηση του πώς και γιατί *τα προϊόντα της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής* εμφανίζονται υπό τη συγκεκριμένη μορφή των εμπορευμάτων. Αποκρυπτογραφεί, με άλλα λόγια, τις οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις και τις αιτιακές αλληλουχίες, των οποίων οι *χρηματικές τιμές είναι μορφές εμφάνισης και φορείς*.

Πρόκειται για μια θεωρία της αξίας διαφορετική από τη Ρικαρδιανή: Στη Μαρξική Θεωρία η αξία δεν είναι μια «ποσότητα εργασίας» προδεδομένη από την παραγωγική τεχνική, αλλά εννοιακός προσδιορισμός συγκεκριμένων παραγωγικών σχέσεων, που υλοποιούνται στην αγορά (βλ. αναλυτικά τα κεφάλαια 11 & 12 του παρόντος).

1.5 Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η Πολιτική Οικονομία, όπως και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες, δεν αποτελεί ένα ενοποιημένο θεωρητικό σύστημα, κατ' αντιστοιχία με τις φυσικές επιστήμες ή τα μαθηματικά. Αντίθετα αποτελεί μια *σχισματική επιστήμη*, με την έννοια ότι διαμορφώνονται στο εσωτερικό της διαφορετικές (και κατά κανόνα αντιμαχόμενες) θεωρητικές *Σχολές*, που κάθε μία οικοδομείται σε αναφορά με ένα ξεχωριστό *θεωρητικό αντικείμενο* και ένα ιδιαίτερο *σύστημα εννοιών*. Μάλιστα, αυτή η σχισματικότητα επιτρέπει να «λαθροβιούν» στις παρυφές των θεωρητικών Σχολών «κοινές» (επιστημονικά χυδαίες) προσεγγίσεις, οι οποίες ορίζουν τα οικονομικά φαινόμενα και τις οικονομικές μορφές δια του εαυτού τους.

Το κατά πόσο η κάθε μια από τις σύγχρονες Σχολές της Πολιτικής Οικονομίας μπορεί να ερμηνεύσει αποτελεσματικά τα οικονομικά φαινόμενα, και σε ποιο βαθμό τα θεωρητικά συμπεράσματά της ή τα πορίσματά της για την ακολουθητέα οικονομική πολιτική είναι συμβατά με εκείνα των άλλων σύγχρονων Σχολών, θα αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στα κεφάλαια που ακολουθούν.

³⁴ «Η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία δι' αυτών των ιδιοτήτων της χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού τρόπου παραγωγής κι έτσι χαρακτηρίζεται και ιστορικά» (Μαρξ 1991, 73).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Προτού περάσουμε στην αναλυτικότερη εξέταση των οικονομικών θεωριών, τις οποίες στο προηγούμενο κεφάλαιο συνοπτικά σκιαγραφήσαμε, θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε στο παρόν κεφάλαιο τους ορισμούς ορισμένων βασικών μεγεθών της οικονομικής ανάλυσης, οι οποίοι είναι άλλωστε κοινοί σε όλες τις σύγχρονες Σχολές οικονομικής σκέψης (βλ. και Πετραλιάς 1976).

2.1 Εισροές και εκροές της (καπιταλιστικής) διαδικασίας παραγωγής

Ας φανταστούμε μια ιδιωτική επιχείρηση η οποία παράγει θρανία. Οι προϋποθέσεις που κάνουν δυνατή την ύπαρξη και λειτουργία μιας τέτοιας επιχείρησης είναι, α) ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας και β) η αγορά εργασίας, δηλαδή η ύπαρξη ελεύθερων από προσωπικούς ή κοινωνικούς καταναγκασμούς³⁵ εργαζομένων, οι οποίοι οικειοθελώς διαπραγματεύονται τη διάθεση της εργασιακής τους ικανότητας στις επιχειρήσεις, οι οποίες ζητούν εργασία.

Ο καταμερισμός εργασίας αποτελεί προϋπόθεση αλλά και αποτέλεσμα της αγοράς, δηλαδή εκφράζει το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις είναι θεσμικά και διοικητικά ανεξάρτητες μεταξύ τους και επιπλέον παράγουν προϊόντα για πώληση σε τρίτους στην αγορά, δηλαδή παράγουν εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα αυτά δεν έχουν καμιά άμεση χρηστική αξία για αυτόν που τα παράγει, τον επιχειρηματία-ιδιοκτήτη της επιχείρησης. Θα ήταν απολύτως παράλογο να υποθέσουμε ότι ο επιχειρηματίας του παραδείγματός μας προέβη κάποτε στην ίδρυση της βιομηχανίας παραγωγής θρανίων διότι τα χρειαζόνταν τα νεαρά μέλη της οικογενείας του, που πήγαιναν σχολείο, και αφού ικανοποίησε τη δική του «προσωπική (οικογενειακή) ανάγκη», κατόπιν έσπευσε να πωλήσει το «περίσσειμα» της παραγωγής του στην αγορά. Τα θρανία, όπως και κάθε άλλο εμπόρευμα, παράγονται διότι αποτελούν χρήσιμα αντικείμενα (αξίες χρήσης) για κάποιους άλλους, δηλαδή αποτελούν αξίες χρήσης σε κοινωνικό επίπεδο. Για αυτόν που τα παράγει (τον επιχειρηματία-ιδιοκτήτη της επιχείρησης) έχουν μόνο έμμεση χρηστική αξία, η οποία συνίσταται στο γεγονός ότι είναι ανταλλάξιμα, μέσω του χρήματος (που προκύπτει από την πώλησή τους), με όλα τα άλλα εμπορεύματα που παράγονται στο πλαίσιο της οικονομίας. Τα θρανία παράγονται λοιπόν ως *ανταλλακτικές αξίες*.

Ο καταμερισμός εργασίας και η αγορά δεν επιτρέπει απλώς στην επιχείρηση που εξετάζουμε να διαθέσει τις ανταλλακτικές αξίες που παράγει (τα θρανία). Της επιτρέπει επίσης να προμηθευτεί ό,τι της είναι απαραίτητο για να παράγει τα θρανία: Ξυλεία, μπουγιές, καρφιά και γενικά πρώτες ύλες προς περαιτέρω επεξεργασία, σφυριά και άλλα εργαλεία, μηχανήματα (ηλεκτρικά πριόνια και τρυπάνια, κ.ο.κ), καύσιμα ή ηλεκτρική ενέργεια για την κίνηση τους, κτίρια για τη στέγαση της επιχείρησης, μεταφορικά μέσα για τη μεταφορά των πρώτων υλών και των έτοιμων προϊόντων, ή για τη μεταφορά του προσωπικού και των ανώτατων στελεχών. Όλα αυτά τα τόσο ετερόκλητα από την τεχνική άποψη της λειτουργίας τους πράγματα, έχουν από οικονομική άποψη το κοινό χαρακτηριστικό ότι αποτελούν τα *μέσα* που είναι απαραίτητα για την παραγωγή των θρανίων, δηλαδή για την επίτευξη του παραγωγικού

³⁵ Δηλαδή καταναγκασμούς ανάλογους με εκείνους που δέσμευαν τους δούλους κατά την αρχαιότητα (ή και κατά τη σύγχρονη εποχή, π.χ. στις φυτείες του αμερικανικού Νότου ή ακόμα και σήμερα σε περιοχές της Ασίας), ή τους δουλοπάροικους, σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα.

στόχου της επιχείρησης. Αποτελούν επομένως τα μέσα παραγωγής της επιχείρησης. Για να τεθούν σε κίνηση στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας ο επιχειρηματίας θα πρέπει επίσης να έχει προσλάβει τους κατάλληλους εργαζόμενους που θα τα λειτουργήσουν, δηλαδή να έχει αγοράσει στην αγορά εργασίας το δικαίωμα χρησιμοποίησης στην επιχείρησή του της *εργασιακής τους δύναμης*, για το χρονικό διάστημα μιας διαδικασίας παραγωγής.

Τα μέσα παραγωγής, (που στη σύγχρονη μορφή οικονομίας αποτελούν ιδιοκτησία του επιχειρηματία ή της επιχείρησης και επομένως αποτελούν *κεφάλαιο*), και η εργασιακή δύναμη, (που στη σύγχρονη μορφή οικονομίας προσφέρεται από ελεύθερους πολίτες, που στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας δεν είναι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής μέσω των οποίων θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην), συνιστούν τις *εισροές της παραγωγικής διαδικασίας*.³⁶ Το προϊόν που παράγεται στην επιχείρηση (στην προκειμένη περίπτωση τα θρανία) αποτελεί την *εκροή* της.

Η σύγχρονη μορφή οικονομίας αποτελεί λοιπόν καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, καθώς τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιωτική ιδιοκτησία και έχουν έτσι μετατραπεί ως κεφάλαιο. Ο κάτοχος των μέσων παραγωγής, ο καπιταλιστής, είναι ο παραγωγός των εμπορευμάτων, καθώς πρόκειται για εκείνον που αποφασίζει τι και πώς θα παραχθεί, και ο οποίος κατέχει το παραγόμενο προϊόν. Η παραγωγή των εμπορευμάτων γίνεται, βέβαια, με τη χρήση ξένης εργασιακής δύναμης, την οποία ο καπιταλιστής έχει αγοράσει ως *εμπόρευμα* στην αγορά εργασίας. Μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη αποτελούν τις εισροές της καπιταλιστικής επιχείρησης και της διαδικασίας παραγωγής, για την παραγωγή της εκροής της (του προϊόντος της).

2.2 Ροές και αποθέματα

Τα μέσα παραγωγής που διαθέτει η επιχείρησης στην αρχή μιας διαδικασίας παραγωγής μπορούν να αποτιμηθούν ποσοτικά, είτε σε υλικούς όρους (π.χ. x τόνοι ξυλείας, y ηλεκτρικά πριόνια, z τρυπάνια, w φορτηγά, κ.ο.κ.), είτε σε χρηματικούς όρους (μέσα παραγωγής συνολικής αξίας ν). Όπως όλα τα οικονομικά μεγέθη που μπορούν να αποτιμηθούν καθαυτά, τα μέσα παραγωγής αποτελούν *αποθέματα*. Αντίθετα το προϊόν της επιχείρησης, όπως και τα εισοδήματα όσων συμμετέχουν στην παραγωγή (δηλαδή οι μισθοί των εργατών και το κέρδος του καπιταλιστή) δεν μπορούν να αποτιμηθούν καθαυτά, αλλά ορίζονται μόνο σε συνάρτηση με μια χρονική περίοδο ή χρονική μονάδα: Λέμε ότι ο ετήσιος, μηνιαίος, εβδομαδιαίος ή ωριαίος μισθός κάποιου μισθωτού είναι χ δραχμές. Τα μεγέθη αυτά, τα οποία ορίζονται σε αναφορά με μια χρονική μονάδα, η οποία συνήθως τίθεται ίση με την περίοδο παραγωγής, ονομάζονται *μεγέθη ροής*, ή *ροές*.

2.3 Αρχικό και τελικό απόθεμα μέσων παραγωγής, ενδιάμεσες εισροές

Η επιχείρηση ξεκινάει λοιπόν την παραγωγή των θρανίων έχοντας στη διάθεσή της ένα *αρχικό απόθεμα μέσων παραγωγής*. Υποθέτουμε ότι στο τέλος μιας παραγωγικής περιόδου έχουν παραχθεί 1.000 θρανία.

Η διάρκεια της παραγωγικής περιόδου ορίζεται συνήθως συμβατικά (π.χ. ένα

³⁶ Στο λεξιλόγιο της Νεοκλασικής θεωρίας οι εισροές στην παραγωγική διαδικασία ονομάζονται συντελεστές παραγωγής. Επιπλέον, η Νεοκλασική θεωρία θεωρεί τη γη (της οποίας ο ιδιοκτήτης, εφ' όσον είναι ένας διαφορετικός φορέας από την επιχείρηση που δραστηριοποιείται επ' αυτής, απολαμβάνει ως εισόδημα μία πρόσοδο από την ενοικίασή της), ως διακριτό συντελεστή παραγωγής.

έτος), αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν πρόκειται για παραγωγικές διαδικασίες μεγάλης διάρκειας (όπως π.χ. τα δημόσια έργα όπως το Μετρό, η ολοκλήρωση των οποίων απαιτεί περισσότερα έτη), η παραγωγική περίοδος μπορεί να συμπίπτει με το χρόνο ολοκλήρωσης του έργου.

Για την παραγωγή των 1.000 θρανίων, αναλώθηκε ένα μέρος του αρχικού αποθέματος μέσων παραγωγής που είχε στη διάθεσή της η επιχείρηση: Εξ ολοκλήρου αναλώθηκαν οι πρώτες ύλες (ξύλεια κ.λπ.), τα καύσιμα και ο ηλεκτρισμός για την κίνηση των εγκαταστάσεων, κ.λπ. Εφθάρη όμως επίσης και ένα τμήμα των μηχανών, των κτιριακών εγκαταστάσεων και των μεταφορικών μέσων της επιχείρησης. Όχι τόσο με την έννοια ότι το μέρος αυτό των μηχανών και εγκαταστάσεων αυτών ετέθη εκτός λειτουργίας ή παρουσίασε επισκευάσιμες βλάβες, αλλά με την «τεχνολογική» έννοια: Ο επιχειρηματίας γνωρίζει από τη συσσωρευμένη πείρα του κλάδου ότι π.χ. οι μηχανές της επιχείρησής του πρέπει να αντικαθίστανται ανά δεκαετία, ακόμα και αν λειτουργούν άψογα από τεχνική άποψη, για να αντικατασταθούν από τη νέα τεχνολογική γενιά μηχανών, η οποία παράγεται και εισάγεται στον κλάδο στο διάστημα αυτό. Διαφορετικά, η παραγωγή της επιχείρησής του θα υστερεί έναντι των ανταγωνιστών της τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη. Υπολογίζει, λοιπόν, ότι φθείρεται κατ' έτος το ένα δέκατο της αξίας των μηχανών του. Με αντίστοιχους υπολογισμούς θεωρεί επίσης ότι εφθάρη π.χ. το 7% των μεταφορικών του μέσων, το 3% των κτιριακών εγκαταστάσεων κ.ο.κ.

Με το τέλος της παραγωγικής περιόδου η επιχείρηση διαθέτει επομένως ένα τελικό απόθεμα μέσων παραγωγής, το οποίο σε αξιακούς όρους είναι το αρχικό απόθεμα μέσων παραγωγής μειωμένο κατά την (πραγματική και «τεχνολογική») φθορά του. Το τμήμα εκείνο των μέσων παραγωγής που φθείρεται εξολοκλήρου στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής (πρώτες ύλες, καύσιμα κ.λπ.) ονομάζεται *κυκλοφορούν κεφάλαιο*. Το τμήμα εκείνο που φθείρεται μόνο τμηματικά (μηχανήματα, κτίρια κ.λπ.) ονομάζεται *πάγιο κεφάλαιο*.

Στη διάρκεια μιας παραγωγικής περιόδου η επιχείρηση είναι πιθανό να μην περιορίστηκε στη χρησιμοποίηση μόνο του κυκλοφορούντος κεφαλαίου που είχε στη διάθεσή της (ως τμήμα του αρχικού αποθέματος μέσων παραγωγής), αλλά να χρειάστηκε να προμηθευτεί και να αναλώσει μια επιπλέον εισροή κυκλοφορούντος κεφαλαίου (π.χ. ένα επιπλέον τόνο ξυλείας). Τέτοιου τύπου εισροές κυκλοφορούντος κεφαλαίου που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής ονομάζονται *ενδιάμεσες εισροές*.

2.4 Ακαθάριστο και Καθαρό Προϊόν, ενδιάμεσες εκροές και Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής

Τα 1.000 θρανία που αποτελούν το προϊόν της επιχείρησης στο τέλος της περιόδου παραγωγής δεν υπήρχαν βεβαίως, σε φυσική μορφή, πριν την ολοκλήρωση της διαδικασίας παραγωγής. Εντούτοις, από οικονομική άποψη, ένα τμήμα της αξίας τους προϋπήρχε (υπό άλλη φυσική μορφή: ξυλεία, καύσιμα, φθαρέντα τμήματα του παγίου κεφαλαίου) ως αρχικό απόθεμα μέσων παραγωγής και απλώς μεταφέρθηκε στο προϊόν: Τα θρανία δεν περιέχουν μόνο την *νέα αξία* που δημιουργήθηκε κατά τη διαδικασία παραγωγής τους αλλά και την (προϋπάρχουσα) αξία της ξυλείας (όπως και κάθε άλλου στοιχείου των μέσων παραγωγής που εφθάρη), που ενσωματώθηκε σ' αυτά κατά την παραγωγή.

Αν λοιπόν δεν υπάρχουν ενδιάμεσες εισροές, η αξία των 1.000 θρανίων ονομάζεται *Ακαθάριστο Προϊόν* και περιέχει δύο τμήματα: Τη νέα αξία που

δημιουργήθηκε κατά τη διαδικασία παραγωγής θρανίων και την προϋπάρχουσα αξία των φθαρέντων (τόσο πραγματικά όσο και από «τεχνολογική» σκοπιά) μέσω παραγωγής.³⁷ Η νέα αξία που δημιουργήθηκε κατά τη συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγής ονομάζεται *Καθαρό Προϊόν* (και αποτελείται από το Ακαθάριστο Προϊόν μείον την αξία των φθαρέντων μέσω παραγωγής). Υποθέτουμε ότι αντιστοιχεί στην αξία 600 θρανίων.

Αν αντίθετα υπήρξαν ενδιάμεσες εισροές, τότε η αξία αυτών των ενδιάμεσων αναλώσεων κυκλοφορούντος κεφαλαίου θα περάσει επίσης στο προϊόν. Δηλαδή το αποτέλεσμα των ενδιάμεσων εισροών θα είναι η εμφάνιση *ενδιάμεσων εκροών* ίσης αξίας με τις ενδιάμεσες εισροές. Τώρα η εκροή των 1.000 θρανίων δεν θα αποτελεί μόνο Ακαθάριστο Προϊόν (δηλαδή το Καθαρό Προϊόν προσαυξημένο με την αξία του φθαρέντος μέρους του αρχικού αποθέματος μέσω παραγωγής), αλλά Ακαθάριστο Προϊόν προσαυξημένο με την αξία των ενδιάμεσων εκροών. Το μέγεθος αυτό ονομάζεται *Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής* και αποτελεί τη συνολική εκροή της παραγωγικής διαδικασίας. Το Ακαθάριστο Προϊόν ονομάζεται έτσι και Καθαρή Αξία Παραγωγής ή τελική εκροή της διαδικασίας παραγωγής.

Αν λοιπόν τα 1.000 θρανία αποτελούν την Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής της επιχείρησης, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αξία των ενδιάμεσων εκροών (και εισροών) ήταν ίση με την αξία 100 θρανίων, οπότε η αξία του Ακαθάριστου Προϊόντος ισοδυναμούσε με την αξία 900 θρανίων. Όπως και πριν, υποθέτουμε ότι η αξία του Καθαρού Προϊόντος αντιστοιχεί στην αξία 600 θρανίων.

2.5 Η διανομή του Καθαρού Προϊόντος και η απόσβεση

Σκοπός της επιχείρησης είναι όχι απλώς η παραγωγή, αλλά η αποκόμιση κέρδους από την παραγωγή αυτή, και μάλιστα η κατά το δυνατόν μεγιστοποίηση αυτού του κέρδους. Το κέρδος αποτελεί λοιπόν το εισόδημα του επιχειρηματία (της επιχείρησης) και προκύπτει ως η διαφορά ανάμεσα στο Έσοδο και το Κόστος του (της) στη διάρκεια μιας παραγωγικής περιόδου. Εφόσον η επιχείρηση είναι σε θέση να πουλήσει τη συνολική εκροή της, το Έσοδό της θα ισούται με την Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής. Το Κόστος της είναι η αξία των φθαρέντων αρχικών μέσω παραγωγής, συν η αξία των ενδιάμεσων εισροών, συν η αξία των μισθών που κατεβλήθησαν στους εργαζόμενους στην επιχείρηση.

Από τις τρεις αυτές συνιστώσες του κόστους, οι δύο πρώτες (φθαρέντα μέσα παραγωγής και ενδιάμεσες εισροές) αποτελούν αξία υλικών στοιχείων του κεφαλαίου η οποία προϋπήρχε πριν τη διαδικασία παραγωγής, και η οποία απλώς μεταβιβάστηκε στην συνολική εκροή, μέσα από την παραγωγική κατανάλωσή τους. Αντίθετα η τρίτη συνιστώσα πηγάζει από τη νέα αξία που παράχθηκε κατά τη διάρκεια της διαδικασίας παραγωγής των θρανίων, δηλαδή αποτελεί τμήμα του Καθαρού Προϊόντος.

Το Καθαρό Προϊόν διανέμεται, λοιπόν, σε μισθούς και κέρδη. Το ύψος κάθε εισοδήματος και κυρίως η αναλογία διανομής αποτελεί αποτέλεσμα κανόνων και συνθηκών που δεν είναι του παρόντος να εξετάσουμε.

Με την πώληση των 1.000 θρανίων ο επιχειρηματίας εισπράττει όπως είπαμε

³⁷ Στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, ονομάζουμε Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Εγχ.Π.) το συνολικό ακαθάριστο προϊόν που παρήχθη στην ημεδαπή (εντός της χώρας). Εάν σε αυτό προσθέσουμε το (θετικό ή αρνητικό, κατά περίπτωση) «καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή» (= το εισόδημα των ημεδαπών από κατοχή συντελεστών παραγωγής της αλλοδαπής μείον το εισόδημα των αλλοδαπών από κατοχή συντελεστών παραγωγής της ημεδαπής) προκύπτει το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ). Για το λεπτομερέστερο ορισμό των μακροοικονομικών μεγεθών βλ. το Τμήμα 3 του παρόντος.

ένα έσοδο που αντιστοιχεί στην Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής. Για να μπορέσει να συνεχίσει την επιχειρηματική του δραστηριότητα, θα πρέπει να σπεύσει να αναπληρώσει τα φθαρέντα μέσα παραγωγής (να αγοράσει x τόνους ξυλείας, να διατηρήσει ένα χρηματικό απόθεμα για τη μελλοντική αντικατάσταση των παγίων μερών του κεφαλαίου του και ένα άλλο κοντοπρόθεσμο χρηματικό απόθεμα για τις ενδιάμεσες εισροές του της επόμενης περιόδου παραγωγής). Επομένως, ολόκληρη η διαφορά ανάμεσα στην Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής και στην αξία του Καθαρού Προϊόντος προορίζεται για την αναδημιουργία των προϋποθέσεων της παραγωγής των 1.000, δηλαδή για την αναπλήρωση των φθαρέντων μέσων παραγωγής της επιχείρησης. Η διαδικασία αυτή σχηματισμού υλικού κεφαλαίου προς αναπλήρωση των φθαρέντων μέσων παραγωγής ονομάζεται *απόσβεση*.

2.6 Ονομαστικός και πραγματικός μισθός, ακαθάριστη επένδυση: Η αναπαραγωγή της διαδικασίας παραγωγής

Μέσω της απόσβεσης η επιχείρηση θα αναπληρώσει τη φθορά του αρχικού αποθέματος μέσων παραγωγής που διέθετε στην εκκίνηση της (κάθε) διαδικασίας παραγωγής, ώστε να μπορέσει να εκκινήσει και την επόμενη περίοδο παραγωγής από το ίδιο επίπεδο υλικής παραγωγικής δυνατότητας.

Παράλληλα οι μισθωτοί εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα, με την κατανάλωση των μισθιακών εμπορευμάτων που προμηθεύονται με τους χρηματικούς μισθούς τους, να εξασφαλίζουν ένα «κανονικό» επίπεδο διαβίωσης («κανονικό» για τη χώρα στην οποία ζουν, την ιστορική εποχή και την κοινωνική τους θέση ως μισθωτών εργαζομένων). Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή μέσω της ατομικής κατανάλωσης των μισθιακών εμπορευμάτων τους έξω από την παραγωγική διαδικασία (στα νοικοκυριά) καθίστανται εκ νέου πρόθυμοι (ή έστω, πρόθυμοι εξ ανάγκης) και ικανοί να προσφέρουν μισθωτή εργασία. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της απαραίτητης εργασιακής δύναμης, η οποία επίσης φθείρεται στη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας. Το σύνολο των μισθιακών εμπορευμάτων (υλικά αγαθά και υπηρεσίες) που καταναλώνουν οι μισθωτοί στη διάρκεια μιας περιόδου (π.χ. ενός μήνα) ονομάζεται (μηνιαίος) *πραγματικός μισθός*. Ο χρηματικός μισθός (με τον οποίον αγόρασαν το «καλάθι» εμπορευμάτων του πραγματικού μισθού) ονομάζεται *ονομαστικός μισθός*. Θα δούμε στα επόμενα ότι η κατεύθυνση μεταβολής του πραγματικού μισθού μπορεί να είναι αντίστροφη εκείνης του ονομαστικού μισθού.

Η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των εργαζομένων μέσω της ατομικής τους κατανάλωσης και η απόσβεση συνιστούν προϋποθέσεις *αναπαραγωγής* της διαδικασίας παραγωγής. Η διαδικασία παραγωγής μπορεί να εκκινεί και πάλι, μετά την ολοκλήρωση μιας περιόδου παραγωγής (και τη φυσική φθορά της εργασιακής δύναμης και των μέσων παραγωγής που αυτή η διαδικασία παραγωγής συνεπάγεται), από την ίδια πάντοτε στάθμη παραγωγικής ικανότητας, καθώς αποκαθίστανται τόσο η φθορά της εργασιακής δύναμης, όσο και η φθορά του υλικού κεφαλαίου.

Μέσω της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και της απόσβεσης, η διαδικασία παραγωγής καθίσταται έτσι ταυτόχρονα και *διαδικασία αναπαραγωγής των συνολικών όρων και συνθηκών της παραγωγής*.

Όταν η διαδικασία παραγωγής εκκινεί κάθε περίοδο παραγωγής από την ίδια ακριβώς στάθμη παραγωγικών δυνατοτήτων (δηλαδή όταν η αναπαραγωγική διαδικασία περιορίζεται στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των εργαζομένων της προηγούμενης περιόδου και στην απόσβεση) τότε μιλάμε για *απλή αναπαραγωγή* της παραγωγικής διαδικασίας. Εντούτοις, η περίπτωση αυτή δεν αποτελεί τον κανόνα

της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Η διαδικασία παραγωγής εκκινεί κατά κανόνα, κάθε νέα περίοδο παραγωγής, σε υψηλότερη στάθμη από την προηγούμενη, καθώς ένα τμήμα των κερδών του επιχειρηματία μετατρέπεται σε επιπλέον υλικό κεφάλαιο³⁸ για τη διεύρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων και συνακόλουθα της εκροής της επιχείρησης. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για *διευρυνόμενη ή διευρυμένη αναπαραγωγή*.

Τα κέρδη του επιχειρηματία (ως η διαφορά ανάμεσα στο έσοδο και τα κόστη μιας παραγωγικής περιόδου) προορίζονται κατ' αρχάς για την ικανοποίηση των προσωπικών αναγκών του επιχειρηματία, δηλαδή για την ατομική του κατανάλωση εμπορευμάτων (υλικών αγαθών και υπηρεσιών). Εφόσον μάλιστα ο επιχειρηματίας καταναλώνει ατομικά *το σύνολο των κερδών* του, τότε προκύπτει η περίπτωση της *απλής αναπαραγωγής*: Μέσω της απόσβεσης και της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στα νοικοκυριά των εργαζομένων, η διαδικασία παραγωγής παράγει την ίδια πάντοτε εκροή.

Στην περίπτωση όμως που ο επιχειρηματίας δεν καταναλώνει ατομικά το σύνολο των κερδών του, αλλά μόνο ένα μέρος τους, και το υπόλοιπο το δαπανά για το *σχηματισμό επιπλέον υλικού κεφαλαίου*, (το οποίο θα τεθεί σε παραγωγική κίνηση κατά την επόμενη διαδικασία παραγωγής με την πρόσληψη και απασχόληση επιπλέον εργασιακής δύναμης), τότε η διαδικασία αναπαραγωγής συντελείται σε *διευρυνόμενη βάση* (διευρυνόμενη αναπαραγωγή). Ο επιχειρηματίας χρησιμοποιεί δηλαδή ένα μέρος των κερδών του, το οποίο, όπως συνάγεται και από τα παραπάνω, αποτελεί ταυτόχρονα τμήμα της νέας αξίας (του καθαρού προϊόντος) της προηγούμενης διαδικασίας παραγωγής, για να διευρύνει την υλική παραγωγική βάση (το υλικό κεφάλαιο) της παρούσας διαδικασίας παραγωγής. Για το σκοπό αυτό, εφόσον οι άλλοι παράγοντες και ιδίως η τεχνική της παραγωγικής διαδικασίας παραμένουν σταθεροί, θα διευρύνει (αυξήσει) και το εργατικό δυναμικό της επιχείρησής του. Αποτέλεσμα θα είναι η παραγωγή ενός μεγαλύτερου (ακαθάριστου και καθαρού) προϊόντος, πράγμα που σε μακροοικονομικό επίπεδο (σε επίπεδο συνολικής οικονομίας ή οικονομικού κλάδου) περιγράφεται ως *διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης*.³⁹

Ο σχηματισμός επιπλέον υλικού κεφαλαίου ονομάζεται *καθαρή επένδυση* (ή απλώς *επένδυση*). Με τον όρο *ακαθάριστη επένδυση* θα εννοούμε έτσι το άθροισμα της καθαρής επένδυσης και της απόσβεσης, ή το συνολικό σχηματισμό υλικού κεφαλαίου. Η καθαρή επένδυση, και ιδίως η καθαρή επένδυση παγίου κεφαλαίου (που σηματοδοτεί τη μεγέθυνση των παραγωγικών εγκαταστάσεων και της παραγωγικής δυνατότητας της οικονομίας) αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς εξασφαλίζει τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας. Η καθαρή επένδυση περιγράφεται επίσης και ως *συσσώρευση κεφαλαίου*.

³⁸ Το τμήμα αυτό των κερδών αναλύεται σε επιπλέον υλικό κεφάλαιο και μισθούς των επιπλέον εργαζομένων για τη διεύρυνση της παραγωγής, στην περίπτωση που οι μισθοί προκαταβάλλονται (και με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς). Εντούτοις, οι μισθοί συνήθως δεν προκαταβάλλονται, αλλά οι μισθωτοί πληρώνονται από τη διανομή της νέας αξίας (καθαρού προϊόντος) που παράγεται με τη δαπάνη της εργασίας τους, δηλαδή στην ουσία «πιστώνουν» τον εργοδότη τους για το χρονικό διάστημα από την έναρξη της απασχόλησής τους μέχρι την καταβολή σ' αυτούς του πρώτου μισθού.

³⁹ Στην περίπτωση που το έσοδο μιας επιχείρησης, ενός κλάδου, ή και μιας εθνικής οικονομίας συρρικνωθεί σε επίπεδα που δεν επιτρέπουν την πλήρη αντικατάσταση των φθαρέντων μέσων παραγωγής (απόσβεση), η παραγωγική της βάση (υλικό κεφάλαιο και συνεπώς απασχολούμενη εργασιακή δύναμη) κατά την επόμενη παραγωγική περίοδο θα συρρικνωθεί επίσης σε αντίστοιχο βαθμό. Η αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας θα είναι, επομένως, *φθίνουσα*, δηλαδή θα προκύψουν αρνητικοί ρυθμοί μεγέθυνσης. Είναι προφανές ότι μια φθίνουσα διαδικασία αναπαραγωγής δεν μπορεί να συνεχιστεί μακροπρόθεσμα, καθώς οδηγεί στην οικονομική κατάρρευση και το σταμάτημα της διαδικασίας παραγωγής.

ΜΕΡΟΣ Β:
Η ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

3.1. Στοιχεία για το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της μικροοικονομικής - νεοκλασικής θεωρίας

Είδαμε στο κεφάλαιο 1 ότι, μέσω του Say, είχε αμφισβητηθεί, έστω και περιθωριακά, η ηγεμονία της εργασιακής θεωρίας της αξίας, στο εσωτερικό της κλασικής σχολής της πολιτικής οικονομίας, και είχε αναφανεί ένα νέο θεωρητικό μέτρο της αξίας των πραγμάτων: *η χρησιμότητα*.

Η χρησιμότητα ως *ιδιότητα* των πραγμάτων.

“Αυτή η ιδιότητα που έχουν ορισμένα πράγματα να μπορούν να ικανοποιήσουν τις διάφορες ανάγκες των ανθρώπων, μου επιτρέπει να την ονομάσω *χρησιμότητα*”, γράφει ο Say. Και προσθέτει: “Η παραγωγή δεν είναι καθόλου παραγωγή υλικών αγαθών αλλά παραγωγή χρησιμότητας. Δεν μετράται καθόλου με το μήκος, τον όγκο ή το βάρος του προϊόντος, αλλά ανάλογα με τη χρησιμότητα που του έχει προσδοθεί” (παρατίθεται στο Θεοχάρης 1979: 265-6).

Στη βάση της χρησιμότητας ως μέτρο της αξίας αναπτύσσεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 μια νέα σχολή οικονομικής σκέψης, *η νεοκλασική*, με πρώτη θεωρητική εκδοχή της *το οριακό όφελος* ή *την οριακή χρησιμότητα* (που προϋποθέτει *απόλυτα μετρήσιμη υποκειμενική χρησιμότητα*, βλ. στο κεφάλαιο 4)⁴⁰ και με επιφανείς πρωταγωνιστές τους Jevons, Menger, Walras, όπως επίσης ήδη αναφέραμε σχετικά.

Πρέπει στο σημείο αυτό να προσθέσουμε πως η νεοκλασική σχολή της οριακής χρησιμότητας δεν ήρθε να αμφισβητήσει τη θεωρία της αξίας γενικά (Μπουχάριν 1988: 72). Αλλά να αμφισβητήσει *την εργασιακή θεωρία της αξίας* ειδικά.

Είναι μια θεωρία της αξίας όπου *η αξία* (δηλαδή η κοινωνική εργασία των εμπορευματοπαραγωγών που είναι ενσωματωμένη στο εμπόρευμα, ή η ποσότητα της έμμεσης και άμεσης εργασίας που απαιτήσε η παραγωγή του εμπορεύματος) *αντικαθίσταται από την αξία χρήσης* (δηλαδή την ιδιαίτερη ικανότητα του εμπορεύματος να ικανοποιεί μια συγκεκριμένη ανάγκη)· βλ. επ’ αυτών των εννοιών αναλυτικά στο μέρος Δ’.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης, “τα θεμέλια των κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων πρέπει να αναζητούνται στην ατομική ψυχολογία των ατόμων” και οι τιμές προκύπτουν “στη βάση *ατομικών εκτιμήσεων*” (Μπουχάριν 1988: 74).

⁴⁰ “Οι πρώτοι νεοκλασικοί θεωρητικοί (...) πίστευαν, ότι κάθε άτομο είναι σε θέση να γνωρίζει όχι μόνον αν η κατανάλωση ή χρήση ενός ορισμένου καλαθιού αγαθών του παρέχει το ίδιο, ένα μικρότερο ή ένα μεγαλύτερο όφελος από το όφελος που του παρέχει η κατανάλωση ή χρήση ενός άλλου, διαφορετικού, καλαθιού αγαθών, αλλά επίσης, στις περιπτώσεις που το όφελος είναι μικρότερο ή μεγαλύτερο, *κατά πόσον* είναι μικρότερο ή μεγαλύτερο. Πίστευαν λοιπόν, ότι το όφελος είναι ένα μέγεθος που επιδέχεται όχι μόνον τακτική, αλλά και απόλυτη μέτρηση. Ορισμένοι σύγχρονοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι δεν συμμερίζονται την άποψη, ότι το όφελος είναι ένα μέγεθος που επιδέχεται και απόλυτη μέτρηση. Πιστεύουν όμως, ότι μπορούν να διατυπώσουν τη νεοκλασική θεωρία... χωρίς να είναι αναγκασμένοι να προϋποθέσουν ότι το όφελος είναι ένα και απόλυτα μετρήσιμο μέγεθος” (Σταμάτης 1991: 16-17).

Έτσι, λοιπόν, η αξία αποκτά μια υποκειμενική διάσταση, είναι αξία με την υποκειμενική έννοια.

Γράφει σχετικά ο Μπαιμ-Μπάμπερκ: *“Η αξία με την υποκειμενική έννοια, είναι η σημασία που έχει ένα αγαθό ή ένα σύμπλεγμα αγαθών στα πλαίσια της επιδίωξης, κάποιου υποκειμένου για ευημερία”* (παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988: 75).

Αυτό σημαίνει μήπως πως δεν υφίσταται αξία με την αντικειμενική έννοια;

Κάθε άλλο, όπως μας διευκρινίζει ο Μπαιμ-Μπάμπερκ, που επιχειρεί να δώσει μια αντικειμενική θεμελίωση του υποκειμενικού προσδιορισμού: *“Αντίθετα --αξία με την αντικειμενική έννοια ονομάζουμε τη δύναμη ή την ικανότητα ενός αγαθού να επιφέρει κάποιο αντικειμενικό αποτέλεσμα. Με την έννοια αυτή, δηλαδή, υπάρχουν τόσες μορφές της αξίας όσα και τα εξωτερικά αποτελέσματα που θεωρούμε συναφή. Υπάρχει μια θρεπτική αξία των τροφίμων, μια θερμογόνος αξία του ξύλου και του κάρβουνου, μια λιπαντική αξία των διαφόρων λιπασμάτων, μια εκρηκτική αξία των εκρηκτικών υλών κ.λπ. Σε όλες τις μορφές έκφρασής της, από την έννοια της “αξίας” έχει αποβληθεί οποιαδήποτε σχέση της με την ευτυχία ή τη δυστυχία των υποκειμένων”* (παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988: 75, η τελευταία υπογραμ. του Ν. Μπ.).

Ωστόσο, αφενός στην όποια παραλλαγή της (υποκειμενική ή αντικειμενική διάσταση της αξίας) η αξία γίνεται αντιληπτή μόνο ως αξία χρήσης, και αφετέρου, παρόλη την επιχειρούμενη “ουδετεροποίηση” της αντικειμενικής από την υποκειμενική αξία, αν δεν είναι η υποκειμενική αξία που επικαθορίζει την αντικειμενική, που “σταθμίζει” τη σημασία των φυσικών ιδιοτήτων των πραγμάτων - εμπορευμάτων για το ατομικό υποκείμενο, καταστρέφεται η αιτιώδης σχέση πράγματος (αντικειμένου) - οφέλους (υποκειμένου), που αποτελεί και τη βάση της νεοκλασικής θεωρητικής οπτικής.⁴¹

Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι η χρησιμότητα η βασική έννοια της νεοκλασικής σχολής. Έτσι ενώ στους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας η κυρίαρχη άποψη θεωρεί πως “η χρησιμότητα δεν αποτελεί παρά τον όρο της δημιουργίας της αξίας, χωρίς να επηρεάζει το ύψος της”, εδώ πλέον “η αξία είναι παράγωγο της χρησιμότητας και αποτελεί την άμεση έκφρασή της” (Μπουχάριν 1988: 77).

Αρκεί όμως, για τη νεοκλασική προσέγγιση, η χρησιμότητα για να δημιουργηθεί αξία;

Γράφει σχετικά ο Μπαιμ-Μπάμπερκ: *“Τα αγαθά τότε μόνο αποκτούν αξία, όταν το διαθέσιμο συνολικό απόθεμα αγαθών του είδους αυτού είναι τόσο περιορισμένο, ώστε είτε να μην επαρκεί, είτε μόλις που να επαρκεί για τις ανάγκες που αναζητούν εναγώνια την ικανοποίησή τους· ώστε κανείς χωρίς το συγκεκριμένο αυτό αγαθό, για την αποτίμηση του οποίου πρόκειται, να μην τα βγάζει πέρα”* (παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988: 78).

Επομένως, για τον ίδιο: *“Όλα τα αγαθά έχουν χρησιμότητα, αλλά δεν έχουν αξία. Για να δημιουργηθεί αξία πρέπει στη χρησιμότητα να προστεθεί και σπανιότητα, όχι απόλυτη, αλλά σχετική σε σύγκριση με την ανάγκη για αγαθά του εν λόγω είδους”* (παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988: 238-9).

⁴¹ Γράφει πάνω στις θέσεις αυτές ο Ν. Μπουχάριν: *“Ο Μπαιμ-Μπάμπερκ απορρίπτει μεν μια θεώρηση της υποκειμενικής αξίας, σύμφωνα με την οποία αυτή ενυπάρχει αυθύπαρκτη σ’ αυτά καθαυτά τ’ αγαθά, χωρίς οποιαδήποτε διαμεσολάβηση του υποκειμένου που εκτιμά -- ταυτόχρονα όμως, ορίζοντας ο ίδιος την έννοια της αντικειμενικής αξίας, την θέτει στο ίδιο επίπεδο με τις ουδέτερες, όσον αφορά την “ευτυχία και τη δυστυχία του υποκειμένου”, τεχνικές ιδιότητες των πραγμάτων (και ξεχνάει ότι μ’ αυτό τον τρόπο πάει χαμένη η γενετική συνάφεια μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής αξίας, που ωστόσο προϋποθέτει η ίδια του η θεωρία).”* (Μπουχάριν 1988: 77).

Είναι, κατά συνέπεια, η σπανιότητα βασική προϋπόθεση της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας.

Για τον Walras, μάλιστα, το *σπάνιο* είναι ο ίδιος ο κοινωνικός πλούτος, καθαυτός.

Γράφει: “Ως *κοινωνικό πλούτο* θεωρώ όλα τα πράγματα, υλικά ή άυλα (...), που είναι *σπάνια*, που σημαίνει, απ’ τη μια μεριά, *χρήσιμα* για μας και, απ’ την άλλη μεριά, διαθέσιμα σε μας μόνο σε *περιορισμένη ποσότητα*” (Walras 1984: 65).

Έχοντας δώσει σε πολύ αδρές γραμμές το περίγραμμα των στοιχειωδών θεωρητικών υποθέσεων της νεοκλασικής θεωρίας, και πριν προχωρήσουμε σε μια λεπτομερή εξέταση των αναλυτικών εργαλείων και μεθόδων της, ας επιχειρήσουμε ένα γενικό κριτικό σχολιασμό.⁴²

Η σύγχρονη οικονομία, σε συνθήκες κυριαρχίας του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, χαρακτηρίζεται κυρίως απ’ το γεγονός ότι ο εμπορευματοπαραγωγός (καπιταλιστής ή μη) δεν παράγει για τις δικές του ανάγκες, αλλά παράγει για την αγορά.

Στη διαδικασία μετατροπής της φυσικής οικονομίας σε σύγχρονη, γενικευμένα εμπορευματική (καπιταλιστική), οικονομία, με την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, μεταφέρεται σταδιακά και το κέντρο βάρους της παραγωγής από την παραγωγή αξιών χρήσης για τις ατομικές - υποκειμενικές ανάγκες στην παραγωγή για την αγορά. Σαν συνέπεια έχουμε (σχηματικά μιλώντας) ότι, ενώ αρχικά έφτανε ένα πολύ μικρό μέρος (ένα πλεόνασμα) της παραγωγής στην αγορά (και το μεγαλύτερο μέρος καταναλωνόταν εντός της οικονομικής μονάδας παραγωγής - κοινότητα, φέουδο, κ.λπ.), πλέον μόνο ένα μικρό μέρος παραμένει στα χέρια των παραγωγών για ίδια χρήση.

Στην εξέλιξη της δυναμικής της καπιταλιστικής ανάπτυξης μάλιστα (ενιαία αγορά για το κεφάλαιο, κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, παραπέρα βάθεμα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας), στην οικονομία της μαζικής καπιταλιστικής παραγωγής, η παραγωγή για την αγορά είναι το τυπικό φαινόμενο, και τα προϊόντα κατά βάση δεν καταναλώνονται εντός της μονάδας που τα παρήγαγε.

Επομένως, αν στα πλαίσια της φυσικής οικονομίας, για την οικονομική μονάδα, η κρίσιμη προϋπόθεση για την παραγωγή ήταν η αξία χρήσης των προϊόντων, και άρα είχε μια ιδιαίτερη βαρύτητα η υποκειμενική εκτίμηση αυτής της αξίας (το υποκειμενικό όφελος ή η υποκειμενική χρησιμότητα του προϊόντος) στην ιστορική εξέλιξη προς την καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή η σημασία των υποκειμενικών εκτιμήσεων από την άποψη του παραγωγού περιορίζεται δραστικά, και εν τέλει εξαφανίζεται, αφού τα παραγόμενα προϊόντα δεν προορίζονται για τον παραγωγό τους.

Στις συνθήκες ανάπτυξης των σχέσεων ανταλλαγής, εντός του καπιταλιστικού συστήματος, το συνολικό προϊόν μιας οικονομικής μονάδας δεν έχει για την ίδια χρησιμότητα, συνεπώς δεν αποτιμάται σε όρους αξίας χρήσης αλλά αποκλειστικά ανταλλακτικής αξίας (δηλαδή ποσοτικής αναλογίας με την οποία τα διάφορα εμπορεύματα εξισώνονται μεταξύ τους)· βλ. αναλυτικά στο μέρος Δ’.

Μέχρι εδώ: Από την άποψη της παραγωγής και του παραγωγού, σε συνθήκες γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής (καπιταλισμός), η χρησιμότητα ως ουσία της αξίας του εμπορεύματος, δεν έχει επαρκή, τουλάχιστο, θεωρητική δικαιολόγηση. Όπως δεν έχει και στην (καθ’ υπόθεση εργασίας) ιστορική εποχή όπου μόνο ένα μέρος

⁴² Βασισμένο στις σχετικές κριτικές παρατηρήσεις του Μπουχάριν (Μπουχάριν 1988: 79-83).

του πλεονάσματος έφτανε στην αγορά, εφόσον και σ' αυτήν την περίπτωση, καθότι πλεόνασμα για την αγορά, δεν έχουμε να κάνουμε με την αξία χρήσης, τη χρησιμότητα του προϊόντος εντός της οικονομικής μονάδας, αλλά με την αποτιμώμενη διαμέσου της ανταλλαγής, στην αγορά, ανταλλακτική του αξία. Αν όμως η έννοια της *τιμής* του προϊόντος έχει οικονομικά νόημα μόνο σαν *τιμή εμπορεύματος*, δηλαδή *προϊόντος υπό ανταλλαγή, στην αγορά*, τότε η έννοια της χρησιμότητας δεν αποτελεί το κατάλληλο μέσο (όχι μόνο για την κατανόηση της ουσίας της αξίας, αλλά και) για την ανάλυση της τιμής. Αλλά δε φαίνεται να έχει οικονομική υπόσταση η χρησιμότητα ως αξία του εμπορεύματος, στο σύστημα της γενικευμένης ανταλλαγής και της εγχρήματης οικονομίας, ούτε στην περίπτωση που ένα μέρος της παραγωγής κατευθύνεται στις ανάγκες του ίδιου του παραγωγού. Και τούτο γιατί, ακόμα και στην περίπτωση αυτή, όλα τα αγαθά, κι αυτά που προορίζονται για ίδια χρήση, θεωρούνται και υπολογίζονται σαν εμπορεύματα, δηλαδή αξιολογούνται σαν ανταλλακτικές αξίες και όχι σαν αξίες χρήσης.⁴³

Μήπως όμως η χρησιμότητα αποτελεί απαραίτητο μέσο ανάλυσης της τιμής από την πλευρά του αγοραστή;

Αν ο αγοραστής είναι έμπορος που, ως έμπορος, αγοράζει για να πουλήσει, τότε αυτός δεν κάνει την όποια σκέψη για τη χρησιμότητα ή αξία χρήσης του εμπορεύματός του, κι έτσι εδώ δεν αλλάζει σε τίποτα η κατάσταση σε σχέση με τον παραγωγό.

Αν ο αγοραστής είναι αγοραστής για τις δικές του ανάγκες; Μια νοικοκυρά για παράδειγμα;

Η πρακτική της κάθε νοικοκυράς στην αγορά είναι συνάρτηση των υπαρχουσών τιμών και του ποσού των χρημάτων που διαθέτει. Η όποια προτίμηση σύμφωνα με τη χρησιμότητα ενός προϊόντος δεν μπορεί παρά να εκδηλωθεί μέσα στα όρια που καθορίζονται από τιμές - διαθέσιμο χρηματικό ποσό. Μα αν οι τιμές της αγοράς προϋποτίθενται, επανήλθαμε σε όσα έχουμε ήδη πει. Επιπρόσθετα, η αποτίμηση του κάθε εμπορεύματος δεν προσδιορίζεται από την καθαυτή χρησιμότητά του. Καμιά νοικοκυρά δεν αποτιμάει το ψωμί, για παράδειγμα, με βάση την πολύ υψηλή υποκειμενική του αξία, αλλά συναρτά τη χρησιμότητά του με τις προϋπάρχουσες τιμές του και το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού της.

Δεδομένων όσων εκθέσαμε, έως το σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε και τους βασικούς πυλώνες της νεοκλασικής θεωρίας. Αυτοί είναι τρεις: ο υποκειμενισμός, η ανιστορική θεώρηση της οικονομίας και, στο μέτρο της πρωτοκαθεδρίας των υποκειμενικών αναγκών και επιθυμιών, η εξέταση των οικονομικών φαινομένων κυρίως από την πλευρά της κατανάλωσης (βλ. και Μπουχάριν 1988: 41-70).

⁴³ Απ' όλα τα ρεύματα της Πολιτικής Οικονομίας, η Μαρξική Πολιτική Οικονομία είναι εκείνη που τονίζει πως η αξία δεν είναι μια αυθύπαρκτη ιδιότητα των εμπορευμάτων, δεν αναφέρεται σε κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, αλλά εκφράζει τις μεταξύ των εμπορευμάτων σχέσεις ανταλλαγής. Οι μορφές εμφάνισης της αξίας συνιστούν "την υλική έκφραση της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (όπως αυτή περιγράφεται με την έννοια *αφηρημένη εργασία*) και επομένως "η αξία του κάθε εμπορεύματος μπορεί να οριστεί μόνο στην *ανταλλακτική του σχέση* προς ένα άλλο εμπόρευμα, και... αυτό ισχύει ως συνέπεια της γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων" (Μηλιός / Οικονομάκης 1999: 128)· επί των σχετικών εννοιών βλ. αναλυτικά στο μέρος Δ'.

3.2. Πρώτες βασικές έννοιες για την κατανόηση της μικροοικονομικής θεωρίας

3.2.1. Το οικονομικό πρόβλημα και το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης

Κάθε κοινωνία έρχεται καθημερινά αντιμέτωπη με το λεγόμενο *οικονομικό πρόβλημα*. Το πρόβλημα αυτό εδράζεται στο θεμελιώδη οικονομικό “νόμο της ανεπάρκειας” (απεριόριστες ανάγκες και επιθυμίες των ατόμων και περιορισμένα μέσα για την ικανοποίησή τους) και συντίθεται από την αλληλοδιαπλοκή τριών προβλημάτων: (α) *ποια αγαθά θα παραχθούν και σε τι ποσότητες* (β) *πώς θα παραχθούν αυτά τα αγαθά* και (γ) *για ποιον θα παραχθούν*.

Τα αγαθά, για τα οποία μιλάμε εδώ, είναι:

Αφενός *απτά φυσικά προϊόντα*: π.χ. κρασί, υπολογιστές, κ.λπ.

Αφετέρου *υπηρεσίες*, δηλαδή μη απτές δραστηριότητες που καταναλώνονται ή απολαμβάνονται τη στιγμή της παραγωγής τους (χωρο-χρονική συνύπαρξη παραγωγής - κατανάλωσης): π.χ. θεατρική παράσταση, μεταφορά επιβατών, κ.λπ.⁴⁴

Η κοινωνία πρέπει να βρει απαντήσεις και για τα τρία παραπάνω ερωτήματα που συνθέτουν το οικονομικό πρόβλημα, υπό τον περιορισμό του νόμου της ανεπάρκειας, ο οποίος επιβάλλει την ανάγκη επιλογών.

Η (Νεοκλασική) Οικονομική είναι η επιστήμη που επιδιώκει να δώσει τις απαντήσεις. Είναι η μελέτη για το τι και πώς θα παραχθεί, αλλά και για ποιον θα παραχθούν τα αγαθά, σε συνθήκες ανεπάρκειας, εξηγώντας πώς κατανέμονται και χρησιμοποιούνται οι ανεπαρκείς διαθέσιμοι πόροι (*συντελεστές παραγωγής* ή *εισροές*), όπως εργασία (υπηρεσίες εργασίας), επιχειρηματικές και διοικητικές ικανότητες, γη (φύση γενικά) και κεφαλαιουχικά αγαθά,⁴⁵ για την ικανοποίηση των απεριόριστων ανθρώπινων αναγκών.⁴⁶

Από την άποψη των παραπάνω, η οικονομική είναι κοινωνική επιστήμη, και ως τέτοια μελετά το μηχανισμό λήψης των κοινωνικών-οικονομικών αποφάσεων.⁴⁷

⁴⁴ “Όταν έχουμε παραγωγή αγαθών και “ταυτόχρονη ικανοποίηση μιας συγκεκριμένης ανάγκης”, όταν δηλαδή υπάρχει χωρική και χρονική συνύπαρξη παραγωγής και κατανάλωσης, τότε τα αγαθά αυτά αποτελούν *υπηρεσίες*. Πρόκειται εδώ για το ειδοποιό χαρακτηριστικό των υπηρεσιών (χωρική και χρονική ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης, ή όπως έλεγε ο Α. Smith, “το προϊόν τους εξανεμίζεται την ίδια στιγμή που προσφέρεται” (Μηλιός 1993: 135).

⁴⁵ Τα αγαθά που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή άλλων αγαθών ονομάζονται μέσα παραγωγής ή κεφαλαιουχικά αγαθά (γιατί ενσωματώνονται στο υλικό κεφάλαιο). Μπορούμε να διακρίνουμε τα κεφαλαιουχικά αγαθά σε *πάγια* (ή *διαρκή*) και *κυκλοφορούντα*. Τα πρώτα αντιστοιχούν στα μέσα παραγωγής “που δεν φθείρονται κατά τη διάρκεια μιας, αλλά περισσότερων περιόδων παραγωγής”. Τα δεύτερα αντιστοιχούν “στα μέσα παραγωγής που φθείρονται τελείως κατά τη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής” (Σταμάτης 1997: 65).

⁴⁶ “*Εισροή* (ή *συντελεστή παραγωγής*) ονομάζουμε κάθε αγαθό... [συμπεριλαμβανόμενων των υπηρεσιών εργασίας] που χρησιμοποιείται για την παραγωγή προϊόντος” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 256) ή *εκροής*. Οι εισροές διακρίνονται σε *αρχικές* και *ενδιάμεσες*. Αρχικές είναι εκείνες οι εισροές που “υπήρχαν ήδη στην αρχή... [μιας] δεδομένης περιόδου [παραγωγής]”. Ενδιάμεσες είναι εκείνες οι εισροές που παράγονται σε μια δεδομένη περίοδο παραγωγής και “εισέρχονται εκ νέου στη διαδικασία παραγωγής της ίδιας περιόδου” (Σταμάτης 1997: 93). Για λόγους απλούστευσης θα ονομάζουμε κεφάλαιο όλους τους πλην της εργασίας συντελεστές παραγωγής.

⁴⁷ Πρέπει να έχουμε υπόψη μας τη διάκριση μεταξύ *θετικής οικονομικής* και *οικονομικής της ευημερίας*. Η πρώτη ασχολείται μ’ ό,τι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Η δεύτερη με το τι θα ήταν καλό να συμβαίνει. “Θετική οικονομική είναι η επιστήμη που εξηγεί πώς λειτουργεί το οικονομικό σύστημα στην πραγματικότητα, δηλαδή, πώς η κοινωνία λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με την παραγωγή, την ανταλλαγή και την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών και πώς οι αλλαγές στα βασικά δεδομένα της

Από ιστορική οπτική η “κοινωνικότητα” της οικονομικής επιστήμης δεν αφορά στο είδος των προς επίλυση προβλημάτων (αφού το τι, πώς και για ποιον είναι θεμελιώδη προβλήματα όλων των οικονομιών και κοινωνιών, μα και του Ροβινσώνα Κρούσου⁴⁸), αλλά στους διαθέσιμους μηχανισμούς για την επίλυσή τους.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε, προκαταβολικά, πως ως αγαθά, όσον αφορά στην οικονομική επιστήμη, εννοούμε τα *οικονομικά* και όχι τα *ελεύθερα αγαθά*. Αλλά τη διάκριση αυτή θα την εξηγήσουμε πιο κάτω.

3.2.2. Παραγωγικές δυνατότητες και κόστος ευκαιρίας

Μιλήσαμε για οικονομικό πρόβλημα στη βάση του νόμου της ανεπάρκειας. Γενικά, για να μειωθεί η έλλειψη των αγαθών που είναι απαραίτητα για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, με άλλα λόγια για να περιοριστεί η πίεση του οικονομικού προβλήματος πάνω στους ανθρώπους, υπάρχουν τρεις βασικοί τρόποι.

α. *Η αύξηση του συντελεστή παραγωγής κεφάλαιο*: Η αύξηση όμως αυτή, δεδομένου του συντελεστή εργασία, προϋποθέτει βραχυχρόνια τη μείωση της παραγωγής αγαθών άμεσης κατανάλωσης, δηλαδή οικονομική θυσία. Μακροχρόνια, ωστόσο, η διεύρυνση του διαθέσιμου κεφαλαίου θα οδηγήσει και στη διεύρυνση των δυνατοτήτων παραγωγής αγαθών άμεσης κατανάλωσης.

β. *Η πλήρης απασχόληση των, σε δεδομένο χρόνο, διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής*: Ο συντελεστής εργασία απασχολείται πλήρως όταν όσοι επιθυμούν και είναι ικανοί για εργασία μπορούν να βρουν απασχόληση. Ο συντελεστής κεφάλαιο απασχολείται πλήρως όταν τα διάφορα κεφαλαιουχικά αγαθά δε μένουν αχρησιμοποίητα. Ειδικότερα ο συντελεστής φύση απασχολείται πλήρως όταν οι άνθρωποι αποσπούν όλα όσα χρειάζονται, με τον περιορισμό, εδώ, της μη εξάντλησης των δυνάμεων που αναπαράγουν τις αποσπούμενες ύλες.

γ. *Η οικονομική χρησιμοποίηση των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών*: Οικονομική (ή αποδοτική) χρήση των συντελεστών της παραγωγής έχουμε όταν, για δεδομένη τεχνολογία, χρησιμοποιούνται οι ελάχιστες αναγκαίες ποσότητες, από κάθε συντελεστή, για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος (βλ. σχετικά και κεφάλαιο 5).

Με δεδομένες τις ποσότητες των συντελεστών παραγωγής, για δεδομένη τεχνολογία παραγωγής και με την υπόθεση της πλήρους απασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών, οι παραγωγικές δυνατότητες της (μιας) οικονομίας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο εκφράζονται με τη λεγόμενη *καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων* (ή *καμπύλη οριοθέτησης της παραγωγής* ή *καμπύλη μετασχηματισμού*).

Μια καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων παριστάνει το διάγραμμα 3.1 που ακολουθεί.

Η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων είναι η καμπύλη που ενώνει τα σημεία ΑΒΓΔ, τα οποία δείχνουν συνδυασμούς ποσοτήτων παραγωγής δυο αγαθών, έστω Υ

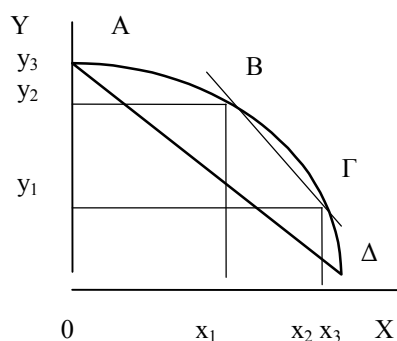
οικονομίας (αμοιβές των συντελεστών, ιδιοκτησιακό καθεστώς των συντελεστών, προτιμήσεις και τεχνολογία) επηρεάζουν τη λύση του οικονομικού προβλήματος.” Αντίθετα: “Στην οικονομική της ευημερίας,... οι οικονομολόγοι κάνουν προτάσεις για την οικονομία βάσει προσωπικών, υποκειμενικών αντιλήψεων σχετικά με το τι είναι καλό και τι είναι κακό, σε όχι καθαρά επιστημονική βάση” (Chacholiades 1990-α: 27).

⁴⁸ Εκτός ίσως απ’ το για ποιον, τουλάχιστο μέχρι την άφιξη του Παρασκευά (βλ. Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 27).

(κάθετος άξονας) και X (οριζόντιος άξονας), που μπορεί να παράγει μια οικονομία ανά συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κάθε σημείο της καμπύλης αυτής δείχνει τη μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα παραγωγής ενός αγαθού με δεδομένη την ποσότητα παραγωγής ενός άλλου αγαθού.

Έτσι, για μηδενική ποσότητα παραγωγής του X η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα παραγωγής του Y είναι ίση με y_3 . Αυτή είναι και η μέγιστη δυνατή ποσότητα παραγωγής για το αγαθό Y στην υποθετική οικονομία του διαγράμματός μας (σημείο Α). Αν αυξηθεί η ποσότητα παραγωγής του X κατά $0x_1$ και γίνει, δηλαδή, ίση με x_1 , η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα παραγωγής του Y θα είναι ίση με y_2 (σημείο Β). Αν η ποσότητα του X γίνει ίση με x_2 , αυξηθεί δηλαδή κατά x_1x_2 , η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα παραγωγής του Y θα γίνει ίση με y_1 , θα μειωθεί δηλαδή κατά y_1y_2 (σημείο Γ). Τέλος, αν η ποσότητα παραγωγής του X αυξηθεί κατά x_2x_3 , γίνει δηλαδή ίση με x_3 , η ποσότητα παραγωγής του Y μηδενίζεται. Η ποσότητα x_3 είναι, επομένως, η μέγιστη δυνατή ποσότητα παραγωγής για το αγαθό X στην υποθετική οικονομία του διαγράμματός μας (σημείο Δ). Και αντίστροφα για κίνηση επί της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων αντί από το Α στο Δ, από το Δ στο Α.

Γι' αυτό η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων ονομάζεται και καμπύλη μετασχηματισμού, καθώς υποδεικνύει πώς το ένα προϊόν μπορεί να μετασχηματιστεί σε ένα άλλο.

Διάγραμμα 3.1.

Η απώλεια ορισμένων μονάδων εξ ενός αγαθού η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή πρόσθετων μονάδων κάποιου άλλου αγαθού είναι η ουσία της έννοιας του λεγόμενου κόστους ευκαιρίας.

Θεωρούμε κόστος ευκαιρίας ενός αγαθού X σε όρους ενός άλλου αγαθού (εδώ Y) τη συνολική ποσότητα του άλλου ή άλλων αγαθών (εδώ του αγαθού Y) που πρέπει να θυσιαστεί (δηλαδή να μην παραχθεί) για την παραγωγή μιας επιπλέον μονάδας του αγαθού X.

Στο παράδειγμά μας, το κόστος ευκαιρίας για την παραγωγή μιας επιπρόσθετης μονάδας του αγαθού X, όταν κινούμαστε έστω από το σημείο Β προς το σημείο Γ, είναι $(y_1 - y_2)/(x_2 - x_1) = -y_1y_2/x_1x_2 = -\Delta y/\Delta x$.

Το κόστος ευκαιρίας λέγεται και εναλλακτικό κόστος γιατί η επιλογή ενός συνδυασμού παραγόμενων προϊόντων συνεπάγεται ταυτόχρονα απώλεια άλλων εναλλακτικών επιλογών.

Ο λόγος $-\Delta y/\Delta x$, ονομάζεται και οριακός λόγος μετασχηματισμού του Y σε X ($ΟΛΜ_{yx}$), όπου

$$ΟΛΜ_{yx} = -(\Delta y/\Delta x) = |\Delta y/\Delta x|.$$

Για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$ΟΛΜ_{yx} = -(dy/dx).$$

Ο οριακός λόγος μετασχηματισμού ισούται με την (απόλυτη) κλίση της καμπύλης μετασχηματισμού σε δοθέν σημείο της.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματός μας μπορούμε να βρούμε ότι ο $ΟΛΜ_{yx}$ δίνεται από την κλίση του ευθύγραμμου τμήματος ΒΓ (= $|Δy/Δx|$). Αυτός ο οριακός λόγος μετασχηματισμού αντιστοιχεί σε μια κίνηση κατά μήκος της καμπύλης μετασχηματισμού από το Β στο Γ. Ας φανταστούμε τώρα, ότι το σημείο Γ κινείται σταδιακά προς τα πάνω, προς το σημείο Β δηλαδή, κατά μήκος της καμπύλης μετασχηματισμού· δηλαδή ότι η αύξηση της παραγόμενης ποσότητας από το προϊόν Χ είναι απειροστικώς μικρή, και το σημείο Γ τείνει να συμπίπτει με το σημείο Β. Καθώς συμβαίνει αυτό, η κλίση του ευθύγραμμου τμήματος ΒΓ τείνει να ταυτιστεί με την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο Β. Αυτή η οριακή τιμή του λόγου $Δy/Δx$, η απόλυτη δηλαδή κλίση της εφαπτομένης στο Β, ορίζεται οριακός λόγος μετασχηματισμού του Υ σε Χ.

Και εφόσον το κόστος ευκαιρίας του αγαθού Χ σε όρους του αγαθού Υ δίνεται από την κλίση της καμπύλης μετασχηματισμού σε δοθέν σημείο της, μεταβάλλεται καθώς κινούμαστε επί της καμπύλης.

Το *κοίλον* της καμπύλης μετασχηματισμού προς την αρχή των αξόνων, που σημαίνει αύξηση της απόλυτης κλίσης της καμπύλης καθώς κινούμαστε επ' αυτής από το σημείο Α στο σημείο Δ, μας υποδεικνύει επομένως αυξανόμενο κόστος ευκαιρίας για την παραγωγή μιας μονάδας του αγαθού Χ.⁴⁹

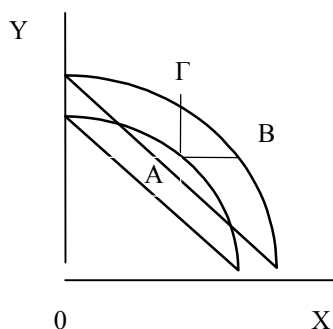
Σημειώνουμε και ότι: το κόστος ευκαιρίας του αγαθού Υ σε όρους του αγαθού Χ είναι το αντίστροφο του κόστους ευκαιρίας του αγαθού Χ σε όρους του αγαθού Υ.

Καμιά οικονομία δεν μπορεί σε δεδομένη χρονική στιγμή να παράγει σε σημείο που βρίσκεται δεξιά της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων της. Η περιοχή αυτή ονομάζεται *περιοχή ανέφικτων συνδυασμών*. Αν κάποια οικονομία παράγει συνδυασμούς ποσοτήτων που αντιστοιχούν σε κάποιο σημείο επί της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων, τότε λέμε ότι η οικονομία αυτή *εξαντλεί τις παραγωγικές της δυνατότητες*. Αν παράγει συνδυασμούς ποσοτήτων που αντιστοιχούν σε σημείο αριστερά της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων, η οικονομία παράγει μεν σε *περιοχή εφικτών συνδυασμών* αλλά *υποαπασχολεί ή δε χρησιμοποιεί οικονομικά τους παραγωγικούς της συντελεστές*.

Η αύξηση των παραγωγικών συντελεστών οδηγεί σε μετατόπιση ολόκληρης της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας προς τα δεξιά. Και αντίστροφα, η μείωση των παραγωγικών συντελεστών της οικονομίας οδηγεί σε μετατόπιση ολόκληρης της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων προς τα αριστερά. Την περίπτωση δείχνει το επόμενο διάγραμμα 3.2.

Η μετατόπιση ολόκληρης της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων μιας οικονομίας προς τα δεξιά, έχει ως αποτέλεσμα για την ίδια ποσότητα παραγωγής του αγαθού Υ να παράγεται πλέον περισσότερο από το αγαθό Χ (κίνηση από το σημείο Α στο σημείο Β). Και για την ίδια ποσότητα από το αγαθό Χ να παράγεται πλέον περισσότερη ποσότητα από το αγαθό Υ (κίνηση από το σημείο Α στο σημείο Γ). Τα αντίστροφα αποτελέσματα εκδηλώνονται σε μια μετατόπιση ολόκληρης της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων προς τα αριστερά.

⁴⁹ Πού οφείλεται αυτό το αυξανόμενο κόστος ευκαιρίας; Στην επενέργεια του λεγόμενου “νόμου των φθινουσών αποδόσεων” (βλ. Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 37), για τον οποίο παραπέμπουμε στο κεφάλαιο 5. Για περαιτέρω ανάλυση επί του κοίλου της καμπύλης μετασχηματισμού βλ. σχετικά Chacholiades 1990-β: 147-52.

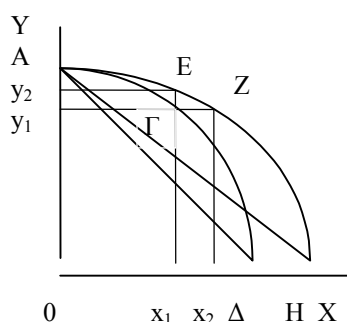

Διάγραμμα 3.2.

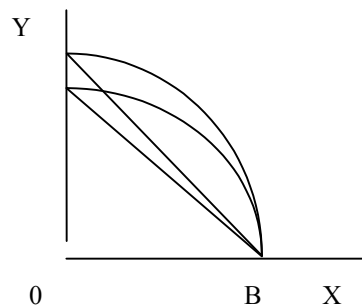
Τα ίδια αποτελέσματα με τη μεταβολή των παραγωγικών συντελεστών μπορεί να επιφέρει και μια γενική μεταβολή της τεχνολογίας παραγωγής, για σταθερές ποσότητες των συντελεστών παραγωγής μιας οικονομίας.

Υπάρχει, ωστόσο, το ενδεχόμενο, δεδομένων των ποσοτήτων των παραγωγικών συντελεστών που έχει στη διάθεση της μια οικονομία, η βελτίωση της τεχνολογίας να μην είναι γενική, αλλά να αφορά σ' ένα συγκεκριμένο αγαθό ή σε μια ομάδα αγαθών.

Τότε, η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων δε μετατοπίζεται ολόκληρη αλλά μετακινείται με σταθερό το σημείο τομής της στον άξονα των Y ή X.

(α)

(β)

Διάγραμμα 3.3.

Το διάγραμμα 3.3 μας δείχνει δυο σχετικές εκδοχές.

Στην (α) η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων μετακινήθηκε προς τα δεξιά, με σταθερό το σημείο τομής της A με τον άξονα των Y. Είναι η περίπτωση που η βελτίωση της τεχνολογίας αφορά στην παραγωγή μόνο του αγαθού X.

Στη (β) η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων μετακινήθηκε προς τα δεξιά, με σταθερό το σημείο τομής της B με τον άξονα των X. Είναι η περίπτωση που η βελτίωση της τεχνολογίας αφορά στην παραγωγή μόνο του αγαθού Y.

Ας προσέξουμε και το εξής, παίρνοντας ως παράδειγμα την (α) εκδοχή.

Η βελτίωση της τεχνολογίας για την παραγωγή του αγαθού X σημαίνει ότι αυξάνεται η μέγιστη δυνατή ποσότητα παραγωγής του όταν η παραγωγή του άλλου αγαθού μηδενίζεται. Στο διαγραμματικό παράδειγμά μας, η μέγιστη ποσότητα παραγωγής του αγαθού X όταν η παραγωγή του αγαθού Y μηδενίζεται, από 0Δ

αυξήθηκε σε ΟΗ, αυξήθηκε δηλαδή κατά ΔΗ. Η βελτίωση της τεχνολογίας παραγωγής του αγαθού Χ δε σημαίνει όμως πως αυξάνονται οι δυνατότητες παραγωγής μόνο του αγαθού αυτού. Αν για δεδομένη την ποσότητα παραγωγής του αγαθού Υ, έστω y_1 , η ποσότητα εκ του αγαθού Χ που μπορεί να παραχθεί αυξάνεται από x_1 σε x_2 (κίνηση από το σημείο Γ στο σημείο Ζ) και για δεδομένη ποσότητα παραγωγής του αγαθού Χ, έστω x_1 , η ποσότητα εκ του αγαθού Υ που μπορεί να παραχθεί αυξάνεται επίσης από y_1 σε y_2 (κίνηση από το σημείο Γ στο σημείο Ε).

Ποια θα μπορούσε, όμως, να είναι η εξήγηση για την αύξηση και των παραγωγικών δυνατοτήτων για το αγαθό του οποίου η τεχνολογία παραγωγής δε βελτιώθηκε;

Μια εξήγηση είναι η οικονομία στη χρήση των συντελεστών παραγωγής που η τεχνολογική βελτίωση μπορεί να επιφέρει. Η βελτίωση της τεχνολογίας παραγωγής του Χ αποδεσμεύει παραγωγικούς συντελεστές για την παραγωγή και του Υ, ή των όποιων άλλων Υ προϊόντων των οποίων δε βελτιώθηκε η τεχνολογία παραγωγής.

Η καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων μιας οικονομίας απεικονίζει, λοιπόν, τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας, ως δυνατούς συνδυασμούς αγαθών. Δε μας δείχνει, ωστόσο, το συνδυασμό των αγαθών που τελικά θα παραχθούν, δηλαδή το τι θα παραχθεί. Δε μας δείχνει επίσης ούτε το πώς θα παραχθεί, ούτε το για ποιον θα παραχθεί ο συνδυασμός αυτός.

3.2.3. Ποιος αποφασίζει και συντονίζει τι, πώς και για ποιον;

Κανείς, συνειδητά. Το ίδιο το σύστημα μιας “ελεύθερης οικονομίας” (όπως της καπιταλιστικής οικονομίας) αυτορυθμίζεται εξασφαλίζοντας ότι οι ανεπαρκείς πόροι θα κατανεμηθούν έτσι που τα χρειαζόμενα αγαθά θα είναι διαθέσιμα στις σωστές ποσότητες.

Πώς αυτορυθμίζεται;

Μέσω των ατομικών επιδιώξεων του προσωπικού συμφέροντος. Το περίφημο “*αόρατο χέρι*” του Adam Smith.⁵⁰

Με ποιο τρόπο όμως εκφράζεται αυτό το “αόρατο χέρι”;

Με το *σύστημα των τιμών*, που αποτελεί ένα μηχανισμό μηνυμάτων διαμέσου του οποίου *αυθόρμητα* και *αόρατα* συντονίζονται και συνδυάζονται οι οικονομικές δράσεις και ανάγκες δισεκατομμυρίων διαφορετικών οικονομικών μονάδων και ανθρώπων.

Η μικροοικονομική θεωρία αποκαλείται και *θεωρία των τιμών* για την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει στη μελέτη του τρόπου που λειτουργεί το σύστημα των τιμών.

⁵⁰ Στο πιο κάτω απόσπασμα βρίσκουμε τη σχετική διατύπωση της περιφημής έννοιας του “αόρατου χεριού”: “Επομένως, καθώς κάθε άτομο προσπαθεί, όσο του είναι δυνατόν, να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας βιομηχανίας, και να κατευθύνει αυτή τη βιομηχανία έτσι ώστε η παραγωγή της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία, κάθε άτομο εργάζεται κατ’ ανάγκην για να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο. Μάλιστα, γενικά, ούτε προτίθεται να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει σε ποιο βαθμό το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίζει την εγχώρια και όχι την ξένη βιομηχανία, στοχεύει μόνο στη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας αυτή τη βιομηχανία κατά τέτοιον τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η αξία της παραγωγής της, στοχεύει μόνο στο δικό του κέρδος, και για το σκοπό αυτό, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι στο να προωθεί ένα στόχο που δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ούτε είναι πάντα κακό για την κοινωνία το ότι αυτό δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ακολουθώντας το δικό του συμφέρον, προωθεί συχνά αυτό της κοινωνίας αποτελεσματικότερα απ’ ό,τι αν πραγματικά προσπαθεί να το προωθήσει” (παράτιθεται στο Rubin 1994: 222).

3.3. Προσφορά και ζήτηση· αρχική θεώρηση

3.3.1. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης

Είπαμε πιο πριν πως το σύστημα των τιμών αποτελεί το μηχανισμό συντονισμού των οικονομικών αποφάσεων οικονομικών μονάδων και ατόμων, ο οποίος οδηγεί στην αυτορύθμιση το οικονομικό σύστημα. Το σύστημα των τιμών είναι, με άλλα λόγια, ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνίες αποφασίζουν αυθόρμητα και αόρατα τι, πώς και για ποιον θα παραχθεί.

Πώς όμως ρυθμίζεται το ίδιο το σύστημα των τιμών; Ή, καλύτερα, πώς ρυθμίζονται οι τιμές, που το συγκροτούν;

Προς το παρόν αρκεί να πούμε πως ρυθμίζονται στα πλαίσια του υποδείγματος της προσφοράς και της ζήτησης.

Πρόκειται για το θεμελιώδη νόμο της οικονομικής ανάλυσης: το “νόμο της προσφοράς και της ζήτησης”.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό, η τιμή⁵¹ κάθε εμπορεύματος προσδιορίζεται από την εξίσωση της προσφοράς και της ζήτησης γι’ αυτό το εμπόρευμα.

3.3.2. Έχουν όλα τα αγαθά τιμές;

Όχι δεν έχουν όλα τα αγαθά τιμές. Τιμές έχουν μόνο τα εμπορεύματα, δηλαδή τα αγαθά που είναι αντικείμενο ανταλλαγής. Τα πιο πολλά εμπορεύματα βρίσκονται σε ποσοτική ανεπάρκεια (σπανιότητα) σε σχέση με τους δυνάμει χρήστες τους. Τα αγαθά που είναι αντικείμενο ανταλλαγής είναι *οικονομικά αγαθά*.

Εντούτοις, υπάρχουν και αγαθά σε επάρκεια. Όπως ο αέρας που αναπνέουμε. Τα αγαθά αυτά ονομάζονται *ελεύθερα αγαθά* και δεν έχουν τιμές.

Ας προσέξουμε ότι: η επάρκεια των ελεύθερων αγαθών ακυρώνει την εμπορευματοποίησή τους, κι έτσι και την αποτίμησή τους.

Αλλά και ότι: κάθε εμπόρευμα (οικονομικό αγαθό) δεν είναι αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας· π.χ. η γη (πρωτογενώς).⁵²

Άρα, μόνο τα οικονομικά αγαθά έχουν τιμές, κι αυτό είναι αποτέλεσμα της σπανιότητάς τους. Αλλά όχι μόνο της σπανιότητάς τους. Υπονοείται κάτι ακόμα.

Κι αυτό είναι η χρησιμότητά τους. Κανείς δεν είναι διατεθειμένος να πληρώσει μια τιμή για κάτι που δεν είναι χρήσιμο, αλλά “κακό”. Τα μη χρήσιμα αγαθά δεν

⁵¹ Όπου η τιμή ενός εμπορεύματος είναι το χρηματικό ποσό που πρέπει να πληρωθεί για την απόκτηση μιας μονάδας αυτού του εμπορεύματος (Chacholiades 1990-α: 32).

⁵² “Ξεκινώντας από την προβληματική περί αναγκών η νεοκλασική θεωρία χρησιμοποιεί τον όρο “οικονομικά αγαθά” ως συνώνυμο των αγαθών που έχουν τιμή (δεν είναι “ελεύθερα”, όπως ο αέρας που αναπνέουμε, αλλά, σύμφωνα με τους νεοκλασικούς, βρίσκονται σε ανεπάρκεια). Στην καπιταλιστική κοινωνία πρόκειται φυσικά για τα εμπορεύματα.” Τα εμπορεύματα ή “τα λεγόμενα “οικονομικά αγαθά” είτε είναι προϊόντα της παραγωγικής διαδικασίας, είτε δεν παράγονται... όπως η γη, έχουν εντούτοις μια τιμή γιατί αποτελούν υλική προϋπόθεση της παραγωγής και η κατοχή του αποφέρει μια συγκεκριμένη μορφή εισοδήματος, π.χ. πρόσοδο. Η γη και γενικά οι φυσικοί πόροι συνεισφέρουν στην παραγωγική διαδικασία ως “συντελεστές παραγωγής” (και γι’ αυτό έχουν τιμή)” (Μηλιός 1993: 129).

μπορούν να διεκδικήσουν θετικές τιμές, δεν είναι συνεπώς εμπορεύσιμα, άρα δεν είναι οικονομικά αγαθά· π.χ. χημικά απόβλητα.

Επομένως: *Μόνο τα οικονομικά αγαθά έχουν τιμές, γιατί μόνο τα οικονομικά αγαθά συμπυκνώνουν τα δυο κρίσιμα χαρακτηριστικά που απαιτούνται για την ύπαρξη τιμών· τη χρησιμότητα και τη σπανιότητα.*

Τα οικονομικά αγαθά που χρησιμοποιούνται από τους καταναλωτές για την ικανοποίηση των αναγκών τους ονομάζονται *καταναλωτικά αγαθά* (ή *εμπορεύματα* ή *προϊόντα*). Τα καταναλωτικά αγαθά δημιουργούνται μέσα από την *παραγωγή*. Η παραγωγή είναι μια διαδικασία διαμέσου της οποίας οι συντελεστές παραγωγής *χρησιμοποιούνται εν συνδυασμό* για την κατασκευή χρήσιμων για τους ανθρώπους πραγμάτων. Η ανεπάρκεια των καταναλωτικών αγαθών δεν είναι παρά η αντανάκλαση της σπανιότητας των συντελεστών παραγωγής.

Στην αγορά οι αφηρημένες δυνάμεις της χρησιμότητας και της σπανιότητας εκφράζονται μέσω της ζήτησης και της προσφοράς αντίστοιχα.

Οι αγοραστές (καταναλωτές) ζητούν εμπορεύματα γιατί τους είναι χρήσιμα.

Οι πωλητές (προμηθευτές) δεν μπορούν να προσφέρουν εμπορεύματα σε απεριόριστες ποσότητες γιατί οι συντελεστές παραγωγής είναι σε ανεπάρκεια.

Συμπερασματικά: *Οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται από την προσφορά και τη ζήτηση. Η πρώτη αντανάκλα τη σπανιότητα. Η δεύτερη τη χρησιμότητα.*

Από τα παραπάνω προκύπτει και ότι: *μόνο για (τα) οικονομικά αγαθά τίθεται ζήτημα προσφοράς και ζήτησης.*⁵³

3.3.3. Η αγορά

Εξ όσων έχουμε μέχρι τώρα αναπτύξει, μπορούμε να θεωρήσουμε την αγορά ως τον “τόπο” δράσης του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης, δηλαδή τον “τόπο” συντονισμού για το τι, πώς και για ποιον θα παραχθεί, ήτοι τον “τόπο” αυθόρμητης και άορατης καθοδήγησης, μέσω του μηχανισμού των τιμών, της κατανομής των παραγωγικών συντελεστών.

Η αγορά συντίθεται από πωλητές και αγοραστές. Σε κάποιες αγορές (όπως λαϊκές αγορές, εμπορικά κέντρα) οι πωλητές και οι αγοραστές συναντώνται και συναλλάσσονται άμεσα. Σε άλλες αγορές (όπως το χρηματιστήριο) οι πωλητές και οι αγοραστές συναλλάσσονται μέσω τρίτων (χρηματιστές). Σε κάθε πάντως περίπτωση, όποια κι αν είναι η μορφική ιδιαιτερότητα της κάθε αγοράς, επιτελείται μια και η αυτή οικονομική λειτουργία. Προσδιορίζονται οι τιμές που εξισώνουν την προσφερόμενη (από τους πωλητές) και τη ζητούμενη (από τους αγοραστές) ποσότητα για το κάθε αγαθό.

⁵³ “Ένα... μεγάλο μέρος των αγαθών στις σύγχρονες κοινωνίες παράγεται μεν για άλλους, δηλαδή όχι για τον παραγωγό, οι αποδέκτες όμως δεν τα αποκτούν ή δεν τα απολαμβάνουν δια της ανταλλαγής: τους χορηγούνται. Ο παραγωγός σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ιδιώτης, αλλά το κράτος (και σε μικρότερη έκταση τα αποκαλούμενα “κοινοφελή ιδρύματα”). Τα αποτελέσματα αυτής της παραγωγής διανέμονται με κριτήρια που καθορίζει το κράτος. Άλλων η απόλαυση είναι υποχρεωτική, άλλα χορηγούνται κατόπιν αιτήσεως του ενδιαφερομένου, αλλά είναι ελεύθερα [δωρεάν], για τη διανομή άλλων αποφασίζουν κατά περίπτωση εντεταλμένα κρατικά όργανα· άλλα πάλι διανέμονται (σε πολλές περιπτώσεις υποχρεωτικά), αλλά ο παραλήπτης υποχρεούται να πληρώσει “ανταποδοτικό τέλος”, ένα ποσόν το οποίο μέσες-άκρες αντιστοιχεί στο κόστος της παραγωγής του αγαθού που απολαμβάνει” (Παρασκευόπουλος 1998: 147-8). Πρόκειται για τα λεγόμενα *δημόσια αγαθά*, τα οποία και δε θα μας απασχολήσουν στη μικροοικονομική ανάλυσή μας.

Το πώς οι πωλητές και οι αγοραστές έρχονται σε επαφή μεταξύ τους δεν έχει σημασία. Σημασία έχει ότι η επικοινωνία τους πρέπει να θεωρείται ως δεδομένη, κι αυτή η επικοινωνία διαμορφώνει μια τιμή για το κάθε ανταλλασσόμενο εμπόρευμα που *τείνει να είναι ενιαία, ομοιόμορφη, σε ολόκληρη την αγορά* (αφαιρουμένου του κόστους μεταφοράς).⁵⁴

Ένα ιδιάζον υπόδειγμα αγοράς, που έχει μεγάλη αναλυτική σημασία στη μικροοικονομική θεωρία, για την ερμηνεία των οικονομικών συμπεριφορών στον πραγματικό κόσμο, είναι η λεγόμενη *τελείως ανταγωνιστική αγορά*.

Σε ό,τι εδώ εξετάζουμε, η τελείως ανταγωνιστική αγορά αποτελεί ένα ιδανικό μοντέλο για τη μελέτη και κατανόηση του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης.

Οι βασικές συνθήκες που ικανοποιεί αυτή η αγορά (για περισσότερα στο κεφάλαιο 6) είναι οι εξής τρεις:

α. *Πολλοί μικροί πωλητές και αγοραστές*. Τόσοι πολλοί ώστε κανείς απ' αυτούς να μην μπορεί να επηρεάσει ουσιωδώς την τιμή.

β. *Ομοιογένεια του προϊόντος*. Έτσι που να μη δικαιολογούνται αποκλίσεις τιμών για το ίδιο προϊόν εξ αιτίας διαφορών στην ποιότητα· π.χ. βενζίνη super.

γ. *Τέλεια γνώση της αγοράς*. Για να μην εμποδίζεται η διαμόρφωση μιας ενιαίας τιμής, για το ίδιο προϊόν, λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης για τις τιμές που επικρατούν στην αγορά.

3.4. Η ζήτηση των αγαθών

Όταν αναφερόμαστε στη ζήτηση των αγαθών πρώτα απ' όλα εννοούμε τη *ζητούμενη ποσότητα* και την *καμπύλη ζήτησης*.

3.4.1. Η ζητούμενη ποσότητα

Η ζητούμενη ποσότητα αντιστοιχεί σε μια *επιθυμητή ποσότητα*.

⁵⁴ “Η συνέπεια αυτή ονομάζεται συχνά *νόμος της μιας τιμής*. Ο νόμος αυτός αιτιολογείται από το γεγονός ότι κανένας αγοραστής δεν είναι διατεθειμένος να πληρώσει τιμή μεγαλύτερη από την κατώτερη δυνατή (συν τα μεταφορικά). Αντίστοιχα, κανένας πωλητής δεν είναι διατεθειμένος να δεχτεί τιμή κατώτερη από την ανώτερη δυνατή τιμή (μείον τα μεταφορικά). Κατά συνέπεια, μία κοινή τιμή επικρατεί τελικά στην αγορά (με πρόβλεψη για το κόστος μεταφοράς).

“Ο νόμος της μιας τιμής δεν απαιτεί κάθε αγοραστής ή πωλητής να βρίσκεται σε στενή επαφή με όλους τους άλλους αγοραστές και πωλητές. Αρκεί κάθε ένας από αυτούς που συμμετέχουν στην αγορά να είναι σε επαφή με ένα μικρό υποσύνολο (ομάδα) των υπόλοιπων μετόχων της αγοράς. Στο βαθμό που τα υποσύνολα αυτά επικαλύπτονται, η αγορά θα λειτουργήσει σαν μια ενιαία οντότητα, ως εάν κάθε πρόσωπο να ήταν σε επαφή με κάθε άλλο στην αγορά....

“Μπορούμε να ενισχύσουμε το επιχείρημα για το νόμο της μιας τιμής εισάγοντας την έννοια του *αρμπιτράζ*, δηλαδή της ταυτόχρονης αγοράς και πώλησης ενός εμπορεύματος με στόχο το κέρδος. Όταν η τιμή ενός εμπορεύματος διαφέρει από το ένα τμήμα της αγοράς στο άλλο, οι συναλλασσόμενοι μπορούν να αντλήσουν κέρδος αγοράζοντας το εμπόρευμα εκεί όπου η τιμή του είναι χαμηλή και πουλώντας το εκεί που η τιμή του είναι υψηλή. Αυτό το είδος της συναλλαγής τείνει στην καθιέρωση κοινής τιμής σε όλη την αγορά, μειώνοντάς την εκεί που είναι υψηλή και αυξάνοντάς την εκεί που είναι χαμηλή.

“... Ωστόσο,... ο νόμος της μιας τιμής αποτελεί σχετική προσέγγιση της πραγματικότητας” (Chacholiades 1990-α: 35).

Η επιθυμητή ποσότητα θα πρέπει να διακριθεί από την ποσότητα του αγαθού την οποία τελικά αγοράζουν οι καταναλωτές. Η επιθυμητή ποσότητα μπορεί να είναι μεγαλύτερη της αγοραζόμενης αν η διατιθέμενη ποσότητα δεν επαρκεί.

Τι περιλαμβάνει όμως η ζητούμενη ποσότητα;

Δεν περιλαμβάνει όλη εκείνη την ποσότητα που οι καταναλωτές πιστεύουν πως χρειάζονται και πως μπορούν να καταναλώσουν.

Περιλαμβάνει μόνο την ποσότητα που είναι *διατεθειμένοι* να αγοράσουν στην *τρέχουσα τιμή*.

Άρα: *Επιθυμητή ζήτηση είναι η ζήτηση που καλύπτεται από αγοραστική δύναμη.*

Ο όρος *ζητούμενη ποσότητα* μπορεί να αναφέρεται σε *ροές* ή σε *αποθέματα*.

Μεταβλητή ροής, είναι η μεταβλητή με χρονική διάσταση· τόσο την εβδομάδα, το μήνα, κ.λπ.

Αποθεματική μεταβλητή, είναι η μεταβλητή που αναφέρεται στην ποσότητα που υπάρχει κάποια χρονική στιγμή.

Η μικροοικονομική θεωρία ενδιαφέρεται κυρίως για μεταβλητές ροής· π.χ. *ζητούμενη ποσότητα ανά χρονική περίοδο*.

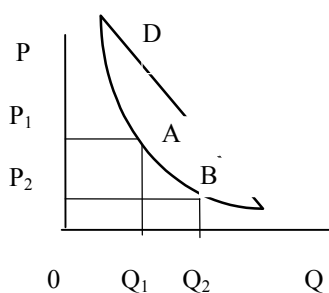
3.4.2. Η καμπύλη ζήτησης της αγοράς και ο νόμος της ζήτησης

Συζητώντας για την καμπύλη ζήτησης της αγοράς, συζητάμε προπάντων για τη σχέση που συνδέει τη ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού με την τιμή του.

Η σχέση αυτή είναι γνωστή ως ο “*νόμος της ζήτησης*”.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό, *η ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού είναι συνήθως αρνητική συνάρτηση της τιμής του. Με σταθερούς όλους τους άλλους παράγοντες, η ζητούμενη ποσότητα συνήθως αυξάνεται καθώς μειώνεται η τιμή. Και αντίστροφα.*

Ο νόμος της ζήτησης αποτυπώνεται στην αρνητική κλίση της καμπύλης ζήτησης, D, που παρουσιάζουμε στο διάγραμμα 3.4 που ακολουθεί.

Διάγραμμα 3.4.

Κατά σύμβαση, η τιμή ανά μονάδα αγαθού (π.χ. δρχ. ανά τόνο του αγαθού, σε συμβολισμό P) μετράται στον κάθετο άξονα και η ζητούμενη ποσότητα ανά μονάδα χρόνου (π.χ. εκατομμύρια τόνοι το χρόνο, σε συμβολισμό Q) στον οριζόντιο.⁵⁵

⁵⁵ “Η σύμβαση να μετράμε την τιμή στον κατακόρυφο άξονα και την ποσότητα στον οριζόντιο οφείλεται στον Βρετανό οικονομολόγο Alfred Marshall (1842-1924). Όλοι οι οικονομολόγοι σήμερα ακολουθούν την Μαρσαλιανή σύμβαση. Ωστόσο, το σχήμα του Marshall είναι αντίθετο με την μαθηματική πρακτική να μετράμε την εξαρτημένη μεταβλητή (ζητούμενη ποσότητα) κατακόρυφα και την ανεξάρτητη μεταβλητή (τιμή) οριζόντια” (Chacholiades 1990-α: 38). Το αποτέλεσμα, όμως, είναι να διαφέρει η μαθηματική έκφραση αυτής της κατά σύμβαση καμπύλης, απ’ τη μαθηματική έκφραση της καμπύλης

Για κάθε δοσμένη τιμή P η καμπύλη ζήτησης της αγοράς δίνει τη συνολική (απ' όλους τους καταναλωτές)⁵⁶ ζητούμενη ποσότητα Q , ανά μονάδα χρόνου.

Η μείωση της τιμής από P_1 σε P_2 , έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζητούμενης ποσότητας από Q_1 σε Q_2 .

Ποια είναι όμως η οικονομική αιτιολόγηση του νόμου της ζήτησης;

α. Καθώς μειώνεται η τιμή ενός συγκεκριμένου αγαθού, αυξάνεται η ζητούμενη ποσότητά του, γιατί κάποιοι καταναλωτές βρίσκουν το συγκεκριμένο αγαθό φθηνότερο από άλλα αγαθά, των οποίων οι τιμές δεν έχουν μειωθεί ή δεν έχουν μειωθεί το ίδιο.

β. Καταναλωτές που δεν μπορούσαν να αγοράσουν το συγκεκριμένο αγαθό, εισέρχονται στην αγορά όταν η τιμή του πέφτει.

3.4.3. Άλλοι, πλην της τιμής, προσδιοριστικοί παράγοντες της ζητούμενης ποσότητας

Η καμπύλη ζήτησης της αγοράς σχεδιάζεται με την υπόθεση ότι εκτός της τιμής καμιά άλλη μεταβλητή δεν επιδρά στη ζητούμενη ποσότητα.

Εντούτοις, η τιμή ενός αγαθού δεν είναι η μόνη (ανεξάρτητη) μεταβλητή που επιδρά στη ζήτηση για το αγαθό αυτό.

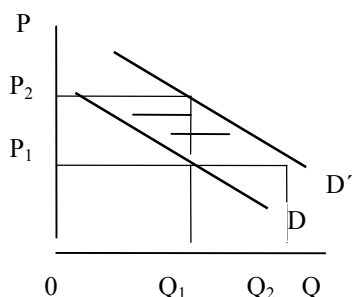
Όταν οποιαδήποτε από τις πλην της τιμής μεταβλητές τροποποιηθεί, τότε *ολόκληρη η καμπύλη ζήτησης μετατοπίζεται σε νέα θέση*, δεξιά ή αριστερά μιας αρχικής καμπύλης ζήτησης· έτσι που στην ίδια τιμή η ζητούμενη ποσότητα είναι διαφορετική ή για την ίδια ζητούμενη ποσότητα η τιμή να είναι διαφορετική.⁵⁷

Την περίπτωση δείχνει το διάγραμμα 3.5. Σημειώνουμε, με την ευκαιρία, πως πολλές φορές σχεδιάζουμε την καμπύλη ζήτησης ως ευθεία μόνο για λόγους ευκολίας.

ζήτησης. “Πράγματι η μαθηματική έκφρασις της ανωτέρω καμπύλης είναι $P = f(Q)$, (ένθα P παριστά την τιμήν του αγαθού και Q την ζητούμενην ποσότητα) ενώ η μαθηματική έκφρασις της καμπύλης ζήτησεως είναι $Q = g(P)$ ” (Παυλόπουλος 1976: 82). Δεδομένων αυτών, πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως η κλίση της καμπύλης ζήτησης, που κατά σύμβαση χρησιμοποιούμε, “δίδεται υπό της παραγώγου της τιμής εν σχέσει προς την ποσότητα”, δηλαδή dP/dQ (Παυλόπουλος 1976: 99). Για γραμμικές συναρτήσεις ζήτησης, η “αριθμητική κλίση [της καμπύλης ζήτησης] δίνεται από τον λόγο (μεταβολή τιμής)/(μεταβολή ποσότητας)”, δηλαδή $\Delta P/\Delta Q$ (Chacholiades 1990-α: 53). Επομένως, γραφικά η κλίση της καμπύλης ζήτησης, σ’ ένα συγκεκριμένο σημείο της, δίνεται απ’ την εφαπτομένη της γωνίας που σχηματίζει η ευθεία, που εφάπτεται στο δοθέν σημείο της καμπύλης ζήτησης, με τον άξονα των ποσοτήτων. Τα ανάλογα ισχύουν, προσθέτουμε, και για την περίπτωση της προσφερόμενης ποσότητας και της καμπύλης προσφοράς, που θα εξετάσουμε πιο κάτω.

⁵⁶ Στην αγορά κάθε εμπορεύματος συμμετέχουν πολλοί καταναλωτές. Μπορούμε να αντιληφθούμε ότι για τον καθ’ έναν απ’ αυτούς υπάρχει μια *ατομική ζητούμενη ποσότητα* στην κάθε τιμή και έτσι και μια *ατομική καμπύλη ζήτησης* για το κάθε αγαθό. Η αγοραία (ή συνολική) καμπύλη ζήτησης είναι το οριζόντιο άθροισμα των ατομικών καμπυλών ζήτησης των καταναλωτών.

⁵⁷ Είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε, ότι η μεταβολή ενός, πλην της τιμής, εκ των προσδιοριστικών παραγόντων της ζητούμενης ποσότητας, είναι δυνατό να μεταβάλλει εκτός από τη θέση και την κλίση της καμπύλης ζήτησης, τούτου εξαρτώμενου από τη μαθηματική μορφή της συνάρτησης ζήτησης (βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1976: 99).

Διάγραμμα 3.5.

Οι σημαντικότερες από τις, εκτός της τιμής, μεταβλητές που επιδρούν στη ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού είναι οι εξής.

α. *Οι προτιμήσεις των καταναλωτών.* Αν αυξηθεί η προτίμηση για κάποιο αγαθό, τότε οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να αγοράσουν μεγαλύτερες ποσότητες από πριν, σε κάθε τιμή. Το αποτέλεσμα θα είναι η καμπύλη ζήτησης να μετατοπιστεί προς τα δεξιά. Και αντίστροφα.

β. *Το μέσο εισόδημα των καταναλωτών.* Καθώς το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξάνεται, για σταθερές τις τιμές των αγαθών, οι καταναλωτές τείνουν να αγοράζουν μεγαλύτερες ποσότητες από τα περισσότερα αγαθά (τα λεγόμενα *κανονικά αγαθά*) πολύ μεγαλύτερες από κάποια αγαθά (τα λεγόμενα *ανώτερα αγαθά* ή *αγαθά πολυτελείας*), μικρότερες ποσότητες από ορισμένα αγαθά (τα λεγόμενα *κατώτερα αγαθά*) και ίδιες από κάποια άλλα (τα λεγόμενα *ουδέτερα αγαθά*). Στην πρώτη και τη δεύτερη περίπτωση η καμπύλη ζήτησης μετατοπίζεται προς τα δεξιά, στην τρίτη προς τα αριστερά, ενώ στην τέταρτη η καμπύλη ζήτησης δε μετατοπίζεται.

Παράδειγμα κανονικού αγαθού στα τρόφιμα: μπαρμπούνια.

Παράδειγμα ανώτερου αγαθού στα τρόφιμα: καραβίδες.

Παράδειγμα κατώτερου αγαθού στα τρόφιμα: φακές.

Παράδειγμα ουδέτερου αγαθού στα τρόφιμα: αλάτι.⁵⁸

γ. *Η διανομή του εισοδήματος.* Η διανομή του εισοδήματος μπορεί να προκαλέσει μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης προς τα αριστερά ή προς τα δεξιά, ανάλογα με την περίπτωση. Χρειάζεται εδώ να δώσουμε ένα υποθετικό παράδειγμα. Έστω ο καταναλωτής χαμηλού εισοδήματος Αντώνης και ο καταναλωτής υψηλού εισοδήματος Βασίλης. Έστω επίσης πως το μηνιαίο εισόδημα του Αντώνη αυξήθηκε κατά 10.000 δρχ. και του Βασίλη μειώθηκε επίσης κατά 10.000 δρχ. Αν ο Αντώνης αυξήσει, για παράδειγμα, τις αγορές του σε τρόφιμα όσο θα τις μειώσει ο Βασίλης (δεδομένης της τιμής τους), τότε η συνολική ζητούμενη ποσότητα τροφίμων θα παραμείνει αμετάβλητη, και η συνολική καμπύλη ζήτησης τροφίμων δε θα αλλάξει θέση. Αν όμως ο μεν Αντώνης, καθώς είναι χαμηλού εισοδήματος καταναλωτής, αυξήσει την κατανάλωσή του σε τρόφιμα, ο δε Βασίλης, καθώς είναι υψηλού εισοδήματος καταναλωτής, δεν τη μειώσει, τότε η συνολική ζήτηση τροφίμων θα αυξηθεί, και η καμπύλη συνολικής ζήτησης τροφίμων θα μετατοπιστεί προς τα δεξιά.

δ. *Οι τιμές συγγενών αγαθών.* Είναι συνηθισμένο η ίδια ανάγκη να καλύπτεται από διαφορετικά αγαθά. Τα αγαθά αυτά ονομάζονται *υποκατάστατα* (ή *ανταγωνιστικά*).

Παράδειγμα υποκατάστατων αγαθών: μάλλινα και βαμβακερά ρούχα.

⁵⁸ Θα πρέπει να επισημανθεί η ιστορικότητα της κατάταξης των αγαθών σε κανονικά, πολυτελείας, κατώτερα και ουδέτερα. Π.χ. το ούισκι, αγαθό για τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα κάποτε (αγαθό πολυτελείας), είναι σήμερα, γενικά, ένα μάλλον (κανονικό) λαϊκό ποτό.

Οι αγορές των υποκατάστατων αγαθών σχετίζονται μεταξύ τους. Έτσι για δυο υποκατάστατα αγαθά, έστω X και Y, όταν η τιμή του X πέφτει, έναντι της τιμής του Y, η ζητούμενη ποσότητα του Y μειώνεται (αφού οι καταναλωτές τείνουν να προτιμούν το φθηνότερο υποκατάστατο X αντί του Y) και η καμπύλη ζήτησης του Y μετατοπίζεται προς τα αριστερά. Αντίθετα, όταν η τιμή του X ανεβαίνει, έναντι της τιμής του Y, η ζητούμενη ποσότητα του Y αυξάνει (τόρα οι καταναλωτές τείνουν να αντικαθιστούν το ακριβότερο υποκατάστατο X με το Y) και η καμπύλη ζήτησης του Y μετατοπίζεται προς τα δεξιά.

Είναι επίσης συνηθισμένο να υπάρχουν αγαθά που τείνουν να χρησιμοποιούνται από κοινού. Τα αγαθά αυτά ονομάζονται *συμπληρωματικά*.

Παράδειγμα συμπληρωματικών αγαθών: καφές φίλτρου και καφετιέρες.

Οι αγορές των συμπληρωματικών αγαθών σχετίζονται επίσης μεταξύ τους. Έτσι για δυο συμπληρωματικά αγαθά, έστω Z και K, όταν η τιμή του Z πέφτει η ζητούμενη ποσότητα του K αυξάνει (αφού περισσότεροι άνθρωποι καταναλώνουν Z επομένως και K) και η καμπύλη ζήτησης του K μετατοπίζεται προς τα δεξιά. Αντίθετα, όταν η τιμή του Z ανεβαίνει η ζητούμενη ποσότητα του K μειώνεται (τόρα λιγότεροι άνθρωποι καταναλώνουν Z επομένως και K) και η καμπύλη ζήτησης του K μετατοπίζεται προς τα αριστερά.

ε. *Το μέγεθος του πληθυσμού*. Καθώς ο πληθυσμός αυξάνει, οι καμπύλες ζήτησης σχεδόν όλων των εμπορευμάτων μετατοπίζονται προς τα δεξιά: περισσότεροι άνθρωποι χρειάζονται περισσότερα αγαθά.

3.5. Η ελαστικότητα ζήτησης

Από το νόμο της ζήτησης είδαμε ότι μεταβάλλεται η ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού όταν μεταβληθεί η τιμή του.

Ωστόσο, στα οικονομικά, έχει μεγάλη σημασία να γνωρίζουμε επιπρόσθετα *το μέγεθος της μεταβολής της ζητούμενης ποσότητας σε μια μεταβολή της τιμής*.

Την πληροφορία αυτή τη δίνει η λεγόμενη *ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή* (ϵ_D).

Η ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή ορίζεται ως *ο λόγος της ποσοστιαίας μεταβολής της ζητούμενης ποσότητας προς την ποσοστιαία μεταβολή της τιμής*.

Δηλαδή:

$\epsilon_D = \% \text{ μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας} : \% \text{ μεταβολή της τιμής}$.

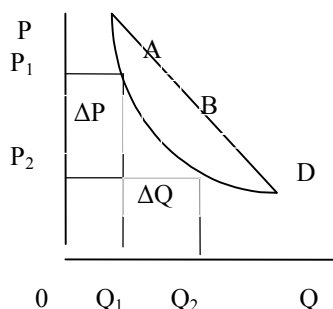
Αντίθετα από την κλίση της καμπύλης ζήτησης, η ελαστικότητα ζήτησης είναι αριθμός χωρίς διάσταση, καθότι είναι πηλίκο δυο ποσοστών (τα ποσοστά είναι ανεξάρτητα από μονάδες μέτρησης).

Θα δούμε τον ορισμό της ελαστικότητας ζήτησης με τη βοήθεια του διαγράμματος 3.6.

Έστω ότι αρχικά η τιμή ενός εμπορεύματος είναι P_1 που αντιστοιχεί σε ποσότητα ίση με Q_1 . Υποθέτουμε πως η τιμή μειώνεται σε P_2 με αποτέλεσμα η ποσότητα να αυξηθεί σε Q_2 .

Η μεταβολή της τιμής κατά $\Delta P (= P_1 - P_2)$ έχει λοιπόν ως αποτέλεσμα τη μεταβολή της ποσότητας κατά $\Delta Q (= Q_1 - Q_2)$.

Σε σχέση με την *αρχική τιμή* η ποσοστιαία μεταβολή της τιμής είναι $\Delta P/P_1$ και η ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας είναι $\Delta Q/Q_1$.

Διάγραμμα 3.6.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δώσαμε, η ελαστικότητα ζήτησης είναι:

$$\varepsilon_D = \frac{DQ/Q_1}{DP/P_1} = \frac{DQ}{DP} * \frac{P_1}{Q_1}.$$

Η ελαστικότητα ζήτησης είναι *αρνητική* γιατί η σχέση ανάμεσα στις μεταβολές των τιμών και των ποσοτήτων είναι αρνητική (νόμος της ζήτησης).

Πάντως, το αρνητικό πρόσημο συνήθως παραλείπεται.

3.5.1. Τοξοειδής ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή

Ας δώσουμε, όμως, συγκεκριμένους αριθμούς ως παράδειγμα.

Έστω, λοιπόν, πως αρχικά η τιμή του αγαθού είναι $P_1 = 15$ και η ποσότητα $Q_1 = 20$ και πως η τιμή μειώνεται σε $P_2 = 5$ με αποτέλεσμα η ποσότητα να αυξηθεί σε $Q_2 = 30$

Στα δεδομένα αυτά: $\Delta P = P_1 - P_2 = 15 - 5 = 10$

$$\Delta Q = Q_1 - Q_2 = 20 - 30 = -10.$$

Εκκινώντας απ' την *αρχική τιμή*, η ποσοστιαία μεταβολή της τιμής είναι $\Delta P/P_1 = 10/15 = 2/3$ και η ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας είναι $\Delta Q/Q_1 = -10/20 = -1/2$.

Έτσι, η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή είναι:

$$\varepsilon_D = \frac{-1/2}{2/3} = -3/4 = -0,75.$$

Θα χρησιμοποιήσουμε τώρα τους ίδιους αριθμητικούς συνδυασμούς τιμών και ποσοτήτων, αλλά θα πάρουμε ως αρχική την τιμή που πριν θεωρήσαμε ως τελική, δηλαδή θα υποθέσουμε πως η τιμή αυξήθηκε. Στην περίπτωση αυτή, ενώ αρχικά η τιμή είναι $P_2 = 5$ και η ποσότητα $Q_2 = 30$ η αύξηση της τιμής σε $P_1 = 15$ θα μειώσει την ποσότητα σε $Q_1 = 20$.

Στα δεδομένα αυτά: $\Delta P = P_2 - P_1 = 5 - 15 = -10$

$$\Delta Q = Q_2 - Q_1 = 30 - 20 = 10.$$

Εκκινώντας απ' τη (νέα) *αρχική τιμή*, η ποσοστιαία μεταβολή της τιμής είναι $\Delta P/P_2 = -10/5 = -2$ και η ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας είναι $\Delta Q/Q_2 = 10/30 = 1/3$.

Έτσι, η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή είναι:

$$\varepsilon_D = \frac{1/3}{-2} = -1/6 = -0,17.$$

Βλέπουμε ότι αυτή η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή διαφέρει σημαντικά απ' την προηγούμενη.

Η διαφορά δεν οφείλεται στο λόγο $\Delta Q/\Delta P$ που είναι ο ίδιος και στις δυο περιπτώσεις ($= -1$), αλλά στο ό,τι τα αρχικά μεγέθη, δηλαδή ο λόγος P/Q , διαφέρουν ($P_1/Q_1 = 15/20 \neq P_2/Q_2 = 5/30$).

Αναφορικά με το προηγούμενο διάγραμμα, το συμπέρασμα είναι ότι αν η κίνηση γίνει απ' το σημείο Α προς το σημείο Β η ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή είναι διαφορετική εκείνης που προκύπτει αν η κίνηση γίνει απ' το σημείο Β προς το σημείο Α.

Για την αντιμετώπιση αυτής της δυσκολίας χρησιμοποιούμε τον πιο κάτω τύπο της τοξοειδούς ελαστικότητας ζήτησης:

$$\varepsilon_D = \frac{DQ}{DP} * \frac{(P_1 + P_2) / 2}{(Q_1 + Q_2) / 2} = \frac{DQ}{DP} * \frac{P_1 + P_2}{Q_1 + Q_2}.$$

Δηλαδή, αντί να επιλέγουμε μεταξύ αρχικών και τελικών τιμών και ποσοτήτων, παίρνουμε το μέσο όρο των τιμών και το μέσο όρο των ζητούμενων ποσοτήτων.

Στο παράδειγμά μας θα έχουμε:

$$\varepsilon_D = -1 * \frac{(15+5) / 2}{(20+30) / 2} = -1 * 10/25 = -0,4 \text{ που βρίσκεται ανάμεσα στις}$$

προηγούμενες εκτιμήσεις.

3.5.2. Σημειακή ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή

Η σημειακή ελαστικότητα ζήτησης δεν είναι παρά η οριακή τιμή της ελαστικότητας ζήτησης επί τόξου καθώς το τόξο μικραίνει όλο και πιο πολύ τείνοντας να περιοριστεί γύρω από ένα συγκεκριμένο σημείο.

Σε όρους του προηγούμενου, και πάλι, διαγράμματος μπορούμε να φανταστούμε το σημείο Β να πλησιάζει διαρκώς προς το σημείο Α κατά μήκος της καμπύλης ζήτησης D.

Καθώς όμως συμβαίνει κάτι τέτοιο, τα P_2 και Q_2 θα αρχίσουν επίσης να κινούνται τείνοντας να συμπίσουν με τα P_1 και Q_1 αντίστοιχα. Αλλά τότε, και ο μέσος όρος των P_1 και P_2 θα τείνει στο P_1 και ο μέσος όρος των Q_1 και Q_2 θα τείνει στο Q_1 . Επιπλέον, οι διαφορές ΔP και ΔQ θα τείνουν στο μηδέν, εντούτοις ο λόγος τους θα τείνει προς μια συγκεκριμένη οριακή τιμή που είναι το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης D στο σημείο Α.

Την οριακή τιμή του λόγου $\Delta Q/\Delta P$ συμβολίζουμε με dQ/dP , που υποδηλώνει ότι τώρα οι μεταβολές των Q και P είναι πάρα πολύ μικρές.⁵⁹

Αντικαθιστώντας τις οριακές τιμές των (α) $\Delta Q/\Delta P$ (β) του μέσου όρου των P_1 και P_2 και (γ) του μέσου όρου των Q_1 και Q_2 στον τύπο της τοξοειδούς ελαστικότητας, λαμβάνουμε τον τύπο της σημειακής ελαστικότητας ζήτησης:

$$\varepsilon_D = \frac{dQ}{dP} * \frac{P_1}{Q_1}.$$

Μπορούμε, με σχετική ευκολία, να υπολογίσουμε γραφικά τη σημειακή ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή.

Έστω η ευθύγραμμη καμπύλη ζήτησης TΣ του διαγράμματος 3.7.

⁵⁹ “Το όριο $\Delta Q/\Delta P$ καθώς $\Delta P \rightarrow 0$ ονομάζεται παράγωγος του Q ως προς το P και εκφράζεται: “ dQ/dP ” (Παλάσκας / Χριστόπουλος 1997: 79).

Θέλουμε να προσδιορίσουμε την ελαστικότητα ζήτησης στο σημείο A της καμπύλης ζήτησης.

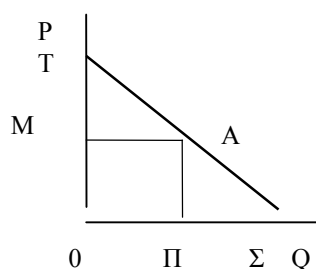
Το αντίστροφο της κλίσης αυτής της καμπύλης ($= dQ/dP$) δίνεται από το πηλίκο $\Pi\Sigma/\Pi A$.

Η τιμή και η ποσότητα στο σημείο A δίνονται από τα μήκη ΠA και $O\Pi$ αντίστοιχα, επομένως ο λόγος της τιμής προς την ποσότητα στο σημείο A ($= P_A/Q_A$) δίνεται από το πηλίκο $\Pi A/O\Pi$.

Αντικαθιστώντας στον προηγούμενο τύπο έχουμε:

σημειακή ελαστικότητα στο A $= (\Pi\Sigma/\Pi A) * (\Pi A/O\Pi) = \Pi\Sigma/O\Pi$.

Τα τρίγωνα ΠSA και MAT είναι όμοια (έχουν δύο γωνίες ίσες μία προς μία), που σημαίνει ότι οι ομόλογοι τους πλευρές είναι ανάλογοι. Επίσης $O\Pi = MA$.

Διάγραμμα 3.7.

Έχουμε κατά συνέπεια: $\Pi\Sigma/O\Pi (= \Pi\Sigma/MA) = (\text{σημειακή ελαστικότητα στο A}) = \Pi A/MT = A\Sigma/TA$.

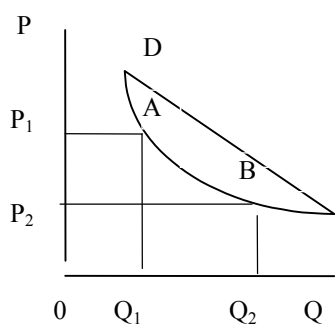
Παρατηρώντας και ότι $\Pi A = OM$, τελικά λαμβάνουμε:

ϵ_D στο σημείο A $= \Pi\Sigma/O\Pi = OM/MT = A\Sigma/TA$.

Δεδομένων αυτών, μπορούμε να αντιληφθούμε και ότι, αν το σημείο A βρίσκεται στο μέσο της καμπύλης ζήτησης $T\Sigma$, η ελαστικότητα ζήτησης σ' αυτό είναι ίση με τη μονάδα. Έτσι, για σημεία επί της $T\Sigma$ αριστερά του A η ελαστικότητα ζήτησης είναι μεγαλύτερη της μονάδας και για σημεία δεξιά του A μικρότερη της μονάδας.

3.5.3. Ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή και συνολική δαπάνη

Από την (αγοραία) καμπύλη ζήτησης ενός εμπορεύματος μπορούμε να βρούμε γραφικά τη συνολική δαπάνη των καταναλωτών γι' αυτό το εμπόρευμα στην κάθε τιμή.

Διάγραμμα 3.8.

Η συνολική δαπάνη δίνεται από το γινόμενο της τιμής επί την ποσότητα.

Στο διάγραμμα 3.8, στο σημείο Α (για τιμή ίση με OP_1 και ζητούμενη ποσότητα ίση με OQ_1) η συνολική δαπάνη για το αγαθό ισούται με $OP_1 * OQ_1$, δηλαδή είναι το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου OQ_1AP_1 .

Στο σημείο Β του ίδιου διαγράμματος (για μειωμένη τιμή σε OP_2 και αυξημένη ζητούμενη ποσότητα σε OQ_2) η συνολική δαπάνη για το αγαθό ισούται με $OP_2 * OQ_2$, δηλαδή είναι το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου OQ_2BP_2 .

Εφόσον η μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας σε μια μεταβολή της τιμής εξαρτάται από την ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή, έπεται ότι η μεταβολή στη συνολική δαπάνη για το αγαθό εξαρτάται από την ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή.

Πιο συγκεκριμένα: Καθώς μειώνεται (υποθέτουμε) η τιμή ενός εμπορεύματος, ασκούνται πάνω στη συνολική δαπάνη γι' αυτό το εμπόρευμα δυο αντίθετες επιδράσεις. Αφενός, η συνολική δαπάνη τείνει να αυξηθεί γιατί με τη μείωση της τιμής αυξάνει η ζητούμενη ποσότητα (αγοράζονται περισσότερες μονάδες αγαθού). Αφετέρου, η συνολική δαπάνη τείνει να μειωθεί γιατί μειώνεται η τιμή (κάθε μονάδα αγαθού αγοράζεται σε χαμηλότερη τιμή).

Το τελικό αποτέλεσμα επί της συνολικής δαπάνης θα εξαρτηθεί από την ποσοστιαία μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας εν σχέσει προς την ποσοστιαία μεταβολής της τιμής, δηλαδή θα εξαρτηθεί από την ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή.

Αν σε μικρή μείωση (αύξηση) της τιμής η αύξηση (μείωση) της ζητούμενης ποσότητας είναι μεγάλη, η συνολική δαπάνη θα αυξηθεί (μειωθεί). Τότε λέμε ότι η ζήτηση είναι *ελαστική* ($\epsilon_D > 1$, σε απόλυτη τιμή).

Αν σε μεγάλη μείωση (αύξηση) της τιμής η αύξηση (μείωση) της ζητούμενης ποσότητας είναι μικρή, η συνολική δαπάνη θα μειωθεί (αυξηθεί). Τότε λέμε ότι η ζήτηση είναι *ανελαστική* ($\epsilon_D < 1$, σε απόλυτη τιμή).

Αν, τέλος, οι ποσοστιαίες μεταβολές τιμής και ζητούμενης ποσότητας είναι ίσες, η συνολική δαπάνη θα μείνει αμετάβλητη. Τότε λέμε ότι η ζήτηση είναι *μοναδιαία ελαστική* ($\epsilon_D = 1$, σε απόλυτη τιμή).⁶⁰

⁶⁰ Στη βάση όσων έχουμε μέχρι του σημείου αυτού αναλύσει, προκύπτει και ότι, στην κίνηση κατά μήκος μιας δεδομένης καμπύλης ζήτησης (από τα πάνω και αριστερά προς τα κάτω και δεξιά) η συνολική δαπάνη των καταναλωτών (και αντίστοιχα το συνολικό έσοδο των πωλητών) αρχικά αυξάνει (για $\epsilon_D > 1$) φτάνει σ' ένα μέγιστο (όταν $\epsilon_D = 1$) και τελικά φθίνει (για $\epsilon_D < 1$) (βλ. σχετικά Chacholiades 1990-α: 54-6). Μπορούμε να δούμε και με τον πιο κάτω μαθηματικό τρόπο ότι το σημείο στο οποίο μεγιστοποιείται η συνολική δαπάνη των καταναλωτών (ή το συνολικό έσοδο των πωλητών) είναι το σημείο της μοναδιαίας ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή. Έστω, λοιπόν, η (ευθύγραμμη) συνάρτηση ζήτησης $Q = a - bP$. Για τιμή και ποσότητα P_0 και Q_0 αντίστοιχα, η δαπάνη είναι ίση με:

$$Q_0 * P_0 = (a - bP_0) * P_0 = aP_0 - bP_0^2.$$

Για μεγιστοποίηση της δαπάνης θα πρέπει:

$$d(aP_0 - bP_0^2)/dP_0 = 0 \Rightarrow a - 2bP_0 = 0 \Leftrightarrow P_0 = a/2b.$$

Έστω $P^* = (P_1 + P_2)/2$, η τιμή που αντιστοιχεί σε ελαστικότητα ίση με τη μονάδα.

Θα δείξουμε ότι:

$$P^* = P_0.$$

Υποθέτουμε μεταβολή της τιμής από P_1 σε P_2 (και της ποσότητας από Q_1 σε Q_2).

Τότε:

$$\epsilon_D = \{[(a - bP_1) - (a - bP_2)] / (P_1 - P_2)\} * \{(P_1 + P_2) / [(a - bP_1) + (a - bP_2)]\} = -b * \{(P_1 + P_2) / [(2a - b * (P_1 + P_2))]\}.$$

$$\text{Για } \epsilon_D = -1 \Leftrightarrow -b * \{(P_1 + P_2) / [(-2a - b * (P_1 + P_2))]\} = -1 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow b * (P_1 + P_2) = 2a - b * (P_1 + P_2) \Leftrightarrow$$

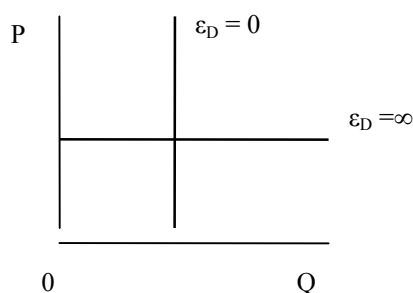
3.5.4. Ειδικές και μη ειδικές περιπτώσεις ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή

Γενικά, η ελαστικότητα ζήτησης μεταβάλλεται από σημείο σε σημείο μιας καμπύλης ζήτησης, γιατί στα διάφορα σημεία της καμπύλης ζήτησης διαφέρουν η κλίση της (όταν δεν είναι ευθύγραμμη) και ο συνδυασμός τιμών και ποσοτήτων. Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες καμπύλες ζήτησης που έχουν την ίδια ελαστικότητα σε όλα τα σημεία τους.

Το διάγραμμα 3.9 δείχνει δυο τέτοιες καμπύλες ζήτησης που έχουν ακραίες τιμές ελαστικότητας ζήτησης.

Η καμπύλη που είναι παράλληλη στον άξονα των τιμών (ή ισοδύναμα κάθετη στον άξονα των ποσοτήτων) έχει μηδενική ελαστικότητα ζήτησης, γιατί με οποιαδήποτε αλλαγή της τιμής η ποσότητα δε μεταβάλλεται. Η καμπύλη αυτή ζήτησης ονομάζεται *τελείως* (ή *πλήρως*) *ανελαστική*. Η οικονομική έννοια μιας τέτοιας καμπύλης ζήτησης είναι ότι η ζητούμενη από τους καταναλωτές ποσότητα εξ ενός αγαθού δεν επηρεάζεται καθόλου από τις μεταβολές της τιμής.

Η καμπύλη που είναι παράλληλη στον άξονα των ποσοτήτων (ή ισοδύναμα κάθετη στον άξονα των τιμών) έχει άπειρη ελαστικότητα ζήτησης γιατί με μηδενική μεταβολή της τιμής αγοράζεται οποιαδήποτε διαθέσιμη ποσότητα. Η καμπύλη αυτή ζήτησης ονομάζεται *τελείως* (ή *πλήρως* ή *απείρως*) *ελαστική*. Η οικονομική έννοια μιας τέτοιας καμπύλης ζήτησης είναι ότι μια αμελητέα μεταβολή της τιμής θα ωθήσει τους καταναλωτές σε τεράστια μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας. Είναι η καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει ένας προμηθευτής σε μια τελείως ανταγωνιστική αγορά.

Διάγραμμα 3.9.

Υπάρχει, τέλος, και η καμπύλη ζήτησης που έχει μοναδιαία ελαστικότητα σε όλα τα σημεία της. Η καμπύλη αυτή ζήτησης ονομάζεται *μοναδιαίας ελαστικότητας*, και είναι μια ισοσκελής υπερβολή ασύμπτωτη προς τους άξονες. Η ιδιαίτερη ιδιότητά της είναι πως όλοι οι συνδυασμοί τιμής και ποσότητας πάνω σ' αυτήν, δίνουν την ίδια συνολική δαπάνη (ήτοι, η συνολική δαπάνη είναι πάντοτε σταθερή).⁶¹

$$\Leftrightarrow 2b * (P_1 + P_2) = 2a \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow b * (P_1 + P_2) = a \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (P_1 + P_2) = a/b \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (P_1 + P_2) / 2 = a/2b \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow P_* = a/2b = P_0.$$

⁶¹ Η μαθηματική μορφή μιας τέτοιας συνάρτησης ζήτησης είναι $Q_D = 1/P$, όπου Q_D η ζητούμενη ποσότητα εξ ενός αγαθού ανά μονάδα χρόνου και P η τιμή ανά μονάδα αγαθού.

Τότε: $dQ/dP = -1/P^2$ και $P/Q = P : 1/P = P^2$.

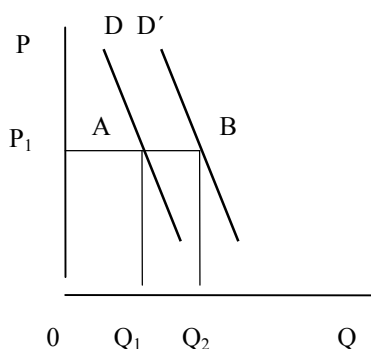
Εφαρμόζοντας τον τύπο της ελαστικότητας ζήτησης έχουμε: $\epsilon_D = -1/P^2 * P^2 = -1$.

Όσον αφορά στη δαπάνη, αυτή ισούται με: $1/P * P = 1$. Ήτοι, είναι σταθερή, για κάθε Q και P .

Έχοντας υπόψη μας ότι, εκτός των πιο πάνω ειδικών περιπτώσεων, η ελαστικότητα ζήτησης μεταβάλλεται από σημείο σε σημείο μιας καμπύλης ζήτησης, είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε και ότι:

α. Μεταξύ δυο παράλληλων γραμμικών καμπυλών ζήτησης, του ίδιου διαγράμματος, η πλησιέστερα ευρισκόμενη στον άξονα των τιμών είναι για κάθε δεδομένη τιμή πιο ελαστική από την περισσότερη απομακρυσμένη.

Η ισχύς της πιο πάνω πρότασης εξετάζεται με τη βοήθεια του επόμενου διαγράμματος 3.10.

Διάγραμμα 3.10.

Έστω η τιμή P_1 . Θέλουμε να δείξουμε πως, γι' αυτήν τη δεδομένη τιμή, η ελαστικότητα ζήτησης στο σημείο A της καμπύλης ζήτησης D είναι μεγαλύτερη της ελαστικότητας ζήτησης στο σημείο B της παράλληλης καμπύλης ζήτησης D'.

Δηλαδή, θέλουμε να δείξουμε ότι:

$$\epsilon_{DA} = \frac{dQ}{dP} \cdot \frac{P_1}{Q_1} > \epsilon_{DB} = \frac{dQ}{dP} \cdot \frac{P_1}{Q_2}.$$

Κατ' αρχήν, αφού οι δυο γραμμικές καμπύλες ζήτησης είναι παράλληλες, έχουν ίδια κλίση, και ίδιο αντίστροφο της κλίσης, δηλαδή dQ/dP .

Συνεπώς, για δεδομένο αριθμητή, ήτοι τιμή, το μέγεθος της ελαστικότητας ζήτησης στα σημεία A και B εξαρτάται από τον παρανομαστή του λόγου P/Q .

$$P_1/Q_1 = OP_1/OQ_1 \text{ και } P_1/Q_2 = OP_1/OQ_2,$$

$$\text{αλλά } OQ_1 < OQ_2,$$

$$\text{και έτσι } P_1/Q_1 > P_1/Q_2.$$

Για ίσα dQ/dP και εφόσον $P_1/Q_1 > P_1/Q_2$, τότε, λοιπόν, έπεται και ότι:

$$\epsilon_{DA} > \epsilon_{DB}.$$

β. Εάν δυο καμπύλες ζήτησης, του ίδιου διαγράμματος, έχουν διαφορετική κλίση, αυτή που στο σημείο τομής τους έχει μεγαλύτερη κλίση θα έχει και μικρότερη ελαστικότητα ζήτησης.

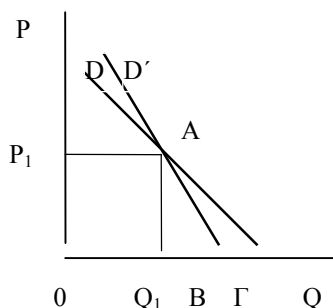
Θα εξετάσουμε την ισχύ της πρότασης αυτής με τη βοήθεια του διαγράμματος 3.11.

Θέλουμε να δείξουμε ότι στο σημείο τομής των καμπυλών ζήτησης D και D', δηλαδή στο σημείο A, η ελαστικότητα ζήτησης της καμπύλης ζήτησης D είναι μικρότερη της ελαστικότητας ζήτησης της καμπύλης ζήτησης D'.

Δηλαδή, θέλουμε να δείξουμε ότι:

$$\epsilon_{DA} = \left[\frac{dQ}{dP} \right] \cdot \frac{P_1}{Q_1} > \epsilon_{D'A} = \left[\frac{dQ}{dP} \right]' \cdot \frac{P_1}{Q_1}.$$

Δεδομένου του λόγου $P/Q = P_1/Q_1$, η ελαστικότητα ζήτησης στο σημείο Α των καμπυλών ζήτησης D και D' εξαρτάται από το αντίστροφο της κλίσης των καμπυλών αυτών δηλαδή, από το $[dQ/dP]$, που είναι το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης D, και από το $[dQ/dP]'$, που είναι το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης D'.

Διάγραμμα 3.11.

Η κλίση της καμπύλης ζήτησης D δίνεται από το λόγο $Q_1A/Q_1\Gamma$.

Η κλίση της καμπύλης ζήτησης D' δίνεται από το λόγο Q_1A/Q_1B .

Για ίδιον αριθμητή, το μέγεθος των κλασμάτων, δηλαδή το μέγεθος των κλίσεων, εξαρτάται από το μέγεθος του παρανομαστή.

Αφού $Q_1B < Q_1\Gamma$,

έπεται ότι $Q_1A/Q_1B > Q_1A/Q_1\Gamma$,

δηλαδή η κλίση της καμπύλης ζήτησης D είναι μικρότερη της κλίσης της καμπύλης ζήτησης D'.

Αλλά καθώς η κλίση της καμπύλης ζήτησης D είναι μικρότερη της κλίσης της καμπύλης ζήτησης D', στα αντίστροφά τους η σχέση ανισότητας αντιστρέφεται,

και έτσι $[dQ/dP] > [dQ/dP]'$.

Για ίσους λόγους τιμής προς ποσότητα (P_1/Q_1) και εφόσον $[dQ/dP] > [dQ/dP]'$ τότε, λοιπόν, έπεται και ότι:

$$\epsilon_{DA} > \epsilon_{D'A}.$$

3.5.5. Προσδιοριστικοί παράγοντες της ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή

Οι σπουδαιότεροι είναι:

α. *Η ύπαρξη υποκατάστατων*: Η ελαστικότητα ζήτησης ενός αγαθού που έχει στενά υποκατάστατα είναι μεγάλη. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι σ' αυτές τις συνθήκες οι καταναλωτές έχουν αυξημένες δυνατότητες επιλογής. Έτσι, ακόμη και σε μικρή αύξηση της τιμής ενός αγαθού με στενά υποκατάστατα η κατανάλωση στρέφεται εύκολα στα υποκατάστατα αγαθά και η ζητούμενη ποσότητά του μειώνεται σημαντικά. Αντίθετα σε έστω και μικρή μείωση της τιμής του η ζητούμενη ποσότητά του αυξάνεται σημαντικά γιατί η κατανάλωση στρέφεται εύκολα προς αυτό εγκαταλείποντας τα υποκατάστατα αγαθά.

β. *Το ποσοστό του εισοδήματος που δαπανάται για το αγαθό*: Όσο μικρότερη είναι η αναλογία της δαπάνης για ένα αγαθό στο εισόδημα του καταναλωτή, τόσο μικρότερη είναι η σημασία της μεταβολής της τιμής του αγαθού αυτού και άρα τόσο μικρότερη η ελαστικότητα ζήτησής του. Και αντίστροφα.

γ. *Η φύση της ανάγκης που ικανοποιεί το αγαθό*: Τα αγαθά τα οποία ικανοποιούν βασικές ανάγκες των καταναλωτών (όπως είναι τα τρόφιμα) έχουν συνήθως μικρή ελαστικότητα ζήτησης, γιατί είναι τέτοια η φύση της ανάγκης που καλύπτουν ώστε οι αυξομειώσεις της τιμής προκαλούν μικρότερης έκτασης αυξομειώσεις στη ζητούμενη ποσότητα. Και αντίθετα για τα αγαθά που δεν ικανοποιούν βασικές ανάγκες. Γενικότερα, η έκταση της ανάγκης ή της προτίμησης για ένα αγαθό συναρτάται αρνητικά με την ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή (βλ. και φάρμακα, ως παράδειγμα προϊόντων κατά βάση χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης).

δ. *Ο παράγοντας χρόνος*: Επειδή οι καταναλωτές προσαρμόζονται σταδιακά στις μεταβολές της αγοράς, η βραχυχρόνια ελαστικότητα ζήτησης είναι πάντοτε μικρότερη από τη μακροχρόνια.

ε. *Οι δυνατές εναλλακτικές χρήσεις του αγαθού*: Όσο περισσότερες είναι τόσο μεγαλύτερη είναι η ελαστικότητα ζήτησης ενός αγαθού. Γιατί, μια μικρή μείωση της τιμής του επιτρέπει την καλύτερη ικανοποίηση περισσότερων αναγκών, δηλαδή αυξάνει σημαντικά τη ζητούμενη ποσότητά του, ενώ μια έστω και μικρή αύξηση της τιμής ενός τέτοιου αγαθού το αποσύρει από πολλές χρήσεις, δηλαδή μειώνει σημαντικά τη ζητούμενη ποσότητά του.

στ. *Το ύψος της τιμής του αγαθού*: Συνήθως η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή είναι υψηλή όταν οι τιμές των αγαθών είναι υψηλές. Και αντίστροφα.

3.5.6. Άλλες ελαστικότητες ζήτησης

Είδαμε, ότι η ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού δεν εξαρτάται μόνο από την τιμή του, αλλά και από άλλες μεταβλητές, όπως είναι το εισόδημα και οι τιμές άλλων αγαθών. Κι αυτό σημαίνει πως μεταβολές του εισοδήματος ή των τιμών των άλλων αγαθών προκαλούν μεταβολές στη ζητούμενη ποσότητα (δηλαδή μετατοπίσεις της καμπύλης ζήτησης).

Ειδικότερα:

Ο βαθμός ανταπόκρισης της ζητούμενης ποσότητας ενός αγαθού στις μεταβολές του εισοδήματος δίνεται από τη λεγόμενη *εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης* (ϵ_Y).

Η εισοδηματική ελαστικότητα της ζήτησης ορίζεται ως ο *λόγος της ποσοστιαίας μεταβολής της ζητούμενης ποσότητας προς την ποσοστιαία μεταβολή του εισοδήματος*.

Δηλαδή:

$\epsilon_Y = \% \text{ μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας} : \% \text{ μεταβολή του εισοδήματος.}$

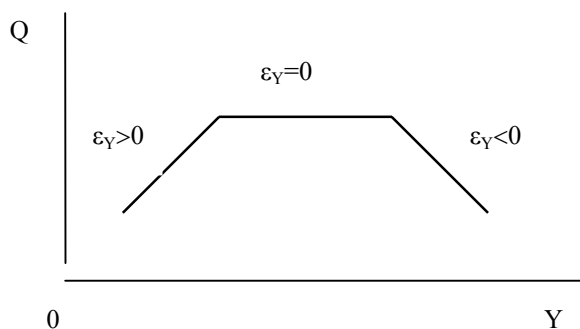
Για κανονικά αγαθά η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης είναι θετική,⁶² για κατώτερα αγαθά είναι αρνητική, ενώ για ουδέτερα αγαθά είναι μηδενική.

Το επόμενο διάγραμμα 3.12 αποτυπώνει τη συμπεριφορά της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε διάφορα επίπεδα εισοδήματος (Y): Ζητούμενη ποσότητα στον κάθετο άξονα, εισόδημα στον οριζόντιο.

“Η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης μετράει το μέγεθος της οριζόντιας μετατόπισης της καμπύλης ζήτησης όταν το εισόδημα μεταβάλλεται” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 168). Στη βάση προηγούμενων διαπιστώσεων μας, μπορούμε να αντιληφθούμε, λοιπόν, ότι: Όταν η αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή μετατοπίζει την καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού προς τα δεξιά η εισοδηματική

⁶² Για τη διάκριση ανάμεσα σε κανονικά και ανώτερα αγαθά ανάλογα με το αν η θετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη της μονάδας αντίστοιχα, βλ. Παυλόπουλος 1976: 140-2, σχετικά και Chacholiades 1990-α: 162, Begg / Fischer / Dornbusch: 1998: 168-71.

ελαστικότητα ζήτησης αυτού του αγαθού είναι θετική (κανονικά και ανώτερα αγαθά). Όταν η αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή μετατοπίζει την καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού προς τα αριστερά η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης αυτού του αγαθού είναι αρνητική (κατώτερο αγαθό). Όταν η αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή δε μετατοπίζει την καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης αυτού του αγαθού είναι μηδενική (ουδέτερα αγαθά).

Διάγραμμα 3.12.

Επίσης, ο βαθμός ανταπόκρισης της ζητούμενης ποσότητας ενός αγαθού σε μεταβολές της τιμής κάποιου άλλου αγαθού ορίζεται σαν σταυροειδής ελαστικότητα ζήτησης (ϵ_c).

Η σταυροειδής ελαστικότητα της ζήτησης ορίζεται ως ο λόγος της ποσοστιαίας μεταβολής της ζητούμενης ποσότητας ενός αγαθού προς την ποσοστιαία μεταβολή της τιμής ενός άλλου αγαθού.

Δηλαδή:

$\epsilon_c = \% \text{ μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας ενός αγαθού} : \% \text{ μεταβολή της τιμής ενός άλλου αγαθού.}$

Η σταυροειδής ελαστικότητα ζήτησης για υποκατάστατα αγαθά είναι θετική, ενώ για συμπληρωματικά αγαθά είναι αρνητική.

3.6. Η προσφορά των αγαθών

Όπως και για τη ζήτηση των αγαθών, όταν αναφερόμαστε στην προσφορά των αγαθών εννοούμε την προσφερόμενη ποσότητα και την καμπύλη προσφοράς.

3.6.1. Η προσφερόμενη ποσότητα

Η προσφερόμενη ποσότητα, επίσης, αντιστοιχεί σε μια επιθυμητή ποσότητα.

Η προσφερόμενη ποσότητα αναφέρεται στη συνολική ποσότητα ενός αγαθού την οποία επιθυμούν να πωλήσουν οι πωλητές στην αγορά με δεδομένη την τιμή του αγαθού.

Η επιθυμητή ποσότητα θα πρέπει να διακριθεί από την ποσότητα που πράγματι πωλείται. Η επιθυμητή ποσότητα μπορεί να είναι μεγαλύτερη της τελικά πωλούμενης

ποσότητας, αν στην τρέχουσα τιμή οι αγοραστές (καταναλωτές) δεν είναι διατεθειμένοι να αγοράσουν το σύνολο της ποσότητας που οι πωλητές είναι διατεθειμένοι να πωλήσουν.

Όπως η ζητούμενη έτσι και η προσφερόμενη ποσότητα αναφέρεται σε *ροές* και *αποθέματα*.

3.6.2. Η καμπύλη προσφοράς της αγοράς και ο νόμος της προσφοράς

Ανάλογα με την καμπύλη ζήτησης, όταν συζητάμε για την καμπύλη προσφοράς της αγοράς, συζητάμε πρωτίστως για τη σχέση που συνδέει την προσφερόμενη ποσότητα και την τιμή ενός αγαθού.

Η σχέση αυτή είναι γνωστή ως ο “νόμος της προσφοράς”.

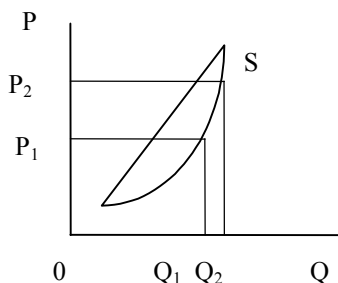
Σύμφωνα με το νόμο αυτό, *η προσφερόμενη ποσότητα ενός αγαθού είναι συνήθως θετική συνάρτηση της τιμής του. Με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, η προσφερόμενη ποσότητα συνήθως αυξάνεται καθώς αυξάνεται η τιμή. Και αντίστροφα.*

Ο νόμος της προσφοράς αποτυπώνεται στη θετική κλίση της καμπύλης προσφοράς, S , που παρουσιάζουμε στο διάγραμμα 3.13 που ακολουθεί.

Στον κάθετο άξονα μετράται η τιμή ανά μονάδα του αγαθού (P) και στον οριζόντιο η προσφερόμενη ποσότητα ανά μονάδα χρόνου (Q).

Για κάθε δοσμένη τιμή P η καμπύλη προσφοράς της αγοράς δίνει τη συνολική (απ’ όλους τους πωλητές)⁶³ προσφερόμενη ποσότητα Q ανά μονάδα χρόνου.

Η αύξηση της τιμής από P_1 σε P_2 , έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας από Q_1 σε Q_2 .

Διάγραμμα 3.13.

Και η οικονομική αιτιολόγηση του νόμου της προσφοράς, ποια είναι;

α. Καθώς αυξάνει η τιμή ενός εμπορεύματος η διαφορά μεταξύ της τιμής (εσόδου) και του κόστους παραγωγής (δηλαδή το κέρδος των επιχειρήσεων που παράγουν το αγαθό) κατά μονάδα προϊόντος αυξάνει. Κατά συνέπεια υπάρχει κίνητρο για την κάθε επιχείρηση που παράγει το συγκεκριμένο αγαθό να αυξήσει την παραγωγή της για να αυξήσει τα κέρδη της. Υπάρχει επιπρόσθετα κίνητρο εισόδου νέων επιχειρήσεων στην παραγωγή του εμπορεύματος αυτού. Το αποτέλεσμα είναι η αύξηση της παραγωγής. Άρα η αύξηση και της προσφερόμενης ποσότητας.

⁶³ Κάθε οικονομική μονάδα έχει μια ατομική προσφερόμενη ποσότητα στην κάθε τιμή και έτσι και μια ατομική καμπύλη προσφοράς για το αγαθό που παράγει. Η αγοραία (ή συνολική) καμπύλη προσφοράς (κατ’ αναλογία μ’ εκείνην της ζήτησης) είναι το οριζόντιο άθροισμα των ατομικών καμπυλών προσφοράς των οικονομικών μονάδων.

β. Εντούτοις, η αύξηση της παραγωγής θα απαιτήσει την αύξηση των χρησιμοποιούμενων συντελεστών της παραγωγής, οι οποίοι πρέπει να προσελκυθούν από κλάδους παραγωγής άλλων προϊόντων. Αυτές οι πρόσθετες ποσότητες συντελεστών παραγωγής είναι πιο ακριβές (ως προϋπόθεση της προσέλκυσής τους) με αποτέλεσμα το ανά μονάδα κόστος παραγωγής να τείνει να αυξηθεί. Σε συνθήκες αύξησης του κόστους παραγωγής λόγω αύξησης της παραγωγής, η τιμή πρέπει να αυξηθεί για να μπορέσουν οι παραγωγοί να καλύψουν το αυξημένο ανά μονάδα προϊόντος κόστος.

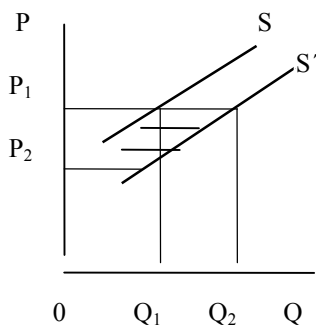
γ. Αλλά ακόμα και αν οι πρόσθετες ποσότητες συντελεστών παραγωγής δεν είναι πιο ακριβές, είναι πιθανόν η αυξημένη χρήση τους σε δεδομένο μέγεθος οικονομικής μονάδας να οδηγήσει μεν σε αύξηση της παραγωγής, όχι όμως ανάλογη της αύξησης των συντελεστών παραγωγής (βλ. φθίνουσες αποδόσεις στο κεφάλαιο 5). Η μείωση του κατά μονάδα συντελεστή παραγόμενου προϊόντος θα οδηγήσει σε αύξηση του κατά μονάδα παραγωγής (προϊόντος) κόστους. Αυτό το αυξημένο κατά μονάδα παραγωγής κόστος απαιτεί την αύξηση της τιμής κατά μονάδα προϊόντος.

Για μια παραπέρα εξήγηση της θετικής κλίσης της καμπύλης προσφοράς βλ. σχετικά και στο κεφάλαιο 6.

3.6.3. Άλλοι, πλην της τιμής, προσδιοριστικοί παράγοντες της προσφερόμενης ποσότητας

Η καμπύλη προσφοράς της αγοράς (όπως και της ζήτησης) σχεδιάζεται με την υπόθεση ότι εκτός της τιμής καμιά άλλη μεταβλητή δεν επιδρά στην προσφερόμενη ποσότητα.

Αλλά, και στην περίπτωση της προσφερόμενης ποσότητας δεν είναι η τιμή η μόνη (ανεξάρτητη) μεταβλητή που επιδρά επ' αυτής.

Διάγραμμα 3.14.

Όταν οποιαδήποτε από τις πλην της τιμής μεταβλητές τροποποιηθεί, τότε *ολόκληρη η καμπύλη προσφοράς μετατοπίζεται σε νέα θέση, δεξιά ή αριστερά μιας αρχικής καμπύλης προσφοράς*: στην ίδια τιμή η προσφερόμενη ποσότητα είναι πλέον διαφορετική ή για την ίδια προσφερόμενη ποσότητα είναι η τιμή διαφορετική.⁶⁴

⁶⁴ Είναι και στην περίπτωση των μετατοπίσεων της καμπύλης προσφοράς σκόπιμο να προσθέσουμε ότι η μεταβολή ενός, πλην της τιμής, εκ των προσδιοριστικών παραγόντων της προσφερόμενης ποσότητας, είναι δυνατό να μεταβάλλει εκτός από τη θέση και την κλίση της καμπύλης προσφοράς, τούτου εξαρτώμενου από τη μαθηματική μορφή της συνάρτησης προσφοράς (βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1976: 156).

Την περίπτωση δείχνει το διάγραμμα 3.14. Σημειώνουμε, και εδώ, πως πολλές φορές σχεδιάζουμε την καμπύλη προσφοράς ως ευθεία μόνο για λόγους ευκολίας.

Οι σημαντικότερες από τις, εκτός της τιμής, μεταβλητές που επιδρούν στην προσφερόμενη ποσότητα ενός αγαθού είναι οι εξής:

α. *Τα κόστη των συντελεστών παραγωγής.* Αυξήσεις στα κόστη των συντελεστών παραγωγής συνεπάγονται μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς προς τα αριστερά. Και αντίθετα.

β. *Το τεχνολογικό επίπεδο.* Τεχνολογικές καινοτομίες που μειώνουν το κόστος παραγωγής προκαλούν προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς. Και αντίθετα.

Σε κάθε περίπτωση μιας προς τα δεξιά μετατόπισης της καμπύλης προσφοράς οι προμηθευτές είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν στην ίδια τιμή μια μεγαλύτερη ποσότητα ή να προσφέρουν την ίδια ποσότητα σε μικρότερη τιμή. Και αντίθετα για μια αριστερή μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς.

3.7. Η ελαστικότητα προσφοράς

Η λεγόμενη *ελαστικότητα της προσφοράς ως προς την τιμή* (ϵ_S) ορίζεται με τρόπο ανάλογο εκείνου της ελαστικότητας της ζήτησης ως προς την τιμή.

Η ελαστικότητα της προσφοράς ως προς την τιμή ορίζεται ως ο λόγος της ποσοστιαίας μεταβολής της προσφερόμενης ποσότητας προς την ποσοστιαία μεταβολή της τιμής.

Δηλαδή:

$\epsilon_S = \% \text{ μεταβολή της προσφερόμενης ποσότητας} : \% \text{ μεταβολή της τιμής.}$

Συμβολικά:

$$\epsilon_S = \frac{DQ/Q}{DP/P} = \frac{DQ}{DP} * \frac{P}{Q}.$$

Η ελαστικότητα προσφοράς (ως ελαστικότητα, δηλαδή λόγος ποσοστών) είναι, επίσης, αριθμός χωρίς διάσταση.

Η ελαστικότητα προσφοράς είναι *θετική* γιατί η σχέση ανάμεσα τις μεταβολές των τιμών και των ποσοτήτων είναι θετική (νόμος της προσφοράς).

Όσο μεγαλύτερη είναι η ελαστικότητα προσφοράς τόσο μεγαλύτερη είναι η ανταπόκριση των παραγωγών στις μεταβολές της τιμής του αγαθού.

Αν $\epsilon_S > 1$ τυχούσα ποσοστιαία μεταβολή της τιμής θα επιφέρει αναλογικά μεγαλύτερη ποσοστιαία μεταβολή της προσφερόμενης ποσότητας. Τότε λέμε ότι η προσφορά είναι *ελαστική*.

Αν $\epsilon_S < 1$ τυχούσα ποσοστιαία μεταβολή της τιμής θα επιφέρει αναλογικά μικρότερη ποσοστιαία μεταβολή της προσφερόμενης ποσότητας. Τότε λέμε ότι η προσφορά είναι *ανελαστική*.

Τέλος, αν $\epsilon_S = 1$ η προσφερόμενη ποσότητα και η τιμή μεταβάλλονται κατά το αυτό ποσοστό. Τότε λέμε ότι η προσφορά είναι *μοναδιαία ελαστική*.⁶⁵

⁶⁵ Αντίθετα με τη μοναδιαία ελαστικότητα ζήτησης, η μοναδιαία ελαστικότητα προσφοράς δεν έχει κάποια ιδιαίτερη οικονομική σημασία. Και ο λόγος είναι πως όταν η τιμή και η ποσότητα μεταβάλλονται

3.7.1. Τοξοειδής και σημειακή ελαστικότητα προσφοράς ως προς την τιμή

Όπως και στην περίπτωση της ελαστικότητας ζήτησης, για να μετρήσουμε την ελαστικότητα προσφοράς μεταξύ δύο σημείων (επί τόξου) οι ποσοστιαίες μεταβολές της προσφερόμενης ποσότητας και της τιμής πρέπει να υπολογιστούν με *παρανομαστή το μέσο όρο των δύο ακραίων σημείων*.

Πρόκειται για την *τοξοειδή ελαστικότητα προσφοράς*, την οποία μας δίνει ο πιο κάτω τύπος:

$$\varepsilon_S = \frac{DQ}{DP} * \frac{(P_1 + P_2) / 2}{(Q_1 + Q_2) / 2} = \frac{DQ}{DP} * \frac{P_1 + P_2}{Q_1 + Q_2}.$$

Επίσης, όπως και στην περίπτωση της σημειακής ελαστικότητας ζήτησης, για να προσδιορίσουμε τη *σημειακή ελαστικότητα προσφοράς* αντικαθιστούμε τις οριακές τιμές των (α) $\Delta Q / Q \Delta P$ (β) του μέσου όρου των P_1 και P_2 (γ) του μέσου όρου των Q_1 και Q_2 --δηλαδή τις (α) dQ / dP και έστω (β) P_1 και (γ) Q_1 -- στον τύπο της τοξοειδούς ελαστικότητας προσφοράς και λαμβάνουμε τον τύπο της σημειακής ελαστικότητας προσφοράς:

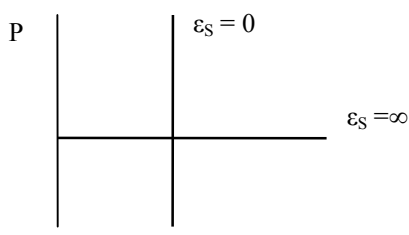
$$\varepsilon_S = \frac{dQ}{dP} * \frac{P_1}{Q_1}.$$

3.7.2.Ειδικές και μη ειδικές περιπτώσεις ελαστικότητας προσφοράς ως προς την τιμή

Γενικά, και η ελαστικότητα προσφοράς (για λόγους ανάλογους με την ελαστικότητα ζήτησης) μεταβάλλεται από σημείο σε σημείο της καμπύλης προσφοράς.

Ωστόσο, αντίθετα με τις καμπύλες ζήτησης, υπάρχουν άπειρες καμπύλες προσφοράς που έχουν την ίδια ελαστικότητα σε όλα τα σημεία τους.

Το επόμενο διάγραμμα 3.15 δείχνει δυο τέτοιες καμπύλες προσφοράς με ακραίες τιμές ελαστικότητας προσφοράς.

προς την ίδια κατεύθυνση, όπως στην περίπτωση της προσφοράς, το συνολικό έσοδο μεταβάλλεται και αυτό προς την αυτή κατεύθυνση, ανεξάρτητα του μεγέθους της ελαστικότητας προσφοράς.

Διάγραμμα 3.15.

Η καμπύλη που είναι παράλληλη στον άξονα των τιμών (ή ισοδύναμα κάθετη στον άξονα των ποσοτήτων) έχει μηδενική ελαστικότητα προσφοράς. Η καμπύλη αυτή προσφοράς ονομάζεται *τελείως* (ή *πλήρως*) *ανελαστική*. Η οικονομική έννοια μιας τέτοιας καμπύλης προσφοράς είναι ότι η προσφερόμενη ποσότητα δεν επηρεάζεται καθόλου από τις διακυμάνσεις της τιμής. Αυτό εμφανίζεται στην περίπτωση ενός αλλοιώσιμου εμπορεύματος (π.χ. ντομάτες) το οποίο πρέπει να πουληθεί σε οποιαδήποτε τιμή.

Η καμπύλη που είναι παράλληλη στον άξονα των ποσοτήτων (ή ισοδύναμα κάθετη στον άξονα των τιμών) έχει άπειρη ελαστικότητα προσφοράς. Η καμπύλη αυτή προσφοράς ονομάζεται *τελείως* (ή *πλήρως* ή *απείρως*) *ελαστική*. Η οικονομική έννοια μιας τέτοιας καμπύλης προσφοράς είναι η πολύ μεγάλη ευαισθησία της προσφοράς σε μεταβολές της τιμής. Είναι η καμπύλη προσφοράς που αντιμετωπίζει ο καταναλωτής σε μια τελείως ανταγωνιστική αγορά. Ο καταναλωτής μπορεί να αυξήσει τις αγορές του χωρίς, εκ του γεγονότος αυτού, να επηρεάσει την τιμή προσφοράς.

Υπάρχουν, τέλος, και οι *μοναδιαίες ελαστικότητας* καμπύλες προσφοράς, δηλαδή εκείνες που έχουν μοναδιαία ελαστικότητα προσφοράς σε όλα τα σημεία τους. Αυτές είναι όλες οι ευθύγραμμες καμπύλες προσφοράς οι οποίες διέρχονται απ' την αρχή των αξόνων.⁶⁶ Οι άπειρες αυτές καμπύλες έχουν ελαστικότητα προσφοράς ίση με τη μονάδα ανεξάρτητα από την κλίση τους.

Μπορούμε εύκολα να δείξουμε το παραπάνω γραφικά, με τη βοήθεια του διαγράμματος 3.16.

Για την ελαστικότητα προσφοράς στο σημείο A της καμπύλης προσφοράς S, έχουμε:

$$dQ/dP = 0Q_1/Q_1A \text{ (το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης S)}$$

$$P/Q = Q_1A/0Q_1$$

$$\epsilon_{SA} = 0Q_1/Q_1A * Q_1A/0Q_1 = 1.$$

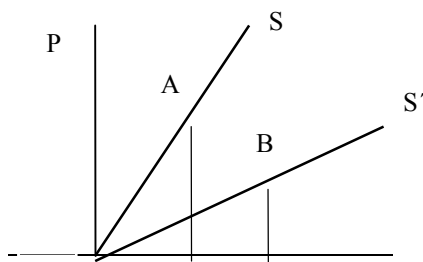
Για την ελαστικότητα προσφοράς στο σημείο B της καμπύλης προσφοράς S', έχουμε:

$$dQ/dP = 0Q_2/Q_2B \text{ (το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης S')}$$

$$P/Q = Q_2B/0Q_2$$

$$\epsilon_{SB} = 0Q_2/Q_2B * Q_2B/0Q_2 = 1.$$

Όταν η ευθύγραμμος καμπύλη προσφοράς δε διέρχεται από την αρχή των αξόνων, αλλά τέμνει τον άξονα των τιμών ή των ποσοτήτων,⁶⁷ τότε η ελαστικότητα προσφοράς είναι διάφορη της μονάδας.

⁶⁶ Πρόκειται για συναρτήσεις προσφοράς με μαθηματική μορφή $Q_s = bP$, όπου Q_s η προσφερόμενη ποσότητα εξ ενός αγαθού ανά μονάδα χρόνου και P η τιμή ανά μονάδα αγαθού. Τότε: $dQ/dP = b$ και $P/Q = P/bP = 1/b$.

Εφαρμόζοντας τον τύπο της ελαστικότητας προσφοράς έχουμε: $\epsilon_s = b * 1/b = 1$.

⁶⁷ Ήτοι, η συνάρτηση προσφοράς είναι της μαθηματικής μορφής $Q_s = a + bP$.

0 Q_1 Q_2 Q

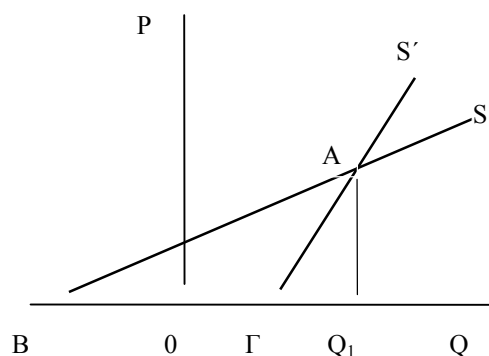
Διάγραμμα 3.16.

Ειδικότερα:

α. Όταν η ευθύγραμμος καμπύλη προσφοράς τέμνει τον άξονα των τιμών η ελαστικότητα προσφοράς είναι μεγαλύτερη της μονάδας.

β. Όταν η ευθύγραμμος καμπύλης προσφοράς τέμνει τον άξονα των ποσοτήτων η ελαστικότητα προσφοράς είναι μικρότερη της μονάδας.⁶⁸

Θα δείξουμε τις πιο πάνω προτάσεις γεωμετρικά με τη βοήθεια του διαγράμματος 3.17.

Διάγραμμα 3.17.

Για την ελαστικότητα προσφοράς στο σημείο A της καμπύλης προσφοράς S (η ευθύγραμμος καμπύλη προσφοράς τέμνει τον άξονα των τιμών), έχουμε:

$$dQ/dP = BQ_1/Q_1A \text{ (το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης S)}$$

$$P/Q = Q_1A/0Q_1$$

$$\varepsilon_{SA} = BQ_1/Q_1A * Q_1A/0Q_1 = BQ_1/0Q_1.$$

Εφόσον $BQ_1 > 0Q_1$, τότε $\varepsilon_{SA} > 1$.

Για την ελαστικότητα προσφοράς στο σημείο A της καμπύλης προσφοράς S' (η ευθύγραμμος καμπύλης προσφοράς τέμνει τον άξονα των ποσοτήτων), έχουμε:

$$dQ/dP = \Gamma Q_1/Q_1A \text{ (το αντίστροφο της κλίσης της καμπύλης S')}$$

$$P/Q = Q_1A/0Q_1$$

$$\varepsilon_{S'A} = \Gamma Q_1/Q_1A * Q_1A/0Q_1 = \Gamma Q_1/0Q_1.$$

Εφόσον $\Gamma Q_1 < 0Q_1$, τότε $\varepsilon_{S'A} < 1$.

Εάν η καμπύλη προσφοράς δεν είναι ευθύγραμμη, όπως του διαγράμματος 3.18, η ελαστικότητα τυχόντος σημείου αυτής της καμπύλης βρίσκεται με τη βοήθεια της εφαπτομένης της καμπύλης στο τυχόν δοθέν σημείο.

⁶⁸ Για $Q_S = a + bP$, όπου $a \neq 0$, λαμβάνουμε:

$$dQ/dP = b$$

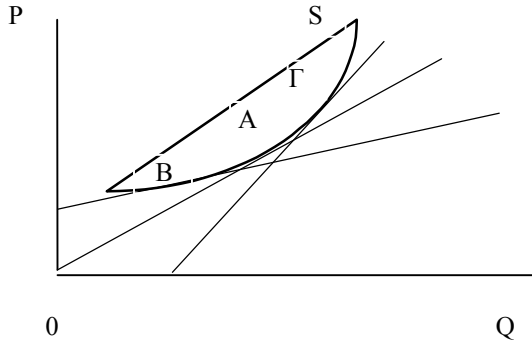
$$P/Q = P/(a+bP)$$

$$\varepsilon_S = bP/(a+bP).$$

Όταν $a < 0$ (δηλαδή η ευθύγραμμος καμπύλη προσφοράς τέμνει τον άξονα των τιμών), τότε $bP > (a+bP)$, και επομένως $\varepsilon_S > 1$.

Όταν $a > 0$ (δηλαδή η ευθύγραμμος καμπύλη προσφοράς τέμνει τον άξονα των ποσοτήτων), τότε $bP < (a+bP)$, και επομένως $\varepsilon_S < 1$.

Στη βάση όσων πιο πάνω αναπτύξαμε, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι:
 Η καμπύλη προσφοράς S έχει $\varepsilon_{SA} = 1$ (σημείο Α)
 $\varepsilon_{SB} > 1$ (σημείο Β)
 $\varepsilon_{SG} < 1$ (σημείο Γ).

Διάγραμμα 3.18.

3.7.3. Προσδιοριστικοί παράγοντες της ελαστικότητας προσφοράς ως προς την τιμή

Οι σπουδαιότεροι είναι:

α. *Η ελαστικότητα προσφοράς των παραγωγικών συντελεστών*: Όσο πιο ευχερής είναι η μετακίνηση παραγωγικών συντελεστών από την παραγωγή ενός προϊόντος στην παραγωγή ενός άλλου, τόσο μεγαλύτερη είναι η ελαστικότητα προσφοράς του τελικού προϊόντος, γιατί τόσο μικρότερη είναι η αύξηση των αμοιβών των συντελεστών που απαιτείται για να τους ωθήσει να μεταβάλλουν είδος παραγωγικής απασχόλησης, άρα και τόσο μικρότερη είναι και η αναγκαία αύξηση της τιμής για την αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας.

β. *Το μήκος της χρονικής περιόδου*: Η προσαρμογή των παραγωγών στις μεταβολές της τιμής (αγοράς) απαιτεί χρόνο. Σε πολύ βραχεία περίοδο (περίοδο αγοράς) η προσφορά είναι πλήρως ανελαστική. Το προς πώληση αγαθό έχει ήδη παραχθεί και η προσφερόμενη ποσότητά του δεν είναι δυνατό να αλλάξει με κανένα τρόπο. Στη βραχυχρόνια περίοδο είναι εφικτό να μεταβληθεί η προσφορά, εντός όμως των ορίων της υφιστάμενης παραγωγικής δυναμικότητας των οικονομικών μονάδων (της οικονομίας γενικά), εξαιτίας της μεταβολής του βαθμού χρησιμοποίησης της υφιστάμενης παραγωγικής δυναμικότητας. Η ελαστικότητα προσφοράς παύει να είναι μηδενική. Στη μακροχρόνια περίοδο η προσφερόμενη ποσότητα μπορεί να μεταβληθεί όχι μόνο λόγω της μεταβολής του βαθμού χρησιμοποίησης της υφιστάμενης παραγωγικής δυναμικότητας αλλά και μέσω της μεταβολής της ίδιας της παραγωγικής δυναμικότητας των οικονομικών μονάδων (της οικονομίας γενικά). Είναι η περίοδος με την υψηλότερη ελαστικότητα προσφοράς.

3.8. Η ισορροπία

Έχοντας παρουσιάσει τους βασικούς παράγοντες που επιδρούν στη ζήτηση και την προσφορά, θα εξετάσουμε, σε γενικές γραμμές, τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση για τον προσδιορισμό της τιμής σε μια ανταγωνιστική αγορά.⁶⁹

Με άλλα λόγια, θα εξετάσουμε την τάση προς ισορροπία, όπως αυτή προσδιορίζεται από την τάση εξίσωσης της προσφερόμενης και της ζητούμενης ποσότητας ως προς μια ενιαία τιμή ενός εμπορεύματος στην αγορά (νόμος της προσφοράς και της ζήτησης).

3.8.1. Η έννοια της ισορροπίας

Ισορροπία είναι η κατάσταση κατά την οποία αντισταθμίζονται αμοιβαία μεταξύ τους αντίθετες δυνάμεις ή πιέσεις, έτσι που ένα “σώμα” να παραμένει σε ηρεμία.

Μια οικονομική μεταβλητή θεωρούμε πως βρίσκεται σε κατάσταση ισορροπίας όταν έχει την τάση να παραμείνει σε ηρεμία, ή άλλως δεν έχει τάση να αλλάξει, γιατί οι οικονομικές δυνάμεις ή πιέσεις που ασκούνται πάνω της αλληλοαντισταθμίζονται μέσω της αμοιβαίας αντίθεσής τους.

Σε ό,τι μας απασχολεί εδώ, μια τιμή είναι σε ισορροπία όταν η προσφερόμενη ποσότητα αντισταθμίζεται (εξισώνεται) με τη ζητούμενη ποσότητα.

Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε την προσφερόμενη και τη ζητούμενη ποσότητα σαν δυο αμοιβαία αντίθετες μεταξύ τους δυνάμεις, που όταν αλληλοαντισταθμίζονται, μέσω της ισότητάς τους, η τιμή βρίσκεται σε ισορροπία, δηλαδή δεν έχει την τάση να αλλάξει.

Η τιμή σε ισορροπία ονομάζεται *τιμή ισορροπίας*.

Η ποσότητα που ανταλλάσσεται (προσφέρεται και ζητείται) στην τιμή ισορροπίας ονομάζεται *ποσότητα ισορροπίας*.

3.8.2. Η ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης και το ερώτημα της σταθερότητας του σημείου ισορροπίας

Θα προσεγγίσουμε περισσότερο την έννοια της ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης με τη βοήθεια του επόμενου διαγράμματος 3.19. Σημειώνουμε πως (σε διαγράμματα όπως το 3.19) στον κάθετο και στον οριζόντιο άξονα μετράμε αντίστοιχα τιμές και ποσότητες ζήτησης και προσφοράς ταυτόχρονα.

Οφείλουμε, ωστόσο, πιο πριν να πούμε ότι, η εξέτασή μας βασίζεται σε παραδοχές που απορρέουν ειδικότερα από την ανάλυση του Walras. Ακολουθώντας

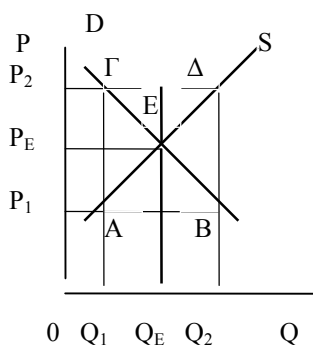
⁶⁹ “Ο τελείως ανταγωνιστικός χαρακτήρας της αγοράς είναι απαραίτητος για την... ανάλυση. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης λειτουργεί ομαλά όταν ικανοποιούνται οι ακόλουθες δύο συνθήκες:

“1. Οι ατομικοί αγοραστές και πωλητές πρέπει να παίρνουν τις αποφάσεις τους ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον.

“2. Κάθε απογοητευμένος εν δυνάμει πωλητής πρέπει να είναι σε θέση να αυξήσει τις πωλήσεις του σημαντικά, με μία πολύ μικρή μείωση της τιμής. Ομοίως, κάθε απογοητευμένος εν δυνάμει αγοραστής πρέπει να μπορεί να αυξήσει σημαντικά τις αγορές του με μία πολύ μικρή αύξηση της τιμής” (Chacholiades 1990-α: 51).

την ανάλυση του A. Marshall τα συμπεράσματά μας θα διαφοροποιηθούν σε κάποια σημεία, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια.⁷⁰

Έστω, λοιπόν, η αγορά ενός αγαθού, στην οποία, ισορροπία παρουσιάζεται στο σημείο E, όπου η καμπύλη ζήτησης της αγοράς D τέμνει την καμπύλη προσφοράς της αγοράς S. Στο σημείο αυτό αντιστοιχούν η τιμή ισορροπίας P_E και η ποσότητα ισορροπίας Q_E (ζητούμενη ποσότητα ίση ακριβώς με την προσφερόμενη ποσότητα).

Διάγραμμα 3.19.

Όταν η αγορά ενός αγαθού βρίσκεται σε κατάσταση ισορροπίας η τιμή είναι ενιαία για όλη την αγορά (νόμος της μιας τιμής).

Ενιαία τιμή στην αγορά ενός εμπορεύματος είναι δυνατό να μην υπάρχει μονάχα όταν η αγορά αυτή δε βρίσκεται σε ισορροπία. Η ύπαρξη περισσότερων της μιας τιμής υποδηλώνει πως έχουν να συντελεστούν ακόμη οι αναγκαίες εκείνες συναλλαγές που θα οδηγήσουν στην καθιέρωση κοινής τιμής σε ολόκληρη την αγορά.

Τι μας βεβαιώνει, ωστόσο, ότι οι συναλλαγές θα οδηγήσουν πράγματι στην καθιέρωση κοινής τιμής σε ολόκληρη την αγορά, δηλαδή θα οδηγήσουν σε ισορροπία;

Με άλλη διατύπωση: πώς γνωρίζουμε αν σε μια κατάσταση μη ισορροπίας δημιουργούνται δυνάμεις που ωθούν την αγορά προς την ισορροπία (η λεγόμενη *ευσταθής ισορροπία*) ή αν, αντίθετα, δε δημιουργούνται τέτοιες δυνάμεις προς την ισορροπία, ή, μάλλον, δημιουργούνται δυνάμεις που ωθούν την αγορά προς τη μη ισορροπία (η λεγόμενη *ασταθής ισορροπία*);

Η απάντηση είναι: υπάρχουν δυνάμεις που σπρώχνουν την αγορά προς την (ευσταθή) ισορροπία, υπό προϋποθέσεις.

Επιστρέφουμε στο προηγούμενο διάγραμμα, και υποθέτουμε ότι η τρέχουσα τιμή στην αγορά του αγαθού είναι έστω η P_2 , που είναι μεγαλύτερη από την τιμή ισορροπίας. Στην τιμή αυτή η προσφερόμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από τη ζητούμενη, και ένα *πλεόνασμα* ίσο με την οριζόντια απόσταση ΓΔ εμφανίζεται στην αγορά του αγαθού. Το πλεόνασμα αυτό ονομάζεται *υπερβάλλουσα προσφορά*. Όταν στην αγορά ενός αγαθού εμφανιστεί υπερβάλλουσα προσφορά, οι πωλητές δεν μπορούν να πωλήσουν στους αγοραστές την επιθυμητή (προσφερόμενη) ποσότητα στη δεδομένη τρέχουσα τιμή. Κάποιοι από τους πωλητές που είδαν το εμπόρευσμά τους να μένει απούλητο θα κατεβάσουν την τιμή τους. Η τιμή θα συνεχίσει να πέφτει, κατά τη φορά του βέλους, μέχρι να εξαφανιστεί η υπερβάλλουσα προσφορά, δηλαδή μέχρι το σημείο ισορροπίας E.

Σε τιμές χαμηλότερες από την τιμή ισορροπίας, όπως στην P_1 , η ζητούμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από την προσφερόμενη, και ένα *έλλειμμα* ίσο με την

⁷⁰ Θα βασίσουμε την ανάλυσή μας πάνω στις σχετικές διαφορές των Walras - Marshall στο Θεοχάρης 1980: 202-4, 223-5, 233, 237, 242-8. Βλ. και Walras 1984, Marshall 1961.

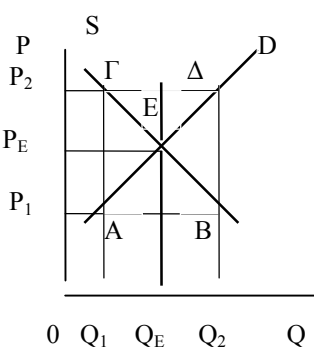
οριζόντια απόσταση AB εμφανίζεται στην αγορά του αγαθού. Το έλλειμμα αυτό ονομάζεται *υπερβάλλουσα ζήτηση*. Όταν στην αγορά ενός αγαθού εμφανιστεί υπερβάλλουσα ζήτηση, οι αγοραστές δεν μπορούν να αγοράσουν την επιθυμητή (ζητούμενη) ποσότητα στη δεδομένη τρέχουσα τιμή. Κάποιοι από τους ανικανοποίητους αγοραστές θα ανεβάσουν την τιμή τους. Η τιμή θα συνεχίσει να ανεβαίνει, κατά τη φορά του βέλους, μέχρι να εξαφανιστεί η υπερβάλλουσα ζήτηση, δηλαδή μέχρι το σημείο ισορροπίας E.

Άρα, υπάρχουν δυνάμεις που μπορούν να οδηγήσουν αυτόματα την αγορά του αγαθού στο σημείο ισορροπίας. Κι αυτό συμβαίνει *οπωσδήποτε* εφόσον η καμπύλη προσφοράς έχει θετική κλίση (νόμος της προσφοράς) και η καμπύλη ζήτησης αρνητική (νόμος της ζήτησης) ή όποτε η προσφερόμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από τη ζητούμενη για τιμές μεγαλύτερες από την τιμή ισορροπίας και η ζητούμενη ποσότητα είναι μεγαλύτερη από την προσφερόμενη για τιμές μικρότερες από την τιμή ισορροπίας.

Θα διασαφηνίσουμε τα παραπάνω εξετάζοντας, κατ' αρχήν, τι μπορεί να συμβεί εάν δεν ισχύουν οι θεωρητικές μας προϋποθέσεις πάνω στην προσφορά και τη ζήτηση. Το διάγραμμα 3.20 θα μας διευκολύνει σ' αυτό.

Ξεκινάμε επισημαίνοντας πως το τελευταίο διάγραμμα μοιάζει με το προηγούμενο, πλην μιας πολύ σημαντικής διαφοράς. Η καμπύλη προσφοράς είναι η καμπύλη με την αρνητική κλίση και η καμπύλη ζήτησης η καμπύλη με τη θετική κλίση.

Ας δούμε λοιπόν τι θα συμβεί όταν δεν ισχύει ο νόμος της προσφοράς και ο νόμος της ζήτησης.

Διάγραμμα 3.20.

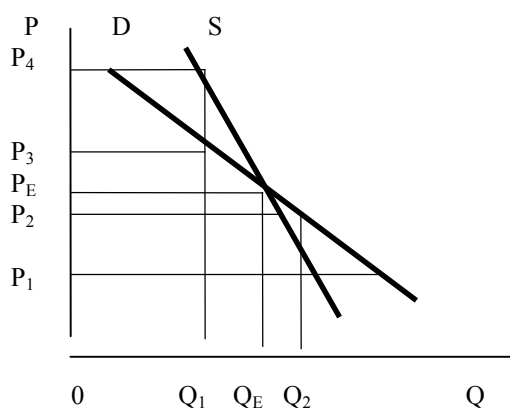
Υποθέτουμε ξανά πως η τρέχουσα τιμή στην αγορά του αγαθού είναι έστω η P_2 , που είναι μεγαλύτερη από την τιμή ισορροπίας. Στην τιμή αυτή η ζητούμενη, πλέον, ποσότητα είναι μεγαλύτερη από την προσφερόμενη, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί υπερβάλλουσα ζήτηση. Κάποιοι από τους ανικανοποίητους αγοραστές θα ανεβάσουν την τιμή τους. Η τιμή θα συνεχίσει να ανεβαίνει, κατά τη φορά του βέλους, η υπερβάλλουσα ζήτηση θα διευρύνεται και η αγορά θα απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από το σημείο ισορροπίας E.

Σε τιμές χαμηλότερες από την τιμή ισορροπίας, όπως στην P_1 , η προσφερόμενη, πλέον, ποσότητα είναι μεγαλύτερη από τη ζητούμενη, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί υπερβάλλουσα προσφορά. Κάποιοι από τους πωλητές που είδαν το εμπόρευσμά τους να μένει απούλητο θα κατεβάσουν την τιμή τους. Η τιμή θα συνεχίσει να πέφτει, κατά τη φορά του βέλους, η υπερβάλλουσα προσφορά θα διευρύνεται και η αγορά θα απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από το σημείο ισορροπίας E.

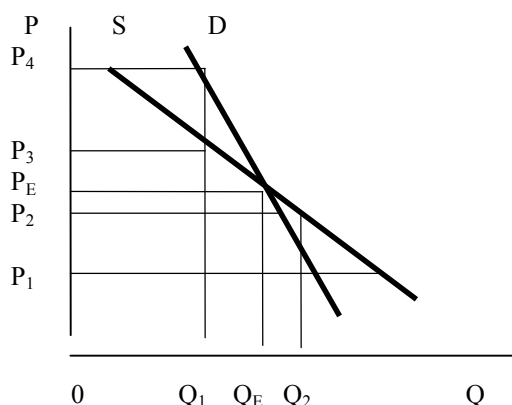
Επομένως: όταν δεν ισχύει ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, η (ασταθής) ισορροπία μόνο τυχαία μπορεί να επιτευχθεί. Η οποιαδήποτε διαταραχή που θα μετακινήσει την αγορά από το σημείο τυχαίας ισορροπίας θα θέσει σε ενέργεια δυνάμεις που θα την απομακρύνουν ολοένα και περισσότερο από την ισορροπία.

Προσθέτουμε, ωστόσο, ότι: ευσταθής ισορροπία μπορεί να εμφανιστεί υπό προϋποθέσεις όταν δεν ισχύει ένας από τους δυο νόμους και ισχύει ο άλλος. Έτσι, αν δεν ισχύει ο νόμος της προσφοράς (έστω αρνητική κλίση της καμπύλης προσφοράς) αλλά ισχύει ο νόμος της ζήτησης, ευσταθής ισορροπία εμφανίζεται όταν η (απόλυτη) κλίση της καμπύλης προσφοράς είναι μεγαλύτερη της (απόλυτης) κλίσης της καμπύλης ζήτησης. Και αντίστροφα. Επίσης, όταν ισχύει ο νόμος της προσφοράς αλλά δεν ισχύει ο νόμος της ζήτησης (έστω θετική κλίση της καμπύλης ζήτησης), ευσταθής ισορροπία εμφανίζεται όταν η κλίση της καμπύλης προσφοράς είναι μικρότερη της κλίσης της καμπύλης ζήτησης. Και αντίστροφα.

Θα διερευνήσουμε τις δυο εκδοχές της πρώτης περίπτωσης (αρνητική κλίση καμπύλης προσφοράς και αρνητική κλίση καμπύλης ζήτησης) στο διάγραμμα 3.21, με σκοπό να εισάγουμε στο σημείο αυτό και τις διαφοροποιήσεις που απορρέουν από τη μαρσαλιανή ανάλυση της ισορροπίας.

(α)

(β)

Διάγραμμα 3.21.

Στην (α) εκδοχή η καμπύλη προσφοράς βρίσκεται δεξιά της καμπύλης ζήτησης για τιμές μεγαλύτερες από την τιμή ισορροπίας και αριστερά της καμπύλης ζήτησης για τιμές μικρότερες της τιμής ισορροπίας (η --απόλυτη-- κλίση της καμπύλης προσφοράς είναι μεγαλύτερη της --απόλυτης-- κλίσης της καμπύλης ζήτησης). Η ισορροπία, στη βάση όσων έχουμε αναπτύξει, είναι ευσταθής. Έτσι, αν η τιμή είναι P_4 εμφανίζεται υπερβάλλουσα προσφορά, η οποία και θα οδηγήσει σε πίεση μείωσης της τιμής προς το σημείο ισορροπίας. Αντίθετα, αν η τιμή είναι P_1 εμφανίζεται υπερβάλλουσα ζήτηση, η οποία και θα οδηγήσει σε πίεση αύξησης της τιμής προς το σημείο ισορροπίας.

Στη (β) εκδοχή η καμπύλη προσφοράς βρίσκεται αριστερά της καμπύλης ζήτησης για τιμές μεγαλύτερες από την τιμή ισορροπίας και δεξιά της καμπύλης ζήτησης για τιμές μικρότερες της τιμής ισορροπίας (η --απόλυτη-- κλίση της καμπύλης προσφοράς είναι μικρότερη της --απόλυτης-- κλίσης της καμπύλης ζήτησης). Η ισορροπία, στη βάση όσων έχουμε αναπτύξει, είναι ασταθής. Έτσι, αν η τιμή είναι P_4 εμφανίζεται υπερβάλλουσα ζήτηση, η οποία και θα οδηγήσει σε πίεση αύξησης της τιμής με αποτέλεσμα τη διαρκή διεύρυνση του ελλείμματος. Αντίθετα, αν η τιμή είναι P_1 εμφανίζεται υπερβάλλουσα προσφορά, η οποία και θα οδηγήσει σε πίεση μείωσης της τιμής με αποτέλεσμα τη διαρκή διεύρυνση του πλεονάσματος.

Ο Marshall, όμως, προσεγγίζει το ερώτημα της ισορροπίας κάπως διαφορετικά. Ξεκινά από την υπόθεση μιας οποιασδήποτε απόκλισης της ποσότητας από την ποσότητα ισορροπίας και αναζητά την επίδραση αυτού του γεγονότος στις τιμές προσφοράς και ζήτησης.

Η βασική του θέση είναι ότι: *Αν σε μια δεδομένη ποσότητα η τιμή ζήτησης είναι μεγαλύτερη από την τιμή προσφοράς η προσφερόμενη ποσότητα θα αυξηθεί. Και θα αυξηθεί γιατί υπάρχει μια ενεργός δύναμη (κίνητρο) που ωθεί σε αύξηση της παραγωγής. Αν, αντίθετα, σε μια δεδομένη ποσότητα η τιμή προσφοράς είναι μεγαλύτερη από την τιμή ζήτησης η προσφερόμενη ποσότητα θα μειωθεί. Και θα μειωθεί γιατί υπάρχει μια ενεργός δύναμη (αντικίνητρο) που ωθεί σε μείωση της παραγωγής.*⁷¹

⁷¹ “Ο Marshall θεωρεί ότι η προσφορά και η ζήτηση ενεργούν ταυτόχρονα προκειμένου να καθορίσουν την τιμή ισορροπίας (...) και την ποσότητα (...) που θα ανταλλαχτεί στην αγορά. Συμπεραίνει ότι δεν

Τιμή ζήτησης είναι η σχετιζόμενη αρνητικά με τη ζητούμενη ποσότητα τιμή (νόμος της ζήτησης). Για το Marshall τιμή ζήτησης είναι η τιμή την οποία ένας αγοραστής είναι διατεθειμένος να πληρώσει κατά μονάδα αγαθού για μια ορισμένη ποσότητα του αγαθού· βλ. για περισσότερα στο κεφάλαιο 4. *Τιμή προσφοράς* είναι η σχετιζόμενη θετικά με την προσφερόμενη ποσότητα τιμή (νόμος της προσφοράς). Για το Marshall τιμή προσφοράς είναι η τιμή εκείνη που καλύπτει τις δαπάνες παραγωγής του αγαθού.

Έχοντας υπόψη μας τη θέση του Marshall ας εξετάσουμε τι συμβαίνει με την ισορροπία στα δεδομένα των δυο εκδοχών του προηγούμενου διαγράμματός μας.

Στην (α) εκδοχή. Σε ποσότητα μικρότερη της ποσότητας ισορροπίας, έστω Q_1 , αντιστοιχεί τιμή ζήτησης P_3 και τιμή προσφοράς P_4 . Εφόσον η τιμή προσφοράς είναι μεγαλύτερη της τιμής ζήτησης υπάρχει πίεση για (παραπέρα) μείωση της ποσότητας. Επομένως, αντίθετα με όσα προέκυψαν στη βάση της βαλρασιανής ανάλυσης, ισορροπία δε θα επιτευχθεί. Σε ποσότητα μεγαλύτερη της ποσότητας ισορροπίας, έστω Q_2 , αντιστοιχεί τιμή προσφοράς P_1 και τιμή ζήτησης P_2 . Εφόσον η τιμή ζήτησης είναι μεγαλύτερη της τιμής προσφοράς υπάρχει πίεση για (παραπέρα) αύξηση της ποσότητας. Επομένως, αντίθετα, επίσης, με όσα προέκυψαν στη βάση της βαλρασιανής ανάλυσης, ισορροπία δε θα επιτευχθεί. Άρα, η όποια ισορροπία είναι ασταθής.

Στη (β) εκδοχή. Σε ποσότητα μικρότερη της ποσότητας ισορροπίας, έστω Q_1 , αντιστοιχεί τιμή προσφοράς P_3 και τιμή ζήτησης P_4 . Εφόσον η τιμή ζήτησης είναι μεγαλύτερη της τιμής προσφοράς υπάρχει πίεση για αύξηση της ποσότητας. Επομένως, αντίθετα με όσα προέκυψαν στη βάση της βαλρασιανής ανάλυσης, εμφανίζεται τάση προς ισορροπία. Σε ποσότητα μεγαλύτερη της ποσότητας ισορροπίας, έστω Q_2 , αντιστοιχεί τιμή ζήτησης P_1 και τιμή προσφοράς P_2 . Εφόσον η τιμή προσφοράς είναι μεγαλύτερη της τιμής ζήτησης υπάρχει πίεση για μείωση της ποσότητας. Επομένως, αντίθετα, επίσης, με όσα προέκυψαν στη βάση της βαλρασιανής ανάλυσης, εμφανίζεται τάση προς ισορροπία. Άρα, η όποια ισορροπία είναι ευσταθής.

Στην περίπτωση που δεν ισχύει ο νόμος της ζήτησης αλλά ισχύει ο νόμος της προσφοράς (θετική κλίση και των δυο καμπυλών) οι αναλύσεις των Walras και Marshall μας οδηγούν επίσης σε διαφορετικά αποτελέσματα ως προς την ευστάθεια ή μη της ισορροπίας. Έτσι, στη βάση της μαρσαλιανής ανάλυσης, ευσταθής ισορροπία εμφανίζεται όταν η κλίση της καμπύλης προσφοράς είναι μεγαλύτερη (και όχι μικρότερη) της κλίσης της καμπύλης ζήτησης. Και αντίστροφα.

Συμπληρώνουμε και ότι: Όπως στη βαλρασιανή, έτσι και στη μαρσαλιανή ανάλυση, για θετική κλίση της καμπύλης προσφοράς και αρνητική κλίση της καμπύλης ζήτησης (ισχύς του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης) η ισορροπία είναι ευσταθής. Αντίθετα, για αρνητική κλίση της καμπύλης προσφοράς και θετική της καμπύλης ζήτησης (μη ισχύς του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης) η ισορροπία είναι ασταθής.

Μπορούμε να διαπιστώσουμε εύκολα τα παραπάνω ανατρέχοντας στα διαγράμματα 3.19 και 3.20.

είναι δυνατόν να πούμε εάν μόνο η προσφορά ή μόνον η ζήτηση καθορίζουν την τιμή, ούτε συνεπώς εάν μόνον το κόστος ή μόνον η χρησιμότητα καθορίζει την ανταλλακτική αξία” (Nicholson 1998: 31). Έτσι: “Η θεωρία της Αξίας του Marshall προβάλλει την προσφορά και τη ζήτηση σαν ισότιμους καθοριστικούς παράγοντες.... Διαφέρει σε τούτο από τους Κλασικούς, που πρόβαλλαν την πλευρά της προσφοράς, αλλά και από τους Αυστριακούς [Menger, Μπαιμ-Μπάμπερκ] και τον Jevons, που πρόβαλλαν την πλευρά της ζήτησεως” (Θεοχάρης 1980: 232).

Ξεκινάμε από το διάγραμμα 3.19. Σε ποσότητα Q_1 , μικρότερη της ποσότητας ισορροπίας, αντιστοιχούν τιμή προσφοράς P_1 και τιμή ζήτησης P_2 . Εφόσον η τιμή ζήτησης είναι μεγαλύτερη από την τιμή προσφοράς η ποσότητα θα αυξηθεί και η ισορροπία μπορεί να επιτευχθεί. Σε ποσότητα Q_2 , μεγαλύτερη της ποσότητας ισορροπίας, αντιστοιχούν τιμή ζήτησης P_1 και τιμή προσφοράς P_2 . Εφόσον η τιμή προσφοράς είναι μεγαλύτερη από την τιμή ζήτησης η ποσότητα θα μειωθεί και η ισορροπία μπορεί να επιτευχθεί. Άρα, η όποια ισορροπία είναι ευσταθής.

Από το διάγραμμα 3.20 έχουμε. Σε ποσότητα Q_1 , μικρότερη της ποσότητας ισορροπίας, αντιστοιχούν τιμή ζήτησης P_1 και τιμή προσφοράς P_2 . Εφόσον η τιμή προσφοράς είναι μεγαλύτερη από την τιμή ζήτησης η ποσότητα θα μειωθεί και η ισορροπία δε θα επιτευχθεί. Σε ποσότητα Q_2 , μεγαλύτερη της ποσότητας ισορροπίας, αντιστοιχούν τιμή προσφοράς P_1 και τιμή ζήτησης P_2 . Εφόσον η τιμή ζήτησης είναι μεγαλύτερη από την τιμή προσφοράς η ποσότητα θα αυξηθεί και η ισορροπία δε θα επιτευχθεί. Άρα, η όποια ισορροπία είναι ασταθής.⁷²

3.9. Μετατοπίσεις των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς

Επισημάνσαμε ότι οι καμπύλες ζήτησης και προσφοράς της αγοράς για ένα συγκεκριμένο αγαθό σχεδιάζονται με την υπόθεση ότι εκτός από την τιμή όλες οι άλλες μεταβλητές που επιδρούν στη ζητούμενη και την προσφερόμενη ποσότητα αντίστοιχα παραμένουν σταθερές, και ότι όταν αυτές οι μεταβλητές τροποποιηθούν ολόκληρη η καμπύλη ζήτησης ή προσφοράς μετατοπίζεται σε νέα θέση.

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε τα οικονομικά αποτελέσματα των μετατοπίσεων της καμπύλης ζήτησης και προσφοράς, δηλαδή των μετατοπίσεων του σημείου ισορροπίας,⁷³ ακολουθώντας τη βαλρασιανή οπτική.

3.9.1. Οικονομικά αποτελέσματα μετατοπίσεων της καμπύλης ζήτησης

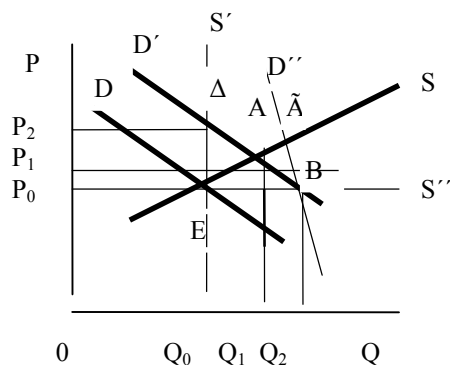
Θα τα μελετήσουμε στη βάση των δεδομένων που μας δίνει το διάγραμμα 3.22.

Έστω η αγορά ενός αγαθού, στην οποία, αρχικά, η ισορροπία παρουσιάζεται στο σημείο E, όπου η καμπύλη ζήτησης της αγοράς D τέμνει την καμπύλη προσφοράς της αγοράς S. Η τιμή ισορροπίας είναι P_0 και η ποσότητα ισορροπίας Q_0 . Το συνολικό έσοδο των πωλητών (ή αντίστοιχα η συνολική δαπάνη των αγοραστών) ισούται με το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου OQ_0EP_0 .

⁷² “Τα πιο πάνω αποτελέσματα λήφθηκαν με τη μέθοδο της συγκριτικής στατικής... [και έτσι] δεν αποδεικνύεται ότι η πίεση προς επιστροφή στο σημείο ισορροπίας θα οδηγήσει πράγματι στο σημείο αυτό ή κοντά του” (Θεοχάρης 1980: 247). Βλ. σχετικά και πιο κάτω.

⁷³ “Η προσέγγιση την οποία χρησιμοποιούμε για να αναλύσουμε τα αποτελέσματα μετατοπίσεων είτε της καμπύλης ζήτησης είτε της καμπύλης προσφοράς είναι η προσέγγιση της *συγκριτικής στατικής*. Βασικά, η προσέγγιση αυτή συνίσταται σε μία *σύγκριση* ανάμεσα σε δύο ισορροπίες (λύσεις): Την *αρχική ισορροπία* (δηλαδή την ισορροπία που υπάρχει πριν τη μετατόπιση) και την *τελική ισορροπία* (δηλαδή την ισορροπία που εμφανίζεται τελικά, μετά την μετατόπιση). Η μέθοδος της συγκριτικής στατικής δεν απαντά το ερώτημα πώς μετακινείται η αγορά από το ένα σημείο ισορροπίας στο άλλο” (Chacholiades 1990-α: 65).

Υποθέτουμε ότι (για τους όποιους λόγους) η καμπύλη ζήτησης D μετατοπίζεται ολόκληρη προς τα δεξιά στη νέα θέση D' . Στην αρχική τιμή P_0 εμφανίζεται έλλειμμα (υπερβάλλουσα ζήτηση) που ισούται με την οριζόντια απόσταση EB . Εφόσον εμφανίζεται έλλειμμα η τιμή αρχίζει να ανεβαίνει, κατά τη φορά του βέλους, μέχρι το σημείο A (όπου η καμπύλη ζήτησης D' τέμνει την καμπύλη προσφοράς S) το οποίο είναι το νέο σημείο ισορροπίας. Η τιμή ισορροπίας έχει αυξηθεί σε $P_1 (> P_0)$ και η ποσότητα ισορροπίας έχει επίσης αυξηθεί σε $Q_1 (> Q_0)$.

Διάγραμμα 3.22.

Το ακριβές μέγεθος του οικονομικού αποτελέσματος που επιφέρει μια προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης εξαρτάται από την ελαστικότητα προσφοράς και ζήτησης στο αρχικό σημείο ισορροπίας.

Όσον αφορά στην ελαστικότητα προσφοράς:

Αν η καμπύλη προσφοράς ήταν τελείως ανελαστική, όπως η καμπύλη S' , το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί από το E στο Δ . Η τιμή θα είχε αυξηθεί σε $P_2 (> P_1 > P_0)$ αλλά η ποσότητα θα παρέμενε σταθερή στο Q_0 .

Αν η καμπύλη προσφοράς ήταν τελείως ελαστική, όπως η καμπύλη S'' , το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί από το E στο B . Η τιμή θα παρέμενε σταθερή στο P_0 αλλά η ποσότητα θα είχε αυξηθεί σε $Q_2 (> Q_1 > Q_0)$.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε ότι, για μια δοσμένη μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης, η μεταβολή της τιμής είναι μεγάλη (και της ποσότητας μικρή) όταν η ελαστικότητα προσφοράς είναι μικρή, και η μεταβολή της ποσότητας είναι μεγάλη (και της τιμής μικρή) όταν η ελαστικότητα προσφοράς είναι μεγάλη.

Όσον αφορά στην ελαστικότητα ζήτησης:

Αν η καμπύλη ζήτησης ήταν λίγο πιο ανελαστική (πιο απότομη) στο σημείο ισορροπίας E η νέα καμπύλη ζήτησης θα ήταν πιο ανελαστική (πιο απότομη) στο σημείο B , όπως η D'' . Στην περίπτωση αυτή το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί (όχι στο A , αλλά) στο Γ που βρίσκεται επί της καμπύλης προσφοράς S πέρα από το A . Το αποτέλεσμα θα ήταν μεγαλύτερες μεταβολές της τιμής και της ποσότητας από εκείνες στο σημείο A .

Επομένως, μικρή ελαστικότητα της ζήτησης σημαίνει μια μεγάλη μετατόπιση κατά μήκος της αμετάβλητης καμπύλης προσφοράς με αποτέλεσμα μεγάλες μεταβολές τόσο της τιμής όσο και της ποσότητας ισορροπίας.

Συμπερασματικά: Μια μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης (προς τα δεξιά ή αριστερά) συνεπάγεται μια *μεγάλη μεταβολή της τιμής* όταν οι *ελαστικότητες ζήτησης και προσφοράς είναι μικρές*, και μια *μεγάλη μεταβολή της ποσότητας* όταν η *ελαστικότητα της ζήτησης είναι μικρή και η ελαστικότητα της προσφοράς είναι μεγάλη*.

Προσθέτουμε και ότι: Σε κάθε περίπτωση, μιας προς τα δεξιά μετατόπισης της καμπύλης ζήτησης, το συνολικό έσοδο αυξάνει (κι αυτό είναι εύλογο, αν

αναλογιστούμε πως το αρχικό και το τελικό σημείο ισορροπίας βρίσκονται πάνω στην ίδια καμπύλη προσφοράς). Και το αντίθετο για μια προς τα αριστερά μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης.

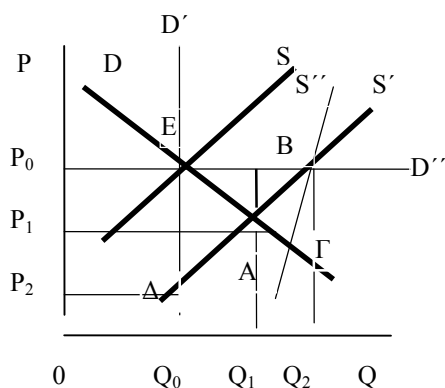
3.9.2. Οικονομικά αποτελέσματα μετατοπίσεων της καμπύλης προσφοράς

Θα τα μελετήσουμε στη βάση των δεδομένων που μας δίνει το διάγραμμα 3.23.

Έστω η αγορά ενός αγαθού, στην οποία, αρχικά, η ισορροπία παρουσιάζεται στο σημείο E, όπου η καμπύλη ζήτησης της αγοράς D τέμνει την καμπύλη προσφοράς της αγοράς S. Η τιμή ισορροπίας είναι P_0 και η ποσότητα ισορροπίας Q_0 . Το συνολικό έσοδο των πωλητών (ή αντίστοιχα η συνολική δαπάνη των αγοραστών) ισούται με το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $0Q_0EP_0$.

Υποθέτουμε ότι (για τους όποιους λόγους) η καμπύλη προσφοράς S μετατοπίζεται ολόκληρη προς τα δεξιά στη νέα θέση S' .

Στην αρχική τιμή P_0 εμφανίζεται πλεόνασμα (υπερβάλλουσα προσφορά) που ισούται με την οριζόντια απόσταση EB. Εφόσον εμφανίζεται πλεόνασμα η τιμή αρχίζει να πέφτει, κατά τη φορά του βέλους, μέχρι το σημείο A (όπου η καμπύλη ζήτησης D τέμνει την καμπύλη προσφοράς S') το οποίο είναι το νέο σημείο ισορροπίας.

Διάγραμμα 3.23.

Η τιμή ισορροπίας έχει μειωθεί σε P_1 ($< P_0$) και η ποσότητα ισορροπίας έχει αυξηθεί σε Q_1 ($> Q_0$).

Αντίθετα με πριν, η τιμή και η ποσότητα ισορροπίας κινούνται σε αντίθετες κατευθύνσεις, γιατί το αρχικό και το τελικό σημείο ισορροπίας βρίσκονται επί της ίδιας αμετάβλητης καμπύλης ζήτησης.

Το ακριβές μέγεθος του οικονομικού αποτελέσματος που επιφέρει μια προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς εξαρτάται από την ελαστικότητα ζήτησης και προσφοράς στο αρχικό σημείο ισορροπίας.

Όσον αφορά στην ελαστικότητα ζήτησης:

Αν η καμπύλη ζήτησης ήταν τελείως ανελαστική, όπως η καμπύλη D' , το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί από το E στο Δ. Η τιμή θα είχε μειωθεί σε P_2 ($< P_1 < P_0$) αλλά η ποσότητα θα παρέμενε σταθερή στο Q_0 .

Αν η καμπύλη ζήτησης ήταν τελείως ελαστική, όπως η καμπύλη D'' , το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί από το E στο B. Η τιμή θα παρέμενε σταθερή στο P_0 αλλά η ποσότητα θα είχε αυξηθεί σε Q_2 ($> Q_1 > Q_0$).

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε ότι, για μια δοσμένη μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς, η μεταβολή της τιμής είναι μεγάλη (και της ποσότητας μικρή) όταν η ελαστικότητα ζήτησης είναι μικρή, και η μεταβολή της ποσότητας είναι μεγάλη (και της τιμής μικρή) όταν η ελαστικότητα ζήτησης είναι μεγάλη.

Όσον αφορά στην ελαστικότητα προσφοράς:

Αν η καμπύλη προσφοράς ήταν λίγο πιο ανελαστική (πιο απότομη) στο σημείο ισορροπίας E η νέα καμπύλη προσφοράς θα ήταν πιο ανελαστική (πιο απότομη) στο σημείο B, όπως η S''. Στην περίπτωση αυτή το σημείο ισορροπίας θα είχε μετατοπιστεί (όχι στο A, αλλά) στο Γ που βρίσκεται επί της καμπύλης προσφοράς D πέρα από το A. Το αποτέλεσμα θα ήταν μεγαλύτερες μεταβολές της τιμής και της ποσότητας από εκείνες στο σημείο A.

Επομένως, μικρή ελαστικότητα της προσφοράς σημαίνει μια μεγάλη μετατόπιση κατά μήκος της αμετάβλητης καμπύλης ζήτησης με αποτέλεσμα μεγάλες μεταβολές τόσο της τιμής όσο και της ποσότητας ισορροπίας.

Συμπερασματικά: Μια μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς (προς τα δεξιά ή αριστερά) συνεπάγεται μια *μεγάλη μεταβολή της τιμής* όταν οι *ελαστικότητες ζήτησης και προσφοράς είναι μικρές*, και μια *μεγάλη μεταβολή της ποσότητας* όταν η *ελαστικότητα της ζήτησης είναι μεγάλη και η ελαστικότητα της προσφοράς είναι μικρή*.

Μέχρι εδώ, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε και το παρακάτω γενικό συμπέρασμα πάνω στις μετατοπίσεις των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς: *Όταν οι ελαστικότητες προσφοράς και ζήτησης είναι μικρές, οι μετατοπίσεις των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς προκαλούν μεγάλες διακυμάνσεις της τιμής.*

Τι γίνεται όμως με το συνολικό έσοδο στην περίπτωση των μετατοπίσεων της καμπύλης προσφοράς;

Η απάντηση εδώ δεν είναι το ίδιο απλή με την περίπτωση των μετατοπίσεων της καμπύλης ζήτησης, γιατί, όπως ήδη σημειώσαμε σχετικά, η τιμή και η ποσότητα ισορροπίας μετατοπίζονται σε αντίθετες κατευθύνσεις, καθώς το σημείο ισορροπίας μετατοπίζεται επί της αμετάβλητης καμπύλης ζήτησης.

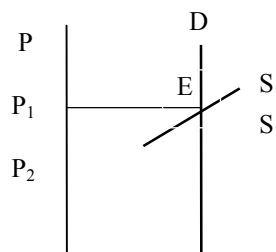
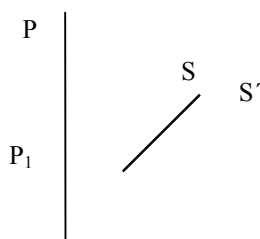
Το αποτέλεσμα εξαρτάται από την ελαστικότητα ζήτησης.

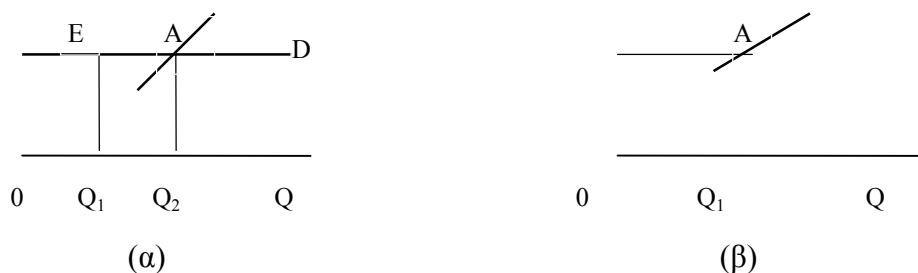
Στο τελευταίο μας διάγραμμα τα σημεία E (αρχικό σημείο ισορροπίας) και A (τελικό σημείο ισορροπίας) βρίσκονται επί της δεδομένης αμετάβλητης καμπύλης ζήτησης D. Αν η ζήτηση είναι *ελαστική* πάνω στο "τόξο" EA το συνολικό έσοδο θα αυξηθεί σε μια προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς. Και αντίθετα για μια προς τα αριστερά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς. Αν η ζήτηση είναι *ανελαστική* το συνολικό έσοδο θα μειωθεί σε μια προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς. Και αντίθετα για μια προς τα αριστερά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς.

Το επόμενο διάγραμμα 3.24 δείχνει παραστατικά τις δυο πιο πάνω περιπτώσεις αποτυπώνοντας δυο ακραίες εκδοχές της ελαστικότητας ζήτησης.

Στην (α), της τελείως ελαστικής ζήτησης, η προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς αυξάνει το συνολικό έσοδο κατά το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου Q_1Q_2AE . Και αντίθετα για αριστερή μετατόπιση.

Στη (β), της τελείως ανελαστικής ζήτησης, η προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς μειώνει το συνολικό έσοδο κατά το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου P_2AEP_1 . Και αντίθετα για αριστερή μετατόπιση.

Διάγραμμα 3.24.

Γνωρίζοντας ότι τα τρόφιμα είναι κατά βάση αγαθά χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης, μπορούμε λοιπόν να αντιληφθούμε ότι η αύξηση της γεωργικής παραγωγής μειώνει αντί να αυξάνει το εισόδημα των αγροτών (με συνέπεια και τις λεγόμενες “χωματερές”, δηλαδή τη θεληματική καταστροφή μέρους της παραγωγής, για τη μείωση της προσφοράς, που ισοδυναμεί με προς τα αριστερά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς).

3.9.3. Μετατοπίσεις καμπυλών και μετακινήσεις κατά μήκος των καμπυλών

Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη διάκριση αυτή.

Δυο παραδείγματα:

α. Η αύξηση της τιμής του αιγοπρόβειου κρέατος προκαλεί αύξηση της προσφοράς του. Πρόκειται για μετακίνηση κατά μήκος της καμπύλης προσφοράς της αγοράς αιγοπρόβειου κρέατος.

β. Η αύξηση στη ζήτηση αιγοπρόβειου κρέατος προκαλεί αύξηση της τιμής του. Πρόκειται για προς τα δεξιά μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης της αγοράς αιγοπρόβειου κρέατος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ

4.1. Η συμπεριφορά του καταναλωτή

4.1.1 Η σημασία της

Στο προηγούμενο κεφάλαιο 3, έγινε δεκτό πως η αγοραία καμπύλη ζήτησης έχει συνήθως αρνητική κλίση, εκφράζουσα τη συνήθως αρνητική σχέση μεταξύ ζητούμενης ποσότητας (εξαρτημένη μεταβλητή) και τιμής (ανεξάρτητη μεταβλητή) ενός αγαθού (νόμος της ζήτησης). Αρκεστήκαμε τότε σε μια πρώτη οικονομική αιτιολόγηση αυτής της σχέσης. Στο κεφάλαιο αυτό θα προχωρήσουμε σε μια πιο συστηματική διερεύνηση των αιτιωδών παραγόντων του νόμου της ζήτησης, η οποία και προϋποθέτει την κατανόηση της *συμπεριφοράς του καταναλωτή*, δηλαδή των παραμέτρων που διαμορφώνουν τις αποφάσεις του πάνω στους εναλλακτικούς τρόπους διάθεσης του εισοδήματός του.

Η σημασία αυτής της κατανόησης είναι κεφαλαιώδης για τη (νεοκλασική) οικονομική θεωρία, καθώς η όποια οικονομική δραστηριότητα (θεωρείται πως) υπάρχει, σχεδόν αποκλειστικά, για την ικανοποίηση των απεριόριστων αναγκών και επιθυμιών των ατόμων (καταναλωτών) σε συνθήκες ανεπάρκειας των οικονομικών πόρων (οικονομικό πρόβλημα στη βάση του νόμου της ανεπάρκειας).

Δεδομένου δε ότι, όπως ήδη ξέρουμε, η παραγωγή έχει διαχωριστεί από την κατανάλωση στις συνθήκες της σύγχρονης (καπιταλιστικής) οικονομίας της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, πρέπει να υπάρχει ένα σύστημα πληροφόρησης μέσω του οποίου οι παραγωγοί θα λαμβάνουν γνώση των επιθυμιών των καταναλωτών. Είναι, λοιπόν, οι επιλογές των καταναλωτών που, εκφράζοντας το βαθμό επιτακτικότητας των διάφορων αναγκών, συνιστούν την απαραίτητη για τους παραγωγούς πληροφορία, και θέτουν τον πρώτο και βασικό πόλο για το σχηματισμό (του συστήματος) των τιμών της αγοράς (δηλαδή του μηχανισμού μηνυμάτων, αυθόρμητου και αόρατου συντονισμού οικονομικών μονάδων και ανθρώπων). Οι αποφάσεις των παραγωγών δεν μπορούν παρά να βασίζονται κατά κύριο λόγο στις ενδείξεις της αγοράς, δηλαδή στις τιμές που αντανακλούν τις προτιμήσεις των καταναλωτών (βλ. και προτεραιότητα της κατανάλωσης έναντι της παραγωγής).

4.1.2. Οι δυο θεωρίες

Οι θεωρητικές μέθοδοι μελέτης της συμπεριφοράς του καταναλωτή (θεωρίες της ζήτησης) είναι βασικά δύο. Η ιστορική προσέγγιση της *χρησιμότητας* και η προσέγγιση μέσω των λεγόμενων *καμπυλών αδιαφορίας*.

Η πρώτη ονομάζεται συνήθως *θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας* (Cardinal Utility) γιατί στηρίζεται στην υπόθεση της απόλυτα μετρήσιμης υποκειμενικής χρησιμότητας.

Η δεύτερη, με την οποία και κυρίως θα ασχοληθούμε, ονομάζεται *θεωρία της τακτικής χρησιμότητας* (Ordinal Utility) γιατί δεν απαιτεί την υποκειμενική γνώση του

απόλυτου μεγέθους της χρησιμότητας, αλλά μονάχα τη δυνατότητα διαβάθμισης ή ιεράρχησης διάφορων αγαθών ή συνδυασμών αγαθών αναλόγως της παρεχόμενης από αυτά ικανοποίησης στον καταναλωτή.

4.2. Η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας

Η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας, αποτελεί την ιστορική απαρχή της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας.⁷⁴

4.2.1 Οι βασικές υποθέσεις

Η χρησιμότητα είναι η (αντικειμενική) ικανότητα ενός αγαθού να ικανοποιεί μια συγκεκριμένη ανάγκη.

Η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας ενδιαφέρεται για την υποκειμενική πρόσληψη αυτής της αντικειμενικής ικανότητας ικανοποίησης. Θεωρεί έτσι τον καταναλωτή (ή το νοικοκυριό) σαν μια «μηχανή» που καταναλώνει (αντικειμενικά) χρήσιμα αγαθά για να παράγει ένα νέο, ψυχολογικό, προϊόν. Το προϊόν αυτό αποκαλείται, επίσης, *χρησιμότητα*. Πρόκειται, ωστόσο, για την *υποκειμενική*, πλέον, χρησιμότητα (για τον υποκειμενικό μετασχηματισμό της αντικειμενικής χρησιμότητας) ως μέτρο της αξίας των αγαθών (βλ. και επικαθορισμός της αντικειμενικής από την υποκειμενική αξία χρήσης).

Η κατανάλωση, υπό το πρίσμα αυτής της θεωρητικής οπτικής, δε διαφέρει σε τελευταία ανάλυση από την ίδια τη διαδικασία της παραγωγής, αφού και οι δύο έχουν ως τελικό σκοπό την παραγωγή χρησιμότητας. Η κατανάλωση απλώς αποτελεί μόνο το τελικό στάδιο της παραγωγής, τα καταναλισκόμενα αγαθά δεν είναι παρά οι ενδιάμεσες εισροές αυτού του τελικού σταδίου και η χρησιμότητα το τελικό προϊόν, και ταυτόχρονα το κριτήριο, της παραγωγικής διαδικασίας.

Η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας βασίζει τα πορίσματά της στην παραδοχή ότι η χρησιμότητα είναι ένα *απόλυτα* μετρήσιμο μέγεθος. Απόλυτα μετρήσιμο όπως το μήκος, το βάρος, ο όγκος, η θερμοκρασία, η ένταση του αέρα, ή του σεισμού, κ.λπ. Εφόσον, όμως, είναι η ψυχολογική ικανοποίηση κάτι το απόλυτα μετρήσιμο πρέπει να υπάρχει και κάποια μονάδα μέτρησής της. Πράγματι, υπάρχει κατά τη θεωρία αυτή μια τέτοια μονάδα. Η λεγόμενη *χρησιμονάδα* (*util*).⁷⁵

⁷⁴ Εκτός από τους Jevons (1835-1882), Menger (1840-1921), Warlas (1834-1910), στους οποίους αποδίδεται το θεωρητικό υπόδειγμα της απόλυτης χρησιμότητας, «οι ρίζες του υποδείγματος βρίσκονται ακόμα πιο πίσω, στο έργο του Jeremy Bentham (1748-1832), του Nassau William Senior (1790-1864), του Jules Dupuit (1804-1866), του Heinrich Gossen (1810-1854) και πολλών άλλων (Chacholiades 1990-α: 109).

⁷⁵ «Ας φανταστούμε ότι υπάρχει κάτι σαν "όργανο μέτρησης χρησιμονάδων" (μετρητής) το οποίο μετράει πράγματι τη χρησιμότητα. Κάθε καταναλωτής φέρει και ένα τέτοιο όργανο. Καθώς ο τελευταίος καταναλώνει διάφορες ποσότητες από τα διάφορα αγαθά... ο μετρητής καταγράφει την παραγόμενη ποσότητα ωφελιμότητας.

»... Η χρησιμότητα [εντούτοις] είναι *υποκειμενική ποσότητα η οποία δεν είναι παρατηρήσιμη στην πραγματικότητα*. Πρέπει λοιπόν να εγκαταλείψουμε κάθε ελπίδα ότι θα καταφέρουμε ποτέ να την μετρήσουμε άμεσα. Στο βαθμό που εμείς τουλάχιστον γνωρίζουμε, κανείς δεν κατάφερε ποτέ να εφεύρει εκείνο το φανταστικό όργανο μέτρησης χρησιμότητας» (Chacholiades 1990-α: 110).

Η χρησιμότητα που κερδίζει ο καταναλωτής από την κατανάλωση ενός αγαθού σχετίζεται θετικά με την καταναλισκόμενη ποσότητα αυτού του αγαθού και μόνο.

Μπορούμε να εκφράσουμε μαθηματικά τη σχέση αυτή ως:

$$U = f(Q)$$

όπου U είναι η συνολική χρησιμότητα του αγαθού και Q η καταναλισκόμενη ποσότητά του.

Η συνολική χρησιμότητα για έναν καταναλωτή από την κατανάλωση μιας δέσμης («καλαθιού») αγαθών ισούται με το συνολικό άθροισμα των χρησιμοτήτων τις οποίες αποκτά ο καταναλωτής από το κάθε ένα αγαθό ξεχωριστά. Κι αυτό σημαίνει πως η χρησιμότητα ενός αγαθού είναι *ανεξάρτητη* από τη χρησιμότητα ενός άλλου.

Έτσι, αν ένας καταναλωτής καταναλώνει $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ μονάδες των αγαθών $X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$ αντίστοιχα, η συνολική χρησιμότητα για τον καταναλωτή δίνεται από τη συνάρτηση

$$U = U_1(x_1) + U_2(x_2) + U_3(x_3) + \dots + U_n(x_n).$$

Η συνάρτηση αυτή λέγεται *προσθετική* συνάρτηση χρησιμότητας.

4.2.2. Η συνολική χρησιμότητα και η καμπύλη συνολικής χρησιμότητας, η οριακή χρησιμότητα και η καμπύλη οριακής χρησιμότητας

Μπορούμε, λοιπόν, να παρουσιάσουμε τη συνολική χρησιμότητα από κάθε αγαθό σαν συνάρτηση της ποσότητας του αγαθού αυτού που καταναλώνεται από τον καταναλωτή.

Η παρουσίαση αυτή δίνεται με την *καμπύλη συνολικής χρησιμότητας* του τμήματος (α) του διαγράμματος 4.1.

Στον κάθετο άξονα του διαγράμματος δίνεται η συνολική χρησιμότητα (U) και στον οριζόντιο η καταναλισκόμενη ποσότητα από ένα αγαθό ανά μονάδα χρόνου (Q).

Έτσι, όταν ο καταναλωτής καταναλώνει Q_1 μονάδες αγαθού ανά μονάδα χρόνου, η συνολική του χρησιμότητα είναι U_1 (σημείο Α επί της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας). Όταν καταναλώνει Q_2 μονάδες αγαθού ανά μονάδα χρόνου, η συνολική του χρησιμότητα είναι U_2 (σημείο Β επί της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας).

Η κατασκευή της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας βασίζεται σε τρεις θεμελιώδεις και αλληλοσυνδεόμενες θεωρητικές υποθέσεις:

α. Η συνολική χρησιμότητα αυξάνεται με φθίνοντα ρυθμό.⁷⁶

β. Υπάρχει ένα μέγιστο σημείο συνολικής χρησιμότητας (*σημείο κορεσμού*) που αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη ποσότητα καταναλισκόμενου αγαθού ανά μονάδα του χρόνου (*ποσότητα κορεσμού*). Στο διάγραμμά μας το σημείο κορεσμού είναι το σημείο Μ επί της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας και η ποσότητα κορεσμού η ποσότητα Q_3 .

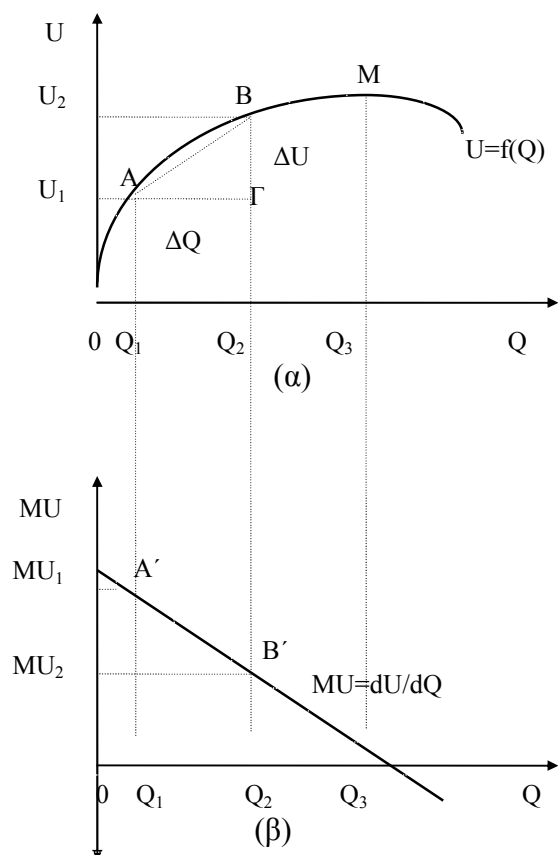
γ. Κάθε αύξηση στην κατανάλωση ενός αγαθού πέρα από την ποσότητα κορεσμού (Q_3) έχει αρνητικές επιπτώσεις επί της συνολικής χρησιμότητας εκ του αγαθού αυτού.

Απαιτείται, στο σημείο αυτό, να εισάγουμε την έννοια της *οριακής χρησιμότητας*.

Η πρόσθετη χρησιμότητα που προκύπτει από μια μοναδιαία αύξηση του ρυθμού της κατανάλωσης ενός αγαθού ανά μονάδα του χρόνου λέγεται οριακή χρησιμότητα.

⁷⁶ Η καμπύλη συνολικής χρησιμότητας έχει τα κοίλα στραμμένα προς τα κάτω· $d^2U/dQ^2 < 0$.

Για παράδειγμα, ας υποθέσουμε πως ένας καταναλωτής αυξάνει την κατανάλωση φρέσκου γάλακτος από 4 σε 5 λίτρα την εβδομάδα, και ότι τότε η συνολική του χρησιμότητα αυξάνει από 40 σε 44 χρησιμονάδες, δηλαδή αυξάνει κατά 4 χρησιμονάδες (44 - 40). Κατά συνέπεια, η οριακή χρησιμότητα του πέμπτου λίτρου φρέσκου γάλακτος ισούται με 4 χρησιμονάδες.

Διάγραμμα 4.1.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματός μας, η οριακή χρησιμότητα που προκύπτει για τον καταναλωτή από την αύξηση της κατανάλωσης ενός αγαθού κατά ΔQ ($= Q_2 - Q_1$) ανά μονάδα χρόνου είναι ίση με ΔU ($= U_2 - U_1$). Επομένως η αύξηση της συνολικής χρησιμότητας που προκύπτει από μια μοναδιαία αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας ανά μονάδα του χρόνου είναι ίση με $\Delta U/\Delta Q$.

Μπορούμε, λοιπόν, να εκφράσουμε μαθηματικά την οριακή χρησιμότητα ως:

$$MU = \Delta U/\Delta Q$$

όπου MU η οριακή χρησιμότητα.

Εφόσον $\Delta Q = 1$, έπεται και ότι:

$$MU = \Delta U.$$

Εναλλακτικά, και για απειροστικώς μικρές μεταβολές της καταναλισκόμενης ποσότητας ενός αγαθού ανά μονάδα του χρόνου, μπορούμε να εκφράσουμε την οριακή χρησιμότητα και ως:

$$MU = dU/dQ.^{77}$$

⁷⁷ Δηλαδή, η οριακή χρησιμότητα δίνεται από την παράγωγο της συνάρτησης συνολικής χρησιμότητας.

Γραφικά, η οριακή χρησιμότητα δίνεται από την κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας στο σημείο του τρέχοντος ρυθμού κατανάλωσης ενός αγαθού.

Ας δούμε γιατί:

Στα δεδομένα του διαγράμματος που και πριν χρησιμοποιήσαμε, ο λόγος $\Delta U/\Delta Q$ ($= MU$) εκφράζει τη μεταβολή στη συνολική χρησιμότητα ($U_2 - U_1$) λόγω μεταβολής της καταναλισκόμενης ποσότητας του αγαθού ανά μονάδα χρόνου ($Q_2 - Q_1$). Ο λόγος όμως αυτός δίνει την κλίση του ευθύγραμμου τμήματος AB. Μπορούμε να φανταστούμε ότι η αύξηση στο ρυθμό της κατανάλωσης του αγαθού (ΔQ) γίνεται ολόένα και πιο μικρή έτσι που το σημείο B να πλησιάζει διαρκώς προς το σημείο A κατά μήκος της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας. Καθώς συμβαίνει αυτό, η κλίση του AB προσεγγίζει την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο A. Επομένως, η οριακή τιμή του λόγου $\Delta U/\Delta Q$, που παριστά την οριακή χρησιμότητα για απειροστικώς μικρές μεταβολές της καταναλισκόμενης ποσότητας του αγαθού ανά μονάδα χρόνου, είναι ίση με την κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας στο σημείο A.

Το (β) τμήμα του διαγράμματος αποτυπώνει την καμπύλη της οριακής χρησιμότητας.⁷⁸ Στον κάθετο άξονα δίνεται η οριακή χρησιμότητα (MU) και στον οριζόντιο η καταναλισκόμενη ποσότητα του αγαθού ανά μονάδα χρόνου (Q).

Εφόσον η οριακή χρησιμότητα δίνεται από την κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας, συνάγεται ότι, η καμπύλη οριακής χρησιμότητας αποτελεί αντανάκλαση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας.

Συγκεκριμένα:

α. Το κοίλον της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας (που σημαίνει πως η οριακή χρησιμότητα μειώνεται καθώς η καταναλισκόμενη ποσότητα ενός αγαθού αυξάνεται) αντανακλάται στην αρνητική κλίση της καμπύλης οριακής χρησιμότητας.⁷⁹

β. Η θετική κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας στο 0 αντανακλάται στη θετική τεταγμένη της καμπύλης οριακής χρησιμότητας.

γ. Η μηδενική κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας στο σημείο κορεσμού M (μεγιστοποίηση της συνολικής χρησιμότητας για ποσότητα κορεσμού Q_3) αντανακλάται στην τεταγμένη της καμπύλης οριακής χρησιμότητας (οριακή χρησιμότητα 0 για ποσότητα Q_3).⁸⁰

δ. Η αρνητική κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας μετά το σημείο κορεσμού (που σημαίνει αρνητική οριακή χρησιμότητα) αντανακλάται στο πέρασμα της καμπύλης οριακής χρησιμότητας κάτω από τον οριζόντιο άξονα μετά την ποσότητα κορεσμού.⁸¹

Εφόσον για κάθε ρυθμό κατανάλωσης η οριακή χρησιμότητα είναι ίση με την κλίση της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας, συνάγεται και ότι για κάθε ρυθμό κατανάλωσης η συνολική χρησιμότητα είναι ίση με το εμβαδόν της περιοχής κάτω από την καμπύλη οριακής χρησιμότητας, από το 0 μέχρι το συγκεκριμένο ρυθμό κατανάλωσης.⁸²

⁷⁸ Η συνάρτηση συνολικής χρησιμότητας είναι της μορφής $U = AQ^2 + BQ$, $A < 0$ και $B > 0$: έτσι η καμπύλη οριακής χρησιμότητας είναι ευθεία γραμμή αρνητικής κλίσης.

⁷⁹ $d^2U/dQ^2 = d(MU) < 0$, φθίνουσα καμπύλη οριακής χρησιμότητας.

⁸⁰ Μηδενική πρώτη παράγωγος της συνάρτησης συνολικής χρησιμότητας (ή οριακή χρησιμότητα ίση με μηδέν) για μέγιστο.

⁸¹ $dU/dQ = MU < 0$, φθίνουσα καμπύλη συνολικής χρησιμότητας.

⁸² Η συνολική χρησιμότητα αντιστοιχεί σε ολόκληρη την περιοχή κάτω από την καμπύλη οριακής χρησιμότητας εφόσον θεωρήσουμε ότι η καταναλισκόμενη ποσότητα του αγαθού αυξάνει κατά απειροστικώς μικρές ποσότητες και όχι κατά ακέραιες μονάδες (βλ. σχετικά και Chacholiades 1990-α: 114-16).

Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό αν σκεφτούμε πως, αφού η οριακή χρησιμότητα ισούται με την αύξηση της συνολικής χρησιμότητας από μια μοναδιαία αύξηση του ρυθμού κατανάλωσης ενός αγαθού ανά μονάδα του χρόνου, η συνολική χρησιμότητα από την κατανάλωση μιας ποσότητας ενός αγαθού ανά μονάδα του χρόνου δεν είναι παρά το άθροισμα των οριακών χρησιμοτήτων.⁸³

Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας και ότι: για κάθε ένα αγαθό υπάρχει και μια διαφορετική καμπύλη οριακής χρησιμότητας, καθώς τα διάφορα αγαθά έχουν διαφορετικές ικανότητες για την ικανοποίηση των αναγκών των καταναλωτών. Αλλά και ότι: για το ίδιο αγαθό η καμπύλη οριακής χρησιμότητάς του διαφέρει για τους διάφορους καταναλωτές, καθώς διαφέρει το υποκείμενο πρόσληψης της (αντικειμενικής) χρησιμότητας του αγαθού.

4.2.3. Ο νόμος της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας

Ήδη, από τις θεωρητικές υποθέσεις κατασκευής της καμπύλης συνολικής χρησιμότητας, και κατ' επέκταση και της καμπύλης οριακής χρησιμότητας, υποδηλώνεται, έστω και εμμέσως, το περιεχόμενο του λεγόμενου «*νόμου της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας*», που και αποτελεί την ουσιώδη προϋπόθεση αυτών των υποθέσεων.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό: *Καθώς ο καταναλωτής αυξάνει την καταναλισκόμενη ποσότητα κάποιου αγαθού ανά μονάδα του χρόνου, η συνολική (ψυχολογική) χρησιμότητα την οποία απολαμβάνει απ' αυτήν την κατανάλωση αυξάνεται, ωστόσο, μετά από κάποιο συγκεκριμένο σημείο, η επιπρόσθετη (οριακή) χρησιμότητα που προκύπτει από την κατανάλωση επιπλέον ποσότητας του αγαθού ανά μονάδα του χρόνου τείνει να μηδενιστεί.*

Στη διατύπωση αυτή του νόμου, δε δηλώνεται πως η οριακή χρησιμότητα αρχίζει να φθίνει από την πρώτη μονάδα κατανάλωσης, όπως, αντίθετα, δείχνει το διάγραμμά μας. Ο νόμος της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας λέει απλώς ότι *η οριακή χρησιμότητα θα αρχίσει να φθίνει από κάποιο σημείο κατανάλωσης και μετά, και τελικά θα τείνει προς μηδενισμό*. Κι αυτό σημαίνει πως η οριακή χρησιμότητα ενός αγαθού μπορεί και να μην είναι φθίνουσα σε κάθε ύψος συνολικής χρησιμότητας.

Υποστηρίζεται, πράγματι η άποψη, ότι για πολλά αγαθά η οριακή χρησιμότητα είναι αρχικά αύξουσα (για τις πρώτες τουλάχιστο μονάδες κατανάλωσής τους) και ακολούθως βαίνει φθίνουσα.⁸⁴

Βάση της υπόθεσης για την ύπαρξη του νόμου της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας είναι η λεγόμενη «*αρχή του κορεσμού των αναγκών*» (των ατομικών (υποκειμενικών) αναγκών και επιθυμιών), η οποία θεωρείται ως δεδομένη από την κοινή πείρα.⁸⁵

Σύμφωνα με την αρχή αυτή, καμιά επιθυμία ή ανάγκη δεν είναι ακόρεστη σε ατομικό (υποκειμενικό) επίπεδο, αφού ο καθένας δεν μπορεί να καταναλώσει παρά *πεπερασμένη μόνο ποσότητα* από το οποιοδήποτε αγαθό. Η πεπερασμένη αυτή

⁸³ Αφού MU παράγωγος της συνάρτησης U, έπεται και ότι το ολοκλήρωμα της MU είναι η συνάρτηση U. Αλλά το ολοκλήρωμα της MU αντιστοιχεί σε ολόκληρη την περιοχή κάτω από την καμπύλη MU.

⁸⁴ «Τούτο συμβαίνει εκδήλως οσάκις το αγαθόν χαρακτηρίζεται υπό αδιαιρετότητας και χρησιμοποιείται από κοινού υπό δύο ή πλείονων καταναλωτών» (Παυλόπουλος 1971: 25-6).

⁸⁵ «Ο Marshall υποδεικνύει [...] πως υπάρχει ένα όριο στην ικανοποίηση κάθε ανάγκης, που διατυπώνεται στο "Νόμο του Κορεσμού των αναγκών" ή το "*Νόμο της φθίνουσας χρησιμότητας*"» (Θεοχάρης 1980: 233).

ποσότητα κατανάλωσης ενός αγαθού ανά μονάδα του χρόνου για τον κάθε καταναλωτή αντιστοιχεί στο σημείο κορεσμού, δηλαδή μεγιστοποίησης της συνολικής (ψυχολογικής) χρησιμότητας που απολαμβάνει. Επομένως, η κατανάλωση θα διευρύνετο πριν το σημείο κορεσμού (θετική οριακή χρησιμότητα) αλλά θα σταματούσε εκεί (μηδενική οριακή χρησιμότητα), αφού επιπρόσθετη, της ποσότητας κορεσμού, καταναλισκόμενη ποσότητα του αγαθού ανά μονάδα χρόνου έχει ως μόνο αποτέλεσμα τη μείωση της συνολικής (ψυχολογικής) ικανοποίησης του καταναλωτή (αρνητική οριακή χρησιμότητα).

Η μετάβαση από θετικές, στη μηδενική και εν συνεχεία σε αρνητικές τιμές οριακής χρησιμότητας είναι κι ένας άλλος τρόπος για να πούμε ότι η οριακή χρησιμότητα φθίνει.

4.2.4. Φθίνουσα οριακή χρησιμότητα και ισορροπία του καταναλωτή

Σκοπός του καταναλωτή είναι, δεδομένου του χρηματικού εισοδήματός του μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και των τιμών των αγαθών, να κατανείμει τις δαπάνες του ανάμεσα στα διάφορα αγαθά με τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η συνολική χρησιμότητα που μπορεί να απολάβει από την κατανάλωσή τους.

Εννοείται, πρώτα απ' όλα, ότι ο σκοπός αυτός προϋποθέτει πως ο καταναλωτής ξοδεύει όλο του το χρηματικό εισόδημα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου στην κατανάλωση αγαθών. Διαφορετικά, θα μπορούσε πάντα να αυξήσει τη συνολική του χρησιμότητα με αύξηση της δαπάνης του ή η συνολική του χρησιμότητα θα ήταν μικρότερη της μέγιστης δυνατής αν δε δαπανούσε ολόκληρο το εισόδημα του για την κατανάλωση αγαθών.

Υπάρχει, ωστόσο, ένας κανόνας για το πώς μπορεί να μεγιστοποιηθεί η συνολική χρησιμότητα του καταναλωτή;

Υπάρχει και λέγεται «*αρχή των ίσων οριακών μεταβολών*».⁸⁶

Σύμφωνα με την αρχή αυτή ο καταναλωτής μπορεί να μεγιστοποιήσει τη συνολική του χρησιμότητα κατανέμοντας το χρηματικό εισόδημά του μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου ανάμεσα στα διάφορα αγαθά με τέτοιο τρόπο ώστε *η οριακή χρησιμότητα της τελευταίας νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται για ένα αγαθό να είναι ίση με την οριακή χρησιμότητα της τελευταίας νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται για ένα οποιοδήποτε άλλο αγαθό*.

Ας διασαφηνίσουμε το παραπάνω με ένα απλό παράδειγμα.

Έστω ένας καταναλωτής και δυο αγαθά· το αγαθό X και το αγαθό Y.

Ας υποθέσουμε πως διαπιστώνεται ότι η οριακή χρησιμότητα της τελευταίας δραχμής που ξοδεύεται στο αγαθό X είναι ίση με 8 χρησιμονάδες ενώ η οριακή χρησιμότητα της τελευταίας δραχμής που ξοδεύεται στο αγαθό Y είναι 6 χρησιμονάδες.

Έχει άραγε γι' αυτόν τον καταναλωτή νόημα η ανακατανομή των δαπανών του, έτσι που, δεδομένου του χρηματικού εισοδήματός του σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, να αυξηθεί η συνολική του χρησιμότητα;

Έχει.

Και να γιατί:

Ας υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής μεταφέρει 1 δρχ. από το αγαθό Y στο αγαθό X. Αυτό σημαίνει μείωση των δαπανών του για το αγαθό Y κατά 1 δρχ. και απώλεια

⁸⁶ «Η αρχή των ίσων οριακών μεταβολών διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Gossen το 1854» (Chacholiades 1990-α:145).

χρησιμότητας 6 χρησιμονάδων. Σημαίνει, όμως, και αύξηση των δαπανών του για το αγαθό X και κέρδος 8 χρησιμονάδων επιπλέον. Κατά συνέπεια η συνολική χρησιμότητα του καταναλωτή αυξήθηκε κατά $8 - 6 = 2$ χρησιμονάδες.

Όταν η χρησιμότητα της τελευταίας δραχμής που ξοδεύεται στο αγαθό X είναι ίση με την οριακή χρησιμότητα της τελευταίας δραχμής που ξοδεύεται στο αγαθό Y, ο καταναλωτής αυτός δεν μπορεί πλέον να αυξήσει τη συνολική χρησιμότητά του μεταφέροντας δραχμές από το ένα αγαθό στο άλλο. Επομένως, ο καταναλωτής μας έχει μεγιστοποιήσει τη συνολική χρησιμότητά του, εφόσον ξοδεύει όλο το χρηματικό εισόδημά του μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

Ισορροπία του καταναλωτή λέγεται η κατάσταση εκείνη κατά την οποία ένας καταναλωτής, δεδομένου χρηματικού εισοδήματος μέσα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και για δεδομένες τις τιμές των αγαθών, μεγιστοποιεί τη συνολική χρησιμότητά του διαθέτοντας όλο το εισόδημά του.

Στη βάση όσων εκθέσαμε μπορούμε, λοιπόν, να δώσουμε τις βασικές συνθήκες της ισορροπίας ενός καταναλωτή που έχει να επιλέξει μεταξύ δυο αγαθών (για λόγους, εννοείται, απλούστευσης).

Αυτές είναι δύο.

Η πρώτη συνθήκη ισορροπίας του καταναλωτή είναι:

$$xP_X + yP_Y = I$$

όπου x και y είναι κατεχόμενες από τον καταναλωτή ποσότητες δυο αγαθών X και Y, P_X και P_Y οι αντίστοιχες δεδομένες (σταθερές) τιμές τους ανά μονάδα αγαθού, I το δεδομένο (σταθερό) χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Η εξίσωση αυτή λέγεται *εξίσωση καταναλωτικών δυνατοτήτων* (ή *εξίσωση εισοδηματικού περιορισμού* ή απλώς *εισοδηματική εξίσωση*).

Σε ό,τι εδώ μας απασχολεί, η εξίσωση περιγράφει την πρώτη προϋπόθεση (συνθήκη) μεγιστοποίησης της συνολικής χρησιμότητας του καταναλωτή: *ο καταναλωτής πρέπει να δαπανήσει όλο του το εισόδημα στα υπό συζήτηση αγαθά για να μεγιστοποιήσει τη συνολική του χρησιμότητα με δεδομένο εισόδημα.*

Η δεύτερη συνθήκη ισορροπίας του καταναλωτή είναι:

$$MU_X/P_X = MU_Y/P_Y$$

όπου MU_X είναι η οριακή χρησιμότητα του αγαθού X, MU_Y η οριακή χρησιμότητα του αγαθού Y, MU_X/P_X η οριακή χρησιμότητα μιας επιπλέον νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται στο αγαθό X (αφού με μια νομισματική μονάδα αγοράζουμε $1/P_X$ μονάδες από το αγαθό X) και MU_Y/P_Y η οριακή χρησιμότητα μιας επιπλέον νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται στο αγαθό Y (αφού με μια νομισματική μονάδα αγοράζουμε $1/P_Y$ μονάδες από το αγαθό Y).

Πρόκειται για τον τύπο της αρχής των ίσων οριακών μεταβολών.

Όταν ισχύει η ισότητα αυτή, δεδομένης της πρώτης συνθήκης, ο καταναλωτής μεγιστοποιεί τη συνολική χρησιμότητά του. Ήτοι, βρίσκεται σε ισορροπία.⁸⁷

Είναι, εντούτοις, ευσταθής ή ασταθής αυτή η ισορροπία για τον καταναλωτή;

Δεδομένης της πρώτης συνθήκης, ο νόμος της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας εγγυάται ότι είναι ευσταθής, καθώς ο καταναλωτής θα φθάσει στην ισότητα $MU_X/P_X = MU_Y/P_Y$ με οριακές μεταφορές δαπανών από το ένα αγαθό στο άλλο.

⁸⁷ Δεν αλλάζουν σε τίποτα οι δυο αυτές συνθήκες ισορροπίας του καταναλωτή αν αντί δυο αγαθά υποθέσουμε $X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$ αγοραζόμενα από τον καταναλωτή αγαθά σε $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ αγοραζόμενες ποσότητες. Τότε $I = x_1P_1 + x_2P_2 + x_3P_3 + \dots + x_nP_n$ και $MU_1/P_1 = MU_2/P_2 = MU_3/P_3 = \dots = MU_n/P_n$, όπου MU_i είναι η οριακή χρησιμότητα του αγαθού X_i και P_i η τιμή του αγαθού X_i , για $i = 1, 2, 3, \dots, n$.

Ας δούμε γιατί:

Για σταθερές τιμές των αγαθών, έστω ότι σε τυχαία αρχική κατανομή των δαπανών ενός καταναλωτή μεταξύ των αγαθών X και Y ο καταναλωτής αυτός διαπιστώνει ότι $MU_X/P_X > MU_Y/P_Y$. Εφόσον η οριακή χρησιμότητα μιας επιπλέον νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται για το αγαθό X είναι μεγαλύτερη της οριακής χρησιμότητας μιας νομισματικής μονάδας που ξοδεύεται για το αγαθό Y , ο καταναλωτής μεταφέρει νομισματικές μονάδες από το αγαθό Y στο αγαθό X . Έτσι, αυξάνει βαθμιαία την κατανάλωση του αγαθού X και μειώνει την κατανάλωση του αγαθού Y . Καθώς συμβαίνει αυτό, επίσης βαθμιαία, λόγω ακριβώς του νόμου της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας, η οριακή χρησιμότητα του αγαθού X μειώνεται ενώ η οριακή χρησιμότητα του αγαθού Y αυξάνεται. Επομένως ο μεν λόγος MU_X/P_X μειώνεται, ο δε λόγος MU_Y/P_Y αυξάνεται. Όταν ο καταναλωτής θα έχει μεταφέρει αρκετές νομισματικές μονάδες από το αγαθό Y στο αγαθό X οι δυο λόγοι θα γίνουν ίσοι.

Επομένως: Από όποια τυχαία κατανομή των δαπανών του και αν ξεκινήσει ο καταναλωτής θα μετακινηθεί προς την *άριστη* κατανομή λόγω του νόμου της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας. Που σημαίνει και ότι: αν η κατανομή των δαπανών του καταναλωτή είναι άριστη δεν υπάρχει κίνητρο μεταβολής της γιατί η οποιαδήποτε μεταφορά νομισματικών μονάδων από το ένα αγαθό στο άλλο θα οδηγήσει σε μείωση της συνολικής χρησιμότητας του καταναλωτή.

4.2.5. Η καμπύλη ζήτησης και το πλεόνασμα του καταναλωτή

Πώς, όμως, από τις θεωρητικές υποθέσεις της απόλυτης χρησιμότητας εξάγεται η καμπύλη ζήτησης των αγαθών;

Εξάγεται μέσω της μετάφρασης του νόμου της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας σε τιμές.

Ας ακολουθήσουμε την ανάλυση του Marshall και ας «υποθέσουμε πως ένα πρόσωπο αγοράζει 10 lbs. (λίμπρες) τσάι το χρόνο πληρώνοντας 2 σελίνια τη λίμπρα. Αυτό σημαίνει ότι “η διαφορά στην ικανοποίηση που παίρνει αγοράζοντας 9 lbs. είναι αρκετή ώστε να τον κάνει να είναι πρόθυμος να πληρώσει 2 σελίνια τη λίμπρα. Δηλαδή η τιμή των δυο σελινιών τη λίμπρα μετρά την χρησιμότητα γι’ αυτόν του τσαγιού στο όριο ή στο τέλος των αγορών του· μετρά την οριακή χρησιμότητα του τσαγιού γι’ αυτόν» (Θεοχάρης 1980: 233).

Είδαμε πιο πριν πως ο Marshall χρησιμοποιεί την έννοια της τιμής ζήτησης, ως την τιμή που ο καταναλωτής είναι διατεθειμένος να πληρώσει κατά μονάδα αγαθού για μια ορισμένη ποσότητα του αγαθού. «Έτσι στο πιο πάνω παράδειγμα, η τιμή ζήτησεως για μια λίμπρα μόνο τσαγιού μπορεί να είναι 30 σελίνια, και για περισσότερες από 30 λίμπρες η τιμή ζήτησεως είναι μηδέν» (Θεοχάρης 1980: 234).

Εφόσον η τιμή αυτή αντιστοιχεί την οριακή ποσότητα στην οριακή χρησιμότητα είναι η *οριακή τιμή ζήτησης*. «(Στην περίπτωση πιο πάνω είναι 2 σελίνια)» η οριακή τιμή (Θεοχάρης 1980: 234) και η οριακή ποσότητα η 10η λίμπρα τσαγιού.

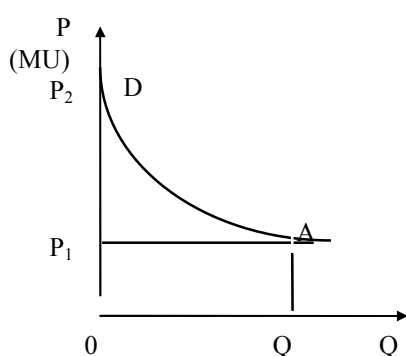
«Από αυτά [ο Marshall] συνάγει το συμπέρασμα ότι, *ceteris paribus*, όσο μεγαλύτερη είναι η ποσότητα που ήδη κατέχει από το αγαθό, τόσο μικρότερη θα είναι η *οριακή τιμή ζήτησεώς του* για το συγκεκριμένο άτομο» (Θεοχάρης 1980: 234) αφού τόσο μικρότερη θα είναι η οριακή χρησιμότητα του αγαθού.

Με βάση «τις παραπάνω σκέψεις ο Marshall οδηγείται στην κατάρτιση του πίνακα των τιμών ζήτησεως του καταναλωτού και της αντίστοιχης καμπύλης ζήτησεως

[...] Ο πίνακας των τιμών ζητήσεως και η καμπύλη ζητήσεως έχουν σαν σκοπό να δείξουν τις διάφορες ποσότητες του αγαθού που ζητούνται στις διάφορες τιμές ζητήσεώς του» με σταθερούς τους άλλους παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τη ζητούμενη ποσότητα (Θεοχάρης 1980: 234-5).

Έτσι, «η καμπύλη ζητήσεως... δίνει την τιμή ζητήσεως που αντιστοιχεί στην οριακή χρησιμότητα κάθε μιας ποσότητας. Είναι, επομένως, στην σκέψη του Marshall η καμπύλη... [ζήτησης] και καμπύλη της οριακής χρησιμότητας» (Θεοχάρης 1980: 236).

Γνωρίζοντας τη διάκριση μεταξύ συνολικής και οριακής χρησιμότητας και έχοντας ξεκαθαρίσει πώς απ' την οριακή χρησιμότητα περνάμε στην καμπύλη ζήτησης του αγαθού για έναν καταναλωτή, μπορούμε να αντιληφθούμε και μια άλλη οικονομική έννοια. Την έννοια του *πλεονάσματος του καταναλωτή*, που αναπτύχθηκε από το Marshall.⁸⁸

Διάγραμμα 4.2.

Έστω η καμπύλη ζήτησης D ενός καταναλωτή για ένα αγαθό, για παράδειγμα το τσάι του Marshall, η οποία είναι ταυτόχρονα και η καμπύλη οριακής χρησιμότητας του τσαγιού για τον καταναλωτή, του διαγράμματος 4.2.

Έστω, επίσης, ότι ο καταναλωτής για τιμή OP_1 ανά κιλό, π.χ., τσαγιού καταναλώνει OQ ποσότητα τσαγιού ανά εβδομάδα, π.χ. Η συνολική του δαπάνη για τσάι ανά εβδομάδα είναι συνεπώς ίση με το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο $OQAP_1$.

Γνωρίζοντας, ωστόσο, ότι η καμπύλη ζήτησης του καταναλωτή είναι και καμπύλη οριακής χρησιμότητας, μπορούμε να αντιληφθούμε και ότι η συνολική χρησιμότητα για τον καταναλωτή στον τρέχοντα ρυθμό κατανάλωσης τσαγιού, δηλαδή OQ ανά εβδομάδα, είναι ίση με την επιφάνεια $OQAP_2$.

Έτσι ο καταναλωτής με δαπάνη $OQAP_1$ απολαμβάνει χρησιμότητα $OQAP_2$.

Το πλεόνασμα του καταναλωτή είναι η διαφορά μεταξύ $OQAP_2$ και $OQAP_1$, δηλαδή είναι ίσο με P_1AP_2 .

4.3. Η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας

⁸⁸ «Η ιδέα δεν είναι νέα... και είχε ήδη προβληθεί από τον Dupuit κάτω από το όνομα "σχετική χρησιμότητα"» (Θεοχάρης 1980: 236).

Η έννοια της απόλυτης (μετρήσιμης) χρησιμότητας θεωρήθηκε αβάσιμη θεωρητικά και ανεφάρμοστη πρακτικά για τη μελέτη της συμπεριφοράς του καταναλωτή, από μεταγενέστερους (νεοκλασικούς) οικονομολόγους.

Οι V. Pareto (1906), E. Slutsky (1915), J. R. Hicks και R. G. D. Allen (1934) έδωσαν με τη θεωρία και τη χρήση της τεχνικής των λεγόμενων *καμπυλών αδιαφορίας* (που είχε εισαχθεί στην οικονομική επιστήμη από τον F. Y. Edgeworth το 1881) μια διαφορετική ερμηνεία της συμπεριφοράς του καταναλωτή, χωρίς τις περιοριστικές υποθέσεις του ποσοτικά μετρήσιμου της (απόλυτης) τακτικής χρησιμότητας και της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας.

Η καμπύλη αδιαφορίας αντικαθιστά στην οικονομική ανάλυση την καμπύλη οριακής χρησιμότητας. Η έννοια της καμπύλης αδιαφορίας δεν έχει ως προϋπόθεσή της τη δυνατότητα μέτρησης από τη μεριά του καταναλωτή του (απόλυτου) μεγέθους της χρησιμότητας που απολαμβάνει από την κατανάλωση καθ' ενός αγαθού. Η βασική εννοιολογική προϋπόθεση της καμπύλης αδιαφορίας είναι η δυνατότητα *μονάχα (τακτικής) ιεράρχησης προτιμήσεων κατανάλωσης συνδυασμών* διαφορετικών ποσοτήτων εκ διαφορετικών αγαθών. Οι *επιλογές του καταναλωτή* αναφέρονται στην ιεράρχηση των προτιμήσεών του, δηλαδή στηρίζονται σε συγκρίσεις τακτικών (και όχι απόλυτων) μεγεθών.

Η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας μας υποδεικνύει, λοιπόν, ότι για τη μελέτη της συμπεριφοράς του καταναλωτή είναι επαρκής μόνο η γνώση της (ιεραρχικής) κλίμακας των προτιμήσεων του καταναλωτή και όχι και του απόλυτου μεγέθους της χρησιμότητας που απολαμβάνει από την κατανάλωση καθ' ενός αγαθού.

Η κλίμακα όμως αυτή προτιμήσεων αναφερόμενη σε συνδυασμούς ποσοτήτων από διαφορετικά αγαθά, υποδηλώνει ευθέως (ή προϋποθέτει) την άρση της υπόθεσης περί ανεξαρτησίας της χρησιμότητας του ενός αγαθού εν σχέσει προς τη χρησιμότητα ενός άλλου αγαθού, που ισοδυναμεί με άρση της υπόθεσης ότι η συνολική χρησιμότητα είναι το συνολικό άθροισμα επιμέρους (ανεξάρτητων) χρησιμοτήτων που απολαμβάνει ο καταναλωτής από την κατανάλωση διάφορων αγαθών (προσθετικότητα).

Η υπόθεση περί ανεξαρτησίας και προσθετικότητας θεωρήθηκε θεωρητικά αβάσιμη καθόσον τα πιο πολλά αγαθά σχετίζονται στον α' ή στο β' βαθμό μεταξύ τους (υποκατάστατα και συμπληρωματικά αγαθά), έτσι που η κατανάλωση του ενός να επηρεάζει την (ενδεχομένως) παρεχόμενη υπό του άλλου χρησιμότητα.

Ο F. Y. Edgeworth (1845-1926) ήταν εκείνος που απέρριψε την υπόθεση περί ανεξαρτησίας και προσθετικότητας της θεωρίας της απόλυτης χρησιμότητας και εισήγαγε τη γενική συνάρτηση χρησιμότητας

$$U = f(x, y).^{89}$$

Η συνάρτηση αυτή δηλώνει ότι η συνολική χρησιμότητα U εξαρτάται από τις ποσότητες x και y των αγαθών X και Y αντίστοιχα που καταναλώνονται συνδυασμένα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο.

Έτσι, η συνολική χρησιμότητα δεν είναι πλέον αποτέλεσμα άθροισης ανεξάρτητων χρησιμοτήτων από την κατανάλωση των x και y .

Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε το εξής: Η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας αίροντας τη μη ρεαλιστική υπόθεση του απόλυτα μετρήσιμου της χρησιμότητας (και κατά συνέπεια και την υπόθεση περί ανεξαρτησίας και προσθετικότητας) βρίσκεται, από θεωρητική άποψη, ένα βήμα πίσω από τη θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας, καθώς απλώς παρακάμπτει το κρίσιμο επιστημονικό ερώτημα

⁸⁹ Για περισσότερα αγαθά $X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$ και αντίστοιχες καταναλισκόμενες ποσότητες σε μια δεδομένη περίοδο $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$, η συνάρτηση γίνεται $U = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$.

πάνω στο ποια είναι η «ουσία» της αξίας των εμπορευμάτων (το οποίο η πρόγόνός της θεωρία επιχείρησε να απαντήσει) καταφεύγοντας στα οικονομικά επιφαινόμενα στη βάση του (νεοκλασικού) υποκειμενισμού: κλίμακα προτιμήσεων του καταναλωτή.

Δεν είναι τυχαία από αυτήν την άποψη η παρακάτω θέση - χλευασμός του Pareto πάνω στην (κλασική και μαρξική) αναζήτηση του εσωτερικού μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, της κρυμμένης πίσω από τη μορφή των τιμών «ουσίας»: «Ξέραμε την ενσάρκωση του Βούδα, εδώ έχουμε την ενσάρκωση της αξίας. Τι να είναι άραγε αυτή η μυστήρια οντότητα;... Και το κυριότερο πώς μετριέται;... είναι πραγματικά περιττό να μπλεκόμαστε με αυτές τις μεταφυσικές οντότητες» (Pareto 1971: 177).⁹⁰ Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα στο μέρος Δ'.

4.3.1. Οι επιλογές του καταναλωτή

Για να γίνει πλήρως αντιληπτή η έννοια των καμπυλών αδιαφορίας απαιτείται να ξεκαθαριστεί προηγουμένως το ζήτημα των επιλογών του καταναλωτή.

Από την άποψη του (τυπικού) καταναλωτή επιλογή σημαίνει να διαλέξει για κατανάλωση κάποια αγαθά σε συγκεκριμένες ποσότητες μεταξύ πολλών και διαφορετικών αγαθών. Δηλαδή να επιλέξει μεταξύ διαφορετικών συνδυασμών ή *δεσμών* (ή *καλαθιών*) αγαθών.

Για λόγους απλούστευσης, θα περιορίσουμε την ανάλυσή μας σε δυο μονάχα αγαθά, έστω X και Y.

Για λόγους επίσης ευκολίας, θα υποθέσουμε ότι τα αγαθά αυτά είναι τελείως διαιρετά.⁹¹

Στον οριζόντιο και κάθετο άξονα του διαγράμματος 4.3 μετρώνται θετικές ποσότητες του αγαθού X και Y αντίστοιχα.

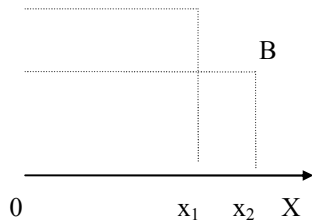
Το σημείο A στο χώρο YOX μας δείχνει ότι μια δέσμη αγαθών μπορεί να αποτελείται από x_1 μονάδες του αγαθού X και y_2 του αγαθού Y. Ο συνδυασμός αυτός μπορεί να αναφερθεί απλώς ως A ή ως ζεύγος (x_1, y_2) .

Το σημείο B στον ίδιο χώρο μας δείχνει ότι μια άλλη δέσμη αγαθών μπορεί να αποτελείται από x_2 μονάδες του αγαθού X και y_1 μονάδες του αγαθού Y. Ο συνδυασμός αυτός μπορεί να αναφερθεί απλώς ως B ή ως ζεύγος (x_2, y_1) .

⁹⁰ Και απεμπλεκόμενος ο ίδιος από τη «μεταφυσική οντότητα» της αξίας διερεύνησε τις σχέσεις ανταλλαγής ως την ισορροπία στο «σημείο επαφής των καμπυλών αδιαφορίας των... συναλλασσομένων [...] Αυτό το σημείο ισορροπίας... έχει αποκληθεί "άριστο σημείο κατά Pareto" ή το "όπτιμouμ του Pareto"» (Θεοχάρης 1980: 258). Βλ. και Varian χ.χ.έ.-β: 190-2.

⁹¹ Η υπόθεση αυτή δεν είναι ανεδαφική. Αν θυμηθούμε ότι η μικροοικονομική θεωρία ενδιαφέρεται κυρίως για μεταβλητές ροής, μπορούμε να αντιληφθούμε υπό ποια έννοια κι ένα αδιαίρετο αγαθό είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως διαιρετό στο χρόνο. Για παράδειγμα αν η χρονική περίοδος αναφοράς είναι η εβδομάδα και πηγαίνω στο θέατρο κάθε τέσσερις εβδομάδες, δεν μπορώ βέβαια να έχω σε μια συγκεκριμένη εβδομάδα το 1/4 μιας θεατρικής παράστασης. Θα έχω ή μία ή καμία. Εφόσον όμως πληρώνω για μια θεατρική παράσταση ανά τέσσερις εβδομάδες μπορώ να πω ότι κατά μέσο όρο έχω το 1/4 μιας θεατρικής παράστασης ανά εβδομάδα.

Διάγραμμα 4.3.

Ο χώρος $Y0X$, που συντίθεται από άπειρους συνδυασμούς (δέσμες - σημεία του χώρου) διαφορετικών ποσοτήτων εκ των αγαθών X και Y , ονομάζεται *χώρος των αγαθών* ή *εμπορευματικός χώρος*. Ο καταναλωτής θα επιλέξει μια δέσμη αγαθών (ή ένα σημείο) απ' αυτόν το χώρο.

Υπάρχουν τέσσερα βασικά αξιώματα που διέπουν μια θεωρούμενη ως ορθολογική επιλογή ενός καταναλωτή, στα πλαίσια της θεωρίας της τακτικής χρησιμότητας.

α. *Το αξίωμα της σύγκρισης*: Για δυο διαφορετικές δέσμες αγαθών, έστω τη δέσμη A και τη δέσμη B , ο καταναλωτής πρέπει να μπορεί να δηλώσει αν προτιμάει την A από τη B ή τη B από την A ή είναι αδιάφορος μεταξύ της A και της B , που σημαίνει ότι τις βρίσκει εξίσου ελκυστικές για τις προτιμήσεις του. Πρέπει δηλαδή ο καταναλωτής να μπορεί να εκφράσει με ενεργό τρόπο προτίμηση ή αδιαφορία μεταξύ διαφορετικών δεσμών αγαθών.

β. *Το αξίωμα της συνέπειας*: Αν ο καταναλωτής προτιμάει τη δέσμη A από τη δέσμη B σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, πρέπει σε μια επόμενη χρονική στιγμή (για σταθερές γενικά συνθήκες) να εξακολουθεί να προτιμάει τη δέσμη A από τη δέσμη B . Αν δε συμβαίνει αυτό, αν δηλαδή σε μια επόμενη χρονική στιγμή (και για σταθερές γενικά συνθήκες) ο καταναλωτής εμφανίζεται να προτιμάει τη δέσμη πλέον B αντί της δέσμης A τότε η συμπεριφορά του είναι τυχαία (απρόβλεπτη και ασυνεπής). Κάτω από τέτοιες συνθήκες δεν μπορεί να διαμορφωθεί θεωρία της συμπεριφοράς του καταναλωτή, γιατί δεν υπάρχει κανονικότητα, δηλαδή δεν υπάρχει δυνατότητα θεωρητικής θεμελίωσης αιτιωδών σχέσεων. Η ισχύς του αξιώματος της συνέπειας προφανώς προεκτείνεται και στην περίπτωση που ο καταναλωτής παρουσιάζεται αδιάφορος μεταξύ των δεσμών A και B .

γ. *Το αξίωμα της μεταβατικότητας*: Αν υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής έχει να επιλέξει μεταξύ τριών δεσμών, π.χ. A , B , Γ , τότε αν προτιμάει την A από τη B και τη B από τη Γ , έπεται και ότι προτιμάει την A από τη Γ . Ή αν είναι αδιάφορος μεταξύ της A και της B και μεταξύ της B και της Γ , τότε είναι και αδιάφορος μεταξύ της A και της Γ .

δ. *Το αξίωμα του μη κορεσμού*: Αν ο καταναλωτής έχει να επιλέξει μεταξύ δυο δεσμών αγαθών, έστω A και B , τότε θα προτιμήσει εκείνη τη δέσμη η οποία περιέχει από κάθε αγαθό τόση ποσότητα όσο και η άλλη και επιπλέον περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα εξ ενός, τουλάχιστον, αγαθού απ' ό,τι η άλλη. Με άλλα λόγια οι προτιμήσεις του καταναλωτή χαρακτηρίζονται από *μονοτονικότητα*, εφόσον ο καταναλωτής προτιμάει μεγαλύτερη ποσότητα έναντι μικρότερης, εξ ενός αγαθού, ή προτιμάει το περισσότερο από το λιγότερο.⁹²

⁹²«Τούτο σημαίνει... ότι ανεξαρτήτως της κατεχομένης ποσότητας ενός αγαθού η οριακή χρησιμότης τούτου είναι μεγαλύτερα του μηδενός» (Παυλόπουλος 1971: 17).

4.3.2. Η έννοια των καμπυλών αδιαφορίας και ο χάρτης αδιαφορίας

Η καμπύλη αδιαφορίας είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων του εμπορευματοικού χώρου (δεσμών αγαθών) για τα οποία ο καταναλωτής είναι αδιάφορος ή, άλλως, ο γεωμετρικός τόπος των σημείων τα οποία είναι εξίσου ελκυστικά από άποψη χρησιμότητας για έναν καταναλωτή ήτοι, παρέχουν ίση χρησιμότητα στον καταναλωτή, κατά την εκτίμησή του ή σύμφωνα με την ιεράρχηση των προτιμήσεών του.

Επιμένουμε στη θέση - διατύπωση χρησιμότητα σύμφωνα με την ιεράρχηση των προτιμήσεων του καταναλωτή, η οποία και (θα) υπονοείται όταν αναφερόμαστε σε (τακτική) χρησιμότητα (και σε επίπεδα --τακτικής-- χρησιμότητας), καθώς στα πλαίσια του θεωρητικού υποδείγματος της τακτικής χρησιμότητας ο «καταναλωτής απλώς επιλέγει ανάμεσα σε εναλλακτικές δέσμες αγαθών. Το κατά πόσο ο καταναλωτής πράγματι αντλεί ωφελιμότητα από την κατανάλωση των αγαθών και πόση ωφελιμότητα είναι ξεχωριστά ζητήματα» (Chacholiades 1990-α: 119).

Εάν είναι ίση (ή σταθερή) η χρησιμότητα την οποία παρέχουν στον καταναλωτή οι διάφοροι συνδυασμοί ποσοτήτων των αγαθών που παριστάνονται από τα άπειρα σημεία μιας καμπύλης αδιαφορίας, μια καμπύλη αδιαφορίας, για τα αγαθά X και Y, μπορεί να παρασταθεί μαθηματικά ως

$$\bar{U} = f(x, y)$$

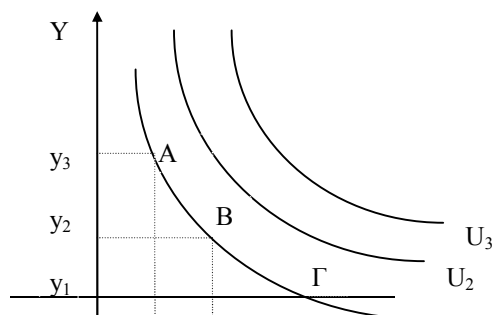
όπου (x, y) είναι (άπειρα) ζεύγη ποσοτήτων των αγαθών X και Y αντίστοιχα για $\bar{U}$ σταθερό.⁹³

Με ποιον τρόπο μπορούμε να κατασκευάσουμε μια καμπύλη αδιαφορίας;

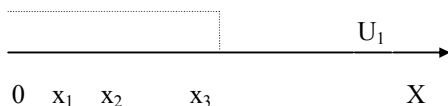
Καθ' υπόθεση, μπορούμε να κατασκευάσουμε μια καμπύλη αδιαφορίας ζητώντας από τον καταναλωτή να μας αποκαλύψει τις (καταναλωτικές) προτιμήσεις του.

Έστω λοιπόν τα δυο αγαθά X και Y και ένας καταναλωτής που μας αποκαλύπτει ότι είναι αδιάφορος μεταξύ των δεσμών A και B, και μεταξύ των δεσμών B και Γ εξ αυτών των αγαθών. Λόγω μεταβατικότητας θα είναι αδιάφορος και μεταξύ των δεσμών A και Γ. Επομένως είναι αδιάφορος μεταξύ των δεσμών A, B, Γ. Άρα, οι τρεις αυτές δέσμες αγαθών πρέπει να βρίσκονται πάνω στην ίδια καμπύλη αδιαφορίας.

Την περίπτωση μας δείχνει η καμπύλη αδιαφορίας U_1 που προκύπτει από τη συνεχή γραμμή που ενώνει τα σημεία A, B, Γ, του διαγράμματος 4.4, στον οριζόντιο και κάθετο άξονα του οποίου μετρώνται θετικές ποσότητες του αγαθού X και Y αντίστοιχα. Ο καταναλωτής, καθότι είναι αδιάφορος μεταξύ των δεσμών A, B, Γ, είναι αδιάφορος μεταξύ των ζευγών $(x_1, y_3) - (x_2, y_2) - (x_3, y_1)$, όπου x_1, x_2, x_3 , ποσότητες του αγαθού X και y_1, y_2, y_3 , ποσότητες του αγαθού Y. Δεδομένου δε ότι, όπως υποθέσαμε, τα αγαθά είναι τελείως διαιρετά, τα άπειρα σημεία της καμπύλης αδιαφορίας U_1 αντιπροσωπεύουν τις άπειρες επιλογές του καταναλωτή που του παρέχουν ένα δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας U_1 .

⁹³ Πρόκειται για συναρτήσεις με μαθηματική μορφή $\bar{U} = x * y$.

Διάγραμμα 4.4.

Οι καμπύλες αδιαφορίας U_2 και U_3 του ίδιου διαγράμματος μας, δείχνουν γεωμετρικούς τόπους δεσμών των αγαθών X και Y έναντι των οποίων ο καταναλωτής είναι αδιάφορος σε διαφορετικό επίπεδο χρησιμότητας (βλ. σχετικά πιο κάτω), σύμφωνα με τις αποκαλύψεις του επί των προτιμήσεών του.

Το σύνολο των καμπυλών αδιαφορίας ενός καταναλωτή, ονομάζεται *χάρτης καμπυλών αδιαφορίας του καταναλωτή* (ή απλώς *χάρτης αδιαφορίας του καταναλωτή*).

Από τα παραπάνω προκύπτει και ότι: Το κρίσιμο δεδομένο είναι ο χάρτης των καμπυλών αδιαφορίας του καταναλωτή, όπως αυτός προκύπτει από τις αποκαλύψεις των προτιμήσεών του. Στη βάση αυτών των προτιμήσεων επιλέγεται η συνάρτηση τακτικής χρησιμότητας $U = f(x, y)$. Η συνάρτηση αυτή πρέπει να ανταποκρίνεται στις προτιμήσεις του καταναλωτή, σύμφωνα με τις αποκαλύψεις του επ' αυτών. «Το γεγονός ότι μπορούμε να ανακατασκευάσουμε τον χάρτη αδιαφορίας», όπως θα δούμε παρακάτω, από τη συνάρτηση $U = f(x, y)$ σημαίνει μόνο πως αυτή «επελέγη προσεκτικά έτσι ώστε να είναι συνεπής με τον χάρτη» (Chacholiades 1990-α: 121).

Ο χάρτης των καμπυλών αδιαφορίας του καταναλωτή παρέχει μια πλήρη περιγραφή των προτιμήσεών του σε δεδομένο χρόνο. Αν αλλάξουν οι προτιμήσεις του καταναλωτή θα μετατοπιστεί ο χάρτης αδιαφορίας του καταναλωτή. Στην ανάλυσή μας (και στη βάση του αξιώματος της συνέπειας) θα υποθέσουμε ότι οι προτιμήσεις του καταναλωτή μένουν αμετάβλητες.

Προσθέτουμε και ότι: Η συγκεκριμένη διάταξη - θέση των καμπυλών και έτσι και του χάρτη αδιαφορίας στον εμπορευματικό χώρο, εξαρτάται από τις αποκαλύψεις των προτιμήσεων του καταναλωτή.

4.3.3. Ιδιότητες των καμπυλών αδιαφορίας και η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης

Οι καμπύλες αδιαφορίας χαρακτηρίζονται από πέντε βασικές ιδιότητες.

α. *Οι καμπύλες αδιαφορίας έχουν αρνητική κλίση*: Η ιδιότητα αυτή απορρέει άμεσα από το αξίωμα του μη κορεσμού.

Μπορούμε να δείξουμε την ιδιότητα αυτή με τη βοήθεια του επόμενου διαγράμματος 4.5.

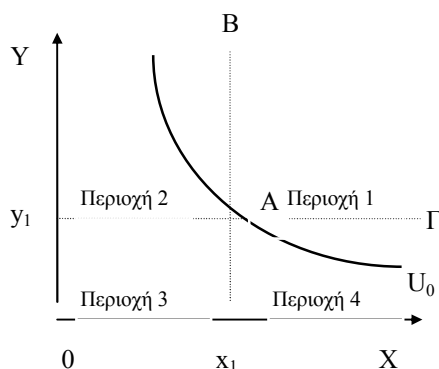
Έστω η καμπύλη αδιαφορίας U_0 ενός καταναλωτή.

Φέρνουμε τις καθέτους επί του σημείου A της καμπύλης αδιαφορίας (Bx_1 και Y_1) οι οποίες διαιρούν τον εμπορευματικό χώρο Y_0X σε τέσσερις περιοχές. Την περιοχή 1 (χώρος $BA\Gamma$), την περιοχή 2 (χώρος BAy_1Y), την περιοχή 3 (χώρος Ay_1Ox_1) και την περιοχή 4 (χώρος ΓAx_1X).

Στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού μπορούμε να αντιληφθούμε ότι:

Κάθε σημείο της περιοχής 1 είναι για τον καταναλωτή προτιμότερο από το σημείο A , καθώς αντιστοιχεί σε συνδυασμό των αγαθών X και Y που είτε περιλαμβάνει μεγαλύτερη ποσότητα και από τα δυο αγαθά (περιοχή 1 πλην των καθέτων AB και $A\Gamma$) είτε περιλαμβάνει μεγαλύτερη ποσότητα εξ ενός τουλάχιστον

αγαθού και ίση εκ του άλλου, έναντι της δέσμης του σημείου A (σημεία επί των καθέτων AB και AΓ).

Διάγραμμα 4.5.

Κάθε σημείο της περιοχής 3 είναι, αντιθέτως, ολιγότερο επιθυμητό για τον καταναλωτή έναντι του σημείου A, καθώς αντιστοιχεί σε συνδυασμό των αγαθών X και Y που είτε περιλαμβάνει μικρότερη ποσότητα και από τα δυο αγαθά (περιοχή 3 πλην των καθέτων Ax_1 και Ay_1) είτε περιλαμβάνει μικρότερη ποσότητα εξ ενός τουλάχιστον αγαθού και ίση εκ του άλλου, έναντι της δέσμης του σημείου A (σημεία επί των καθέτων Ax_1 και Ay_1).

Επομένως, οι περιοχές 1 και 3, συμπεριλαμβανόμενων και των κάθετων ευθειών, δεν περιέχουν σημεία αδιάφορα για τον καταναλωτή.

Κι εφόσον είναι έτσι, με τη μέθοδο του αποκλεισμού μπορούμε να συνάγουμε πως τα όποια αδιάφορα για τον καταναλωτή σημεία θα βρίσκονται στις περιοχές 2 και 4.

Άρα, η καμπύλη αδιαφορίας που περνάει από το σημείο A θα πρέπει να περνάει αναγκαστικά από την περιοχή 2 στην περιοχή 4. Δηλαδή, θα πρέπει να έχει αρνητική κλίση στο σημείο A.

Γενικεύοντας για κάθε σημείο του εμπορευματικού χώρου την παραπάνω συλλογιστική έπεται ότι οι καμπύλες αδιαφορίας έχουν αρνητική κλίση.

Μπορούμε να αντιληφθούμε την ιδιότητα της αρνητικής κλίσης των καμπυλών αδιαφορίας και από μια άλλη οπτική. Έστω, λοιπόν, τα δυο αγαθά X και Y. Η καμπύλη αδιαφορίας εξ ορισμού περιλαμβάνει όλους εκείνους τους συνδυασμούς ποσοτήτων εκ των δυο αγαθών που αξιολογούνται από τον καταναλωτή ως παρέχοντες σ' αυτόν, μέσω της κατανάλωσής τους, ίση χρησιμότητα. Γνωρίζουμε επίσης (στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού) ότι, με δεδομένη την καταναλισκόμενη ποσότητα εκ του ενός αγαθού, η αύξηση της κατανάλωσης εκ του άλλου αγαθού θα επιφέρει αύξηση της χρησιμότητας για τον καταναλωτή και η μείωση της κατανάλωσης μείωση της χρησιμότητας. Επομένως, καθώς κινούμαστε πάνω σε μια καμπύλη αδιαφορίας (από τα πάνω προς τα κάτω ή από τα κάτω προς τα πάνω) η αύξηση της προς κατανάλωση ποσότητας εκ του ενός αγαθού θα πρέπει να συνοδεύεται από μείωση της προς κατανάλωση ποσότητας εκ του άλλου αγαθού, και η μείωση της προς κατανάλωση ποσότητας εκ του ενός αγαθού από αύξηση της προς κατανάλωση ποσότητας εκ του άλλου, έτσι ώστε η χρησιμότητα του καταναλωτή να παραμείνει αμετάβλητη. Άρα, η καμπύλη αδιαφορίας θα πρέπει να σχετίζει αρνητικά τις υπό του καταναλωτή κατεχόμενες ποσότητες των δυο αγαθών X και Y. Δηλαδή, να έχει αρνητική κλίση.

Αφού όμως στη (φανταστική) κίνηση κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας η αύξηση της χρησιμότητας (λόγω της αύξησης της κατεχόμενης ποσότητας εκ του ενός αγαθού) πρέπει να εξουδετερώνεται ή να αντισταθμίζεται με μείωση της χρησιμότητας (μέσω της μείωσης της κατεχόμενης ποσότητας εκ του άλλου αγαθού), και αντίθετα, τότε ισχύει και ότι

$$\Delta x * MU_x + \Delta y * MU_y = 0^{94}$$

όπου $\Delta x * MU_x$ είναι η μεταβολή της χρησιμότητας από τη μεταβολή κατά Δx της κατεχόμενης ποσότητας εκ του αγαθού X, $\Delta y * MU_y$ η μεταβολή της χρησιμότητας από τη μεταβολή κατά Δy της κατεχόμενης ποσότητας εκ του αγαθού Y και μηδέν το συνολικό αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών της χρησιμότητας στην κίνηση κατά μήκος μιας δεδομένης καμπύλης αδιαφορίας.

β. Η υψηλότερη (η περισσότερο απομακρυσμένη από την αρχή των αξόνων) καμπύλη αδιαφορίας αντιπροσωπεύει υψηλότερο επίπεδο χρησιμότητας έναντι της χαμηλότερης ή μια ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας είναι προτιμότερη από μια κατώτερη: Στα δεδομένα του διαγράμματος 4.4 η καμπύλη αδιαφορίας U_3 αντιπροσωπεύει υψηλότερο επίπεδο χρησιμότητας έναντι της καμπύλης αδιαφορίας U_2 και αυτή υψηλότερο επίπεδο χρησιμότητας έναντι της καμπύλης αδιαφορίας U_1 . Η ιδιότητα αυτή είναι επίσης άμεση συνέπεια του αξιώματος του μη κορεσμού.

Μπορούμε να δείξουμε και την ιδιότητα αυτή ανατρέχοντας στο διάγραμμα 4.5 και στη σχετική ανάλυση που εκθέσαμε με τη βοήθεια αυτού του διαγράμματος.

Κάθε καμπύλη αδιαφορίας που είναι ανώτερη της καμπύλης αδιαφορίας U_0 πρέπει να διέρχεται οπωσδήποτε από την περιοχή 1. Κάθε όμως τέτοια καμπύλη αδιαφορίας περιλαμβάνει υποχρεωτικά σημεία - δέσμες αγαθών που είναι προτιμότερες από το A, συνεπώς (και με βάση το αξίωμα της μεταβατικότητας και τον ορισμό των καμπυλών αδιαφορίας), προτιμότερες από τις άπειρες δέσμες αγαθών της καμπύλης U_0 .

Επίσης, κάθε καμπύλη αδιαφορίας που είναι κατώτερη της καμπύλης αδιαφορίας U_0 πρέπει να διέρχεται από την περιοχή 3. Κάθε όμως τέτοια καμπύλη αδιαφορίας περιλαμβάνει υποχρεωτικά σημεία - δέσμες αγαθών που είναι ολιγότερο επιθυμητές από το A, συνεπώς (και με βάση το αξίωμα της μεταβατικότητας και τον ορισμό των καμπυλών αδιαφορίας), ολιγότερο επιθυμητές από τις άπειρες δέσμες αγαθών της καμπύλης U_0 .

Αντιστοιχούμε σε κάθε καμπύλη αδιαφορίας έναν πραγματικό αριθμό, που αποτελεί το όνομα (ή την ταυτότητα) της καμπύλης. Σε μια ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας αντιστοιχούμε ένα μεγαλύτερο θετικό αριθμό έναντι μιας κατώτερης. Η αντιστοίχιση δηλώνει απλά και μόνο τη σειρά προτεραιότητας, δηλαδή την ιεράρχηση των προτιμήσεων του καταναλωτή. Δεν έχει καμιά σημασία η απόλυτη διαφορά των αριθμών· δεν υποδηλώνει τίποτα ως προς την ένταση των προτιμήσεων. Έτσι είναι για μας το ίδιο αν σε τρεις δεδομένες καμπύλες αδιαφορίας ενός καταναλωτή U_1 , U_2 , U_3 , αντιστοιχηθεί η ακολουθία $1 < 2 < 3$ ή $118 < 121 < 2014$. Αρκεί η κατώτερη καμπύλη αδιαφορίας να αντιστοιχεί στο μικρότερο θετικό αριθμό της ακολουθίας των αριθμών και η ανώτερη στον ανώτερο.⁹⁵

⁹⁴ Για να αντιληφθούμε, παραπέρα, την ισχύ της παραπάνω εξίσωσης, έστω μια καμπύλη αδιαφορίας που περιγράφεται από την εξίσωση $\bar{U} = f(x, y)$, όπου $\bar{U}$ κάποιος σταθερός αριθμός. Λαμβάνοντας την ολική παράγωγο (ή το ολικό διαφορικό) της εξίσωσης αυτής θα έχουμε:

$$0 = (\partial f / \partial x) * dx + (\partial f / \partial y) * dy = MU_x * dx + MU_y * dy.$$

⁹⁵ Επομένως η συνάρτηση $U = f(x, y)$ «δεν ορίζεται μονοσήμαντα», αφού «κάθε αρίθμηση (ή συνάρτηση) η οποία διατηρεί την ιεραρχική σειρά των προτιμήσεων του καταναλωτή είναι αποδεκτή». Κι εφόσον είναι έτσι, «κάθε μονοτονικός μετασχηματισμός» της $U = f(x, y)$ είναι μια αποδεκτή συνάρτηση

Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, μπορούμε να αντιληφθούμε και την έννοια της ανακατασκευής του χάρτη αδιαφορίας, δεδομένης μιας συνάρτησης τακτικής χρησιμότητας $U = f(x, y)$. Θέτουμε το U ίσο με ένα πραγματικό αριθμό, έστω τον U_{18} . Ο γεωμετρικός τόπος όλων των σημείων που ικανοποιούν την εξίσωση $U_{18} = f(x, y)$ είναι η αντιστοιχούσα καμπύλη αδιαφορίας. Δίνοντας άλλες τιμές στο U μπορούμε να κατασκευάσουμε όσες καμπύλες αδιαφορίας θέλουμε, εν ολίγοις ολόκληρο το χάρτη αδιαφορίας.

γ. *Οι καμπύλες αδιαφορίας είναι παντού πυκνές:* Η ιδιότητα αυτή απορρέει από το αξίωμα της σύγκρισης και την υπόθεση ότι τα αγαθά είναι τελείως διαιρετά. Ο καταναλωτής είναι πάντα σε θέση να κατατάσσει με βάση τις προτιμήσεις του δυο δέσμες αγαθών σε διαφορετικά επίπεδα χρησιμότητας ή στο αυτό επίπεδο χρησιμότητας (αξίωμα σύγκρισης). Εφόσον κάθε σημείο του εμπορευματικού χώρου αντιστοιχεί σε μια δέσμη αγαθών (υπόθεση τέλειαις διαιρετότητας των αγαθών) έπεται ότι κάθε σημείο του εμπορευματικού χώρου πρέπει να βρίσκεται πάνω σε μια καμπύλη αδιαφορίας υποδεικνύοντας τα σημεία - συνδυασμούς έναντι των οποίων ο καταναλωτής είναι αδιάφορος σε οποιοδήποτε δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας.

δ. *Οι καμπύλες αδιαφορίας δεν τέμνονται μεταξύ τους:* Η ιδιότητα αυτή αποδεικνύεται δείχνοντας ότι σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή αν οι καμπύλες αδιαφορίας τέμνονται μεταξύ τους, οδηγούμαστε σε λογική αντίφαση.

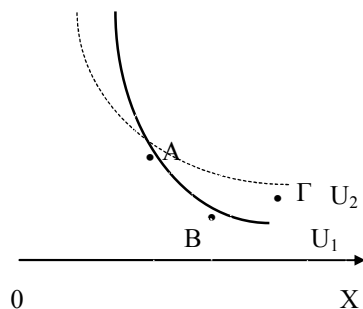
Στην απόδειξη θα μας χρειαστεί το διάγραμμα 4.6.

Έστω η καμπύλες αδιαφορίας U_1 και U_2 ενός καταναλωτή οι οποίες τέμνονται στο σημείο Α. Στη βάση του ορισμού των καμπυλών αδιαφορίας ο καταναλωτής είναι αδιάφορος μεταξύ των σημείων Α και Β που βρίσκονται επί της καμπύλης αδιαφορίας U_1 . Στη βάση του ίδιου ορισμού είναι επίσης αδιάφορος μεταξύ των σημείων Α και Γ που βρίσκονται επί της καμπύλης αδιαφορίας U_2 . Λόγω του αξιώματος της μεταβατικότητας έπεται ότι ο καταναλωτής είναι αδιάφορος και μεταξύ των σημείων Β και Γ. Όμως, στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού γνωρίζουμε ότι το περισσότερο είναι προτιμότερο από το λιγότερο, άρα ο καταναλωτής προτιμάει το σημείο - δέσμη Γ έναντι του Β γιατί αντιστοιχεί σε μεγαλύτερη ποσότητα και για το αγαθό Χ και για το αγαθό Υ. Συνεπώς, η αποδοχή της υπόθεσης περί τεμνόμενων καμπυλών αδιαφορίας οδηγεί σε λογική αντίφαση και έτσι απορρίπτεται. Οι καμπύλες αδιαφορίας δεν έχουν κοινά σημεία, δηλαδή δεν τέμνονται αλλά και δεν εφάπτονται, επίσης.⁹⁶

Y ↑

χρησιμότητας, εφόσον κάθε «μονοτονικός» μετασχηματισμός συνεπάγεται ότι η σειρά μεγέθους των αριθμών του αρχικού συνόλου διατηρείται και στο νέο σύνολο», ήτοι, «κάθε μονοτονικός μετασχηματισμός της συνάρτησης χρησιμότητας αφήνει οπωσδήποτε τις καμπύλες αδιαφορίας αμετάβλητες», πλην μόνο της αριθμησής τους. «Σαν παράδειγμα θεωρείστε τη συνάρτηση $U = xy$ και το μετασχηματισμό $V = U^2 = (xy)^2$. Η καμπύλη αδιαφορίας η οποία αντιστοιχεί στο $U = 5$ δίνεται προφανώς από την εξίσωση $5 = xy$. Η ίδια καμπύλη αδιαφορίας αντιστοιχεί στο $V = 25$ και δίνεται από την εξίσωση $25 = (xy)^2$, ή $5 = xy$ » (Chacholiades 1990-α: 118, 564-5).

⁹⁶ «Στην πραγματικότητα, ο μέσος καταναλωτής δεν είναι σε θέση να διακρίνει ανάμεσα σε ποσότητες που διαφέρουν λίγο μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ο καταναλωτής δεν κάνει συνήθως διάκριση ανάμεσα σε 1,00005 και 1,00006 γαλόνια γάλακτος (ή βενζίνης). Σε τέτοιες περιπτώσεις, *γειτονικές καμπύλες αδιαφορίας είναι εξ ίσου προτιμώμενες (ή ελκυστικές)* παρά το γεγονός ότι η μία βρίσκεται λίγο «ψηλότερα» από την άλλη. Στην οικονομική ορολογία, αυτό εκφράζεται λέγοντας ότι οι καμπύλες αδιαφορίας είναι «παχιές», δηλαδή δεν είναι πλέον καμπύλες με μηδενικό πάχος. Είναι μάλλον στενοί διάδρομοι, οι οποίοι παραβιάζουν τα αξιώματα της μεταβατικότητας και του μη κορεσμού, καθώς και την ιδιότητα της μη τομής» (Chacholiades 1990-α: 560). Περισσότερα επί ειδικών περιπτώσεων καμπυλών αδιαφορίας βλ. στη συνέχεια.

Διάγραμμα 4.6.

ε. Οι καμπύλες αδιαφορίας είναι κυρτές ως προς την αρχή των αξόνων: Η ιδιότητα αυτή των καμπυλών αδιαφορίας συμπληρώνει εκείνη της αρνητικής κλίσης, καθώς χαρακτηρίζει το ρυθμό της υποκατάστασης του ενός αγαθού από το άλλο, ήτοι τη μεταβολή του καταναλωτικού προτύπου, στη φανταστική μας κίνηση επί μιας καμπύλης αδιαφορίας.

Ας δούμε γιατί, επισημαίνοντας πρώτα απ' όλα πως στην οικονομική σημασία της υποκατάστασης ενός αγαθού από το άλλο έχουμε ήδη αναφερθεί. Πρόκειται για τις (στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού) αμοιβαίες, και σε αντίθετη κατεύθυνση, μεταβολές της ποσότητας των αγαθών έτσι που το επίπεδο της χρησιμότητας να παραμείνει αμετάβλητο, επί μιας δεδομένης καμπύλης αδιαφορίας.

Αυτές οι αμοιβαίες μεταβολές, που δεν είναι, λοιπόν, παρά υποκαταστάσεις του ενός αγαθού από το άλλο, πραγματοποιούνται με ένα ρυθμό (ρυθμό υποκατάστασης) ο οποίος μετράται από το λεγόμενο *οριακό λόγο υποκατάστασης του ενός αγαθού από το άλλο* (OLY_{xy} , *οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X* προκειμένου για τα δυο αγαθά X και Y της ανάλυσής μας).

Ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X εκφράζει τη μέγιστη ποσότητα (το μέγιστο αριθμό μονάδων) του αγαθού Y που ο καταναλωτής είναι διατεθειμένος να θυσιάσει ώστε να αποκτήσει μια επιπλέον μονάδα από το αγαθό X, χωρίς να μεταβληθεί η χρησιμότητα την οποία απολαμβάνει.

Η μέγιστη αυτή ποσότητα του αγαθού Y που ο καταναλωτής είναι διατεθειμένος να θυσιάσει για να αποκτήσει μια επιπλέον μονάδα από το αγαθό X, σε δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας, είναι η *οριακή αποτίμηση* του καταναλωτή της μιας επιπλέον μονάδας του αγαθού X.

Πώς μπορούμε να εκφράσουμε μαθηματικά τον οριακό λόγο υποκατάστασης;

Έστω ένας καταναλωτής που είναι διατεθειμένος να θυσιάσει y μονάδες από το αγαθό Y (Δy) ώστε να αποκτήσει x μονάδες από το αγαθό X (Δx). Ο καταναλωτής αυτός είναι συνεπώς διατεθειμένος να θυσιάσει $\Delta y / \Delta x$ μονάδες του αγαθού Y για μια επιπλέον μονάδα του αγαθού X.

Άρα, ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X δίνεται από το (αρνητικό)⁹⁷ πηλίκο $\Delta y / \Delta x$.

Ήτοι:

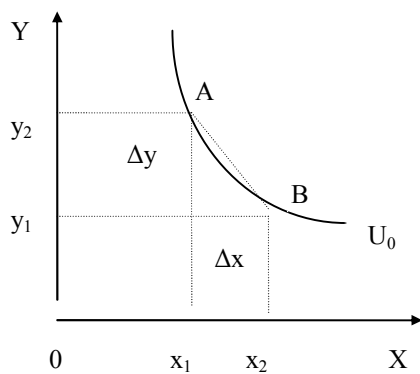
$$OLY_{xy} = -(\Delta y / \Delta x) = |\Delta y / \Delta x|$$

ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

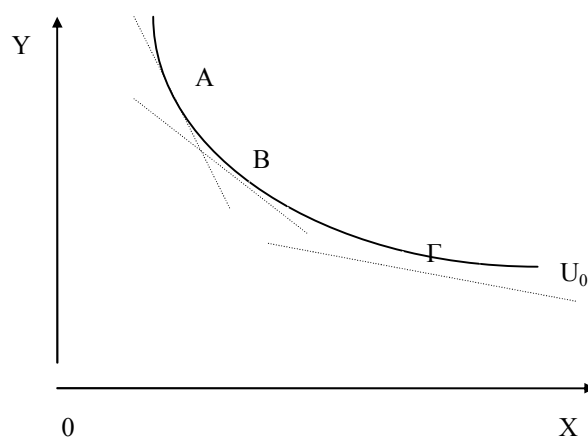
$$OLY_{xy} = -(dy/dx).$$

Γραφικά, ο οριακός λόγος υποκατάστασης δίνεται από την (απόλυτη) κλίση της (κάποιας) καμπύλης αδιαφορίας, σε δοθέν σημείο της.

⁹⁷ Κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας, όπως έχουμε ήδη δει, οι ποσότητες των αγαθών X και Y σχετίζονται αρνητικά, ή, η κλίση της καμπύλης αδιαφορίας είναι αρνητική.

Διάγραμμα 4.7.

Διάγραμμα 4.8.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματος 4.7, μπορούμε να βρούμε ότι ο $ΟΛΥ_{xy}$ δίνεται από την κλίση του ευθύγραμμου τμήματος AB ($= |\Delta y / \Delta x|$). Αυτός ο οριακός λόγος υποκατάστασης αντιστοιχεί σε μια κίνηση κατά μήκος της καμπύλης αδιαφορίας U_0 από το A στο B . Ας φανταστούμε τώρα, ότι το σημείο B κινείται σταδιακά προς τα πάνω, προς το σημείο A δηλαδή, κατά μήκος της καμπύλης αδιαφορίας. Καθώς συμβαίνει αυτό, η κλίση του ευθύγραμμου τμήματος AB τείνει να ταυτιστεί με την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο A . Αυτή η οριακή τιμή του λόγου $\Delta y / \Delta x$, η απόλυτη δηλαδή κλίση της εφαπτομένης στο A , ορίζεται οριακός λόγος υποκατάστασης του Y από το X .⁹⁸

Γνωρίζοντας ότι ο οριακός λόγος υποκατάστασης δίνεται από την κλίση της καμπύλης αδιαφορίας σε ένα συγκεκριμένο σημείο της, με τη βοήθεια του διαγράμματος 4.8, παρατηρούμε και ότι ο οριακός λόγος υποκατάστασης βαίνει φθίνων καθώς κινούμαστε κατά μήκος της καμπύλης αδιαφορίας U_0 από το σημείο A στο σημείο B και από εκεί στο σημείο Γ , καθώς η απόλυτη κλίση της καμπύλης αδιαφορίας στο A είναι μεγαλύτερη από την κλίση της B και η κλίση της στο B μεγαλύτερη από την κλίση της στο Γ .

Η συμπεριφορά αυτή του οριακού λόγου υποκατάστασης να φθίνει κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας από το άνω προς το κάτω τμήμα της, λέγεται *αρχή* ή *νόμος*

⁹⁸ Εφόσον κάθε μονοτονικός μετασχηματισμός της συνάρτησης χρησιμότητας αφήνει αμετάβλητες τις καμπύλες αδιαφορίας, έπεται και «ότι ο οριακός λόγος υποκατάστασης παραμένει αναλλοίωτος σε κάθε μονοτονικό μετασχηματισμό» (Chacholiades 1990-α: 565).

του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης και εξηγεί την κυρτότητα των καμπυλών αδιαφορίας ως προς την αρχή των αξόνων. Ή, με άλλη διατύπωση, η κυρτότητα των καμπυλών αδιαφορίας αποτυπώνει την ισχύ του νόμου του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης, δηλαδή τον φθίνοντα ρυθμό υποκατάστασης του ενός αγαθού από το άλλο (του αγαθού Y από το αγαθό X) κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας και από τα πάνω προς τα κάτω.

Ποια είναι όμως η εξήγηση του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης, άρα και η εξήγηση της κυρτότητας των καμπυλών αδιαφορίας;

Επιστρέφοντας στο προηγούμενο διάγραμμα, βλέπουμε ότι ο καταναλωτής στο σημείο A της καμπύλης αδιαφορίας U_0 καταναλώνει μεγάλη ποσότητα από το αγαθό Y και μικρή από το αγαθό X . Είναι, συνεπώς, διατεθειμένος να θυσιάσει μια σχετικά μεγάλη ποσότητα από το αγαθό Y για μια επιπρόσθετη μονάδα από το αγαθό X . Κι αυτό σημαίνει ότι ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X στο A είναι υψηλός. Αντίθετα, στο σημείο Γ ο καταναλωτής καταναλώνει μικρή ποσότητα από το αγαθό Y και μεγάλη από το αγαθό X . Είναι εύλογο πως θα είναι διατεθειμένος να θυσιάσει μια μικρή πλέον ποσότητα από το αγαθό Y για μια επιπρόσθετη μονάδα από το αγαθό X . Κι αυτό σημαίνει ότι ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X στο Γ είναι χαμηλός.

Συνεπώς, καθώς ο καταναλωτής κινείται από πάνω προς τα κάτω κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας ο οριακός λόγος υποκατάστασης θα μειώνεται, καθώς ο καταναλωτής θα είναι όλο και λιγότερο διατεθειμένος να θυσιάζει ποσότητα από το αγαθό Y για πρόσθετες ποσότητες από το αγαθό X . Στη βάση της παραπάνω συλλογιστικής, λοιπόν, εξηγείται το φαινόμενο του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης, επομένως, και η κυρτότητα των καμπυλών αδιαφορίας ως προς την αρχή των αξόνων.⁹⁹ Για περισσότερα πάνω στην κυρτότητα των καμπυλών αδιαφορίας βλ. στη συνέχεια.

4.3.4. Ειδικές περιπτώσεις καμπυλών αδιαφορίας

Η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας επιδιώκοντας μέσω των καμπυλών αδιαφορίας να εκφράσει πολυποίκιλες εκδοχές της συμπεριφοράς του καταναλωτή, αναγκάζεται σε κάποιες περιπτώσεις να καταστρατηγήσει ιδιότητες των καμπυλών αδιαφορίας, κάποτε και το, κρίσιμο για τη θεωρητική αυτή ερμηνεία της συμπεριφοράς του καταναλωτή, αξίωμα του μη κορεσμού.

Θα εξετάσουμε πέντε χαρακτηριστικές περιπτώσεις καμπυλών αδιαφορίας που διαφοροποιούνται από τα «καθοριστικά χαρακτηριστικά των ομαλών καμπυλών αδιαφορίας» (Varian χ.χ.ε.-α: 65).

α. *Τέλεια υποκατάστατα αγαθά*: Είναι όλα τα ομοιογενή αγαθά κάποιου είδους.

Εάν δυο αγαθά X και Y είναι τέλεια υποκατάστατα παύει να ισχύει η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης, καθώς απ' τον καταναλωτή τα αγαθά αυτά αντιμετωπίζονται επί της ουσίας σαν ένα. Η κατ' ουσίαν ταύτιση των δυο αγαθών

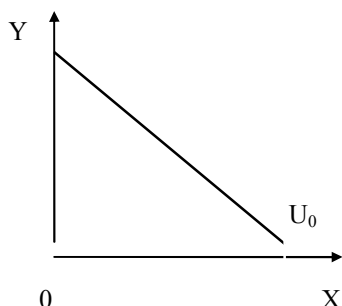
⁹⁹ Δεδομένων των αξιωμάτων της συμπεριφοράς του καταναλωτή και των ιδιοτήτων των καμπυλών αδιαφορίας μπορούμε να αναφερθούμε στους «περιορισμούς» που «επιβάλλονται συνήθως» στη συνάρτηση τακτικής χρησιμότητας $U = f(x,y)$. «1. Η συνάρτηση... πρέπει να είναι *συνεπής προς τη διάταξη των προτιμήσεων του καταναλωτή*.

»2. Γενικά, η συνάρτηση... πρέπει να είναι *γνησίως αύξουσα*. (Ο περιορισμός αυτός είναι άμεση συνέπεια του αξιώματος του μη κορεσμού.) Κατά συνέπεια οι μερικές παράγωγοι... πρέπει να είναι θετικές.

»3. Η συνάρτηση... είναι *οιονεί κοίλη*. Αυτό σημαίνει ότι αντιστοιχεί σε (ή μπορεί να αντιπροσωπευτεί από) μία οικογένεια κυρτών ως προς την αρχή των αξόνων καμπυλών αδιαφορίας.

»4. Η συνάρτηση... είναι *συνεχής και διπλά παραγωγίσιμη*» (Chacholiades 1990-α: 564).

συνεπάγεται σταθερή σχέση υποκατάστασης μεταξύ τους, δηλαδή ο οριακός λόγος υποκατάστασης του Y από το X παραμένει σταθερός κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας. Η σταθερότητα όμως του οριακού λόγου υποκατάστασης κατά μήκος της καμπύλης αδιαφορίας σημαίνει αναίρεση της ιδιότητας περί κυρτότητας των καμπυλών αδιαφορίας. Στην ειδική αυτή περίπτωση, η καμπύλη αδιαφορίας είναι μια, αρνητικής κλίσης, ευθεία γραμμή, όπως η καμπύλη αδιαφορίας U_0 του διαγράμματος 4.9.

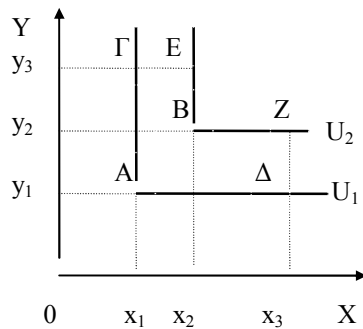
Διάγραμμα 4.9.

β. *Τέλεια συμπληρωματικά αγαθά*: Είναι τα αγαθά που πρέπει να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα και σε σταθερές αναλογίες, καθότι είναι αδύνατο να υποκατασταθούν μεταξύ τους, δηλαδή είναι τα αγαθά που το ένα είναι άχρηστο χωρίς το άλλο. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα τέλεια συμπληρωματικών αγαθών, που συνήθως δίνεται ως ενδεικτικό αυτής της περίπτωσης, είναι τα δεξιά και τα αριστερά παπούτσια.

Την ειδική αυτή περίπτωση, των τέλεια συμπληρωματικών αγαθών, μας δείχνουν οι καμπύλες αδιαφορίας σχήματος L του διαγράμματος 4.10.

Έστω ότι X είναι δεξιά παπούτσια και Y είναι αριστερά παπούτσια. Για τον καταναλωτή στο δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας της καμπύλης αδιαφορίας U_1 έχει νόημα μονάχα το σημείο A της καμπύλης αδιαφορίας όπου $x_1 = y_1$. Το σημείο Γ όπου $x_1 < y_3$, και ο καταναλωτής βρίσκεται με $y_3 - y_1$ περιττά αριστερά παπούτσια, και το σημείο Δ όπου $y_1 < x_3$, και ο καταναλωτής βρίσκεται με $x_3 - x_1$ περιττά δεξιά παπούτσια, δεν έχουν νόημα, από άποψη χρησιμότητας του καταναλωτή. Παρομοίως, στο υψηλότερο επίπεδο χρησιμότητας της καμπύλης αδιαφορίας U_2 έχει νόημα μονάχα το σημείο B της καμπύλης αδιαφορίας όπου $x_2 = y_2$.¹⁰⁰ Το σημείο E όπου $x_2 < y_3$, και ο καταναλωτής βρίσκεται με $y_3 - y_2$ περιττά αριστερά παπούτσια, και το σημείο Z όπου $y_2 < x_3$, και ο καταναλωτής βρίσκεται με $x_3 - x_2$ περιττά δεξιά παπούτσια, δεν έχουν νόημα, από άποψη χρησιμότητας του καταναλωτή, κ.ο.κ. Καθώς το ένα αγαθό είναι άχρηστο χωρίς το άλλο, στις «κορυφές» $A, B, \dots$ ο οριακός λόγος υποκατάστασης είναι απροσδιόριστος.

¹⁰⁰ Δεν είναι υποχρεωτικό, ωστόσο, η σταθερή αναλογία κατανάλωσης να είναι και ισότητα. «Το σημαντικό με τα τέλεια συμπληρωματικά αγαθά είναι ότι ο καταναλωτής προτιμά να καταναλώνει τα αγαθά σε σταθερές αναλογίες, χωρίς αναγκαστικά η αναλογία να είναι 1:1. Εάν ένας καταναλωτής χρησιμοποιεί πάντα δυο κουταλιές ζάχαρη σε κάθε φλιτζάνι τσάι και δεν χρησιμοποιεί ζάχαρη για οτιδήποτε άλλο, τότε οι καμπύλες αδιαφορίας εξακολουθούν να έχουν σχήμα L. Στην περίπτωση αυτή οι κορυφές του L θα συμπίπτουν με τους συνδυασμούς (2 κουταλιές ζάχαρη, 1 φλιτζάνι τσάι), (4 κουταλιές ζάχαρη, 2 φλιτζάνια τσάι) κ.ο.κ.» (Varian χ.χ.ε.-α: 60).

Διάγραμμα 4.10.

Στην πράξη, πάντως, οι καταναλωτές θεωρούν τέτοια αγαθά όχι ως ξεχωριστά αγαθά μα σαν «ζεύγη»· π.χ. ένα ζευγάρι παπουτσιών, δυο ζευγάρια παπουτσιών,...

γ. *Ανεπιθύμητα αγαθά*: Είναι τα αγαθά που δεν αρέσουν σε τυχόντα καταναλωτή.

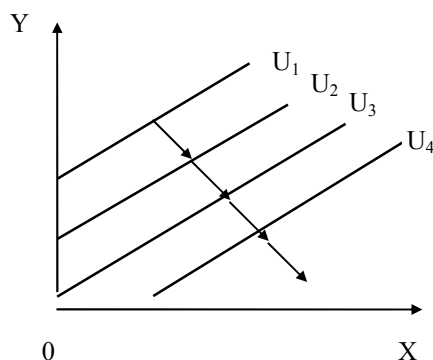
Έστω, λοιπόν, δυο αγαθά X και Y , εκ των οποίων το Y είναι ανεπιθύμητο για τον καταναλωτή. Ανεπιθύμητο αγαθό για έναν καταναλωτή μπορεί να είναι το οποιοδήποτε αγαθό.

Η ειδική αυτή περίπτωση αποτυπώνεται στο διάγραμμα 4.11.

Οι καμπύλες αδιαφορίας $U_1, U_2, U_3, U_4, \dots$ έχουν θετική κλίση.

Ο καταναλωτής για να ανεχτεί μια παραπάνω ποσότητα από το ανεπιθύμητο αγαθό Y , και να παραμείνει επί μιας δεδομένης καμπύλης αδιαφορίας, πρέπει να αποζημιωθεί, για τη μείωση της χρησιμότητάς του (λόγω αύξησης του Y) με μια επιπλέον ποσότητα από το επιθυμητό αγαθό X . Με άλλα λόγια τα αγαθά X και Y σχετίζονται θετικά.

Οι καμπύλες αδιαφορίας $U_1, U_2, U_3, U_4, \dots$ είναι είτε θετικής κλίσης ευθείες (όπως του διαγράμματος) είτε θετικής κλίσης καμπύλες με τα κοίλα στραμμένα προς τα κάτω,¹⁰¹ για ανεπιθύμητο αγαθό στον κάθετο άξονα, ή τα κοίλα στραμμένα προς το επιθυμητό αγαθό.

Διάγραμμα 4.11.

¹⁰¹ Γνησίως αύξουσα συνάρτηση.

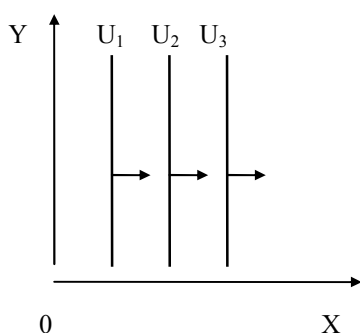
Δεδομένης της θετικής κλίσης των καμπυλών αδιαφορίας δεν υφίσταται έννοια υποκατάστασης μεταξύ των αγαθών X και Y , άρα και νόμος του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης. Σε κάθε δεδομένη αύξηση του ανεπιθύμητου αγαθού Y ο καταναλωτής θα απαιτεί μια σταθερή ή όλο και μεγαλύτερη αύξηση του επιθυμητού αγαθού X για να παραμείνει στο δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας μιας καμπύλης αδιαφορίας· είτε σταθερή κλίση της καμπύλης αδιαφορίας ή πηλίκο $\Delta y/\Delta x$ θετικό και σταθερό, δηλαδή η καμπύλη αδιαφορίας θα είναι θετικής κλίσης ευθεία είτε μειούμενη κλίση της καμπύλης αδιαφορίας καθώς αυξάνουν οι ποσότητες των δυο αγαθών ή $\Delta y/\Delta x$ θετικό και φθίνον, δηλαδή η καμπύλη αδιαφορίας θα είναι θετικής κλίσης καμπύλη με τα κοίλα στραμμένα προς τα κάτω.

Οι καμπύλες αδιαφορίας $U_1, U_2, U_3, U_4, \dots$ υποδεικνύουν κατεύθυνση αύξουσας προτίμησης προς τα κάτω και δεξιά· κατά την κατεύθυνση των βελών.

Το επίπεδο χρησιμότητας αυξάνει με μειούμενη κατανάλωση του ανεπιθύμητου αγαθού Y και αυξανόμενη κατανάλωση του επιθυμητού αγαθού X .

δ. *Ουδέτερα αγαθά*: Είναι τα αγαθά για τα οποία ο καταναλωτής δεν ενδιαφέρεται.¹⁰²

Έστω και πάλι δυο αγαθά X και Y , εκ των οποίων το Y είναι ουδέτερο.

Διάγραμμα 4.12.

Στην ειδική αυτή περίπτωση οι καμπύλες αδιαφορίας είναι κάθετες, άπειρης κλίσης, ευθείες προς τον άξονα του αγαθού X · του μη ουδέτερου αγαθού, όπως δείχνουν οι καμπύλες $U_1, U_2, U_3, \dots$ του διαγράμματος 4.12.

Ο καταναλωτής ενδιαφέρεται μόνο για την ποσότητα του αγαθού X που κατέχει και δεν τον απασχολεί καθόλου πόσο εκ του αγαθού Y έχει. Επομένως, ο οριακός λόγος υποκατάστασης του ουδέτερου αγαθού Y από το αγαθό X απειρίζεται.

Εφόσον δε, όσο περισσότερο εκ του αγαθού X κατέχει ο καταναλωτής τόσο αυξάνει το επίπεδο της χρησιμότητας που απολαμβάνει, ενώ η αύξηση της εκ του ουδέτερου αγαθού Y ποσότητας δεν τον επηρεάζει με κανένα τρόπο, οι καμπύλες αδιαφορίας $U_1, U_2, U_3, \dots$ υποδεικνύουν κατεύθυνση αύξουσας προτίμησης προς τα δεξιά· κατά την κατεύθυνση των βελών.

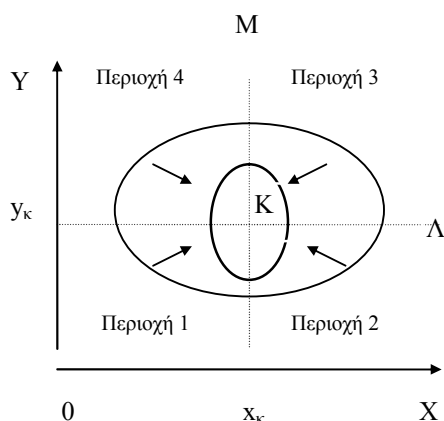
ε. *Κορεσμός*: Είναι η κατάσταση κατά την οποία υπάρχει ένας συνολικά άριστος συνδυασμός για τον καταναλωτή, από την άποψη των προτιμήσεών του, έτσι που βελτιώνει τη θέση του όσο πλησιάζει αυτόν το συνδυασμό και τη χειροτερεύει όσο απομακρύνεται απ' αυτόν.

¹⁰² Δεν ενδιαφέρεται από την άποψη της μεταβολής της κατανάλωσής του σε μεταβολές του εισοδήματός του· βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 3.

Με άλλα λόγια, είναι η κατάσταση κατά την οποία ο καταναλωτής είναι δυνατό να κορεστεί, έστω με τα αγαθά X και Y .

Ας υποθέσουμε για παράδειγμα πως, από την άποψη ενός καταναλωτή, οι ποσότητες x_K από το αγαθό X και y_K από το αγαθό Y είναι ποσότητες κορεσμού, δηλαδή οι μέγιστες επιθυμητές ποσότητες για το αγαθό X και το αγαθό Y αντίστοιχα. Ποσότητες μεγαλύτερες από x_K και y_K είναι ανεπιθύμητες ή αντιπροσωπεύουν θετική ενόχληση.

Στην ειδική αυτή περίπτωση οι καμπύλες αδιαφορίας γίνονται «κλειστές», όπως δείχνει το διάγραμμα 4.1.3.

Διάγραμμα 4.13.

Έτσι, ο καταναλωτής έχει έναν ιδανικό συνδυασμό ποσοτήτων από τα δυο αγαθά, το συνδυασμό (x_K, y_K) που αντιστοιχεί στο σημείο K του διαγράμματος. Ο συνδυασμός αυτός αποτελεί ένα λεγόμενο «σημείο κορεσμού» ή «σημείο ευδαιμονίας». Όσο ο καταναλωτής απομακρύνεται απ' αυτόν το συνδυασμό χειροτερεύει η θέση του, καθώς τοποθετείται σε κατώτερες καμπύλες αδιαφορίας.

Οι καμπύλες αδιαφορίας λαμβάνουν, λοιπόν, σχήμα κλειστών περιγραμμάτων, γύρω από το σημείο κορεσμού, όπου οι «εσωτερικές» καμπύλες αδιαφορίας αποτελούν τις ανώτερες καμπύλες αδιαφορίας και οι «εξωτερικές» καμπύλες αδιαφορίας τις κατώτερες καμπύλες αδιαφορίας. Η χρησιμότητα για τον καταναλωτή αυξάνει, επομένως, καθώς κινείται κατά την κατεύθυνση των βελών του διαγράμματος, από κατώτερες («εξωτερικές») προς ανώτερες («εσωτερικές») καμπύλες αδιαφορίας.

Ας δούμε, όμως, πιο συγκεκριμένα τι δείχνουν οι καμπύλες αδιαφορίας στις τέσσερις περιοχές στις οποίες διαίρεσαν το εμπορευματικό χώρο YOX οι κάθετες (MKy_KY) και $(ΛKx_KX)$ που διέρχονται από το σημείο κορεσμού K : περιοχή 1 (χώρος Ky_K0x_K), περιοχή 2 (χώρος $ΛKx_KX$), περιοχή 3 (χώρος $ΛKM$) και περιοχή 4 (χώρος MKy_KY).

Στην περιοχή 1 συναντάμε τις ομαλές ή «συμβατικές καμπύλες αδιαφορίας» (Chacholiades 1990-α: 561), δηλαδή τις καμπύλες αδιαφορίας που ανταποκρίνονται, πλήρως, στα αξιώματα της συμπεριφοράς του καταναλωτή και στις ιδιότητες των καμπυλών αδιαφορίας. Στην περιοχή αυτή ο καταναλωτής δεν έχει κορεστεί από κανένα αγαθό.

Στις περιοχές 2 και 4 συναντάμε τις καμπύλες αδιαφορίας που αντιστοιχούν στην ειδική περίπτωση του ανεπιθύμητου αγαθού. Οι θετικής κλίσης καμπύλες αδιαφορίας της περιοχής 2 είναι οι καμπύλες αδιαφορίας για ανεπιθύμητο αγαθό στον οριζόντιο άξονα: τα κοίλα των καμπυλών είναι στραμμένα προς το επιθυμητό αγαθό Y . Εδώ το αγαθό X γίνεται ανεπιθύμητο λόγω κορεσμού. Ο καταναλωτής επιθυμεί

περισσότερο από το Y αλλά λιγότερο από το X . Η αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας από τα αγαθό Y και η μείωση της καταναλισκόμενης ποσότητας από το αγαθό X μετακινεί τον καταναλωτή πλησιέστερα προς το σημείο ευδαιμονίας K . Οι θετικής κλίσης καμπύλες αδιαφορίας της περιοχής 4 είναι οι (γνωστές μας) καμπύλες αδιαφορίας για ανεπιθύμητο αγαθό στον κάθετο άξονα· τα κοίλα των καμπυλών είναι στραμμένα προς το επιθυμητό αγαθό X . Εδώ είναι το αγαθό Y που γίνεται ανεπιθύμητο λόγω κορεσμού. Ο καταναλωτής επιθυμεί περισσότερο από το X αλλά λιγότερο από το Y . Η αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας από τα αγαθό X και η μείωση της καταναλισκόμενης ποσότητας από το αγαθό Y μετακινεί τον καταναλωτή πλησιέστερα προς το σημείο ευδαιμονίας K .

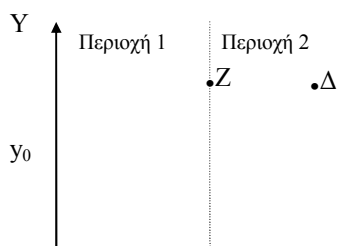
Στην περιοχή 3 οι καμπύλες αδιαφορίας ανακτούν και πάλι την αρνητική τους κλίση. Ωστόσο, δεν είναι κυρτές αλλά κοίλες ως προς την αρχή των αξόνων. Ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X βαίνει αυξανόμενος, καθώς τώρα και τα δυο αγαθά είναι ανεπιθύμητα, λόγω κορεσμού. Σε κάθε αύξηση της ποσότητας εκ του ανεπιθύμητου αγαθού X (ήτοι, μείωση χρησιμότητας) ο καταναλωτής πρέπει να αποζημιωθεί με όλο και μεγαλύτερη μείωση της ποσότητας εκ του ανεπιθύμητου αγαθού Y (για αύξηση χρησιμότητας), στο δεδομένο επίπεδο χρησιμότητας μιας καμπύλης αδιαφορίας. Σε μείωση της κατανάλωσης ενός εκ των δυο αγαθών, χωρίς αύξηση της κατανάλωσης εκ του άλλου, ο καταναλωτής μετακινείται πλησιέστερα προς το σημείο ευδαιμονίας K .

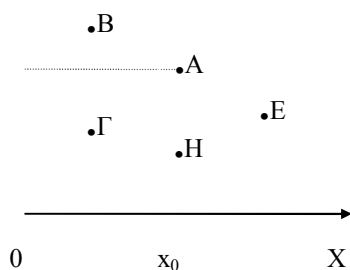
4.3.5. Καλύπτονται όλες οι εκδοχές της συμπεριφοράς του καταναλωτή μέσω των καμπυλών αδιαφορίας;

Όχι δεν καλύπτονται. Αν μεταξύ δυο δεσμών των αγαθών X και Y ο καταναλωτής προτιμάει πάντα τη δέσμη που περιέχει περισσότερη ποσότητα από το αγαθό X , ανεξάρτητα από το πόση ποσότητα εκ του Y αυτή η δέσμη περιέχει, και ταυτόχρονα μεταξύ δυο δεσμών που περιέχουν την ίδια ποσότητα από το αγαθό X ο καταναλωτής προτιμάει εκείνη που περιέχει περισσότερη ποσότητα από το αγαθό Y , τότε είναι αδύνατο να υπάρξουν καμπύλες αδιαφορίας γιατί είναι αδύνατο να υπάρξουν δυο σημεία μεταξύ των οποίων να είναι αδιάφορος ο καταναλωτής.

Το επόμενο διάγραμμα 4.14. θα μας βοηθήσει να δείξουμε την περίπτωση αυτή, της επονομαζόμενης «λεξικογραφικής διάταξης» (Chacholiades 1990-α: 562-4).

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, ως βάση της διερεύνησής μας το σημείο(ή δέσμη) A του ζεύγους (x_0, y_0) . Η κάθετος Λx_0 που διέρχεται από το σημείο αυτό διαιρεί τον εμπορευματικό χώρο $Y0X$ σε δυο περιοχές. Την περιοχή 1 ($\Lambda x_0 0Y$) και την περιοχή 2 ($\Lambda x_0 X$). Τα σημεία που βρίσκονται στην περιοχή 1, όπως το σημείο B και το σημείο Γ , είναι κατώτερα του σημείου A γιατί περιέχουν μικρότερη ποσότητα από το αγαθό X . Ανάλογα, τα σημεία που βρίσκονται στην περιοχή 2, όπως το σημείο Δ και το σημείο E , είναι ανώτερα του σημείου A γιατί περιέχουν μεγαλύτερη ποσότητα από το αγαθό X . Τα σημεία της κατακόρυφης ευθείας Mx_0 αντιπροσωπεύουν σταθερή ποσότητα αγαθού X , ίση με την ποσότητα του σημείου A . Τα σημεία του τμήματος AL , όπως το σημείο Z , είναι ανώτερα από το σημείο A γιατί περιέχουν περισσότερη ποσότητα από το αγαθό Y . Τα σημεία του τμήματος Ax_0 είναι κατώτερα από το σημείο A γιατί περιέχουν μικρότερη ποσότητα από το αγαθό Y .

Διάγραμμα 4.14.

Τι παρατηρούμε;

Δεν υπάρχουν σημεία τέτοια που ο καταναλωτής να είναι αδιάφορος ανάμεσα σ' αυτά και το σημείο A. Άρα, δεν περνάει από το σημείο A καμιά καμπύλη αδιαφορίας, και γενικεύοντας καμιά καμπύλη αδιαφορίας δε διέρχεται από κανένα σημείο του εμπορευματικού χώρου.

4.3.6. Γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων και ισορροπία του καταναλωτή

Ο χάρτης των καμπυλών αδιαφορίας ενός καταναλωτή υποδεικνύει τη σε δεδομένο χρόνο διάταξη των προτιμήσεων του, όπως είδαμε.

Είναι προφανές πως, στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού, ο καταναλωτής θα επιθυμούσε να προσεγγίσει την ανώτατη δυνατή καμπύλη αδιαφορίας, γιατί αυτό θα του απέφερε τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση.

Ωστόσο, το ποια καμπύλη αδιαφορίας θα προσεγγίσει πράγματι, αλλά και ποιο συγκεκριμένο συνδυασμό αγαθών, εκ των άπειρων συνδυασμών αγαθών μιας καμπύλης αδιαφορίας, θα επιλέξει τελικά, δεν εξαρτάται από τις επιθυμίες του.

Εξαρτάται από το χρηματικό του εισόδημα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και από τις τιμές που πρέπει να πληρώσει για την απόκτηση των αγαθών.

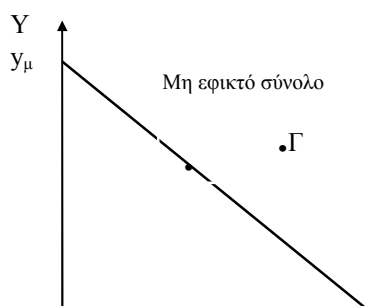
Με άλλα λόγια, δεδομένου του χάρτη των καμπυλών αδιαφορίας ενός καταναλωτή, η καταναλωτική επιλογή και το απ' αυτήν την επιλογή προκύπτον επίπεδο ικανοποίησης εξαρτάται από τις καταναλωτικές δυνατότητες του καταναλωτή, οι οποίες είναι περιορισμένες.

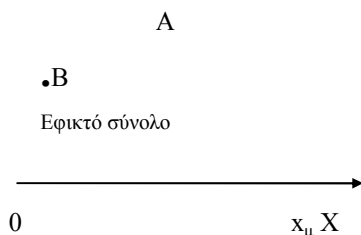
Γνωρίζουμε, ήδη, ότι οι καταναλωτικές δυνατότητες, στην περίπτωση δυο αγαθών X και Y, δίνονται από την εισοδηματική εξίσωση

$$xP_X + yP_Y = I.$$

Επομένως, (σταθερό) χρηματικό εισόδημα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και (σταθερές) τιμές των αγαθών X και Y, αποτελούν τους περιορισμούς υπό τους οποίους ο καταναλωτής επιδιώκει να αντλήσει τη μέγιστη δυνατή χρησιμότητα, επιτυγχάνοντας τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών του σε δεδομένο χρόνο.

Η εξίσωση καταναλωτικών δυνατοτήτων παριστάνεται γραφικά με τη λεγόμενη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων (ή γραμμή εισοδηματικού περιορισμού ή απλώς εισοδηματική γραμμή), $y_\mu x_\mu$, του καταναλωτή, που αποτυπώνεται στο επόμενο διάγραμμα 4.15· Y στον κάθετο, X στον οριζόντιο άξονα.

Διάγραμμα 4.15.

Η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων εκφράζει έξι σημαντικές ιδιότητες ή παραδοχές, που μπορούμε να εξετάσουμε έχοντας υπόψη μας και τα δεδομένα του διαγράμματός μας.

α. Η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων είναι ο γεωμετρικός τόπος των συνδυασμών των αγαθών X και Y που ικανοποιούν την εισοδηματική εξίσωση. Κι εφόσον η εισοδηματική εξίσωση εξισώνει εισόδημα και δαπάνη του καταναλωτή, όλα τα σημεία της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων παριστούν (άπειρους) συνδυασμούς αγαθών που εξαντλούν το σταθερό χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

β. Η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων χωρίζει τον εμπορευματικό χώρο στο εφικτό και το μη εφικτό σύνολο. Το εφικτό σύνολο αποτελείται απ' όλα εκείνα τα σημεία που υποδηλώνουν δέσμες αγαθών που ο καταναλωτής μπορεί να αγοράσει σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεδομένων του περιορισμένου χρηματικού εισοδήματός του και των τιμών των αγαθών. Το μη εφικτό σύνολο αποτελείται απ' όλα εκείνα τα σημεία που υποδηλώνουν δέσμες αγαθών που ο καταναλωτής δεν μπορεί να αγοράσει σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεδομένων του περιορισμένου χρηματικού εισοδήματός του και των τιμών των αγαθών.

Στο διάγραμμα που παραθέσαμε το εφικτό σύνολο είναι η τριγωνική περιοχή y_0x_μ , και το μη εφικτό σύνολο ο υπόλοιπος, πέρα (δεξιά) από τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων, χώρος.

Το σημείο B, ευρισκόμενο εντός του χώρου του εφικτού συνόλου, υποδεικνύει οικονομικά προσιτή για τον καταναλωτή δέσμη αγαθών, η οποία δεν εξαντλεί το χρηματικό εισόδημά του, καθώς κοστίζει λιγότερο απ' αυτό.

Και (οφείλει να) κοστίζει η δέσμη B λιγότερο από το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή, εφόσον το σημείο A, που βρίσκεται πάνω στη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων και περιλαμβάνει περισσότερη ποσότητα και από τα δυο αγαθά, υποδεικνύει μεν επίσης οικονομικά προσιτή για τον καταναλωτή δέσμη αγαθών, η οποία όμως εξαντλεί το χρηματικό του εισόδημα.

Τέλος, το σημείο Γ, ευρισκόμενο στο χώρο του μη εφικτού συνόλου, υποδεικνύει οικονομικά απρόσιτη για τον καταναλωτή δέσμη αγαθών, καθώς κοστίζει περισσότερο από το χρηματικό εισόδημά του.

Η καμπύλη καταναλωτικών δυνατοτήτων εκφράζει, εν ολίγοις, το θεμελιώδη (κατά τους νεοκλασικούς οικονομολόγους) οικονομικό νόμο της ανεπάρκειας, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τον ατομικό καταναλωτή που δεν μπορεί να αγοράσει απεριόριστες ποσότητες αγαθών, αφού είναι περιορισμένο το εισόδημά του.

γ. Κάθε γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων τέμνει τον οριζόντιο και τον κάθετο άξονα (αρνητική κλίση). Τα σημεία τομής της καμπύλης καταναλωτικών δυνατοτήτων με τους άξονες X και Y ταυτίζονται με το μέγιστο αριθμό μονάδων από το κάθε ένα αγαθό που είναι σε θέση να αγοράσει ο καταναλωτής με το περιορισμένο

χρηματικό εισόδημά του μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, δεδομένων των τιμών των αγαθών. Ο μέγιστος αριθμός μονάδων του αγαθού X που μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής χρηματικού εισοδήματος I σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο (δηλαδή ο αριθμός μονάδων του X που μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής αν ξοδέψει ολόκληρο το εισόδημά του στην αγορά του προϊόντος X) είναι, στα δεδομένα του διαγράμματός μας, ίσος με x_μ , όπου $x_\mu = I/P_X$, και x_μ , το σημείο τομής της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων με τον οριζόντιο άξονα. Ο μέγιστος αριθμός μονάδων του αγαθού Y που μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής χρηματικού εισοδήματος I σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο (δηλαδή ο αριθμός μονάδων του Y που μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής αν ξοδέψει ολόκληρο το εισόδημά του στην αγορά του προϊόντος Y) είναι, στα δεδομένα του διαγράμματός μας, ίσος με y_μ , όπου $y_\mu = I/P_Y$, και y_μ , το σημείο τομής της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων με τον κάθετο άξονα.

Στη βάση των παραπάνω μπορούμε να θεωρούμε και ότι οι λόγοι I/P_X και I/P_Y , εκφράζουν το χρηματικό εισόδημα I του καταναλωτή σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε όρους του αγαθού X και του αγαθού Y αντίστοιχα. Ήτοι, στις τρέχουσες τιμές, το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου μπορεί να εκφραστεί είτε ως I (δρχ.) είτε ως I/P_X μονάδες του αγαθού X είτε ως I/P_Y μονάδες του αγαθού Y.

δ. Η (απόλυτη) κλίση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων ισούται με το λόγο των τιμών των αγαθών.

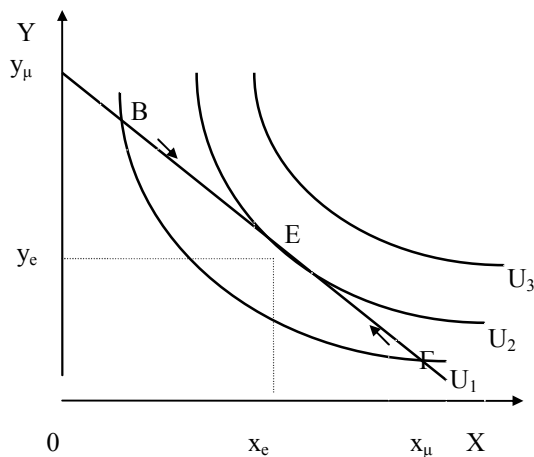
$$\text{Απόλυτη κλίση της } y_\mu x_\mu = 0y_\mu / 0x_\mu = \frac{I / P_Y}{I / P_X} = P_X / P_Y.$$

Η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων προσδιορίζεται πλήρως αν γνωρίζουμε είτε τις τομές της με τους άξονες είτε μια από τις τομές της και την κλίση της.

ε. Εφόσον οι λόγοι I/P_Y και I/P_X εκφράζουν (το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου σε) μονάδες του αγαθού Y και του αγαθού X αντίστοιχα, το πηλίκο τους, δηλαδή η (απόλυτη) κλίση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων, ισούται τον αριθμό των μονάδων του αγαθού Y που ο καταναλωτής πρέπει να θυσιάσει για να αγοράσει μια επιπρόσθετη μονάδα εκ του αγαθού X. Ο αριθμός των μονάδων του αγαθού Y που πρέπει να θυσιάσει ο καταναλωτής για να αποκτήσει μια ακόμα μονάδα από το αγαθό X, δηλαδή η (απόλυτη) κλίση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων δίνει, επομένως το, γνωστό μας ήδη, από το προηγούμενο κεφάλαιο, κόστος ευκαιρίας του αγαθού X σε όρους του αγαθού Y.

στ. Η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων εξαρτάται μονάχα από δυο παραμέτρους: το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και τις τιμές των αγαθών. Αν αλλάξει κάποια απ' αυτές τις δυο παραμέτρους η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων μετατοπίζεται σε νέα θέση. Εντούτοις, μια αναλογικά ίση μεταβολή στο εισόδημα του καταναλωτή και τις τιμές των αγαθών αφήνει ανεπηρέαστη τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων, εφόσον αφήνει αμετάβλητες τις τομές της με τους άξονες. Συνεπώς δεν αλλάζουν σε τίποτα τα δεδομένα που καθορίζουν τους οικονομικά εφικτούς και ανέφικτους συνδυασμούς αγαθών για τον καταναλωτή.¹⁰³

¹⁰³ Πρόκειται για την «ιδιότητα της ομογένειας των συναρτήσεων ζήτησης», η οποία «στηρίζεται στην υπόθεση ότι ο ορθολογικός καταναλωτής είναι σε θέση να βλέπει πίσω από το "πέπλο του χρήματος"». Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή εκείνη κατά την οποία «οι μεταβολές στο εισόδημα και τις τιμές επηρεάζουν την καταναλωτική συμπεριφορά του καταναλωτή περισσότερο από ό,τι θα δικαιολογούσε η επίδρασή τους πάνω στην εισοδηματική γραμμή, οι οικονομολόγοι λένε ότι ο καταναλωτής πάσχει από

Διάγραμμα 4.16.

Το διάγραμμα 4.16 συνδέει τη γραμμή εισοδηματικού περιορισμού με το χάρτη αδιαφορίας του καταναλωτή.

Ποια είναι η δέσμη αγαθών που θα έπρεπε να αγοράσει ο καταναλωτής, του οποίου οι εισοδηματικές δυνατότητες μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και οι καταναλωτικές προτιμήσεις περιγράφονται από το διάγραμμα;

Γνωρίζοντας ότι, στη βάση του αξιώματος του μη κορεσμού, ο καταναλωτής θα επιθυμούσε να προσεγγίσει την ανώτατη δυνατή καμπύλη αδιαφορίας, γιατί αυτό θα του απέφερε τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση, η απάντηση είναι ότι ο καταναλωτής μας θα επέλεγε τη δέσμη E, ζεύγος (x_e, y_e) . Και θα επέλεγε ο καταναλωτής τη δέσμη E, γιατί είναι η μόνη δέσμη που του επιτρέπει να τοποθετηθεί επί της καμπύλης αδιαφορίας U_2 , η οποία είναι η ανώτατη καμπύλη αδιαφορίας που είναι δυνατόν να προσεγγιστεί δεδομένου του εφικτού συνόλου του $(y_\mu, 0, x_\mu)$.

Όλες οι καμπύλες αδιαφορίας εκτός του εφικτού του συνόλου, όπως η U_3 , είναι αδύνατο να προσεγγιστούν από τον καταναλωτή, ενώ κάθε άλλο, πλην του E, σημείο του εφικτού του συνόλου τον τοποθετεί επί κατώτερης καμπύλης αδιαφορίας. Έτσι, δέσμες όπως η B και η Γ (στα ακραία προς τα έξω, προς το μη εφικτό δηλαδή σύνολο, όρια του εφικτού συνόλου, ήτοι επί της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$) τον τοποθετούν στην κατώτερη καμπύλη αδιαφορίας U_1 .

Είναι προφανές, λοιπόν, πως το σημείο E είναι το *άριστο σημείο* για τον καταναλωτή, του διαγράμματος, καθώς κάθε άλλο σημείο αντιστοιχεί είτε σε ολιγότερο επιθυμητούς συνδυασμούς αγαθών (χώρος εφικτού συνόλου) είτε σε μη οικονομικά προσιτούς συνδυασμούς αγαθών (χώρος μη εφικτού συνόλου).

Επομένως: Το άριστο σημείο κατανάλωσης (E) πρέπει υποχρεωτικά να βρίσκεται επί της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων (y_μ, x_μ) , αφενός. Αφετέρου, πρέπει υποχρεωτικά να είναι εκείνο το σημείο στο οποίο η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων εφάπτεται της ανώτατης δυνατής καμπύλης αδιαφορίας (U_2).

Η επαφή, όμως, στο σημείο E συνεπάγεται ότι η (απόλυτη) κλίση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων (δηλαδή P_X/P_Y) είναι ίση με την (απόλυτη) κλίση της καμπύλης αδιαφορίας U_2 στο E (δηλαδή τον OLY_{xy} στο E).

ψευδαίσθηση χρήματος». Στη βάση αυτών, μπορούμε να αντιληφθούμε ως απορρέουσα συνέπεια της ιδιότητας της ομογένειας «ότι οι χρηματικές τιμές (... ονομαστικές ή απόλυτες τιμές) δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία» για τη μικροοικονομική. «Στην μικροοικονομική θεωρία, μόνο οι σχετικές τιμές (δηλαδή οι λόγοι των τιμών) έχουν σημασία» (Chacholiades 1990-α: 143-4).

Άρα: Η θεμελιώδης συνθήκη ισορροπίας για τον καταναλωτή είναι

$$O\Delta Y_{xy} = P_X/P_Y,$$

όπου ισορροπία για τον καταναλωτή είναι η μεγιστοποίηση της (τακτικής) χρησιμότητάς του, με δεδομένες τις τιμές των αγαθών, δια της διάθεσης όλου του χρηματικού εισοδήματός του σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Πώς, όμως, καταφέρνει ο καταναλωτής να επιλέξει το άριστο σημείο E;

Κατ' αρχήν, ο καταναλωτής μας γνωρίζει πως για να πετύχει την ανώτατη δυνατή καμπύλη αδιαφορίας πρέπει να ξοδέψει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα, κι αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δαπανήσει ολόκληρο το χρηματικό του εισόδημα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου στα αγαθά X και Y. Συνεπώς, πρέπει να επιλέξει μια δέσμη που να βρίσκεται επί της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων του.

Ας υποθέσουμε ότι πράγματι διαλέγει στην τύχη μια τέτοια δέσμη, που, εντούτοις, δεν είναι η E, αλλά είναι η B που βρίσκεται πάνω στην καμπύλη αδιαφορίας U_1 .

Στο σημείο B, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε από το διάγραμμα, η καμπύλη αδιαφορίας U_1 είναι πιο κατακόρυφη από τη γραμμή εισοδηματικού περιορισμού $y_{\mu x_{\mu}}$, που πάει να πει ότι η (απόλυτη) κλίση της καμπύλης αδιαφορίας U_1 στο B είναι μεγαλύτερη από την (απόλυτη) κλίση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων. Κι εφόσον είναι έτσι, ο οριακός λόγος υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X στο σημείο B της U_1 είναι μεγαλύτερος από το κόστος ευκαιρίας του αγαθού X σε όρους του αγαθού Y στο ίδιο σημείο.

Έστω, λοιπόν, ότι ο $O\Delta Y_{xy}$ στο σημείο B είναι ίσος με 6, ενώ το κόστος ευκαιρίας του X σε όρους του Y είναι ίσο με 4, γιατί έστω $P_X = 200$ δρχ. και $P_Y = 50$ δρχ.

Στα δεδομένα αυτά ο καταναλωτής μπορεί να μεταβεί σε ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας μεταφέροντας δραχμές από το αγαθό Y στο αγαθό X.

Και να γιατί:

Για κάθε επιπρόσθετη μονάδα του αγαθού X που αποκτά είναι διατεθειμένος να θυσιάσει 6 μονάδες του αγαθού Y χωρίς να μειώσει τη χρησιμότητα που απολαμβάνει, αφού $O\Delta Y_{xy} = 6$.

Η οριακή αποτίμηση, επομένως, μιας επιπρόσθετης μονάδας του αγαθού X (= 6) είναι μεγαλύτερη από το κόστος ευκαιρίας του X σε όρους του Y (= 4), και άρα ο καταναλωτής μπορεί να αυξήσει το επίπεδο της χρησιμότητας που απολαμβάνει μέσω της ανακατανομής των δαπανών του από το Y στο X.

Σε οποιοδήποτε σημείο επί του ευθύγραμμου τμήματος BE της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων και αν βρεθεί ο καταναλωτής η οριακή αποτίμηση του X θα είναι μεγαλύτερη από το κόστος ευκαιρίας του και ο καταναλωτής θα κινηθεί, κατά την κατεύθυνση του βέλους, προς το άριστο σημείο E.

Από την άλλη, σε οποιοδήποτε σημείο επί του ευθύγραμμου τμήματος ΓΕ της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων και αν βρεθεί ο καταναλωτής η οριακή αποτίμηση του X θα είναι μικρότερη από το κόστος ευκαιρίας του. Ο καταναλωτής, συνεπώς, μπορεί να βελτιώσει το επίπεδο χρησιμότητας που απολαμβάνει μεταφέροντας δραχμές από το αγαθό X στο αγαθό Y, δηλαδή κινούμενος και πάλι, κατά την κατεύθυνση του βέλους, προς το άριστο σημείο E.

Επομένως, όταν $O\Delta Y_{xy} = P_X/P_Y$, δεν υπάρχει κίνητρο στον καταναλωτή για ανακατανομή των δαπανών του ανάμεσα στα αγαθά X και Y. Απ' αυτήν την άποψη, η ισορροπία του καταναλωτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως ευσταθής ισορροπία.

4.3.7. Υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ των συνθηκών ισορροπίας του καταναλωτή στη θεωρία της απόλυτης και της τακτικής χρησιμότητας;

Εφόσον κοινή βάση και στις δυο θεωρητικές προσεγγίσεις είναι η έννοια της χρησιμότητας (είτε ως απόλυτα μετρήσιμο μέγεθος, στη θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας, είτε ως ιεράρχηση προτιμήσεων, στη θεωρία της τακτικής χρησιμότητας) και έτσι είναι και η θεωρητική προτεραιότητα στην ερμηνεία της συμπεριφοράς του καταναλωτή (μέσω ακριβώς μιας συνάρτησης χρησιμότητας) για την κατανόηση των οικονομικών φαινομένων, μπορούμε να αναμένουμε την ύπαρξη πράγματι κάποιας σχέσης μεταξύ των συνθηκών ισορροπίας στις δυο θεωρίες.

Είδαμε, αναλύοντας την ιδιότητα της αρνητικής κλίσης των καμπυλών αδιαφορίας, ότι:

$$\Delta x * MU_x + \Delta y * MU_y = 0.$$

Η εξίσωση αυτή μπορεί να αναδιαταχθεί ως εξής:

$$\Delta x * MU_x = - \Delta y * MU_y \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -(\Delta y / \Delta x) = MU_x / MU_y \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow OLY_{xy} = -(\Delta y / \Delta x) = MU_x / MU_y.$$

Δεδομένης της τελευταίας αυτής σχέσης, έχουμε:

Εφόσον $OLY_{xy} = P_X / P_Y$ είναι η συνθήκη ισορροπίας του καταναλωτή στη θεωρία της τακτικής χρησιμότητας τότε για την ισορροπία του καταναλωτή, σ' αυτή τη θεωρία, ισχύει και ότι $OLY_{xy} = MU_x / MU_y = P_X / P_Y$.

Αλλά, όταν $MU_x / MU_y = P_X / P_Y \Leftrightarrow MU_x / P_X = MU_y / P_Y$ που είναι η συνθήκη ισορροπίας στη θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας (δεδομένου του εισοδηματικού περιορισμού).

Άρα:

$$MU_x / MU_y = P_X / P_Y$$

δεν είναι παρά η σχέση αλληλοδιαπλοκής των συνθηκών ισορροπίας του καταναλωτή στις δυο θεωρίες χρησιμότητας.

4.3.8. Και όταν το αγαθό X είναι θαλαμηγοί;

Τότε, για τον καταναλωτή εκείνο που αδυνατεί να αγοράσει μια θαλαμηγό, ή οποιοδήποτε ανάλογο υπερπολυτελές αγαθό, η απάντηση της θεωρίας της τακτικής χρησιμότητας είναι η λεγόμενη *λύση γωνίας*.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Είδαμε ότι, η ισορροπία του καταναλωτή είναι μια ισορροπία κατανάλωσης δυο αγαθών. Του X και του Y. Στο διάγραμμα 4.16 η ισορροπία περιγράφεται ως επιτυγχανόμενη στο σημείο E, όπου ο καταναλωτής καταναλώνει x_e από το αγαθό X και y_e από το αγαθό Y. Η περίπτωση αυτή της διαφοροποίησης στην κατανάλωση μεταξύ δυο αγαθών, δηλαδή της αγοράς και εκ δυο αγαθών, στα απλουστευτικά μας δεδομένα, ονομάζεται *εσωτερική λύση* και επαληθεύεται σε γενικές γραμμές από την εμπειρία της διαφοροποιημένης κατανάλωσης των ανθρώπων στην καθημερινή τους ζωή. Με απλά λόγια, κανείς (στον πραγματικό κόσμο) δε ξοδεύει, συνήθως, το περιορισμένο χρηματικό εισόδημά του στην αγορά ενός μόνο αγαθού.

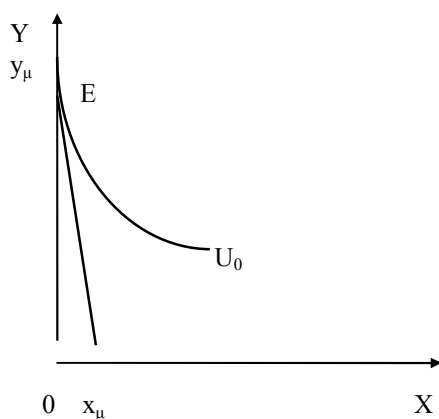
Παρόλα αυτά (στον πραγματικό κόσμο) υπάρχουν και οι θαλαμηγοί. Και η συντριπτική πλειονότητα των καταναλωτών δεν μπορεί να αγοράσει ούτε μια θαλαμηγό ούτε οποιοδήποτε άλλο πανάκριβο αγαθό, όσο και αν το επιθυμούσε, όχι μόνο γιατί οι σχετικές τιμές τέτοιων αγαθών είναι υπερβολικά υψηλές ή τα κόστη

ευκαιρίας τέτοιων αγαθών είναι υπερβολικά υψηλά, αλλά και γιατί οι ονομαστικές τους τιμές είναι απαγορευτικές για το εισόδημά της, σε όποια χρονική μονάδα αναφοράς και αν οριστεί αυτό.

Αν, επομένως, στον οριζόντιο άξονα ενός, κατά τα γνωστά κατασκευασμένου, διαγράμματος θέταμε ως αγαθό X θαλαμηγούς και στον κάθετο άξονα ως αγαθό Y οποιοδήποτε προσιτό και στο μέσο καταναλωτή αγαθό, για να εξετάσουμε το ερώτημα της ισορροπίας σε τέτοια υποθετικά δεδομένα, η (διαγραμματική πλην της θεωρητικής) απάντηση για έναν τυχαίο καταναλωτή δε θα μπορούσε (ή δε θα έπρεπε) να είναι, πλην εξαιρέσεων, μια εσωτερικής λύσης ισορροπία, δηλαδή μια ισορροπία κατανάλωσης και των δυο αγαθών, αλλά μάλλον μια λύση γωνίας, δηλαδή μια ισορροπία κατανάλωσης μόνο του ενός εκ των δυο αγαθών, προφανώς του αγαθού Y .

Το διάγραμμα 4.17 απεικονίζει μια τέτοια λύση γωνίας.

Η καμπύλη αδιαφορίας U_0 συναντά, σύμφωνα με την αποκάλυψη των προτιμήσεων του καταναλωτή, τον κάθετο άξονα στο σημείο E και η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$ εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_0 στο ίδιο αυτό σημείο, όπου $OLY_{xy} = P_X/P_Y$. Ο καταναλωτής αυτός έχοντας να επιλέξει ανάμεσα στα αγαθά X και Y αγοράζει μόνο Y σε ποσότητα y_μ , δηλαδή καταναλώνει όλο το χρηματικό εισόδημά του στο αγαθό Y , καθώς για κάθε σημείο επί του ευθύγραμμου τμήματος Ex_μ (που ταυτίζεται τώρα με γραμμή εισοδηματικού περιορισμού του $y_\mu x_\mu$) το κόστος ευκαιρίας του X είναι μεγαλύτερο από την οριακή αποτίμησή του.

Διάγραμμα 4.17.

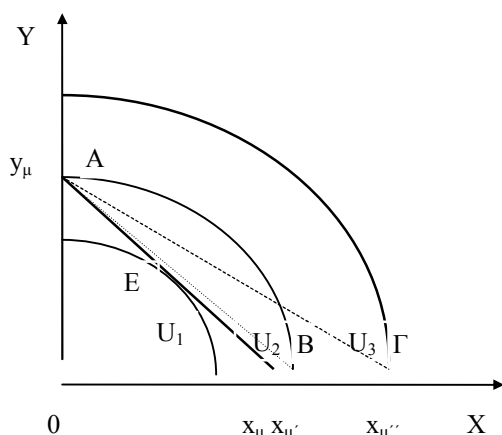
Προφανώς το διάγραμμά μας περιγράφει έναν υψηλών εισοδημάτων και όχι μέσο καταναλωτή. Για ένα μέσο (κατά την κοινή συνείδηση) καταναλωτή η καμπύλη αδιαφορίας δε θα έπρεπε απλώς να συναντά τον κάθετο άξονα αλλά ο κάθετος άξονας να τείνει να είναι εφαπτόμενος της καμπύλης αδιαφορίας, εφόσον η γραμμή

καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$ θα έπρεπε να τείνει να ταυτιστεί μ' αυτόν, με το Ι να «τρέχει» στο χρόνο... όταν $X = \text{θαλαμηγοί}$.

4.3.9. Ισορροπία του καταναλωτή, λύση γωνίας και κυρτότητα

Έχοντας αναλύσει την ισορροπία του καταναλωτή, από την άποψη της τακτικής χρησιμότητας, και τη λύση γωνίας ως ειδική περίπτωση ισορροπίας, μπορούμε πλέον να αντιληφθούμε πληρέστερα την οικονομική σημασία της κυρτότητας των καμπυλών αδιαφορίας.

Το διάγραμμα 4.18 θα μας βοηθήσει σ' αυτό.

Διάγραμμα 4.18.

Έστω, λοιπόν, τρεις κοίλες προς την αρχή των αξόνων καμπύλες αδιαφορίας, η U_1 , η U_2 και η U_3 .

Έστω, επίσης, ότι η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων ενός υποθετικού καταναλωτή είναι η $y_\mu x_\mu$. Η $y_\mu x_\mu$ εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_1 στο σημείο E. Όμως, το σημείο E ελαχιστοποιεί τη χρησιμότητα για τον καταναλωτή ο οποίος μπορεί μ' αυτή τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων να προσεγγίσει την καμπύλη αδιαφορίας U_2 , η οποία είναι και η ανώτατη καμπύλη αδιαφορίας που μπορεί να προσεγγιστεί με τη δεδομένη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων.

Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή η ισορροπία του καταναλωτή είναι αναγκαστικά μια λύση γωνίας στο σημείο A, που σημαίνει ότι ο καταναλωτής ξοδεύει όλο το χρηματικό εισόδημά του μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου αγοράζοντας αποκλειστικά αγαθό Y σε ποσότητα y_μ .

Γενικεύοντας, εφόσον οι καμπύλες αδιαφορίας είναι κοίλες προς την αρχή των αξόνων η ισορροπία του καταναλωτή θα είναι πάντα μια λύση γωνίας. Κάτι τέτοιο όμως δε συνάδει με την εμπειρία των διαφοροποιημένων, κατά βάση, αγορών των καταναλωτών. Επομένως, κοίλες προς την αρχή των αξόνων καμπύλες πρέπει να απορριφτούν ως η γενική περίπτωση καμπυλών αδιαφορίας, καθώς δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τη γενική συμπεριφορά του καταναλωτή. Αντιθέτως, ως γενική περίπτωση καμπυλών αδιαφορίας πρέπει να γίνουν αποδεκτές κυρτές προς την αρχή των αξόνων καμπύλες, οι οποίες και είναι σε θέση να εξηγήσουν και το ότι οι καταναλωτές, συνήθως, διαφοροποιούν τις καταναλωτικές επιλογές τους.

Επιμένουμε ότι οι κυρτές προς την αρχή των αξόνων καμπύλες είναι η γενική περίπτωση των καμπυλών αδιαφορίας, καθώς ερμηνεύουν τη συνήθη ή γενική συμπεριφορά του καταναλωτή, για να τονίσουμε ότι δεν είναι και η αποκλειστική, όπως δείξαμε στις ειδικές περιπτώσεις καμπυλών αδιαφορίας.

Αλλά η εκδοχή της κοιλότητας των καμπυλών αδιαφορίας προς την αρχή των αξόνων οδηγεί και σε άλλα παράδοξα αποτελέσματα.

Ας υποθέσουμε ότι η γραμμή εισοδηματικού περιορισμού του καταναλωτή είναι η $y_\mu x_\mu$ και όχι η $y_\mu x_\mu$.

Τι βλέπουμε;

Βλέπουμε πως έχουμε τώρα δυο σημεία ισορροπίας. Το σημείο Α, όπως πριν, και το σημείο Β, όπου ο καταναλωτής ξοδεύει πλέον όλο το εισόδημά του για την αγορά αποκλειστικά του αγαθού Χ, σε ποσότητα x_μ .

Στην περίπτωση, αυτή η οικονομική θεωρία είναι αδύνατο να δώσει απάντηση πάνω στο ποιο είναι τελικά το σημείο ισορροπίας του καταναλωτή.

Ας θεωρήσουμε, ακόμα, ότι ενώ η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του καταναλωτή μας είναι αρχικά η $y_\mu x_\mu$, η τιμή του αγαθού Χ μειώνεται, έτσι που η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$ περιστρέφεται προς τα δεξιά, με σταθερό το σημείο τομής y_μ , στη θέση $y_\mu x_{\mu'}$, με σημείο τομής στον οριζόντιο άξονα $x_{\mu'}$ ($> x_\mu$, αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή σε όρους του αγαθού Χ, λόγω μείωσης της τιμής του Χ).

Η ισορροπία του καταναλωτή από το σημείο Α, όπου κατανάλωνε μόνο Υ, μετατοπίζεται στο σημείο Γ. Ο καταναλωτής ξοδεύει όλο το χρηματικό του εισόδημα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου για να καταναλώσει πια μόνο Χ σε ποσότητα $x_{\mu'}$.

Αντιλαμβανόμαστε, έτσι, ότι μια μικρή, έστω, μεταβολή του λόγου των τιμών θα είχε σαν αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή του καταναλωτικού προτύπου του καταναλωτή. Παραβιάζεται έτσι η εμπειρική διαπίστωση πως τα καταναλωτικά πρότυπα δεν αλλάζουν «από τη μια στιγμή στην άλλη».

Τα παραπάνω αποτελούν, συνεπώς, επιπρόσθετους λόγους απόρριψης της κοιλότητας των καμπυλών αδιαφορίας ως προς την αρχή των αξόνων.

4.3.10. Το σύνθετο αγαθό

Βασίζουμε την ανάλυσή μας στην απλουστευτική διερεύνηση των προτιμήσεων του καταναλωτή μεταξύ δυο μόνο αγαθών· του Χ και του Υ. Μπορούμε, εντούτοις, εύκολα να υπερβούμε αυτήν την απλουστευτική μορφή ανάλυσης αν θεωρήσουμε πως το ένα από τα δυο αγαθά, έστω το Υ, είναι ένα *σύνθετο αγαθό* μέσω του οποίου εκφράζεται ένα σύνολο «άλλων» αγαθών.

Στην περίπτωση αυτή θα αναζητούμε τις προτιμήσεις του καταναλωτή ανάμεσα σε ένα συγκεκριμένο αγαθό, π.χ. βιβλίο, και στο σύνθετο αγαθό, που εκφράζει όλα τα «άλλα» αγαθά.

Η αποκάλυψη των προτιμήσεων του καταναλωτή μεταξύ αγαθού Χ και σύνθετου αγαθού Υ θα μας δώσει το χάρτη αδιαφορίας του, που τώρα συμπυκνώνει τις προτιμήσεις του ανάμεσα στο αγαθό Χ και το σύνθετο αγαθό Υ, δηλαδή ανάμεσα στο αγαθό Χ και το σύνολο των «άλλων» αγαθών.

Υπάρχει ένα τέτοιο σύνθετο αγαθό;

Υπάρχει και είναι το *χρήμα*· ως δεδομένη γενική αγοραστική δύναμη.

Μπορούμε εύλογα να θεωρήσουμε ότι ο καταναλωτής επιλέγει είτε να δαπανά το εισόδημά του στο αγαθό X είτε να το φυλάει για να το δαπανήσει σε «άλλα» αγαθά.

Το χρήμα είναι, επομένως, ένα σύνθετο αγαθό που αντιπροσωπεύει όλα τα «άλλα», *κάθε φορά, αγαθά*.¹⁰⁴

4.3.11. Μεταβολές του εισοδήματος και της ισορροπίας του καταναλωτή· καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης

Διαπιστώσαμε πως η ισορροπία του καταναλωτή εξαρτάται από το χάρτη αδιαφορίας του (προτιμήσεις) και τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του (εφικτό σύνολο).

Έχουμε υποθέσει ότι οι προτιμήσεις του καταναλωτή, επομένως ο χάρτης αδιαφορίας του, δε μεταβάλλονται.

Άρα, η όποια μεταβολή στη θέση ισορροπίας του καταναλωτή μπορεί να προέλθει μόνο από μεταβολές στη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του, επομένως και του εφικτού συνόλου του.

Η γραμμή εισοδηματικού περιορισμού εξαρτάται από το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και τις τιμές των αγαθών.

Συνεπώς, η όποια μεταβολή στη θέση ισορροπίας του καταναλωτή μπορεί να προέλθει είτε από μεταβολή του εισοδήματός του είτε από μεταβολή στις τιμές.

Αναζητήσαμε, στα προηγούμενα, τη θεμελιώδη συνθήκη ισορροπίας του καταναλωτή θεωρώντας το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο σταθερό και τις τιμές των αγαθών ως σταθερές, επίσης. Προσδιόρισαμε, έτσι, τη *στατική* ισορροπία του καταναλωτή. Θα αναζητήσουμε, λοιπόν, στη συνέχεια *τις μεταβολές της ισορροπίας του καταναλωτή*, δηλαδή *τις διακριτές θέσεις ισορροπίας* του καταναλωτή, θεωρώντας είτε ότι το εισόδημα του μεταβάλλεται, με τις τιμές των αγαθών να παραμένουν σταθερές, είτε ότι οι σχετικές τιμές των αγαθών μεταβάλλονται, με το εισόδημα του καταναλωτή να παραμένει σταθερό.

Και θα ξεκινήσουμε με τη μεταβολή τού σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο χρηματικού εισοδήματος του καταναλωτή, με σταθερές τις τιμές των αγαθών.

Ακολουθώντας το διάγραμμα 4.19, θα θεωρήσουμε ότι αρχικά, δεδομένων των τιμών των αγαθών, το μηνιαίο (π.χ.) χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή I_1 προσδιόριζε ως γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του την $y_\mu x_\mu$. Η $y_\mu x_\mu$ εφαπτόμενη στην καμπύλη αδιαφορίας U_1 , στο σημείο E_1 , επέτρεπε στον καταναλωτή να κατέχει ποσότητα x_1 από το αγαθό X και y_1 από το αγαθό Y , το μήνα.

Έστω ότι το εισόδημα του καταναλωτή αυξάνει από I_1 σε I_2 , ή από x_μ σε x_μ' σε όρους του αγαθού X ή από y_μ σε y_μ' σε όρους του αγαθού Y , την ίδια στιγμή που οι τιμές των αγαθών X και Y παραμένουν σταθερές.

Το αποτέλεσμα θα είναι η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων να μετατοπιστεί προς τα δεξιά, παράλληλα προς την αρχική της θέση· εφόσον η (απόλυτη) κλίση της δίνεται από το λόγο P_X/P_Y ο οποίος και παραμένει αμετάβλητος.

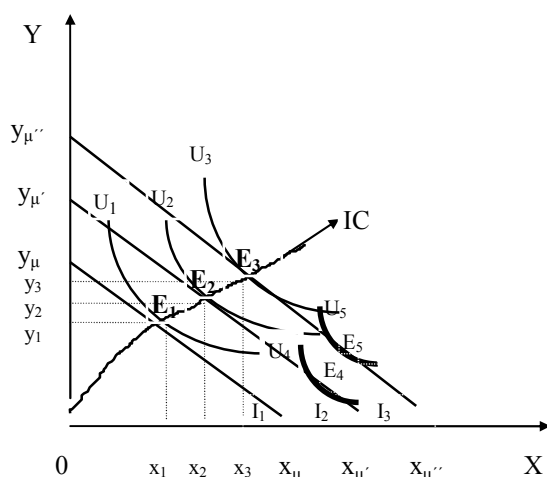
¹⁰⁴ «Παραπέρα, η πρόταση ότι μπορούμε αναλυτικά να θεωρήσουμε το σύνθετο αγαθό σαν ένα μόνο φυσικό αγαθό είναι γνωστή σαν *θεώρημα του σύνθετου αγαθού*» και «οφείλεται στον J. R. Hicks» (Chacholiades 1990-α: 157).

Η νέα θέση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων είναι η $y_{\mu'}x_{\mu'}$. Η $y_{\mu'}x_{\mu'}$ εφαπτόμενη στην ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας U_2 , στο σημείο E_2 , επιτρέπει στον καταναλωτή να κατέχει τώρα ποσότητα $x_2 (>x_1)$ από το αγαθό X και $y_2 (>y_1)$ από το αγαθό Y .

Έστω ότι το εισόδημα του καταναλωτή δέχεται και νέα αύξηση, από I_2 σε I_3 ή από $x_{\mu'}$ σε $x_{\mu''}$ σε όρους του αγαθού X ή από $y_{\mu'}$ σε $y_{\mu''}$ σε όρους του αγαθού Y , την ίδια στιγμή που οι τιμές των αγαθών X και Y εξακολουθούν να παραμένουν σταθερές.

Το αποτέλεσμα θα είναι η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων να μετατοπιστεί ξανά προς τα δεξιά, παράλληλα προς την προηγούμενή της θέση· εφόσον η (απόλυτη) κλίση της δίνεται από το λόγο P_X/P_Y ο οποίος και παραμένει και πάλι αμετάβλητος.

Η νέα θέση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων είναι η $y_{\mu''}x_{\mu''}$. Η $y_{\mu''}x_{\mu''}$ εφαπτόμενη στην ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας U_3 , στο σημείο E_3 , επιτρέπει στον καταναλωτή να κατέχει πλέον ποσότητα $x_3 (>x_2)$ από το αγαθό X και $y_3 (>y_2)$ από το αγαθό Y .

Διάγραμμα 4.19.

Η συνεχής γραμμή που ενώνει τα διαδοχικά σημεία ισορροπίας του καταναλωτή είναι η *καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης*, IC, του διαγράμματος. Η καμπύλη IC αποτελεί, συνεπώς, το γεωμετρικό τόπο των διαδοχικών σημείων ισορροπίας του καταναλωτή, όταν μεταβάλλεται (αυξάνεται ή μειώνεται) το εισόδημά του με σταθερές τις τιμές των αγαθών (X και Y στα δεδομένα του διαγράμματός μας).

Η καμπύλη IC δείχνει, έτσι, με ποιον τρόπο επηρεάζονται οι αγορές ενός ορθολογικού καταναλωτή όταν μεταβάλλεται το χρηματικό του εισόδημα ή τις ποσότητες ισορροπίας των αγαθών X και Y , τις οποίες ο ορθολογικός καταναλωτής θα επιλέξει σε εναλλακτικά επίπεδα χρηματικού εισοδήματος με σταθερές τις τιμές των αγαθών.

Δεδομένου ότι η αρχή των αξόνων υποδηλώνει μηδενικό χρηματικό εισόδημα για τον καταναλωτή, οι καμπύλες IC ξεκινούν από εκεί γιατί με μηδενικό εισόδημα ο καταναλωτής δεν μπορεί να αγοράσει θετικές ποσότητες ούτε από το αγαθό X ούτε από το αγαθό Y .

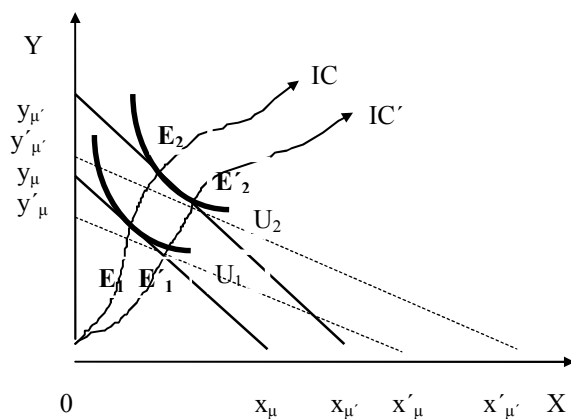
Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα μιας μεταβολής του εισοδήματος πάνω στις ποσότητες ισορροπίας των αγαθών, με σταθερό το λόγο των τιμών, επομένως και η συγκεκριμένη σε σχήμα και θέση καμπύλη IC, εξαρτώνται άμεσα από τη διάρθρωση των προτιμήσεων του καταναλωτή όπως αυτή απεικονίζεται από το χάρτη αδιαφορίας του.

Εάν αντί του από τις $U_1, U_2, U_3, \dots$ καμπύλες αδιαφορίας συντιθέμενου χάρτη αδιαφορίας του καταναλωτή, του διαγράμματος, ο χάρτης αδιαφορίας του καταναλωτή συνετίθετο από καμπύλες αδιαφορίας όπως οι U_4 και U_5 (που όπως οι U_1, U_2, U_3 έχουν σχεδιαστεί χωρίς να παραβιάζονται οι γενικές ιδιότητες των καμπυλών αδιαφορίας) τα αποτελέσματα θα ήταν διαφορετικά, όπως υποδεικνύουν τα σημεία ισορροπίας E_4 (όπου η $y_\mu \cdot x_\mu$ εφάπτεται της U_4) και E_5 (όπου η $y_\mu \cdot x_\mu$ εφάπτεται της U_5) τα οποία και αποτελούν σημεία μιας άλλης καμπύλης IC.

Αλλά το ακριβές σχήμα και η θέση μιας καμπύλης IC δεν εξαρτώνται μόνο από το χάρτη αδιαφορίας του καταναλωτή. Εξαρτώνται επίσης από το επίπεδο του σταθερού λόγου των τιμών.

Για ένα δεδομένο χάρτη αδιαφορίας, σε κάθε επίπεδο του λόγου των τιμών αντιστοιχεί και μια διαφορετική καμπύλη IC.

Αυτό γίνεται κατανοητό παρατηρώντας το διάγραμμα 4.20.

Διάγραμμα 4.20.

Έστω, λοιπόν, οι καμπύλες αδιαφορίας U_1 και U_2 του χάρτη αδιαφορίας ενός καταναλωτή.

Έστω, επίσης, η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$ η οποία εφάπτεται στην καμπύλη αδιαφορίας U_1 στο σημείο E_1 , το οποίο αποτελεί σημείο ισορροπίας για τον καταναλωτή. Η αύξηση του χρηματικού εισοδήματος του καταναλωτή, με σταθερό το λόγο των τιμών, που προσδιορίζει την κλίση της $x_\mu y_\mu$, έχει σαν αποτέλεσμα την παράλληλη μετατόπιση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων στη θέση $y_\mu x_\mu$. Η $y_\mu x_\mu$ εφάπτομένη στην ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας U_2 προσδιορίζει ένα νέο σημείο

ισορροπίας το E_2 . Χαράζοντας μια συνεχή γραμμή ανάμεσα σ' αυτά τα σημεία ισορροπίας, και μέχρι την αρχή των αξόνων, λαμβάνουμε την καμπύλη IC.

Για το δεδομένο χάρτη αδιαφορίας ως υποθέσουμε τώρα ότι η αρχική γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του καταναλωτή είναι όχι η $y_\mu x_\mu$ αλλά η $y'_\mu x'_\mu$. Ο καταναλωτής αντιμετωπίζει ένα διαφορετικό λόγο τιμών των αγαθών X και Y απ' εκείνον που προσδιόριζε την κλίση της $y_\mu x_\mu$, στο όποιο ύψος χρηματικού εισοδήματος μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Στην περίπτωση αυτή το σημείο ισορροπίας για τον καταναλωτή θα είναι το E'_1 , όπου η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y'_\mu x'_\mu$ εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_1 . Ας υποθέσουμε, και εδώ, ότι το εισόδημα του καταναλωτή αυξάνει, με σταθερό το λόγο των τιμών που προσδιορίζει την κλίση της $y'_\mu x'_\mu$. Το αποτέλεσμα θα είναι η παράλληλη μετατόπιση της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων στη θέση $y'_\mu x'_\mu$. Η $y'_\mu x'_\mu$ εφαπτόμενη στην ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας U_2 προσδιορίζει ένα επόμενο σημείο ισορροπίας το E'_2 . Χαράζοντας μια συνεχή γραμμή ανάμεσα και σ' αυτά τα σημεία ισορροπίας, και μέχρι την αρχή των αξόνων, λαμβάνουμε πλέον ως καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης, την καμπύλη IC'.¹⁰⁵

Αρα: Για δεδομένο χάρτη αδιαφορίας και σταθερό λόγο τιμών η καμπύλη IC προσδιορίζεται *μονοσήμαντα*.

Απ' αυτό έπεται και ότι:

Μια καμπύλη IC τέμνει κάθε μια από τις καμπύλες αδιαφορίας σε ένα μόνο σημείο, και διαφορετικές καμπύλες IC που αντλούνται από τον ίδιο χάρτη αδιαφορίας τέμνουν κάθε καμπύλη αδιαφορίας σε διαφορετικό η κάθε μια σημείο.

Επομένως, και γνωρίζοντας ότι οι καμπύλες αδιαφορίας είναι παντού πυκνές, έπεται και ότι:

Καμπύλες IC που αντλούνται από τον ίδιο χάρτη αδιαφορίας, αντιστοιχώντας σε διαφορετικούς λόγους τιμών, δεν τέμνονται.

Είδαμε, μέχρι το σημείο αυτό, και ότι το συγκεκριμένο αποτέλεσμα μιας μεταβολής του εισοδήματος πάνω στις ποσότητες ισορροπίας των αγαθών, με σταθερό το λόγο των τιμών, επομένως και η συγκεκριμένη σε σχήμα και θέση καμπύλη IC, εξαρτώνται άμεσα από τη διάρθρωση των προτιμήσεων του καταναλωτή όπως αυτή απεικονίζεται από το χάρτη αδιαφορίας του.

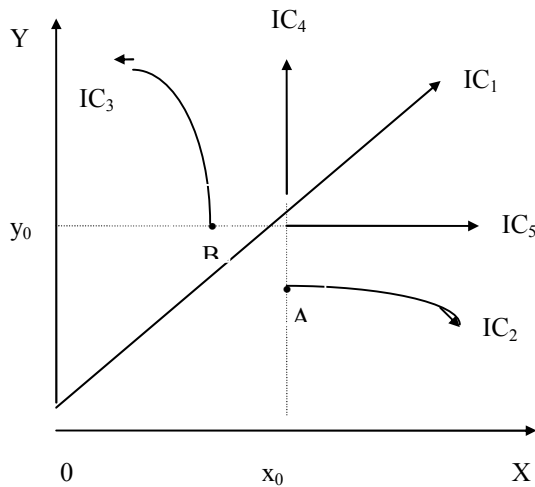
Έχει σημασία, εντούτοις, εδώ να προσέξουμε και το εξής: Για δεδομένο το σταθερό λόγο των τιμών, η αύξηση στο εισόδημα ενός καταναλωτή δε σημαίνει και ότι αυξάνουν οι ποσότητες ισορροπίας και των δυο αγαθών, σε κάθε περίπτωση, όπως η κατεύθυνση των βελών στις καμπύλες IC των διαγραμμάτων μας δείχνει. Αν θα συμβεί ή όχι κάτι τέτοιο εξαρτάται ακριβώς από τη διάρθρωση των προτιμήσεων του καταναλωτή, ήτοι από το χάρτη αδιαφορίας του.

Εξετάζοντας από αυτήν την άποψη τις καμπύλες IC μπορούμε να εξάγουμε πέντε βασικές μορφές καμπυλών IC, εξαρτώμενες από την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης του αγαθού X και του αγαθού Y, δηλαδή από το εάν τα αγαθά X και Y είναι κανονικά (ή ανώτερα), κατώτερα, ή, ουδέτερα· βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 3.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Η καμπύλη IC' που βρίσκεται πλησιέστερα στον οριζόντιο άξονα, δηλαδή στον άξονα του αγαθού X, αντιστοιχεί σε χαμηλότερη σχετική τιμή του X, δηλαδή χαμηλότερο λόγο τιμών P_X/P_Y , έναντι της IC που αντιστοιχεί σε υψηλότερο P_X/P_Y .

¹⁰⁶ Εκτός από την ιστορικότητα της κατάταξης των αγαθών σε κανονικά, ανώτερα (πολυτελείας), κατώτερα και ουδέτερα, την οποία επισημάναμε στο κεφάλαιο 3, πρέπει να έχουμε υπόψη μας και δυο άλλους παράγοντες σχετικά με την κατάταξη αυτή. Πρώτο, το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης του εθνικού πλαισίου - χώρας (εθνικού κοινωνικού σχηματισμού) που αναφερόμαστε. Το ίδιο αγαθό το οποίο μπορεί να αξιολογείται, π.χ., ως κατώτερο στις προτιμήσεις ενός μεσαίου εισοδήματος καταναλωτή σε μια πλούσια χώρα, απ' ένα μεσαίου εισοδήματος καταναλωτή μιας φτωχής χώρας

Τις πέντε αυτές βασικές μορφές παρουσιάζουμε στο διάγραμμα 4.21.

Διάγραμμα 4.21.

Εννοείται, προφανώς, ότι στα πλαίσια κάθε μιας από τις πέντε αυτές βασικές μορφές καμπυλών IC, υποκρύπτεται άπειρο πλήθος παραλλαγών στο σχήμα και τη θέση των καμπυλών IC, καθώς κάθε μια από τις μορφές αυτές μπορεί να προκύψει από άπειρο πλήθος εναλλακτικών χαρτών αδιαφορίας.

Μορφή πρώτη, καμπύλη IC_1 : Είναι η πιο συνηθισμένη καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης, και είναι αυτή που συναντήσαμε σε διάφορα σχήματα και θέσεις στη μέχρι εδώ ανάλυσή μας. Η θετική της κλίση, με κατεύθυνση κατά τη φορά του βέλους, υποδηλώνει πως με την αύξηση του εισοδήματος αυξάνει η επιθυμία του καταναλωτή για αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας και από τα δυο αγαθά. Τα αγαθά X και Y είναι, συνεπώς, κανονικά (ή ανώτερα) αγαθά.

Μορφή δεύτερη, καμπύλη IC_2 : Κατερχόμενη, κατά τη φορά του βέλους, προς τον άξονα των x . Η αρνητική της κλίση από το σημείο A και μετά υποδηλώνει πως με την αύξηση του εισοδήματος μειώνεται από ένα σημείο εισοδήματος και μετά η επιθυμία του καταναλωτή για αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας από το αγαθό Y . Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, συνεχίζει να αυξάνει η καταναλωτική επιθυμία για το αγαθό X . Συνεπώς, το αγαθό Y είναι κατώτερο πέρα από το σημείο A , και το αγαθό X κανονικό (ή ανώτερο) αγαθό καθ' όλο το μήκος της καμπύλης εισοδήματος-κατανάλωσης.

Μορφή τρίτη, καμπύλη IC_3 : Κατερχόμενη, κατά τη φορά του βέλους, προς τον άξονα των y . Η αρνητική της κλίση από το σημείο B και μετά υποδηλώνει πως με την αύξηση του εισοδήματος μειώνεται από ένα σημείο εισοδήματος και μετά η επιθυμία του καταναλωτή για αύξηση της καταναλισκόμενης ποσότητας από το αγαθό X . Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, συνεχίζει να αυξάνει η καταναλωτική επιθυμία για το αγαθό Y . Συνεπώς, το αγαθό X είναι κατώτερο πέρα από το σημείο B , και το αγαθό Y

μπορεί να αξιολογείται ως κανονικό αγαθό. Δεύτερο, το κοινωνικό (ας πούμε εισοδηματικό) πλαίσιο αναφοράς. Στην ίδια ιστορική εποχή και χώρα το ίδιο αγαθό που μπορεί να αξιολογείται, π.χ., ως κανονικό από έναν υψηλών εισοδημάτων καταναλωτή, μπορεί να αξιολογείται ως πολυτελείας από ένα μεσαίου εισοδήματος καταναλωτή.

κανονικό (ή ανώτερο) αγαθό, καθ' όλο το μήκος της καμπύλης εισοδήματος-κατανάλωσης.¹⁰⁷

Μορφή τέταρτη, καμπύλη IC₄: Κατεύθυνση προς τα άνω, κατά τη φορά του βέλους. Είναι η ειδική περίπτωση που το αγαθό X είναι ουδέτερο. Ο καταναλωτής αγοράζει x_0 μονάδες του αγαθού X σε κάθε επίπεδο εισοδήματος. Το αγαθό Y, ωστόσο, είναι κανονικό (ή ανώτερο), καθώς αυξάνει η κατανάλωσή του με την αύξηση του εισοδήματος.

Μορφή πέμπτη, καμπύλη IC₅: Κατεύθυνση προς τα δεξιά, κατά τη φορά του βέλους. Είναι η, επίσης, ειδική περίπτωση που το αγαθό Y είναι ουδέτερο. Ο καταναλωτής αγοράζει y_0 μονάδες του αγαθού Y σε κάθε επίπεδο εισοδήματος. Το αγαθό X, ωστόσο, είναι κανονικό (ή ανώτερο), καθώς αυξάνει η κατανάλωσή του με την αύξηση του εισοδήματος.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ειδικότερα για τις δυο τελευταίες μορφές καμπυλών IC πως η «καθετοποίησή» τους, όπως εμφανίζεται στο διάγραμμα, θα πρέπει να εννοείται από κάποιο επίπεδο εισοδήματος και μετά, εφόσον και αυτές, ως καμπύλες IC (οφείλουν να) διέρχονται από την αρχή των αξόνων. Αυτό σημαίνει και ότι ένα αγαθό γίνεται ουδέτερο από ένα επίπεδο εισοδήματος και μετά, ή άλλως ότι τα αγαθά X και Y δεν είναι ουδέτερα καθ' όλο το μήκος των καμπυλών IC₄ και IC₅ αντίστοιχα.

Είναι βέβαια προφανές ότι, σε κάθε μορφή καμπύλης IC η φορά του βέλους δείχνει προς υψηλότερα επίπεδα (τακτικής) χρησιμότητας, με την αύξηση του χρηματικού εισοδήματος του καταναλωτή.

4.3.12. Καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης και καμπύλη Engel

Η καμπύλη Engel¹⁰⁸ εξάγεται από την καμπύλη IC και εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στην αγοραζόμενη, από έναν καταναλωτή, ποσότητα εξ ενός αγαθού σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή στην ίδια χρονική περίοδο.

Το επόμενο διάγραμμα 4.22 εξηγεί πώς εξάγεται και τι εκφράζει η καμπύλη Engel.

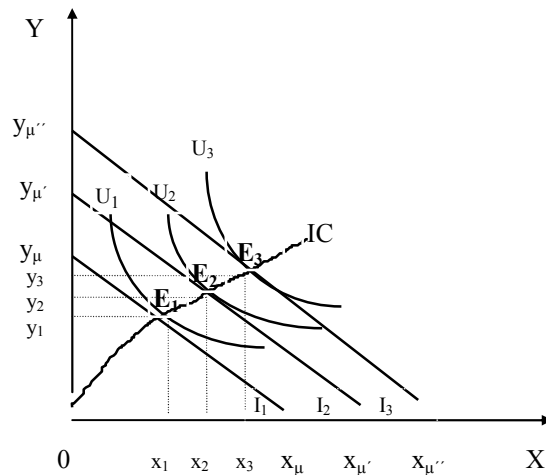
Στο τμήμα (α) του διαγράμματος έχουμε αναπαράγει, σε γενικές γραμμές, το διάγραμμα 4.19.

Το τμήμα (β) του διαγράμματος κατασκευάζεται στη βάση των δεδομένων του (α) τμήματος και δείχνει τη σχέση ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα (μηνιαίου π.χ.)

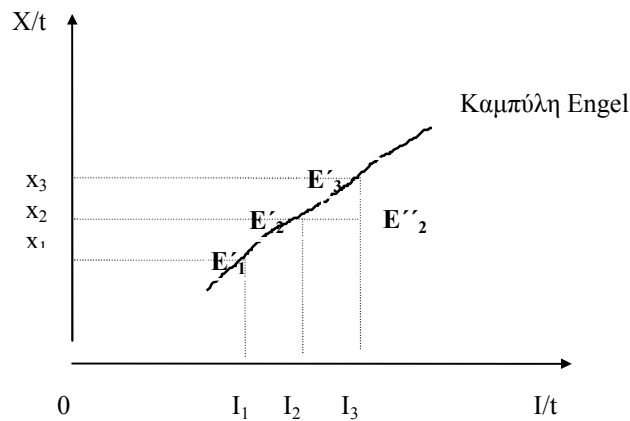
¹⁰⁷ Δεν είναι δυνατόν όλα τα αγαθά που αγοράζει ένας καταναλωτής να είναι κατώτερα. Γιατί, αν δεχόμαστε ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί θα έπρεπε να δεχτούμε και πως με την αύξηση της εισοδήματος του καταναλωτή η συνολική του δαπάνη θα είναι μικρότερη από το χρηματικό του εισόδημα. Θα έπρεπε τότε να αναιρέσουμε την υπόθεσή μας πως η συνολική χρηματική δαπάνη του καταναλωτή σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο παραμένει σταθερή και ίση με το χρηματικό εισόδημά του της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Επομένως, ένα τουλάχιστον αγαθό πρέπει να είναι κανονικό (ή ανώτερο). Αυτά σημαίνουν και ότι: καμιά καμπύλη IC δε στρέφεται προς τα πίσω· προς την αρχή των αξόνων.

¹⁰⁸ Πήρε το όνομά της από το Γερμανό στατιστικολόγο Christian Lorenz Ernst Engel (1821-1896) που υπήρξε από τους πρωτοπόρους μελετητές των σχέσεων μεταξύ οικογενειακού εισοδήματος και δαπανών. Απ' αυτόν προέρχεται και ο ομώνυμος νόμος (νόμος του Engel) σύμφωνα με τον οποίο με σταθερούς τους δημογραφικούς παράγοντες η αύξηση του εισοδήματος οδηγεί σε μείωση του ποσοστού του εισοδήματος που δαπανάται για τρόφιμα (Παυλόπουλος 1971:105-11 Chacholiades 1990-α: 163-4, σχετικά και Κουτσουνάρης 1979: κεφ. VIII, X).

χρηματικού εισοδήματος του καταναλωτή (οριζόντιος άξονας) και τις αγοραζόμενες απ' αυτόν ποσότητες, έστω, του αγαθού X (κάθετος άξονας).

(α)

(β)

Διάγραμμα 4.22.

Σε κάθε σημείο της καμπύλης IC (τμήμα α) εντοπίζουμε δυο αριθμούς.

Το επίπεδο του εισοδήματος.

Την ποσότητα του αγαθού X που αγοράζεται από τον καταναλωτή.

Με δεδομένους αυτούς τους δυο αριθμούς σημειώνουμε ένα αντίστοιχο σημείο καμπύλης Engel (τμήμα β).

Έτσι, το σημείο E_1 της καμπύλης IC μας πληροφορεί ότι, όταν το μηνιαίο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή είναι I_1 ο καταναλωτής αγοράζει το μήνα x_1

ποσότητα αγαθού X . Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'_1 της καμπύλης Engel.

Το σημείο E_2 της καμπύλης IC μας πληροφορεί ότι, όταν το μηνιαίο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή αυξηθεί σε I_2 η ποσότητα του αγαθού X που αγοράζει ο καταναλωτής το μήνα αυξάνεται σε x_2 . Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'_2 της καμπύλης Engel.

Το σημείο E_3 της καμπύλης IC μας πληροφορεί ότι, όταν το μηνιαίο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή αυξηθεί παραπέρα και γίνει ίσο με I_3 η ποσότητα του αγαθού X που αγοράζει το μήνα ο καταναλωτής αυξάνεται κι αυτή περαιτέρω και γίνεται ίση με x_3 . Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'_3 της καμπύλης Engel.

Η συνεχής γραμμή που ενώνει τα σημεία E'_1 , E'_2 και E'_3 είναι, λοιπόν, η καμπύλη Engel του τμήματος (β) του διαγράμματός μας, που κάθε της σημείο αντιστοιχεί σε ένα σημείο της καμπύλης IC του τμήματος (α).

Επομένως, το ακριβές σχήμα και η θέση της καμπύλης Engel εξαρτάται από το ακριβές σχήμα και τη θέση της καμπύλης IC.

Προσθέτουμε, ειδικότερα, πως, είναι λογικό να αναμένουμε ότι η καμπύλη Engel θα ξεκινά από την αρχή των αξόνων, μια που με μηδενικό μηνιαίο χρηματικό εισόδημα η αποκτώμενη από το αγαθό X ποσότητα θα είναι επίσης μηδενική.

Η καμπύλη Engel του διαγράμματός μας έχει θετική κλίση, γιατί εξάγεται από μια θετικής κλίσης καμπύλη IC. Και εφόσον μια θετικής κλίσης καμπύλη IC μας δείχνει ότι τα αγαθά X και Y είναι κανονικά (ή ανώτερα), η εξ αυτής εξαγόμενη θετικής κλίσης καμπύλη Engel για το αγαθό X μας δείχνει τη θετική σχέση μεταξύ της μεταβολής στο, μηνιαίο, χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή και στην καταναλισκόμενη εκ του αγαθού ποσότητα, η οποία χαρακτηρίζει ως κανονικό (ή ανώτερο) το αγαθό, X .

Για ένα κατώτερο αγαθό η καμπύλη Engel θα έχει αρνητική κλίση (από ένα σημείο και μετά) υποδεικνύοντάς μας την μεταξύ της μεταβολής στο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή και της μεταβολής στην κατανάλωση του αγαθού αρνητική σχέση, από κάποιο επίπεδο εισοδήματος και μετά, η οποία και χαρακτηρίζει ως κατώτερο το αγαθό.

Για ένα ουδέτερο αγαθό η καμπύλη Engel θα είναι (από ένα σημείο και μετά) οριζόντια (παράλληλη στον άξονα του εισοδήματος), υποδεικνύοντάς μας την ανυπαρξία, από κάποιο επίπεδο εισοδήματος και μετά, σχέσης μεταξύ της μεταβολής στο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή και στην κατανάλωση του αγαθού, η οποία και χαρακτηρίζει ως ουδέτερο το αγαθό.

Είναι βέβαια προφανές ότι, σε κάθε μια από τις βασικές τρεις μορφές καμπύλης Engel (με τις άπειρες, εννοείται και εδώ, παραλλαγές στο σχήμα και τη θέση) η φορά ενός (φανταστικού) βέλους θα έδειχνε προς υψηλότερα επίπεδα (τακτικής) χρησιμότητας, με την αύξηση του χρηματικού εισοδήματος του καταναλωτή.

Εφόσον η καμπύλη Engel προκύπτει από την καμπύλη IC, είναι προφανές και ότι μετατοπίζεται όταν η τελευταία μετατοπίζεται· εξ αιτίας είτε μεταβολής του λόγου των τιμών είτε μετατόπισης του χάρτη αδιαφορίας από αλλαγή στις προτιμήσεις του καταναλωτή.

Ωστόσο, η καμπύλη Engel είναι δυνατό να μετατοπιστεί ακόμη και όταν η καμπύλη IC δε μετατοπίζεται.

Για να γίνει αυτό κατανοητό ας εξετάσουμε και πάλι, έστω, το σημείο E_2 επί της καμπύλης IC, του (α) τμήματος του διαγράμματος, και το σημείο E'_2 επί της

καμπύλης Engel, του (β) τμήματος του διαγράμματος, θέτοντας την υπόθεση ότι το μηνιαίο χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή και οι τιμές αυξάνονται κατά 20%.

Στη βάση όσων γνωρίζουμε, η μεταβολή αυτή αφήνει την εισοδηματική γραμμή $y_\mu \cdot x_\mu$ στη θέση της, και έτσι και το σημείο ισορροπίας αμετάβλητο.

Όμως, το σημείο E'_2 που βρίσκεται επί της καμπύλης Engel πρέπει να μετατοπιστεί προς τα δεξιά στη θέση E''_2 , αφού ο καταναλωτής εξακολουθεί μεν να αγοράζει x_1 μονάδες από το αγαθό X το εισόδημά του ωστόσο δεν είναι I_2 αλλά $I_2 + 20\%I_2 =$ (έστω) I_3 .

Άρα, εφόσον η καμπύλη Engel συνδέει το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή με την ποσότητα αγαθού που καταναλώνεται, ο πληθωρισμός θα τη μετατοπίζει προς τα δεξιά, ακόμα και αν η καμπύλη IC παραμένει η ίδια.¹⁰⁹

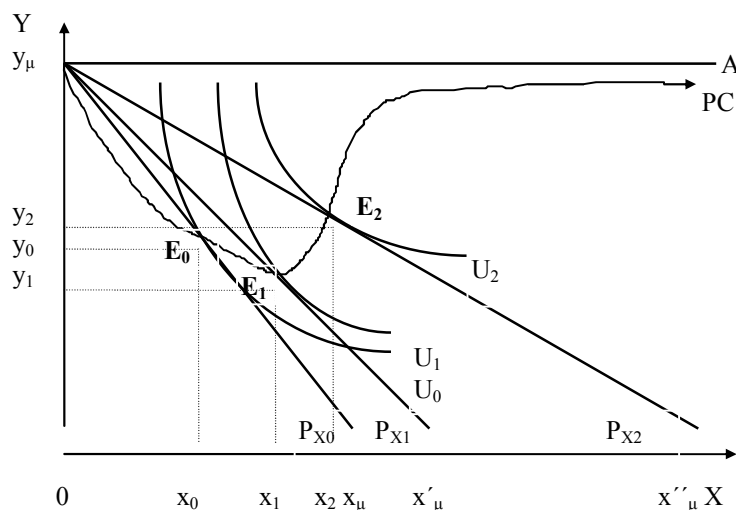
4.3.13. Μεταβολές των τιμών και της ισορροπίας του καταναλωτή· καμπύλη τιμής-κατανάλωσης

Αναζητήσαμε τις μεταβολές στην ισορροπία του καταναλωτή, θεωρώντας ότι το εισόδημα του μεταβάλλεται, με τις τιμές των αγαθών να παραμένουν σταθερές.

Θα αναζητήσουμε τώρα τις μεταβολές στην ισορροπία του καταναλωτή, θεωρώντας ότι οι σχετικές τιμές των αγαθών μεταβάλλονται αλλά το εισόδημά του παραμένει σταθερό.

Θα υποθέσουμε, λοιπόν, ότι ενώ η τιμή του αγαθού Y παραμένει σταθερή, η τιμή του αγαθού X μεταβάλλεται, επομένως οι σχετικές τιμές των δυο αγαθών της ανάλυσής μας μεταβάλλονται.

Στο διάγραμμα 4.23 βλέπουμε πως ο καταναλωτής ξεκινά με, μηνιαίο ως υποθέσουμε, εισόδημα x_μ σε όρους του αγαθού X και y_μ σε όρους του αγαθού Y, όταν ο λόγος των τιμών των αγαθών είναι P_X/P_Y .

Διάγραμμα 4.23.

¹⁰⁹ Επίσης υπάρχει και η καμπύλη δαπανών Engel. Η καμπύλη αυτή αντί να συνδέει αγοραζόμενη ποσότητα αγαθού και εισόδημα του καταναλωτή, συνδέει δαπάνη επί του αγαθού και εισόδημα του καταναλωτή. Αλλά εφόσον, εξ υποθέσεως, οι τιμές των αγαθών είναι σταθερές και η δαπάνη είναι το γινόμενο της τιμής επί την ποσότητα, έπεται ότι η δαπάνη για το αγαθό είναι ανάλογη προς την αγοραζόμενη ποσότητά του. Έτσι, η καμπύλη δαπανών Engel μοιάζει πολύ με την καμπύλη Engel.

Η ισορροπία για τον καταναλωτή επιτυγχάνεται αρχικά στο σημείο E_0 όπου η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x_\mu$ εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_0 , κι ο καταναλωτής μας αγοράζει x_0 ποσότητα από το αγαθό X και y_0 ποσότητα από το αγαθό Y , το μήνα.

Πώς άραγε θα αντιδράσει σε μια, έστω, μείωση της τιμής του αγαθού X , από P_{X0} σε $(>) P_{X1}$;

Πρώτα απ' όλα μια μείωση της τιμής του αγαθού X αυξάνει το εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού X , εφόσον με το ίδιο χρηματικό εισόδημα μπορεί πλέον να αγοράσει μια μεγαλύτερη ποσότητα από το αγαθό X .

Ας υποθέσουμε ότι η μέγιστη ποσότητα του αγαθού X που μπορεί, μετά τη μείωση της τιμής του, να αγοράσει ο καταναλωτής, αν διαθέσει ολόκληρο το εισόδημά του στην αγορά του X , γίνεται $x'_\mu (> x_\mu)$.

Έτσι, με τη μείωση της τιμής του αγαθού X , η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων περιστρέφεται προς τα δεξιά, με σταθερό το σημείο τομής της στον άξονα των y , από τη θέση $y_\mu x_\mu$ στη θέση $y_\mu x'_\mu$. η (απόλυτη) κλίση της μειώνεται από P_{X0}/P_Y σε P_{X1}/P_Y . Η $y_\mu x'_\mu$ εφάπτεται σε υψηλότερη της U_0 καμπύλη αδιαφορίας, στην U_1 , και η ισορροπία μετατοπίζεται από το σημείο E_0 στο σημείο E_1 , όπου ο καταναλωτής αγοράζει περισσότερο X ($x_1 > x_0$) και λιγότερο Y ($y_1 < y_0$).

Μια περαιτέρω μείωση της τιμής του X , από P_{X1} σε $(>) P_{X2}$, αυξάνει παραπέρα το εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού X , εφόσον με το ίδιο χρηματικό εισόδημα μπορεί πλέον να αγοράσει μια ακόμη μεγαλύτερη ποσότητα από το αγαθό X .

Ας υποθέσουμε ότι η μέγιστη ποσότητα του αγαθού X που μπορεί, μετά τη νέα μείωση της τιμής του, να αγοράσει ο καταναλωτής, αν διαθέσει ολόκληρο το εισόδημά του στην αγορά του X , γίνεται $x''_\mu (> x'_\mu)$.

Με τη νέα μείωση της τιμής του αγαθού X , η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων περιστρέφεται προς τα δεξιά, με σταθερό το σημείο τομής της στον άξονα των y , από τη θέση $y_\mu x'_\mu$ στη θέση $y_\mu x''_\mu$. η (απόλυτη) κλίση της μειώνεται από P_{X1}/P_Y σε P_{X2}/P_Y . Η $y_\mu x''_\mu$ εφάπτεται σε υψηλότερη της U_1 καμπύλη αδιαφορίας, στην U_2 , και η ισορροπία μετατοπίζεται από το σημείο E_1 στο σημείο E_2 , όπου ο καταναλωτής αγοράζει ακόμα περισσότερο X ($x_2 > x_1$) μα και περισσότερο πλέον Y , περισσότερο και από την αρχική ποσότητα ισορροπίας για το Y ($y_2 > y_0 > y_1$).

Η συνεχής γραμμή που ενώνει τα διαδοχικά σημεία ισορροπίας του καταναλωτή είναι η *καμπύλη τιμής-κατανάλωσης*, PC , του διαγράμματος. Η καμπύλη PC αποτελεί, συνεπώς, το γεωμετρικό τόπο των διαδοχικών σημείων ισορροπίας του καταναλωτή, όταν, με σταθερό το εισόδημά του, μεταβάλλεται (αυξάνεται ή μειώνεται) ο λόγος των τιμών των αγαθών (X και Y στα δεδομένα του διαγράμματός μας). Η καμπύλη PC δείχνει, έτσι, με ποιον τρόπο επηρεάζονται οι αγορές ενός ορθολογικού καταναλωτή όταν μεταβάλλεται λόγος των τιμών ή τις ποσότητες ισορροπίας των αγαθών X και Y , τις οποίες ο ορθολογικός καταναλωτής θα επιλέξει σε εναλλακτικούς λόγους τιμών δεδομένου του χρηματικού του εισοδήματος.

Όπως βλέπουμε στο διάγραμμα, η καμπύλη PC εκκινάει από το σημείο y_μ , ήτοι από το σταθερό σημείο περιστροφής της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων, συνεχίζει σαν καμπύλη σχήματος U (από αρνητική σε θετική κλίση) και τελικά γίνεται ασύμπτωτη προς την οριζόντια ευθεία $y_\mu A$, κατά τη φορά του βέλους, η οποία και δείχνει προς υψηλότερα επίπεδα (τακτικής) χρησιμότητας, με μείωση της τιμής του X .

Ας ερμηνεύσουμε το γιατί η καμπύλη PC ξεκινά από το σημείο y_μ , και γιατί ακολουθεί αυτήν την πορεία.

Αν υποθέσουμε ότι η τιμή του X αυξάνεται διαρκώς τότε η γραμμή εισοδηματικού περιορισμού θα μετακινείται όλο και πιο αριστερά, ήτοι πλησιέστερα

προς τον κάθετο άξονα. Από κάποιο ύψος της τιμής του αγαθού X και μετά ο καταναλωτής θα αγοράζει μόνο από το αγαθό Y , δηλαδή y_μ . Άρα το y_μ θα αποτελέσει σημείο ισορροπίας για τον καταναλωτή (η γνωστή μας λύση γωνίας), επομένως και σημείο της καμπύλης PC .¹¹⁰

Γιατί, όμως, η καμπύλη PC έχει αρχικά αρνητική κλίση, στο τμήμα $y_\mu E_1$;

Αν ξεκινήσουμε με την υπόθεση ότι η τιμή του αγαθού X είναι τόσο υψηλή που ο καταναλωτής οδηγείται στην ισορροπία της λύσης γωνίας στο y_μ , είναι εύλογο να υποθέσουμε και ότι η σταδιακή μείωση της τιμής του X , με την τιμή του αγαθού Y σταθερή, θα οδηγήσει (κατά βάση) σε «αποκατάσταση» της εσωτερικής λύσης. Αυτό σημαίνει πως, με τη μείωση της τιμής του αγαθού X , η ισορροπία του καταναλωτή θα επιτυγχάνεται σε όλο και χαμηλότερα από y_μ επίπεδα κατανάλωσης για το αγαθό Y (και όλο και υψηλότερα από 0 επίπεδα κατανάλωσης για το αγαθό X) και άρα η καμπύλη PC θα κατέρχεται, δηλαδή θα έχει αρνητική κλίση, μέχρι το σημείο E_1 .

Στο τμήμα αυτό που η καμπύλη PC κατέρχεται, η ελαστικότητα ζήτησης του αγαθού X είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα.

Ανατρέχοντας στο διάγραμμά μας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η κατακόρυφη απόσταση ανάμεσα στην καμπύλη PC και την οριζόντια ευθεία $y_\mu A$ δίνει τη συνολική δαπάνη του καταναλωτή για το αγαθό X σε όρους του αγαθού Y .¹¹¹ Έτσι, στο σημείο E_0 η συνολική δαπάνη για το αγαθό X δίνεται από την κατακόρυφη απόσταση $y_0 y_\mu$. Στο σημείο E_1 η συνολική δαπάνη για το αγαθό X δίνεται από την κατακόρυφη απόσταση $y_1 y_\mu$ ($> y_0 y_\mu$). Ήτοι, καθώς κατερχόμαστε από το σημείο E_0 προς το σημείο E_1 , επί της καμπύλης PC , δηλαδή, καθώς η τιμή του αγαθού X μειώνεται, η συνολική δαπάνη του καταναλωτή για το αγαθό X αυξάνεται. Για να συμβεί όμως κάτι τέτοιο, δηλαδή για να αυξάνεται η δαπάνη για ένα αγαθό όταν μειώνεται η τιμή του αγαθού, πρέπει η ποσοστιαία αύξηση της ζητούμενης εκ του αγαθού ποσότητας να είναι μεγαλύτερη του ποσοστού μείωσης της τιμής του. Πρέπει, δηλαδή, η ελαστικότητα ζήτησης του αγαθού (X) να είναι μεγαλύτερη της μονάδας.

Προσθέτουμε και ότι: αυτό το αρνητικής κλίσης τμήμα της καμπύλης PC , όπου η ζήτηση για το αγαθό X είναι ελαστική, εκφράζει μια σχέση υποκατάστασης μεταξύ των δυο αγαθών ή τα δυο αγαθά λειτουργούν ως υποκατάστατα το ένα προς το άλλο. Μείωση της τιμής του X συνεπάγεται αύξηση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του X και μείωση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του Y . Ή, αύξηση της τιμής του X συνεπάγεται μείωση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του X και αύξηση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του Y .

Στο σημείο E_1 , όπου η εφαπτομένη στην καμπύλη PC είναι οριζόντια (δηλαδή η κλίση της καμπύλης PC είναι μηδενική), η δαπάνη για το αγαθό X είναι στιγμιαία σταθερή και επομένως η ελαστικότητα της ζήτησης του X είναι ίση με τη μονάδα.

Μετά το σημείο E_1 η καμπύλη PC λαμβάνει θετική κλίση. Γιατί;

Η εξήγηση είναι απλή. Καθώς η τιμή του αγαθού X μειώνεται όλο και περισσότερο, αυξάνουν, από ένα σημείο μείωσης της τιμής του X και μετά, τα περιθώρια αύξησης της κατανάλωσης και του αγαθού Y , στα όρια του δεδομένου

¹¹⁰ «Ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει πάντα. Για παράδειγμα, η συνάρτηση χρησιμότητας $U = xy$ παράγει καμπύλες αδιαφορίας οι οποίες είναι ασύμπτωτες και προς τους δυο άξονες.» Συνεπώς, λύση γωνίας αποκλείεται και έτσι η καμπύλη PC δεν υπάρχει στο σταθερό σημείο περιστροφής. Μπορούμε παρόλα αυτά να θεωρήσουμε το y_μ ως ένα «οριακό σημείο» της καμπύλης PC υπό «την έννοια ότι το σημείο ισορροπίας» πάνω στην καμπύλη PC «μπορεί να "αχθεί όσο θέλουμε κοντά" στο σημείο περιστροφής... επιτρέποντας στην τιμή του X να αυξηθεί πέρα από κάθε φραγμό» (Chacholiades 1990-α: 176).

¹¹¹ Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό αν λάβουμε υπόψη μας ότι η κατακόρυφη απόσταση $0y_\mu$ δίνει το σταθερό εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού Y και ότι αυτό το σταθερό εισόδημα διαιρείται πάντα σε δυο μέρη: ένα για το αγαθό Y και ένα για το αγαθό X .

εισοδήματος του καταναλωτή. Αυτό σημαίνει και ότι η δαπάνη για το αγαθό X, από ένα σημείο μείωσης της τιμής του και μετά, υποχωρεί προς όφελος της δαπάνης για το αγαθό Y.

Σε διαγραμματικούς όρους μπορούμε να δούμε ότι, η κίνηση από το σημείο E_1 στο σημείο E_2 της καμπύλης PC συνοδεύεται από μείωση της κατακόρυφης απόστασης που δίνει τη συνολική δαπάνη για το αγαθό X, από $y_1 y_\mu$ σε $y_2 y_\mu$. Για να συμβεί όμως κάτι τέτοιο, δηλαδή για να μειώνεται η δαπάνη για ένα αγαθό όταν μειώνεται η τιμή του αγαθού, πρέπει η ποσοστιαία αύξηση της ζητούμενης εκ του αγαθού ποσότητας να είναι μικρότερη του ποσοστού μείωσης της τιμής του. Πρέπει, δηλαδή, η ελαστικότητα ζήτησης του αγαθού (X) να είναι μικρότερη της μονάδας.

Προσθέτουμε, επίσης και ότι: αυτό το θετικής κλίσης τμήμα της καμπύλης PC, όπου η ζήτηση για το αγαθό X είναι ανελαστική, εκφράζει μια σχέση συμπληρωματικότητας μεταξύ των δυο αγαθών ή τα δυο αγαθά λειτουργούν ως συμπληρωματικά το ένα προς το άλλο. Μείωση της τιμής του X συνεπάγεται αύξηση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του X και αύξηση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του Y. Ή αύξηση της τιμής του X συνεπάγεται μείωση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του X και μείωση της ζητούμενης προς κατανάλωση ποσότητας του Y.

Τελικά, καθώς η τιμή του αγαθού X μειωνόμενη τείνει στο μηδέν η καμπύλη PC καθίσταται ασύμπτωτη προς την οριζόντια ευθεία $y_\mu A$.

Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η κίνηση της καμπύλης PC;

Καθώς η τιμή του X τείνει στο μηδέν η γραμμή εισοδηματικού περιορισμού θα μετακινείται όλο και πιο δεξιά, ήτοι πλησιέστερα προς την οριζόντια ευθεία $y_\mu A$. Αυτό σημαίνει πως ο καταναλωτής θα μπορεί να αγοράζει απεριόριστες ποσότητες του X μ' ένα όλο και μικρότερο ποσοστό εκ του σταθερού εισοδήματός του και ταυτόχρονα να αυξάνει διαρκώς τις αγορές του από το αγαθό Y μέχρι το ανώτατο όριο y_μ , δηλαδή μέχρι το όριο που τίθεται εκ του σταθερού εισοδήματός του.

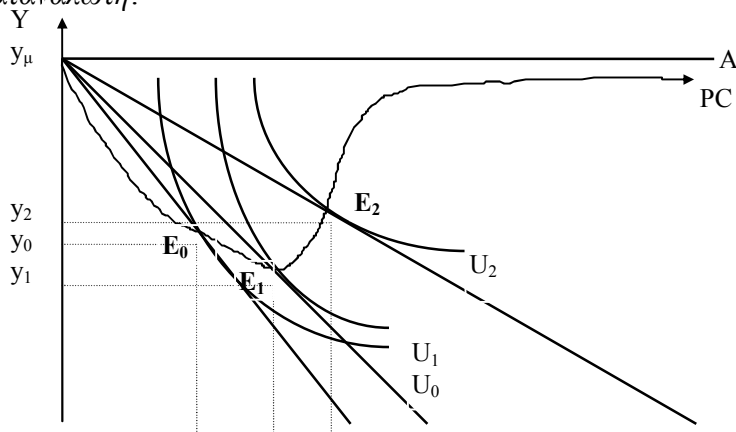
Συνοπτικά αναφέρουμε και πως:

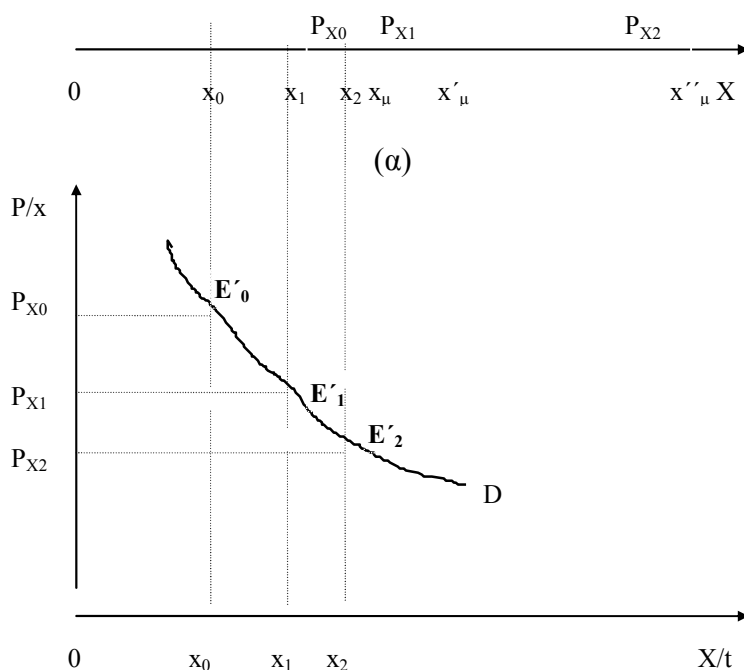
Η ακριβής θέση και το σχήμα της καμπύλης PC εξαρτώνται από το εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού του οποίου η τιμή παραμένει σταθερή, δηλαδή από τη θέση του σταθερού σημείου περιστροφής, και από το χάρτη αδιαφορίας του καταναλωτή.

Μια καμπύλη PC τέμνει κάθε μια από τις καμπύλες αδιαφορίας σε ένα μόνο σημείο.

4.3.14. Καμπύλη τιμής-κατανάλωσης και καμπύλη ζήτησης του καταναλωτή

Όπως από την καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης εξάγεται η καμπύλη Engel, έτσι και από την καμπύλη τιμής-κατανάλωσης εξάγεται η καμπύλη ζήτησης του ατομικού καταναλωτή.

(β) Διάγραμμα 4.24.

Το πώς εξάγεται η καμπύλη ζήτησης θα το δούμε με τη βοήθεια του διαγράμματος 4.24.

Στο (α) τμήμα του διαγράμματος έχουμε αναπαράγει το διάγραμμα 4.23.

Το (β) τμήμα του διαγράμματος κατασκευάζεται στη βάση των δεδομένων του (α) τμήματος και δείχνει τη σχέση ανάμεσα στη μεταβολή των τιμών του αγαθού X (κάθετος άξονας) και των ποσοτήτων που μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής εκ του αγαθού X, ήτοι, στη βάση όσων ήδη γνωρίζουμε, την καμπύλη ζήτησης, D, του αγαθού X (οριζόντιος άξονας).

Σε κάθε σημείο της καμπύλης PC (τμήμα α) εντοπίζουμε δυο αριθμούς.

Την τιμή του αγαθού X.

Την ποσότητα του αγαθού X που στη δεδομένη τιμή μπορεί να αγοράσει ο καταναλωτής.

Με δεδομένους αυτούς τους δυο αριθμούς σημειώνουμε ένα αντίστοιχο σημείο καμπύλης ζήτησης (τμήμα β).

Έτσι, το σημείο E₀ της καμπύλης PC μας πληροφορεί ότι, όταν η τιμή του αγαθού X είναι P_{X0} ο καταναλωτής μπορεί (ή ζητάει) να αγοράσει x₀ ποσότητα αγαθού X το μήνα. Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'₀ της καμπύλης D.

Το σημείο E₁ της καμπύλης PC μας πληροφορεί ότι, όταν η τιμή του αγαθού X μειωθεί σε P_{X1} η ποσότητα του αγαθού X που μπορεί (ή ζητάει) να αγοράσει ο καταναλωτής αυξάνεται σε x₁, το μήνα. Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'₁ της καμπύλης D.

Το σημείο E₂ της καμπύλης PC μας πληροφορεί ότι, όταν η τιμή του αγαθού X μειωθεί παραπέρα και γίνει ίση με P_{X2} η ποσότητα του αγαθού X που μπορεί (ή ζητάει) να αγοράσει ο καταναλωτής το μήνα αυξάνεται κι αυτή περαιτέρω και γίνεται ίση με

x₃. Στη βάση αυτής της πληροφορίας εντοπίζεται το αντίστοιχο σημείο E'₂ της καμπύλης D.¹¹²

Η συνεχής γραμμή που ενώνει τα σημεία E'₀, E'₁ και E'₂ είναι, λοιπόν, η καμπύλη D του τμήματος (β) του διαγράμματός μας, που κάθε της σημείο αντιστοιχεί σε ένα σημείο της καμπύλης PC του τμήματος (α).

Επομένως, το ακριβές σχήμα και η θέση της καμπύλης D εξαρτάται από το ακριβές σχήμα και τη θέση της καμπύλης PC.

Τόσο η καμπύλη PC όσο και η καμπύλη D είναι συνεπείς με το νόμο της ζήτησης, εφόσον με μείωση της τιμής του αγαθού (X) αυξάνεται η δυνάμενη να αγοραστεί ποσότητα από το αγαθό (X).

Στα δεδομένα του διαγράμματός μας, καθώς η τιμή του αγαθού X πέφτει και ο καταναλωτής ανέρχεται επί της καμπύλης PC από το E₀, στο E₁, στο E₂,... και κατέρχεται επί της καμπύλης D από το E'₀, στο E'₁, στο E'₂,... η τακτική του χρησιμότητα αυξάνει, εφόσον τοποθετείται σε όλο και υψηλότερη καμπύλη αδιαφορίας.

Και αφού η καμπύλη ζήτησης εξάγεται από την καμπύλη τιμής-κατανάλωσης, έπεται και ότι, η καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού σχεδιάζεται με βάση τις υποθέσεις:

Το εισόδημα του καταναλωτή είναι σταθερό.

Όλες οι τιμές πλην εκείνης του υπό θεώρηση αγαθού είναι σταθερές.

Ο χάρτης αδιαφορίας του καταναλωτή είναι σταθερός.

4.3.15. Αποτέλεσμα υποκατάστασης και εισοδηματικό αποτέλεσμα.

Είδαμε ότι σε μια μεταβολή της τιμής, έστω, του αγαθού X με σταθερή την τιμή του αγαθού Y και για δεδομένο εισόδημα του καταναλωτή, η δυνάμενη να αγοραστεί (ή η ζητούμενη να αγοραστεί) ποσότητα του αγαθού X μεταβάλλεται.

Αυτό το αποτέλεσμα, δηλαδή τη μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας του αγαθού εξ αιτίας της μεταβολής της τιμής του, θα το ονομάσουμε *συνολικό αποτέλεσμα* (ΣΑ).

Για την πληρέστερη κατανόηση του ΣΑ μιας μεταβολής της τιμής του αγαθού X θα καταφύγουμε στην εξίσωση εισοδηματικού περιορισμού

$$xP_X + yP_Y = I.$$

Λύνοντας την εξίσωση ως προς x λαμβάνουμε:

$$x = I/P_X - (P_Y/P_X) * y.$$

Ο λόγος I/P_X δείχνει την ποσότητα του αγαθού X που θα επιλέξει να αγοράσει ο καταναλωτής όταν η τιμή P_X του αγαθού X μεταβάλλεται και το χρηματικό εισόδημά του I παραμένει σταθερό. Σε μια μείωση της τιμής του αγαθού X το «πραγματικό» (ή το σε όρους του αγαθού X) εισόδημα του καταναλωτή θα αυξηθεί, η εισοδηματική γραμμή θα μετατοπιστεί προς τα δεξιά και ο καταναλωτής προσεγγίζοντας ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας θα αυξήσει τη ζητούμενη να αγοραστεί ποσότητα από το αγαθό X. Και αντίστροφα.

Το αποτέλεσμα μεταβολής στη ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού λόγω μεταβολής του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή ονομάζεται *εισοδηματικό αποτέλεσμα* (ΕΑ).

¹¹² Μπορούμε να προσδιορίσουμε την, εκάστοτε, τιμή του αγαθού X από το τμήμα (α) του διαγράμματος (δηλαδή όταν γνωρίζουμε την κλίση της, κάθε, εισοδηματικής γραμμής και τη δεδομένη τιμή του Y) στη βάση του απλού τύπου: $P_Y * P_X/P_Y = P_X$.

Ο λόγος P_Y/P_X (το αντίστροφο της --απόλυτης-- κλίσης της γραμμής καταναλωτικών δυνατοτήτων) δίνει την αναλογία ανταλλαγής των δυο αγαθών X και Y . Μια μείωση της τιμής P_X του αγαθού X με σταθερή την τιμή P_Y του αγαθού Y θα ωθήσει τον καταναλωτή να υποκαταστήσει το αγαθό Y του οποίου η τιμή παρέμεινε σταθερή με το σχετικά φτηνότερο, μετά τη μείωση της τιμής του αγαθού X . Και αντίστροφα.

Το αποτέλεσμα μεταβολής στη ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού λόγω μεταβολής των σχετικών τιμών ονομάζεται *αποτέλεσμα υποκατάστασης* (AY).

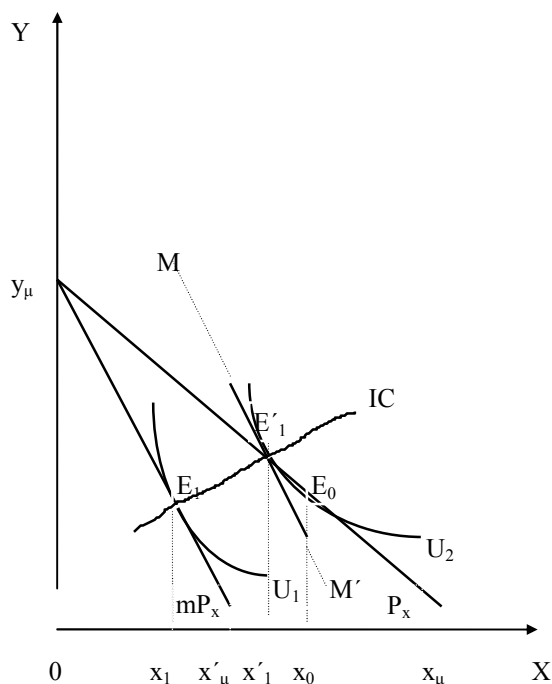
Άρα: Το συνολικό αποτέλεσμα μεταβολής στη ζητούμενη ποσότητα ενός αγαθού εξ αιτίας της μείωσης της τιμής του είναι ίσο με το άθροισμα του εισοδηματικού αποτελέσματος και του αποτελέσματος υποκατάστασης.

Δηλαδή: $\Sigma A = AY + EA$.

Ας δούμε όμως τα παραπάνω μέσω του διαγράμματος 4.25.

Υποθέτουμε ότι ενώ η αρχική γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων του καταναλωτή ήταν η $y_\mu x_\mu$ και ο καταναλωτής βρισκόταν σε ισορροπία στο σημείο E_0 (όπου η $y_\mu x_\mu$ εφαπτόταν της ανώτατης δυνατής καμπύλης αδιαφορίας U_2) καταναλώνοντας (δεδομένης της τιμής P_Y του αγαθού Y και του, έστω, μηνιαίου εισοδήματός του) x_0 ποσότητα από το αγαθό X , το μήνα, η τιμή του αγαθού X αυξάνεται από P_X σε ($<$) mP_X ($m > 1$).

Με την αύξηση της τιμής του αγαθού X , το εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού X μειώνεται, η γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων περιστρέφεται προς τα αριστερά, με σταθερό το σημείο τομής της στον άξονα των y , από τη θέση $y_\mu x_\mu$ στη θέση $y_\mu x'_\mu$. Η (απόλυτη) κλίση της αυξάνεται από P_X/P_Y σε mP_X/P_Y . Η $y_\mu x'_\mu$ εφάπτεται σε χαμηλότερη της U_2 καμπύλη αδιαφορίας, στην U_1 (μείωση, τακτικής, χρησιμότητας), και η ισορροπία μετατοπίζεται από το σημείο E_0 στο σημείο E_1 , όπου ο καταναλωτής αγοράζει λιγότερο X ($x_1 < x_0$).

Διάγραμμα 4.25.

Αυτή η μετατόπιση του σημείου ισορροπίας από E_0 σε E_1 και της ποσότητας ισορροπίας του αγαθού X από x_0 σε x_1 είναι το ΣA της αύξησης της τιμής του X και μπορεί να χωριστεί στο AY και το EA .

Με ποιο τρόπο όμως μπορούμε να διαχωρίσουμε το AY από το EA ;

Για να απομονώσουμε το AY ($P_Y/P_X \rightarrow P_Y/mP_X$), φέρουμε μια υποθετική γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων, τη MM' , παράλληλη προς τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x'_\mu$ (η --απόλυτη-- κλίση της ισούται με mP_X/P_Y) η οποία εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_2 στο σημείο E'_1 δίνοντας x'_1 ποσότητα ισορροπίας για το αγαθό X ($x_1 < x'_1 < x_0$).

Εφόσον η MM' εφάπτεται της ίδιας με πριν τη μεταβολή της τιμής καμπύλης αδιαφορίας, έχουμε αφαιρέσει την επίπτωση της μεταβολής της τιμής του X επί του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή. Δηλαδή έχουμε αφαιρέσει το EA . Εφόσον η MM' είναι παράλληλη της νέας, μετά τη μεταβολή της τιμής, εισοδηματικής γραμμής $y_\mu x'_\mu$, έχουμε ενσωματώσει τη μεταβολή της τιμής. Επομένως, η ισορροπία που προσδιορίζεται από το σημείο E'_1 , όπου η MM' εφάπτεται της U_2 , υποδεικνύει τη ζητούμενη ποσότητα από το X όταν οι σχετικές τιμές έχουν μεταβληθεί. Η κίνηση επί της καμπύλης αδιαφορίας U_2 από το E_0 στο E'_1 δείχνει τη μεταβολή της ισορροπίας του καταναλωτή λόγω μεταβολής των σχετικών τιμών, με σταθερό το πραγματικό εισόδημά του, ήτοι δείχνει το AY , που αντιστοιχεί σε μεταβολή (μείωση) της ποσότητας ισορροπίας για το αγαθό X από x_0 σε x'_1 .

Για να απομονώσουμε το EA ($I/P_X \rightarrow I/mP_X$), μπορούμε να φανταστούμε ότι η υποθετική γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων MM' (με --απόλυτη-- κλίση mP_X/P_Y) ήταν η αρχική γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων, η οποία εφαπτόμενη της καμπύλης αδιαφορίας U_2 στο σημείο E'_1 έδινε x'_1 ποσότητα ισορροπίας για το αγαθό X , και να υποθέσουμε ότι το πραγματικό εισόδημα του καταναλωτή μειώνεται, σε όρους και των δυο αγαθών, με σταθερό ωστόσο το λόγο των τιμών τους· αύξηση της τιμής του X μα και του Y . Η MM' μετατοπίζεται παράλληλα και αριστερά, ως προς την αρχική της θέση, έτσι που να συμπίπτει με τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων $y_\mu x'_\mu$ η οποία εφαπτόμενη της καμπύλης αδιαφορίας U_2 στο σημείο E'_1 δίνει x_1 ποσότητα ισορροπίας για το αγαθό X ($x_1 < x'_1$).

Εφόσον η MM' και $y_\mu x'_\mu$ έχουν την ίδια κλίση, οι σχετικές τιμές των δυο αγαθών X και Y παραμένουν σταθερές. Δηλαδή έχουμε αφαιρέσει το AY . Εφόσον η $y_\mu x'_\mu$ εφάπτεται επί κατώτερης από την πριν τη μεταβολή του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή καμπύλης αδιαφορίας, έχουμε ενσωματώσει την επίπτωση της μεταβολής της τιμής επί του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή. Επομένως, η ισορροπία που προσδιορίζεται από το σημείο E_1 , όπου η $y_\mu x'_\mu$ εφάπτεται της U_1 , υποδεικνύει τη ζητούμενη ποσότητα από το X όταν το πραγματικό εισόδημα του καταναλωτή έχει μεταβληθεί. Η κίνηση από το σημείο ισορροπίας E'_1 στο E_1 , που δεν είναι παρά κίνηση επί μιας καμπύλης IC , δείχνει τη μεταβολή της ισορροπίας του καταναλωτή λόγω μεταβολής του πραγματικού εισοδήματός του, με σταθερές τις σχετικές τιμές, ήτοι δείχνει το EA , που αντιστοιχεί σε μεταβολή (μείωση) της ποσότητας ισορροπίας για το αγαθό X από x'_1 σε x_1 .

Όπως είδαμε, το AY συνδέεται με μια κίνηση κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας, η οποία είναι κυρτή ως προς την αρχή των αξόνων. Επομένως, *το AY είναι πάντοτε αρνητικό*: Πτώση της τιμής του αγαθού έπεται αύξηση του ρυθμού κατανάλωσής του. Και αντίστροφα.

Η πρόταση αυτή είναι γνωστή σαν *θεώρημα Slutsky*.

Ωστόσο, αν και το ΑΥ είναι πάντοτε αρνητικό, το ΕΑ δεν είναι προβλέψιμο, όπως μπορούμε να αντιληφθούμε και μόνο εκ του γεγονότος ότι συνδέεται με μια κίνηση κατά μήκος μιας καμπύλης ΙC.

Ειδικότερα το ΕΑ μπορεί να είναι *αρνητικό* αν το αγαθό του οποίου μεταβάλλεται η τιμή είναι κανονικό (μείωση της τιμής έπεται αύξηση του ρυθμού κατανάλωσης, και αντίστροφα) *θετικό* αν το αγαθό του οποίου μεταβάλλεται η τιμή είναι κατώτερο (μείωση της τιμής έπεται μείωση του ρυθμού κατανάλωσης, και αντίστροφα) ή *μηδενικό* αν το αγαθό του οποίου μεταβάλλεται η τιμή είναι ουδέτερο (μείωση ή αύξηση της τιμής αφήνει αμετάβλητο το ρυθμό κατανάλωσης).

Ήτοι: $\Sigma A = (-) A_Y (\pm/0) E_A$.

Η εξήγηση είναι απλή αν θυμηθούμε τη σχέση της διάκρισης των αγαθών σε κανονικά, κατώτερα και ουδέτερα με την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης.

Γνωρίζουμε ότι για ένα κανονικό αγαθό, εξ ορισμού, η εισοδηματική ελαστικότητα είναι θετική. Αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή συνεπάγεται αύξηση της εκ του κανονικού αγαθού ζητούμενης ποσότητας. Και αντίστροφα. Η μείωση της τιμής του αγαθού που ισοδυναμεί με αύξηση του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή έπεται αύξηση του ρυθμού κατανάλωσης του κανονικού αγαθού. Και αντίστροφα.

Γνωρίζουμε και ότι για ένα κατώτερο αγαθό, εξ ορισμού, η εισοδηματική ελαστικότητα είναι αρνητική. Αύξηση του εισοδήματος του καταναλωτή συνεπάγεται μείωση της εκ του κανονικού αγαθού ζητούμενης ποσότητας. Και αντίστροφα. Η μείωση της τιμής του αγαθού που ισοδυναμεί με αύξηση του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή έπεται μείωση του ρυθμού κατανάλωσης του κατώτερου αγαθού. Και αντίστροφα.

Γνωρίζουμε, επίσης, ότι για ένα ουδέτερο αγαθό, εξ ορισμού, η εισοδηματική ελαστικότητα είναι μηδέν. Αύξηση ή μείωση του εισοδήματος του καταναλωτή δε μεταβάλλει την εκ του κανονικού αγαθού ζητούμενη ποσότητα. Η μείωση της τιμής του αγαθού που ισοδυναμεί με αύξηση του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή ή η αύξηση της τιμής του αγαθού που ισοδυναμεί με μείωση του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή δε μεταβάλλει το ρυθμό κατανάλωσης του ουδέτερου αγαθού.

Εδώ όμως τίθεται το ερώτημα: τι συμβαίνει με το νόμο και την καμπύλη της ζήτησης;

Όταν η τιμή ενός κανονικού αγαθού μεταβάλλεται το αρνητικό ΕΑ απλώς ενισχύει το πάντα αρνητικό ΑΥ. Ο νόμος της ζήτησης ισχύει και η καμπύλη ζήτησης έχει αρνητική κλίση.

Όταν η τιμή ενός κατώτερου αγαθού μεταβάλλεται το θετικό ΕΑ δρα αντίθετα με το πάντα αρνητικό ΑΥ. Αν το αρνητικό ΑΥ υπερβαίνει το θετικό ΕΑ ο νόμος της ζήτησης ισχύει και η καμπύλη ζήτησης έχει αρνητική κλίση. Αν, αντίθετα, το θετικό ΕΑ υπερβαίνει το αρνητικό ΑΥ ο νόμος της ζήτησης δεν ισχύει και η καμπύλη ζήτησης έχει θετική κλίση. Την περίπτωση αυτή θα εξετάσουμε πιο κάτω.

Όταν, τέλος, η τιμή ενός ουδέτερου αγαθού μεταβάλλεται το πάντα αρνητικό ΑΥ υπερβαίνει το μηδενικό ΕΑ. Ο νόμος της ζήτησης ισχύει και η καμπύλη ζήτησης έχει αρνητική κλίση.¹¹³

¹¹³ Από τα παραπάνω αναδεικνύεται και ότι: «ο νόμος της ζήτησης δεν προκύπτει [δεν έπεται] από την ίδια τη λογική του υποδείγματος των επιλογών του καταναλωτή. Είναι μάλλον μια εμπειρική πρόταση η οποία βασίζεται στην παρατήρηση της πραγματικότητας» (Chacholiades 1990: 182, 189). Αν είναι όμως έτσι, η ίδια η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας αδυνατεί να ερμηνεύσει μ' ένα συνεκτικό επιστημονικά τρόπο την (κεφαλαιώδους, όπως επισημάναμε, σημασίας, για το νεοκλασικό θεωρητικό οικοδόμημα)

4.3.16. Αποτέλεσμα υποκατάστασης, εισοδηματικό αποτέλεσμα και παράδοξο Giffen

Σύμφωνα με το Βρετανό στατιστικολόγο και οικονομολόγο Sir Robert Giffen (1837-1910) όταν η τιμή ενός φτηνού αγαθού X , όπως το ψωμί, αυξάνει, απομυζάται τόσο πολύ από το εισόδημα των φτωχών εργατικών οικογενειών που αυτές αφενός αναγκάζονται να καταναλώνουν λιγότερη ποσότητα από ένα δαπανηρότερο αγαθό Y , όπως το κρέας, και αφετέρου, μια που το X είναι το σχετικά φτηνότερο αγαθό, καταναλώνουν μετά την αύξηση της τιμής του περισσότερο X από πριν.

Δηλαδή: η αύξηση της τιμής αυξάνει τη ζητούμενη εξ ενός αγαθού ποσότητα. Πρόκειται για μια καταστρατήγηση του νόμου της ζήτησης γνωστή ως *παράδοξο Giffen*.

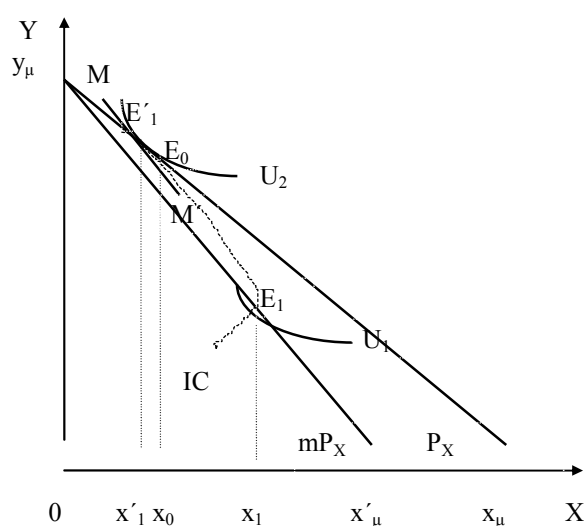
Το διάγραμμα 4.26 απεικονίζει το «παράδοξο» αυτό, το οποίο και θα προσεγγίσουμε με τη βοήθεια της ανάλυσης του ΕΑ και του ΑΥ.

Έστω, λοιπόν, πως το X είναι ψωμί και το Y είναι κρέας.

Ο καταναλωτής, δεδομένου του μηνιαίου, ας υποθέσουμε, εισοδήματός του, και των τιμών P_X και P_Y των αγαθών X και Y αντίστοιχα, βρίσκεται σε ισορροπία στο σημείο E_0 όπου η εισοδηματική γραμμή $y_\mu x_\mu$ εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_2 καταναλώνοντας x_0 ποσότητα ψωμιού το μήνα.

Με την αύξηση της τιμής του ψωμιού από P_X σε ($<$) mP_X ($m > 1$) το εισόδημα του καταναλωτή σε όρους του αγαθού X (ψωμί) μειώνεται, η εισοδηματική γραμμή περιστρέφεται προς τα αριστερά, με σταθερό το σημείο τομής της στον άξονα των y , από τη θέση $y_\mu x_\mu$ στη θέση $y_\mu x'_\mu$. η (απόλυτη) κλίση της αυξάνεται από P_X/P_Y σε mP_X/P_Y . Η $y_\mu x'_\mu$ εφάπτεται σε χαμηλότερη της U_2 καμπύλη αδιαφορίας, στην U_1 (μείωση, τακτικής, χρησιμότητας), και η ισορροπία μετατοπίζεται από το σημείο E_0 στο σημείο E_1 , όπου ο καταναλωτής αγοράζει περισσότερο ψωμί ($x_1 > x_0$).

Επομένως: $\Sigma A = (+) x_0 x_1$.

Διάγραμμα 4.26.

συμπεριφορά του καταναλωτή. Γιατί περί αυτού πρόκειται όταν ένα θεωρητικό σχήμα καταφεύγει στην επίκληση της πραγματικότητας, δηλαδή στον εμπειρισμό ως δικαιολογητική βάση, του ανεξήγητου θεωρητικά.

Πρώτα απ' όλα μπορούμε να αντιληφθούμε πως για τον καταναλωτή του διαγράμματός μας το ψωμί είναι κατώτερο αγαθό· εφόσον η αύξηση της τιμής του, που ισοδυναμεί με μείωση του πραγματικού εισοδήματος του καταναλωτή, σε όρους ψωμιού, οδηγεί σε αύξηση της επιθυμητής προς κατανάλωση ποσότητας ψωμιού.

Στη βάση όσων ήδη γνωρίζουμε μπορούμε να χωρίσουμε το $\Sigma\Lambda$ της αύξησης της τιμής του ψωμιού σε $\Lambda\Upsilon$ και $\text{E}\Lambda$.

Με τη βοήθεια της $\text{MM}'(// y_\mu x'_\mu)$ η οποία εφάπτεται της καμπύλης αδιαφορίας U_2 στο σημείο E'_1 βρίσκουμε ότι το $\Lambda\Upsilon$ δίνεται από την κίνηση κατά μήκος της καμπύλης αδιαφορίας U_2 από το σημείο ισορροπίας E_0 στο σημείο ισορροπίας E'_1 . Η κίνηση αυτή αντιστοιχεί σε μείωση της ποσότητας ισορροπίας για το αγαθό X (ψωμί) από x_0 σε x'_1 · αρνητικό, όπως πάντα, $\Lambda\Upsilon$.

Επομένως: $\Lambda\Upsilon = (-) x'_1 x_0$.

Το $\text{E}\Lambda$ μιας μεταβολής της τιμής γνωρίζουμε πως είναι θετικό για ένα κατώτερο αγαθό. Στα διαγραμματικά δεδομένα μας αναμένουμε πως η αύξηση της τιμής του ψωμιού θα επιφέρει αύξηση της επιθυμητής προς κατανάλωση ποσότητάς του. Πράγματι, το $\text{E}\Lambda$, που δίνεται από την κίνηση κατά μήκος της καμπύλης IC από το σημείο E'_1 στο σημείο E_1 , υποδεικνύει αύξηση της επιθυμητής προς κατανάλωση ποσότητας ψωμιού από x'_1 σε x_1 , μετά από την αύξηση της τιμής του.

Επομένως: $\text{E}\Lambda = (+) x'_1 x_1$.

Είναι δυνατόν τώρα να εξηγήσουμε τι προϋποθέτει η εμφάνιση του παράδοξου Giffen.

Για να είναι το $\Sigma\Lambda$ θετικό (αρνητικό) μετά από μια αύξηση (μείωση) της τιμής (παράδοξο Giffen) δεν πρέπει το $\text{E}\Lambda$ να είναι απλώς θετικό, αλλά πρέπει το θετικό εισοδηματικό αποτέλεσμα να υπερβαίνει το αρνητικό αποτέλεσμα υποκατάστασης, δηλαδή $|\text{E}\Lambda| > |\Lambda\Upsilon|$.

Στα διαγραμματικά δεδομένα μας $|x'_1 x_1| (= |\text{E}\Lambda|) > |x'_1 x_0| (= |\Lambda\Upsilon|)$ κατά $x_0 x_1 (= \Sigma\Lambda)$ ή $x'_1 x_1 (= \text{E}\Lambda) - x'_1 x_0 (= \Lambda\Upsilon) = (+) x_0 x_1 (= \Sigma\Lambda)$.

Από τα παραπάνω συνάγεται και ότι, δεν εμφανίζεται το παράδοξο Giffen σε κάθε περίπτωση που το $\text{E}\Lambda$ είναι απλώς θετικό, δηλαδή δεν εμφανίζεται για όλα τα κατώτερα αγαθά.

Μάλιστα, στην πράξη, και μιλώντας στη βάση των διαγραμματικών δεδομένων μας (αύξηση της τιμής του κατώτερου αγαθού), το θετικό $\text{E}\Lambda$ ενός κατώτερου αγαθού είναι λιγότερο ισχυρό, έτσι που το σημείο ισορροπίας E_1 αν και βρίσκεται στα δεξιά του E'_1 συνήθως βρίσκεται στα αριστερά του E_0 .

Κατά συνέπεια, είναι μάλλον ασφαλές να υποθέτουμε ότι και για ένα κατώτερο αγαθό η καμπύλη ζήτησής του (ατομική και κατ' επέκταση αγοραία) είναι συνήθως αρνητικής κλίσης.

Ποιες είναι, όμως, οι απαραίτητες συνθήκες εμφάνισης του παράδοξου Giffen;

Προφανώς η πρώτη είναι το αγαθό να είναι κατώτερο, ώστε το θετικό $\text{E}\Lambda$ να δρα αντίθετα προς το πάντα αρνητικό $\Lambda\Upsilon$.

Η δεύτερη συνθήκη είναι να δαπανά ο καταναλωτής για το κατώτερο αγαθό μεγάλο μέρος του εισοδήματός του, ώστε το θετικό αποτέλεσμα εισοδήματος να είναι αρκετά ισχυρό, τόσο όσο να αναιρέσει το πάντα αρνητικό $\Lambda\Upsilon$.

4.3.17. Επίμετρο

Έχοντας εξετάσει βασικά σημεία της θεωρίας της τακτικής χρησιμότητας θεωρούμε πως γεννάται μια εύλογη απορία: η υπεκφυγή από το θεωρητικό ερώτημα

της «ουσίας» της αξίας, που διαφοροποιεί τη θεωρία της τακτικής χρησιμότητας από τη πρόγνωση της θεωρίας της απόλυτης χρησιμότητας, μετατρέπεται άραγε το νεοκλασικό υποκειμενισμό στην εκδοχή της τακτικής χρησιμότητας σε μια πρακτικά εφαρμόσιμη θεωρία;

Ακόμη και υποστηρικτές της νεοκλασικής οικονομικής έχουν παραδεχτεί ότι (όχι μόνο η θεωρία της απόλυτης χρησιμότητας, αλλά) «και η θεωρία της τακτικής χρησιμότητας από εμπειρικής απόψεως εξεταζόμενη είναι κενή, διότι η κατασκευή του χάρτου αδιαφορίας του καταναλωτού προϋποθέτει γνώσιν της εντάσεως των αισθημάτων του καταναλωτού εις πλήθος εναλλακτικών καταστάσεων (συνδυασμών αγαθών). Τούτο όμως δεν φαίνεται, ότι δύναται να τύχη εμπειρικής στηρίξεως και επομένως είναι άνευ νοήματος. Η αδυναμία αυτή εμπειρικής αντιμετώπισεως του προβλήματος της ιεραρχήσεως των προτιμήσεων συνεπάγεται δια την θεωρίαν της τακτικής χρησιμότητας τας αυτάς αντιρρήσεις με εκείνας, αι οποίαι διετυπώθησαν κατά της θεωρίας της απολύτου χρησιμότητος» (Παυλόπουλος 1971: 150).¹¹⁴

¹¹⁴ «Αι ανωτέρω αδυναμίες των θεωριών επιλογής του καταναλωτού οδήγησαν τον καθηγητή P. Samuelson εις την διατύπωσιν της προτάσεως, ότι είναι δυνατόν να εξαχθούν όλα τα θεωρήματα, τα οποία αφορούν εις την επιλογήν του καταναλωτού άνευ ανάγκης προσφυγής εις τας τόσο περιοριστικάς υποθέσεις των θεωριών της απολύτου και τακτικής χρησιμότητος. Συμφώνως προς την προταθείσαν υπό του Samuelson προσέγγισιν αι επιλογαί του καταναλωτού, ως αύται εμφανίζονται εις την πράξιν όταν ο καταναλωτής προβαίνει εις αγοράς διαφόρων αγαθών εις διαφόρους τιμάς, *αποκαλύπτουν* τας προτιμήσεις αυτού, είναι δε δυνατόν, εκ τοιούτων πληροφοριών τη βοήθεια ολίγων υποθέσεων, να δειχθή η αρνητική κλίσις της καμπύλης ζητήσεως, ακόμη δε και το θεωρητικώς δυνατόν της κατασκευής του χάρτου αδιαφορίας του καταναλωτού άνευ προσφυγής εις τας ενορατικής φύσεως πληροφορίας του καταναλωτού» (Παυλόπουλος 1971: 150-1). Πρόκειται για τη λεγόμενη *θεωρία της αποκαλυφθείσης προτίμησης* (Revealed Preference), μια εμπειριστική προσέγγιση στην οποία και δε θα υπεισέλθουμε· βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1971: 149-58.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΘΕΩΡΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΟΣΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

5.1. Θεωρία παραγωγής

Γνωρίζουμε ήδη ότι η τιμή ισορροπίας σε μια ανταγωνιστική αγορά καθορίζεται από την προσφορά και τη ζήτηση.

Εξετάσαμε, στο προηγούμενο κεφάλαιο, τις θεωρητικές ερμηνείες της καμπύλης ζήτησης. Θα εξετάσουμε τώρα τις αρχές που διέπουν την προσφορά: την προσφερόμενη ποσότητα και την καμπύλη προσφοράς.

Πίσω από την προσφερόμενη ποσότητα βρίσκονται δυο ερμηνευτικές έννοιες: της *παραγωγής* και του *κόστους παραγωγής*.

Θα ξεκινήσουμε με την έννοια της παραγωγής.

5.1.1. Παραγωγή και συνάρτηση παραγωγής

Όταν λέμε παραγωγή εννοούμε το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων για τη δημιουργία των οικονομικών αγαθών· απτών φυσικών εμπορευμάτων και υπηρεσιών.

Επομένως, στην έννοια της παραγωγής κατατάσσουμε το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων γενικά, *πλην της τελικής κατανάλωσης*.

Η θεωρία της παραγωγής έχει ως αντικείμενό της τους τεχνικούς (και μηχανικούς) κανόνες για τη μετατροπή των εισροών της παραγωγικής διαδικασίας σε εκροές.

Οι κανόνες αυτοί συμπεκνώνονται, από οικονομική άποψη, στη λεγόμενη *συνάρτηση παραγωγής*.

Υποθέτοντας ότι σκοπός του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης είναι η *μεγιστοποίηση των χρηματικών του κερδών* (όπου κέρδος ίσον έσοδα εκ των πωλήσεων της εκροής μείον κόστος παραγωγής της εκροής, γενικά), η συνάρτηση παραγωγής εκφράζει *τους τεχνικά αποτελεσματικούς τρόπους*¹¹⁵ *συνδυασμού συγκεκριμένων ποσοτήτων εισροών για την παραγωγή της μέγιστης ποσότητας εκροής κατά μονάδα χρόνου*.

Η συνάρτηση παραγωγής είναι μια έννοια καθαρά *φυσική*, δηλαδή αναφέρεται στην τεχνική σχέση ανάμεσα στις φυσικές ποσότητες εισροών της παραγωγικής διαδικασίας και στη φυσική ποσότητα της εκροής της παραγωγικής διαδικασίας, και όχι στη σχέση ανάμεσα στις (χρηματικές) αξίες εισροών - εκροής.¹¹⁶

¹¹⁵ “Μια μέθοδος παραγωγής είναι τεχνικά αναποτελεσματική αν, για την παραγωγή δεδομένης ποσότητας προϊόντος, χρησιμοποιεί περισσότερες μονάδες κάποιων εισροών και όχι λιγότερες μονάδες κάποιων άλλων εισροών από ό,τι μια άλλη μέθοδος με την οποία παράγεται η ίδια ποσότητα προϊόντος” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 256).

¹¹⁶ “Η συνάρτησις παραγωγής μιας επιχείρησης δύναται να παρασταθή... μαθηματικώς. Η γενική μαθηματική μορφή της συναρτήσεως παραγωγής δίδεται υπό της σχέσεως

$$Q = f(X_1, X_2, X_3, \dots, X_n)$$

“όπου Q παριστά την ποσότητα της παραγωγής, $X_1, X_2, \dots, X_n$ τας ποσότητας των υπηρεσιών των διαφόρων παραγωγικών συντελεστών και f την ποσοτικήν σχέσιν μεταξύ παραγόμενου προϊόντος και υπηρεσιών των εισροών. Η εξίσωση αυτή σημαίνει ότι η ποσότης του παραγόμενου προϊόντος

Στα πλαίσια της ανάλυσης μας, υποθέτουμε, για λόγους απλούστευσης, ότι υπάρχουν δυο διαθέσιμοι για την κάθε επιχείρηση παραγωγικοί συντελεστές, ομοιογενής εργασία / υπηρεσία εργασίας (L) και ομοιογενές κεφάλαιο (K)¹¹⁷ που παράγουν ένα ομοιογενές προϊόν (Q) ανά μονάδα χρόνου. Η απλουστευτική υπόθεση των δυο παραγωγικών συντελεστών είναι επαρκής για τη μελέτη των σχετικών με την παραγωγή και το κόστος προβλημάτων που θα μας απασχολήσουν, και ακόμα επιτρέπει τη χρήση δισδιάστατων διαγραμμάτων.

Εντούτοις, θεωρώντας ότι το K αντιπροσωπεύει όλες τις παραγωγικές εισροές πλην των υπηρεσιών εργασίας, μπορούμε να το θεωρήσουμε ως *σύνθετο* συντελεστή παραγωγής· βλ. κατ' αναλογία σύνθετο αγαθό στο κεφάλαιο 4.¹¹⁸

5.1.2. Βραχυχρόνια και μακροχρόνια περίοδος παραγωγής

Οι αποφάσεις των επιχειρήσεων αναφορικά με την ποσότητα αγαθών που θα παράγουν και τις τεχνικές μεθόδους της παραγωγής που θα χρησιμοποιήσουν για την παραγωγή αυτή, μπορούν να εξεταστούν στη βάση δυο χρονικών περιόδων, που ήδη γνωρίζουμε, από το κεφάλαιο 3· της *βραχυχρόνιας* και της *μακροχρόνιας*.

Όταν η επιχειρηματική απόφαση αφορά το βαθμό χρησιμοποίησης της υφιστάμενης (πάγιας κεφαλαιουχικής) παραγωγικής δυναμικότητάς της μιλάμε για *βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής*. Στην περίοδο αυτή οι όποιες μεταβολές της ζήτησης μπορούν να ικανοποιηθούν από την επιχείρηση μόνο μέσω της μεταβολής του ρυθμού χρησιμοποίησης της υφιστάμενης (πάγιας κεφαλαιουχικής) παραγωγικής δυναμικότητάς της, και όχι με νέα παραγωγική δυναμικότητα.¹¹⁹

Όταν η επιχειρηματική απόφαση αναφέρεται στην επιλογή της τεχνικής μεθόδου παραγωγής, εκ των υφιστάμενων τεχνολογικών δυνατοτήτων της οικονομίας,¹²⁰ όπως επίσης και στη μεγέθυνση της υπάρχουσας ή στη δημιουργία νέας παραγωγικής μονάδας, μιλάμε για *μακροχρόνια περίοδο παραγωγής*.¹²¹

Πρέπει να γνωρίζουμε και ότι: Οι παραπάνω περίοδοι παραγωγής δεν αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα μήκη χρονικών περιόδων. Το αυτό μήκος χρονικής

εξαρτάται εκ των χρησιμοποιούμενων κατά μονάδα χρόνο ποσοτήτων των εισροών $X_1, X_2, \dots, X_n$. Η ποσότης του παραγόμενου προϊόντος δύναται να μεταβληθή είτε δια μεταβολής της τιμής μιας ή περισσοτέρων εκ των εισροών, είτε δι' αναλογικής μεταβολής όλων των χρησιμοποιούμενων εισροών. Η γνώσις του τρόπου μεταβολής της παραγωγής, ήτοι της κατευθύνσεως και ποσότητος μεταβολής όταν μεταβάλλονται όλα ή ωρισμένοι εκ των εισροών, αναλογικώς ή μη, είναι απαραίτητος προκειμένου να καταστή δυνατή η πρόβλεψις και ερμηνεία των επιδράσεων τυχούσης μεταβολής της ποσότητος των εισροών επί της παραγόμενης ποσότητος προϊόντος τινός" (Παυλόπουλος 1980-α: 40-1).

¹¹⁷ Όπου ως κεφάλαιο, υπενθυμίζουμε, εννοούνται όλοι οι πλην της εργασίας συντελεστές παραγωγής, δηλαδή τα μέσα παραγωγής ή τα κεφαλαιουχικά αγαθά· βλ. κεφάλαιο 3.

¹¹⁸ Υπάρχει πάντως εδώ ένα πρόβλημα. Τα διάφορα στοιχεία του κεφαλαίου έχουν διαφορετική ταχύτητα κυκλοφορίας. Έτσι τα πάγια αναφέρονται σε ό,τι θα θεωρήσουμε μακροχρόνια περίοδο παραγωγής, ενώ τα κυκλοφορούντα σε ό,τι θα θεωρήσουμε βραχυχρόνια. Θα αγνοήσουμε αυτό το πρόβλημα στην ανάλυση της βραχυχρόνιας περιόδου.

¹¹⁹ Υπενθυμίζουμε, επίσης, την πολύ βραχεία περίοδο (περίοδο αγοράς) κατά την οποία η επιχείρηση μπορεί να ικανοποιήσει την αύξηση της ζήτησης μόνο μέσω της διάθεσης μέρους των αποθεμάτων της· βλ. κεφάλαιο 3.

¹²⁰ "Τεχνική είναι μια συγκεκριμένη μέθοδος συνδυασμού των εισροών για την παραγωγή προϊόντος. Τεχνολογία ονομάζουμε όλες τις γνωστές τεχνικές" (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 258).

¹²¹ Μπορούμε να διακρίνουμε τη μακροχρόνια από την πολύ μακροχρόνια περίοδο παραγωγής. "Περί πολύ μακροχρονίου περιόδου γίνεται λόγος όταν η απόφασις αναφέρεται εις μεταβολήν των τεχνολογικών δυνατοτήτων" (Παυλόπουλος 1980-α: 44).

περιόδου μπορεί να αποτελεί βραχυχρόνια ή μακροχρόνια περίοδο ανάλογα με το συγκεκριμένο πρόβλημα στο οποίο αναφέρονται οι επιχειρηματικές αποφάσεις.

Στη βάση της διάκρισης των δυο, βασικών, χρονικών περιόδων επιχειρηματικών αποφάσεων, βρίσκεται η διάκριση των εισροών (συντελεστών παραγωγής) σε δυο βασικές κατηγορίες: *σταθερές (σταθεροί)* και *μεταβλητές (μεταβλητοί)*.

Σταθερές ονομάζονται οι εισροές των οποίων η ποσότητα *δεν μπορεί να μεταβληθεί ευχερώς* σε μια δεδομένη χρονική περίοδο· πάγια στοιχεία του κεφαλαίου.

Μεταβλητές ονομάζονται οι εισροές των οποίων η ποσότητα *μπορεί να μεταβληθεί ευχερώς* σε μια δεδομένη χρονική περίοδο· κυκλοφορούντα στοιχεία του κεφαλαίου και υπηρεσίες εργασίας.

Έχοντας υπόψη μας την παραπάνω διάκριση, και το γενικό προσδιορισμό των χρονικών περιόδων παραγωγής, μπορούμε να αντιληφθούμε και ότι:

Βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής, για μια επιχείρηση, είναι η περίοδος εκείνη κατά την οποία ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι (εμφανίζονται ως) σταθεροί.

Μακροχρόνια περίοδος παραγωγής, για μια επιχείρηση, είναι η περίοδος εκείνη κατά την οποία όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι (εμφανίζονται ως) μεταβλητοί.

5.1.3. Βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής και καμπύλη συνολικού προϊόντος της επιχείρησης· πρώτη προσέγγιση

Έστω δυο εισροές: Κεφάλαιο (K) και εργασία (L).

Έστω, κατά απλουστευτική υπόθεση, το κεφάλαιο σταθερό σε $\bar{K}$ μονάδες· βραχυχρόνια περίοδος.

Δεδομένων αυτών η βραχυχρόνια συνάρτηση παραγωγής είναι:

$$Q = f(L, \bar{K}).$$

Η καμπύλη συνολικού προϊόντος, που εκφράζει τη συνάρτηση της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής, TP, του διαγράμματος 5.1 δίνει τη συνολική εκροή Q της (μιας) επιχείρησης ανά μονάδα χρόνου (κάθετος άξονας) για διαφορετικές ποσότητες εργασίας L ανά (την ίδια) μονάδα χρόνου (οριζόντιος άξονας), με την υπόθεση ότι ο παραγωγικός συντελεστής κεφάλαιο είναι σταθερός.

Η καμπύλη συνολικού προϊόντος αρχίζει:

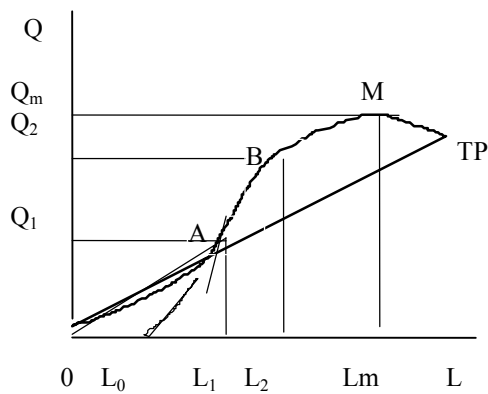
α. Από την αρχή των αξόνων, εξαιτίας της λογικής υπόθεσης ότι μια μόνο εισροή (κεφάλαιο) δεν μπορεί να παράγει καθόλου εκροή (σχετικά Chacholiades 1990: 268-9).¹²²

Ή,

β. Από κάποιο σημείο της οριζόντιας καμπύλης, γιατί είναι αδύνατη η πραγματοποίηση της παραγωγής χωρίς κάποια ποσότητα εκ του μεταβλητού συντελεστή (εργασία). Επομένως, η παραγόμενη ποσότητα του προϊόντος είναι μηδενική μέχρι του σημείου που μια τουλάχιστο μονάδα (έστω L_0) του μεταβλητού συντελεστή χρησιμοποιείται (σχετικά Παυλόπουλος 1980-α: 50-1).¹²³

¹²² Η βραχυχρόνια συνάρτηση παραγωγής είναι της μορφής $Q = AL^3 + BL^2 + \Gamma L$, όπου $A < 0$ και $B, \Gamma > 0$.

¹²³ Η βραχυχρόνια συνάρτηση παραγωγής είναι της μορφής $Q = AL^3 + BL^2 + \Gamma L + \Delta$, όπου $A, \Delta < 0$ και $B, \Gamma > 0$.

Διάγραμμα 5.1.

Δεδομένων των σταθερών μονάδων κεφαλαίου.

Για εισροή εργασίας ίση προς L_1 , η εκροή ισούται με Q_1 · σημείο Α της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

Για εισροή εργασίας ίση προς L_2 ($> L_1$) η εκροή ισούται με Q_2 ($> Q_1$)· σημείο Β της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

Για εισροή εργασίας ίση προς L_m ($> L_2$) η εκροή ισούται με Q_m ($> Q_2$)· σημείο Μ της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

Το σημείο Μ αποτελεί και το σημείο μεγιστοποίησης της εκροής. Πέρα από το σημείο αυτό, κάθε αύξηση της μεταβλητής εισροής προκαλεί μείωση της συνολικής εκροής.

Πρόκειται για την επενέργεια του λεγόμενου “νόμου των φθινουσών αποδόσεων”, στον οποίο και θα επανέλθουμε αναλυτικά στη συνέχεια, που, σε μια πρώτη ερμηνεία, μας λέει: Για το δεδομένο μέγεθος κεφαλαίου, η αύξηση της εργασίας πέρα από L_m προκαλεί “συμφόριση” του κεφαλαίου· οι εργάτες μπερδεύονται μεταξύ τους και η παραγωγή πέφτει (Chacholiades 1990: 269).

Σημειώνουμε και ότι: Για κάθε τιμή της σταθερής εισροής μπορεί να σχεδιαστεί και διαφορετική καμπύλη συνολικού προϊόντος.

5.1.4. Μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας

Μέσο προϊόν της εργασίας (AP_L) ονομάζεται το πηλίκο της διαίρεσης της ποσότητας του συνολικού προϊόντος (Q) που παρήχθη ανά δεδομένη χρονική περίοδο δια της ποσότητας της εργασίας (L) που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του. Ήτοι, το μέσο προϊόν της εργασίας είναι η ανά μονάδα εργασίας ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος ανά δεδομένη χρονική περίοδο.

Συμβολικά:

$$AP_L = Q/L = f(L, \bar{K})/L.$$

Για παράδειγμα, αν $Q = 400$ το μήνα όταν η επιχείρηση απασχολεί 10 εργάτες, το μέσο προϊόν της εργασίας, για τη συγκεκριμένη επιχείρηση, ισούται με $400/10 = 40$ μονάδες προϊόντος το μήνα ανά απασχολούμενο εργάτη.

Γραφικά, το μέσο προϊόν της εργασίας για κάθε επίπεδο απασχόλησης της εργασίας δίνεται από την κλίση της ευθείας η οποία συνδέει την αρχή των αξόνων με

το αντιστοιχούν, σε κάθε το επίπεδο απασχόλησης, σημείο της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματος 5.1, όταν η επιχείρηση χρησιμοποιεί L_1 ($= 0L_1$) μονάδες εργασίας παράγοντας Q_1 ($= 0Q_1 = L_1A$) μονάδες προϊόντος ανά μονάδα χρόνου, τότε $AP_L = L_1A/0L_1$, δηλαδή το μέσο προϊόν της εργασίας συμπίπτει με την κλίση του διανύσματος OA .

Οριακό προϊόν της εργασίας (MP_L) ονομάζεται η μεταβολή του συνολικού προϊόντος ανά συγκεκριμένη χρονική περίοδο η οποία προκαλείται από τη χρησιμοποίηση μιας πρόσθετης μονάδας εργασίας, δεδομένων σταθερών των λοιπών συντελεστών της παραγωγής. Ήτοι, το οριακό προϊόν της εργασίας είναι η μεταβολή της παραγωγής, ανά συγκεκριμένη χρονική περίοδο, κατά μονάδα μεταβολής της εργασίας.

Συμβολικά:

$$MP_L = \Delta Q / \Delta L$$

ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$MP_L = dQ/dL = df(L, \bar{K})/dL.$$

Για παράδειγμα, αν $Q = 400$ το μήνα όταν η επιχείρηση απασχολεί 10 εργάτες, και $Q = 414$ όταν η επιχείρηση απασχολεί 11 εργάτες, το οριακό προϊόν της εργασίας ισούται με $414 - 400 = 14$ μονάδες προϊόντος επιπλέον το μήνα, που είναι η συνεισφορά της τελευταίας απασχολούμενης μονάδας εργασίας στο συνολικό μηνιαίο προϊόν.

Γραφικά, το οριακό προϊόν της εργασίας δίνεται από την κλίση της καμπύλης συνολικού προϊόντος στο τρέχον επίπεδο απασχόλησης της εργασίας.

Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματος 5.1, όταν απασχολούνται L_1 μονάδες εργασίας το MP_L δίνεται από την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο A της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

Έχοντας υπόψη μας τους πιο πάνω προσδιορισμούς του μέσου και του οριακού προϊόντος, μπορούμε να αντιληφθούμε την ύπαρξη μιας σημαντικής σχέσης ανάμεσά τους.

Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μεγαλύτερο από το μέσο, το μέσο τείνει να αυξηθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας.

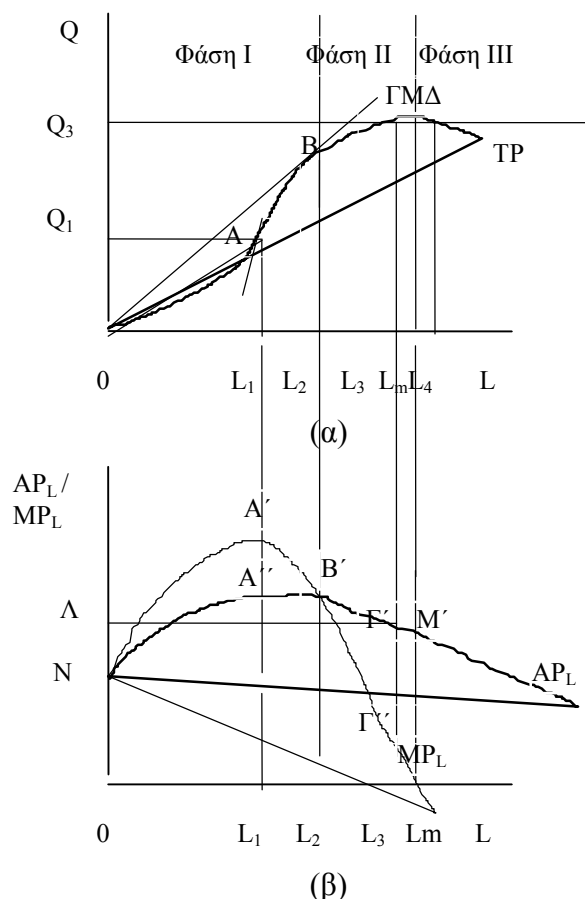
Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μικρότερο από το μέσο, το μέσο τείνει να μειωθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας.

Στην οριακή περίπτωση που το οριακό προϊόν της εργασίας είναι ίσο με το μέσο, το μέσο παραμένει σταθερό για μικρές αυξήσεις της απασχολούμενης εργασίας.

5.1.5. Συνολικό προϊόν, μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας και οι τρεις φάσεις της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής

Στο τμήμα (α) του διαγράμματος 5.2. έχουμε αναπαράγει, σε γενικές γραμμές, το διάγραμμα 5.1, θεωρώντας ότι η καμπύλη TP αρχίζει απ' την αρχή των αξόνων.

Ξεκινώντας την ανάλυσή μας από το τμήμα αυτό, ας παρατηρήσουμε πιο προσεκτικά την καμπύλη του συνολικού προϊόντος.

Διάγραμμα 5.2.

Η καμπύλη TP αρχικά ανέρχεται (στην περιοχή 0M), φτάνει στο μέγιστό της (στο σημείο M) και τελικά κατέρχεται (στην περιοχή MT). Έχει κι ένα ακόμα βασικό χαρακτηριστικό: Το σημείο A της καμπύλης συνολικού προϊόντος είναι σημείο καμψής.¹²⁴ Στην περιοχή 0A η καμπύλη είναι κυρτή.¹²⁵ Στο σημείο καμψής A η καμπύλη παύει να είναι κυρτή και γίνεται κοίλη.¹²⁶ Έτσι, περνάει από τη μια μεριά της εφαπτομένης στην άλλη, στο σημείο αυτό.

Στο τμήμα (β) του ίδιου διαγράμματος έχουμε σχεδιάσει τις αντίστοιχες καμπύλες μέσου και οριακού προϊόντος της εργασίας. Έτσι, για κάθε επίπεδο απασχόλησης (οριζόντιος άξονας) υπολογίσαμε από την καμπύλη του συνολικού προϊόντος το μέσο και το οριακό προϊόν της εργασίας (κάθετος άξονας).

Για παράδειγμα, όταν η επιχείρηση απασχολεί L_1 μονάδες εργασίας, το μέσο προϊόν της εργασίας δίνεται από την κλίση του διανύσματος 0A, όπως ήδη γνωρίζουμε, του τμήματος (α), ή από την κατακόρυφη απόσταση L_1A' , του τμήματος (β). Όπως επίσης ήδη γνωρίζουμε, όταν η επιχείρηση απασχολεί, έστω, L_1 μονάδες εργασίας και πάλι, το οριακό προϊόν της εργασίας δίνεται από την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο A της καμπύλης συνολικού προϊόντος, του τμήματος (α), ή από την κατακόρυφη απόσταση L_1A' , του τμήματος (β).

¹²⁴ Μηδενική πρώτη και δεύτερη παράγωγος και διάφορη του μηδενός τρίτη παράγωγος της βραχυχρόνιας συνάρτησης παραγωγής.

¹²⁵ Δεύτερη παράγωγος της βραχυχρόνιας συνάρτησης παραγωγής μεγαλύτερη του μηδενός.

¹²⁶ Δεύτερη παράγωγος της βραχυχρόνιας συνάρτησης παραγωγής μικρότερη του μηδενός.

Δεδομένων των παραπάνω, ας εντοπίσουμε τώρα τις σχέσεις μεταξύ των τριών καμπυλών του διαγράμματός μας.

α. Οι καμπύλες μέσου και οριακού προϊόντος της εργασίας έχουν κοινή, θετική, τεταγμένη (σημείο N).

Πρώτα απ' όλα, το οριακό προϊόν της εργασίας στο σημείο N αντιστοιχεί στη θετική κλίση της καμπύλης συνολικού προϊόντος στην αρχή των αξόνων.

Ωστόσο, γιατί θα έπρεπε το μέσο και το οριακό προϊόν της εργασίας να είναι ίσα όταν το συνολικό προϊόν και η εργασία είναι μηδέν;

Ας υποθέσουμε ότι η επιχείρηση βρίσκεται αρχικά στο σημείο A της καμπύλης συνολικού προϊόντος, του τμήματος (α) του διαγράμματος, ότι δηλαδή απασχολεί L_1 μονάδες εργασίας και παράγει Q_1 μονάδες προϊόντος. Ας υποθέσουμε, επίσης, ότι η απασχολούμενη από την επιχείρηση εργασία μειώνεται σταδιακά, τείνοντας να μηδενιστεί. Στην περίπτωση αυτή, το σημείο A κινούμενο επί της καμπύλης συνολικού προϊόντος μετακινείται προς την αρχή των αξόνων. Καθώς, όμως, συμβαίνει αυτό, η κλίση του διανύσματος OA, που δίνει το μέσο προϊόν της εργασίας, μειούμενη διαρκώς τείνει να γίνει ίση με την κλίση της εφαπτομένης της καμπύλης συνολικού προϊόντος στην αρχή των αξόνων. Ή, η κλίση της καμπύλης συνολικού προϊόντος στην αρχή των αξόνων είναι η οριακή τιμή του μέσου προϊόντος της εργασίας όταν η απασχολούμενη εργασία τείνει προς το μηδέν. Αλλά, εξ ορισμού: η κλίση της καμπύλης συνολικού προϊόντος στην αρχή των αξόνων δίνει το οριακό προϊόν της εργασίας όταν η απασχολούμενη εργασία είναι μηδέν.

Επομένως: η θετική τεταγμένη N της καμπύλης μέσου προϊόντος της εργασίας, στο τμήμα (β) του διαγράμματος, απλώς υποδηλώνει αυτήν την οριακή τιμή όπου $AP_L = MP_L$.

β. Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας έχει θετική κλίση (στην περιοχή OA') όταν η καμπύλη συνολικού προϊόντος είναι κυρτή (περιοχή OA).¹²⁷

Στο σημείο καμπής A η καμπύλη συνολικού προϊόντος λαμβάνει τη μέγιστη, θετική, κλίση της, επομένως στο σημείο A' το οριακό προϊόν της εργασίας μεγιστοποιείται.¹²⁸

Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας έχει αρνητική κλίση (μετά το σημείο A') όταν η καμπύλη συνολικού προϊόντος είναι κοίλη (περιοχή ATP). Στην περιοχή A'L_m το οριακό προϊόν της εργασίας είναι θετικό αλλά φθίνον.¹²⁹

Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται στο πρώτο τεταρτημόριο ($MP_L > 0$) όταν η καμπύλη συνολικού προϊόντος έχει θετική κλίση (περιοχή OM).¹³⁰

Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας τέμνει τον οριζόντιο άξονα ($MP_L = 0$) όταν η καμπύλη συνολικού προϊόντος φτάνει στο μέγιστό της (στο σημείο M).¹³¹

Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται στο τέταρτο τεταρτημόριο ($MP_L < 0$) όταν η καμπύλη συνολικού προϊόντος έχει αρνητική κλίση (περιοχή MTP).¹³²

γ. Όταν η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται πάνω απ' την καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας (περιοχή OB' ή απασχόληση μέχρι L_2 μονάδες εργασίας) η καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας έχει θετική κλίση· γιατί, όπως

¹²⁷ $d^2Q/dL^2 = d(MP_L)/dL > 0$, αύξουσα καμπύλη οριακού προϊόντος.

¹²⁸ $d^2Q/dL^2 = d(MP_L)/dL = 0$, συνθήκη για μέγιστο της καμπύλης οριακού προϊόντος.

¹²⁹ $d^2Q/dL^2 = d(MP_L)/dL < 0$, φθίνουσα καμπύλη οριακού προϊόντος.

¹³⁰ $dQ/dL = MP_L > 0$, αύξουσα καμπύλη συνολικού προϊόντος.

¹³¹ $dQ/dL = MP_L = 0$, συνθήκη για μέγιστο της καμπύλης συνολικού προϊόντος.

¹³² $dQ/dL = MP_L < 0$, φθίνουσα καμπύλη συνολικού προϊόντος.

σημειώσαμε πιο πριν, όταν $MP_L > AP_L$ το τελευταίο τείνει να αυξηθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας.

Αντίθετα, όταν η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται κάτω απ' την καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας (μετά το σημείο B' ή απασχόληση μεγαλύτερη από L_2 μονάδες εργασίας) η καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας έχει αρνητική κλίση· γιατί, όπως, επίσης, σημειώσαμε πιο πριν, όταν $MP_L < AP_L$ το τελευταίο τείνει να μειωθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας.

δ. Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας τέμνει την καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας στο σημείο B' , όπου το μέσο προϊόν της εργασίας μεγιστοποιείται.

Το σημείο B' , του (β) τμήματος του διαγράμματος, αντιστοιχεί στο σημείο B , της καμπύλης συνολικού προϊόντος, του (α) τμήματος του διαγράμματος. Όπως μπορούμε να δούμε, στο σημείο αυτό το εκ της αρχής των αξόνων διάνυσμα OB (η κλίση του οποίου δίνει το μέσο προϊόν της εργασίας, για απασχόληση L_2 μονάδων εργασίας) εφάπτεται της καμπύλης συνολικού προϊόντος (η κλίση της οποίας στο σημείο αυτό, που δεν είναι παρά η κλίση του διανύσματος OB , δίνει το οριακό προϊόν της εργασίας, για απασχόληση L_2 μονάδων εργασίας).¹³³

ε. Η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας φτάνει στο μέγιστό της (στο σημείο A' που αντιστοιχεί στο σημείο καμπής A της καμπύλης συνολικού προϊόντος) σε επίπεδο απασχόλησης L_1 . Η καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας φτάνει στο μέγιστό της (στο σημείο B') σε επίπεδο απασχόλησης L_2 . Έτσι, η καμπύλη οριακού προϊόντος επιτυγχάνει το μέγιστό της σε επίπεδο απασχόλησης χαμηλότερο απ' εκείνο στο οποίο επιτυγχάνει το μέγιστό της η καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας.

Ποια είναι η εξήγηση για κάτι τέτοιο;

Η εξήγηση προκύπτει εύκολα στη βάση όσων έχουμε αναπτύξει προηγουμένως.

Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μεγαλύτερο από το μέσο, το μέσο τείνει να αυξηθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας. Συνεπώς, όταν το μέσο προϊόν της εργασίας αυξάνεται, σημαίνει πως το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μεγαλύτερο από το μέσο, ήτοι η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται πάνω απ' την καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας.

Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μικρότερο από το μέσο, το μέσο τείνει να μειωθεί με την αύξηση της απασχολούμενης εργασίας. Συνεπώς, όταν το μέσο προϊόν μειώνεται, σημαίνει πως το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μικρότερο από το μέσο, ήτοι η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας βρίσκεται κάτω απ' την καμπύλη μέσου προϊόντος της εργασίας.

Επομένως, στο σημείο B' (που αντιστοιχεί σε επίπεδο απασχολούμενης εργασίας L_2 , και) όπου το μέσο προϊόν της εργασίας βρίσκεται στο μέγιστό του (δηλαδή, μετά από εκεί θα μειώνεται) και είναι ίσο με το οριακό προϊόν της εργασίας, το οριακό προϊόν πρέπει να μειώνεται ώστε η καμπύλη οριακού προϊόντος της εργασίας να περάσει από την πάνω στην κάτω πλευρά της καμπύλης του μέσου προϊόντος της εργασίας. Άρα, το οριακό προϊόν της εργασίας (και η καμπύλη του) πρέπει να έχει ήδη φτάσει στο μέγιστό του (της) σε επίπεδο απασχολούμενης εργασίας μικρότερο από L_2 (ή πριν το σημείο B').

στ. Για κάθε επίπεδο απασχόλησης μπορεί να υπολογιστεί το συνολικό προϊόν απ' την καμπύλη του μέσου προϊόντος της εργασίας.

¹³³ Μπορούμε να δείξουμε μαθηματικά ότι όταν το μέσο προϊόν της εργασίας μεγιστοποιείται είναι ίσο με το οριακό, ως εξής. Για μέγιστο AP_L πρέπει $d(AP_L)/dL = d(Q/L)/dL = 0 \Rightarrow (dQ/dL * L - Q) / L^2 = 0 \Leftrightarrow dQ/dL * L - Q = 0 \Leftrightarrow dQ/dL = Q/L \Leftrightarrow MP_L = AP_L$.

Για παράδειγμα, έστω ότι η επιχείρηση απασχολεί L_3 μονάδες εργασίας. Από το τμήμα (α) του διαγράμματος βρίσκουμε ότι η επιχείρηση παράγει, σ' αυτό το επίπεδο απασχόλησης, ποσότητα προϊόντος ίση με Q_3 . Από το τμήμα (β) του διαγράμματος βρίσκουμε ότι το μέσο προϊόν της εργασίας, σ' αυτό το επίπεδο απασχόλησης, είναι ίσο με $L_3\Gamma'$.

$$\text{Εφόσον } AP_L = Q/L \Leftrightarrow Q = AP_L * L.$$

Ή, συνολικό προϊόν $Q_3 = L_3\Gamma' * OL_3 = \text{εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου } OL_3\Gamma'\Lambda$.

ζ. Για κάθε επίπεδο απασχόλησης μπορεί να υπολογιστεί το συνολικό προϊόν απ' την καμπύλη του οριακού προϊόντος της εργασίας.

Για παράδειγμα, αν η επιχείρηση απασχολεί, έστω και πάλι, L_3 μονάδες εργασίας, το συνολικό προϊόν δίνεται από το εμβαδόν $OL_3\Gamma'\Lambda'N$, τμήμα (β) του διαγράμματος, γιατί το συνολικό προϊόν δεν είναι παρά το άθροισμα των οριακών προϊόντων.

Θυμίζουμε, εδώ, την ανάλογη σχέση που ισχύει μεταξύ των καμπυλών συνολικής και οριακής χρησιμότητας· βλ. κεφάλαιο 4.

Έχοντας περιγράψει τις σχέσεις ανάμεσα στο συνολικό προϊόν και το μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας, μπορούμε τώρα να περάσουμε στις λεγόμενες *φάσεις* (ή *περιοχές* ή *στάδια*) της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής.

Υπάρχουν *τρεις* φάσεις της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής, για τον ορισμό των οποίων χρησιμοποιούνται ακριβώς οι σχέσεις ανάμεσα στο συνολικό προϊόν και το μέσο και οριακό προϊόν της εργασίας.

Φάση I: Προσδιορίζεται από εκείνα τα επίπεδα απασχόλησης εργασίας (από 0 μέχρι L_2) για τα οποία το μέσο προϊόν της εργασίας βαίνει αυξανόμενο (από το σημείο N, δηλαδή, έως το σημείο B', όπου το μέσο προϊόν της εργασίας φτάνει στο μέγιστό του).

Φάση II: Προσδιορίζεται από εκείνα τα επίπεδα απασχόλησης εργασίας (από L_2 μέχρι L_m) για τα οποία το μέσο προϊόν της εργασίας βαίνει φθίνον και το οριακό προϊόν της εργασίας είναι θετικό (ή από το σημείο B', μεγιστοποίησης του μέσου προϊόντος της εργασίας έως το σημείο M' της καμπύλης μέσου προϊόντος της εργασίας που αντιστοιχεί στο σημείο μεγιστοποίησης M της καμπύλης συνολικού προϊόντος).

Φάση III: Προσδιορίζεται από εκείνα τα επίπεδα απασχόλησης εργασίας (L_m+) για τα οποία το οριακό προϊόν της εργασίας γίνεται αρνητικό (ή το συνολικό προϊόν φθίνει).

Θα δείξουμε ότι ένας ορθολογικός παραγωγός (ιδιοκτήτης της επιχείρησης) θα παράγει (θα λειτουργεί την επιχείρησή του) πάντα στη φάση II.

Κατ' αρχήν, ο επιχειρηματίας δε θα παράγει ποτέ στη φάση III, όπου το οριακό προϊόν της εργασίας είναι αρνητικό.

Κι αυτό γιατί, αν τυχόν βρεθεί στη φάση αυτή, μπορεί μειώνοντας την απασχολούμενη εργασία (και το κόστος αμοιβής της, επόμενα) να αυξήσει το συνολικό προϊόν της επιχείρησής του.

Για παράδειγμα, στα δεδομένα του διαγράμματός μας, έστω ένας ιδιοκτήτης επιχείρησης που απασχολεί L_4 μονάδες εργασίας, παράγοντας Q_3 μονάδες προϊόντος, ανά μονάδα χρόνου. Λόγω του ότι βρίσκεται στη φάση III, μπορεί να παράγει την ίδια ποσότητα προϊόντος απασχολώντας L_3 ($< L_4$) μονάδες εργασίας ή μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντος (Q_3+) απασχολώντας L_m ($< L_4$) μονάδες εργασίας. Κατά συνέπεια, για την ελαχιστοποίηση του κόστους του (άρα, και για τη μεγιστοποίηση του

κέρδους του) ο επιχειρηματίας δεν πρόκειται να απασχολήσει περισσότερες από L_m μονάδες εργασίας, ήτοι δεν πρόκειται να παράγει στη φάση III.

Επίσης, ο επιχειρηματίας δε θα παράγει ποτέ στη φάση I, όπου το οριακό προϊόν της εργασίας είναι μεγαλύτερο από το μέσο, ήτοι το μέσο βαίνει αυξανόμενο.

Και αυτό γιατί, στη φάση αυτή, η σταθερή εισροή (κεφάλαιο) είναι σε αφθονία εν σχέσει προς τη μεταβλητή εισροή (απασχολούμενη εργασία), που σημαίνει ότι ο σταθερός συντελεστής παραγωγής υποαπασχολείται, γεγονός που αντανakλάται στην αυξημένη μέση απόδοση του μεταβλητού συντελεστή· το μέσο προϊόν της εργασίας βαίνει αυξανόμενο.

Αν οι συνθήκες στην αγορά είναι τέτοιες που να απαιτούν χαμηλά επίπεδα παραγωγής, για τον επιχειρηματία θα είναι πιο αποδοτικό να χρησιμοποιήσει (στο μέτρο που αυτό είναι δυνατό) κλάσμα μόνο της σταθερής του εισροής, δηλαδή να παράγει σε διαφορετική καμπύλη συνολικού προϊόντος· αντιστοιχούσα σε μικρότερη ποσότητα σταθερής εισροής.

Αν οι συνθήκες στην αγορά επιτρέπουν την αύξηση της παραγωγής του, για τον επιχειρηματία θα είναι πιο αποδοτικό να αυξήσει τη μεταβλητή εισροή, δηλαδή να απασχολήσει περισσότερες από L_2 μονάδες εργασίας, βελτιώνοντας έτσι το βαθμό απασχόλησης του σταθερού του συντελεστή, δηλαδή αυξάνοντας την απασχόληση του κεφαλαίου του.¹³⁴

Δια της μεθόδου του αποκλεισμού συνάγεται επομένως ότι, ένας ορθολογικός επιχειρηματίας θα λειτουργήσει την επιχείρησή του στη φάση II.

5.1.6. Ο “νόμος των φθινουσών αποδόσεων”

Οι καμπύλες TP και AP_L και MP_L ενσωματώνουν μια σημαντική οικονομική υπόθεση.

Το λεγόμενο *νόμο των φθινουσών αποδόσεων*.

Τι λέει ο νόμος αυτός;

Σε όρους οριακού προϊόντος της εργασίας, λέει ότι: καθώς αυξάνεται η χρησιμοποίηση της μεταβλητής εισροής (εργασία), με σταθερή την ποσότητα της σταθερής εισροής (κεφάλαιο), φτάνει τελικά ένα σημείο πέρα από το οποίο πρόσθετες αυξήσεις του μεταβλητού συντελεστή έχουν ως αποτέλεσμα όλο και μικρότερες οριακές συνεισφορές στην εκροή ανά μονάδα χρόνου· φθίνουν MP_L .

Σε όρους μέσου προϊόντος της εργασίας, λέει ότι: καθώς αυξάνεται η χρησιμοποίηση της μεταβλητής εισροής (εργασία), με σταθερή την ποσότητα της σταθερής εισροής (κεφάλαιο), φτάνει τελικά ένα σημείο πέρα από το οποίο πρόσθετες αυξήσεις του μεταβλητού συντελεστή έχουν ως αποτέλεσμα η ανά μονάδα εργασίας ποσότητα της παραγόμενης εκροής ανά μονάδα χρόνου να μειώνεται· φθίνουν AP_L .

¹³⁴ “Αι τρεις περιοχαί της παραγωγής θα ηδύναντο επίσης να ορισθούν δια της χρησιμοποίησεως του μεγέθους και του προσήμου της ελαστικότητος του συνολικού προϊόντος εν σχέσει προς τον μεταβλητήν εισροήν. Ούτως, ως περιοχή I, ορίζεται η περιοχή όπου η ελαστικότης του συνολικού προϊόντος εν σχέσει προς την μεταβλητήν εισροήν είναι μεγαλύτερα της μονάδος

“ $\epsilon_{QL} > 1$

“Περιοχή II, είναι εκείνη όπου

“ $0 < \epsilon_{QL} < 1$

“και περιοχή III είναι εκείνη όπου η ελαστικότης ϵ_{QL} λαμβάνει αρνητικόν πρόσημον

“ $\epsilon_{QL} < 0$ ” (Παυλόπουλος 1980-α: 67-8).

Ο λεγόμενος νόμος των φθινουσών αποδόσεων βρίσκεται στον πυρήνα της πληθυσμιακής θεωρίας του Θ. Μάλθους (Economakis υ.δ.) και της θεωρίας της (διαφορικής) εγγείου προσόδου του Ντ. Ρικάρντο (Οικονομάκης υ.δ.)

Κατά τη μικροοικονομική - νεοκλασική θεωρία ο νόμος αυτός συνιστά “μια σημαντική εμπειρική πρόταση. Αν δεν ισχυε..., τα είδη διατροφής όλου του κόσμου θα μπορούσαν να παραχθούν σε ένα εκτάριο γης (ή ακόμα και σε μια γλάστρα) χρησιμοποιώντας απλώς επαρκή ποσότητα εργασίας” (Chacholiades 1990-α: 276).

Ωστόσο, γίνεται παραδεκτό και ότι, οι (κλασικοί) υποστηρικτές του νόμου των φθινουσών αποδόσεων δεν είχαν αντιληφθεί “τις δυνατότητες συσσώρευσης του κεφαλαίου και ειδικότερα την τεχνολογική πρόοδο. Έτσι, ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων ισχύει για δεδομένο επίπεδο τεχνολογίας. Η γρήγορη τεχνολογική πρόοδος προκαλεί μετατόπιση ολόκληρης της καμπύλης ολικού προϊόντος προς τα επάνω” (Chacholiades 1990-α: 276).

5.1.7. Μακροχρόνια περίοδος παραγωγής· η έννοια των καμπυλών ίσου προϊόντος και ο χάρτης των καμπυλών ίσου προϊόντος

Θα εξετάσουμε τώρα τη μακροχρόνια συνάρτηση παραγωγής, όπου όλες οι εισροές είναι μεταβλητές.

Ήτοι, τη συνάρτηση παραγωγής

$$Q = f(L, K).$$

Θα εισάγουμε για το σκοπό αυτό την έννοια των *καμπυλών ίσου προϊόντος* (ή *καμπυλών ισοπαραγωγής*), η οποία είναι ανάλογη (με διαφορές, βλ. πιο κάτω) εκείνης των καμπυλών αδιαφορίας του καταναλωτή· βλ. κεφάλαιο 4.

Η καμπύλη ίσου προϊόντος είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων του χώρου των εισροών (δεσμών εισροών) που παριστάνει όλους τους δυνατούς συνδυασμούς εισροών οι οποίοι μπορούν να παράγουν μια δεδομένη ποσότητα εκροής ανά μονάδα χρόνου.

Επομένως, η έννοια της καμπύλης ίσου προϊόντος μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι μια συγκεκριμένη ποσότητα συνολικού προϊόντος μπορεί να παραχθεί κάτω από πολλούς διαφορετικούς τρόπους, ακριβέστερα άπειρους συνδυασμούς των παραγωγικών συντελεστών.

Μαθηματικά η καμπύλη ίσου προϊόντος εκφράζεται ως

$$\bar{Q} = f(L, K)$$

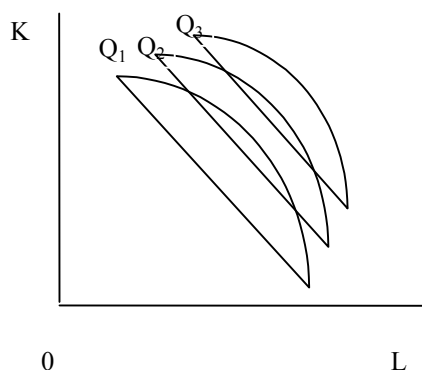
όπου $f(L, K)$ είναι (άπειρα) ζεύγη ποσοτήτων των εισροών L και K αντίστοιχα για $\bar{Q}$ σταθερό.¹³⁵

Στο διάγραμμα 5.3 έχουμε σχεδιάσει τρεις καμπύλες ίσου προϊόντος, Q_1 , Q_2 , Q_3 , που δείχνουν υπό ποιους, άπειρους, συνδυασμούς ποσοτήτων των εισροών K (κάθετος άξονας) και L (οριζόντιος άξονας), ήτοι, άπειρους, συνδυασμούς σημείων (δεσμών) του χώρου των εισροών (KOL), μπορούν να παραχθούν δεδομένες εναλλακτικές ποσότητες συνολικού προϊόντος (Q_1 , Q_2 , Q_3 μονάδες) ανά μονάδα χρόνου.

Το σύνολο των καμπυλών ίσου προϊόντος του διαγράμματός μας καλείται *χάρτης καμπυλών ίσου προϊόντος*.

¹³⁵ Πρόκειται για συναρτήσεις με μαθηματική μορφή $\bar{Q} = L * K$.

Ο χάρτης των καμπυλών ίσου προϊόντος (τμήμα μόνο του οποίου δείχνουμε στο διάγραμμα) παριστάνει τις τεχνικές δυνατότητες της (μιας) επιχείρησης προς παραγωγή δοθέντος προϊόντος, ανά μονάδα χρόνου. Αποτελεί τη συνάρτηση παραγωγής της επιχείρησης. Η τεχνολογική πρόοδος θα έχει ως συνέπεια τη μετατόπιση του χάρτη καμπυλών ίσου προϊόντος της επιχείρησης. Στην ανάλυσή μας θα υποθέσουμε ότι η τεχνολογία παραμένει σταθερή.

Διάγραμμα 5.3.

Έχοντας, σε γενικές γραμμές, προσδιορίσει την έννοια των καμπυλών ίσου προϊόντος, μπορούμε να επισημάνουμε τις διαφορές της προς την έννοια των καμπυλών αδιαφορίας.

Αυτές είναι δύο:

α. Σε αντίθεση με τις καμπύλες αδιαφορίας, στις καμπύλες ίσου προϊόντος μπορούμε να καταγράψουμε επακριβώς το (απόλυτο) μέγεθος (τις μονάδες) της εκροής που αντιπροσωπεύουν.

β. Συνεπαγόμενο της πιο πάνω διαφοράς είναι και ότι, σε αντίθεση με τις καμπύλες αδιαφορίας, στις καμπύλες ίσου προϊόντος μπορούμε να εκτιμήσουμε επακριβώς την απόλυτη διαφορά των επιπέδων εκροής που αντιπροσωπεύουν.

5.1.8. Ιδιότητες των καμπυλών ίσου προϊόντος και η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης

Οι καμπύλες ίσου προϊόντος χαρακτηρίζονται από τέσσερις βασικές ιδιότητες· που σε γενικές γραμμές είναι ανάλογες των αντίστοιχων ιδιοτήτων των καμπυλών αδιαφορίας, που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 4.

α. Οι καμπύλες ίσου προϊόντος έχουν αρνητική κλίση: Τουλάχιστο στην από οικονομική άποψη ενδιαφέρουσα (μεσαία) περιοχή της παραγωγής· βλ. σχετικά πιο κάτω. Η ιδιότητα αυτή απορρέει από την παραδοχή ότι δεδομένο επίπεδο παραγωγής μπορεί να παραχθεί από άπειρους συνδυασμούς των δύο εισροών, που σημαίνει ότι, εφόσον το οριακό προϊόν καθ' ενός από τους δυο συντελεστές παραγωγής είναι θετικό, δηλαδή εφόσον επιπλέον μονάδες ενός συντελεστή παράγουν πρόσθετες (θετικές) ποσότητες, όταν η μια εισροή αυξάνεται η άλλη πρέπει να μειώνεται.

Με άλλα λόγια, η αρνητική κλίση αντανακλά την παραδοχή ότι, για την παραγωγή δεδομένης ποσότητας συνολικού προϊόντος, η αύξηση της μιας εισροής θα πρέπει να συνοδεύεται με μείωση της άλλης και η μείωση της μιας εισροής από αύξηση της άλλης, τουλάχιστο σε ορισμένη έκταση (βλ. στη συνέχεια), καθώς

κινούμαστε πάνω σε μια καμπύλη ίσου προϊόντος (από τα πάνω προς τα κάτω ή από τα κάτω προς τα πάνω).

Αφού όμως στη (φανταστική) κίνηση κατά μήκος μιας καμπύλης ίσου προϊόντος η αύξηση του οριακού προϊόντος μιας εισροής, (λόγω αύξησης της χρησιμοποιούμενης στην παραγωγή ποσότητάς της) πρέπει να εξουδετερώνεται ή να αντισταθμίζεται με μείωση του οριακού προϊόντος της άλλης (μέσω μείωσης της χρησιμοποιούμενης στην παραγωγή ποσότητάς της), και αντίθετα, ώστε το συνολικό προϊόν να παραμένει σταθερό, τότε ισχύει και ότι

$$\Delta L * MP_L + \Delta K * MP_K = 0^{136}$$

όπου $\Delta L * MP_L$ είναι η μεταβολή του συνολικού προϊόντος από τη μεταβολή κατά ΔL της απασχολούμενης στην παραγωγή εργασίας, MP_K το οριακό προϊόν του κεφαλαίου, $\Delta K * MP_K$ η μεταβολή του συνολικού προϊόντος από τη μεταβολή κατά ΔK του απασχολούμενου στην παραγωγή κεφαλαίου και μηδέν το συνολικό αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών του συνολικού προϊόντος στην κίνηση κατά μήκος μιας δεδομένης καμπύλης ίσου προϊόντος.

Ισχύει, όμως, η υπόθεση ότι το οριακό προϊόν καθ' ενός από τους δυο συντελεστές παραγωγής είναι θετικό;

Είδαμε, πιο πριν, ότι το οριακό προϊόν της εργασίας μπορεί να γίνει αρνητικό, λόγω της επενέργειας του νόμου των φθινουσών αποδόσεων. Αν και αυτό θεωρητικά μπορεί να συμβεί, στην πραγματικότητα, όπως ήδη σημειώσαμε σχετικά, κανένας ορθολογικός παραγωγός δε θα απασχολούσε ποτέ την όποια εισροή σε τέτοιες ποσότητες που το οριακό προϊόν της να γίνεται αρνητικό (ακόμα και μηδενικό). Και ο λόγος είναι ότι η απασχόληση κάποιου συντελεστή παραγωγής του οποίου το οριακό προϊόν είναι αρνητικό θα παραβίαζε την υπόθεση ότι ο σκοπός του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών του κερδών, εφόσον θα παραβίαζε την υπόθεση της ελαχιστοποίησης του κόστους παραγωγής. Επομένως, η άρση της υπόθεσης περί θετικού οριακού προϊόντος θα παραβίαζε, εν τέλει, τη βάση (τη βασική υπόθεση) του ορισμού της ίδιας της συνάρτησης παραγωγής.

Κατά συνέπεια, καμπύλες ίσου προϊόντος με θετική κλίση δεν έχουν νόημα από οικονομική άποψη (ή τμήματα καμπυλών ίσου προϊόντος που έχουν θετική κλίση είναι εκτός της οικονομικά συμφέρουσας περιοχής της παραγωγής) αφού θα υποδήλωναν ότι είναι δυνατό να παραχθεί μια δεδομένη ποσότητα εκροής με μικρότερες ποσότητες εισροών, δηλαδή με μικρότερο κόστος παραγωγής. Στο ζήτημα όμως αυτό θα επανέλθουμε.

β. *Η υψηλότερη ή ανώτερη (η περισσότερο απομακρυσμένη από την αρχή των αξόνων) καμπύλη ίσου προϊόντος αντιπροσωπεύει μεγαλύτερη ποσότητα συνολικού προϊόντος έναντι της χαμηλότερης ή κατώτερης (της πλησιέστερης προς την αρχή των αξόνων):* Στα δεδομένα του προηγούμενου διαγράμματος η καμπύλη ίσου προϊόντος Q_3 αντιπροσωπεύει μεγαλύτερη ποσότητα συνολικού προϊόντος έναντι της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_2 και της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_1 , και η καμπύλη ίσου προϊόντος Q_2 αντιπροσωπεύει μεγαλύτερη ποσότητα συνολικού προϊόντος έναντι της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_1 (Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος < Q_2 μονάδων συνολικού προϊόντος < Q_3 μονάδων συνολικού προϊόντος). Η ιδιότητα αυτή είναι η

¹³⁶ Για να αντιληφθούμε, επίσης, παραπέρα την ισχύ της παραπάνω εξίσωσης, έστω μια καμπύλη ίσου προϊόντος που περιγράφεται από την εξίσωση $\bar{Q} = f(L, K)$, όπου $\bar{Q}$ κάποιος σταθερός αριθμός.

Λαμβάνοντας την ολική παράγωγο (ή το ολικό διαφορικό) της εξίσωσης αυτής θα έχουμε:

$$0 = (\partial f / \partial L) * dL + (\partial f / \partial K) * dK = MP_L * dL + MP_K * dK.$$

λογική συνέπεια της παραδοχής ότι στην οικονομικά συμφέρουσα περιοχή παραγωγής μεγαλύτερες ποσότητες συντελεστών παραγωγής παράγουν περισσότερο συνολικό προϊόν.

γ. *Οι καμπύλες ίσου προϊόντος δεν τέμνονται μεταξύ τους:* Η ιδιότητα αυτή προκύπτει από την παρατήρηση ότι ένα σημείο τομής μεταξύ δυο καμπυλών ίσου προϊόντος θα αντιπροσώπευε δυο διαφορετικά επίπεδα συνολικού προϊόντος, κάτι που αποτελεί λογική αντίφαση.

δ. *Οι καμπύλες ίσου προϊόντος είναι κυρτές ως προς την αρχή των αξόνων:* Η ιδιότητα αυτή των καμπυλών ίσου προϊόντος συμπληρώνει εκείνη της αρνητικής κλίσης, καθώς χαρακτηρίζει το ρυθμό υποκατάστασης της μιας εισροής από την άλλη, στη φανταστική μας κίνηση επί μιας καμπύλης ίσου προϊόντος.

Για να γίνει κατανοητή η ιδιότητα αυτή ας ξεκινήσουμε απ' την αρνητική κλίση των καμπυλών ίσου προϊόντος.

Η αρνητική κλίση των καμπυλών ίσου προϊόντος, στην οικονομικά συμφέρουσα περιοχή της παραγωγής, υποδηλώνει ότι οι συντελεστές παραγωγής μπορούν να υποκατασταθούν.

Η υποκατάσταση αυτή, που αποτελεί ένα σημαντικό οικονομικό φαινόμενο, μετράται από το λεγόμενο *οριακό λόγο τεχνικής υποκατάστασης της μιας εισροής από την άλλη* ($OLTY_{LK}$, οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης της εισροής K --κεφάλαιο-- από την εισροή L --εργασία--), που έχει πολλές ομοιότητες με τον οριακό λόγο υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X , του κεφαλαίου 4.

Ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία εκφράζει τη μέγιστη ποσότητα (το μέγιστο αριθμό μονάδων) κεφαλαίου που είναι δυνατό να υποκατασταθεί (υποκατασταθούν) από μια επιπλέον μονάδα εργασίας, χωρίς να μεταβληθεί το συνολικό προϊόν.

Εκφράζοντας, έτσι, ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης, τη μέγιστη ποσότητα της εισροής K που είναι δυνατόν να μην αξιοποιηθεί παραγωγικά προς όφελος μιας επιπλέον μονάδας εργασίας, σε δεδομένο επίπεδο παραγωγής, αποτελεί το ανάλογο της οριακής αποτίμησης στη θεωρία της ζήτησης.

Πώς μπορούμε να εκφράσουμε μαθηματικά τον οριακό λόγο τεχνικής υποκατάστασης;

Έστω ένας επιχειρηματίας που βρίσκει συμφέρον για την παραγωγή του να υποκαταστήσει K μονάδες κεφαλαίου (ΔK) με L μονάδες εργασίας (ΔL). Ο επιχειρηματίας αυτός είναι συνεπώς διατεθειμένος να υποκαταστήσει $\Delta K/\Delta L$ μονάδες κεφαλαίου για μια επιπλέον μονάδα εργασίας.

Άρα, ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία δίνεται από το (αρνητικό)¹³⁷ πηλίκο $\Delta K/\Delta L$.

Ήτοι:

$$OLTY_{LK} = -(\Delta K/\Delta L) = |\Delta K/\Delta L|$$

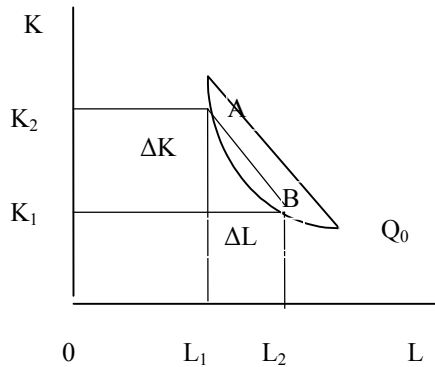
ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$OLTY_{LK} = -(dK/dL).$$

Γραφικά, ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης δίνεται από την (απόλυτη) κλίση της (κάποιας) καμπύλης ίσου προϊόντος σε δοθέν σημείο της· είναι βέβαια, επίσης, εμφανείς οι αναλογίες με τον οριακό λόγο υποκατάστασης του αγαθού Y από το αγαθό X , που δίνεται από την (απόλυτη) κλίση κάποιας καμπύλης αδιαφορίας σε δοθέν σημείο της, βλ. κεφάλαιο 4.

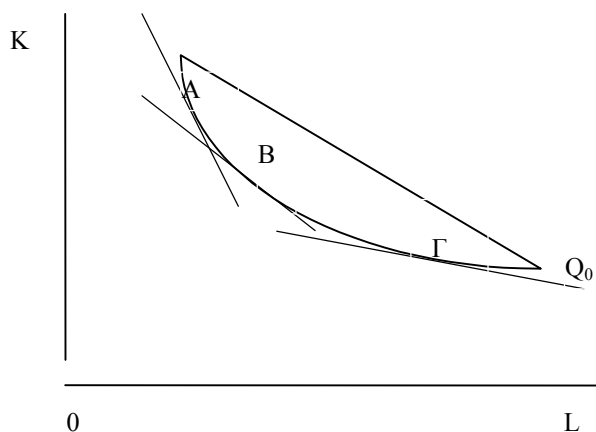
¹³⁷ Κατά μήκος μιας καμπύλης ίσου προϊόντος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, οι ποσότητες των παραγωγικών συντελεστών, κεφάλαιο και εργασία, σχετίζονται αρνητικά, ή, η κλίση της καμπύλης ίσου προϊόντος είναι αρνητική.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματος 5.4, μπορούμε να βρούμε ότι ο $ΟΛΤΥ_{LK}$ δίνεται από την κλίση του ευθύγραμμου τμήματος AB ($= |\Delta K / \Delta L|$). Αυτός ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης αντιστοιχεί σε μια κίνηση κατά μήκος της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 από το A στο B . Ας φανταστούμε τώρα, ότι το σημείο B κινείται σταδιακά προς τα πάνω, προς το σημείο A δηλαδή, κατά μήκος της καμπύλης ίσου προϊόντος. Καθώς συμβαίνει αυτό, η κλίση του ευθύγραμμου τμήματος AB τείνει να ταυτιστεί με την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο A . Αυτή η οριακή τιμή του λόγου $\Delta K / \Delta L$, η απόλυτη δηλαδή κλίση της εφαπτομένης στο A , ορίζεται οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του K από το L .

Διάγραμμα 5.4.

Γνωρίζοντας ότι ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης δίνεται από την κλίση της καμπύλης ίσου προϊόντος σε ένα συγκεκριμένο σημείο της, με τη βοήθεια του διαγράμματος 5.5, παρατηρούμε και ότι ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης βαίνει φθίνων καθώς κινούμαστε κατά μήκος της καμπύλης ίσου Q_0 από το σημείο A στο σημείο B και από εκεί στο σημείο Γ , καθώς η απόλυτη κλίση της καμπύλης ίσου προϊόντος στο A είναι μεγαλύτερη από την κλίση της στο B και η κλίση της στο B μεγαλύτερη από την κλίση της στο Γ .

Διάγραμμα 5.5.

Η συμπεριφορά αυτή του οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης να φθίνει κατά μήκος μιας καμπύλης ίσου προϊόντος από το άνω προς το κάτω τμήμα της, λέγεται *αρχή* ή *νόμος του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης* και εξηγεί την κυρτότητα των καμπυλών ίσου προϊόντος ως προς την αρχή των αξόνων· όπως η

αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου υποκατάστασης, που είδαμε στο κεφάλαιο 4, εξηγεί την κυρτότητα των καμπυλών αδιαφορίας ως προς την αρχή των αξόνων. Ή, με άλλη διατύπωση, η κυρτότητα των καμπυλών ίσου προϊόντος αποτυπώνει την ισχύ του νόμου του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης, δηλαδή τον φθίνοντα ρυθμό υποκατάστασης της μιας εισροής από την άλλη (του κεφαλαίου από την εργασία) κατά μήκος μιας καμπύλης ίσου προϊόντος και από τα πάνω προς τα κάτω.

Ποια είναι όμως η εξήγηση του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης, άρα και η εξήγηση της κυρτότητας των καμπυλών ίσου προϊόντος;

Είναι, σε γενικές γραμμές, ανάλογη εκείνης που δώσαμε, στο κεφάλαιο 4, για την εξήγηση της κυρτότητας των καμπυλών αδιαφορίας.

Φθίνων οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης σημαίνει ότι η υποκατάσταση της μιας εισροής από την άλλη τείνει σταδιακά να γίνει όλο και πιο δύσκολη, ακόμα και ότι η υποκατάσταση της μιας εισροής από την άλλη δεν μπορεί να υπερβεί ένα οριακό σημείο. Για παράδειγμα, δεν μπορεί να υπάρξει παραγωγή σιτηρών μόνο με εργασία χωρίς κεφάλαιο (γη, λιπάσματα, μηχανήματα, καύσιμα, σπόρους, νερό, κ.λπ.). Για περισσότερα πάνω στην υποκατάσταση των εισροών και πάνω στην κυρτότητα των καμπυλών ίσου προϊόντος βλ. στη συνέχεια.

5.1.9. Υποκατάσταση των εισροών και οριακό προϊόν

Είδαμε, αναλύοντας την ιδιότητα της αρνητικής κλίσης των καμπυλών ίσου προϊόντος, ότι:

$$\Delta L * MP_L + \Delta K * MP_K = 0.$$

Η εξίσωση αυτή μπορεί να αναδιαταχθεί ως εξής:

$$\Delta L * MP_L = - \Delta K * MP_K \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -(\Delta K / \Delta L) = MP_L / MP_K \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow O\Delta T Y_{LK} = -(\Delta K / \Delta L) = MP_L / MP_K.$$

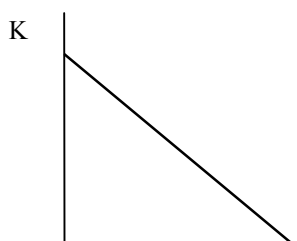
Ήτοι, ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία είναι ίσος προς το λόγο του οριακού προϊόντος της εργασίας προς το οριακό προϊόν του κεφαλαίου.

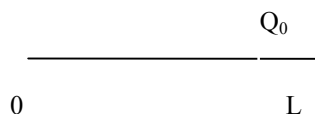
Υπενθυμίζουμε, εδώ, την ανάλογη σχέση που υπάρχει μεταξύ ανάμεσα στις οριακές χρησιμότητες των αγαθών X και Y και τον οριακό λόγο υποκατάστασης, που εξετάσαμε στο κεφάλαιο 4.

5.1.10 Δυο ειδικές περιπτώσεις καμπυλών ίσου προϊόντος

α. *Τέλεια υποκατάστατες εισροές:*

Στην περίπτωση αυτή, δυο εισροές μπορούν να υποκαταστήσουν πλήρως η μια την άλλη, στην παραγωγή ενός προϊόντος, και η καμπύλη ίσου προϊόντος είναι μια, αρνητικής κλίσης, ευθεία γραμμή, όπως η καμπύλη ίσου προϊόντος Q_0 του διαγράμματος 5.6. Υπό συνθήκες τέλεια υποκατάστατων εισροών, ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης είναι σταθερός, και, επομένως, παύει να ισχύει η αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης.

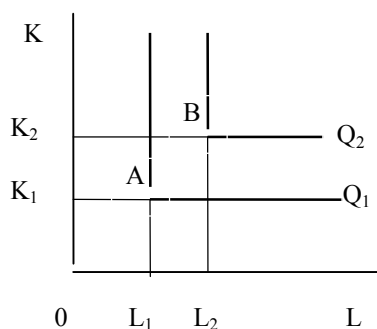

Διάγραμμα 5.6.

β. *Τέλεια συμπληρωματικές εισροές:*

Στην περίπτωση αυτή, δυο εισροές μπορούν να παράγουν μόνο υπό αυστηρά καθορισμένες αναλογίες και οι καμπύλες ίσου προϊόντος είναι σχήματος L, όπως οι καμπύλες ίσου προϊόντος Q_1 και Q_2 του διαγράμματος 5.7.

Διάγραμμα 5.7.

Έστω ότι οι εισροές συνδυάζονται μόνο υπό καθορισμένες αναλογίες, όπως εκείνες που δείχνουν τα σημεία A και B του διαγράμματος, και παράγονται Q_1 και Q_2 μονάδες προϊόντος αντίστοιχα. Έστω, επίσης, ότι αυξάνεται η ποσότητα της εισροής K από K_1 σε K_2 , χωρίς όμως να μεταβληθεί η εισροή L ($= L_1$). Η παραγόμενη ποσότητα δε θα καταστεί δυνατό να αυξηθεί· θα παραμείνει σταθερή στις Q_1 μονάδες. Το αυτό θα συμβεί αν αυξηθεί η ποσότητα της εισροής L από L_1 σε L_2 , με αμετάβλητη την ποσότητα της εισροής K ($= K_1$). Υπό συνθήκες τέλεια συμπληρωματικών εισροών η παραγωγή έχει οικονομικά νόημα μόνο στις “κορυφές” A, B,... στις οποίες ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης είναι απροσδιόριστος.¹³⁸

5.1.11. Καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής και οικονομική περιοχή της παραγωγής

Αναλύοντας, πιο πριν, την αρχή του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης επισημάναμε ότι η υποκατάσταση της μιας εισροής από την άλλη δεν μπορεί να υπερβεί ένα οριακό σημείο.

Τα όρια της δυνατής υποκατάστασης των εισροών μεταξύ τους ονομάζονται *καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής*.

Διακρίνουμε δυο καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής. Την *καμπύλη οριοθέτησης της εργασίας* και την *καμπύλη οριοθέτησης του κεφαλαίου*.

¹³⁸ “Η συνάρτησις παραγωγής της μορφής ταύτης καλείται και συνάρτησις παραγωγής τύπου Leontief” (Παυλόπουλος 1980-α: 99).

Η καμπύλη οριοθέτησης της εργασίας είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων του χώρου των εισροών όπου η παραπέρα υποκατάσταση του κεφαλαίου με εργασία είναι αδύνατη. Που ισοδυναμεί με το να πούμε ότι: η καμπύλη οριοθέτησης της εργασίας είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων απ' τα οποία και μετά οι καμπύλες ίσου προϊόντος γίνονται (θεωρητικά) παράλληλες προς τον άξονα της εργασίας, δηλαδή τα σημεία όπου $OLTY_{LK} = 0$ (ή $MP_L = 0$).

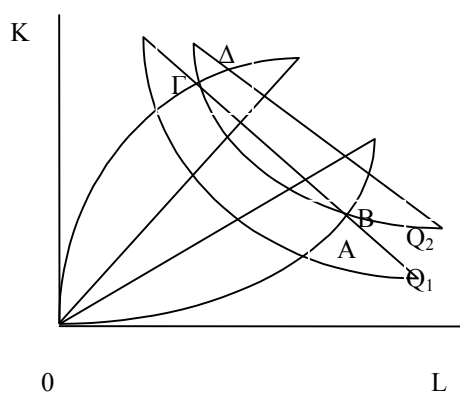
Αντίστοιχα.

Η καμπύλη οριοθέτησης του κεφαλαίου είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων του χώρου των εισροών όπου η παραπέρα υποκατάσταση της εργασίας με κεφάλαιο είναι αδύνατη. Που ισοδυναμεί με το να πούμε ότι: η καμπύλη οριοθέτησης του κεφαλαίου είναι ο γεωμετρικός τόπος των σημείων απ' τα οποία και μετά οι καμπύλες ίσου προϊόντος γίνονται (θεωρητικά) παράλληλες προς τον άξονα του κεφαλαίου, δηλαδή τα σημεία όπου ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης της εργασίας από κεφάλαιο είναι μηδέν ($OLTY_{KL} = -(\Delta L/\Delta K) = 0$ ή $MP_K = 0$).

Στο διάγραμμα 5.8. δείχνονται οι καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής: καμπύλη οριοθέτησης της εργασίας (0AB) και καμπύλη οριοθέτησης του κεφαλαίου (0ΓΔ).

Στα σημεία Α και Β οι καμπύλες ίσου προϊόντος, Q_1 και Q_2 , γίνονται παράλληλες προς τον άξονα της εργασίας, ενώ στα σημεία Γ και Δ παράλληλες προς τον άξονα του κεφαλαίου.¹³⁹

Η περιοχή που περικλείεται από τις καμπύλες οριοθέτησης της παραγωγής αποτελεί, λοιπόν, την οικονομικά συμφέρουσα περιοχή της παραγωγής, τη λεγόμενη οικονομική περιοχή της παραγωγής.

Διάγραμμα 5.8.

Στη βάση όσων μέχρι το σημείο αυτό έχουμε αναπτύξει, πρέπει να είναι σαφές ότι ένας ορθολογικός επιχειρηματίας, ήτοι ένας επιχειρηματίας που ενδιαφέρεται για την ελαχιστοποίηση του κόστους παραγωγής, δεδομένης της ποσότητας του συνολικού προϊόντος, ή για τη μεγιστοποίηση του συνολικού προϊόντος, δεδομένου του κόστους των παραγωγικών συντελεστών, θα παράγει πάντα μέσα στην οικονομική περιοχή της παραγωγής.

Θεωρώντας το κεφάλαιο ως σταθερό, η οικονομική περιοχή της παραγωγής αντιστοιχεί στη δεύτερη φάση της παραγωγής (νόμος των φθινουσών αποδόσεων).¹⁴⁰

¹³⁹ “Στην πραγματικότητα δεν θα είχε καμία σημασία αν σχεδιάζαμε τις καμπύλες αυτές με θετική κλίση έξω από τις καμπύλες οριοθέτησης, διότι κανένας ορθολογικός επιχειρηματίας δεν λειτουργεί ποτέ εκεί” (Chacholiades 1990-α: 285). Βλ. σχετικά πιο πριν.

5.1.12. Αποδόσεις κλίμακας

Είδαμε ότι, όταν ο ένας μόνο από τους δυο συντελεστές παραγωγής μεταβάλλεται, ώστε, εξ αυτού του λόγου, να *μεταβάλλεται η αναλογία* χρησιμοποίησης των ποσοτήτων των δυο παραγωγικών συντελεστών, η ποσότητα του συνολικού προϊόντος που παράγεται ακολουθεί ορισμένο πρότυπο μεταβολής, καθοριζόμενο από το νόμο των φθινουσών αποδόσεων. Όταν, όμως, οι ποσότητες και των δυο παραγωγικών συντελεστών μεταβάλλονται αναλογικά, ώστε, εξ αυτού του λόγου, να είναι *σταθερή η αναλογία* χρησιμοποίησης των ποσοτήτων των δυο παραγωγικών συντελεστών, οι λόγοι εμφάνισης φθινουσών αποδόσεων εκλείπουν. Έτσι, το πρότυπο μεταβολής του παραγόμενου συνολικού προϊόντος αντανακλά μόνο το γεγονός της μεταβολής της *κλίμακας* λειτουργίας της (μιας) επιχείρησης, υπό τον περιορισμό της διατήρησης σταθερής της αναλογίας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων ποσοτήτων των δυο παραγωγικών συντελεστών.

Ο τρόπος μεταβολής της συνολικής παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος ανά μονάδα χρόνου όταν μεταβάλλεται η κλίμακα παραγωγής λόγω της αναλογικής μεταβολής της ποσότητας των εισροών που εισέρχονται στην παραγωγή, στην ίδια μονάδα χρόνου, εκφράζεται με τον όρο *αποδόσεις κλίμακας*. Ή, ο όρος αποδόσεις κλίμακας εκφράζει τη σχέση ανάμεσα σε μια αναλογική μεταβολή της ποσότητας των εισροών και τη συνεπαγόμενη μεταβολή της ποσότητας της εκροής ανά μονάδα χρόνου.

Το προς μελέτη ζήτημα, αποδόσεις κλίμακας, αφορά, με άλλα λόγια, τη σχέση μεταξύ ποσότητας παραγωγής και ποσότητας των (δυο) παραγωγικών συντελεστών όταν οι διάφοροι (άπειροι) συνδυασμοί των τελευταίων βρίσκονται πάνω στην ίδια ευθεία γραμμή, η οποία έχει ως αρχή την αρχή των ορθογώνιων συντεταγμένων.

Εφόσον οι αποδόσεις κλίμακας αναφέρονται στη συμπεριφορά του συνολικού προϊόντος όταν όλες οι εισροές μεταβάλλονται αναλογικά, είναι προφανές ότι αποτελεί έννοια που σχετίζεται με τη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής.

Τρεις είναι οι δυνατές περιπτώσεις αντίδρασης της παραγόμενης ποσότητας σε αναλογική μεταβολή της ποσότητας των δυο παραγωγικών συντελεστών.

α. *Σταθερές αποδόσεις κλίμακας*: Η ποσοστιαία μεταβολή της παραγόμενης ποσότητας είναι ίση με την ποσοστιαία μεταβολή της ποσότητας των παραγωγικών συντελεστών.

β. *Αύξουσες αποδόσεις κλίμακας*: Η ποσοστιαία μεταβολή της παραγόμενης ποσότητας είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μεταβολής της ποσότητας των παραγωγικών συντελεστών.

γ. *Φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας*: Η ποσοστιαία μεταβολή της παραγόμενης ποσότητας είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μεταβολής της ποσότητας των παραγωγικών συντελεστών.

Οι περιπτώσεις των σταθερών, αυξουσών και φθινουσών αποδόσεων κλίμακας μπορούν μαθηματικά να διατυπωθούν ως εξής:

Μια συνάρτηση παραγωγής

¹⁴⁰ Με σταθερή την ποσότητα του κεφαλαίου, η αύξηση της ποσότητας της απασχολούμενης στην παραγωγή εργασίας, θα είχε ως αποτέλεσμα μετατόπιση της παραγωγής σε διαρκώς κατώτερη καμπύλη ίσου προϊόντος, δηλαδή μείωση του συνολικού προϊόντος της επιχείρησης. Διαγραμματικά αυτό μπορεί να γίνει εμφανές αν δεν αφαιρέσουμε το θετικής κλίσης τμήμα των καμπυλών ίσου προϊόντος· βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1980-α: 111, 114.

$$Q = f(L, K)$$

χαρακτηρίζεται από σταθερές αποδόσεις κλίμακας, εάν
 $\lambda Q = \lambda f(L, K) = f(\lambda L, \lambda K)$

χαρακτηρίζεται από αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, εάν
 $\lambda Q = \lambda f(L, K) > f(\lambda L, \lambda K)$

χαρακτηρίζεται από φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας, εάν
 $\lambda Q = \lambda f(L, K) < f(\lambda L, \lambda K)$

όπου $\lambda > 0$.¹⁴¹

Οι σταθερές, αύξουσες και φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας μπορούν να παρασταθούν γραφικά είτε με τη βοήθεια της καμπύλης του συνολικού προϊόντος είτε με τη βοήθεια των καμπυλών ίσου προϊόντος.

Το διάγραμμα 5.9 μας δείχνει τους δυο αυτούς τρόπους, στα τμήματα (α) και (β) αντίστοιχα, όσον αφορά στις σταθερές αποδόσεις κλίμακας.

Στο τμήμα (α) η καμπύλη του συνολικού προϊόντος παρουσιάζεται ως ευθεία γραμμή, υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν Q (κάθετος άξονας) τείνει να αυξάνεται με το ρυθμό των δυο εισροών, εργασία L και κεφάλαιο K (οριζόντιος άξονας).

Στο τμήμα (β) οι τρεις καμπύλες ίσου προϊόντος Q_1 , Q_2 και Q_3 , τέμνουν την ακτίνα OA σε ίσες αποστάσεις ($OA = AB = BG$), υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν αυξάνει από 0 σε Q_1 , από Q_1 σε Q_2 και από Q_2 σε Q_3 με τον ρυθμό αύξησης των δυο εισροών.

Το διάγραμμα 5.10 μας δείχνει τους δυο τρόπους γραφικής παράστασης των αποδόσεων κλίμακας, στα τμήματα (α) και (β) αντίστοιχα, όσον αφορά στις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας.

Στο τμήμα (α) η καμπύλη του συνολικού προϊόντος παρουσιάζεται ως κυρτή (με αυξανόμενη κλίση), υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν Q τείνει να αυξάνεται πιο γρήγορα από το ρυθμό αύξησης των δυο εισροών.

Στο τμήμα (β) οι τρεις καμπύλες ίσου προϊόντος Q_1 , Q_2 και Q_3 , τέμνουν την ακτίνα OA σε άνισες αποστάσεις ($OA > AB > BG$), υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν αυξάνει από 0 σε Q_1 , από Q_1 σε Q_2 και από Q_2 σε Q_3 με ρυθμό μεγαλύτερο του ρυθμού αύξησης των δυο εισροών ή ότι ίσες αυξήσεις του συνολικού προϊόντος είναι δυνατό να παραχθούν με όλο και μικρότερες αυξήσεις των δυο εισροών.

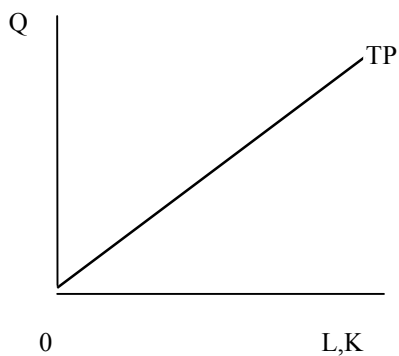
Τέλος, το διάγραμμα 5.11 μας δείχνει, επίσης, τους δυο τρόπους γραφικής παράστασης των αποδόσεων κλίμακας, στα τμήματα (α) και (β) αντίστοιχα, όσον αφορά στις φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας.

Στο τμήμα (α) η καμπύλη του συνολικού προϊόντος παρουσιάζεται ως κοίλη (με μειωνόμενη κλίση), υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν Q τείνει να αυξάνεται πιο αργά από το ρυθμό αύξησης των δυο εισροών.

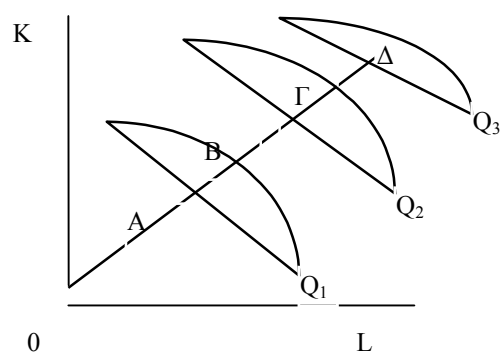
Στο τμήμα (β) οι τρεις καμπύλες ίσου προϊόντος Q_1 , Q_2 και Q_3 , τέμνουν την ακτίνα OA σε άνισες αποστάσεις ($OA < AB < BG$), υποδηλώνοντας ότι το συνολικό προϊόν αυξάνει από 0 σε Q_1 , από Q_1 σε Q_2 και από Q_2 σε Q_3 με ρυθμό μικρότερο του

¹⁴¹ Για συνάρτηση παραγωγής τύπου Cobb - Douglas $Q = f(L, K) = AL^bK^c$, σταθερές αποδόσεις κλίμακας έχουμε εάν $b + c = 1$. Για να δείξουμε τον ισχυρισμό αυτό πρέπει να δείξουμε ότι η εξίσωση $Q = AL^bK^c$ ικανοποιεί την εξίσωση $\lambda Q = f(\lambda L, \lambda K)$ όταν ισχύει $b + c = 1$. Έχουμε λοιπόν: $f(\lambda L, \lambda K) = A(\lambda L)^b(\lambda K)^c = \lambda^{c+b}AL^bK^c = \lambda AL^bK^c = \lambda Q$. Άρα και όταν $b + c > 1$ η συνάρτηση παραγωγής Cobb - Douglas εμφανίζει αύξουσες αποδόσεις κλίμακας και όταν $b + c < 1$ η συνάρτηση παραγωγής Cobb - Douglas εμφανίζει φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας. Μια συνάρτηση που ικανοποιεί τη συνθήκη $\lambda Q = f(\lambda L, \lambda K)$ είναι *ομογενής γραμμική* (ή *ομογενής πρώτου βαθμού*). βλ. σχετικά Chacholiades 1990-α: 596-7.

ρυθμού αύξησης των δυο εισροών ή ότι ίσες αυξήσεις του συνολικού προϊόντος είναι δυνατό να παραχθούν με όλο και μεγαλύτερες αυξήσεις των δυο εισροών.

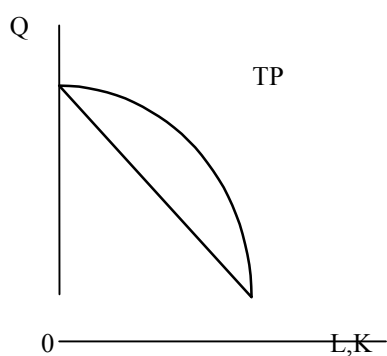

(α)

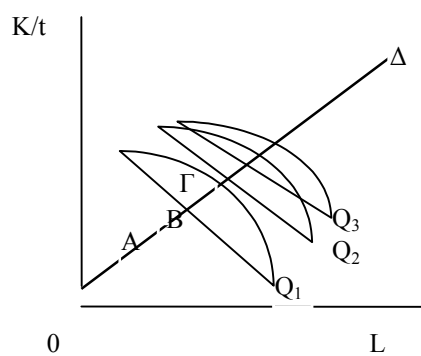

(β)

Διάγραμμα 5.9.

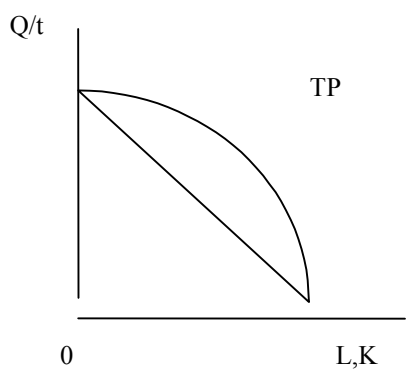

(α)

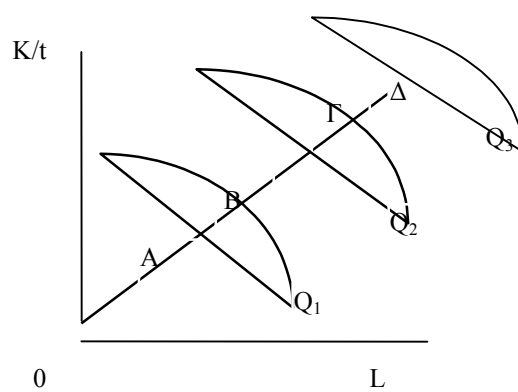

(β)

Διάγραμμα 5.10.

(α)

(β)

Διάγραμμα 5.11.

Θα ήταν, ίσως, εύλογο να αναμένουμε ως το συνήθη τρόπο μεταβολής της συνολικής παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος όταν μεταβάλλεται η κλίμακα παραγωγής, λόγω της αναλογικής μεταβολής της ποσότητας των εισροών που εισέρχονται στην παραγωγή, τις σταθερές αποδόσεις κλίμακας.

Οκτώ μηχανές και τέσσερις εργάτες θα ήταν αναμενόμενο να παράγουν διπλάσια ποσότητα συνολικού προϊόντος εν σχέσει προς τέσσερις μηχανές και δυο εργάτες, κ.ο.κ., με σταθερές τις λοιπές συνθήκες παραγωγής.

Η συνάρτηση παραγωγής μιας επιχείρησης, εντούτοις, υποστηρίζεται ότι συνήθως εμπεριέχει, αλληλοδιαδόχως, στοιχεία αυξουσών, σταθερών και εν τέλει και φθινουσών αποδόσεων κλίμακας.

Ως κύριοι λόγοι των, αρχικά, αυξουσών αποδόσεων κλίμακας, εξαιτίας της αύξησης της κλίμακας λειτουργίας μιας επιχείρησης, θεωρούνται:

Αφενός, *η αδιαιρετότητα στη χρησιμοποίηση των παραγωγικών συντελεστών*. Σε μικρή κλίμακα παραγωγικής λειτουργίας της επιχείρησης ο επιχειρηματίας είναι πιθανό να αναγκάζεται να χρησιμοποιεί λιγότερο αποδοτικές εισροές και μεθόδους παραγωγής, καθώς οι πλέον αποδοτικές είναι διαθέσιμες μόνο για μεγάλο μέγεθος παραγωγικής δυναμικότητας. Έτσι, όσο η κλίμακα παραγωγής μεγεθύνεται, η αδιαιρετότητα των παραγωγικών συντελεστών επάγεται αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, αφού γίνεται δυνατή η παραγωγική αξιοποίηση αποδοτικότερων εισροών και μεθόδων παραγωγής.

Αφετέρου, *η ανάπτυξη του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας*. Καθώς αυξάνεται η κλίμακα παραγωγικής λειτουργίας της επιχείρησης γίνεται δυνατή η εξειδίκευση των εργαζομένων. Η εξειδίκευση των εργαζομένων, αυξάνοντας την πείρα τους σε συγκεκριμένες εργασίες, οδηγεί σε αυξημένη επιδεξιότητα και γνώση, άρα και αυξημένο παραγωγικό αποτέλεσμα. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγεί η μείωση της σπατάλης εργατικού χρόνου, λόγω της μείωσης των μετακινήσεων των εργαζομένων από τη μια εργασία στην άλλη, ως συνέπεια του αναπτυσσόμενου καταμερισμού της εργασίας.¹⁴²

Όταν η επιχείρηση φτάσει στο σημείο να χρησιμοποιεί τις καλύτερες δυνατές εισροές και μεθόδους παραγωγής και κάθε εργαζόμενος να εκτελεί μια μόνο συγκεκριμένη εργασία είναι πολύ πιθανό πως μια περαιτέρω αύξηση της παραγωγής θα χαρακτηρίζεται από σταθερές αποδόσεις κλίμακας.

Η συνέχιση, ωστόσο, της αύξησης της κλίμακας λειτουργίας της επιχείρησης μπορεί να οδηγήσει σε φθίνουσες, πλέον, αποδόσεις κλίμακας.

Ο κύριος λόγος θεωρείται πως είναι *οι δυσχέρειες επίβλεψης των εργασιών της επιχείρησης*. Όσο η κλίμακα παραγωγικής λειτουργίας της επιχείρησης αυξάνεται τόσο

¹⁴² Ο Σμιθ τόνισε ιδιαίτερα τη σημασία των οικονομιών που προκύπτουν από τον καταμερισμό της εργασίας, τον οποίο συνεπάγεται η αύξηση της κλίμακας παραγωγικής λειτουργίας· αύξηση του αποθέματος κεφαλαίου. Σύμφωνα, λοιπόν, με το Σμιθ “η συσσώρευση ενός αποθέματος θα πρέπει να προηγείται του καταμερισμού της εργασίας, η εργασία θα μπορεί να καταμερίζεται όλο και περισσότερο, μόνο στο βαθμό που προηγουμένως συσσωρεύεται ένα όλο και μεγαλύτερο απόθεμα. Η ποσότητα των υλικών που μπορεί να κατεργάζεται ένας δεδομένος αριθμός ανθρώπων αυξάνεται σε σημαντικό βαθμό καθώς προωθείται ο καταμερισμός της εργασίας. Και καθώς οι ενέργειες του κάθε εργάτη υποβιβάζονται προοδευτικά σε όλο και απλούστερους χειρισμούς, ανακαλύπτεται μια ποικιλία νέων μηχανών για τη διευκόλυνση και συντόμευση αυτών των χειρισμών. Καθώς επομένως, προωθείται ο καταμερισμός της εργασίας, για την απασχόληση ενός δεδομένου αριθμού εργατών θα πρέπει προηγουμένως να έχει συσσωρευτεί ένα μεγαλύτερο απόθεμα υλικών και εργαλείων [...] Όπως η συσσώρευση αποθέματος αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματοποίηση... των μεγάλων βελτιώσεων των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, κατά τον ίδιο τρόπο, η συσσώρευση οδηγεί αυθόρμητα σ’ αυτή τη βελτίωση. Ένα άτομο που απασχολεί το απόθεμά του στη μίσθωση της εργασίας άλλων ανθρώπων, επιθυμεί κατ’ ανάγκην να το απασχολήσει κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποδίδει ένα όσο το δυνατό μεγαλύτερο έργο. Προσπαθεί, επομένως, να επιβάλει στους εργάτες του την προσφορότερη κατανομή καθηκόντων, και ταυτόχρονα να τους παράσχει τις καλύτερες μηχανές μεταξύ αυτών που έχει την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει ή να επινοήσει. Γενικά, οι ικανότητές του στα δύο αυτά ζητήματα είναι ανάλογες προς τον όγκο του αποθέματός του, ή προς τον αριθμό των εργατών που μπορεί να απασχολήσει” (Σμιθ υ.έ.-2000: Π. 3-4).

αυξάνεται και η κλίμακα της εσωτερικής διοικητικής ιεραρχίας της. Η απομάκρυνση του τελευταίου επιπέδου (λήψη των αποφάσεων) από το πρώτο (άμεση διαδικασία παραγωγής) έχει ως συνέπεια τη μείωση της απόδοσης του ίδιου του επιχειρηματία, επομένως και της επιχείρησης· καθυστέρηση στη λήψη αποφάσεων ή αποφάσεις που υπό συνθήκες άμεσης εποπτείας δε θα λαμβάνονταν. Επιπλέον, η διαμεσολάβηση των ενδιάμεσων επιπέδων ιεραρχίας και η, κατ' ανάγκη, μεταβίβαση μέρους των αρμοδιοτήτων του επιχειρηματία σε πρόσωπα πολλές φορές λιγότερο κατάλληλα απ' αυτόν, οδηγεί σε παραπέρα μείωση της απόδοσης της επιχείρησης, δηλαδή της παραγόμενης ποσότητας συνολικού προϊόντος κατά μονάδα εισροής.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ενώ η ύπαρξη αυξουσών και σταθερών αποδόσεων κλίμακας δεν αμφισβητείται, εγείρονται αμφιβολίες για το κατά πόσο η εμφάνιση φθινουσών αποδόσεων κλίμακας είναι τέτοιας έκτασης που να εξουδετερώνει τις εκ της μεγέθυνσης της κλίμακας λειτουργίας της επιχείρησης αυξανόμενες αποδόσεις.

5.2. Θεωρία κόστους παραγωγής

Έχοντας εξετάσει την έννοια της παραγωγής προχωράμε τώρα στην εξέταση της έννοιας του κόστους παραγωγής.

5.2.1. Το περιεχόμενο της έννοιας κόστος παραγωγής στην οικονομική επιστήμη

Αν και, όπως τονίσαμε, η συνάρτηση παραγωγής είναι μια έννοια καθαρά φυσική, το κόστος παραγωγής είναι μια έννοια καθαρά *χρηματική*. Μια επιχείρηση για να παράγει ένα συνολικό προϊόν χρειάζεται συντελεστές παραγωγής που βρίσκονται σε ανεπάρκεια και έχουν *τιμές*. Οι συνολικές χρηματικές “πληρωμές” για τη *χρήση* των, αναγκαίων για την παραγωγή του συνολικού προϊόντος μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, παραγωγικών συντελεστών συνιστούν το *συνολικό κόστος* της επιχείρησης.

Τι εννοούμε όμως όταν γράφουμε χρηματικές “πληρωμές” για τη χρήση των παραγωγικών συντελεστών;

Συχνά το κόστος παραγωγής ταυτίζεται με τις χρηματικές δαπάνες για την *απόκτηση* των απαραίτητων εισροών.

Ωστόσο, η *χρήση* των απαραίτητων για την παραγωγή εισροών *δεν ταυτίζεται με την απόκτηση* των απαραίτητων για την παραγωγή εισροών. Η χρήση είναι έννοια ευρύτερη της απόκτησης καθώς περιλαμβάνει τόσο τους αποκτηθέντες με αγορά ή/και μίσθωση παραγωγικούς συντελεστές όσο και τους ιδιόκτητους και ιδιοαπασχολούμενους συντελεστές παραγωγής.

Οι αποκτηθέντες με αγορά ή/και μίσθωση παραγωγικοί συντελεστές αποτελούν το λεγόμενο *άμεσο* (ή *εμφανές*) *κόστος* παραγωγής. Οι ιδιόκτητοι και ιδιοαπασχολούμενοι συντελεστές το λεγόμενο *έμμεσο* (ή *αφανές* ή *τεκμαιρόμενο* ή *τεκμαρτό* ή *υπολογιστικό*) *κόστος* παραγωγής.

Η οικονομική επιστήμη θεωρεί ως συνολικό κόστος μιας επιχείρησης το *κόστος των υπό χρήση* παραγωγικών συντελεστών, ήτοι το άθροισμα του άμεσου και

έμμεσου κόστους παραγωγής. Το άθροισμα αυτό αποτελεί το λεγόμενο *ιδιωτικό κόστος* παραγωγής.

Εδώ ανακύπτει ένα υπολογιστικό πρόβλημα.

Το άμεσο κόστος αντιστοιχεί σε πραγματικές, ή εμφανείς, πληρωμές για αγορά ή/και μίσθωση παραγωγικών συντελεστών, και απ' την άποψη αυτή είναι εύκολα αναγνωρίσιμο. Στο κόστος αυτό αναφέρεται η “λογιστική έννοια των πραγματοποιούμενων πληρωμών” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 230) ή “του λογιστικού κόστους” (Παυλόπουλος 1980-α: 195, σχετικά και Παλάσκας 1996: 57).

Το έμμεσο κόστος, όμως, είναι αφανές, καθόσον δεν περιλαμβάνει πληρωμές σε κανένα εκτός της επιχείρησης.

Πώς μπορούμε, λοιπόν, να υπολογίσουμε αυτό το αφανές κόστος παραγωγής;

Για την εκτίμηση του έμμεσου κόστους παραγωγής χρειάζεται να καταφύγουμε στο γνωστό μας, από το κεφάλαιο 3 (και 4) κόστος ευκαιρίας· στην ανάλυσή μας του κεφαλαίου 3 το κόστος ευκαιρίας αναφέρεται στο επίπεδο της (μιας) οικονομίας και, υπ' αυτήν την έννοια εντάσσεται στη διάσταση του *κοινωνικού κόστους* παραγωγής.¹⁴³

Σε ό,τι εδώ μας απασχολεί (επίπεδο επιχείρησης - ιδιωτικό κόστος παραγωγής) η έννοια του *κόστους ευκαιρίας μιας ιδιόκτητης και ιδιοαπασχολούμενης εισροής για μια επιχείρηση* αναφέρεται στη χρηματική απολαβή που η επιχείρηση αποποιείται με το να κρατήσει την ιδιόκτητή της εισροή ιδιοαπασχολούμενη και να μην τη χρησιμοποιήσει στην καλύτερη δυνατή εναλλακτική (αλλά χαμένη) παραγωγική ευκαιρία.

Χρειάζεται να επισημάνουμε ιδιαίτερα ότι, σύμφωνα με τη μικροοικονομική θεωρία, στο έμμεσο κόστος περιλαμβάνεται και η τεκμαρτή αμοιβή της επιχειρηματικής λειτουργίας, ή άλλως η ελάχιστη αμοιβή του συντελεστή επιχειρηματική ικανότητα ή “*επιχειρηματικότητα*” που απαιτείται για να παραμείνει ο παραγωγός-ιδιοκτήτης της επιχείρησης στην παραγωγή δεδομένου προϊόντος.

Το κόστος ευκαιρίας της επιχειρηματικότητας είναι η ελάχιστη αυτή αμοιβή που απαιτείται για να παραμείνει ο παραγωγός-ιδιοκτήτης της επιχείρησης στην παραγωγή δεδομένου προϊόντος.

Η αμοιβή αυτή καλείται “*κανονικό κέρδος*”.

Για έναν αυτοαπασχολούμενο αγρότη, για παράδειγμα, το κανονικό κέρδος σε μια δεδομένη χρονική περίοδο ισοδυναμεί με το μισθό εργασίας ενός αγροεργάτη την ίδια χρονική περίοδο.

Έχοντας διασαφηνίσει την έννοια του συνολικού κόστους παραγωγής που απασχολεί την οικονομική θεωρία, μπορούμε να αντιληφθούμε και τα διάκριση *λογιστικού κέρδους* και *οικονομικού* (ή *καθαρού*) *κέρδους*.

¹⁴³ “Το πραγματικό κόστος δια την κοινωνίαν ή το *κοινωνικόν κόστος* παραγωγής ωρισμένης ποσότητας προϊόντος τινός ισούται προς την ποσότητα ετέρου προϊόντος ή προϊόντων, τα οποία θα παρήγοντο, εάν η συγκεκριμένη ποσότης συντελεστών είχε χρησιμοποιηθή δια την παραγωγήν των τελευταίων τούτων. Η θυσιασθείσα υπό της κοινωνίας ποσότης προϊόντος ή προϊόντων εκλαμβάνεται ως αντιστοιχούσα προς την καλυτέραν δυνατήν εναλλακτικήν χρησιμοποίησιν της δεδομένης ποσότητος εισροών, η οποία εχρησιμοποιήθη δια την παραγωγήν ωρισμένης ποσότητος συγκεκριμένου προϊόντος” (Παυλόπουλος 1980-α: 197). Ωστόσο, στο κοινωνικό κόστος παραγωγής θα πρέπει να προσθέσουμε και τις ενδεχόμενες κοινωνικές παρενέργειες του συγκεκριμένου παραγωγικού προσανατολισμού: “το κόστος δια την κοινωνίαν, εκ της χρησιμοποίησεως συντελεστού τινός εις την παραγωγήν του αγαθού Α και όχι του αγαθού Β, αποτελείται όχι μόνον εκ του ποσού της μη πραγματοποιηθείσης παραγωγής του Β, την οποίαν θα καθίστα δυνατήν ο δεδομένος συντελεστής παραγωγής, αλλ' επί πλέον εξ ενδεχομένων παρενεργειών της διεξαγόμενης παραγωγής επί πάντων ή τινών μόνον εκ των μελών της κοινωνίας” (Παυλόπουλος 1980-α: 197-8).

Λογιστικό κέρδος είναι η διαφορά μεταξύ των συνολικών εσόδων της (μιας) επιχείρησης από την πώληση κάποιας συγκεκριμένης ποσότητας ενός προϊόντος και του άμεσου κόστους που απαίτησε η παραγωγή αυτή της συγκεκριμένης ποσότητας προϊόντος.

Οικονομικό κέρδος είναι η διαφορά μεταξύ των συνολικών εσόδων της (μιας) επιχείρησης από την πώληση κάποιας συγκεκριμένης ποσότητας ενός προϊόντος και του συνολικού (= άμεσου + έμμεσου) κόστους που απαίτησε η παραγωγή αυτή της συγκεκριμένης ποσότητας προϊόντος.

Άρα, το λογιστικό κέρδος θα είναι μεγαλύτερο του οικονομικού, κατά το έμμεσο κόστος.

Κι αυτό σημαίνει ότι το λογιστικό κέρδος μπορεί να είναι θετικό, και μάλιστα σημαντικού μεγέθους, την ίδια στιγμή που το οικονομικό κέρδος είναι αρνητικό.

Η πιο πάνω διαπίστωση μας διευκολύνει να αντιληφθούμε γιατί η οικονομική επιστήμη θεωρεί ως συνολικό κόστος μιας επιχείρησης το κόστος των υπό χρήση παραγωγικών συντελεστών (και επομένως ενδιαφέρεται για το οικονομικό κέρδος) και, συνακόλουθα, γιατί θεωρεί το λογιστικό κέρδος ως ακατάλληλο μέτρο του βαθμού επίδοσης μιας επιχείρησης και ακατάλληλο δείκτη της (ορθολογικής) χρησιμοποίησης των παραγωγικών συντελεστών.

Αν το οικονομικό κέρδος είναι αρνητικό, ακόμα και αν το λογιστικό είναι θετικό, (συνολικά έσοδα μικρότερα από το συνολικό κόστος παραγωγής) ο επιχειρηματίας δεν έχει λάβει το κανονικό κέρδος εκ της επιχειρηματικής του δραστηριότητας. Αυτό σημαίνει ότι ο επιχειρηματίας αυτός έχει συμφέρον να στρέψει την επιχειρηματικότητά του προς την παραγωγή άλλων προϊόντων, επόμενα να μετακινήσει παραγωγικούς συντελεστές, γενικά, προς άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Το αντίστροφο συμβαίνει όταν το οικονομικό κέρδος είναι θετικό (συνολικά έσοδα μεγαλύτερα από το συνολικό κόστος παραγωγής), δηλαδή όταν κάποιος επιχειρηματίας πραγματοποιεί κέρδος μεγαλύτερο του κανονικού.

Αν, τέλος, το οικονομικό κέρδος είναι μηδέν (συνολικά έσοδα ακριβώς ίσα με το συνολικό κόστος παραγωγής) ο επιχειρηματίας έχει λάβει το κανονικό κέρδος εκ της επιχειρηματικής του δραστηριότητας. Εφόσον ένας ο επιχειρηματίας έχει λάβει την ελάχιστη αμοιβή που απαιτείται για να παραμείνει στην παραγωγή δεδομένου προϊόντος δεν υπάρχει πίεση για στροφή της επιχειρηματικότητάς του προς την παραγωγή άλλων προϊόντων, επόμενα και για μετακίνηση παραγωγικών συντελεστών, γενικά, προς άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Επομένως: *Η έννοια του οικονομικού (και όχι του λογιστικού) κέρδους αποτελεί οδηγό οικονομικής δράσης των κατόχων παραγωγικών συντελεστών και επομένως είναι το οικονομικό (και όχι το λογιστικό) κέρδος που ενδιαφέρει την οικονομική επιστήμη.*

Ένα ειδικότερο πρόβλημα στον υπολογισμό του συνολικού κόστους παραγωγής (πιο συγκεκριμένα του άμεσου κόστους παραγωγής), επομένως και του οικονομικού κέρδους μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αποτελεί ο χειρισμός του κόστους των διαρκών κεφαλαιουχικών αγαθών.

Επειδή η αγορά διαρκών κεφαλαιουχικών αγαθών αντιπροσωπεύει όχι *τρέχον έξοδο* μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου παραγωγής, έστω ενός έτους, αλλά *επένδυση* που αντιστοιχεί σε μια ευρύτερης διάρκειας χρονική περίοδο παραγωγής, έστω z ετών, δεν υπολογίζουμε το κόστος αγοράς των διαρκών κεφαλαιουχικών αγαθών κατά τον υπολογισμό του κόστους του έτους αγοράς. Υπολογίζουμε το κόστος στη *διάρκεια* της περιόδου που χρησιμοποιούνται τα διαρκή κεφαλαιουχικά αγαθά.

Το κόστος αυτό είναι η *απόσβεση* η οποία είναι η απώλεια της αξίας των διαρκών κεφαλαιουχικών αγαθών στη διάρκεια της περιόδου χρήσης τους, είτε λόγω φθοράς είτε λόγω απαρχαίωσης.

Η ανάλυση του κόστους που ακολουθεί βασίζεται σε τρεις υποθέσεις.

Το ιδιωτικό και το κοινωνικό κόστος ταυτίζονται. Κάθε επιχείρηση, όπως και στην ανάλυση της θεωρίας παραγωγής, έχει στη διάθεσή της δυο συντελεστές παραγωγής, ομοιογενή εργασία και ομοιογενές κεφάλαιο που παράγουν ένα ομοιογενές προϊόν. Οι τιμές των εισροών είναι δεδομένες (σταθερές), ήτοι η αγορά των εισροών, από την επιχείρηση, γίνεται από τέλεια ανταγωνιστικές αγορές· βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 3 και για περισσότερα στο κεφάλαιο 6.

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας από τη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής.

5.2.2. Γραμμή ίσου κόστους και ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής· μακροχρόνια περίοδος παραγωγής

Έχουμε υποθέσει ότι σκοπός του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών του κερδών. Για δεδομένο συνολικό έσοδο, η μεγιστοποίηση αυτή προϋποθέτει την ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής.

Την ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής μπορεί να επιτύχει μια επιχείρηση επιλέγοντας τον άριστο συνδυασμό εισροών, για κάθε επίπεδο παραγωγής.

Την εξήγηση πάνω σ' αυτό θα δώσουμε στη συνέχεια.

Το πρώτο που πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι ότι, για τη λύση του προβλήματος της ελαχιστοποίησης του κόστους πρέπει πιο πριν να βρούμε τους διάφορους συνδυασμούς εισροών τις οποίες μπορεί να χρησιμοποιήσει η (μια) επιχείρηση με δεδομένο το χρηματικό ποσό που είναι σε θέση να δαπανήσει, σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Αναζητάμε, έτσι, κάτι ανάλογο με τη γραμμή καταναλωτικών δυνατοτήτων, του κεφαλαίου 4.

Αυτό είναι η λεγόμενη *γραμμή* (ή *καμπύλη*) *ίσου κόστους*.

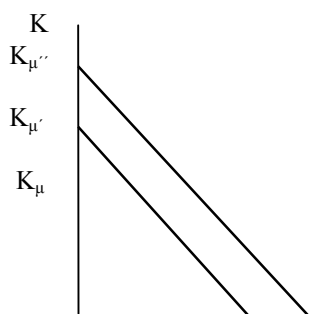
Η γραμμή ίσου κόστους αποτελεί τη γραφική παράσταση της λεγόμενης *εξίσωσης ίσου κόστους*

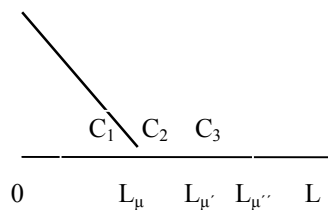
$$wL + rK = C$$

όπου L είναι η ανά μονάδα χρόνου ποσότητα εργασίας σε ώρες εργασίας, w το ωρομίσθιο, K η ανά μονάδα χρόνου ποσότητα κεφαλαίου σε φυσικές μονάδες, r η τιμή της μονάδας κεφαλαίου και C η συνολική χρηματική δαπάνη (κόστος) της επιχείρησης στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Το διάγραμμα 5.12 μας δείχνει γραφικές παραστάσεις εξισώσεων ίσου κόστους, δηλαδή γραμμές ίσου κόστους, με το κεφάλαιο (K) στον κάθετο και την εργασία (L) στον οριζόντιο άξονα.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματός μας έχει σημασία να επισημάνουμε τις πιο κάτω έξι σημαντικές ιδιότητες ή παραδοχές, για τις γραμμές ίσου κόστους.

Διάγραμμα 5.12.

α. Η γραμμή ίσου κόστους είναι ο γεωμετρικός τόπος των συνδυασμών των εισροών L και K που συνεπάγονται το αυτό μέγεθος χρηματικής δαπάνης. Δηλαδή, η γραμμή ίσου κόστους δείχνει όλους τους, άπειρους, δυνατούς συνδυασμούς των δυο εισροών τις οποίες η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει δαπανώντας (εξαντλώντας) ένα δεδομένο χρηματικό ποσό, εντός μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

β. Κάθε μια από τις τρεις γραμμές ίσου κόστους του διαγράμματος ($K_\mu L_\mu$, $K_{\mu'} L_{\mu'}$, $K_{\mu''} L_{\mu''}$) δείχνει συνδυασμούς εργασίας και κεφαλαίου που μπορεί να αγοράσει μια υποθετική επιχείρηση με διαφορετικό σταθερό ποσό χρηματικών μονάδων, δηλαδή δαπάνης (C_1 , C_2 και C_3 αντίστοιχα, όπου $C_1 < C_2 < C_3$). Η υψηλότερη ή ανώτερη (η περισσότερο απομακρυσμένη από την αρχή των αξόνων) γραμμή ίσου κόστους αντιπροσωπεύει υψηλότερο κόστος έναντι της χαμηλότερης ή κατώτερης (της πλησιέστερης προς την αρχή των αξόνων).

γ. Κάθε γραμμή ίσου κόστους τέμνει τον οριζόντιο και τον κάθετο άξονα (αρνητική κλίση). Η τομή κάθε μιας από τις τρεις αυτές καμπύλες ίσου κόστους με τον οριζόντιο άξονα δίνεται από το λόγο συνολική χρηματική δαπάνη / w και αντιπροσωπεύει το μέγιστο αριθμό μονάδων εργασίας (ώρες εργασίας) που μπορεί να αγοράσει η επιχείρηση για δεδομένη συνολική χρηματική δαπάνη. Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματος, για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_1 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει L_μ μονάδες εργασίας, όπου $L_\mu = C_1/w$, και L_μ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ με τον οριζόντιο άξονα. Για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_2 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει $L_{\mu'}$ μονάδες εργασίας, όπου $L_{\mu'} = C_2/w$, και $L_{\mu'}$ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_{\mu'} L_{\mu'}$ με τον οριζόντιο άξονα. Για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_3 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει $L_{\mu''}$ μονάδες εργασίας, όπου $L_{\mu''} = C_3/w$, και $L_{\mu''}$ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_{\mu''} L_{\mu''}$ με τον οριζόντιο άξονα. Ανάλογα, η τομή κάθε μιας από τις τρεις αυτές καμπύλες ίσου κόστους με τον κάθετο άξονα δίνεται από το λόγο συνολική χρηματική δαπάνη / r και αντιπροσωπεύει το μέγιστο αριθμό (φυσικών) μονάδων κεφαλαίου που μπορεί να αγοράσει η επιχείρηση για δεδομένη συνολική χρηματική δαπάνη. Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματος, για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_1 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει K_μ μονάδες κεφαλαίου, όπου $K_\mu = C_1/r$, και K_μ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ με τον κάθετο άξονα. Για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_2 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει $K_{\mu'}$ μονάδες κεφαλαίου, όπου $K_{\mu'} = C_2/r$, και $K_{\mu'}$ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_{\mu'} L_{\mu'}$ με τον κάθετο άξονα. Για συνολική χρηματική δαπάνη ίση με C_3 η επιχείρηση μπορεί να αγοράσει $K_{\mu''}$ μονάδες κεφαλαίου, όπου $K_{\mu''} = C_3/r$, και $K_{\mu''}$ το σημείο τομής της γραμμής ίσου κόστους $K_{\mu''} L_{\mu''}$ με τον κάθετο άξονα.

δ. Η (απόλυτη) κλίση και των τριών καμπυλών ίσου κόστους ισούται με το λόγο w/r .

$$\text{Απόλυτη κλίση της } K_\mu L_\mu = \frac{0K_{\mu'}/0L_\mu}{C_1/w} = \frac{C_1/r}{C_1/w} = w/r.$$

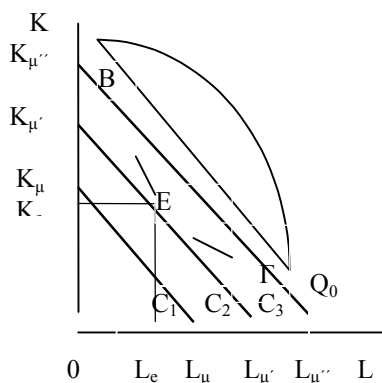
$$\text{Απόλυτη κλίση της } K_{\mu'} L_{\mu'} = 0K_{\mu'}/OL_{\mu'} = \frac{C2/r}{C2/w} = w/r.$$

$$\text{Απόλυτη κλίση της } K_{\mu''} L_{\mu''} = 0K_{\mu''}/OL_{\mu''} = \frac{C3/r}{C3/w} = w/r.$$

Η γραμμή ίσου κόστους προσδιορίζεται πλήρως αν γνωρίζουμε είτε τις τομές της με τους άξονες είτε μια από τις τομές της και την κλίση της.

ε. Ο λόγος w/r , δηλαδή η (απόλυτη) κλίση μιας γραμμής ίσου κόστους, αντιστοιχεί στους σταθερούς όρους με τους οποίους η επιχείρηση μπορεί να ανταλλάσσει κεφάλαιο με εργασία, και δείχνει (ως το πηλίκο του μέγιστου αριθμού μονάδων κεφαλαίου που μπορεί να αγοράσει η επιχείρηση για δεδομένη συνολική χρηματική δαπάνη προς το μέγιστο αριθμό μονάδων που μπορεί να αγοράσει η επιχείρηση για την ίδια δεδομένη συνολική χρηματική δαπάνη) ότι για να γίνει δυνατή η αγορά μιας μονάδας εργασίας πρέπει να θυσιάστούν w/r μονάδες κεφαλαίου· *κόστος ευκαιρίας της εισροής L σε όρους της εισροής K* .

στ. Από κάθε σημείο του χώρου των εισροών περνάει και μια γραμμή ίσου κόστους. Το σύνολο των γραμμών ίσου κόστους (τμήμα μόνο των οποίων αποτυπώνεται στο διάγραμμά μας) καλείται *χάρτης καμπυλών ίσου κόστους*. Για δεδομένες (σταθερές) τις τιμές των εισροών, όλες οι γραμμές ίσου κόστους είναι παράλληλες μεταξύ τους· η κοινή κλίση τους δίνεται από το σταθερό λόγο w/r . Οι γραμμές ίσου κόστους δεν αποτελούν περιορισμό για την επιχείρηση με τον ίδιο τρόπο που οι γραμμές καταναλωτικών δυνατοτήτων αποτελούν περιορισμό για τον καταναλωτή· ενώ το εισόδημα του καταναλωτή μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου είναι σταθερό, η συνολική δαπάνη της επιχείρησης είναι μια μεταβλητή η τιμή της οποίας πρέπει να υπολογιστεί, καθώς η επιχείρηση θεωρείται πως είναι σε μεγάλο βαθμό ελεύθερη να επιλέξει το επίπεδο εκείνο της δαπάνης που θα μεγιστοποιήσει τα κέρδη της, μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Από την άποψη αυτή, μια και μόνο γραμμή ίσου κόστους δεν μπορεί να περιγράψει τις διάφορες δυνατότητες της επιχείρησης, μια που αυτή πρέπει να γνωρίζει όλους τους δυνατούς συνδυασμούς εργασίας και κεφαλαίου τους οποίους μπορεί να αγοράσει για κάθε εναλλακτικό μέγεθος συνολικού κόστους παραγωγής.

Διάγραμμα 5.13.

Το διάγραμμα 5.13 συνδέει το χάρτη των καμπυλών ίσου κόστους με την καμπύλη ίσου προϊόντος.

Υποθέτουμε ότι η επιχείρηση, του διαγράμματός μας, θέλει να παράγει Q_0 ποσότητα συνολικού προϊόντος, ανά συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Για να παράγει αυτό το επίπεδο συνολικού προϊόντος πρέπει, προφανώς, να επιλέξει έναν από τους, άπειρους, συνδυασμούς εισροών της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 .

Ποιο συνδυασμό εισροών θα επιλέξει;

Εκείνον που εξασφαλίζει το ελάχιστο δυνατό συνολικό κόστος παραγωγής.

Γραφικά, αυτό σημαίνει ότι η επιχείρηση θα επιλέξει εκείνο το σημείο της καμπύλης ίσου προϊόντος που την τοποθετεί στην κατώτατη δυνατή γραμμή ίσου κόστους.

Στα διαγραμματικά μας δεδομένα η γραμμή αυτή ίσου κόστους δεν μπορεί να είναι η $K_\mu L_\mu$, καθώς το συνολικό κόστος C_1 που αυτή αντιπροσωπεύει δεν εξασφαλίζει συνδυασμούς εισροών για εκροή ύψους Q_0 ή συνδυασμούς εισροών της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 .

Στα διαγραμματικά μας δεδομένα η επιχείρηση θα επιλέξει το σημείο E, ζεύγος $(L_e K_e)$, στο οποίο η γραμμή ίσου προϊόντος $K_\mu L_\mu$, που αντιπροσωπεύει συνολικό κόστος ίσο προς C_2 ($> C_1$), εφάπτεται της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 . Το σημείο E υποδεικνύει τον άριστο συνδυασμό εισροών. Είναι το άριστο σημείο παραγωγής για την επιχείρηση.

Η επαφή, όμως, στο σημείο E συνεπάγεται ότι η (απόλυτη) κλίση της γραμμής ίσου κόστους (δηλαδή w/r) είναι ίση με την (απόλυτη) κλίση της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 στο E (δηλαδή τον $ΟΛΤΥ_{LK}$ στο E).

Άρα: Η θεμελιώδης συνθήκη για την ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής μιας επιχείρησης είναι

$$ΟΛΤΥ_{LK} = w/r.$$

Και εφόσον, όπως γνωρίζουμε,

$$ΟΛΤΥ_{LK} = MP_L/MP_K,$$

η συνθήκη ελαχιστοποίησης του κόστους γίνεται

$$ΟΛΤΥ_{LK} = MP_L/MP_K = w/r.$$

Πώς όμως καταφέρνει η επιχείρηση να επιλέξει το άριστο σημείο E;

Κατ' αρχήν ο επιχειρηματίας γνωρίζει ότι για να παράγει μια συγκεκριμένη ποσότητα συνολικού προϊόντος, όπως η Q_0 , πρέπει να χρησιμοποιήσει κάποιο από τους, άπειρους, συνδυασμούς εισροών της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 .

Έστω ότι πράγματι επιλέγει ένα συνδυασμό επί της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 , κι αυτός είναι ο B και όχι ο E.

Στο σημείο B, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε από το διάγραμμα, η καμπύλη ίσου προϊόντος Q_0 είναι πιο κατακόρυφη από τη γραμμή ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$, η οποία αντιπροσωπεύει συνολικό κόστος ίσο προς C_3 ($> C_2$), που πάει να πει ότι η (απόλυτη) κλίση της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 στο B είναι μεγαλύτερη από την (απόλυτη) κλίση της γραμμής ίσου κόστους. Κι εφόσον είναι έτσι ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία στο σημείο B της Q_0 είναι μεγαλύτερος από το κόστος ευκαιρίας της εισροής L σε όρους της εισροής K στο ίδιο σημείο.

Έστω, λοιπόν, ότι ο $ΟΛΤΥ_{LK}$ στο σημείο B είναι ίσος με 6, ενώ το κόστος ευκαιρίας της L σε όρους της K είναι ίσο με 4, γιατί έστω $w = 1.000$ δρχ. και $r = 250$ δρχ.

Στα δεδομένα αυτά η επιχείρηση μπορεί να αντικαταστήσει 6 μονάδες κεφαλαίου για μια επιπρόσθετη μονάδα εργασίας χωρίς να μειώσει το συνολικό προϊόν που παράγει, αφού $ΟΛΤΥ_{LK} = 6$, αλλά και μπορεί να αποκτήσει την επιπρόσθετη μονάδα εργασίας παραιτούμενη από 4 μονάχα μονάδες κεφαλαίου· το κόστος μιας επιπλέον μονάδας εργασίας ($= 1.000$ δρχ.) είναι ίσο με το κόστος 4 μονάδων

κεφαλαίου ($4 * 250$ δρχ.). Εφόσον είναι τεχνικά δυνατό να υποκατασταθούν 6 μονάδες κεφαλαίου με μια μονάδα εργασίας, το κόστος της επιχείρησης μπορεί να μειωθεί κατά 500 δρχ. ανά μονάδα κεφαλαίου ($6 * 250$ δρχ. = -1500 δρχ. από το συνολικό κόστος λόγω μείωσης του κεφαλαίου κατά 6 μονάδες + 1000 δρχ. από αύξηση της εργασίας κατά μια μονάδα) αν η επιχείρηση προχωρήσει σ' αυτήν την 6/1 υποκατάσταση. Η υποκατάσταση μεταξύ των εισροών, πάνω στην καμπύλη ίσου προϊόντος Q_0 , θα συνεχίσει να είναι συμφέρουσα για την επιχείρηση μέσα στην περιοχή BE, και η επιχείρηση θα μετακινείται σε όλο και χαμηλότερες γραμμές ίσου κόστους μέχρι το σημείο E, όπου ο φθίνον οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης θα εξισωθεί με το σταθερό λόγο w/r .

Αν επιλεγεί ένας άλλος συνδυασμός επί της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 , όπως ο Γ, όπου ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία είναι μικρότερος από το λόγο w/r , η επιχείρηση θα μπορέσει να διατηρήσει την παραγωγή της στο επίπεδο Q_0 μειώνοντας το συνολικό της κόστος με την υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο. Η επιχείρηση μετακινούμενη πάνω στην καμπύλη ίσου προϊόντος Q_0 από το Γ προς το E μετατοπίζεται σταδιακά σε όλο και χαμηλότερες γραμμές ίσου κόστους.

Έτσι, σε οποιοδήποτε σημείο επί της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_0 και αν βρεθεί η επιχείρηση, θα κινηθεί κατά, την κατεύθυνση των βελών, προς το άριστο σημείο E.

Επομένως, όταν $OLTY_{LK} = w/r$ το συνολικό κόστος της επιχείρησης ελαχιστοποιείται, για κάθε δεδομένο ύψος συνολικού προϊόντος, έτσι που για κάθε δεδομένο ύψος συνολικού προϊόντος η επιχείρηση δεν έχει κίνητρο ανακατανομής της χρηματικής δαπάνης της μεταξύ των (δυο) εισροών. Το άριστο σημείο είναι *σημείο ισορροπίας* για την επιχείρηση.

5.2.3. Ελαχιστοποίηση του συνολικού κόστους παραγωγής και κυρτότητα

Έχοντας αναλύσει τη συνθήκη ελαχιστοποίησης του συνολικού κόστους παραγωγής της (μιας) επιχείρησης, μπορούμε πλέον να αντιληφθούμε πληρέστερα την οικονομική σημασία της κυρτότητας των καμπυλών ίσου προϊόντος.

Κάθε σημείο επαφής μεταξύ της γραμμής ίσου κόστους και της καμπύλης ίσου προϊόντος είναι σημείο ελαχιστοποίησης του κόστους μόνο όταν η καμπύλη ίσου προϊόντος είναι κυρτή προς την αρχή των αξόνων.

Αν η καμπύλη ίσου προϊόντος δεν ήταν κυρτή ως προς την αρχή των αξόνων αλλά *κοίλη* το σημείο επαφής της με τη γραμμή ίσου κόστους θα ήταν σημείο μεγιστοποίησης και όχι ελαχιστοποίησης του συνολικού κόστους παραγωγής. Το αποτέλεσμα στην περίπτωση αυτή θα ήταν να οδηγηθεί η επιχείρηση στη γνωστή μας, από τη θεωρία της τακτικής χρησιμότητας (κεφάλαιο 4), *λύση γωνίας*, που θα σήμαινε πως ανάλογα με τις συνθήκες η επιχείρηση θα απασχολούσε μόνο ένα συντελεστή παραγωγής.

Ωστόσο μια τέτοια επιχειρηματική συμπεριφορά βρίσκεται σε αντίφαση με τα εμπειρικά δεδομένα, τα οποία φανερώνουν ότι οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν συνδυασμούς εισροών, οπωσδήποτε συνδυασμούς των δυο βασικών κατηγοριών της ανάλυσής μας· κεφάλαιο και εργασία.

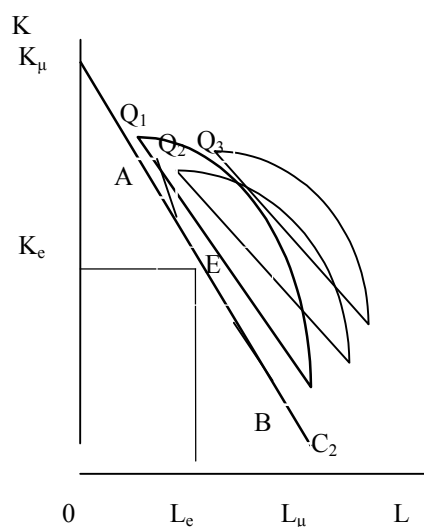
Επομένως, κοίλες ως προς την αρχή των αξόνων καμπύλες ίσου προϊόντος πρέπει να απορριφτούν, καθώς δεν μπορούν να ερμηνεύσουν την επιχειρηματική συμπεριφορά. Έτσι, ακόμα και αν υποθέταμε ότι οι καμπύλες ίσου προϊόντος έχουν

και τμήματα κοίλα προς την αρχή των αξόνων, η επιχείρηση ποτέ δε θα επιλέξει συνδυασμό εισροών που βρίσκεται στην κοίλη περιοχή μιας καμπύλης ίσου προϊόντος.

5.2.4. Μεγιστοποίηση του συνολικού προϊόντος για δεδομένο συνολικό κόστος παραγωγής

Το πρόβλημα του προσδιορισμού της μέγιστης ποσότητα συνολικού προϊόντος που μπορεί να παραχθεί για δεδομένο επίπεδο συνολικού κόστους παραγωγής είναι ισοδύναμο με το πρόβλημα της εύρεσης του ελάχιστου συνολικού κόστους παραγωγής για δεδομένο επίπεδο συνολικού προϊόντος.

Στη βάση των δεδομένων του διαγράμματος 5.14, ας υποθέσουμε ότι μια επιχείρηση θέλει να πραγματοποιήσει συνολική δαπάνη ίση προς C_2 ώστε να αποκτήσει κάποιον από τους, άπειρους, συνδυασμούς εισροών της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$, όπως είναι οι συνδυασμοί A, E και B. Για να μεγιστοποιήσει το συνολικό προϊόν της η επιχείρηση πρέπει να επιλέξει το συνδυασμό E, ζεύγος (L_e, K_e) , που την τοποθετεί στην ανώτατη δυνατή, για τη δεδομένη δαπάνη, καμπύλη ίσου προϊόντος Q_2 (συνολικό προϊόν = Q_2). Κάθε άλλος συνδυασμός της γραμμής ίσου κόστους πλην της δέσμης E τοποθετεί την επιχείρηση σε κατώτερη καμπύλη ίσου προϊόντος. Έτσι, οι συνδυασμοί A και B θέτουν την επιχείρηση στην κατώτερη (της Q_2) καμπύλη ίσου προϊόντος Q_1 (συνολικό προϊόν = $Q_1 < Q_2$).

Διάγραμμα 5.14.

Σε οποιοδήποτε σημείο επί της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ και αν βρεθεί η επιχείρηση, θα κινηθεί κατά, την κατεύθυνση των βελών, προς το άριστο σημείο E.

Άρα, η συνθήκη μεγιστοποίησης του συνολικού προϊόντος της (μιας) επιχείρησης είναι ταυτόσημη με τη συνθήκη ελαχιστοποίησης του συνολικού κόστους παραγωγής της.

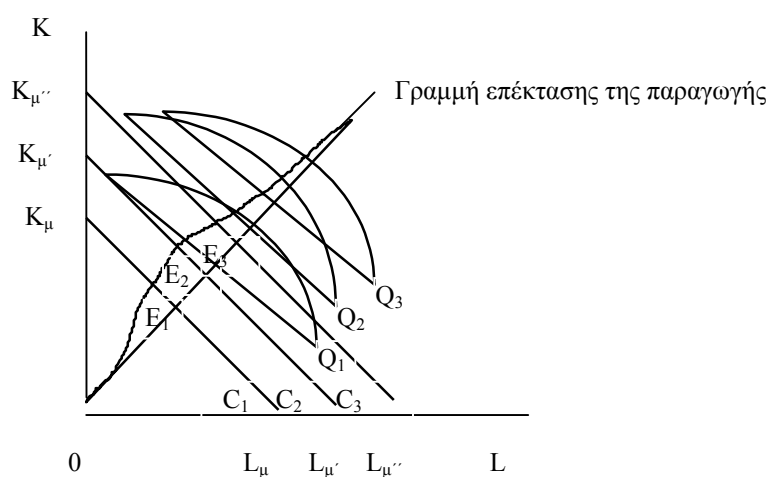
Από τα παραπάνω είναι εύκολο να αντιληφθούμε και ότι το πρόβλημα της μεγιστοποίησης του (συνολικού) προϊόντος της επιχείρησης είναι ανάλογο του προβλήματος της μεγιστοποίησης της (τακτικής) χρησιμότητας του καταναλωτή· βλ. κεφάλαιο 4.

5.2.5. Μεταβολή της χρηματικής δαπάνης· γραμμή επέκτασης της παραγωγής

Στα προηγούμενα δώσαμε απάντηση στο ερώτημα που αναφέρεται στο συνδυασμό των (δύο) εισροών που θα επιλεγεί από μια επιχείρηση για την παραγωγή δεδομένης ποσότητας συνολικού προϊόντος με το ελάχιστο συνολικό κόστος παραγωγής (άριστος, ή ελάχιστος κόστος συνδυασμός, για δεδομένο προϊόν).

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια ένα εξίσου σημαντικό ερώτημα που αναφέρεται στον τρόπο μεταβολής της αναλογίας των δυο εισροών όταν το επίπεδο της παραγωγής μεταβάλλεται, ανά μονάδα χρόνου, με την υπόθεση ότι οι τιμές των εισροών παραμένουν αμετάβλητες και η παραγωγή διεξάγεται πάντοτε κατά αποτελεσματικό τρόπο (άριστος συνδυασμός εισροών).

Θα ξεκινήσουμε από μια προφανή διαπίστωση. Για να γίνει δυνατή η αύξηση της παραγωγής μιας δεδομένης χρονικής περιόδου, με σταθερές τις τιμές των εισροών πρέπει να αυξηθεί η συνολική χρηματική δαπάνη της επιχείρησης για τη δεδομένη περίοδο. Η αύξηση της συνολικής χρηματικής δαπάνης της επιχείρησης με αμετάβλητες τις τιμές των εισροών θα έχει ως αποτέλεσμα την παράλληλη και προς τα δεξιά μετατόπιση της γραμμής ίσου κόστους, από την αρχική της θέση, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 5.15.

Διάγραμμα 5.15.

Αύξηση της συνολικής χρηματικής δαπάνης από C_1 σε ($<$) C_2 και σε ($<$) C_3 και επακόλουθη παράλληλη μετατόπιση της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ στη θέση $K_{\mu'} L_{\mu'}$ και $K_{\mu''} L_{\mu''}$ αντίστοιχα.

Σε κάθε νέα γραμμή ίσου κόστους αντιστοιχεί και ένα νέο σημείο επαφής με μια καμπύλη ίσου προϊόντος, δηλαδή ένα νέο σημείο ισορροπίας. Με δεδομένη τη συνάρτηση παραγωγής της επιχείρησης, θα είναι τόσα τα σημεία ισορροπίας όσες είναι οι γραμμές ίσου κόστους.

Όλα τα σημεία ισορροπίας (ως σημεία ισορροπίας) αντιπροσωπεύουν άριστους συνδυασμούς εισροών, δηλαδή συνδυασμούς ελαχιστοποίησης του κόστους παραγωγής, για δεδομένη εκροή.

Για παράδειγμα, στα διαγραμματικά μας δεδομένα, ένας ορθολογικός επιχειρηματίας που θέλει να παράγει Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος θα επιλέξει το συνδυασμό E_1 , δηλαδή το σημείο επαφής μεταξύ της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ και της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_1 . Ένας ορθολογικός επιχειρηματίας που θέλει να παράγει Q_2 μονάδες συνολικού προϊόντος θα επιλέξει το συνδυασμό E_2 , δηλαδή το

σημείο επαφής μεταξύ της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu \cdot L_\mu$ και της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_2 . Ένας ορθολογικός επιχειρηματίας που θέλει να παράγει Q_3 μονάδες συνολικού προϊόντος θα επιλέξει το συνδυασμό E_3 , δηλαδή το σημείο επαφής μεταξύ της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu \cdot L_\mu$ και της καμπύλης ίσου προϊόντος Q_3 .

Δεδομένων σταθερών των τιμών των εισροών, άρα του λόγου w/r , όλα τα σημεία ισορροπίας αντιπροσωπεύουν ίσους μεταξύ τους οριακούς λόγους τεχνικής υποκατάστασης του κεφαλαίου από την εργασία.

Η γραμμή η οποία ενώνει αυτά τα σημεία ισορροπίας (ξεκινώντας από την αρχή των αξόνων) δείχνει τον τρόπο επέκτασης ή μεγέθυνσης της παραγωγικής δυναμικότητας μιας επιχείρησης, με σταθερές τις τιμές των εισροών. Η γραμμή αυτή ονομάζεται *γραμμή επέκτασης* (ή *μεγέθυνσης*) *της παραγωγής* και αποτελεί το γεωμετρικό τόπο των συνδυασμών ελάχιστου κόστους παραγωγής οι οποίοι αντιστοιχούν σε διάφορα επίπεδα παραγωγής. Η γραμμή επέκτασης της παραγωγής δείχνει τον τρόπο επέκτασης της παραγωγικής δυναμικότητας μιας επιχείρησης, για σταθερές τις τιμές των εισροών, δείχνοντας το πώς μεταβάλλεται ο άριστος συνδυασμός (η αναλογία) των εισροών καθώς αυξάνεται η παραγωγή ανά μονάδα χρόνου.

Η γραμμή επέκτασης της παραγωγής μιας επιχείρησης είναι ανάλογη με την καμπύλη εισοδήματος-κατανάλωσης ενός καταναλωτή· βλ. κεφάλαιο 4. Στη βάση της αναλογίας αυτής μπορούμε να πούμε ότι με τον ίδιο τρόπο που ανάλογα με τη διαγραμματική μορφή της καμπύλης εισοδήματος-κατανάλωσης διακρίνουμε ανάμεσα σε κανονικά και κατώτερα αγαθά, με τον ίδιο τρόπο ανάλογα με τη διαγραμματική μορφή της γραμμής επέκτασης της παραγωγής διακρίνουμε σε *κανονικές*, και *κατώτερες εισροές*.

Όπου κανονικές θα θεωρήσουμε τις εισροές εκείνες των οποίων η ποσότητα αυξάνεται με την αύξηση της παραγωγής και κατώτερες τις εισροές εκείνες των οποίων η ποσότητα μειώνεται με την αύξηση της παραγωγής.¹⁴⁴

Στα πλαίσια της ανάλυσής μας, θα υποθέτουμε ότι η γραμμή επέκτασης της παραγωγής έχει θετική κλίση, δηλαδή ότι και οι δυο εισροές είναι κανονικές.¹⁴⁵

Η γραμμή επέκτασης της παραγωγής, όπως είδαμε, σχεδιάζεται με την υπόθεση ότι οι τιμές των εισροών παραμένουν σταθερές, έτσι που ο λόγος w/r είναι σταθερός. Ωστόσο, ο λόγος w/r μπορεί να παραμείνει σταθερός όταν οι τιμές των δυο εισροών μεταβάλλονται κατά το αυτό ποσοστό. Στην περίπτωση αυτή η γραμμή επέκτασης δεν αλλάζει. Το συνολικό, όμως, κόστος σε κάθε σημείο της γραμμής επέκτασης μεταβάλλεται κατά το ποσοστό μεταβολής των τιμών των δυο εισροών.

¹⁴⁴ “Αν και η κατωτερότητα μιας εισροής δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί σαν θεωρητική δυνατότητα, εντούτοις είναι πολύ απίθανο αθροιστικές και γενικευμένες έννοιες όπως η “εργασία”... (ή το “κεφάλαιο”) να είναι κατώτερες [...] Η κατωτερότητα καθίσταται δυνατή σε ένα αναλυτικό υπόδειγμα με λεπτομερή κατάταξη των εισροών” (Chacholiades 1990-α: 322). Με την έννοια αυτή ούτε η ουδετερότητα κάποιων εισροών είναι δυνατόν να αποκλειστεί σαν θεωρητική δυνατότητα, για κάποιο τουλάχιστον εύρος μεγέθυνσης της παραγωγής. Όπου *ουδέτερες εισροές* εκείνες των οποίων η ποσότητα παραμένει σταθερή με την αύξηση της παραγωγής. Μόνο που και εδώ θα απαιτείτο ένα αναλυτικό υπόδειγμα με λεπτομερή κατάταξη των εισροών.

¹⁴⁵ “Μια... γενική συνάρτηση παραγωγής, της οποίας η γραμμή επέκτασης είναι ευθεία που διέρχεται από την αρχή των αξόνων, ενώ εμφανίζει ποικιλία διαφορετικών βαθμών αυξουσών, φθινουσών και σταθερών αποδόσεων κλίμακας, ονομάζεται *ομοθετική*” (Chacholiades 1990-α: 323). Όπου ευθεία εκ της αρχής των αξόνων διερχόμενη γραμμή επέκτασης, έπεται σταθερές αναλογίες χρήσης των συντελεστών παραγωγής, στη βάση όσων αναπτύξαμε σε τούτο το κεφάλαιο.

Στην περίπτωση που η τιμή της μιας εισροής μεταβληθεί η γραμμή επέκτασης μετατοπίζεται σε νέα θέση, γιατί μετατοπίζονται οι γραμμές ίσου κόστους· βλ. αναλογίες με τη καμπύλη τιμής-κατανάλωσης, κεφάλαιο 4.

Για παράδειγμα αν μειωθεί η τιμή της εισροής L , με την τιμή της εισροής K να παραμένει σταθερή, κάθε γραμμή ίσου κόστους θα περιστραφεί, με σταθερό το σημείο τομής της με τον άξονα του K , προς τα δεξιά, αποκτώντας μικρότερη (απόλυτη) κλίση, γιατί με την αυτή χρηματική δαπάνη θα είναι δυνατή η απόκτηση μεγαλύτερης από πριν ποσότητας L . Καθώς θα μειώνεται η αμοιβή της εισροής L , με σταθερή την τιμή της εισροής K , η επιχείρηση θα υποκαθιστά κεφάλαιο με εργασία σε κάθε επίπεδο παραγωγής.¹⁴⁶

5.2.6. Η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους

Το ελάχιστο κόστος που απαιτείται για την παραγωγή μιας δεδομένης ποσότητας εκροής ανά μονάδα χρόνου από μια επιχείρηση (το κόστος που αντιστοιχεί, δηλαδή, στον άριστο συνδυασμό των συντελεστών παραγωγής της --μακροχρόνια περίοδος παραγωγής) είναι γνωστό ως *μακροχρόνιο συνολικό κόστος* της επιχείρησης. Η, μακροχρόνιο συνολικό κόστος παραγωγής της (μιας) επιχείρησης, είναι το ελάχιστο κόστος παραγωγής ανά μονάδα χρόνου όταν όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι μεταβλητοί· μακροχρόνια συνάρτηση παραγωγής.

Η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο μακροχρόνιο συνολικό κόστος τυχούσας επιχείρησης και τις εναλλακτικές ποσότητες εκροής της (για δεδομένες τιμές εισροών) περιγράφεται από την *καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους* της επιχείρησης.

Επομένως, η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους της επιχείρησης αποτελεί το γεωμετρικό τόπο των σημείων άριστου συνδυασμού των συντελεστών της παραγωγής όταν μεταβάλλεται η κλίμακα της παραγωγής και οι τιμές των συντελεστών παραγωγής παραμένουν σταθερές.

Εφόσον, όπως ήδη γνωρίζουμε, κάθε σημείο της γραμμής επέκτασης της παραγωγής εκφράζει συνδυασμούς ελάχιστου κόστους παραγωγής που αντιστοιχούν σε διάφορα επίπεδα παραγωγής, γραφικά η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους προκύπτει από την γραμμή επέκτασης της παραγωγής, εάν απεικονιστεί με τέτοιο τρόπο ώστε στον κατακόρυφο άξονα να μετράται το συνολικό μακροχρόνιο κόστος ανά μονάδα χρόνου και στον οριζόντιο η κλίμακα παραγωγής ανά μονάδα χρόνου.

Στο διάγραμμα 5.16 περιγράφουμε τη διαδικασία εξαγωγής της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους, LTC.

Στο τμήμα (α) του διαγράμματος έχουμε αναπαράγει το διάγραμμα 5.15. Η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους (LTC) του (β) τμήματος του διαγράμματός μας, αντιστοιχεί (εξάγεται) από την γραμμή επέκτασης της παραγωγής, του τμήματος (α)· στον κάθετο άξονα μετράμε το μακροχρόνιο συνολικό κόστος που αντιστοιχεί σε διαφορετικά επίπεδα παραγωγής συνολικού προϊόντος ανά μονάδα χρόνου (οριζόντιος άξονας). Έτσι, το σημείο E'_1 της καμπύλης LTC αντιστοιχεί στο σημείο E_1 της γραμμής επέκτασης της παραγωγής, όπου η επιχείρηση παράγει Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος ανά μονάδα χρόνου με συνολικό κόστος C_1 . Το σημείο E'_2 της καμπύλης LTC αντιστοιχεί στο σημείο E_2 της γραμμής επέκτασης της παραγωγής, όπου η επιχείρηση παράγει Q_2 μονάδες συνολικού προϊόντος ανά μονάδα

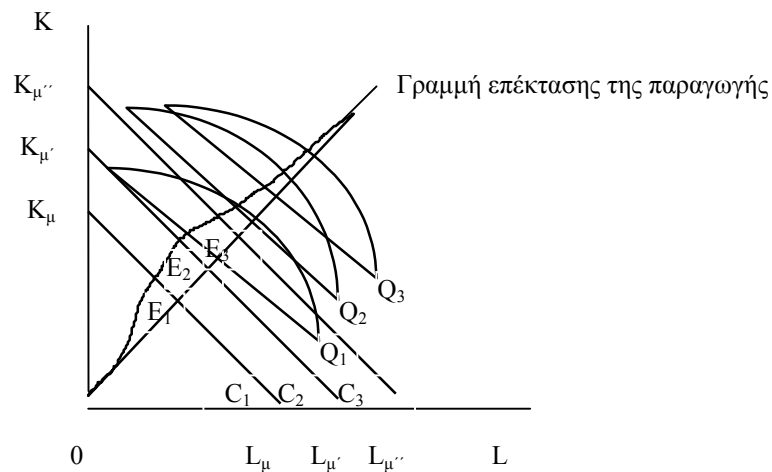
¹⁴⁶ Για περισσότερα βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1980-α: 158-63.

χρόνου με συνολικό κόστος C_2 . Το σημείο E'_3 της καμπύλης LTC αντιστοιχεί στο σημείο E_3 της γραμμής επέκτασης της παραγωγής, όπου η επιχείρηση παράγει Q_3 μονάδες συνολικού προϊόντος ανά μονάδα χρόνου με συνολικό κόστος C_3 .

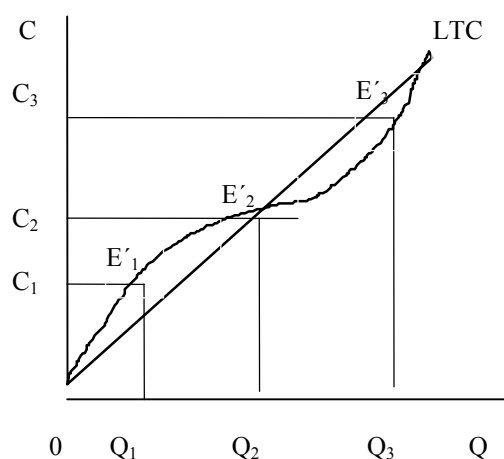
Στην καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους αποδίδονται δυο βασικές ιδιότητες:

α. *Αρχίζει από την αρχή των αξόνων.* Όταν το συνολικό προϊόν είναι μηδέν το μακροχρόνιο συνολικό κόστος είναι μηδέν καθώς όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι μεταβλητοί· φάση σχεδιασμού της επιχείρησης.

β. *Έχει παντού θετική κλίση.* Το ελάχιστο κόστος για την παραγωγή μιας δεδομένης ποσότητας συνολικού προϊόντος αυξάνει με την αύξηση του συνολικού παραγόμενου προϊόντος· η μετακίνηση της επιχείρησης κατά μήκος μιας γραμμής επέκτασης της παραγωγής από χαμηλότερες σε υψηλότερες καμπύλες ίσου προϊόντος συνοδεύεται, αναγκαία, και από τη μετακίνηση από χαμηλότερες σε υψηλότερες γραμμές ίσου κόστους.

(α)

(β)

Διάγραμμα 5.16.

Μια συνηθισμένη καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους είναι *κοίλη*¹⁴⁷ σε χαμηλά επίπεδα παραγωγής και *κυρτή*¹⁴⁸ σε υψηλά, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα.¹⁴⁹

Αλλά, για την οικονομική αιτιολόγηση της αρχικής κοιλότητας και της τελικής κυρτότητας της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους μιας επιχείρησης παραπέμπουμε στη συνέχεια της ανάλυσής μας.

5.2.7. Οι καμπύλες μακροχρόνιου μέσου και οριακού κόστους

Μακροχρόνιο μέσο κόστος (LAC) ονομάζεται το πηλίκο της διαίρεσης του μακροχρόνιου συνολικού κόστους (LTC) ανά μονάδα χρόνου δια της ποσότητας του συνολικού προϊόντος (Q) που παρήχθη με αυτό το κόστος. Ήτοι, το μακροχρόνιο μέσο κόστος είναι το ανά μονάδα προϊόντος κόστος παραγωγής σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι μεταβλητοί.

Συμβολικά:

$$LAC = LTC/Q.$$

Για παράδειγμα, αν για μια επιχείρηση $LTC = 10.000.000$ δρχ. για την παραγωγή 100 μονάδων συνολικού προϊόντος το εξάμηνο, το μέσο μακροχρόνιο κόστος της επιχείρησης ισούται με $10.000.000/100 = 100.000$ δρχ. το εξάμηνο ανά μονάδα προϊόντος.

Γραφικά, το μακροχρόνιο μέσο κόστος για κάθε επίπεδο συνολικού προϊόντος δίνεται από την κλίση της ευθείας η οποία συνδέει την αρχή των αξόνων με το αντιστοιχούν, σε κάθε επίπεδο προϊόντος, σημείο της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους.

Επομένως, αν γνωρίζουμε την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους μιας επιχείρησης, μπορούμε να υπολογίσουμε το μακροχρόνιο μέσο κόστος για κάθε επίπεδο συνολικού προϊόντος, όπως φαίνεται στο τμήμα (α) του διαγράμματος 5.17, στο οποίο έχουμε αναπαράγει, με τροποποιήσεις, το διάγραμμα 5.16.

Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματός μας, όταν η επιχείρηση παράγει $Q_2 (= 0Q_2)$ μονάδες συνολικού προϊόντος ανά μονάδα χρόνου με κόστος $C_2 (= 0C_2 = Q_2B)$, τότε $LAC = Q_2B/0Q_2$, δηλαδή το μακροχρόνιο μέσο κόστος συμπίπτει με την κλίση του διανύσματος $0B$.

Με βάση την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους (LTC) του (α) τμήματος του διαγράμματός μας κατασκευάζουμε μια καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους, LAC, όπως αυτή του (β) τμήματος του διαγράμματος. Υπολογίσαμε, λοιπόν, για κάθε επίπεδο παραγωγής ανά μονάδα χρόνου (οριζόντιος άξονας) από την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους το μακροχρόνιο μέσο κόστος (κάθετος άξονας).

Η διαδικασία αυτή είναι ανάλογη με εκείνη της άντλησης της καμπύλης μέσου προϊόντος της εργασίας από την καμπύλη συνολικού προϊόντος, που εξετάσαμε στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου.

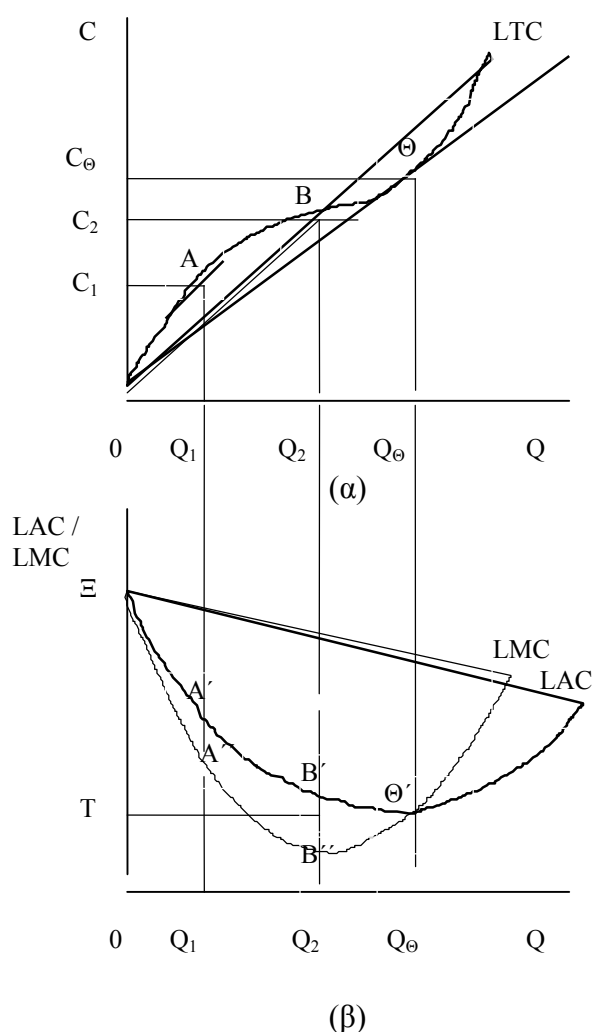
Όταν η επιχείρηση παράγει, π.χ., Q_2 μονάδες συνολικού προϊόντος το μακροχρόνιο μέσο κόστος δίνεται από την κλίση του διανύσματος $0B$, του τμήματος (α), ή από την κατακόρυφη απόσταση Q_2B' , του τμήματος (β).

¹⁴⁷ $d^2(LTC)/dQ^2 < 0$.

¹⁴⁸ $d^2(LTC)/dQ^2 > 0$.

¹⁴⁹ Η συνάρτηση μακροχρόνιου συνολικού κόστους είναι της μορφής $LTC = AQ^3 + BQ^2 + \Gamma Q$, όπου $A, \Gamma > 0$ και $B < 0$.

Εξετάζοντας την καμπύλη LAC του (β) τμήματος του διαγράμματός μας παρατηρούμε ότι έχει θετική τομή με τον κατακόρυφο άξονα (σημείο Ξ), άρα θετική τιμή για $Q = 0$. Αυτό φαίνεται εκ πρώτης άποψης παράλογο, δεδομένου ότι όταν η παραγωγή είναι μηδενική το συνολικό μακροχρόνιο κόστος είναι μηδενικό, όπως είπαμε, άρα το μέσο κόστος δεν ορίζεται ($0/0$). Η εξήγηση που δίνεται είναι ότι η τιμή αυτή δεν είναι παρά “η οριακή τιμή του μακροχρόνιου μέσου κόστους καθώς η παραγωγή τείνει να μηδενισθεί (δηλαδή η κλίση της εφαπτομένης στην καμπύλη [συν]ολικού κόστους στην αρχή) που αντανακλάται στην πραγματικότητα από την τομή της μακροχρόνιας καμπύλης μέσου κόστους με τον κατακόρυφο άξονα” (Chacholiades 1990-α: 328).

Διάγραμμα 5.17.

Η καμπύλη LAC ξεκινώντας, λοιπόν, από το σημείο Ξ αρχικά κατέρχεται, τουλάχιστον όσο η καμπύλη LTC, στο (α) τμήμα του διαγράμματος, είναι κοίλη (το διάστημα από την αρχή των αξόνων και μέχρι την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους γίνεται όλο και πιο οριζόντιο). Ωστόσο, η καμπύλη LAC εξακολουθεί να κατέρχεται, και επομένως το μέσο μακροχρόνιο κόστος να μειώνεται, και μετά το σημείο καμπής B της καμπύλης LTC (που αντιστοιχεί στο σημείο B' της LAC) και μέχρι το σημείο Θ της καμπύλης LTC (το οποίο αντιστοιχεί στο σημείο ελάχιστου μέσου μακροχρόνιου κόστους Θ' της καμπύλης LAC), στο οποίο το διάστημα από την

αρχή των αξόνων, 0Θ , εφάπτεται στην καμπύλη LTC. Μετά από το σημείο Θ το μέσο κόστος αυξάνεται (το διάνυσμα από την αρχή των αξόνων και μέχρι την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους γίνεται όλο και πιο κατακόρυφο) όπως μας υποδεικνύει η ανερχόμενη καμπύλη LAC μετά το σημείο Θ' .

Προσθέτουμε και ότι για κάθε επίπεδο παραγωγής μπορεί να υπολογιστεί το μακροχρόνιο συνολικό κόστος παραγωγής από την καμπύλη του μακροχρόνιου μέσου κόστους· η σχέση αυτή είναι ανάλογη με εκείνη που υπάρχει μεταξύ καμπύλης μέσου προϊόντος της εργασίας και συνολικού προϊόντος (βλ. στο παρόν κεφάλαιο).

Για παράδειγμα, έστω, και πάλι, ότι η επιχείρηση παράγει Q_2 μονάδες συνολικού προϊόντος. Από το τμήμα (α) του διαγράμματος βρίσκουμε ότι η επιχείρηση για να παράγει σ' αυτό το επίπεδο συνολικού προϊόντος έχει μακροχρόνιο συνολικό κόστος ίσο με C_2 . Από το τμήμα (β) του διαγράμματος βρίσκουμε ότι το μακροχρόνιο μέσο κόστος σ' αυτό το επίπεδο παραγωγής είναι ίσο με Q_2B' .

$$\text{Εφόσον } LAC = LTC/Q \Leftrightarrow LTC = LAC * Q.$$

$$\text{Ή, } LTC = Q_2B' * 0Q_2 = \text{εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου } 0Q_2B'T.$$

Είναι ευνόητο ότι, εφόσον η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους εξάγεται από την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους, η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους δείχνει το ανά μονάδα προϊόντος *ελάχιστο* κόστος παραγωγής, σε διάφορα επίπεδα παραγωγής, ή το μέσο κόστος παραγωγής που αντιστοιχεί στον άριστο συνδυασμό των συντελεστών παραγωγής.

Μακροχρόνιο οριακό κόστος (LMC) ονομάζεται η ανά μονάδα χρόνου μεταβολή του συνολικού μακροχρόνιου κόστους η οποία προκαλείται από μια μοναδιαία αύξηση της παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος. Ήτοι, το μακροχρόνιο οριακό κόστος είναι η μεταβολή του συνολικού μακροχρόνιου κόστους παραγωγής μιας χρονικής περιόδου, κατά την οποία όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι μεταβλητοί, κατά μονάδα μεταβολής της παραγόμενης ποσότητας.

Συμβολικά:

$$LMC = \Delta(LTC)/\Delta Q$$

ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$LMC = d(LTC)/dQ.$$

Για παράδειγμα, αν για μια επιχείρηση $LTC = 10.000.000$ δρχ. το εξάμηνο όταν η επιχείρηση παράγει 100 μονάδες συνολικού προϊόντος, και $LTC = 10.010.000$ δρχ. όταν η επιχείρηση παράγει 101 μονάδες συνολικού προϊόντος, το μακροχρόνιο οριακό κόστος ισούται με $10.010.000 - 10.000.000 = 10.000$ δρχ. επιπρόσθετο μακροχρόνιο κόστος το εξάμηνο.

Γραφικά, το μακροχρόνιο οριακό κόστος δίνεται από την κλίση της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους στο τρέχον επίπεδο παραγωγής.

Επομένως, αν γνωρίζουμε την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους μιας επιχείρησης, μπορούμε να υπολογίσουμε το μακροχρόνιο οριακό κόστος για κάθε επίπεδο συνολικού προϊόντος, όπως φαίνεται στο τμήμα (α) του διαγράμματος 5.17.

Έτσι, στα δεδομένα του διαγράμματός μας όταν η επιχείρηση παράγει Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος το LMC δίνεται από την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο Α της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους.

Με βάση την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους (LTC) του (α) τμήματος του διαγράμματός μας κατασκευάζουμε μια καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους, LMC, όπως αυτή του (β) τμήματος του διαγράμματος. Υπολογίσαμε, λοιπόν, για κάθε επίπεδο παραγωγής (οριζόντιος άξονας) από την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους το μακροχρόνιο οριακό κόστος (κάθετος άξονας).

Η διαδικασία αυτή είναι ανάλογη με εκείνη της άντλησης της καμπύλης οριακής χρησιμότητας από την καμπύλη συνολικής χρησιμότητας (του κεφαλαίου 4) και της καμπύλης οριακού προϊόντος της εργασίας από την καμπύλη συνολικού προϊόντος, που εξετάσαμε στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου.

Όταν η επιχείρηση παράγει, π.χ., Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος το μακροχρόνιο οριακό κόστος δίνεται από την κλίση της εφαπτομένης στο σημείο Α της καμπύλης συνολικού κόστους, του τμήματος (α), ή από την κατακόρυφη απόσταση Q_1A'' , του τμήματος (β).

Εξετάζοντας την καμπύλη LMC του (β) τμήματος του διαγράμματός μας παρατηρούμε ότι έχει θετική τομή με τον κατακόρυφο άξονα (σημείο Ξ), άρα θετική τιμή για $Q = 0$. Το μακροχρόνιο οριακό κόστος για μηδενική παραγωγή αντιστοιχεί στη θετική κλίση της καμπύλης συνολικού προϊόντος στην αρχή των αξόνων.

Η καμπύλη LMC ξεκινώντας, λοιπόν, από το σημείο Ξ αρχικά κατέρχεται, όσο η καμπύλη LTC, στο (α) τμήμα του διαγράμματος, είναι κοίλη, και μέχρι στο σημείο καμπής της Β (η εφαπτομένη στην καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους γίνεται όλο και πιο οριζόντια).¹⁵⁰ Στο σημείο καμπής το μακροχρόνιο οριακό κόστος φτάνει στο ελάχιστό του (σημείο Β' της καμπύλης LMC).¹⁵¹ Πέρα από το σημείο Β, επί του κυρτού τμήματος της καμπύλης LTC, το μακροχρόνιο οριακό κόστος αυξάνεται, και έτσι η καμπύλη LMC ανέρχεται μετά το σημείο Β' (η εφαπτομένη στην καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους γίνεται όλο και πιο κατακόρυφη).¹⁵²

Προσθέτουμε, επίσης, και ότι για κάθε επίπεδο παραγωγής μπορεί να υπολογιστεί το μακροχρόνιο συνολικό κόστος παραγωγής από το εμβαδόν κάτω από την καμπύλη του μακροχρόνιου οριακού κόστους· η σχέση αυτή είναι ανάλογη με εκείνη που υπάρχει μεταξύ καμπύλης οριακής χρησιμότητας και συνολικής χρησιμότητας (που είδαμε στο κεφάλαιο 4) και μεταξύ οριακού προϊόντος της εργασίας και συνολικού προϊόντος (βλ. στο παρόν κεφάλαιο).

Για παράδειγμα αν, και πάλι, η επιχείρηση παράγει Q_1 μονάδες συνολικού προϊόντος, το συνολικό μακροχρόνιο κόστος παραγωγής της δίνεται από το εμβαδόν $0Q_1A''\Xi$, γιατί το συνολικό μακροχρόνιο κόστος δεν είναι παρά το άθροισμα των μακροχρόνιων οριακών κοστών.

Είναι ευνόητο και ότι, εφόσον η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους εξάγεται από την καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους, η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους δείχνει την *ελάχιστη* μεταβολή του συνολικού κόστους παραγωγής, η οποία οφείλεται στη μεταβολή της κλίμακας παραγωγής κατά μία μονάδα, ή το οριακό κόστος παραγωγής που αντιστοιχεί στον άριστο συνδυασμό των συντελεστών παραγωγής.

Δεδομένων των παραπάνω, ας εντοπίσουμε τώρα τις σχέσεις μεταξύ μακροχρόνιου μέσου και οριακού κόστους παραγωγής, που αποτυπώνει το (β) μέρος του διαγράμματός μας.

α. Οι καμπύλες μακροχρόνιου μέσου και οριακού κόστους έχουν κοινή θετική τεταγμένη (σημείο Ξ). Αυτό είναι προφανές καθώς η οριακή τιμή του μέσου μακροχρόνιου κόστους (για $Q = 0$) ισούται με την κλίση της εφαπτομένης στην αρχή της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους, δηλαδή με το μακροχρόνιο οριακό κόστος.

β. Όταν η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους βρίσκεται κάτω απ' την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους (μέχρι το σημείο Θ' ή για παραγωγή

¹⁵⁰ $d^2(LTC)/dQ^2 = d(LMC)/dQ < 0$, φθίνουσα καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους.

¹⁵¹ $d^2(LTC)/dQ^2 = d(LMC)/dQ = 0$, συνθήκη για ελάχιστο της καμπύλης μακροχρόνιου οριακού κόστους

¹⁵² $d^2(LTC)/dQ^2 = d(LMC)/dQ > 0$, αύξουσα καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους.

μικρότερη από Q_0) το μακροχρόνιο μέσο κόστος τείνει να μειωθεί καθώς η συνολική εκροή αυξάνει, και έτσι η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους κατέρχεται. Αντίθετα, όταν η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους βρίσκεται πάνω απ' την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους (μετά το σημείο Θ ή για παραγωγή μεγαλύτερη από Q_0) το μακροχρόνιο μέσο κόστος τείνει να αυξηθεί, και έτσι η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους ανέρχεται. Η σχέση αυτή προκύπτει άμεσα από τους προσδιορισμούς του μέσου και του οριακού κόστους και είναι ανάλογη με εκείνη μεταξύ μέσου και οριακού προϊόντος της εργασίας (βλ. στο παρόν κεφάλαιο, επίσης).

γ. Η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους τέμνει την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους στο σημείο Θ όπου το μακροχρόνιο μέσο κόστος ελαχιστοποιείται. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό αν θυμηθούμε ότι το μακροχρόνιο μέσο κόστος φτάνει στο ελάχιστό του στο σημείο που το εκ της αρχής των αξόνων διάνυσμα, 0Θ , εφάπτεται της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους, η κλίση της οποίας στο σημείο αυτό, που δεν είναι παρά η κλίση του διανύσματος 0Θ , δίνει το μακροχρόνιο οριακό κόστος παραγωγής.¹⁵³

δ. Η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους φτάνει στο ελάχιστό της σε επίπεδο παραγωγής χαμηλότερο από την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους ($Q_2 < Q_0$). Η εξήγηση γι' αυτό προκύπτει στη βάση των προηγούμενων παραδοχών μας και είναι επίσης ανάλογη της σχετικής με το μέσο και το οριακό προϊόν της εργασίας εξήγησης. Όταν το μακροχρόνιο οριακό κόστος είναι μικρότερο από το μέσο, το μέσο τείνει να μειωθεί με την αύξηση της παραγωγής. Συνεπώς, όταν το μακροχρόνιο μέσο κόστος μειώνεται, σημαίνει πως το μακροχρόνιο οριακό κόστος είναι μικρότερο από το μέσο, ήτοι η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους βρίσκεται κάτω απ' την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους. Όταν το μακροχρόνιο οριακό κόστος είναι μεγαλύτερο από το μέσο, το μέσο τείνει να αυξηθεί με την αύξηση της παραγωγής. Συνεπώς, όταν το μακροχρόνιο μέσο κόστος αυξάνεται, σημαίνει πως το μακροχρόνιο οριακό κόστος είναι μεγαλύτερο από το μέσο, ήτοι η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους βρίσκεται πάνω απ' την καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους. Επομένως, στο σημείο Θ (που αντιστοιχεί σε επίπεδο παραγωγής Q_0 , και) όπου το μακροχρόνιο μέσο κόστος βρίσκεται στο ελάχιστό του (δηλαδή, μετά από εκεί θα αυξάνεται) και είναι ίσο με το μακροχρόνιο οριακό κόστος, το μακροχρόνιο οριακό κόστος πρέπει να αυξάνεται ώστε η καμπύλη μακροχρόνιου οριακού κόστους να περάσει από την κάτω στην πάνω πλευρά της καμπύλης του μακροχρόνιου μέσου κόστους. Άρα, το μακροχρόνιο οριακό κόστος (και η καμπύλη του) πρέπει να έχει ήδη φτάσει στο μέγιστό του (της) σε επίπεδο παραγωγής μικρότερο από Q_0 (ή πριν το σημείο Θ).

5.2.8. Μακροχρόνιο μέσο κόστος και αποδόσεις κλίμακας

Το σχήμα της καμπύλης μακροχρόνιου μέσου κόστους μιας επιχείρησης αντανακλά τα χαρακτηριστικά της (μακροχρόνιας) συνάρτησης παραγωγής της, δηλαδή τις αποδόσεις κλίμακας· (και εφόσον η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους

¹⁵³ Η μαθηματική απόδειξη της ισότητας μακροχρόνιου μέσου και οριακού κόστους όταν το πρώτο ελαχιστοποιείται είναι ανάλογη της ισότητας μεταξύ μέσου και οριακού προϊόντος της εργασίας όταν το πρώτο μεγιστοποιείται· βλ. σχετικά στο παρόν κεφάλαιο.

εξάγεται εκ της καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους της επιχείρησης, το σχήμα της τελευταίας επίσης αντανακλά τα χαρακτηριστικά της --μακροχρόνιας-- συνάρτησης παραγωγής της).

Γνωρίζοντας, από την ανάλυσή μας σ' αυτό το κεφάλαιο, ότι η συνάρτηση παραγωγής μιας επιχείρησης συνήθως εμπεριέχει, αλληλοδιαδόχως, στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής, στοιχεία αυξουσών, σταθερών και εν τέλει φθινουσών αποδόσεων κλίμακας, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι: *όταν οι αποδόσεις κλίμακας είναι αύξουσες, η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους κατέρχεται· όταν οι αποδόσεις κλίμακας είναι σταθερές, η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους είναι οριζόντια· όταν οι αποδόσεις κλίμακας είναι φθίνουσες, η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους ανέρχεται.*

Πιο συγκεκριμένα, και ισχύουσας της, γνωστής μας, υπόθεσης για σταθερές τιμές εισροών.

α. *Αύξουσες αποδόσεις κλίμακας:* Ερμηνεύουν το αρνητικής κλίσης τμήμα της καμπύλης μακροχρόνιου μέσου κόστους σε χαμηλά επίπεδα παραγωγής. Καθώς η εκροή αυξάνεται γρηγορότερα από τις εισροές, το μακροχρόνιο συνολικό κόστος αυξάνεται αργότερα από την εκροή και επομένως το μακροχρόνιο μέσο κόστος μειώνεται με την αύξηση της εκροής. Για παράδειγμα, εάν η εκροή τριπλασιάζεται, έστω από 100 μονάδες σε 300 όταν το μακροχρόνιο συνολικό κόστος διπλασιάζεται, έστω από 1.000.000 δρχ. σε 2.000.000 δρχ., τότε το μακροχρόνιο μέσο κόστος μειώνεται από 10.000 δρχ. σε 6.666,67 δρχ.

β. *Σταθερές αποδόσεις κλίμακας:* Ερμηνεύουν προσωρινή τάση οριζοντιοποίησης της καμπύλης μακροχρόνιου μέσου κόστους στο σημείο ελαχιστοποίησής της.¹⁵⁴ Καθώς η εκροή αυξάνεται με το ρυθμό αύξησης των εισροών, το μακροχρόνιο συνολικό κόστος αυξάνεται με το ρυθμό αύξησης της εκροής και επομένως το μακροχρόνιο μέσο κόστος παραμένει σταθερό με την αύξηση της εκροής. Για παράδειγμα, εάν η εκροή τριπλασιάζεται, έστω από 100 μονάδες σε 300, όταν το μακροχρόνιο συνολικό κόστος επίσης τριπλασιάζεται, έστω από 1.000.000 δρχ. σε 3.000.000 δρχ. τότε το μακροχρόνιο μέσο κόστος μένει σταθερό στις 10.000 δρχ.

γ. *Φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας:* Ερμηνεύουν το θετικής κλίσης τμήμα της καμπύλης μακροχρόνιου μέσου κόστους σε υψηλά επίπεδα παραγωγής. Καθώς η εκροή αυξάνεται αργότερα από τις εισροές, το μακροχρόνιο συνολικό κόστος αυξάνεται γρηγορότερα από την εκροή και επομένως το μακροχρόνιο μέσο κόστος αυξάνεται με την αύξηση της εκροής. Για παράδειγμα, εάν η εκροή διπλασιάζεται, έστω από 100 μονάδες σε 200 όταν το μακροχρόνιο συνολικό κόστος τριπλασιάζεται, έστω από 1.000.000 δρχ. σε 3.000.000 δρχ., τότε το μακροχρόνιο μέσο κόστος αυξάνεται από 10.000 δρχ. σε 15.000 δρχ.

Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι: *Μια (συνήθης) καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους θα έχει σχήμα U· ήτοι, θα είναι κατερχόμενη σε χαμηλά επίπεδα παραγωγής και ανερχόμενη σε υψηλά επίπεδα παραγωγής. Και μια καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους σχήματος U δεν μπορεί παρά να αντιστοιχεί σε (ή να εξάγεται από) καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους που είναι κοίλη σε χαμηλά επίπεδα παραγωγής και κυρτή σε υψηλά επίπεδα παραγωγής.*

¹⁵⁴ Στην ειδική περίπτωση που η συνάρτηση παραγωγής θα ήταν ομογενής γραμμική, η όλη παραγωγή θα διεξήγето υπό σταθερές αποδόσεις κλίμακας, η καμπύλη μακροχρόνιου συνολικού κόστους παραγωγής θα ήταν, επομένως, ευθεία διερχόμενη από την αρχή των αξόνων, έτσι που η καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους να γίνεται οριζόντια ευθεία. Για περισσότερα βλ. Παυλόπουλος 1980-α: 236-39 και Chacholiades 1990-α: 331-2.

5.2.9. Βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής· σταθερό και μεταβλητό κόστος

Γνωρίζουμε ήδη, από την ανάλυσή μας σε τούτο το κεφάλαιο, ότι κατά τη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής οι συντελεστές κατατάσσονται σε σταθερούς και σε μεταβλητούς· βραχυχρόνια συνάρτηση παραγωγής. Εξ αυτού προκύπτει και ότι το συνολικό κόστος της βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής για την (μια) επιχείρηση ανά μονάδα χρόνου (δηλαδή, το ανά μονάδα χρόνου κόστος παραγωγής όταν ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι σταθεροί), συντίθεται από δυο μέρη: από το *σταθερό κόστος παραγωγής*, που είναι το κόστος χρήσης του σταθερού συντελεστή παραγωγής, και από το *μεταβλητό κόστος παραγωγής*, που είναι το κόστος χρήσης του μεταβλητού συντελεστή παραγωγής.

Ήτοι:

$$STC = TFC + TVC$$

όπου STC είναι το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος παραγωγής, TFC το συνολικό σταθερό κόστος παραγωγής και TVC το συνολικό μεταβλητό κόστος παραγωγής.

Το συνολικό σταθερό κόστος παραγωγής της επιχείρησης είναι το *αναπόφευκτο* (ή *χαμένο*) *κόστος παραγωγής* της επιχείρησης κατά τη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής· ακόμη και σε μηδενικό επίπεδο παραγωγής.

Το συνολικό μεταβλητό κόστος παραγωγής της επιχείρησης είναι εκείνο το μέρος του συνολικού κόστους παραγωγής της επιχείρησης το οποίο αυτή μπορεί να αποφύγει εντελώς κατά τη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής εφόσον διακόψει τη λειτουργία της· υπ' αυτήν την έννοια είναι το *κόστος ευκαιρίας* των συντελεστών παραγωγής που απασχολούνται από την επιχείρηση.

5.2.10. Η καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους¹⁵⁵

Στο τμήμα (α) του επόμενου διαγράμματος 5.18 έχουμε, με τροποποιήσεις, αναπαράγει το διάγραμμα 5.15.

Στη βάση όσων ήδη γνωρίζουμε, στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής η επιχείρηση θα παράγει κατά μήκος της γραμμής επέκτασης της παραγωγής, δηλαδή επί σημείων όπως τα E_1 , E_2 και E_t , που υποδεικνύουν άριστους συνδυασμούς εισροών, δηλαδή συνδυασμούς ελάχιστου κόστους παραγωγής, για δεδομένη εκροή.

Τι θα συμβεί, όμως, αν η περίοδος παραγωγής είναι βραχυχρόνια;

Ας προσδιορίσουμε, πρώτα απ' όλα, την έννοια της βραχυχρόνιας περιόδου στα διαγραμματικά μας δεδομένα.

Κατ' αρχήν, κατά τα γνωστά, υποθέτουμε ότι ο σταθερός συντελεστής είναι το κεφάλαιο και ο μεταβλητός είναι η εργασία, και βέβαια ότι οι τιμές των εισροών είναι σταθερές.

Υποθέτουμε επίσης ότι η επιχείρηση σκοπεύει να παράγει σε μακροχρόνια ισορροπία Q_2 μονάδες συνολικού προϊόντος.

Δεσμεύει επομένως κεφάλαιο ίσο προς K_0 . Έχοντας, ωστόσο, δεσμεύσει σταθερό συντελεστή μεγέθους K_0 , βραχυχρόνια η επιχείρηση μπορεί να παράγει υποχρεωνόμενη να χρησιμοποιεί σταθερό συντελεστή K_0 . Το μόνο που μπορεί να μεταβάλει είναι η ποσότητα της χρησιμοποιούμενης εργασίας, δηλαδή του μεταβλητού συντελεστή.

¹⁵⁵ Βασίζουμε την ανάλυσή μας σε εκείνην του M. Chacholiades (Chacholiades 1990-α: 339-42).

Κι εφόσον είναι έτσι, βραχυχρόνια η επιχείρηση δεν μπορεί να μετακινηθεί επί της γραμμής επέκτασης της παραγωγής. Υποχρεούται να μετακινηθεί επί της οριζόντιας ευθείας $K_0\Gamma$, στο μέτρο που θέλει να αυξήσει το παραγόμενο προϊόν της.

Αλλά κατά μήκος της ευθείας $K_0\Gamma$ οι γραμμές ίσου κόστους δεν εφάπτονται στις καμπύλες ίσου προϊόντος, με την εξαίρεση του σημείου μακροχρόνιας ισορροπίας E_2 .

Συνεπώς, η συνθήκη ελαχιστοποίησης του κόστους ($OLTY_{LK} = MP_L/MP_K = w/r$) δεν ισχύει, και επομένως το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος παραγωγής είναι, κατ' ανάγκην, υψηλότερο του μακροχρόνιου συνολικού κόστους παραγωγής, σε όλα τα επίπεδα παραγωγής, πλην του Q_2 για το οποίο το μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο είναι άριστο.

Για παράδειγμα, αν η επιχείρηση ήθελε να παράγει συνολικό προϊόν ίσο προς Q_1 (Q_τ), με όρους βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής, δε θα μπορούσε να παράγει στο σημείο E_1 (E_τ), αφού δεν είναι σε θέση να μεταβάλλει βραχυχρόνια το σταθερό συντελεστή κεφάλαιο, προσαρμόζοντάς τον σε άριστο μέγεθος για ένα τέτοιο ύψος παραγωγής. Η επιχείρηση θα παρήγαγε Q_1 (Q_τ) μονάδες προϊόντος σε κάποιο σημείο όπως το A (B), το οποίο και βρίσκεται σε υψηλότερη (νοητή) γραμμή ίσου κόστους από το E_1 της γραμμής ίσου κόστους $K_\mu L_\mu$ (E_τ της γραμμής ίσου κόστους $K_\tau L_\tau$).

Η απουσία πλήρους προσαρμοστικότητας, προς το άριστο μέγεθος, έχει, λοιπόν, ως αποτέλεσμα αυξημένο βραχυχρόνιο (έναντι του μακροχρόνιου) κόστος παραγωγής.

Στο (β) τμήμα του διαγράμματος 5.18 αποτυπώνουμε τις καμπύλες μακροχρόνιου συνολικού κόστους, LTC, βραχυχρόνιου συνολικού κόστους, STC, συνολικού σταθερού κόστους, TFC, και συνολικού μεταβλητού κόστους, TVC, τα μεγέθη των οποίων μετρούνται στον κάθετο άξονα· ο οριζόντιος άξονας είναι ο άξονας Q .

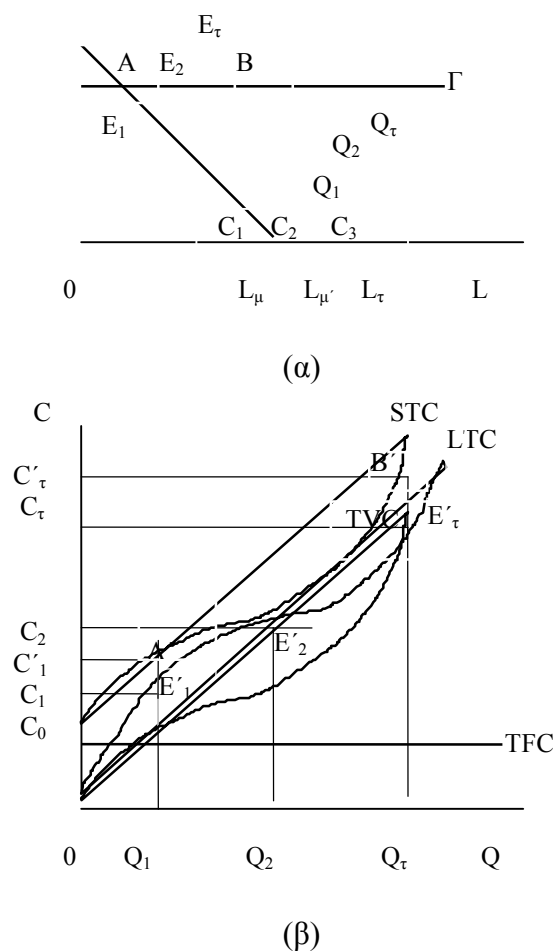
Η καμπύλη LTC αντιστοιχεί στη γραμμή επέκτασης της παραγωγής του (α) τμήματος· τα σημεία E'_1 , E'_2 , E'_τ , αντιστοιχούν στα σημεία E_1 , E_2 και E_τ , βλ. και διάγραμμα 5.16, και σχετική ανάλυση.

Υποθέσαμε ότι το μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο είναι ίσο με K_0 και δεχτήκαμε ότι βρίσκεται στο ίδιο ύψος για κάθε επίπεδο παραγωγής, ακόμη και για μηδενική παραγωγή. Έτσι, το συνολικό σταθερό κόστος παραμένει δεδομένο για κάθε ύψος παραγωγής στο ύψος, έστω, C_0 . Η καμπύλη συνολικού σταθερού κόστους είναι λοιπόν η οριζόντια ευθεία C_0TFC , με θετική τομή στον κάθετο άξονα, στο ύψος OC_0 .

Η καμπύλη TVC αντιπροσωπεύει το συνολικό μεταβλητό κόστος. Η καμπύλη του συνολικού μεταβλητού κόστους αρχίζει απαραίτητα από την αρχή των αξόνων και είναι ανερχόμενη, υποδηλώνοντας την αύξηση του μεταβλητού κόστους παραγωγής με την αύξηση της χρησιμοποιούμενης μεταβλητής εισροής, καθώς η παραγωγή αυξάνεται.

Η καμπύλη STC είναι η καμπύλη του βραχυχρόνιου συνολικού κόστους παραγωγής. Δίνει επομένως το συνολικό βραχυχρόνιο κόστος παραγωγής (σταθερό + μεταβλητό) για κάθε επίπεδο παραγωγής. Και εφόσον βραχυχρόνιο συνολικό κόστος = σταθερό κόστος + μεταβλητό κόστος, οι τρεις καμπύλες κόστους συνδέονται με μια αυστηρή σχέση μεταξύ τους. Το άθροισμα των υψών των καμπυλών TFC και TVC σε κάθε ύψος παραγωγής είναι ίσο με το ύψος της καμπύλης STC.

Διάγραμμα 5.18.

Εξετάζοντας πιο συγκεκριμένα την καμπύλη STC βλέπουμε ότι αυτή εφάπτεται της καμπύλης LTC στο σημείο E'_2 (που αντιστοιχεί στο κοινό σημείο E_2 της γραμμής επέκτασης της παραγωγής και της ευθείας $K_0\Gamma$) καταγράφοντας ίσο κόστος παραγωγής C_2 για τη βραχυχρόνια και τη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής. Αυτό είναι λογικό, στη βάση της υπόθεσής μας ότι για ύψος παραγωγής Q_2 το μέγεθος του σταθερού συντελεστή παραγωγής είναι άριστο. Σε οποιοδήποτε άλλο επίπεδο παραγωγής η καμπύλη STC βρίσκεται πάνω από την καμπύλη LTC· υψηλότερο βραχυχρόνιο (έναντι μακροχρόνιου) κόστος παραγωγής λόγω έλλειψης πλήρους προσαρμοστικότητας. Έτσι, τα σημεία A' και B' επί της καμπύλης STC (που αντιστοιχούν στα σημεία A και B της ευθείας $K_0\Gamma$) υποδεικνύουν αντίστοιχα ότι σε συνθήκες μη πλήρους προσαρμοστικότητας (δηλαδή βραχυχρόνια) η επιχείρηση παράγει Q_1 μονάδες προϊόντος με κόστος $C'_1 > C_1$ (= κόστος στη μακροχρόνια περίοδο πλήρους προσαρμοστικότητας για παραγωγή Q_1) και Q_τ μονάδες προϊόντος με κόστος $C'_\tau > C_\tau$ (= κόστος στη μακροχρόνια περίοδο πλήρους προσαρμοστικότητας για παραγωγή Q_τ).

5.2.11. Οι καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου και οριακού κόστους

Σε αντιστοιχία με τα τρία είδη του βραχυχρόνιου συνολικού κόστους παραγωγής (συνολικό, συνολικό σταθερό και συνολικό μεταβλητό) έχουμε τρία είδη βραχυχρόνιου μέσου κόστους (μέσο σταθερό, μέσο μεταβλητό και μέσο --συνολικό).

Συγκεκριμένα:

Μέσο σταθερό κόστος (AFC) ονομάζεται το πηλίκο της διαίρεσης του βραχυχρόνιου συνολικού σταθερού κόστους (TFC) ανά μονάδα χρόνου δια της ποσότητας του συνολικού προϊόντος (Q) που παρήχθη με αυτό το σταθερό κόστος. Ήτοι, το μέσο σταθερό κόστος είναι το ανά μονάδα προϊόντος σταθερό κόστος παραγωγής σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι σταθεροί.

Συμβολικά:

$$AFC = TFC/Q.$$

Μέσο μεταβλητό κόστος (AVC) ονομάζεται το πηλίκο της διαίρεσης του βραχυχρόνιου συνολικού μεταβλητού κόστους (TVC) ανά μονάδα χρόνου δια της ποσότητας του συνολικού προϊόντος (Q) που παρήχθη με αυτό το μεταβλητό κόστος. Ήτοι, το μέσο μεταβλητό κόστος είναι το ανά μονάδα προϊόντος μεταβλητό κόστος παραγωγής σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι σταθεροί.

Συμβολικά:

$$AVC = TVC/Q.$$

Βραχυχρόνιο μέσο κόστος (SAC) ονομάζεται το πηλίκο της διαίρεσης του βραχυχρόνιου συνολικού κόστους (STC) ανά μονάδα χρόνου δια της ποσότητας του συνολικού προϊόντος (Q) που παρήχθη με αυτό το συνολικό κόστος. Ήτοι, το βραχυχρόνιο μέσο κόστος είναι το ανά μονάδα προϊόντος συνολικό κόστος παραγωγής σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι σταθεροί.

Συμβολικά:

$$SAC = STC/Q.$$

Τα τρία είδη βραχυχρόνιου μέσου κόστους μπορούν να υπολογιστούν γραφικά από τις αντίστοιχες καμπύλες βραχυχρόνιου συνολικού κόστους με βάση το γνωστό μας (απλό) κανόνα: κάθε “μέσο” ισούται με την κλίση της ευθείας που ενώνει την αρχή των αξόνων με ένα υπό εξέταση σημείο της καμπύλης συνολικού.

Οι τρεις καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου κόστους (SAC, AFC, AVC) αποτυπώνονται στο επόμενο διάγραμμα 5.19· στον κάθετο άξονα μετράμε το μέσο κόστος στις τρεις βραχυχρόνιες εκφάνσεις του, και στον οριζόντιο την παραγόμενη ποσότητα Q.

Λόγω του ότι $STC = TFC + TVC$ και $TFC =$ σταθερό, έτσι που κάθε μεταβολή στο STC είναι αναγκαστικά ίση με μεταβολή στο TVC, ενώ υπάρχουν τρεις διαφορετικές καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου κόστους που αντιστοιχούν στις τρεις διαφορετικές καμπύλες βραχυχρόνιου συνολικού κόστους, υπάρχει μόνο μια καμπύλη βραχυχρόνιου οριακού κόστους. Έτσι, υφίσταται μόνο μια έννοια βραχυχρόνιου οριακού κόστους, η οποία και είναι ανάλογη εκείνης του μακροχρόνιου οριακού κόστους.

Έτσι λοιπόν.

Βραχυχρόνιο οριακό κόστος (SMC) ονομάζεται η ανά μονάδα χρόνου μεταβολή του συνολικού βραχυχρόνιου κόστους η οποία προκαλείται από μια μοναδιαία αύξηση της παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος. Ήτοι, το βραχυχρόνιο οριακό κόστος είναι η μεταβολή του συνολικού βραχυχρόνιου κόστους παραγωγής μιας χρονικής περιόδου,

κατά την οποία ένας ή περισσότεροι συντελεστές παραγωγής είναι σταθεροί, κατά μονάδα μεταβολής της παραγόμενης ποσότητας.

Συμβολικά:

$$SMC = \Delta(STC)/\Delta Q = \Delta(TVC)/\Delta Q$$

ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$SMC = d(STC)/dQ = d(TVC)/dQ.$$

Γραφικά, το βραχυχρόνιο οριακό κόστος δίνεται από την κλίση της καμπύλης βραχυχρόνιου συνολικού ή συνολικού μεταβλητού κόστους. Οι δυο αυτές καμπύλες είναι ίσης κλίσης για κάθε επίπεδο παραγωγής αφού η καμπύλη STC δεν είναι παρά η παράλληλη, προς τα πάνω, μετατόπιση της καμπύλης TVC.

Η καμπύλη βραχυχρόνιου οριακού κόστους, SMC, αποτυπώνεται, επίσης, στο επόμενο διάγραμμα 5.19· στον κάθετο άξονα μετράμε (και) το βραχυχρόνιο οριακό κόστος, και στον οριζόντιο, κατά τα γνωστά, την παραγόμενη ποσότητα Q ανά μονάδα χρόνου.

Ας εξετάσουμε, τώρα, πιο συγκεκριμένα τις καμπύλες βραχυχρόνιου κόστους και άλλες σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες αυτές καμπύλες βραχυχρόνιου (αλλά και μακροχρόνιου) κόστους, μιας τυχούσας επιχείρησης, με τη βοήθεια του διαγράμματος 5.19, στον κάθετο άξονα του οποίου μετράμε και το μακροχρόνιο μέσο και οριακό κόστος.

Επισημαίνουμε πως δε θα υπεισέλθουμε εδώ σε αποδείξεις, παρά δευτερευόντως, δεδομένης της αναλογίας της παρούσας με την προηγούμενη ανάλυσή μας επί των καμπυλών μακροχρόνιου κόστους.

α. Η καμπύλη σταθερού κόστους (AFC) έχει σχήμα ισοσκελούς υπερβολής ασύμπτωτης προς τους άξονες. Το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου το οποίο σχηματίζεται με τους άξονες και τις κάθετες ευθείες προς τους άξονες που άγονται από οποιοδήποτε σημείο της καμπύλης AFC είναι πάντοτε το ίδιο και ίσο με το συνολικό σταθερό κόστος.¹⁵⁶ Το μέσο σταθερό κόστος βαίνει μειούμενο με την αύξηση της παραγωγής· σταθερό TFC προς αυξανόμενο Q.

β. Η καμπύλη μέσου μεταβλητού κόστους (AVC) έχει, συνήθως, σχήμα U. Για τους οικονομικούς λόγους μιας τέτοιας συμπεριφοράς βλ. πιο κάτω.

γ. Εφόσον $STC = TFC + TVC \Leftrightarrow STC/Q = TFC/Q + TVC/Q \Leftrightarrow SAC = AFC + AVC$. Κι αυτό σημαίνει ότι σε κάθε επίπεδο παραγωγής, Q, το ύψος της καμπύλης βραχυχρόνιου μέσου κόστους (SAC) είναι ίσο με το άθροισμα των υψών των καμπυλών μέσου σταθερού και μέσου μεταβλητού κόστους.

δ. Η καμπύλη SAC έχει, επίσης, σχήμα U και επιτυγχάνει ελάχιστο σε μεγαλύτερο επίπεδο παραγωγής από την καμπύλη μέσου μεταβλητού κόστους.

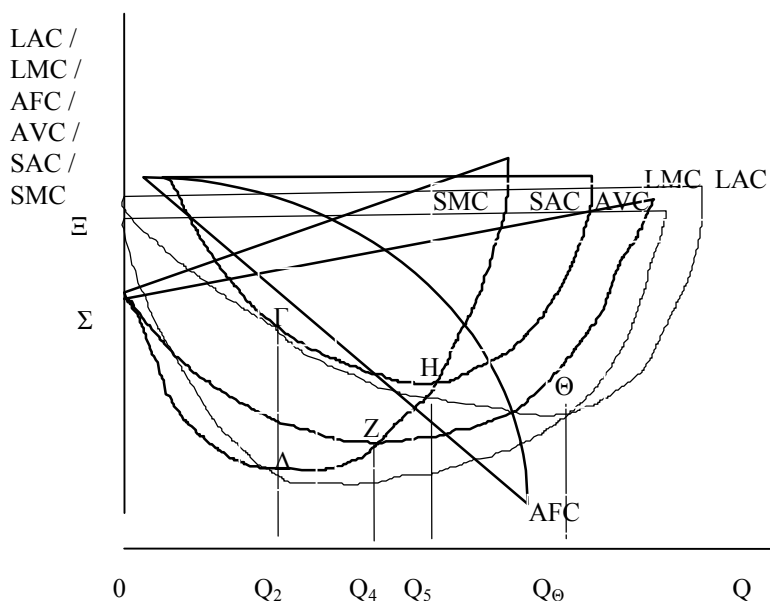
Στα διαγραμματικά μας δεδομένα η καμπύλη AVC εμφανίζει ελάχιστο στο σημείο Z και σε επίπεδο παραγωγής συνολικού προϊόντος ίσο με Q₄ ενώ η καμπύλη SAC εμφανίζει ελάχιστο στο σημείο H και σε επίπεδο παραγωγής συνολικού προϊόντος ίσο με Q₅ (> Q₄).

Ποια είναι η εξήγηση για τα παραπάνω;

Το σχήμα της καμπύλης SAC αντανakλά τη συμπεριφορά του μέσου σταθερού και του μέσου μεταβλητού κόστους. Όταν τόσο το μέσο σταθερό όσο και το μέσο μεταβλητό κόστος κατέρχονται το βραχυχρόνιο μέσο κόστος θα κατέρχεται επίσης. Ωστόσο, όταν το μέσο μεταβλητό κόστος παύσει να μειώνεται, κι έτσι η καμπύλη AVC να κατέρχεται, το βραχυχρόνιο μέσο κόστος θα συνεχίσει να μειώνεται, κι έτσι η

¹⁵⁶ Η μαθηματική μορφή της συνάρτησης μέσου σταθερού κόστους είναι $AFC = 1/Q$. $TFC = Q * 1/Q = 1$. Ήτοι, σταθερό TFC για κάθε Q. Για μια ανάλογης μαθηματικής μορφής καμπύλη ζήτησης συζητήσαμε στο κεφάλαιο 3.

καμπύλη SAC να κατέρχεται, γιατί το μέσο σταθερό κόστος βαίνει συνεχώς φθίνον. Το βραχυχρόνιο μέσο κόστος θα συνεχίσει να μειώνεται, όταν το μέσο μεταβλητό κόστος αρχίσει να αυξάνει μόνο εάν η εκ του μέσου σταθερού κόστους προκαλούμενη μείωσή του είναι μεγαλύτερη της εκ του μέσου μεταβλητού προκαλούμενης αύξησής του. Τελικά, όμως, το βραχυχρόνιο μέσο κόστος θα αρχίσει να αυξάνει, κι έτσι η καμπύλη SAC να ανέρχεται, αντανakλώντας την ελαττούμενη επίδραση του μέσου σταθερού κόστους εν σχέσει προς το αυξανόμενο μέσο μεταβλητό κόστος. Έτσι, το γενικό σχήμα της καμπύλης SAC θα είναι όμοιο προς το σχήμα της καμπύλης AVC (η δε καμπύλη SAC θα τείνει να συμπίπτει ασυμπτωματικά στην καμπύλη AVC) το δε μέγεθος της παραγωγής το οποίο αντιστοιχεί στο ελάχιστο μέσο μεταβλητό κόστος θα είναι μικρότερο εκείνου που αντιστοιχεί στο βραχυχρόνιο μέσο κόστος.

Διάγραμμα 5.19.

ε. Η καμπύλη SAC έχει ελάχιστο σε εκείνο το επίπεδο παραγωγής που η εφαπτομένη στην καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους περνάει από την αρχή των αξόνων. Άρα όταν το βραχυχρόνιο μέσο κόστος ελαχιστοποιείται ισούται με το βραχυχρόνιο οριακό κόστος· σημείο Η του διαγράμματός μας.

στ. Αντίστοιχα, η καμπύλη AVC έχει ελάχιστο σε εκείνο το επίπεδο παραγωγής που η εφαπτομένη στην καμπύλη συνολικού μεταβλητού κόστους περνάει από την αρχή των αξόνων. Άρα όταν το μέσο μεταβλητό κόστος ελαχιστοποιείται ισούται με το βραχυχρόνιο οριακό κόστος· σημείο Ζ του διαγράμματός μας.

ζ. Το εμβადόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου το οποίο σχηματίζεται με τους άξονες και τις κάθετες ευθείες προς τους άξονες που άγονται από ένα δεδομένο υπό εξέταση σημείο της καμπύλης SAC, δίνει το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος για ένα δεδομένο ύψος παραγωγής.

η. Αντίστοιχα, το εμβადόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου το οποίο σχηματίζεται με τους άξονες και τις κάθετες ευθείες προς τους άξονες που άγονται από ένα δεδομένο υπό εξέταση σημείο της καμπύλης AVC, δίνει το συνολικό μεταβλητό κόστος για ένα δεδομένο ύψος παραγωγής.

θ. Η καμπύλη βραχυχρόνιου οριακού κόστους (SMC) έχει αρνητική κλίση όταν η καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους (ή η καμπύλη συνολικού μεταβλητού

κόστους) είναι κοίλη και θετική κλίση όταν η καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους (ή η καμπύλη συνολικού μεταβλητού κόστους) είναι κυρτή.

ι. Η καμπύλη SMC βρίσκεται κάτω από την καμπύλη AVC όταν η καμπύλη AVC κατέρχεται και πάνω από την καμπύλη AVC όταν η καμπύλη AVC ανέρχεται. Στο σημείο τομής τους (Z στα διαγραμματικά μας δεδομένα), όπως ήδη σημειώσαμε, το μέσο μεταβλητό κόστος ελαχιστοποιείται.

ια. Ανάλογα, η καμπύλη SMC βρίσκεται κάτω από την καμπύλη SAC όταν η καμπύλη SAC κατέρχεται και πάνω από την καμπύλη SAC όταν η καμπύλη SAC ανέρχεται. Στο σημείο τομής τους (H στα διαγραμματικά μας δεδομένα), όπως, επίσης, ήδη σημειώσαμε, το βραχυχρόνιο μέσο κόστος ελαχιστοποιείται.

ιβ. Το εμβαδόν κάτω από την καμπύλη SMC από τον κατακόρυφο άξονα μέχρι την κάθετη ευθεία που άγεται από ένα δεδομένο υπό εξέταση σημείο της καμπύλης SMC, δίνει το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος για ένα δεδομένο επίπεδο παραγωγής.

ιγ. Η καμπύλη AVC και η καμπύλη SMC έχουν την ίδια θετική τομή με τον κατακόρυφο άξονα· σημείο Σ του διαγράμματός μας.

ιδ. Η καμπύλη SAC είναι ασύμπτωτη προς τον κατακόρυφο άξονα, εφόσον η καμπύλη AFC είναι ασύμπτωτη προς τον κατακόρυφο άξονα.

ιε. Σε εκείνο το επίπεδο παραγωγής για το οποίο η ποσότητα του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο είναι άριστη για δεδομένο μέγεθος παραγωγής ανά μονάδα χρόνου, δηλαδή σε εκείνο το σημείο που η καμπύλη STC εφάπτεται της καμπύλης LTC (σημείο Ε'₂, επίπεδο παραγωγής Q_2 , τμήμα --β-- του διαγράμματος 5.18), η καμπύλη SAC εφάπτεται της καμπύλης LAC (σημείο Γ, επίπεδο παραγωγής Q_2 , διάγραμμα 5.19), αφού όταν $STC = LTC$ τότε και $STC/Q = SAC = LTC/Q = LAC$. Κι εφόσον STC και LTC εφάπτονται, δηλαδή έχουν ίσες κλίσεις, στο ίδιο επίπεδο παραγωγής το βραχυχρόνιο είναι ίσο με το μακροχρόνιο οριακό κόστος, ήτοι, οι καμπύλες SMC και LMC τέμνονται (σημείο Δ του διαγράμματός μας). Επ' αυτού θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

ιστ. Σε κάθε επίπεδο παραγωγής μικρότερο ή μεγαλύτερο του Q_2 η καμπύλη SAC κείται υπεράνω της καμπύλης LAC εφόσον σε κάθε επίπεδο παραγωγής πλην του Q_2 $STC > LTC$, άρα και $SAC > LAC$.

ιζ. Στο σημείο τομής των καμπυλών SMC και LMC η πρώτη τέμνει από τα κάτω τη δεύτερη. Κι αυτό σημαίνει ότι σε επίπεδα παραγωγής χαμηλότερα από το άριστο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο για δεδομένο μέγεθος παραγόμενου προϊόντος ανά μονάδα χρόνου το βραχυχρόνιο οριακό κόστος είναι μικρότερο από το μακροχρόνιο και σε υψηλότερα επίπεδα παραγωγής από το άριστο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο το βραχυχρόνιο οριακό κόστος είναι μεγαλύτερο από το μακροχρόνιο.

Ποια εξήγηση μπορούμε να δώσουμε;

Η εξήγηση για το ότι σε υψηλότερα επίπεδα παραγωγής από το άριστο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο το βραχυχρόνιο οριακό κόστος για την αύξηση της παραγωγής κατά μια μονάδα είναι μεγαλύτερο από το μακροχρόνιο οριακό κόστος για την αύξηση της παραγωγής κατά μια μονάδα είναι απλή στη βάση της προηγηθείσας ανάλυσής μας. Η (μια) επιχείρηση “πληρώνει κάποιο “πρόστιμο” λόγω του ότι δεν είναι σε θέση να προσαρμόσει με άριστο τρόπο όλους τους συντελεστές της παραγωγής” (Chacholiades 1990-α: 347) στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής.

Βραχυχρόνια αύξηση της παραγωγής με κίνηση από το σημείο E_2 στο σημείο B (επί της ευθείας $K_0\Gamma$), και όχι στο σημείο E_τ , στα δεδομένα του (α) τμήματος του διαγράμματος 5.18.

Η εξήγηση που δίνεται για το ότι σε επίπεδα παραγωγής χαμηλότερα από το άριστο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο το βραχυχρόνιο οριακό κόστος είναι μικρότερο από το μακροχρόνιο μας καλεί να σκεφτούμε σε όρους μείωσης της παραγωγής και εκταμιεύσεων. “Για μια μείωση της παραγωγής [δηλαδή για μια παραγωγή μικρότερη από το άριστο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο], πρέπει να σκεφτούμε σε όρους των εκταμιεύσεων τις οποίες μπορεί πράγματι η επιχείρηση να αποφύγει [λειτουργούσα με προγραμματισμό βραχυχρόνιας και όχι μακροχρόνιας περιόδου παραγωγής]. Όπως αποδεικνύεται, η επιχείρηση μπορεί να εξοικονομήσει περισσότερα μακροχρόνια (οπότε απολαμβάνει πλήρους προσαρμοστικότητας) από ό,τι βραχυχρόνια (οπότε ο βαθμός προσαρμοστικότητας είναι περιορισμένος). Ως εκ τούτου, για μία μείωση της παραγωγής το [LMC] πρέπει να είναι μεγαλύτερο από το [SMC]” (Chacholiades 1990-α: 347).

Στα δεδομένα του (α) τμήματος του διαγράμματος 5.18, βραχυχρόνια μείωση της παραγωγής με κίνηση από το σημείο E_2 στο σημείο Α (επί της ευθείας $K_0\Gamma$), και όχι στο σημείο E_1 . Στα δεδομένα του (β) τμήματος του ίδιου διαγράμματος, η καμπύλη STC είναι πιο κατακόρυφη από την καμπύλη LTC δεξιά του σημείου E'_2 (δηλαδή μεγαλύτερης κλίσης σε κάθε ύψος παραγωγής μεγαλύτερο του Q_2 --υποδεικνύοντας υψηλότερο βραχυχρόνιο έναντι μακροχρόνιο οριακό κόστος) ενώ αντίθετα η καμπύλη LTC είναι πιο κατακόρυφη από την καμπύλη STC αριστερά του σημείου E'_2 , και στο σημείο επομένως Α' (δηλαδή μεγαλύτερης κλίσης σε κάθε ύψος παραγωγής μικρότερο του Q_2 --υποδεικνύοντας υψηλότερο μακροχρόνιο έναντι βραχυχρόνιο οριακό κόστος).

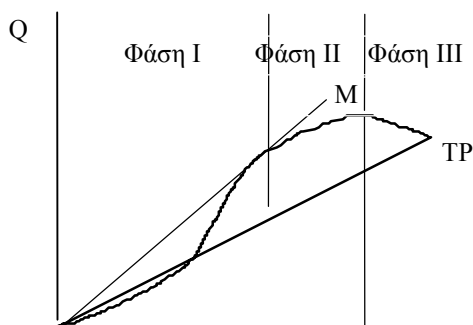
ιη. Προσθέτουμε και ότι: Το σημείο Γ όπου η καμπύλη SAC εφάπτεται της καμπύλης LAC αντιστοιχεί σε χαμηλότερο επίπεδο παραγωγής (Q_2) εκείνου που αντιστοιχεί στο σημείο Η όπου η καμπύλη SAC εμφανίζει ελάχιστο (Q_5), υποθέτοντας, στα διαγραμματικά μας δεδομένα (βλ. π.χ. --β-- τμήμα του διαγράμματος 5.18), πως μια (νοητή) ευθεία από την αρχή των αξόνων εφάπτεται στην καμπύλη STC σε μεγαλύτερο ύψος παραγωγής από Q_2 . Επίσης, το σημείο Η όπου η καμπύλη SAC εμφανίζει ελάχιστο αντιστοιχεί σε χαμηλότερο επίπεδο συνολικού προϊόντος έναντι του σημείου Θ που η καμπύλη LAC εμφανίζει ελάχιστο ($Q_5 < Q_\Theta$), υποθέτοντας, στα διαγραμματικά μας δεδομένα (βλ. π.χ. --β-- τμήμα του διαγράμματος 5.18 και πάλι), πως μια (νοητή) ευθεία από την αρχή των αξόνων εφάπτεται στην καμπύλη LTC σε μεγαλύτερο ύψος παραγωγής από τη (νοητή) ευθεία που εφάπτεται της καμπύλης STC. Επ' αυτού θα επανέλθουμε, επίσης, στη συνέχεια.

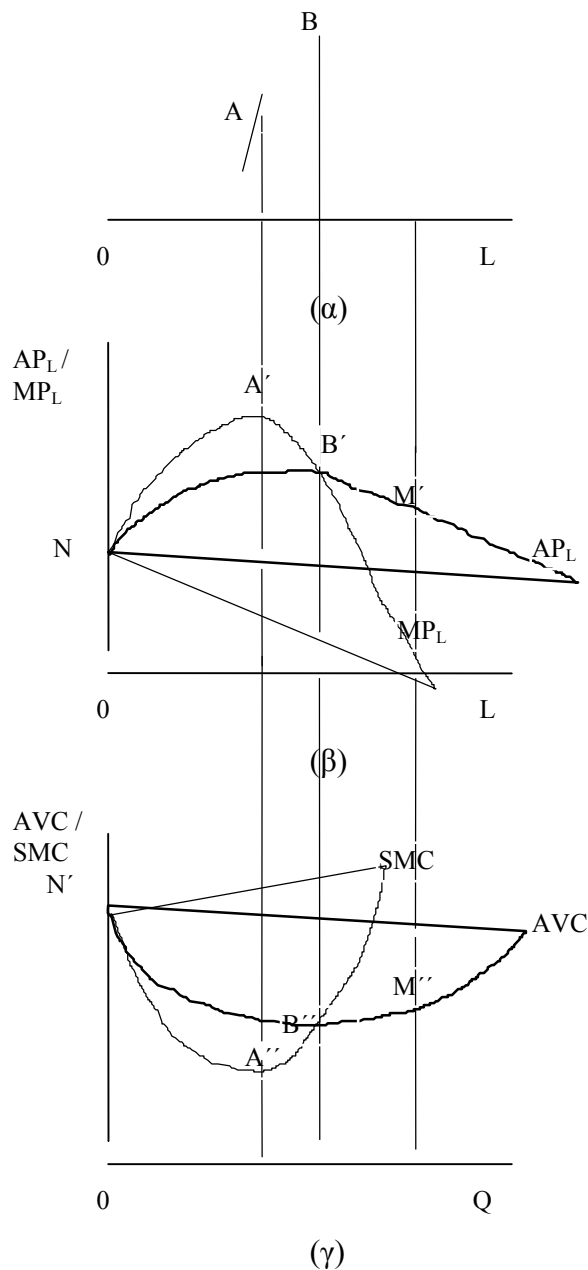
5.2.12. Μέσο μεταβλητό κόστος και μέσο προϊόν της εργασίας, βραχυχρόνιο οριακό κόστος και οριακό προϊόν της εργασίας

Δεν έχουμε δώσει εξηγήσεις για το, σύνηθες, σχήμα της καμπύλης μέσου μεταβλητού κόστους.

Γιατί, λοιπόν, η καμπύλη AVC έχει, συνήθως, σχήμα U;

Η καμπύλη AVC έχει, συνήθως, σχήμα U γιατί το σχήμα της προσδιορίζεται απόλυτα από το σχήμα της καμπύλης μέσου προϊόντος της εργασίας.

Διάγραμμα 5.20

Ας αιτιολογήσουμε, όμως, την απάντησή μας.

Στην (απλοποιημένη) περίπτωση ενός μεταβλητού συντελεστή, ο οποίος είναι η εργασία (ώρες εργασίας), το συνολικό μεταβλητό κόστος μιας επιχείρησης (TVC) ανά μονάδα χρόνου θα ισούται με την τιμή του μεταβλητού συντελεστή στην αγορά w (= ωρομίσθιο) επί τον αριθμό των μονάδων του μεταβλητού συντελεστή εργασία L (= ώρες εργασίας).

Δηλαδή:

$$TVC = w * L.$$

Γνωρίζοντας και ότι το μέσο μεταβλητό κόστος δίνεται από το πηλίκο συνολικό μεταβλητό κόστος δια ποσότητα, έχουμε:

$$AVC = TVC/Q = (w * L) / Q = \frac{w}{Q/L}.$$

Αλλά, όπως γνωρίζουμε, $Q/L = AP_L$, και συνεπώς

$$AVC = w/AP_L$$

Επομένως, το AVC είναι αντιστρόφως ανάλογο προς το AP_L και ως εκ τούτου το σχήμα της καμπύλης AVC προσδιορίζεται απόλυτα από το σχήμα της καμπύλης AP_L .

Όπως βλέπουμε στο διάγραμμα 5.20 (στα δυο πρώτα τμήματα του οποίου έχουμε αναπαράγει, σε γενικές γραμμές, τα αντίστοιχα τμήματα του διαγράμματος 5.2, και στο --γ-- τμήμα μια απλουστευμένη εκδοχή του διαγράμματος 5.19) όταν το μέσο προϊόν της εργασίας αυξάνεται, κι έτσι η καμπύλη AP_L ανέρχεται, στην πρώτη φάση παραγωγής (--β + α-- τμήμα διαγράμματος, αντίστοιχα), το μέσο μεταβλητό κόστος μειώνεται, κι έτσι η καμπύλη AVC κατέρχεται (--γ-- τμήμα διαγράμματος). Όταν το μέσο προϊόν της εργασίας μειώνεται, κι έτσι η καμπύλη AP_L κατέρχεται, στη δεύτερη και τρίτη φάση της παραγωγής (--β + α-- τμήμα διαγράμματος, αντίστοιχα), το μέσο μεταβλητό κόστος αυξάνεται, κι έτσι η καμπύλη AVC ανέρχεται (--γ-- τμήμα διαγράμματος). Όταν το μέσο προϊόν της εργασίας φτάνει στο μέγιστό του (σημείο Β'--β-- τμήμα διαγράμματος) το μέσο μεταβλητό κόστος φτάνει στο ελάχιστό του (σημείο Β'--γ-- τμήμα διαγράμματος).

Από τα παραπάνω, και τη μέχρι το σημείο αυτό ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου, μπορεί να εξαχθεί κι ένα ακόμα (σημαντικό) συμπέρασμα: *Η συμπεριφορά του μέσου μεταβλητού κόστους προσδιορίζεται από τη συμπεριφορά του μέσου προϊόντος του μεταβλητού συντελεστή, ήτοι υπό του νόμου των (φθινουσών) αποδόσεων, ενώ η συμπεριφορά του μακροχρόνιου μέσου κόστους εξαρτάται από τις αποδόσεις κλίμακας.*

Ανάλογη (αντίστροφη) σχέση, ωστόσο, μπορεί να διαπιστωθεί και μεταξύ οριακού προϊόντος της εργασίας και βραχυχρόνιου οριακού κόστους.

Αυτή μπορεί να δειχτεί ως εξής:

$$SMC = \Delta(TVC)/\Delta Q = \Delta(TVC)/\Delta L * \Delta L/\Delta Q = \frac{D(TVC)/DL}{DQ/DL}.$$

Αλλά, όπως γνωρίζουμε, $\Delta Q/\Delta L = MP_L$, και έτσι

$$SMC = \frac{D(TVC)/DL}{MPL}.$$

Επιπλέον έχουμε

$$\Delta(TVC)/\Delta L = \Delta(w * L) / \Delta L = w,$$

και συνεπώς

$$SMC = w/MP_L.$$

Επομένως, το SMC είναι αντιστρόφως ανάλογο προς το MP_L και ως εκ τούτου το σχήμα της καμπύλης SMC προσδιορίζεται απόλυτα από το σχήμα της καμπύλης MP_L .

Όπως βλέπουμε στο προηγούμενο διάγραμμα 5.20, όταν το οριακό προϊόν της εργασίας αυξάνεται, κι έτσι η καμπύλη MP_L ανέρχεται, στην πρώτη φάση παραγωγής (--β + α-- τμήμα διαγράμματος, αντίστοιχα), το βραχυχρόνιο οριακό κόστος μειώνεται, κι έτσι η καμπύλη SMC κατέρχεται (--γ-- τμήμα διαγράμματος). Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας μειώνεται, κι έτσι η καμπύλη MP_L κατέρχεται, στη δεύτερη και τρίτη φάση της παραγωγής (--β + α-- τμήμα διαγράμματος, αντίστοιχα), το βραχυχρόνιο οριακό κόστος αυξάνεται, κι έτσι η καμπύλη SMC ανέρχεται (--γ-- τμήμα διαγράμματος). Όταν το οριακό προϊόν της εργασίας φτάνει στο μέγιστό του (σημείο Α'--β-- τμήμα διαγράμματος) το βραχυχρόνιο οριακό κόστος φτάνει στο ελάχιστό του (σημείο Α'--γ-- τμήμα διαγράμματος).

Τέλος, όταν το μέσο είναι ίσο με το οριακό προϊόν της εργασίας το μέσο μεταβλητό είναι ίσο με το βραχυχρόνιο οριακό κόστος (σημεία Β' και Β'--β + γ-- τμήμα διαγράμματος, αντίστοιχα).

5.2.13. Μακροχρόνιο κόστος και εναλλακτικές επιλογές βραχυχρόνιου κόστους

Είδαμε πιο πριν ότι, το σημείο στο οποίο μια καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους εφάπτεται μιας καμπύλης μακροχρόνιου συνολικού κόστους το μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο είναι άριστο, για δεδομένο μέγεθος παραγωγής ανά μονάδα χρόνου.

Αντιλαμβανόμαστε, επίσης, πως σε διαφορετικό μέγεθος κεφαλαίου αντιστοιχεί και μια διαφορετική καμπύλη βραχυχρόνιου συνολικού κόστους.

Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε πως για κάθε διαφορετικό μέγεθος $\bar{K}$ υπάρχει και ένα διαφορετικό σημείο επαφής μιας καμπύλης STC (δηλαδή μιας καμπύλης προσδιοριζόμενης από ένα δεδομένου μεγέθους σταθερό συντελεστή) με την καμπύλη LTC, ήτοι, ένα διαφορετικό άριστο σημείο (= σημείο για K σταθερό) από τα σημεία άριστου συνδυασμού των συντελεστών παραγωγής μακροχρόνια (= L, K , μεταβλητά).

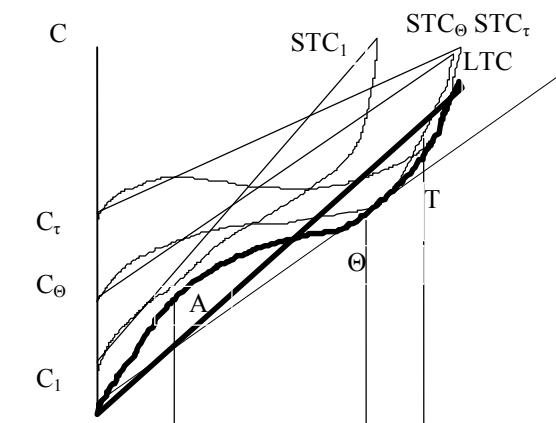
Με άλλα λόγια, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι, μια καμπύλη LTC αποτελείται από ανήκοντα σε άπειρο αριθμό καμπυλών STC σημεία, για τα οποία το μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο (μεταβαλλόμενο συνεχώς μακροχρόνια)¹⁵⁷ είναι άριστο για δεδομένο μέγεθος παραγωγής ανά μονάδα χρόνου.

Κάτι τέτοιο αποτυπώνει το (α) τμήμα του επόμενου διαγράμματος 5.21, που αποτελεί μια τροποποιημένη αναπαραγωγή του (β) τμήματος του διαγράμματος 5.18· για την απλοποίηση της ανάλυσής μας αφαιρούνται οι καμπύλες μεταβλητού και σταθερού συνολικού κόστους.

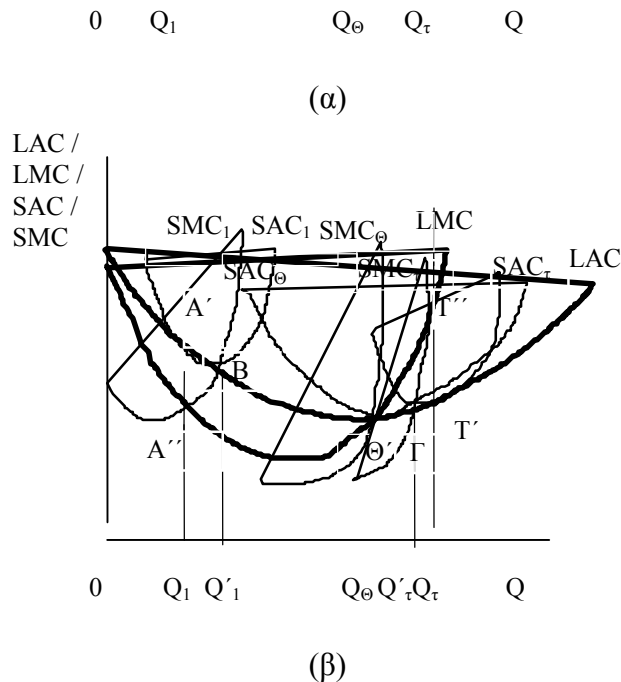
Η καμπύλη LTC μπορεί να θεωρεί ως ο γεωμετρικός τόπος σημείων όπως τα A , Θ και T τα οποία αποτελούν σημεία για τα οποία δεδομένο μέγεθος του σταθερού συντελεστή κεφάλαιο (= μέγεθος που προσδιορίζει διαφορετικές καμπύλες STC, όπως STC_1 , για συνολικό σταθερό κόστος ίσο προς C_1 , STC_Θ , για συνολικό σταθερό κόστος ίσο προς C_Θ , και STC_τ για συνολικό σταθερό κόστος ίσο προς C_τ) είναι άριστο για ύψος παραγωγής Q_1 , Q_Θ και Q_τ , αντίστοιχα.

Στο (β) τμήμα του διαγράμματος έχουμε σχεδιάσει τις εξαγόμενες από τις καμπύλες LTC, STC_1 , STC_Θ και STC_τ , καμπύλες LAC - LMC, SAC_1 - SMC_1 , SAC_Θ - SMC_Θ και SAC_τ - SMC_τ , αντίστοιχα.

Στη βάση των δεδομένων των δυο τμημάτων του διαγράμματός μας θα κάνουμε τις εξής σύντομες παρατηρήσεις, παραπέμποντας και στην προηγούμενη ανάλυση.

¹⁵⁷ “Αυτό σημαίνει ότι ο σταθερός συντελεστής είναι τέλεια διαιρετός” (Chacholiades 1990-α: 352).

Διάγραμμα 5.21.

α. Η καμπύλη LTC είναι περιβάλλουσα καμπύλη¹⁵⁸ της οικογένειας των καμπυλών βραχυχρόνιου συνολικού κόστους της υποθετικής επιχείρησης του διαγράμματός μας.

β. Αντίστοιχα, η καμπύλη LAC είναι περιβάλλουσα καμπύλη της οικογένειας των καμπυλών βραχυχρόνιου μέσου κόστους.

γ. Τα σημεία επαφής των καμπυλών SAC_1 και SAC_{τ} με την καμπύλη LAC A' και T' αντίστοιχα, (όπου $LAC = SAC$ και $LMC = SMC$ --βλ. σημεία A'' και T'' αντίστοιχα-- για διαφορετικά επίπεδα παραγωγής) δεν είναι και σημεία ελαχιστοποίησης των καμπυλών αυτών βραχυχρόνιου μέσου κόστους.

Συγκεκριμένα:

Η καμπύλη SAC_1 εμφανίζει ελάχιστο στο σημείο B (όπου η καμπύλη SMC_1 την τέμνει από τα κάτω) και για ύψος παραγωγής $Q'_1 > Q_1$ (επίπεδο παραγωγής επαφής). Στο σημείο A' η κλίση της καμπύλης LAC είναι αρνητική, επομένως είναι αρνητική και της καμπύλης SAC_1 . Ωστόσο, η καμπύλη SAC_1 έχει ελάχιστο όταν η κλίση της είναι μηδέν. Επομένως, η καμπύλη SAC_1 εμφανίζει ελάχιστο σε επίπεδο παραγωγής μεγαλύτερο από Q_1 . Γενικεύοντας, για επίπεδα παραγωγής όπως το Q_1 , δηλαδή μικρότερα του επιπέδου ελαχιστοποίησης του μακροχρόνιου μέσου κόστους (Q_0), οι καμπύλες SAC εφάπτονται της καμπύλης LAC σε σημεία που αντιστοιχούν σε επίπεδα παραγωγής μικρότερα από το ελάχιστο βραχυχρόνιο μέσο κόστος.

Η καμπύλη SAC_{τ} εμφανίζει ελάχιστο στο σημείο Γ (όπου η καμπύλη SMC_{τ} την τέμνει από τα κάτω) και για ύψος παραγωγής $Q'_{\tau} < Q_{\tau}$ (επίπεδο παραγωγής επαφής). Στο σημείο T' η κλίση της καμπύλης LAC είναι θετική, επομένως είναι θετική και της

¹⁵⁸ "Όπως είναι γνωστό, περιβάλλουσα μιας οικογένειας καμπυλών είναι η καμπύλη η οποία "αγγίζεται" από όλα τα μέλη της οικογένειας. Σε κάθε σημείο της περιβάλλουσας, η περιβάλλουσα και το συγκεκριμένο μέλος της οικογένειας το οποίο της αγγίζει έχουν την ίδια κλίση" (Chachiliades 1990-α: 352-3).

καμπύλης SAC_t . Ωστόσο, η καμπύλη SAC_t έχει ελάχιστο όταν η κλίση της είναι μηδέν. Επομένως, η καμπύλη SAC_t εμφανίζει ελάχιστο σε επίπεδο παραγωγής μικρότερο από Q_t . Γενικεύοντας, για επίπεδα παραγωγής όπως το Q_t , δηλαδή μεγαλύτερα του επιπέδου ελαχιστοποίησης του μακροχρόνιου μέσου κόστους (Q_θ), οι καμπύλες SAC εφάπτονται της καμπύλης LAC σε σημεία που αντιστοιχούν σε επίπεδα παραγωγής μεγαλύτερα από το ελάχιστο βραχυχρόνιο μέσο κόστος.

δ. Στο σημείο επαφής Θ' των καμπυλών LAC και SAC_θ τόσο το μακροχρόνιο όσο και το βραχυχρόνιο μέσο κόστος ελαχιστοποιούνται. Και ελαχιστοποιούνται εφόσον το σημείο Θ' αντιστοιχεί στο σημείο επαφής Θ τόσο των καμπυλών LTC και STC όσο και της ευθείας που άγεται από την αρχή των αξόνων.

ε. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι:

Για συνολικό προϊόν ίσο με Q_1 ($< Q_\theta$), γενικότερα για παραγωγή στην περιοχή των αυξουσών αποδόσεων κλίμακας (κατερχόμενη καμπύλη LAC), ισχύει

$$LAC = SAC > LMC = SMC,$$

όπως, άλλωστε, υποδεικνύει η σύγκριση των σημείων A' και A'' .

Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει πως, αν η επιχείρηση θέλει να παράγει συνολικό προϊόν μακροχρόνιας ισορροπίας μικρότερο του Q_θ (= προϊόν ελάχιστου LAC), έστω Q_1 , δεν έχει συμφέρον να κατασκευάσει παραγωγική μονάδα της οποίας το SAC έχει ελάχιστο στο Q_1 αλλά μονάδα για την οποία η καμπύλη βραχυχρόνιου μέσου κόστους είναι η SAC_1 και να παράγει στο κατερχόμενο τμήμα της. Στην αντίθετη περίπτωση, και δεδομένου ότι η καμπύλη STC βρίσκεται πάντα πάνω από την καμπύλη LTC , πλην του σημείου για το οποίο το μέγεθος του σταθερού συντελεστή είναι άριστο (σημείο επαφής), το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος της επιχείρησης, για το δεδομένο επίπεδο παραγωγής Q_1 , θα αύξανε· καμπύλη STC μη εφαπτόμενη της καμπύλης LTC .

Για συνολικό προϊόν ίσο με Q_t ($> Q_\theta$), γενικότερα για παραγωγή στην περιοχή των φθινουσών αποδόσεων κλίμακας (ανερχόμενη καμπύλη LAC), ισχύει

$$LAC = SAC < LMC = SMC.$$

όπως, άλλωστε, υποδεικνύει η σύγκριση των σημείων T' και T'' .

Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει, επίσης πως, αν η επιχείρηση θέλει να παράγει συνολικό προϊόν μακροχρόνιας ισορροπίας μεγαλύτερο του Q_θ (= προϊόν ελάχιστου LAC), έστω Q_t , δεν έχει συμφέρον να κατασκευάσει παραγωγική μονάδα της οποίας το SAC έχει ελάχιστο στο Q_t αλλά μονάδα για την οποία η καμπύλη βραχυχρόνιου μέσου κόστους είναι η SAC_t και να παράγει στο ανερχόμενο τμήμα της. Στην αντίθετη περίπτωση, στη βάση όσων και πιο πριν αναφέραμε, το βραχυχρόνιο συνολικό κόστος της επιχείρησης, για το δεδομένο επίπεδο παραγωγής Q_t , θα αύξανε.

Τέλος, για συνολικό προϊόν ίσο με Q_θ , ήτοι για παραγωγή στις σταθερές αποδόσεις κλίμακας (σημείο ελαχιστοποίησης της καμπύλης LAC), ισχύει

$$LAC = SAC = LMC = SMC.^{159}$$

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΜΟΡΦΕΣ ΑΓΟΡΑΣ

¹⁵⁹ “Ο καθηγητής Jacob Viner εις το κλασσικόν άρθρο του “Cost Curves and Supply Curves” [1931], δια του οποίου εθεμελιώθη η σύγχρονος θεωρία των καμπυλών κόστους της επιχειρήσεως, διέπραξεν το σφάλμα να θεωρή την καμπύλην μακροχρόνιου μέσου κόστους εφαπτομένην των καμπυλών βραχυχρόνιου μέσου κόστους εις τα σημεία ελαχίστου κόστους αυτών.... Το “περίφημον” αυτό σφάλμα είναι γνωστόν εις την βιβλιογραφίαν της θεωρίας των τιμών, ως Vinerian σφάλμα (Vinerian Error)” (Παυλόπουλος 1980-α: 245-6). Σχετικά και Chacholiades 1990-α: 354).

6.1. Προοίμιο

Έχοντας εξετάσει τις θεωρητικές ερμηνείες της καμπύλης ζήτησης και τις αρχές που διέπουν την προσφερόμενη ποσότητα, στα δυο προηγούμενα κεφάλαια, θα διερευνήσουμε τώρα τον προσδιορισμό της τιμής και της ποσότητας ισορροπίας σε αναφορά με διακριτές συνθήκες στην αγορά του προϊόντος, ήτοι διακριτές *μορφές αγοράς* (ή *μορφές οργάνωσης ή διάρθρωσης της αγοράς*).

Με τον όρο “*μορφή αγοράς*” εννοούμε ένα σύνολο χαρακτηριστικών της αγοράς του προϊόντος που μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά των πωλητών (των επιχειρήσεων) και των αγοραστών (καταναλωτών) και έτσι το ύψος της τιμής και το μέγεθος της ποσότητας ισορροπίας.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι κυρίως δύο:

- α. Ο αριθμός των πωλητών, σ’ έναν κλάδο παραγωγής.
- β. Ο βαθμός ομοιογένειας του προϊόντος.

Υπάρχουν τέσσερις βασικές μορφές αγοράς, που προκύπτουν από τον ιδιαίτερο συνδυασμό των δυο αυτών κύριων χαρακτηριστικών, και συγκεκριμένα.

- α. *Ο τέλειος (ή αμιγής ή πλήρης) ανταγωνισμός*: πολλοί πωλητές + ομοιογενές προϊόν· βλ. και κεφάλαιο 3.
- β. *Το μονοπώλιο*: ένας πωλητής.
- γ. *Ο μονοπωλιακός ανταγωνισμός*: πολλοί πωλητές + διαφοροποιημένο προϊόν.
- δ. *Το ολιγοπώλιο*: λίγοι πωλητές + διαφοροποιημένο ή ομοιογενές προϊόν.¹⁶⁰

6.2. Ο τέλειος ανταγωνισμός

6.2.1. Τα χαρακτηριστικά του τέλειου ανταγωνισμού

Αναφέραμε πιο πάνω πως τα δυο βασικά χαρακτηριστικά της τέλειας ανταγωνιστικής αγοράς είναι ο μεγάλος αριθμός των πωλητών και η ομοιογένεια του προϊόντος.

Ποια είναι η οικονομική σημασία αυτών των χαρακτηριστικών;

Πρώτα απ’ όλα όσον αφορά στο πρώτο χαρακτηριστικό πρέπει να τονίσουμε πως ο μεγάλος αριθμός των πωλητών δεν αναφέρεται σε ένα απόλυτο αριθμό, και ούτε

¹⁶⁰ Προσθέτουμε ως γενικής ισχύος την τέλεια γνώση της αγοράς· βλ. κεφάλαιο 3. Κι ακόμα ότι: “Η ανωτέρω διάκρισις των αγορών θεμελιούται επί κριτηρίων αναφερομένων εις τους πωλητάς και επί της παραδοχής υπάρξεως μεγάλου αριθμού αγοραστών (πολυψώνιον)” (Παυλόπουλος 1980-β: 24). Ωστόσο: “Ο αριθμός των αγοραστών αποτελεί επίσης παράγοντα προσδιοριστικόν της δυνάμεως των πωλητών να επηρεάσουν αμέσως την τιμήν πωλήσεως του προϊόντος των. Όσον μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των αγοραστών, τόσον μεγαλύτερα είναι η δύναμις του πωλητού προς επηρεασμόν της αγοράς. Εις την ακραίαν περίπτωσιν, όπου υπάρχει εις μόνον αγοραστής (μονοψώνιο) του προϊόντος και πολλοί πωληταί, οι κατ’ ιδίαν πωληταί ουδεμίαν διαθέτουν δύναμιν επηρεασμού κατ’ αντιδιαστολήν προς τον μονοψωνητήν (μοναδικός αγοραστής), εις τον οποίον συγκεντρούται μεγάλη δύναμις. Ετέρα ακραία περίπτωσις είναι εκείνη, καθ’ ην υπάρχει εις μόνον πωλητής και εις αγοραστής του προϊόντος (διμερές μονοπώλιον), οπότε η δύναμις διαμοιράζεται μεταξύ τούτων” (Παυλόπουλος 1980-β: 20-1).

είναι εύκολο να προσδιοριστεί ένας τέτοιος αριθμός. Ο μεγάλος αριθμός των πωλητών ενδιαφέρει ως προς την οικονομική του επίπτωση. Πρέπει να είναι τόσο μεγάλος ο αριθμός των επιχειρήσεων ώστε *καμιά επιχείρηση από μόνη της να μην μπορεί να επηρεάσει ουσιωδώς την τιμή ενός προϊόντος*. Ήτοι, μεγάλος αριθμός πωλητών, από οικονομική άποψη, και σε ό,τι εξετάζουμε, είναι εκείνος ο αριθμός που αφαιρεί τη δυνατότητα από την κάθε ξεχωριστή επιχείρηση να επιδράσει στη διαμόρφωση της τιμής ενός αγαθού· βλ. σχετικά και κεφάλαιο 3. Κι αυτό σημαίνει πως *κάθε ατομική επιχείρηση μπορεί να προσδιορίσει την παραγωγή της* (βλ. πιο κάτω) *χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τις ενέργειες των άλλων επιχειρήσεων*.

Το χαρακτηριστικό του μεγάλου αριθμού πωλητών προϋποθέτει την ελευθερία “εισόδου” (και “εξόδου”) επιχειρήσεων στην (και από) την παραγωγή ενός προϊόντος. Αν και η ελευθερία “εξόδου” δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη, η ελευθερία “εισόδου” προϋποθέτει απ’ τη μεριά της πρώτο ότι *δεν υπάρχουν νομικοί περιορισμοί για την παραγωγή ενός αγαθού και δεύτερο ότι δεν υπάρχουν ανυπέρβλητες τεχνικές δυσχέρειες για την παραγωγή ενός αγαθού (τεχνικά μυστικά)*.

Ομοιογενή είναι τα προσφερόμενα από διάφορες επιχειρήσεις προϊόντα που *θεωρούνται από τους καταναλωτές ως όμοια*. Πρόκειται για την *υποκειμενική εκτίμηση* των ιδιοτήτων ενός αγαθού εκ μέρους των καταναλωτών. Έτσι, η έννοια της ομοιογένειας που μας απασχολεί είναι *οικονομική και όχι φυσική*. Η ομοιογένεια του προϊόντος είναι απαραίτητη οικονομική προϋπόθεση για το σχηματισμό *μιας και μόνης τιμής του προϊόντος σε όλη την αγορά*, εφόσον δε δικαιολογούνται αποκλίσεις επί της τιμής για το ίδιο αγαθό λόγω ποιοτικών διαφορών· βλ. και κεφάλαιο 3.

6.2.2. Το συνολικό, μέσο και οριακό έσοδο της επιχείρησης στον τέλει ανταγωνισμό

Αφού, όπως επισημάναμε, σε συνθήκες τέλει ανταγωνιστικής αγοράς μια ατομική επιχείρηση δεν είναι σε θέση να επηρεάσει την τιμή του προϊόντος, έπεται ότι το συνολικό της έσοδο συναρτάται ευθύγραμμα με την πωλούμενη απ’ αυτήν ποσότητα προϊόντος. Έτσι, η μεν καμπύλη ζήτησης του προϊόντος της επιχείρησης (η καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει μια επιχείρηση στην αγορά ενός προϊόντος) υπό συνθήκες τέλει ανταγωνισμού είναι ευθεία γραμμή παράλληλη προς τον άξονα των ποσοτήτων (ή ισοδύναμα κάθετη προς τον άξονα των τιμών σε δεδομένο ύψος τιμής), έχει δηλαδή ελαστικότητα σταθερή σε όλα της τα σημεία και ίση με το άπειρο (βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 3), η δε καμπύλη συνολικών εσόδων της επιχείρησης ανά μονάδα του χρόνου είναι ευθεία γραμμή εκκινούσα από την αρχή των αξόνων.

Και εφόσον το *συνολικό έσοδο* μιας επιχείρησης υπό τέλει ανταγωνισμό είναι

$$TR = P * Q$$

όπου TR είναι το συνολικό έσοδο, $P = \bar{P}$ η σταθερή τιμή και Q η πωλούμενη ποσότητα, το *μέσο της έσοδο* (AR), το πηλίκο του συνολικού εσόδου προς την πωλούμενη ποσότητα ανά μονάδα χρόνου, δηλαδή το έσοδο, ανά δεδομένη χρονική περίοδο, κατά μονάδα πωλούμενης ποσότητας προϊόντος της επιχείρησης, θα είναι

$$AR = (P * Q) / Q = P = \bar{P},$$

επομένως, η καμπύλη μέσου εσόδου της επιχείρησης θα συμπίπτει με την καμπύλη ζήτησης για τον προϊόν της, και το *οριακό της έσοδο* (MR), η μεταβολή του συνολικού εσόδου ανά μονάδα χρόνου λόγω αύξησης των πωλήσεων της επιχείρησης κατά μια μονάδα, θα είναι

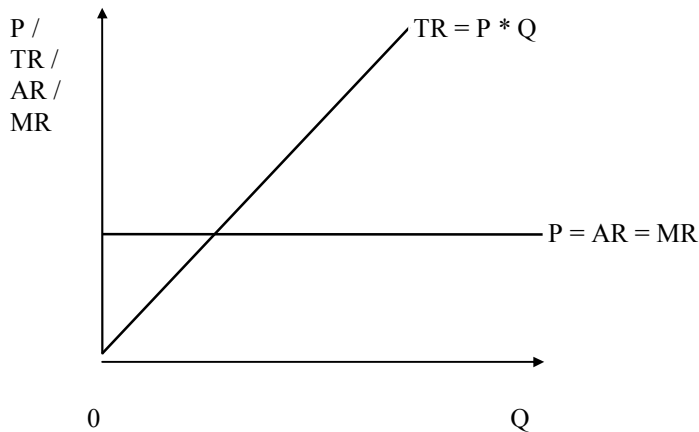
$$MR = \Delta(TR)/\Delta Q = \Delta(P * Q) / \Delta Q = P = \bar{P}$$

ή για απειροστικώς μικρές μεταβολές

$$MR = d(TR)/dQ = d(P * Q) / dQ = P = \bar{P},$$

και επομένως, η καμπύλη οριακού εσόδου της επιχείρησης θα συμπίπτει με την καμπύλη ζήτησης για τον προϊόν της και την καμπύλη μέσου εσόδου της.

Τα παραπάνω αποτυπώνονται στο διάγραμμα 6.1, στον κάθετο άξονα του οποίου μετράμε την τιμή (= μέσο = οριακό έσοδο) και το συνολικό έσοδο και στον οριζόντιο την ποσότητα (προσφερόμενη και ζητούμενη) του προϊόντος.

Διάγραμμα 6.1.

6.2.3. Ισορροπία και κέρδος της επιχείρησης στην τελείως ανταγωνιστική αγορά στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής

Στη μέχρι εδώ ανάλυσή μας, έχουμε θεωρήσει πως σκοπός του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών κερδών του.

Όπου κέρδος (το *οικονομικό* κέρδος) ίσον συνολικό έσοδο μείον συνολικό κόστος· βλ. και κεφάλαιο 5.

Συμβολικά:

$$\Pi = TR - TC$$

όπου Π είναι το (οικονομικό) κέρδος, TC το συνολικό (βραχυχρόνιο ή μακροχρόνιο) κόστος παραγωγής.

Στην περίπτωση που μια επιχείρηση δεν μπορεί να πετύχει κέρδη, σκοπός της καθίσταται η ελαχιστοποίηση των ζημιών.

“Συνήθως ο όρος “μεγιστοποίηση του κέρδους” καλύπτει και τις δυο περιπτώσεις, γιατί η ζημιά θεωρείται αρνητικό κέρδος” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 107).

Επιδίωξη της ανάλυσής μας είναι να δούμε τι κέρδος (ή ζημιά) θα αποκομίσει (ή θα επωμιστεί) μια επιχείρηση που λειτουργεί υπό καθεστώς πλήρως ανταγωνιστικής αγοράς σε διάφορα επίπεδα παραγωγής.

Η προσέγγιση στο ερώτημα των κερδών (ή ζημιών) μπορεί να γίνει με δυο διαφορετικούς τρόπους.

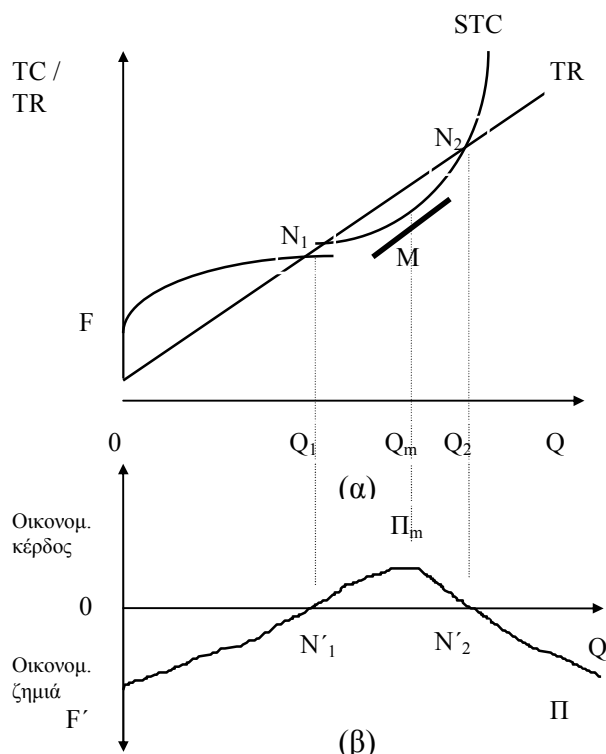
Ο πρώτος, και πιο προφανής, είναι η σύγκριση συνολικού εσόδου και συνολικού κόστους παραγωγής, στη βάση του πιο πάνω ορισμού του κέρδους.

Ο δεύτερος είναι η σύγκριση οριακού εσόδου και οριακού κόστους παραγωγής.

Θα ξεκινήσουμε κάνοντας μια συνοπτική παρουσίαση του πρώτου τρόπου (στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής) για την κατανόηση της ισοδυναμίας των δυο τρόπων. Στη συνέχεια, ωστόσο, της ανάλυσής μας θα αρκεστούμε στο δεύτερο τρόπο.

α. Σύγκριση συνολικών εσόδων και (βραχυχρόνιου) συνολικού κόστους:

Θα την εξετάσουμε στη βάση των δεδομένων του επόμενου διαγράμματος 6.2.

Διάγραμμα 6.2.

Στο (α) τμήμα του διαγράμματος αποτυπώνουμε τις υποθετικές καμπύλες βραχυχρόνιου συνολικού κόστους και συνολικού εσόδου (τα μεγέθη των οποίων μετρούνται στον κάθετο άξονα) μιας επιχείρησης. Η καμπύλη STC έχει θετική τομή με τον κάθετο άξονα στο σημείο F, υποδηλώνοντάς μας συνολικό σταθερό κόστος ίσο με OF για κάθε επίπεδο παραγωγής (οριζόντιος άξονας)· βραχυχρόνια περίοδος παραγωγής.

Στο (β) τμήμα του διαγράμματος αποτυπώνουμε τη διαφορά συνολικών εσόδων και συνολικού κόστους παραγωγής (κάθετος άξονας) για κάθε επίπεδο παραγωγής (οριζόντιος άξονας), δηλαδή τις διακυμάνσεις του κέρδους της επιχείρησης (καμπύλη Π).

Στη βάση των, υποθετικών, δεδομένων του διαγράμματός μας μπορούμε να εξετάσουμε βάσει ποιων κριτηρίων θα αποφασίσει για την παραγωγική της λειτουργία μια επιχείρηση σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού.

Για παραγωγή ίση με το μηδέν η επιχείρηση έχει οικονομική ζημιά. Η ζημιά αυτή ισούται με OF' ($= OF$ = συνολικό σταθερό κόστος παραγωγής).

Για παραγωγή μεγαλύτερη του μηδενός, όπως δείχνει η επιφάνεια OFN_1 ($= OFN'_1$) η ζημιά βαίνει μειούμενη μέχρι του σημείου N_1 (N'_1), σε επίπεδο παραγωγής Q_1 , όπου και μηδενίζεται ($TR = STC$, σημείο τομής των δυο καμπυλών).

Πέρα από το σημείο N_1 (N'_1) η υποθετική επιχείρησή μας, πραγματοποιεί κέρδη αυξάνοντας την παραγωγή της ($TR > STC$), μέχρι το σημείο N_2 (N'_2), σε

επίπεδο παραγωγής Q_2 , όπου τα κέρδη, επίσης, μηδενίζονται ($TR = STC$, σημείο τομής των δυο καμπυλών).

Τα σημεία N_1 και N_2 όπου το συνολικό έσοδο ισούται με το συνολικό κόστος ονομάζονται *νεκρά σημεία*. Τα σημεία αυτά αντιστοιχούν σε επίπεδα παραγωγής όπου το οικονομικό κέρδος είναι ίσο με μηδέν. Η επιχείρηση πραγματοποιεί στα σημεία αυτά μόνο κανονικό κέρδος· βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 5.

Για παραγωγή μεγαλύτερη από Q_2 , δηλαδή πέρα από το σημείο N_2 (N'_2), η επιχείρηση πραγματοποιεί αυξανόμενη ζημιά ($STC > TR$).

Επομένως, η κερδοφόρος για την επιχείρηση περιοχή παραγωγής δε βρίσκεται σε περιοχές παραγωγής προ του σημείου N_1 και μετά το σημείο N_2 , όπου $STC > TR$. Η κερδοφόρος περιοχή της παραγωγής για την επιχείρηση βρίσκεται ανάμεσα στα δυο νεκρά σημεία N_1 και N_2 όπου $TR > STC$.

Εντός αυτής της κερδοφόρου περιοχής βρίσκεται και το σημείο ισορροπίας της επιχείρησης, ως το σημείο μεγιστοποίησης των κερδών της: $\max (TR - STC) = \Pi_m$. Μέγιστα κέρδη πραγματοποιούνται στο σημείο M (Π_m), σε επίπεδο παραγωγής Q_m , όπου η κατακόρυφη απόσταση μεταξύ καμπύλης συνολικών εσόδων και καμπύλης βραχυχρόνιου συνολικού κόστους είναι η μέγιστη δυνατή.

β. Σύγκριση οριακών εσόδων και (βραχυχρόνιου) οριακού κόστους:

Εφόσον το σημείο M είναι σημείο μεγιστοποίησης των κερδών, στο σημείο αυτό:

$$d\Pi/dQ = d(TR)/dQ - d(STC)/dQ = 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow d(TR)/dQ = d(STC)/dQ \Rightarrow$$

$\Rightarrow MR = SMC$ ήτοι, η κλίση της καμπύλης συνολικού εσόδου είναι ίση με την κλίση της καμπύλης βραχυχρόνιου συνολικού κόστους στο σημείο μεγιστοποίησης των κερδών.

Επομένως, στο επίπεδο παραγωγής που μεγιστοποιούνται τα κέρδη της επιχείρησης το οριακό έσοδο της είναι ίσο προς το βραχυχρόνιο οριακό κόστος. Επειδή όμως στον τέλει ανταγωνισμό $MR = P = AR$ έπεται ότι στο σημείο ισορροπίας και το βραχυχρόνιο οριακό κόστος είναι ίσο με την τιμή και το μέσο έσοδο, δηλαδή:

$$MR = SMC = P = AR.$$

Για να μεγιστοποιούνται, ωστόσο, τα κέρδη (στο σημείο M) θα πρέπει να ισχύει και ότι:

$$d^2\Pi/dQ^2 < 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow d^2(TR)/dQ^2 - d^2(STC)/dQ^2 < 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow d(MR)/dQ - d(SMC)/dQ < 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow d(MR)/dQ < d(SMC)/dQ.$$

Και εφόσον η κλίση της καμπύλης οριακού εσόδου ισούται με το μηδέν, $d(MR)/dQ = 0$, και άρα $d(SMC)/dQ > 0$, έπεται ότι στο σημείο ισορροπίας η καμπύλη βραχυχρόνιου οριακού κόστους πρέπει να ανέρχεται ή η καμπύλη βραχυχρόνιου οριακού κόστους να τέμνει από τα κάτω την καμπύλη του οριακού εσόδου.

Λαμβάνοντας υπόψη μας τα παραπάνω και τα δεδομένα του (β) τμήματος του διαγράμματος 6.2, μπορούμε να αντιληφθούμε και ότι στα αριστερά του μέγιστου κέρδους (Π_m) το οριακό κέρδος είναι θετικό ($MR > SMC$), ενώ στα δεξιά του καθίσταται αρνητικό ($MR < SMC$), όπως απαιτείται για να έχουμε μέγιστο κέρδος στο σημείο Π .

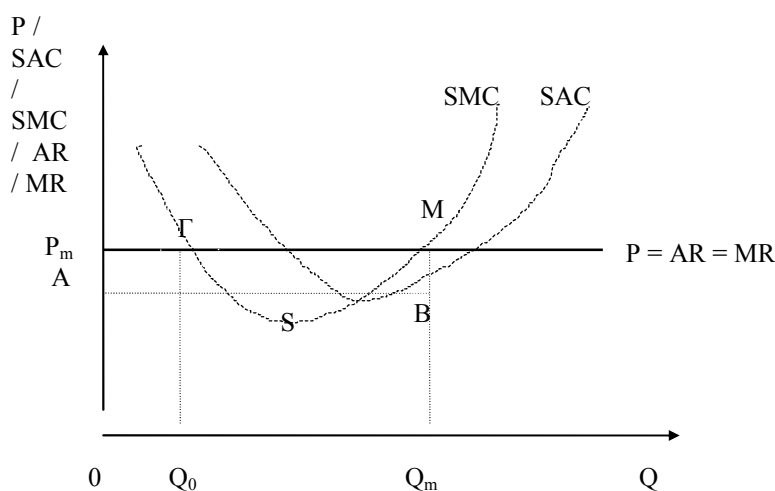
Τα παραπάνω αποτυπώνονται γραφικά στο διάγραμμα 6.3.

Στον κάθετο άξονα του διαγράμματος μετράμε τιμές και μέσα και οριακά μεγέθη εσόδων και βραχυχρόνιου κόστους και, βέβαια, στον οριζόντιο ποσότητες (ζητούμενες και προσφερόμενες) συνολικού προϊόντος.

Στη βάση όσων πιο πριν αναλύσαμε, η υποθετική επιχείρηση των διαγραμματικών μας δεδομένων εμφανίζει, για τη δεδομένη τιμή P_m , μέγιστο κέρδος στο σημείο (ισορροπίας) M , όπου η καμπύλη SMC τέμνει από τα κάτω την καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της επιχείρησης, που αντιστοιχεί σε επίπεδο παραγωγής Q_m .

Το κέρδος αυτό είναι ίσο με το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $ABMP_m$.

Γιατί: Το συνολικό έσοδο για τιμή P_m και ποσότητα Q_m δίνεται από το γινόμενο $0P_m * 0Q_m = \text{εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου } P_m0Q_mM$. Το συνολικό βραχυχρόνιο κόστος δίνεται από το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $A0Q_mB$, εφόσον το συνολικό βραχυχρόνιο κόστος είναι ίσο με το γινόμενο του βραχυχρόνιου μέσου κόστους (BQ_m --κάθετος από καμπύλη SAC στο ύψος παραγωγής Q_m) επί την αντιστοιχούσα σ' αυτό ποσότητα συνολικού προϊόντος ($0Q_m$), όπως από το προηγούμενο κεφάλαιο γνωρίζουμε. Το κέρδος δεν είναι παρά η διαφορά του πρώτου μείον το δεύτερο παραλληλόγραμμο. Η εξήγηση αυτή να ληφθεί υπόψη για τη συνέχεια της ανάλυσης πάνω και στις άλλες μορφές αγοράς.

Διάγραμμα 6.3.

Πέρα από το σημείο M , ή για ποσότητα συνολικού προϊόντος μεγαλύτερη από Q_m , το βραχυχρόνιο οριακό κόστος υπερβαίνει το οριακό έσοδο. Κατά συνέπεια μια αύξηση της ποσότητας του συνολικού προϊόντος θα προκαλέσει μείωση του κέρδους αφού το πρόσθετο βραχυχρόνιο κόστος θα υπερβαίνει το πρόσθετο έσοδο.

Πριν από το σημείο M , ή για ποσότητα συνολικού προϊόντος μικρότερη από Q_m , το οριακό έσοδο υπερβαίνει το βραχυχρόνιο οριακό κόστος. Κατά συνέπεια μια αύξηση της ποσότητας του συνολικού προϊόντος θα προκαλέσει αύξηση του κέρδους αφού το πρόσθετο έσοδο θα υπερβαίνει το πρόσθετο βραχυχρόνιο κόστος.

Πώς μπορούμε, όμως, να εξηγήσουμε γιατί το σημείο ισορροπίας για την επιχείρησή μας είναι το σημείο M και δεν είναι το σημείο Γ , όπου επίσης $MR = SMC$;

Η εξήγηση βρίσκεται σε ό,τι έχουμε ήδη αναφέρει, δηλαδή στη σημασία της δεύτερης συνθήκης για μέγιστο κέρδος στο σημείο M . Στο σημείο Γ η καμπύλη SMC δεν ανέρχεται αλλά κατέρχεται, ή η καμπύλη SMC τέμνει την καμπύλη MR όχι από κάτω αλλά από πάνω. Αυτό σημαίνει ότι η επιχείρηση μπορεί να αυξήσει το κέρδος της είτε μειώνοντας είτε αυξάνοντας την παραγωγή της, πριν ή πέρα, αντίστοιχα, από το επίπεδο Q_0 (που αντιστοιχεί στο σημείο Γ). Έτσι, αυξάνοντας την παραγωγή της θα προσθέσει περισσότερα στο συνολικό έσοδο απ' ό,τι στο βραχυχρόνιο συνολικό

κόστος εφόσον για παραγωγή μεγαλύτερη από Q_0 $MR > SMC$. Επίσης, μειώνοντας την παραγωγή της θα προκαλέσει μεγαλύτερη μείωση του βραχυχρόνιου συνολικού κόστους έναντι της μείωσης του συνολικού εσόδου, καθώς για παραγωγή μικρότερη από Q_0 $SMC > MR$.

6.2.4. Αν $P = MR \leq SAC$ τι θα κάνει η επιχείρηση του τέλει ανταγωνισμού στη βραχυχρόνια περίοδο;

Στην ανάλυση που προηγήθηκε υποθέσαμε ότι η επιχείρηση των δεδομένων του διαγράμματος 6.3 πραγματοποιεί, σε ισορροπία (οικονομικό) κέρδος. Υποθέσαμε, δηλαδή, ότι η τιμή στην (τελείως ανταγωνιστική) αγορά διαμορφώνεται σε ένα τέτοιο (δεδομένο) ύψος έτσι που να είναι μεγαλύτερη του βραχυχρόνιου μέσου κόστους της επιχείρησης που λειτουργεί στα πλαίσια αυτής της αγοράς. Μια επιχείρηση, λοιπόν, πραγματοποιεί σε ισορροπία κέρδη όταν

$$MR = P > SAC.$$

Αν η τιμή στην (τελείως ανταγωνιστική) αγορά διαμορφώνεται σε ένα τέτοιο (δεδομένο) ύψος έτσι που να ισούται ή να υπολείπεται του βραχυχρόνιου μέσου κόστους μιας επιχείρησης που λειτουργεί στα πλαίσια αυτής της αγοράς, τότε δε θα εμφανίζεται το (οικονομικό) κέρδος, που πιο πριν υποθέσαμε.

Στην περίπτωση αυτή μπορούν να προκύψουν δυο βασικά ενδεχόμενα.

Ενδεχόμενο πρώτο: Η επιχείρηση δεν έχει μεν οικονομικά κέρδη, αλλά αποκομίζει τα λεγόμενα κανονικά κέρδη· βλ. κεφάλαιο 5. Κανονικά κέρδη έχουμε όταν το οικονομικό κέρδος είναι ίσο με το μηδέν, ήτοι όταν σε ισορροπία

$$MR = P = SAC.$$

Ενδεχόμενο δεύτερο: Η επιχείρηση πραγματοποιεί ζημιές. Η επιχείρηση πραγματοποιεί ζημιές όταν σε ισορροπία

$$MR = P < SAC.$$

Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει και ότι θα πρέπει υποχρεωτικά να διακόψει τη λειτουργία της, σε όρους βραχυχρόνιας περιόδου παραγωγής. Το αν θα τη διακόψει ή όχι θα εξαρτηθεί από το ύψος της τιμής εν σχέσει προς το μέσο μεταβλητό της κόστος. Έτσι, αν σε ισορροπία

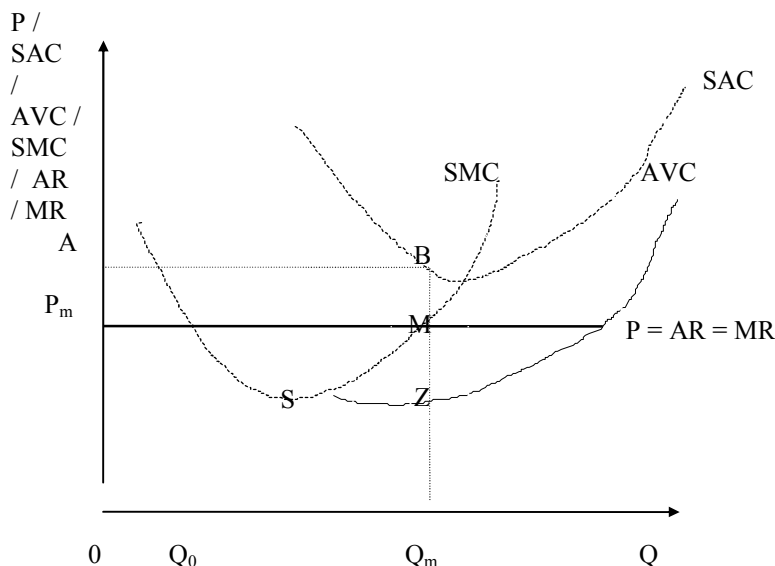
$$MR = P > AVC$$

η επιχείρηση θα συνεχίσει τη λειτουργία της, καθόσον καλύπτει το σταθερό της κόστος και μέρος του μεταβλητού. Ή, όταν η επιχείρηση μπορεί παράγει με ζημιά μικρότερη από το σταθερό κόστος έχει συμφέρον να διατηρηθεί σε λειτουργία.

Την περίπτωση αυτή μπορούμε να αναλύσουμε με τη βοήθεια του επόμενου διαγράμματος 6.4, που αποτελεί μια τροποποίηση του διαγράμματος 6.3 και, στο οποίο μετράμε, πλέον, στον κάθετο άξονα και το μέσο μεταβλητό κόστος.

Τα δεδομένα του διαγράμματός μας υποδεικνύουν ότι για το βραχυχρόνιο μέσο κόστος της επιχείρησης η δεδομένη τιμή P_m οδηγεί την επιχείρηση σε παραγωγή Q_m με ζημιές που ισούνται με το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου P_mMBA , καθώς το μέσο κόστος της ποσότητας ισορροπίας είναι μεγαλύτερο της τιμής πώλησης κατά MB . Εντούτοις, η επιχείρηση βρίσκεται σε ισορροπία στο σημείο M γιατί στις δεδομένες συνθήκες, που έχουμε υποθέσει, η θέση αυτή είναι η καλύτερη δυνατή. Δεδομένης της ανάλυσης που προηγήθηκε (ισορροπία εκεί όπου $MR = SMC$, με αρχόμενη καμπύλη SMC) αντιλαμβανόμαστε ότι η ζημιά P_mMBA που πραγματοποιεί η επιχείρηση είναι η ελάχιστη δυνατή, εφόσον οποιαδήποτε αύξηση ή μείωση της παραγόμενης Q_m θα επιφέρει αύξηση της ζημιάς. Επιπλέον, η επιχείρηση των

φανταστικών δεδομένων του διαγράμματός μας, παρόλο που πραγματοποιεί ζημιές, έχει συμφέρον να παραμείνει σε λειτουργία παράγοντας Q_m ποσότητα συνολικού προϊόντος, στη δεδομένη τιμή της αγοράς, γιατί η ζημιά την οποία θα επωμιστεί αν παύσει να λειτουργεί θα είναι ίση με ολόκληρο το σταθερό κόστος $ZB * 0Q_m$. Αντίθετα, παραμένοντας σε λειτουργία καλύπτει πλήρως το μεταβλητό της κόστος $Q_m Z * 0Q_m +$ μέρος του σταθερού της κόστος ίσο προς $ZM * 0Q_m$.

Διάγραμμα 6.4.

Αν, όμως, συνέβαινε η τιμή να είναι τέτοια που, σε ισορροπία, να ισούται με το ελάχιστο μέσο μεταβλητό κόστος, δηλαδή αν

$$MR = P = AVC$$

(σημείο S του διαγράμματος, όπου $SMC = \min AVC$ --βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 5), ήτοι, αν η καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει η επιχείρηση ήταν εφαπτομένη της καμπύλης AVC, η επιχείρηση καλύπτοντας ακριβώς το μεταβλητό της κόστος και έχοντας ζημιά ίση προς το σταθερό κόστος θα βρισκόταν στο μεταίχμιο της συνέχισης ή παύσης της λειτουργίας της. Η απόφαση υπέρ της συνέχισης ή της παύσης λειτουργίας της επιχείρησης θα εξαρτηθεί (οπωσδήποτε) από τις προσδοκίες της επιχείρησης.¹⁶¹

Αν τέλος, η τιμή είναι, σε ισορροπία, μικρότερη από το μέσο μεταβλητό κόστος της επιχείρησης, δηλαδή αν

¹⁶¹ "Ποιον εκ των δύο τούτων εναλλακτικών τρόπων δράσεως θα ακολουθήση η επιχείρησις, εξαρτάται εκ των προσδοκιών αυτής αναφορικώς προς την πιθανήν μακροχρόνιον ανάπτυξιν του κλάδου και αυτής της ιδίας. Γενικώς δύναται να υποστηριχθή, ότι υπό τας ανωτέρω συνθήκας η επιχείρησις θα είχε συμφέρον να συνεχίσει την λειτουργίαν της δια ποικίλους λόγους. Οι σπουδαιότεροι τούτων είναι: (α) η διατήρησις της αξίας των περιουσιακών στοιχείων εις υψηλότερον επίπεδον, (β) η συγκράτησις του απασχολουμένου υπ' αυτής εργατικού δυναμικού. Τούτο είναι σημαντικόν, ιδία οσάκις η αποκτωμένη εις την επιχείρησιν εμπειρία αποτελεί ουσιώδη προσδιοριστικόν παράγοντα της παραγωγικότητος της εργασίας, δοθέντος ότι το μετακινούμενον εις άλλας επιχειρήσεις του αυτού κλάδου ή εις άλλους κλάδους εργατικών δυναμικών είναι λίαν δυσχερές να πεισθή όπως επανέλθῃ εις την επιχείρησιν, (γ) το γόητρον της επιχειρήσεως βλάπτεται εις πολύ μικρότερον βαθμόν δια της διατηρήσεώς της εν λειτουργία, έστω και επί ζημιά, εν συγκρίσει προς την ολοσχερή παύσιν λειτουργίας αυτής" (Παυλόπουλος 1980-β: 41-2).

$$MR = P < AVC$$

η επιχείρηση θα σταματήσει τη λειτουργία της (βραχυχρόνια).¹⁶²

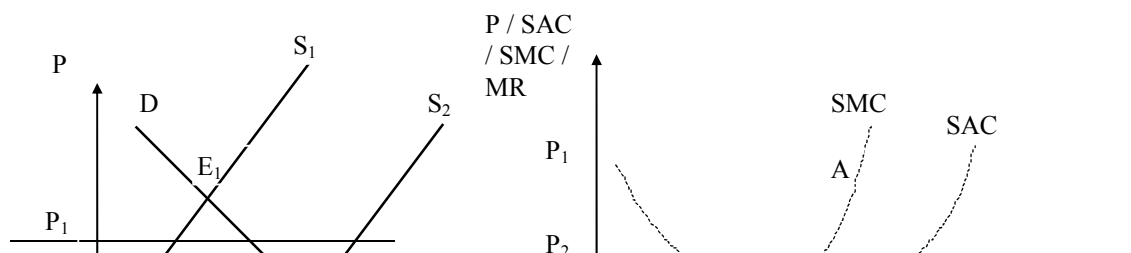
6.2.5. Η ισορροπία της επιχείρησης του τέλει ανταγωνισμού στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής

Αναφέραμε πιο πριν πως προϋπόθεση του πρώτου βασικού χαρακτηριστικού της τέλει ανταγωνιστικής αγοράς (πολλοί πωλητές) είναι η ελευθερία “εισόδου” (και “εξόδου”) επιχειρήσεων στην (και από) την παραγωγή ενός προϊόντος.

Εξετάζοντας τη μακροχρόνια επιχειρηματική συμπεριφορά της επιχείρησης στις συνθήκες της τέλει ανταγωνιστικής αγοράς, εξετάζουμε ακριβώς τις οικονομικές συνέπειες της παραπάνω προϋπόθεσης: ελευθερίας “εισόδου” (και “εξόδου”).

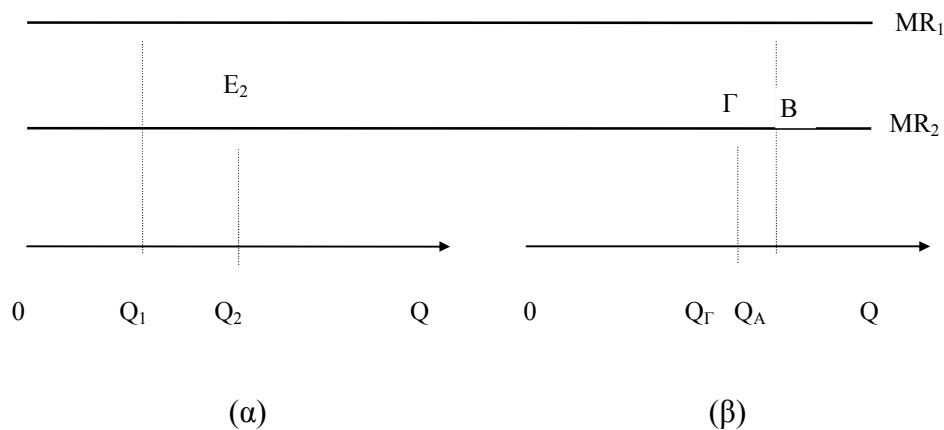
Ας υποθέσουμε ότι η κατάσταση στην (ανταγωνιστική) αγορά ενός προϊόντος είναι αυτή που περιγράφεται από το τμήμα (α) του επόμενου διαγράμματος 6.5, ενώ η κατάσταση σε μια τυχούσα (ατομική) αντιπροσωπευτική επιχείρηση του κλάδου (παραγωγής του προϊόντος) είναι αυτή που περιγράφεται από το τμήμα (β) του ίδιου διαγράμματος.

Έστω, λοιπόν, ότι οι καμπύλες προσφοράς και ζήτησης στην (ανταγωνιστική) αγορά ενός προϊόντος περιγράφονται από τις καμπύλες S_1 και D , αντίστοιχα, του (α) τμήματος του διαγράμματος, και, επομένως, ότι η τιμή και η ποσότητα ισορροπίας που διαμορφώνονται αρχικά στην αγορά είναι P_1 και Q_1 , αντίστοιχα: σημείο ισορροπίας του κλάδου το E_1 . Στη δεδομένη αυτή κλαδική τιμή ισορροπίας, η αντιπροσωπευτική επιχείρηση του κλάδου που έχει, καθ’ υπόθεση, καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου και οριακού κόστους όπως αυτές που περιγράφονται από τις καμπύλες SAC και SMC , αντίστοιχα, του (β) τμήματος του διαγράμματος, προσφέρει ποσότητα Q_A και πραγματοποιεί (οικονομικό) κέρδος ίσο με $AB \cdot OQ_A$: σημείο ισορροπίας της ατομικής επιχείρησης το A , όπου $P_1 = MR_1 = SMC > SAC$.

¹⁶² Εφόσον η σχέση μεταξύ παραγόμενης ποσότητας και τιμής αποτελεί την καμπύλη προσφοράς της επιχείρησης, έπεται και πως η καμπύλη προσφοράς της επιχείρησης συνδέεται προς το κόστος παραγωγής συμπίπτουσα προς το τμήμα της καμπύλης του [βραχυχρόνιου] οριακού κόστους, το οποίον κείται άνω της καμπύλης του μέσου μεταβλητού κόστους αυτής. Είναι απαραίτητο να τονισθεί το τελευταίον τούτο σημείον διότι... όταν $P \leq AVC$ δεν είναι δυνατόν να προβλεφθή η συμπεριφορά της επιχείρησης. Η ύπαρξις ή μη καμπύλης προσφοράς δια τιμής χαμηλοτέρας του ελαχίστου μέσου μεταβλητού κόστους εξαρτάται εκ των μακροχρονίων προσδοκιών της επιχείρησης. Δια τούτο η καμπύλη προσφοράς των αγαθών ορίζεται γενικώς ως έχουσα καθ’ όλον αυτής το μήκος θετικήν κλίσιν.

”Εάν είναι γνωστά αι καμπύλαι οριακού κόστους όλων των επιχειρήσεων κλάδου τινός λειτουργούντος υπό ανταγωνιστικής συνθήκας, είναι δυνατόν να κατασκευασθή η καμπύλη προσφοράς του κλάδου δι’ οριζοντίου αθροίσεως τούτων” (Παυλόπουλος 1980-β: 50). Βλ. σχετικά και κεφάλαιο 3.

Διάγραμμα 6.5.

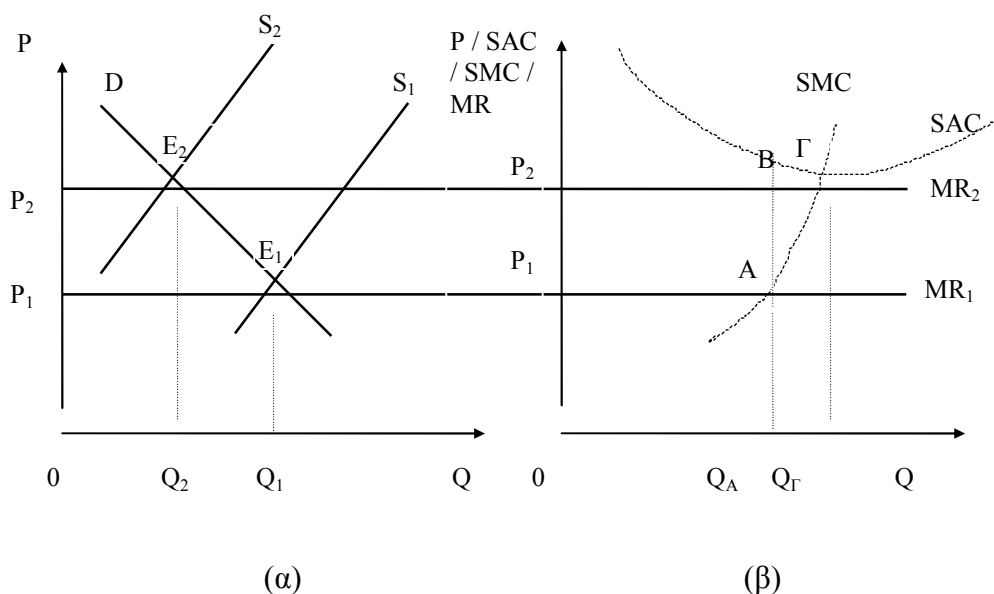
Υποθέτουμε, επίσης, ότι το ίδιο κερδοφόρο είναι, στη δεδομένη τιμή, η παραγωγή για κάθε μια από τις επιχειρήσεις του κλάδου.

Η κατάσταση αυτή οικονομικής κερδοφορίας, εντούτοις, δεν μπορεί να διατηρηθεί επί μακρό χρονικό διάστημα· μακροχρόνια. Και δεν μπορεί να διατηρηθεί γιατί η ύπαρξη (οικονομικού) κέρδους αποτελεί αφενός κίνητρο για επιχειρήσεις άλλων κλάδων που εμφανίζουν μικρότερα (οικονομικά) κέρδη να στραφούν προς την παραγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος και αφετέρου αποτελεί κίνητρο για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων παραγωγής του συγκεκριμένου προϊόντος. Σε κάθε περίπτωση το αποτέλεσμα, της εμφάνισης (οικονομικού) κέρδους, θα είναι η αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων του, υπό εξέταση, κλάδου, που σημαίνει αύξηση της προσφοράς του συγκεκριμένου προϊόντος, ήτοι μετατόπιση προς τα δεξιά της καμπύλης προσφοράς του κλάδου και, για δεδομένη την αγοραία καμπύλη ζήτησης, μείωση της τιμής. Η διαδικασία αυτή (αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων του κλάδου - αύξηση της προσφερόμενης από τον κλάδο ποσότητας προϊόντος - μείωση της τιμής) θα συνεχιστεί μέχρις ότου εξαφανιστούν τα (οικονομικά) κέρδη, οπότε παύει και η ισχύς του κίνητρου “εισόδου” νέων επιχειρήσεων στον κλάδο.

Στα δεδομένα του (α) τμήματος του διαγράμματός μας, τα παραπάνω εκφράζονται με μια προς τα δεξιά μετατόπιση της αγοραίας καμπύλης προσφοράς, από τη θέση S_1 στη θέση S_2 , με επακόλουθο, δεδομένης σταθερής της καμπύλης ζήτησης D , την πτώση της τιμής ισορροπίας της αγοράς από P_1 σε ($>$) P_2 και την αύξηση της ποσότητας ισορροπίας της αγοράς από Q_1 σε ($<$) Q_2 · νέο σημείο (τελικής) ισορροπίας του κλάδου το E_2 . Η δεδομένη τιμή, για την κάθε ατομική - αντιπροσωπευτική επιχείρηση του κλάδου (όπως είναι η τυχούσα επιχείρηση του --β-- τμήματος του διαγράμματός μας), ισούται, πλέον, με το βραχυχρόνιο μέσο κόστος της επιχείρησης, έτσι το (οικονομικό) κέρδος είναι μηδέν (η επιχείρηση αποκομίζει μόνο τα λεγόμενα κανονικά κέρδη), ενώ η παραγωγή της επιχείρησης έχει μειωθεί από Q_A σε ($>$) Q_Γ (αύξηση της προσφοράς του κλάδου λόγω αύξησης του αριθμού των επιχειρήσεων αλλά και μείωση της παραγόμενης από την κάθε επιχείρηση ποσότητας προϊόντος)· νέο σημείο (τελικής) ισορροπίας της ατομικής επιχείρησης το Γ , όπου $P_2 = MR_2 = SMC = SAC$.¹⁶³

¹⁶³ “Αξίζει να τονίσουμε, ότι στην παραπάνω ανάλυση υποθέσαμε πως το κόστος παραγωγής παρέμεινε αμετάβλητο. Αν υποθεθεί, ότι με την είσοδο νέων επιχειρήσεων στον κλάδο αυξάνεται και η ζήτηση των παραγωγικών συντελεστών που απασχολούνται στην παραγωγή του προϊόντος και, επομένως, αυξάνεται η τιμή τους, τότε το κόστος παραγωγής θα αυξηθεί. Αυτό σημαίνει ότι οι καμπύλες κόστους θα

Η προηγηθείσα ανάλυσή μας ισχύει κατ' αναλογία και στην περίπτωση που οι επιχειρήσεις του κλάδου εμφανίζουν ζημιά. Επιχειρήσεις με ζημιά δεν επιβιώνουν μακροχρόνια. Κάποιες από τις ζημιολγόνες επιχειρήσεις θα διακόψουν οριστικά την παραγωγή τους και κάποιες άλλες θα προσανατολιστούν προς άλλους παραγωγικούς κλάδους που υπόσχονται κέρδη. Σε κάθε περίπτωση η "έξοδος" επιχειρήσεων από τον κλάδο θα έχει ως αποτέλεσμα την προς τα αριστερά μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς του κλάδου και συνακόλουθα, με δεδομένη την αγοραία καμπύλη ζήτησης, τη μείωση της ποσότητας ισορροπίας και την αύξηση της τιμής ισορροπίας της (ανταγωνιστικής) αγοράς. Η αύξηση της τιμής θα έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την αντίστοιχη μείωση της ζημιάς. Η διαδικασία "έξοδου" - αύξησης της τιμής θα συνεχιστεί μέχρι που η ζημιά να μηδενιστεί.

Διάγραμμα 6.6.

Τα παραπάνω αποτυπώνονται στα τμήματα (α) + (β) του διαγράμματος 6.6, που αποτελούν τροποποιημένη παραλλαγή των αντίστοιχων τμημάτων του προηγούμενου διαγράμματος.

Όπως βλέπουμε στο (α) τμήμα του διαγράμματος, στην αρχική θέση ισορροπίας της αγοράς η τιμή ισούται με P₁ και η ποσότητα με Q₁ (σημείο ισορροπίας E₁, όπου η καμπύλη προσφοράς της αγοράς S₁ τέμνει την καμπύλη ζήτησης της αγοράς D) και στην τελική (σημείο ισορροπίας E₂, όπου η μετατοπισμένη προς τα αριστερά καμπύλη προσφοράς της αγοράς, S₂, τέμνει την, αμετατόπιστη, καμπύλη ζήτησης της αγοράς, D) η αγοραία τιμή γίνεται P₂ (> P₁) και η ποσότητα Q₂ (< Q₁). Για την τυχούσα (ατομική) αντιπροσωπευτική επιχείρηση του κλάδου, όπως βλέπουμε στο (β) τμήμα του ίδιου διαγράμματος, η αρχική θέση ισορροπίας δίνεται από το σημείο A (όπου P₁ = MR₁ = SMC < SAC) στο οποίο η επιχείρηση, στη δεδομένη τιμή ισορροπίας της αγοράς, παράγοντας ποσότητα προϊόντος Q_A εμφανίζει ζημιά ίση με AB * 0Q_A, ενώ η τελική θέση ισορροπίας δίνεται από το σημείο Γ (όπου P₂ = MR₂ = SMC = SAC) στο οποίο η επιχείρηση, στη δεδομένη τελική τιμή ισορροπίας της αγοράς, παράγοντας ποσότητα προϊόντος Q_Γ (> Q_A) έχει μηδενική ζημιά, αλλά και μηδενικό (οικονομικό) κέρδος.

μετατοπίζονται προς τα πάνω και η πτώση και τελικά εξαφάνιση του κέρδους θα είναι ταχύτερη” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 114-15).

Στη βάση της μέχρι εδώ ανάλυσης μας μπορούμε, επομένως, να αντιληφθούμε ότι στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής η επιχείρηση που λειτουργεί υπό καθεστώς πλήρως ανταγωνιστικής αγοράς βρίσκεται σε ισορροπία όταν το (οικονομικό) κέρδος της $= 0 = \text{ζημιά}$, ήτοι όταν εμφανίζει μόνο το λεγόμενο κανονικό κέρδος, δηλαδή όταν

$$P = MR = SMC = SAC$$

Γνωρίζουμε, ωστόσο, από την ανάλυση μας στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι όταν $SMC = SAC$, το βραχυχρόνιο μέσο κόστος ελαχιστοποιείται.

Συνεπώς, στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής η επιχείρηση που λειτουργεί υπό καθεστώς πλήρως ανταγωνιστικής αγοράς βρίσκεται σε ισορροπία στο σημείο ελαχιστοποίησης του βραχυχρόνιου μέσου κόστους της.

“Είναι πρόδηλον ότι το σημείον ελαχίστου [βραχυχρόνιου] μέσου κόστους, εις το οποίον επιτυγχάνεται ισορροπία της επιχειρήσεως [στη μακροχρόνια περίοδο], συμπίπτει με το σημείο ελαχίστου μακροχρόνιου μέσου κόστους. Αν δεν συνέβαινε τούτο, θα υπήρχε η δυνατότης πραγματοποίησεως οικονομικού κέρδους --υπό συνθήκας οικονομικών κλίμακας-- δι’ αυξήσεως ή μειώσεως του μεγέθους της παραγωγικής δυναμικότητας της επιχειρήσεως” (Παυλόπουλος 1980-β: 58).

Η: “στον πλήρη ανταγωνισμό, επειδή η καμπύλη ζητήσεως που αντιμετωπίζει η ατομική επιχείρηση είναι παράλληλη προς τον άξονα των ποσοτήτων, εφάπτεται στην καμπύλη [μακροχρόνιου] μέσου κόστους στο ελάχιστο σημείο της” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 144-5).

Γνωρίζοντας, επίσης από το προηγούμενο κεφάλαιο, ότι στο σημείο ελαχιστοποίησης του μακροχρόνιου μέσου κόστους ισχύει

$$LAC = SAC = LMC = SMC,$$

συνάγουμε ότι στο σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας της επιχείρησης που λειτουργεί σε συνθήκες τέλει ανταγωνιστικής αγοράς θα ισχύει η σχέση

$$LAC = SAC = LMC = SMC = P.^{164}$$

Αν στη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής σε ισορροπία

$$P < LAC$$

η επιχείρηση εμφανίζει ζημιά και θα διακόψει τη λειτουργία της στον κλάδο.¹⁶⁵

Σημειώνουμε και ότι: Από την άποψη των παραπάνω, ήτοι του γεγονότος πως σε συνθήκες τέλει ανταγωνιστικής αγοράς σε μακροχρόνια ισορροπία το κόστος παραγωγής είναι το ελάχιστο, η τέλεια ανταγωνιστική αγορά θεωρείται ως η πλέον επιθυμητή από κοινωνικο-οικονομική άποψη μορφή αγοράς, δεδομένου ότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κάτι ανάλογο δεν εμφανίζεται στις άλλες μορφές οργάνωσης της αγοράς.

6.3. Το μονοπώλιο

6.3.1. Τα χαρακτηριστικά και οι συνθήκες ύπαρξης του μονοπωλίου

¹⁶⁴ Για περισσότερα βλ. Παυλόπουλος 1980-β: 56-63.

¹⁶⁵ Έτσι: “Μακροχρόνια, η καμπύλη προσφοράς της επιχείρησης είναι το τμήμα της καμπύλης LMC που βρίσκεται πάνω από την καμπύλη LAC” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 338).

Αναφέραμε προηγουμένως πως το βασικό χαρακτηριστικό του μονοπωλίου είναι η ύπαρξη ενός μόνο πωλητή. Δηλαδή, ο κλάδος παραγωγής ενός συγκεκριμένου προϊόντος ταυτίζεται με μια και μόνη επιχείρηση.¹⁶⁶

Η ύπαρξη ενός και μόνο πωλητή έχει ουσιαστική οικονομική σημασία αν το παραγόμενο υπ' αυτού προϊόν δεν έχει στενά υποκατάστατα, έτσι που οι καταναλωτές να μην μπορούν να στραφούν (εύκολα) προς άλλες εναλλακτικές λύσεις.

Το χαρακτηριστικό του ενός μόνο πωλητή προϋποθέτει, ακριβώς αντίθετα από τον τέλει ανταγωνισμό, την αδυναμία ελεύθερης "εισόδου" επιχειρήσεων στον κλάδο παραγωγής ενός συγκεκριμένου προϊόντος. Πίσω απ' αυτήν την προϋπόθεση βρίσκονται κάποιες βασικές συνθήκες δημιουργίας και διατήρησης της μονοπωλιακής παραγωγής ενός χωρίς στενά υποκατάστατα προϊόντος.

Οι συνθήκες αυτές είναι:

α. *Ο έλεγχος πρώτων υλών.* Αν για την παραγωγή ενός αγαθού απαιτείται η χρησιμοποίηση πρώτων υλών η παραγωγή των οποίων συμβαίνει να ελέγχεται πλήρως από μια επιχείρηση, τότε είναι προφανές πως αποκλείεται η δημιουργία άλλων επιχειρήσεων στον κλάδο παραγωγής του συγκεκριμένου αυτού αγαθού.

β. *Τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας.* Η κατοχή αποκλειστικού δικαιώματος παραγωγής ενός προϊόντος ή/και χρησιμοποίησης ορισμένης τεχνικής μεθόδου παραγωγής αυτού, λόγω νομικής κατοχύρωσης σχετικής ευρεσιτεχνίας, έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει τη νομικά κατοχυρωμένη μέθοδο παραγωγής ή/και να παράγει το προϊόν, χωρίς τη συγκατάθεση του κατέχοντος την ευρεσιτεχνία. Ειδικότερα, το αποκλειστικό δικαίωμα χρησιμοποίησης μιας συγκεκριμένης τεχνικής μεθόδου παραγωγής μπορεί αφεαυτού να δημιουργήσει μονοπώλιο στο μέτρο που η χρήση της συγκεκριμένης τεχνικής μεθόδου παρέχει σε μια επιχείρηση τη δυνατότητα παραγωγής με πολύ χαμηλότερο κόστος από τους ανταγωνιστές της, έτσι που να τους εξωθεί σε εγκατάλειψη του κλάδου παραγωγής του συγκεκριμένου προϊόντος. Μακροχρόνια, εντούτοις, αντίπαλες επιχειρήσεις αναπτύσσουν ή αγοράζουν ανεξάρτητη ανάλογη τεχνική μέθοδο παραγωγής και η μονοπωλιακή αγορά η βασιζόμενη στην αποκλειστική κατοχή τεχνικής μεθόδου παραγωγής μετατρέπεται, συνήθως, σε ολιγοπωλιακή· βλ. πιο κάτω.

γ. *Το μέγεθος της αγοράς εν σχέσει προς την απαιτούμενη τεχνική μέθοδο παραγωγής.* Η επίτευξη χαμηλού μέσου κόστους παραγωγής ενός συγκεκριμένου προϊόντος απαιτεί μεγάλο όγκο παραγωγής του όταν η τεχνική μέθοδος παραγωγής, αυτού του προϊόντος, προϋποθέτει συγκέντρωση μεγάλου όγκου συντελεστών παραγωγής· βλ. επικουρικά κεφάλαιο 5. Εφόσον το μέγεθος της αγοράς στην οποία απευθύνεται το συγκεκριμένο προϊόν δεν είναι αρκετά μεγάλο, συγκριτικά με το μέγεθος της απαιτούμενης για χαμηλό μέσο κόστος προσφοράς, τότε εκ των πραγμάτων είναι αδύνατο να λειτουργήσουν στην αγορά του προϊόντος αυτού πολλές επιχειρήσεις. Έτσι, είναι πιθανό να δημιουργηθούν, από την ίδια τη λειτουργία "των δυνάμεων της αγοράς", τάσεις απώθησης (εξαφάνισης) των λιγότερο αποδοτικών επιχειρήσεων και επικράτησης (κυριαρχίας) μιας μόνο (= μονοπωλιακής) επιχείρησης στην αγορά αυτή.¹⁶⁷

¹⁶⁶ "Πολλές φορές ο όρος "μονοπώλιο" χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια αγορά, στην οποία υπάρχουν λίγες επιχειρήσεις και όχι αναγκαία μία. Σύμφωνα με την αυστηρή χρησιμοποίηση της οικονομικής ορολογίας αυτή η χρήση του όρου είναι λαθεμένη. Για την περιγραφή αυτής της αγοράς... υπάρχει ο ειδικός όρος "ολιγοπώλιο" (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 118). Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

¹⁶⁷ "Μονοπώλιον προερχόμενον εκ της ομαλής λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς... καλείται φυσικόν μονοπώλιον" (Παυλόπουλος 1980-β: 83).

δ. *Η κρατική πολιτική.* Η υπό του κράτους παραχώρηση (νομικού) αποκλειστικού δικαιώματος παραγωγής ενός συγκεκριμένου αγαθού σε ιδιωτική ή δημόσια επιχείρηση παραγωγής οδηγεί, εξ ορισμού, σε μονοπωλιοποίηση μιας αγοράς.

6.3.2. Η καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της μονοπωλιακής επιχείρησης

Είδαμε πως στην τέλεια ανταγωνιστική αγορά η ατομική επιχείρηση αντιμετωπίζει για το προϊόν της μια ευθεία καμπύλη ζήτησης παράλληλη προς τον άξονα των ποσοτήτων (ή κάθετη στον άξονα των τιμών) στο ύψος της τιμής που προσδιορίζεται (απρόσωπα) στην (ανταγωνιστική) αγορά.

Στη μονοπωλιακή αγορά η ατομική επιχείρηση συμπίπτει με τον κλάδο παραγωγής του προϊόντος κι έτσι *η καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει η ατομική (μονοπωλιακή) επιχείρηση ταυτίζεται με την αγοραία καμπύλη ζήτησης.*

Κι εφόσον αυτό συμβαίνει, έπεται και ότι, αντίθετα με την τέλεια ανταγωνιστική αγορά όπου η ατομική επιχείρηση στερείται της οιασδήποτε δυνατότητας επηρεασμού της τιμής, *ο μονοπωλητής (ως μόνος πωλητής) μπορεί να καθορίσει κατά την επιθυμία του την τιμή πώλησης του αγαθού δεδομένου ότι διαθέτει τον πλήρη έλεγχο της προσφοράς του αγαθού.*

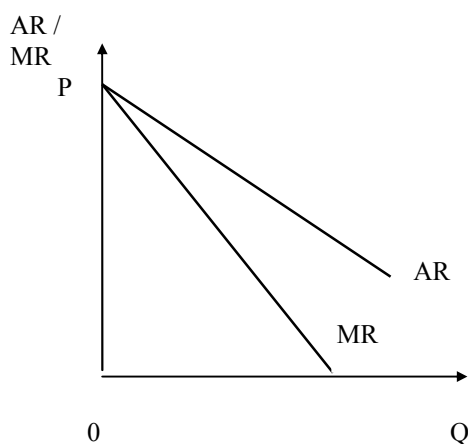
Ποια όμως είναι η σχέση ανάμεσα στο μέγεθος της προσφοράς, δηλαδή της παραγωγής, της μονοπωλιακής επιχείρησης και στο συνολικό, μέσο και οριακό της έσοδο;

Αφού η μονοπωλιακή επιχείρηση είναι η μόνη επιχείρηση που παράγει ένα συγκεκριμένο προϊόν, έτσι που η ατομική καμπύλη ζήτησής της ταυτίζεται με την αγοραία, τιμή και ποσότητα παραγωγής συνδέονται αρνητικά: νόμος της ζήτησης, βλ. κεφάλαιο 3. Δεδομένου δε ότι το συνολικό έσοδο ισούται με το γινόμενο τιμής επί ποσότητας, το μέγεθός του θα εξαρτηθεί από την ελαστικότητα ζήτησης στα διάφορα σημεία της καμπύλης ζήτησης για το προϊόν της μονοπωλιακής επιχείρησης. Στη βάση όσων ήδη γνωρίζουμε (από το κεφάλαιο 3), το συνολικό έσοδο βαίνει αυξανόμενο στην κίνηση κατά μήκος μιας δεδομένης καμπύλης ζήτησης από τα πάνω και αριστερά προς τα κάτω και δεξιά (όπου $\epsilon_D > 1$), φτάνει σ' ένα μέγιστο (για $\epsilon_D = 1$) και τελικά μειώνεται (όταν $\epsilon_D < 1$) ήτοι, *το συνολικό έσοδο της μονοπωλιακής επιχείρησης ανά μονάδα χρόνου αυξάνεται σε χαμηλά επίπεδα παραγωγής και με την αύξηση της παραγωγής τελικά μειώνεται*: αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με το συνολικό έσοδο της ατομικής ανταγωνιστικής επιχείρησης που αυξάνεται, συνεχώς, με την αύξηση της παραγωγής.

Το μέσο έσοδο, εξ ορισμού, είναι ίσο με την τιμή του προϊόντος. Έτσι, το μέσο έσοδο (της μονοπωλιακής επιχείρησης) δείχνει την (αρνητική) σχέση μεταξύ τιμής και ζητούμενης ποσότητας, ανά μονάδα χρόνου. Εφόσον, στη μονοπωλιακά οργανωμένη αγορά, ατομική επιχείρηση και κλάδος ταυτίζονται, το μέσο έσοδο της μονοπωλιακής επιχείρησης ταυτίζεται με το μέσο έσοδο του κλάδου και *η καμπύλη μέσου εσόδου της μονοπωλιακής επιχείρησης (= η καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της μονοπωλιακής επιχείρησης) είναι η καμπύλη ζήτησης της (μονοπωλιακής) αγοράς.*

Το οριακό έσοδο της μονοπωλιακής επιχείρησης ανά μονάδα χρόνου θα είναι μικρότερο της τιμής (άρα και του μέσου εσόδου) για κάθε μονάδα πωλούμενου προϊόντος (πλην της πρώτης) εφόσον η πώληση μιας επιπλέον μονάδας είναι δυνατή μόνο με μείωση της τιμής. Συνεπώς, και αφού η καμπύλη ζήτησης (μέσου εσόδου) έχει αρνητική κλίση, και *η καμπύλη οριακού εσόδου θα είναι επίσης αρνητικής κλίσης και θα κείται, εξ ολοκλήρου, κάτω από την καμπύλη ζήτησης (μέσου εσόδου).* Βαίνουν φθίνον το

οριακό έσοδο με την αύξηση του συνολικού εσόδου τελικά μηδενίζεται εκεί όπου το συνολικό έσοδο μεγιστοποιείται, καθιστάμενο εν συνεχεία αρνητικό. Βλ. σχετικά ανάλογες σχέσεις συνολικών οριακών και μέσων μεγεθών στην ανάλυση των κεφαλαίων 4 και 5.

Διάγραμμα 6.7.

Στο διάγραμμα 6.7 έχουμε αποτυπώσει τις σχέσεις που περιγράψαμε μεταξύ μέσου και οριακού εσόδου στο μονοπώλιο.

Σημειώνουμε ότι σχεδιάσαμε την καμπύλη οριακού έσοδου ως ευθεία γραμμή επειδή σχεδιάσαμε και την καμπύλη μέσου εσόδου (ζήτησης) ως ευθεία, υποθέτοντας πως η καμπύλη συνολικού εσόδου εκφράζει μια τετραγωνική συνάρτηση. Αυτό γίνεται μόνο για λόγους ευκολίας, και στη συνέχεια της ανάλυσής μας· βλ. σχετικά και στο κεφάλαιο 3. (Προϋποτίθεται καμπύλη συνολικού εσόδου με τα κοίλα στραμμένα προς τα κάτω.)

6.3.3. Η ισορροπία της μονοπωλιακής επιχείρησης

Θεωρώντας, κατά τα γνωστά, πως το κίνητρο παραγωγής (και) μιας μονοπωλιακής επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών (οικονομικών) κερδών, για να βρούμε τη θέση ισορροπίας μιας μονοπωλιακής επιχείρησης, δηλαδή το επίπεδο στο οποίο αυτή πρέπει να παράγει για να μεγιστοποιήσει το (οικονομικό) κέρδος της (ή ισοδύναμα, υπενθυμίζουμε, για να ελαχιστοποιήσει τη ζημιά της), θα χρησιμοποιήσουμε, όπως και πριν για την τέλεια ανταγωνιστική αγορά, την αρχή της εξίσωσης του οριακού εσόδου με το οριακό κόστος.

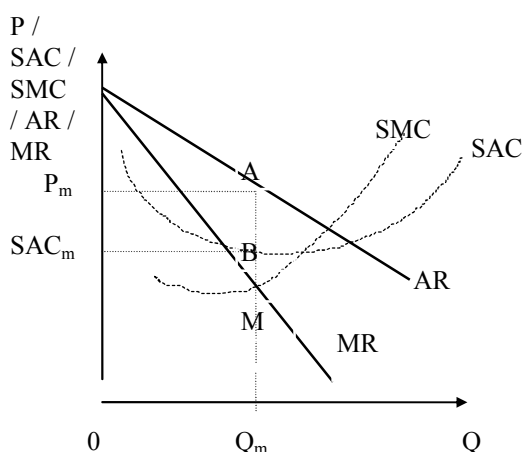
Έτσι, σε γενικές γραμμές, η διαδικασία μεγιστοποίησης του κέρδους στο μονοπώλιο είναι ανάλογη εκείνης στον πλήρη ανταγωνισμό. Αυτό που διαφέρει είναι η συμπεριφορά του (συνολικού, και επομένως του) μέσου και του οριακού εσόδου.

Τη (βραχυχρόνια) θέση ισορροπίας της μονοπωλιακής επιχείρησης τη δείχνουμε στο διάγραμμα 6.8.

Οι καμπύλες μέσου και οριακού εσόδου είναι σαν αυτές του διαγράμματος 6.7 και οι καμπύλες βραχυχρόνιου μέσου και οριακού κόστους οι γνωστές μας καμπύλες μιας οποιασδήποτε (εδώ), τυχαίας, μονοπωλιακής επιχείρησης.

Το σημείο M στο οποίο η καμπύλη SMC τέμνει από τα κάτω την καμπύλη MR ($MR = SMC$ και $d(MR)/dQ < d(SMC)/dQ$, ή η κλίση της καμπύλης οριακού εσόδου είναι μικρότερη της κλίσης της καμπύλης βραχυχρόνιου οριακού κόστους)¹⁶⁸ αντιστοιχεί σε παραγωγή Q_m και σε τιμή P_m (σημείο A της καμπύλης ζήτησης) και δίνει το μέγιστο κέρδος· σημείο ισορροπίας.

Το μέγιστο αυτό κέρδος είναι ίσο με $AB * OQ_m =$ το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $SAC_m B A P_m$.

Διάγραμμα 6.8.

Είναι, όμως, πάντα κερδοφόρος η παραγωγή της (μιας) μονοπωλιακής επιχείρησης στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής;

Όχι αναγκαία.

Μια μονοπωλιακή επιχείρηση μπορεί να εμφανίσει στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής (οικονομικό) κέρδος = 0, όταν σε ισορροπία

$$P = SAC$$

αρκούμενη μόνο στο λεγόμενο κανονικό κέρδος, ή μπορεί να εμφανίσει ζημιά, όταν σε ισορροπία

$$P < SAC$$

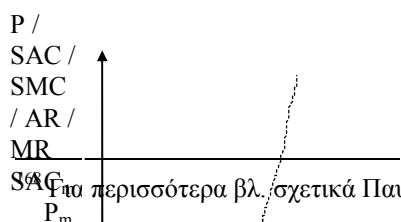
τούτων εξαρτώμενων από τις καμπύλες εσόδου και κόστους της.

Στο επόμενο διάγραμμα 6.9 δείχνουμε μια μονοπωλιακή επιχείρηση που παρουσιάζει ζημιές, καθώς το (βραχυχρόνιο μέσο) κόστος της είναι υψηλότερο της τιμής σε κάθε μέγεθος παραγωγής.

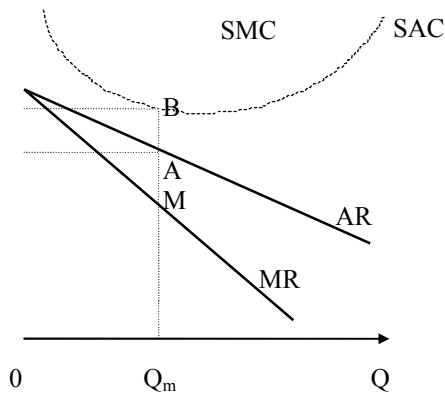
Στο σημείο ισορροπίας M η μονοπωλιακή επιχείρηση των διαγραμματικών μας δεδομένων ελαχιστοποιεί τη ζημιά της που ισούται με $AB * OQ_m =$ το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $P_m A B S A C_m$.

Τίθεται το ερώτημα: Αν μια μονοπωλιακή επιχείρηση εμφανίζει, στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής, ζημιά θα πρέπει υποχρεωτικά να παύσει τη λειτουργία της;

Η απάντηση είναι ανάλογη εκείνης που δώσαμε για μια επιχείρηση που λειτουργεί υπό συνθήκες τέλεια ανταγωνιστικής αγοράς.

Για περισσότερα βλ. σχετικά Παυλόπουλος 1980-β: 89-90.

Διάγραμμα 6.9.

Η οριακή περίπτωση, ήτοι η περίπτωση κατά την οποία η μονοπωλιακή επιχείρηση θα βρεθεί σε πίεση επανεξέτασης της σκοπιμότητας παραμονής της σε λειτουργία, είναι εκείνη στην οποία η τιμή ισορροπίας ισούται με το μέσο μεταβλητό κόστος της επιχείρησης, δηλαδή

$$P = AVC.$$

Εφόσον σε ισορροπία

$$P < AVC$$

η μονοπωλιακή επιχείρηση θα παύσει τη λειτουργία της, ενώ αν σε ισορροπία

$$P > AVC$$

η μονοπωλιακή επιχείρηση θα παραμείνει σε λειτουργία (βραχυχρόνια).¹⁶⁹

Στη μακροχρόνια, ωστόσο, περίοδο παραγωγής μια μονοπωλιακή επιχείρηση θα παραμείνει σε λειτουργία μόνο εάν σε ισορροπία πραγματοποιεί τουλάχιστον κανονικό κέρδος, δηλαδή αν η τιμή είναι τουλάχιστον ίση με το μακροχρόνιο μέσο κόστος, ήτοι αν

$$P \geq LAC.$$

“Επομένως, η μονοπωλιακή επιχείρηση πρέπει να ελέγξει αν σ’ αυτό το επίπεδο προϊόντος [που το οριακό έσοδο είναι ίσο με το οριακό κόστος] η τιμή (ή το μέσο έσοδο) καλύπτει το μέσο μεταβλητό κόστος βραχυχρόνια και το μέσο συνολικό κόστος μακροχρόνια. Αν αυτό δεν συμβαίνει, η μονοπωλιακή επιχείρηση πρέπει να κλείσει βραχυχρόνια και να εγκαταλείψει τον κλάδο μακροχρόνια” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 322).¹⁷⁰

¹⁶⁹ “Εις την τελείως ανταγωνιστική αγορά η καμπύλη προσφοράς της επιχειρήσεως αποτελείται από ωρισμένον τμήμα της καμπύλης οριακού κόστους αυτής, η δε καμπύλη προσφοράς του κλάδου αποτελείται από το οριζόντιον άθροισμα των εν λόγω τμημάτων των καμπυλών προσφοράς των επιχειρήσεων (...). Ούτως, εκ της τιμής και της καμπύλης οριακού κόστους δύναται να προσδιορισθεί η ποσότης ισορροπίας της επιχειρήσεως και του κλάδου. Τουναντίον εις την μονοπωλιακώς οργανωμένην αγοράν δεν δύναται να συναχθή εκ της γνώσεως της τιμής και καμπύλης οριακού κόστους η ποσότης ισορροπίας και, επομένως, η καμπύλη προσφοράς του αγαθού. Αι θέσεις ισορροπίας του μονοπωλητού δεικνύουν σχέσιν μεταξύ οριακού εσόδου και ποσότητος και ουχί μεταξύ τιμής και ποσότητος. Επειδή όμως $MR \neq P$, η δε σχέσις μεταξύ MR και P δεν είναι μοναδική, είναι προφανές, ότι δεν υφίσταται υπό τας δεδομένας συνθήκας κόστους μοναδική σχέσις μεταξύ τιμής και ποσότητος. Ούτως, η καμπύλη προσφοράς δεν δύναται να προσδιορισθή” (Παυλόπουλος 1980-β: 95). Η επιχειρηματολογία αυτή ισχύει βέβαια τόσο για τη βραχυχρόνια όσο και για τη μακροχρόνια περίοδο παραγωγής. Βλ. σχετικά και Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 331-2.

¹⁷⁰ Είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε και ότι: “Η ύπαρξη μιας και μόνης επιχειρήσεως δεν σημαίνει απαραίτητα μια και μόνη τιμή για το προσφερόμενο προϊόν. Είναι δυνατό, το ίδιο προϊόν να πουλιέται σε διαφορετική τιμή, εφόσον υπάρχουν δύο ή περισσότερες αγορές με διαφορετικές ελαστικότητες ζήτησεως.” Στη βάση όσων ήδη από το κεφάλαιο 3 αναλύσαμε μπορούμε να αντιληφθούμε πως “αν η επιχείρηση αυξήσει την τιμή στην αγορά όπου η ελαστικότητα της ζήτησεως είναι μικρότερη από την

6.4. Ο μονοπωλιακός ανταγωνισμός

6.4.1. Τα χαρακτηριστικά του μονοπωλιακού ανταγωνισμού

Οι πολλοί πωλητές και το διαφοροποιημένο προϊόν είναι, όπως αναφέραμε πιο πριν, τα δυο βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς του μονοπωλιακού ανταγωνισμού.

Οι πολλοί πωλητές μας παραπέμπουν στην αγορά του τέλειου ανταγωνισμού, και στην *έλλειψη αλληλεξάρτησης* μεταξύ των επιχειρήσεων, ωστόσο, η διαφοροποίηση του προϊόντος (διαφοροποίηση που όπως και η ομοιογένεια έχει οικονομική και όχι φυσική σημασία, δηλαδή τα προϊόντα *θεωρούνται κατά υποκειμενική εκτίμηση --των καταναλωτών-- ως διαφορετικά*, παρότι ομοειδή --του ίδιου κλάδου--, βλ. εδώ ρόλο *διαφήμισης*) ενέχει ένα στοιχείο μονοπωλίου· ομοειδή προϊόντα (του ίδιου κλάδου) ήτοι στενά υποκαταστάσιμα μεταξύ τους αλλά και διαφοροποιημένα ήτοι μη τέλεια υποκαταστάσιμα μεταξύ τους. Το στοιχείο αυτό μονοπωλιακού χαρακτήρα της αγοράς, οικονομικά μεταφράζεται σε (ή ισοδυναμεί με) δυνατότητα της ατομικής επιχείρησης να αυξήσει την τιμή του προϊόντος της χωρίς να χάσει *όλη* την πελατεία της, με άλλα λόγια η καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της ατομικής επιχείρησης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού (σε διάκριση προς εκείνην του τέλειου ανταγωνισμού) *έχει αρνητική κλίση*.¹⁷¹

6.4.2. Η ισορροπία της επιχείρησης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού

Θεωρώντας, και πάλι και κατά τα γνωστά, πως το κίνητρο παραγωγής (και) μιας επιχείρησης μονοπωλιακού ανταγωνισμού είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών (οικονομικών) κερδών, για να βρούμε τη θέση ισορροπίας μιας επιχείρησης που λειτουργεί υπό καθεστώς μονοπωλιακού ανταγωνισμού, δηλαδή το επίπεδο στο οποίο αυτή πρέπει να παράγει για να μεγιστοποιήσει το (οικονομικό) κέρδος της (ή ισοδύναμα, υπενθυμίζουμε ξανά, για να ελαχιστοποιήσει τη ζημιά της), θα χρησιμοποιήσουμε, όπως και για την τέλεια ανταγωνιστική αγορά και για το μονοπώλιο, *την αρχή της εξίσωσης του οριακού εσόδου με το οριακό κόστος*.

Έτσι, σε γενικές γραμμές, η διαδικασία μεγιστοποίησης του κέρδους στο μονοπωλιακό ανταγωνισμό είναι ανάλογη εκείνης στον πλήρη ανταγωνισμό και στο μονοπώλιο.

Υπάρχει, όμως, μια *διπλή διαφορά* (έναντι του τέλειου ανταγωνισμού και έναντι του μονοπωλίου) που αφορά *στη ζήτηση*.

μονάδα, η συνολική της πρόσοδος [το συνολικό της έσοδο] θα αυξηθεί λιγότερο· αυτό είναι αποτέλεσμα του ότι η ελαστικότητα είναι μικρότερη από τη μονάδα. Επίσης, αν η επιχείρηση μειώσει την τιμή του προϊόντος στην αγορά όπου η ελαστικότητα είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα, η συνολική πρόσοδος [το συνολικό έσοδο] σ' αυτή την αγορά θα αυξηθεί. Συνεπώς στη μια αγορά η τιμή θα αυξηθεί και στην άλλη θα μειωθεί. Έτσι το ίδιο προϊόν θα πουλιέται σε διαφορετική τιμή από την ίδια επιχείρηση.

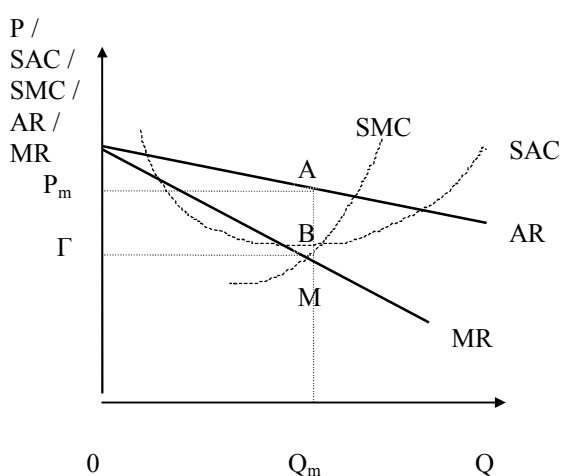
”Βέβαια, ο διαφορισμός της τιμής στις δυο αγορές προϋποθέτει ότι δεν είναι δυνατή η μετακίνηση και μεταπώληση του προϊόντος ανάμεσα στις αγορές” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 123-4).

¹⁷¹ “Τη θεωρία... [του μονοπωλιακού ανταγωνισμού] διατύπωσαν ανεξάρτητα στις αρχές της δεκαετίας του '30 ο E. H. Chamberlin στις ΗΠΑ και η Joan Robinson στη Βρετανία” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 349).

Έναντι του τέλειου ανταγωνισμού η διαφορά έγκειται στην αρνητική κλίση της καμπύλης ζήτησης που αντιμετωπίζει για το προϊόν της μια ατομική επιχείρηση που λειτουργεί σε συνθήκες μονοπωλιακού ανταγωνισμού, όπως ήδη σημειώσαμε πιο πριν.

Έναντι του μονοπωλίου η διαφορά έγκειται στο ότι η καμπύλη ζήτησης (= μέσου εσόδου, κατά τα ήδη, επίσης, γνωστά) για το προϊόν της ατομικής επιχείρησης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού είναι ελαστικότερη εκείνης που αντιμετωπίζει μια μονοπωλιακή επιχείρηση γιατί η πρώτη (και ατομική) επιχείρηση (αντίθετα από τη δεύτερη που ταυτίζεται με το κλάδο) συνυπάρχει σ' ένα κλάδο παραγωγής με πολλές άλλες επιχειρήσεις που παράγουν ένα προϊόν που είναι “στενό αλλά [πάντως] όχι [και] τέλειο υποκατάστατο των άλλων” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 352).

Τη θέση βραχυχρόνιας ισορροπίας μιας φανταστικής ατομικής επιχείρησης μονοπωλιακού ανταγωνισμού που παρουσιάζει (οικονομικό) κέρδος αποτυπώνουμε στο επόμενο διάγραμμα 6.10.

Διάγραμμα 6.10.

Όπως και στην περίπτωση της μονοπωλιακής επιχείρησης, το σημείο M στο οποίο η καμπύλη SMC τέμνει από τα κάτω την καμπύλη MR ($MR = SMC$ και $d(MR)/dQ < d(SMC)/dQ$, ή η κλίση της καμπύλης οριακού εσόδου είναι μικρότερη της κλίσης της καμπύλης βραχυχρόνιου οριακού κόστους) αντιστοιχεί σε παραγωγή Q_m και σε τιμή P_m (σημείο A της καμπύλης ζήτησης) και δίνει το μέγιστο κέρδος· σημείο ισορροπίας.

Το μέγιστο αυτό κέρδος είναι ίσο με $AB \cdot OQ_m$ = το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου $\Gamma B A P_m$.

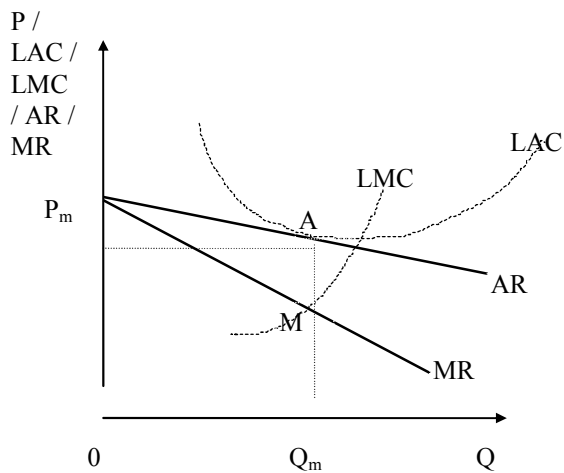
Φυσικά και για μια επιχείρηση μονοπωλιακού ανταγωνισμού το (οικονομικό) κέρδος βραχυχρόνια δεν αποτελεί τη μόνη δυνατή οικονομικά εκδοχή.

Τι θα κάνει μια επιχείρηση μονοπωλιακού ανταγωνισμού αν στη βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής δεν εμφανίζει (οικονομικό) κέρδος;

“Η επιχείρησης θα συνεχίσει την λειτουργία της βραχυχρονίως, ως ακριβώς γίνεται δεκτόν δια τας ακραίας μορφάς αγοράς [τέλειος ανταγωνισμός και μονοπώλιο], εφ’ όσον η τιμή επαρκεί προς κάλυψιν του μέσου μεταβλητού κόστους” (Παυλόπουλος 1980-β: 175).

Αν, όμως, βραχυχρόνια μια επιχείρηση μονοπωλιακού ανταγωνισμού εμφανίζει δυνατότητα επίτευξης (οικονομικού) κέρδους, μακροχρόνια (όμοια με τον τέλειο ανταγωνισμό και ανόμοια προς το μονοπώλιο) η δυνατότητα αυτή παύει να υπάρχει.

Και η αιτία είναι η ύπαρξη (όμοια με τον τέλει ανταγωνισμό και ανόμοια προς το μονοπώλιο) πολλών επιχειρήσεων στον κλάδο που και συνεπάγεται ευχέρεια “εισόδου” νέων επιχειρήσεων. Έτσι, η ύπαρξη (οικονομικού) κέρδους θα προσελκύσει νέες επιχειρήσεις στην αγορά του (ενός) αγαθού, που παράγεται υπό συνθήκες μονοπωλιακού ανταγωνισμού, ώστε το ίδιο ύψος ζήτησης για το αγαθό να το μοιραστούν πλέον περισσότερες επιχειρήσεις. Αυτό σημαίνει λιγότερη ζήτηση για το προϊόν της κάθε ατομικής επιχείρησης ή μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης για το προϊόν της προς τα κάτω και αριστερά. Η διαδικασία αυτή θα έχει ως τελικό αποτέλεσμα την εξαφάνιση του (οικονομικού) κέρδους. Η μακροχρόνια θέση ισορροπίας της ατομικής επιχείρησης του μονοπωλιακού ανταγωνισμού θα είναι τέτοια που η καμπύλη ζήτησης (μέσου εσόδου) θα εφάπτεται στην καμπύλη μακροχρόνιου μέσου κόστους, όπως δείχνει το επόμενο διάγραμμα 6.11.

Διάγραμμα 6.11.

Επομένως, μακροχρόνια η επιχείρηση του μονοπωλιακού ανταγωνισμού μπορεί να απολαμβάνει μόνο κανονικά κέρδη ή μακροχρόνια βρίσκεται σε ισορροπία όταν

$$P = LAC.$$

Είναι, νομίζουμε, ευχερώς αντιληπτό ότι η ακριβώς αντίθετη διαδικασία θα συμβεί στην περίπτωση που οι επιχειρήσεις μιας αγοράς μονοπωλιακού ανταγωνισμού εμφανίζουν ζημιά.

Επιχειρήσεις που σε ισορροπία έχουν

$$P < LAC$$

θα “εξέλθουν” από τον κλάδο με αποτέλεσμα περισσότερη ζήτηση για το προϊόν της κάθε ατομικής επιχείρησης ή μετατόπιση της καμπύλης ζήτησης για το προϊόν της προς τα πάνω και δεξιά, κ.λπ., κ.λπ.

Προσθέτουμε και ότι: “Συγκρίνοντας τη θέση ισορροπίας της ατομικής επιχείρησης στο μονοπωλιακό ανταγωνισμό με τη θέση ισορροπίας του μονοπωλίου παρατηρούμε ότι υπάρχει μεγάλη ομοιότητα, που οφείλεται στο ότι η καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει η επιχείρηση έχει κλίση αρνητική. Αποτέλεσμα αυτού του χαρακτηριστικού της καμπύλης ζήτησης είναι ότι υποχρεωτικά, στη θέση μακροχρόνιας ισορροπίας το σημείο επαφής της με την καμπύλη [μακροχρόνιου] μέσου κόστους βρίσκεται προς τα αριστερά του ελάχιστου σημείου του μέσου κόστους. Συνεπώς

το προϊόν παράγεται με κόστος μεγαλύτερο από το ελάχιστο κόστος, που είναι δυνατό να επιτευχθεί με βάση την τεχνολογία παραγωγής” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 144).¹⁷²

Έτσι, “ενώ η διαδικασία επιτεύξεως μακροχρονίου ισορροπίας της μονοπωλιακής ανταγωνιστικής επιχειρήσεως ομοιάζει προς την αντίστοιχον του αμιγούς ανταγωνισμού, τα αποτελέσματα δεν ταυτίζονται. Το σημείον μακροχρονίου ισορροπίας της μονοπωλιακής ανταγωνιστικής επιχειρήσεως... συνδυάζει μηδενικά κέρδη με αργούσαν παραγωγικήν δυναμικότητα. Τούτο συνιστά και διακριτικόν γνώρισμα της μορφής αυτής οργανώσεως της αγοράς” (Παυλόπουλος 1980-β: 178-9).

6.5. Το ολιγοπώλιο

6.5.1. Τα χαρακτηριστικά του ολιγοπωλίου¹⁷³

Οι λίγοι πωλητές και το διαφοροποιημένο ή ομοιογενές προϊόν είναι, όπως αναφέραμε πιο πριν, τα δυο βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς του ολιγοπωλίου.

Ξεκινώντας από το δεύτερο χαρακτηριστικό, αυτό που έχει σημασία να τονίσουμε είναι ότι η διαφοροποίηση ή η ομοιογένεια ενός κλαδικού προϊόντος μπορεί να βασίζεται σε *πραγματικά φυσικά* (κατασκευαστικά, κ.λπ.) *δεδομένα*, ή σε μια απλώς *υποκειμενική εκτίμηση* των ιδιοτήτων του από τους καταναλωτές· βλ. και ρόλο *διαφήμισης*.

Οι λίγοι πωλητές, και περνάμε στο πρώτο χαρακτηριστικό, πρέπει να είναι τόσο “λίγοι” ώστε *καμιά επιχείρηση να μην μπορεί να ενεργήσει ανεξάρτητα από τις άλλες επιχειρήσεις του κλάδου παραγωγής ενός προϊόντος*. Με άλλη διατύπωση, η ολιγοπωλιακή αγορά είναι μια *αγορά αλληλεξάρτησης μεταξύ επιχειρήσεων* (αντίθετα από την τέλεια ανταγωνιστική αγορά και το μονοπωλιακό ανταγωνισμό, αλλά και το μονοπώλιο, όπου η μια και μόνη επιχείρηση, καθότι μια και μόνη, είναι ελεύθερη να προσδιορίσει το επίπεδο της παραγωγής της με μόνο κριτήριο τη μεγιστοποίηση των κερδών της).

Η αλληλεξάρτηση αυτή των ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων δημιουργεί συνθήκες εκδήλωσης σφοδρού *ανταγωνισμού* μεταξύ τους, που μπορεί να καταλήξει σε “*πόλεμο τιμών*” επί ζημιά όλων των επιχειρήσεων. Για το λόγο αυτό οι ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις επιδιώκουν τη σύναψη *συμφωνιών* που να περιορίζουν, αν δεν εξαλείφουν, τον ανταγωνισμό.

Οι συμφωνίες αυτές μπορεί να είναι επίσημες (νόμιμες), με συνθήκες στόχους τον καθορισμό μιας τιμής, που να εξυπηρετεί όλες τις επιχειρήσεις, το μοίρασμα της συνολικής αγοράς του αγαθού μεταξύ των μερών (ποσοστώσεις - γεωγραφικός χωρισμός της αγοράς με κάθε επιχείρηση να εξυπηρετεί μια μόνο περιοχή μετατρεπόμενη κατ’ ουσία σε μονοπώλιο της περιοχής), την αποτροπή εισόδου κάποιας νέας και δυναμικής επιχείρησης στον κλάδο. Με αυτές τις συμφωνίες σχηματίζονται τα λεγόμενα *καρτέλ*.

Οι συμφωνίες, όμως, για τον περιορισμό του ανταγωνισμού μεταξύ των ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων ενός κλάδου παραγωγής μπορεί να είναι και *ανεπίσημες* (μη νόμιμες). Στην περίπτωση αυτή έχουμε τις λεγόμενες *συμφωνίες κυρίων*.

¹⁷² Για πληρέστερη ανάλυση βλ. Παυλόπουλος 1980-β: 175-9.

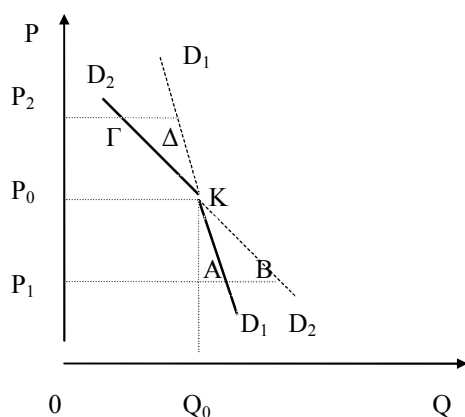
¹⁷³ Βασίζουμε την ανάλυσή μας, κυρίως, σε εκείνη των Θ. Γεωργακόπουλου, Θ. Λιανού, Θ. Μπένου, Γ. Τσεκούρα, Μ. Χατζηπροκοπίου, Γ. Χρήστου (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 130-9).

Σε πολλές περιπτώσεις ο καθορισμός της τιμής αφήνεται, με μια *σιωπηρή συμφωνία*, στη λεγόμενη *ηγετική επιχείρηση* του κλάδου. Η ηγετική επιχείρηση είναι συνήθως η μεγαλύτερη επιχείρηση της αγοράς του συγκεκριμένου προϊόντος.

6.5.2. Καμπύμενη καμπύλη ζήτησης και ισορροπία της ολιγοπωλιακής επιχείρησης

Η αλληλεξάρτηση μεταξύ των ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων δημιουργεί σοβαρές δυσχέρειες στη διαμόρφωση μιας θεωρίας ικανής να ερμηνεύσει τη διαμόρφωση της τιμής στο ολιγοπώλιο. Μια από τις γνωστότερες ερμηνευτικές απόπειρες είναι η θεωρία της “*καμπτόμενης καμπύλης ζήτησης*” που παρουσίασε ο P. Sweezy το 1939.¹⁷⁴

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυση της θεωρίας αυτής με τη βοήθεια του επόμενου διαγράμματος 6.12.

Διάγραμμα 6.12.

Το διάγραμμα αναπαριστά με ποιο τρόπο μια (ατομική) ολιγοπωλιακή επιχείρηση “*βλέπει*” την καμπύλη ζήτησης για το προϊόν που παράγει.

Ας υποθέσουμε ότι μια δεδομένη χρονική περίοδο η επιχείρηση πουλάει ποσότητα συνολικού προϊόντος Q_0 ανά μονάδα χρόνου σε τιμή ίση προς P_0 · συνδυασμός που αντιστοιχεί στο σημείο K.

Για να προσδιορίσουμε την καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της επιχείρησης αυτής πρέπει να βρούμε πώς (η επιχείρηση θεωρεί ότι) θα μεταβληθούν οι πωλήσεις της με τη μεταβολή της τιμής πώλησης του προϊόντος της (στη βάση του νόμου της ζήτησης --αρνητική κλίση της καμπύλης ζήτησης--, βλ. κεφάλαιο 3) λαμβανομένου υπόψη ότι (λόγω της αλληλεξάρτησης μεταξύ των ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων) η μεταβολή των πωλήσεων της ατομικής επιχείρησης θα εξαρτηθεί από την αντίδραση των άλλων επιχειρήσεων του κλάδου στη μεταβολή της τιμής που αυτή θα αποφασίσει.

Έστω, λοιπόν, ότι η φανταστική ολιγοπωλιακή επιχείρηση των διαγραμματικών μας δεδομένων αποφασίζει να μειώσει την τιμή του προϊόντος που παράγει από P_0 σε P_1 . Το πόσο περισσότερη από Q_0 ποσότητα συνολικού προϊόντος θα πουλήσει εξαρτάται από την αντίδραση των άλλων ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων του κλάδου. Εδώ υπάρχουν δυο εκδοχές.

¹⁷⁴ “Το υπόδειγμα αυτό διατύπωσαν το 1939 ανεξάρτητα ο Sweezy στις ΗΠΑ και οι Hall και Hitch στο ΗΒ [Ηνωμένο Βασίλειο]” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 356).

Εκδοχή πρώτη: Οι άλλες επιχειρήσεις κρατάνε τις δικές τους τιμές σταθερές → χάνουν, πιθανόν, πελατεία → αυξάνονται οι πωλήσεις της επιχείρησης του διαγράμματός μας. Σε τιμή, επομένως, P_1 , η πωλούμενη ποσότητα αυξάνεται και ισούται έστω με P_1B .

Εκδοχή δεύτερη: Οι άλλες επιχειρήσεις για να μην χάσουν πελατεία μειώνουν ανάλογα τις τιμές τους → αυξάνονται οι πωλήσεις της επιχείρησης του διαγράμματός μας, έστω σε P_1A ($< P_1B$).

Η δεύτερη αυτή εκδοχή είναι και η πιο πιθανή, κι αυτό σημαίνει ότι η ατομική ολιγοπωλιακή επιχείρηση σε περίπτωση μείωσης της τιμής του προϊόντος της από P_0 σε P_1 αντιμετωπίζει ως καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της την KAD_1 . Η καμπύλη ζήτησης KBD_2 ισχύει για την ατομική επιχείρηση στη λιγότερη πιθανή περίπτωση που στη μείωση της τιμής του προϊόντος της οι ανταγωνίστριες επιχειρήσεις του κλάδου δεν αντιδρούν ανάλογα.

Έστω, τώρα, ότι η φανταστική ολιγοπωλιακή επιχείρηση των διαγραμματικών μας δεδομένων αποφασίζει να αυξήσει την τιμή του προϊόντος που παράγει από P_0 σε P_2 . Το πόσο λιγότερη από Q_0 ποσότητα συνολικού προϊόντος θα πουλήσει εξαρτάται από την αντίδραση των άλλων ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων του κλάδου. Εδώ υπάρχουν, επίσης, δυο εκδοχές.

Εκδοχή πρώτη: Οι άλλες επιχειρήσεις αυξάνουν ανάλογα τις τιμές τους → μειώνονται οι πωλήσεις της επιχείρησης του διαγράμματός μας, αλλά η επιχείρηση μας δεν χάνει πελατεία από τις άλλες ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις του κλάδου. Έτσι σε τιμή P_2 η πωλούμενη ποσότητα μειώνεται και ισούται έστω με $P_2\Delta$.

Εκδοχή δεύτερη: Οι άλλες επιχειρήσεις δεν αυξάνουν τις δικές τους τιμές → η επιχείρηση του διαγράμματός μας θα χάσει επιπρόσθετη πελατεία, καθώς η τιμή της είναι υψηλότερη εκείνης των ανταγωνιστριών της επιχειρήσεων, κι έτσι η πωλούμενη απ' αυτήν ποσότητα μειώνεται σε $P_2\Gamma$ ($< P_2\Delta$).

Η δεύτερη αυτή εκδοχή είναι και η πιο πιθανή, κι αυτό σημαίνει ότι η ατομική ολιγοπωλιακή επιχείρηση σε περίπτωση αύξησης της τιμής του προϊόντος της από P_0 σε P_2 αντιμετωπίζει ως καμπύλη ζήτησης για το προϊόν της την $K\Gamma D_2$. Η καμπύλη ζήτησης KAD_1 ισχύει για την ατομική επιχείρηση στη λιγότερη πιθανή περίπτωση που στην αύξηση της τιμής του προϊόντος της οι ανταγωνίστριες επιχειρήσεις του κλάδου αντιδρούν ανάλογα.

Στη βάση όσων μέχρι εδώ αναλύσαμε, συνάγεται ότι:

Η ατομική ολιγοπωλιακή επιχείρηση αντιμετωπίζει δυο καμπύλες ζήτησης για το προϊόν της. Μια όταν οι ανταγωνίστριες επιχειρήσεις του κλάδου προβαίνουν σε ενέργειες ανάλογες με τις δικές της (D_1D_1 , στα δεδομένα του διαγράμματός μας) και μια όταν οι ανταγωνίστριες επιχειρήσεις του κλάδου δεν προβαίνουν σε ενέργειες ανάλογες με τις δικές της (D_2D_2 , στα δεδομένα του διαγράμματός μας).

Εφόσον η πιθανή αντίδραση των άλλων επιχειρήσεων διαφέρει ανάλογα με τον αν πρόκειται για πτώση ή για άνοδο της τιμής (ακολουθούν σε πτώση και δεν ακολουθούν σε άνοδο) η πιθανή καμπύλη ζήτησης που αντιμετωπίζει μια (ατομική) ολιγοπωλιακή επιχείρηση, όπως του διαγράμματός μας, αποτελείται από το τμήμα $K(A)D_1$ της καμπύλης ζήτησης D_1D_1 + το τμήμα $K(\Gamma)D_2$ της καμπύλης ζήτησης D_2D_2 , ήτοι είναι η καμπτόμενη καμπύλη D_2KD_1 .

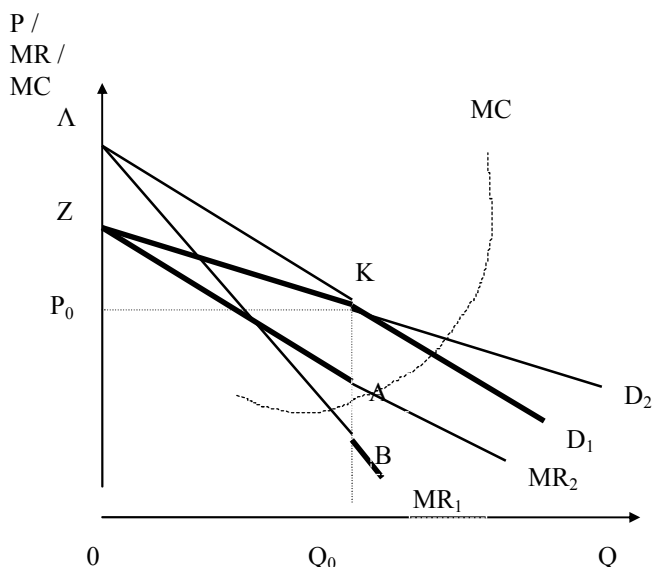
Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει και ότι:

Αν η ατομική ολιγοπωλιακή επιχείρηση μειώσει την τιμή της (κινούμενη στο ανελαστικό τμήμα της καμπύλης ζήτησης --κάτω από το σημείο K) το πιθανότερο είναι το κέρδος της να είναι μικρό ή να είναι ακόμη και αρνητικό. Αν, πάλι, αυξήσει την τιμή της (κινούμενη στο ελαστικό τμήμα της καμπύλης ζήτησης --πάνω από το

σημείο K) το πιθανότερο είναι πως θα υποστεί ζημιά, καθόσον η πελατεία της θα στραφεί προς τις ανταγωνίστριες επιχειρήσεις του κλάδου.¹⁷⁵ Επομένως, το συμφέρον της είναι μάλλον να διατηρήσει σταθερή την τιμή της, γενικά. Το ίδιο όμως ισχύει για κάθε ολιγοπωλιακή επιχείρηση, γενικά. Το τελικό αποτέλεσμα είναι η γενική τάση προς σταθερότητα των τιμών στην ολιγοπωλιακά οργανωμένη αγορά.

Ποια είναι, όμως, η καμπύλη οριακού εσόδου της ολιγοπωλιακής επιχείρησης, δεδομένης μιας καμπτόμενης καμπύλης ζήτησης;

Ας δούμε εξετάζοντας το επόμενο διάγραμμα 6.13.

Διάγραμμα 6.13.

Η καμπτόμενη καμπύλη ΖΚD₁ είναι η καμπύλη ζήτησης των (νέων, αλλά ανάλογων με πριν) διαγραμματικών μας δεδομένων. Από το διάγραμμα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ΛΒMR₁ είναι η καμπύλη οριακού εσόδου της καμπύλης ζήτησης ΛΚD₁ και η ΖΑMR₂ είναι η καμπύλη οριακού εσόδου της καμπύλης ζήτησης ΖΚD₂. Για παραγωγή μεγαλύτερη από Q₀, όπου ισχύει ως καμπύλη ζήτησης το τμήμα ΚD₁ της καμπύλης ζήτησης ΛΚD₁ ισχύει η καμπύλη οριακού εσόδου (Λ)ΒMR₁, ενώ για παραγωγή μικρότερη από Q₀, όπου ισχύει ως καμπύλη ζήτησης το τμήμα ΖΚ της καμπύλης ζήτησης ΖΚD₂ ισχύει η καμπύλη οριακού εσόδου ΖΑ(MR₂). Συνεπώς, η καμπύλη οριακού εσόδου της ολιγοπωλιακής επιχείρησης, των διαγραμματικών μας δεδομένων είναι ασυνεχής, αποτελείται, δηλαδή, από δυο ασύνδετα τμήματα: ΖΑ + ΒMR₁. Η απότομη κάμψη (το σπάσιμο) της καμπύλης ζήτησης στο σημείο Κ μεταφράζεται στην ασυνέχεια (στο κενό) ΑΒ της καμπύλης οριακού εσόδου της ολιγοπωλιακής επιχείρησης του διαγράμματός μας.

“Το βασικό χαρακτηριστικό... είναι ότι η καμπύλη οριακού εσόδου... είναι ασυνεχής στο επίπεδο προϊόντος Q₀. Κάτω από το επίπεδο Q₀ έχουμε το ελαστικό τμήμα της καμπύλης ζήτησης, αλλά στο επίπεδο προϊόντος Q₀ η επιχείρηση βρίσκεται

¹⁷⁵ “Η καμπύλη ζήτησης της επιχείρησης είναι ελαστική... για τιμές υψηλότερες από την τρέχουσα τιμή P₀... Η καμπύλη ζήτησης είναι πολύ λιγότερο ελαστική για μειώσεις της τιμής κάτω από το αρχικό επίπεδο P₀” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 356). Βλ. επικουρικά και τη σχετική με την ελαστικότητα ζήτησης ανάλυση του κεφαλαίου 3.

ξαφνικά στο ανελαστικό τμήμα της κυρτής [καμπτόμενης] καμπύλης ζήτησης και το οριακό της έσοδο ξαφνικά πέφτει. Το Q_0 είναι το επίπεδο προϊόντος που μεγιστοποιεί τα κέρδη της επιχείρησης, δεδομένου του τρόπου με τον οποίο πιστεύει ότι θα αντιδράσουν οι ανταγωνιστές της” (Begg / Fischer / Dornbusch 1998: 356).

Μπορούμε, επομένως, να διαπιστώσουμε ότι η ισορροπία της ολιγοπωλιακής επιχείρησης εμφανίζεται στο (αρχικό) κομβικό σημείο K (που αντιστοιχεί σε ποσότητα Q_0 για τιμή P_0) το οποίο, ακριβώς, αντιπροσωπεύει την επιχειρηματική της επιλογή (μη μεταβολής της τιμής) δεδομένου του τρόπου με τον οποίο πιστεύει ότι θα αντιδράσουν οι ανταγωνίστριες ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις. Στην παραγωγή αυτού του επιπέδου η καμπύλη οριακού κόστους MC περνάει μέσα από το ασυνεχές τμήμα AB της καμπύλης οριακού εσόδου $ZABMR_1$. “Αν και δεν υπάρχει ισότητα μεταξύ οριακού κόστους και οριακού εσόδου”, καθώς η καμπύλη οριακού εσόδου είναι ασυνεχής στο επίπεδο παραγωγής Q_0 , “το ολικό κέρδος μεγιστοποιείται διότι κάθε μεταβολή της παραγόμενης ποσότητας και προς τις δύο κατευθύνσεις μειώνει το κέρδος” (Chacholiades 1990-α: 523).

Από τα παραπάνω βλέπουμε και ότι μετατοπίσεις της καμπύλης οριακού κόστους προς τα άνω ή προς τα κάτω (στο ασυνεχές τμήμα της καμπύλης οριακού εσόδου) δεν επηρεάζουν την τιμή και την ποσότητα ισορροπίας της ολιγοπωλιακής επιχείρησης. Με άλλα λόγια, βλέπουμε “την ακαμψία των τιμών στο ολιγοπώλιο και όταν το κόστος παραγωγής μεταβάλλεται” (Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 136).

Την ίδια ακαμψία εμφανίζει η τιμή και στην περίπτωση μετατοπίσεων της καμπύλης ζήτησης, με μια, ωστόσο, διαφορά. “Εις την περίπτωση μετακινήσεων της καμπύλης ζήτησεως ενώ η τιμή ενδέχεται να παραμείνει αμετάβλητος η παραγόμενη ποσότητα ισορροπίας θα μεταβληθεί. Τούτο συμβαίνει διότι η καμπή διατηρείται κατά την μετακίνησιν της καμπύλης και επομένως, μετακινείται αντιστοίχως και το κενόν της καμπύλης MR ” (Παυλόπουλος 1980-β: 241).

Το θεωρητικό υπόδειγμα της καμπτόμενης καμπύλης ζήτησης “χαιρετίστηκε αρχικά από πολλούς οικονομολόγους σαν μια γενική θεωρία του ολιγοπωλίου. Σύντομα όμως έγινε φανερό ότι το υπόδειγμα... είναι ελαττωματικό και ελλιπές. Παρά το ότι εξηγεί πώς είναι δυνατό να εμφανιστεί αυτό το *σπάσιμο*, δεν εξηγεί το πώς προσδιορίζεται η *αρχική τιμή*. Λόγω της απουσίας εξηγήσεως, το υπόδειγμα της τεθλασμένης [καμπτόμενης] καμπύλης ζήτησης αποτελεί μία *ex post* αιτιολόγηση της σταθερότητας των τιμών μάλλον παρά μια *ex ante* θεωρία ολιγοπωλιακής τιμολόγησης” (Chacholiades 1990-α: 523-4).¹⁷⁶

¹⁷⁶ Για μια άλλη θεωρία εξήγησης του προσδιορισμού των τιμών στο ολιγοπώλιο, τη λεγόμενη “markup theory”, βλ. Γεωργακόπουλος κ.ά. 1982: 138-9. Συμπληρώνουμε ότι: “Το πρόβλημα που θέτει η ολιγοπωλιακή αλληλεξάρτηση είναι δυνατόν να μελετηθεί με σχετική ευκολία μέσα στο πλαίσιο του δυοπωλίου, το οποίο αποτελεί ειδική περίπτωση ολιγοπωλίου, στην οποία υπάρχουν μόνο δύο πωλητές” (Chacholiades 1990-α: 510). Για τα δυοπωλιακά υποδείγματα Cournot - Bertrand - Edgeworth - Hotelling - Chamberlin βλ. Παυλόπουλος 1980-β: 214-36 και Chacholiades 1990-α: 510-20.

ΜΕΡΟΣ Γ:
ΚΕΪΝΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΖΗΤΗΣΗΣ.

7.1 Μία εισαγωγή ιστορικού χαρακτήρα

Ας θεωρήσουμε για απλότητα ότι τον Κέινς τον απασχολεί το φαινόμενο της ανεργίας και της οικονομικής ύφεσης το οποίο την εποχή μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη. Για την μέχρι τότε κρατούσα οικονομική θεωρία (θα την αναφέρουμε στο εξής και ως “οικονομική ορθοδοξία” ή “νεοκλασική οικονομική θεωρία”) τα φαινόμενα αυτά ήταν εκτός της εξηγητικής της δυνατότητας ή ακόμη καλύτερα εκτός του θεωρητικού ορίζοντά της· δεν μπορούσαν να υπάρχουν αυτά τα φαινόμενα παρά μόνο ως κατάσταση που ήταν “παροδική, μια ιδιότροπη απομάκρυνση από την ισορροπία της πλήρους απασχόλησης” (Galbraith 1998, 119).

Η θεωρητική αντίληψη που φέρει τον τίτλο “αρχή της ενεργού ζήτησης” αποτελεί τον θεμελιώδη παράγοντα για την ανάπτυξη από τον Κέινς ενός εναλλακτικού υποδείγματος στην μέχρι τότε κυρίαρχη οικονομική θεωρία. Πρόκειται για μια θεωρητική αρχή η οποία αντιστρατεύεται μία άλλη θεμελιώδη αρχή. Αυτή που κωδικοποιημένα αναφέρεται ως “νόμος του Σαι”. Ο Κέινς θεωρεί ότι “ο νόμος του Σαι” αποτελεί το θεμέλιο, όπως αναφέρει ο ίδιος “το αξίωμα των παραλλήλων” (Keynes 1973, 21), της μέχρι τότε οικονομικής ορθοδοξίας.

7.1.1. Σύντομη παρουσίαση του νόμου του Σαι.

Ο βασικός πυρήνας των ορθόδοξων οικονομικών θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: το οικονομικό πεδίο δραστηριότητας μπορούμε να θεωρήσουμε ότι επιμερίζεται σε τρεις αγορές: α) την αγορά εμπορευμάτων (υλικών αγαθών και υπηρεσιών), β) εργασίας, γ) χρήματος /κεφαλαίου. Επισυνάπτουμε επίσης την υπόθεση ότι οι επιμέρους αγορές λειτουργούν σε καθεστώς τέλει ανταγωνισμού. Επιπλέον υποθέτουμε ότι αρχικά σε κάθε αγορά υπάρχει ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης.

Μία συνιστώσα του “πυρήνα” των οικονομικών θεωριών της εποχής αποτελεί η αντίληψη ότι μέσω της προσφοράς και της ζήτησης καθορίζονται στην ισορροπία κάποιες τιμές για τα αγαθά που αποτελούν τιμές ισορροπίας. Αυτές συντίθενται από το κόστος για μισθούς, το κόστος του κεφαλαίου (τον τόκο) και το κέρδος (μπορεί να προστεθεί και το ενοίκιο για την γη). Ωστόσο αυτά τα συστατικά αποτελούν και τα εισοδήματα για τους αντίστοιχους συντελεστές παραγωγής. Με την υπόθεση ότι δεν υπάρχει κατακράτηση χρήματος και γενικότερα αγνοώντας την επίδραση του επιτοκίου και του ρόλου του πιστωτικού συστήματος στην οικονομική συμπεριφορά, δηλαδή με την υπόθεση ότι το χρήμα διευκολύνει απλά την ανταλλαγή ή όπως λέγεται το “*χρήμα είναι ουδέτερο*”, προκύπτει ότι τα εισοδήματα θα διατεθούν εξ' ολοκλήρου για την ζήτηση του προϊόντος και ότι η συνολική ζήτηση σε “αξία” (η τιμή που θα ζητείται το σύνολο του προϊόντος) θα είναι ίση με την τιμή που θα προσφέρεται. Αυτή η θέση αποτελεί το “νόμο του Σαι”¹⁷⁷. Μία διατύπωση του νόμου του Σαι είναι η ακόλουθη: “η προσφορά δημιουργεί την ιδίαν αυτής ζήτηση”. Μία άλλη διατύπωση είναι η ακόλουθη: “δεδομένης μίας απεριόριστης συσσώρευσης κάθε αύξηση στην παραγωγή θα δημιουργήσει αφεαυτής μία ισόποση αύξηση στην ζήτηση· ή η καταναλωτική δύναμη αυξάνει με κάθε αύξηση της παραγωγικής δύναμης” (Οικονομάκης Γ. 1998). Σ' αυτές τις διατυπώσεις πρέπει να προσέξουμε δύο στοιχεία που συνυποδηλώνονται.

Απο την μία πλευρά, δηλώνεται ότι με την πώληση ενός προϊόντος προσφέρονται τα απαιτούμενα “χρήματα”¹⁷⁸ για να αγοραστεί αυτό το προϊόν. Στην τιμή συμπεριλαμβάνονται τα κόστη παραγωγής και το κέρδος ή η ζημία τα οποία επίσης αποτελούν τα εισοδήματα των αντίστοιχων συντελεστών.

¹⁷⁷ Δες Οικονομάκης 1998 και μέρος II του παρόντος. Rubin 1994, 382 -390

¹⁷⁸ Τοποθετώ την λέξη χρήμα σε εισαγωγικά διότι ο νόμος του Σαι στηρίζεται στην βάση του αντιπραγματισμού ή όπως αναφέρεται στην “ουδετερότητα του χρήματος”. Αυτό σημαίνει ότι το χρήμα παίζει μόνο μεσολαβητικό ρόλο για την ανταλλαγή εμπορευμάτων. Το προϊόν, ουσιαστικά, πληρώνεται με άλλο προϊόν. Η αφαίρεση, κατ' ουσία, του χρήματος από την διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων αποτελεί ένα θεωρητικό στήριγμα του νόμου του Σαι. Επιπρόσθετα πρέπει να παρατηρηθεί ότι προϋπόθεση για να αντιστοιχεί η ζήτηση στο “ύψος” της παραγωγής είναι η δαπάνη όλου του εισοδήματος. (Screpanti E. / Zamagni S. 1993, 69).

Επομένως τα εισοδήματα από το προϊόν δημιουργούν την αγοραστική δύναμη που απαιτείται για να αγοραστεί το προϊόν¹⁷⁹. Επιπρόσθετα η αγοραστική δύναμη, η δυνάμει ζήτηση (potential demand), γίνεται εξ ολοκλήρου δαπάνη για αγορά προϊόντων, γίνεται ενεργός ζήτηση (effective demand). Στην βάση αυτού του νόμου η ύφεση δεν μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα υποκατανάλωσης¹⁸⁰. Δηλαδή ότι λόγω ανεπαρκούς ζήτησης (για οποιουδήποτε λόγους) δημιουργείται κατ' αρχή συσσώρευση αποθεμάτων και κατόπιν περιορίζεται ο κύκλος εργασιών (στο σύνολο της οικονομίας).

Την σημασία που έχει η παραπάνω θέση μας την αποκαλύπτει ένα σχόλιο του Γκάλμπρεϊθ (Galbraith): “δεν θα μπορούσε, σύμφωνα με απλή αριθμητική, να υπάρχει έλλειψη ζήτησης. Αυτό ήταν μια εξ αποκαλύψεως αλήθεια στα συμβατικά οικονομικά καθώς και για τον υπόλοιπο ευυπόληπτο κόσμο. Η αμφισβήτηση του νόμου του Σαι σήμαινε ότι πήγαινε κανείς γυρεύοντας να κατηγορηθεί, αν όχι ότι ήταν “ψώνιο”, τουλάχιστον ως ελλιπέστατα εκπαιδευμένος στα οικονομικά” (Galbraith 1998, 118).

Από την άλλη πλευρά, δηλώνεται ότι μεταξύ της παραγωγής/προσφοράς, της ζήτησης και της δαπάνης υπάρχει μία αιτιακή σχέση που έχει μία ορισμένη κατεύθυνση. Πρωταρχική είναι η παραγωγή. Για κάθε δεδομένο επίπεδο τιμών του προϊόντος υπάρχει μια αντίστοιχη ζήτηση (ζητούμενη ποσότητα) και μια προσφερόμενη ποσότητα με βάση τις οποίες προκύπτει το σημείο ισορροπίας. Με δεδομένη τη καμπύλη ζήτησης (που μένει αναλλοίωτη όταν οι προτιμήσεις των καταναλωτών ή το εισόδημα δεν μεταβάλλονται), αν διαπιστωθεί κάποια ανισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν στην πλευρά της παραγωγής. Σε μία εναλλακτική διατύπωση το “βέλος της αιτιότητας” προχωρά από την παραγωγή προς τα εισοδήματα, την δαπάνη και την ζήτηση.

Επιπρόσθετο σ' αυτά είναι και το θεωρητικό σχήμα ότι αν λειτουργεί ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να υπάρχει ανεργία. Η μόνη ανεργία που μπορεί να παρατηρηθεί είναι η *ανεργία τριβής* και η *εκούσια ανεργία*. Η ανεργία τριβής είναι η ανεργία που παρατηρείται για λόγους που έχουν να κάνουν με μια προσωρινή και μερική ανισορροπία (υπερπαραγωγή κάποιων επιχειρήσεων) ή λόγω εποχικής διακύμανσης της αγοράς εργασίας (κατασκευές, γεωργία, τουρισμός) ή λόγω αλλαγής απασχόλησης από μεριάς των εργαζομένων. Η εκούσια ανεργία οφείλεται στην άρνηση ενός προσώπου να αποδεχθεί αμοιβή ίση με τον τρέχοντα πραγματικό μισθό. Για αυτό το λόγο δεν θεωρείται άνεργος με την έννοια ότι δεν αποδέχεται εργασία με τον μισθό που προσφέρεται και που του αντιστοιχεί λόγω του ότι ο πραγματικός μισθός καθορίζεται από το οριακό προϊόν της εργασίας. Κατά την νεοκλασική σχολή άλλο είδος ανεργίας δεν μπορεί να υπάρξει. Οποιος προσφέρεται να εργαστεί με το τρέχοντα μισθό θα μπορεί να βρεί εργασία¹⁸¹. Δηλαδή μία μεγάλη σε μέγεθος και παρατεταμένη ανεργία (μη εθελούσια) είναι έξω

¹⁷⁹ Η δικαιολόγηση για την εγκυρότητα του νόμου που παρέχει ο ίδιος ο Σαι έχει ως εξής: “πρέπει να τονιστεί ότι ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα, ευθύς μόλις έρχεται στην αγορά, προσφέρει μια διέξοδο σε άλλα προϊόντα για να το ισοδύναμο της αξίας του. Πραγματικά, όταν ένας παραγωγός έχει παράγει ένα εμπόρευμα, καταλαμβάνεται από μία ακραία ανάγκη και επιθυμία να το πουλήσει, έτσι ώστε να μην φθαρεί (dissolve) η αξία του όσο βρίσκεται στην κατοχή του. Αλλά δεν έχει λιγότερη προθυμία να απαλλαχθεί/ξεφορτωθεί από το χρήμα που έλαβε από την πώληση του εμπορεύματος, ακριβώς με σκοπό να αποτρέψει την εκμείνιση της αξίας του χρήματος που θα υφισταθεί αν αυτό μείνει αδρανές. Ωστόσο κάποιος δεν μπορεί να απαλλαχθεί από το ίδιο του το χρήμα παρά μόνο αγοράζοντας κάποιο προϊόν. Επομένως είναι καθαρό ότι η ίδια η παραγωγή του εμπορεύματος άμεσα ανοίγει μία διέξοδο σε άλλα προϊόντα”. Παρατίθεται σε Screpanti E. / Zamagni S. 1993, 70,

¹⁸⁰ Σημειώνουμε ότι αναφερόμαστε σε γενική υποκατανάλωση και όχι σ' αυτή που αφορά σ' ένα τομέα της οικονομίας.

¹⁸¹ Ένα υπόδειγμα επιχειρηματολογίας που δικαιολογεί κατά τους νεοκλασικούς γιατί δεν υπάρχει ανισορροπία στην αγορά εργασίας είναι το ακόλουθο:

α) ως προς την προσφορά εργασίας, σύμφωνα με την νεοκλασική θεωρία, ισχύουν: κάθε εργαζόμενος *επιλέγει* και *επιμερίζει* τον χρόνο του σε ελεύθερο χρόνο και σε χρόνο που θέλει να εργαστεί έτσι ώστε να μεγιστοποιεί το όφελός που αποκομίζει από αυτή την διάθεση του χρόνου. Όταν ο μισθός είναι δεδομένος τότε το οριακό όφελος μειώνεται όσο αυξάνεται ο εργάσιμος χρόνος. Αυτό συμβαίνει διότι αν αυξηθεί κατά μία ώρα ο χρόνος εργασίας τότε το όφελος και η ικανοποίηση που θα προκύψει από την επιπλέον αγορά και κατανάλωση εμπορευμάτων δεν θα είναι τόσο μεγάλο (θα επέλθει κορεσμός) όσο το αντίστοιχο όφελος που προέκυψε για την προηγούμενη αύξηση κατά μία ώρα του χρόνου εργασίας. Παρατηρούμε ωστόσο ότι το οριακό όφελος εξαρτάται από το “ύψος” του μισθού. Η δυσαρέσκεια που προκύπτει από την μείωση κατά μία ώρα του ελεύθερου χρόνου ονομάζεται οριακή δυσαρέσκεια. Η υπόθεση που ρυθμίζει την προσφορά εργασίας είναι ότι με δεδομένο μισθό το άτομο θα προσφέρει εκείνη την εργασία που εξισώνει το οριακό όφελος με την οριακή δυσαρέσκεια διότι τότε μεγιστοποιείται το όφελος του. Αν ο μισθός αυξηθεί τότε θα υπάρξει μεγαλύτερη προσφορά εργασίας.

β) από την πλευρά της ζήτησης για εργασία, οι επιχειρηματίες θα αποφασίσουν την αύξηση της απασχόλησης μέχρι το σημείο που ο πραγματικός μισθός, που προκύπτει μέσα από τις διαπραγματεύσεις

από τον ορίζοντα των οικονομικών θεωριών της εποχής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται “.. αν τίποτα δεν εμποδίζει την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς, το “ύψος” των μισθών θα αντιστοιχεί πάντα στην ζήτηση εργασίας και μ' αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται η πλήρης απασχόληση... Γιατί όταν σταθεροποιείται η κατάσταση στην αγορά, όλος ο κόσμος θα μπορεί να βρει μία απασχόληση” (Pigou¹⁸² - παρατίθεται σε Beaud M. 1985, 273).

7.1.2. Η αμφισβήτηση του νόμου του Σαι.

Ο νόμος του Σαι αμφισβητήθηκε πολύ πριν την εμφάνιση του Κέινς.

Ο ίδιος ο Κέινς αναγνωρίζει στο έργο του Μάλθους (Malthus T.) την αμφισβήτηση του νόμου του Σαι (Keynes 1973, 32).

Ο Μάλθους υποστήριζε ότι είναι δυνατόν η προσφορά να υπερβαίνει την ενεργό ζήτηση. Στηρίζεται στην αμφισβήτηση της “ουδετερότητας του χρήματος” και στον ρόλο που μπορεί να παίξει η αποταμίευση. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι αυτό το οποίο ζητούν όσοι εμπλέκονται στην οικονομία είναι το χρήμα διότι κανένα άλλο προϊόν δεν είναι ικανοποιητικό υποκατάστατο του χρήματος όσον αφορά την ανάγκη που έχουν τα άτομα για αποταμίευση. (Θεοχάρης 1983, 258). Επιπλέον τονίζει το απορρυθμιστικό ρόλο της αποταμίευσης των κεφαλαιούχων. Το επιχείρημά του εξελίσσεται ως ακολούθως. Υποθέτει, από την μία μεριά, ότι οι εργαζόμενοι καταναλώνουν όλο το εισόδημά τους, επομένως όλη η αγοραστική τους δύναμη μετατρέπεται σε ενεργό ζήτηση¹⁸³. Επιπρόσθετα το εισόδημα των εργαζομένων έχει περιορισμένη καταναλωτική ικανότητα που προσδιορίζεται από το πλήθος των εργαζομένων και από το ότι ο μισθός αντιστοιχεί στο επίπεδο επιβίωσης του εργάτη. Από την άλλη πλευρά οι κεφαλαιούχοι αποταμιεύουν και επενδύουν μέρος του εισοδήματός τους.

Στην περίπτωση που η αποταμίευσή τους δεν μετατρέπεται σε επένδυση τότε για ένα μέρος του συνολικού προϊόντος (αυτό που αντιστοιχεί στο αποταμιευθέν) δεν θα αντιστοιχεί ενεργός ζήτηση. Αν η αποταμίευση υπερβεί ένα ορισμένο όριο τότε λόγω μειωμένης ενεργού ζήτησης για τα προϊόντα θα δημιουργηθούν αποθέματα, πτώση των τιμών και συνακόλουθα μείωση των κερδών. Αυτό θα οδηγήσει σε περιορισμό της παραγωγής, απόλυση εργατών και κρίση.

Στην περίπτωση που η αποταμίευσή τους οδηγεί σε επένδυση πάλι μπορεί να διαπιστωθεί έλλειμμα ενεργού ζήτησης εν σχέσει με την προσφορά. Αν το μερίδιο των κερδών στο συνολικό προϊόν (το μέρος του συνολικού προϊόντος που αντιστοιχεί στα κέρδη προς το συνολικό προϊόν) αυξάνει σε βάρος του μεριδίου των μισθών τότε λαβαίνει χώρα μια διαδικασία αποστοίχισης της παραγωγής από την καταναλωτική ικανότητα με αντίστοιχα αποτελέσματα.

Και στις δύο περιπτώσεις ο Μάλθους βλέπει τελικά ως λύση συμπλήρωσης της ανεπαρκούς ενεργού ζήτησης την κατανάλωση των μη-παραγωγικών καταναλωτών (γαιοκτήμονες), το εμπόριο και τις κρατικές δαπάνες.

Εκτός από τον Μάλθους κριτικός στον νόμο του Σαι ήταν ο Σισμοντί (J. C. L. Simonde de Sismondi, 1773 – 1842).

Ο Σισμοντί θεωρεί ότι η κατανάλωση των εργατών είναι περιορισμένη. Για να το δικαιολογήσει παρατηρεί, από την μία πλευρά, ότι οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να παράγουν από μόνοι τους προϊόντα. Γι' αυτό το λόγο απευθύνονται στον κεφαλαιούχο για να βρουν ένα εισόδημα και να επιζήσουν. Ο κεφαλαιούχος όμως έχει μικρότερη ανάγκη αυτό το οποίο του προσφέρουν, την εργασία τους, σε σχέση με την ανάγκη που αυτοί έχουν γι' αυτό που τους προσφέρει, το μισθό. Γι' αυτό το λόγο ο κεφαλαιούχος βρίσκεται σε θέση ευνοϊκή κατά την διάρκεια της διαπραγμάτευσης για τη πρόσληψη και πετυχαίνει την απόδοση μισθού που βρίσκεται στο επίπεδο επιβίωσης για τον εργάτη. Από την άλλη πλευρά, η συνεχής τεχνολογική εξέλιξη επιβαρύνει την ήδη περιορισμένη δύναμη της εργατικής τάξης πετώντας έξω από την εργασιακή διαδικασία ένα σημαντικό και αυξανόμενο τμήμα εργατών (Θεοχάρης 1980, 58-63).

Επιπλέον η κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών συναντά ένα όριο, ένα φυσικό όριο. Επομένως με τον χρόνο παρατηρείται μία αποστοίχιση της παραγωγής και της καταναλωτικής ικανότητας με αποτέλεσμα την κρίση λόγω ανεπάρκειας της ενεργού ζήτησης. Σε διαφορετική κατεύθυνση από τον Μάλθους όμως, θεωρεί ότι το πρόβλημα είναι η άδικη διανομή του εισοδήματος και η λύση που προτείνει είναι η

στην αγορά εργασίας, θα εξισωθεί με το οριακό προϊόν της εργασίας διότι σ' αυτό το σημείο μεγιστοποιείται το κέρδος. Μέσω της ελεύθερης διαπραγμάτευσης εργοδοτών - εργαζομένων επέρχεται ισορροπία μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης στο σημείο που ο πραγματικός μισθός όπως προσδιορίζεται από την ζήτηση για εργασία θα εξισωθεί με την οριακή δυσαρέσκεια, έτσι ώστε όλοι όσοι προσφέρονται να εργαστούν με τον τρέχοντα πραγματικό μισθό να βρίσκουν απασχόληση.

¹⁸² Ο Κέινς ασκεί κριτική στη νεοκλασική θεωρία της απασχόλησης θεωρώντας ότι στο έργο του Πιγκού (Pigou) εκτίθεται αντιπροσωπευτικά.

¹⁸³ Ενεργός ζήτηση στον Μάλθους σημαίνει ζήτηση που καλύπτει το κόστος και το κέρδος του κεφαλαιούχου.

αναδιανομή του πλούτου όχι από τους κεφαλαιοκράτες στους μη – παραγωγικούς καταναλωτές (γαιοκτήμονες κ.λπ.) αλλά από τους κεφαλαιοκράτες στους εργαζόμενους (παραγωγικοί καταναλωτές). Εκτός από τους Σισμοντί και Μάλθους υπήρξαν και άλλοι οικονομολόγοι οι οποίοι αμφισβήτησαν τον λεγόμενο “νόμο του Σαί”. Όπως παρατηρεί ο Πασινέτι (Luigi L. Pasinetti) “θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως σχεδόν όλοι εκείνοι οι οικονομολόγοι που ασχολήθηκαν με τις “κρίσεις” και τους οικονομικούς κύκλους” (π.χ. Lauderdale, Aftalion, Spietoff κ.α καθώς επίσης και όλοι οι μαρξιστές οικονομολόγοι, π.χ. Hilferding, Rosa Luxembourg, Bukharin κ.α) διατύπωσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πιθανότητα και τις καταστρεπτικές συνέπειες μιας διάστασης μεταξύ δυνητικής παραγωγής (potential production) και ενεργού ζήτησης” (Pasinetti 1974, 8).

7.1.3. Η απάντηση στην αμφισβήτηση.

Οι οικονομολόγοι που εκπροσωπούσαν την οικονομική ορθοδοξία θεωρούσαν το εκάστοτε θεωρητικό πλαίσιο με το οποίο οικοδομείται η αμφισβήτηση του “νόμου του Σαί” ανεπαρκές και με πολλά αναλυτικά λάθη.

Ο Κέινς σχολιάζοντας την επικράτηση των απόψεων του Ρικάρντο στην διαμάχη του με τον Μάλθους παρατηρεί ότι “εφόσον ο Μάλθους δεν μπόρεσε να εξηγήσει με σαφήνεια (πέραν των επικλήσεων των κοινώς παρατηρούμενων γεγονότων) πώς και γιατί η ενεργός ζήτηση μπορεί να είναι ανεπαρκής ή υπερβάλλουσα, απότυχε να προσφέρει μια εναλλακτική θεωρητική συγκρότηση” (Keynes 1973, 33). Η ίδια θεωρητική ανεπάρκεια χαρακτήριζε τις διάφορες εκδοχές των θεωριών της υποκατανάλωσης. Όπως παρατηρεί ο Πασινέτι: “κάθε ικανός οικονομολόγος μπορούσε να αντιπαρέλθει τις θεωρίες αυτές προβάλλοντας, λογικά, συνηθισμένα επιχειρήματα” (Pasinetti 1974, 8). Τα κύρια επιχειρήματα τα οποία θεωρούνταν ότι προσέφεραν μία επαρκή γραμμή άμυνας στην οικονομική ορθοδοξία οδηγούσαν στην έννοια της γενικής ισορροπίας των αγορών εργασίας, εμπορευμάτων και χρήματος και της πλήρους απασχόλησης των “συντελεστών παραγωγής” μέσω του ανταγωνισμού. Ειδικότερα θεωρείτο ότι α) ανεξάρτητα από το επίπεδο ζήτησης, ο εργατικός μισθός προσαρμόζεται έτσι ώστε να εξασφαλίζεται πάντα πλήρης απασχόληση. Αν υπάρχουν άνεργοι οι οποίοι επιθυμούν να εργαστούν τότε θα ελαττώσουν τις απαιτήσεις που έχουν για το “ύψος” του μισθού ώστε να βρουν εργασία. Η μόνη δυνατότητα ανεργίας είναι η εθελούσια. Η ύπαρξη ανεργίας (μη εθελούσιας) με παράλληλη ύπαρξη ισορροπίας στις άλλες αγορές θεωρείτο αδιανόητη, πέραν παροδικών διαταραχών. β) Το επιτόκιο αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα που επιφέρει ισορροπία μεταξύ των επενδύσεων (ζήτησης κεφαλαίων) και της αποταμίευσης (προσφοράς κεφαλαίων) έτσι ώστε να εξασφαλίζεται (εκτός της περίπτωσης παροδικών διαταραχών) πλήρης απασχόληση των παραγωγικών συντελεστών. Ειδικότερα αν σε μία περίοδο υποθέσουμε ότι παρατηρείται ελλείπουσα ζήτηση για καταναλωτικά εμπορεύματα τότε το τμήμα του προϊόντος που δεν καταναλώνεται θα αποταμιεύεται. Η αύξηση των αποταμιεύσεων θα έχει σαν αποτέλεσμα την πτώση του επιτοκίου και επομένως θα παρατηρηθεί μία μεγαλύτερη ζήτηση κεφαλαίων που θα μπορούν να επενδυθούν με ευνοϊκότερους όρους. Θα αυξηθεί επομένως η ζήτηση για επενδυτικά εμπορεύματα (πρώτες ύλες, μηχανήματα κ.λπ.). Οι επενδύσεις θα αυξήσουν το προϊόν, το εισόδημα και την απασχόληση με αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης.

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο των ορθόδοξων οικονομικών θα οδηγούμαστε σε κάθε περίπτωση, πλην παροδικών διαταραχών, σε ισορροπία με επίπεδο παραγωγής που αντιστοιχεί σε πλήρη απασχόληση των παραγωγικών συντελεστών.

Με την εμφάνιση της *Γενικής Θεωρίας*, του Κέινς, αμφισβητήθηκε η δυνατότητα αυτής της επιχειρηματολογίας. Ενα από τα συμπεράσματα που απέρρεε από την *Γενική Θεωρία* ήταν ότι μπορεί να έχουμε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων και παράλληλα ύπαρξη ακούσιας ανεργίας, δηλαδή ανισορροπία στην αγορά εργασίας λόγω υπερβάλλουσας ζήτησης εργασίας από άτομα που επιθυμούν να εργαστούν με τον τρέχοντα μισθό και δεν βρίσκουν απασχόληση. Η παρουσίαση του σύνθετου επιχειρήματος που υποστηρίζει αυτό το συμπέρασμα οδηγεί στην παρουσίαση της μακροοικονομικής θεωρίας που θεμελίωσε ο Κέινς, παρουσίαση την οποία αρχίζουμε από την επόμενη ενότητα.

7.2. Ο Κέινς και η ενεργός ζήτηση

Η *Γενική Θεωρία* του Κέινς δημοσιεύθηκε το 1936. Από τα τέλη της δεκαετίας του ‘20 η Αμερική και η Αγγλία είχαν εισέλθει σε μία εκτεταμένη οικονομική κρίση που είχε σαν επακόλουθο για όλη την περίοδο του μεσοπολέμου την ανεργία (μη εθελούσια) για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους που μπορούσε και ήθελε να εργαστεί. Ωστόσο για την κρατούσα οικονομική θεωρία, όπως είδαμε, αυτή η παρατεταμένη κατάσταση ήταν αδιανόητη, ανύπαρκτη θεωρητικά. Κατόπιν αυτών υπήρχε τόσο λίγη εκτίμηση για την οικονομική ορθοδοξία που επέτρεπε στον Κέινς να υποστηρίξει, μάλλον πειστικά, ότι

“αν και το καθεαυτό οικονομικό δόγμα (doctrine) δεν έχει αμφισβητηθεί από τους ορθόδοξους οικονομολόγους μέχρι σήμερα, η καταφανής αποτυχία του ως προς τη επιστημονική πρόβλεψη έχει εξασθενήσει σημαντικά, στην διάρκεια του χρόνου, το κύρος αυτών που το υπηρετούσαν. Οι επαγγελματίες οικονομολόγοι, μετά τον Μάλθους, έμειναν καθώς φαίνεται ασυγκίνητοι με την έλλειψη ομοφωνίας μεταξύ των αποτελεσμάτων της θεωρίας τους και των παρατηρούμενων γεγονότων” (Keynes 1973, 33) ή σε ένα άλλο απόσπασμα ότι “ίσως η κλασσική θεωρία παριστά τον τρόπο με τον οποίο θα θέλαμε να εξελίσσεται η οικονομία μας. Αλλά να υποθέσουμε ότι αυτή πράγματι έτσι εξελίσσεται ισοδυναμεί με την υπόθεση της απαλλαγής των δυσκολιών μας” (Keynes 1973, 34).

Η *Γενική Θεωρία* θέτει ένα φιλόδοξο στόχο. Να αποτελέσει μία ανάπτυξη της οικονομικής θεωρίας ως γενικής. Η προηγούμενη θεωρία να ενσωματωθεί ως μια ειδική περίπτωση της. Γι’ αυτό ο Κέινς δίνει στο έργο του τον τίτλο *Γενική Θεωρία*. Ο ίδιος αφιερώνει το πρώτο κεφάλαιο του έργου του για να υποστηρίξει πως “τα πορίσματα (postulates) της κλασσικής¹⁸⁴ θεωρίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο σε μία ειδική περίπτωση και όχι γενικά, ... Επιπρόσθετα, τα χαρακτηριστικά της ειδικής περίπτωσης που θεωρεί ως δεδομένη η κλασσική σχολή¹⁸⁵ συμβαίνει να μην είναι τα χαρακτηριστικά της οικονομικής κοινωνίας στην οποία πράγματι ζούμε, με αποτέλεσμα η διδασκαλία της να αποβαίνει παραπλανητική και καταστρεπτική, αν αποπειραθούμε να την εφαρμόσουμε στα γεγονότα της εμπειρίας μας” (Keynes 1973, 3) .

Για την εκπλήρωση αυτού του στόχου ο Κέινς αναπτύσσει εναλλακτικά θεωρητικά υποδείγματα σε διάφορους θεωρητικούς τομείς. Θα ξεκινήσουμε την παρουσίαση του έργου του αναπτύσσοντας την αρχή της ενεργού ζήτησης η οποία κατέχει κεντρική θέση στο έργο του.

7.2.1. Μία παρουσίαση της αρχής της ενεργού ζήτησης.

Η κατανόηση της αρχής της ενεργού ζήτησης θα μπορούσε να επέλθει με ένα σχετικά απλό τρόπο ακολουθώντας τον Πασινέτι.

Ο Πασινέτι (Pasinetti 1974) ξεκινάει από τη διάκριση μεταξύ της παραγωγικής ικανότητας (production capacity) μίας οικονομίας και της πραγματικής παραγωγής (actual production) μία διάκριση η οποία έχει ισχύ στις “βιομηχανικές κοινωνίες”. Με ένα παράδειγμα τη παραγωγική ικανότητα μπορούμε να την σκεφτούμε ως εξής: ένας βιομήχανος που παράγει θρανία έχει στην κατοχή του κάποιες εγκαταστάσεις οι οποίες αν χρησιμοποιηθούν πλήρως θα μπορούν να παράγουν, υποθετικά, 1000 θρανία την βδομάδα. Ωστόσο η πραγματική παραγωγή μπορεί να είναι μικρότερη διότι προσδιορίζεται από την προσδοκώμενη ζήτηση για θρανία. Με βάση την εμπειρία του παρελθόντος και τις εκτιμήσεις που έχει για την ζήτηση θρανίων ο βιομήχανος παράγει μία ορισμένη περίοδο ένα ορισμένο αριθμό θρανίων, λόγω χάρη 600, έτσι ώστε να μην συσσωρεύεται στις αποθήκες του απόθεμα θρανίων μεγαλύτερο από ένα επιθυμητό όριο, ας πούμε 100 θρανία. Αν για τις επόμενες περιόδους προσδοκά πτώση της ζήτησης για θρανία θα μείωνε την παραγωγή του “σχεδόν ανεξάρτητα από το επίπεδο της παραγωγικής του ικανότητας” (Pasinetti 1974, 5). Για χάρη του παραδείγματος ας υποθέσουμε ότι θα παρήγαγε 450 θρανία. Ωστόσο ενδέχεται η πραγματική ζήτηση να αντιστοιχεί σε 500 θρανία. Ο βιομήχανος θα διαθέσει την παραγωγή του και επιπλέον 50 θρανία από τα αποθέματά του. Για να διατηρήσει τα αποθέματά του στο επιθυμητό επίπεδο και να ανταποκριθεί στην διορθωμένη εκτίμηση για την ζήτηση, την επόμενη περίοδο θα αυξήσει την παραγωγή του. Θα αυξήσει την παραγωγή του, ανταγωνιζόμενος με άλλους επιχειρηματίες για να εξασφαλίσει τους αναγκαίους συντελεστές παραγωγής, διότι όταν το επίπεδο του προϊόντος που προσφέρει αντιστοιχεί στην ζητούμενη ποσότητα του προϊόντος, θα εξασφαλίσει το μεγαλύτερο κέρδος. Σε μικρότερα επίπεδα θα πουλήσει λιγότερο προϊόν και θα εξασφαλίσει λιγότερα κέρδη, σε μεγαλύτερα επίπεδα θα του μείνει αδιάθετο προϊόν και τα περισσότερα έξοδα θα ελαττώσουν τα κέρδη του.

Μία αντίστοιχη διαδικασία θα συνέβαινε αν αναμενόταν από τον βιομήχανο αύξηση της ζήτησης. Αυτή η διαδικασία, αν την γενικεύσουμε σε όλη την οικονομία θα οδηγήσει σε μια ισορροπία μεταξύ συνολικής προσφοράς και συνολικής ζήτησης για όλη την οικονομία. Το επίπεδο της ζήτησης “στο σημείο διασταύρωσης των συναρτήσεων της συνολικής ζήτησης και της συνολικής προσφοράς θα ονομασθεί *ενεργός ζήτηση*” (Keynes 1973, 25).

Οι αυξομειώσεις στην παραγωγή, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, επηρεάζουν την απασχόληση που οι επιχειρήσεις προσφέρουν σε εργαζόμενους που διατίθενται να εργαστούν. Επομένως για να εξετάσουμε τι προσδιορίζει την απασχόληση, όταν η αγορά εμπορευμάτων βρίσκεται σε ισορροπία, θα πρέπει να αποκτήσουμε μία αντίληψη για τους όρους “συνάρτηση συνολικής προσφοράς” και

¹⁸⁴ Με τον όρο κλασσική θεωρία ο Κέινς εννοεί την “ορθόδοξη” θεωρία (που επικρατούσε στην εποχή του) καθώς και όλους όσους δέχονταν το νόμο του Σαί.

“συνάρτηση συνολικής ζήτησης” που κάνουν την εμφάνισή τους στο απόσπασμα από το έργο του Κείνς που παραθέσαμε.

Στην επόμενη ενότητα θα συζητήσουμε για τον πρώτο από τους δύο όρους.

7.2.1.1. Η συνολική προσφορά.

Με την λέξη “συνολική”¹⁸⁶ εννοούμε το προσφερόμενο προϊόν *όλης* της οικονομίας. Στα επόμενα όταν θα χρησιμοποιούμε τον όρο “συνάρτηση προσφοράς” θα εννοούμε “συνάρτηση συνολικής προσφοράς”. Για τον προσδιορισμό της *συνάρτησης προσφοράς* ο Κείνς υποστηρίζει ότι μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιπτώσεις.

α) Όταν υπάρχει αργούσα παραγωγική ικανότητα: οι διακυμάνσεις στην ζήτηση προκαλούν διακυμάνσεις στην παραγωγή επομένως και στην απασχόληση, ενώ οι τιμές παραμένουν σχεδόν αμετάβλητες.

β) Όταν η ζήτηση αγγίζει το σημείο πλήρους χρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας τότε μπορεί να προκληθούν φαινόμενα αύξησης των τιμών.

Στο βαθμό που το μεγαλύτερο μέρος της “Γενικής Θεωρίας” αναπτύσσεται με βάση την πρώτη περίπτωση και μάλιστα υποθέτοντας την σταθερότητα των τιμών, για λόγους απλότητας στην έκθεση του λογικού πυρήνα της θεωρίας της ενεργού ζήτησης, θα ακολουθήσουμε και εμείς την ίδια παραδοχή¹⁸⁷.

Συγκεκριμένα σε όλη την υπόλοιπη παρουσίαση θα υποθέτουμε ότι έχουμε μία δεδομένη *τεχνική παραγωγής*¹⁸⁸ (επομένως και δεδομένη παραγωγικότητα της εργασίας¹⁸⁹), σταθερές τις δαπάνες ανά μονάδα απασχολούμενης εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή ενός προϊόντος (μισθός και τιμές των υλικών που απαιτούνται για την εκτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας και την αναπλήρωση του φθαρέντος κεφαλαιουχικού εξοπλισμού) και σταθερές τις τιμές.

Μ’ αυτές τις υποθέσεις το “ύψος” του παραγόμενου προϊόντος εξαρτάται από το πλήθος των απασχολούμενων εργατών. Αν το αποτιμήσουμε σε χρήμα η συνολική τιμή με την οποία θα προσφέρεται θα εξαρτάται από το “ύψος” της απασχόλησης. Όσο μεγαλύτερο είναι το “ύψος” της απασχόλησης τόσο μεγαλύτερη θα είναι η συνολική τιμή προσφοράς. Σε μια άλλη διατύπωση όσο αυξάνει (ή μειώνεται) το πλήθος των απασχολούμενων τόσο θα αυξάνει (ή θα μειώνεται) η συνολική τιμή που θα προσφέρεται το προϊόν από τους παραγωγούς. Η συνάρτηση προσφοράς αποτελεί ακριβώς αυτή την σχέση μεταξύ όγκου απασχόλησης (συμβολικά N) και συνολικής τιμής προσφοράς (συμβολικά Y)¹⁹⁰.

Σε μία αλγεβρική διατύπωση η συνάρτηση συνολικής προσφοράς δίδεται από

$$Y = \varphi(N)$$

$N \uparrow \Rightarrow Y \uparrow$ (το σύμβολο $\uparrow$ δείχνει την αύξηση ενός μεγέθους)

Όπου το $\varphi(\)$ δείχνει τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται το μέγεθος του προϊόντος με την απασχόληση.

Στις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου θα χρησιμοποιούμε τον όρο “παραγόμενο προϊόν” ή μόνο “προϊόν” για να δηλώνουμε την συνολική τιμή προσφοράς του προϊόντος. Ενίοτε θα χρησιμοποιούμε με την ίδια σημασία τον όρο “παραγωγή”.

Ωστόσο δεν είναι η πλευρά της προσφοράς η οποία παίζει τον καθοριστικό ρόλο για την απασχόληση.

Αυτός η λειτουργία ανήκει στην πλευρά της συνολικής ζήτησης με βάση την αρχή της ενεργού ζήτησης.

¹⁸⁶ Με την λέξη συνολική αποδίδουμε τον όρο “aggregate”.

¹⁸⁷ Όπως στην Φυσική: απομονώνουμε και εξετάζουμε την πτώση ενός σώματος ως υλικού σημείου στο κενό. Συνάγουμε τους νόμους που “κυβερνούν” το φαινόμενο και κατόπιν προσθέτουμε προσδιορισμούς όπως την ύπαρξη υλικού μέσου εντός του οποίου κινείται, το σχήμα του σώματος, την επιρροή άλλων δυνάμεων κ.λπ.

¹⁸⁸ Με την έκφραση “τεχνική παραγωγής” εννοούμε την αναλογία στην οποία συνδυάζονται στην παραγωγική διαδικασία ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας για να παραχθεί ένα προϊόν. Με την υπόθεση ότι η τεχνική παραγωγής είναι δεδομένη προκύπτει ότι ο συνδυασμός της ποσότητας εργασίας με την ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών υπόκειται σε μία σταθερή αναλογία για να παραχθεί μία ποσότητα προϊόντος. Μία αύξηση της παραγωγικότητας θα σήμαινε ότι μια μονάδα εργασίας θα χρειαζόταν λιγότερα κεφαλαιουχικά αγαθά για να παράγει το ίδιο “ύψος” του προϊόντος. Επομένως η τεχνική παραγωγής δεν θα ήταν σταθερή αλλά θα μεταβαλλόταν.

¹⁸⁹ Η παραγωγικότητα της εργασίας αναφέρεται συνήθως ως ο λόγος παραγόμενου προϊόντος προς την ποσότητα εργασίας που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του.

¹⁹⁰ Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι λόγω της σταθερότητας των τιμών δεν προκύπτει απόκλιση μεταξύ του πραγματικού προϊόντος και της χρηματικής αποτίμησής του καθώς κινούμαστε σε διάφορες χρονικές περιόδους. Ο αναγνώστης θα βρει περισσότερα για το θέμα αυτό στο επόμενο κεφάλαιο.

Στην επόμενη ενότητα θα συζητήσουμε πιο αναλυτικά αυτή την αρχή και στο υπόλοιπο του κεφαλαίου θα μας απασχολήσει η πλευρά της συνολικής ζήτησης.

7.2.1.2. Βασικά σημεία για την ενεργό ζήτηση

Οι βασικές ιδέες που προσδιορίζουν την αρχή της ενεργού ζήτησης είναι οι εξής:

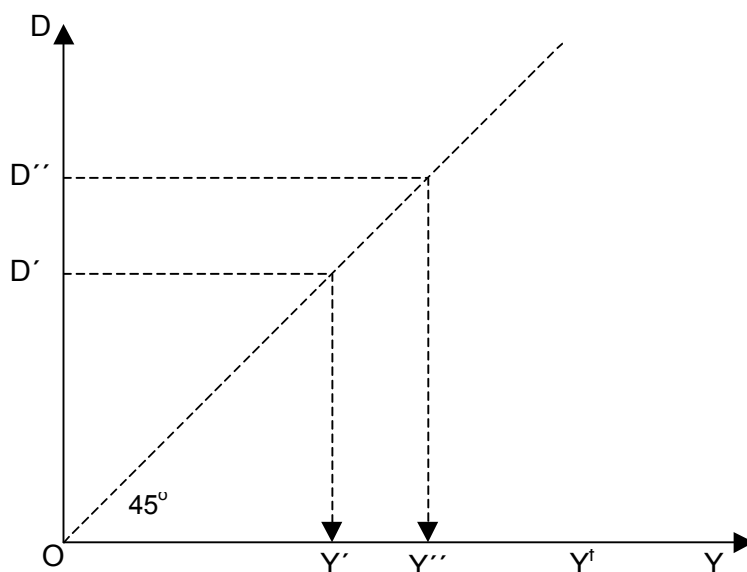
α) Η ζήτηση δεν προσαρμόζεται στο εκάστοτε “επίπεδο” του προσφερόμενου προϊόντος. Αντίθετα η προσδοκώμενη ζήτηση καθορίζει το “επίπεδο” του προϊόντος που θα παραχθεί (εφόσον υπάρχει αργούσα παραγωγική ικανότητα).

β) Υπάρχει μόνο ένα “επίπεδο” του προσφερόμενου προϊόντος που θα υπάρξει ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων. Αυτό που αντιστοιχεί στην ενεργό ζήτηση

Η κύρια σημασία της αρχής της ενεργού ζήτησης διαπιστώνεται “καθ’ όσον αφορά την κατεύθυνση του αιτιακού συνδέσμου (*causal link*) που συνδέει την παραγωγή και την δαπάνη (*expenditure*). Ο Κέινς υποστηρίζει ότι δεν είναι η παραγωγή αυτή που δημιουργεί την δαπάνη και την ζήτηση, αλλά οι αποφάσεις για την δαπάνη που δημιουργούν την ζήτηση· η παραγωγή προσαρμόζεται στην ζήτηση” (Screpanti E. / Zamagni S. 1993, 232).

Η διάκριση πραγματικής παραγωγής – παραγωγικής ικανότητας και η αρχή της ενεργού ζήτησης μπορεί να αποτυπωθεί με το διάγραμμα (1).

Διάγραμμα 7.1¹⁹¹

Στο παραπάνω διάγραμμα ο οριζόντιος άξονας OY αναπαριστά την καθαρή παραγωγή (ή το καθαρό εθνικό εισόδημα) και ο κάθετος άξονας OD την συνολική ζήτηση. Επομένως τα D' , D'' παριστάνουν διαφορετικά “επίπεδα” συνολικής ζήτησης ενώ τα Y' , Y'' παριστάνουν διαφορετικά “επίπεδα” παραγωγής. Η διακεκομμένη γραμμή παριστάνει την διχοτόμο της γωνίας που σχηματίζουν οι δύο άξονες. Ως διχοτόμος έχει την ιδιότητα κάθε σημείο της να ισαπέχει από τις πλευρές της γωνίας και γι’ αυτό το λόγο τα σημεία της αποτελούν συνδυασμούς των D και Y για τα οποία ισχύει η συνθήκη ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων $D = Y$. Γι’ αυτό το λόγο τα (D', Y') και τα (D'', Y'') αποτελούν σημεία ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων. Για να υποδηλώσουμε την κατεύθυνση της αιτιότητας (ότι η παραγωγή προσαρμόζεται στην ζήτηση) στην διακεκομμένη γραμμή που συνδέει τα αντίστοιχα ζεύγη τοποθετούμε ένα “βέλος” από το D προς το Y . Το σημείο Y^I αντιπροσωπεύει την παραγωγή όταν το παραγωγικό δυναμικό θα απασχολούταν πλήρως. Σε μία άλλη ορολογία αντιπροσωπεύει το προϊόν

¹⁹¹ Το διάγραμμα το χρησιμοποίησε ο Passinetti 1974, σελ. 5

πλήρους απασχόλησης. Στο σχήμα μας έχουμε υποθέσει δύο “επίπεδα” ζήτησης D' , D'' , τα οποία αδυνατούν να θέσουν σε κίνηση πλήρως το παραγωγικό δυναμικό.

Οπως έχει παρατηρηθεί από τον ίδιο τον Κέινς και διάφορους σχολιαστές του έργου του η αρχή της ενεργού ζήτησης έχει ως βασικές συνέπειες:

α) Εφόσον η παραγωγή προσαρμόζεται στην ζήτηση με γρήγορο ρυθμό δεν χρειάζεται να εξετάσουμε την διαδικασία με την οποία η παραγωγή προσαρμόζεται στην ζήτηση. Η ανάλυση μας δεν χρειάζεται να πάρει υπ' όψη τις ανισορροπίες που πιθανόν εμφανίζονται στις επιμέρους αγορές ή εν συνόλω στην οικονομία και επομένως προσανατολίζεται στην υπόθεση ισορροπίας (equilibrium), μεταξύ συνολικής προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εμπορευμάτων.

β) Μπορούμε να αγνοήσουμε τον χωρισμό της οικονομίας σε διαφορετικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας και να την θεωρήσουμε όλη ως ένα τομέα. Αυτό συμβαίνει διότι η συνολική ζήτηση είναι αυτή που θα προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η οικονομία σε κάποια χρονική περίοδο. Ο ίδιος ο Κέινς αντιλαμβάνεται ότι το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσει δημιουργεί μία διαίρεση στην οικονομική θεωρία. “Συνιστώ ως ορθή διχοτόμηση αφ' ενός την θεωρία της ατομικής παραγωγής ή επιχείρησης, ... αφ' ετέρου την θεωρία της *συνολικής* παραγωγής και της *συνολικής* απασχόλησης” (268, Keynes 1973, 293)¹⁹². Αυτή η διαίρεση αντιστοιχεί στην σημερινή διαίρεση μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής θεωρίας.

γ) Για να εξετάσουμε τι προσδιορίζει το επίπεδο απασχόλησης πρέπει να εξετάσουμε τους παράγοντες από τους οποίους εξαρτώνται οι αποφάσεις για δαπάνη του εισοδήματος σε διάφορα εμπορεύματα (προϊόντα και υπηρεσίες).

7.2.2. Εννοιολογικές διευκρινήσεις και μερικοί ορισμοί.

Το ζήτημα του προσδιορισμού του επιπέδου απασχόλησης, από μία οπτική γωνία, παραπέμπει στην απόφαση που παίρνει κάποιος επιχειρηματίας να προσφέρει απασχόληση ή όχι.

Κατ' αυτό τον τρόπο πρέπει να διερευνηθεί, στο βαθμό που μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο, τι καθορίζει αυτή την απόφαση του επιχειρηματία; Ο Κέινς απαντά ότι ο παράγοντας που προσδιορίζει αυτή την απόφαση είναι ο σκοπός που θέτει ο επιχειρηματίας: να μεγιστοποιήσει το κέρδος του (Keynes 1973, 23). Επομένως το ερώτημα που τίθεται μετασχηματίζεται στο αντίστοιχο της διερεύνησης των όρων και των προϋποθέσεων που καθιστούν αυτό τον στόχο ικανό να επιτευχθεί. Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από τους παράγοντες που προσδιορίζουν το κέρδος (εισόδημα) του επιχειρηματία για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις συνθήκες και τους τρόπους που η μεγιστοποίηση του κέρδους συνδέεται με το “ύψος” της απασχόλησης.

Οι υποθέσεις που κάνουμε είναι ότι έχουμε μία δεδομένη τεχνική παραγωγής (επομένως και δεδομένη παραγωγικότητα της εργασίας), σταθερές τις δαπάνες ανά μονάδα απασχολούμενης εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή ενός προϊόντος (μισθός και τιμές των υλικών που απαιτούνται για την εκτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας και την αναπλήρωση του φθαρέντος κεφαλαιουχικού εξοπλισμού). Επιπλέον υποθέτουμε σταθερές τις τιμές. Με τις παραπάνω προϋποθέσεις ο Κέινς θεωρεί ότι η δαπάνη που *αποφασίζει* να καταβάλει ο επιχειρηματίας για την απασχόληση ενός αριθμού εργαζομένων με σκοπό την μεγιστοποίηση του κέρδους έχει τις εξής συνιστώσες:

α) την δαπάνη παραγωγής (factor cost, θα την συμβολίζουμε με F) η οποία αποτελείται από τα ποσά που καταβάλλει στους συντελεστές παραγωγής για να του παράσχουν τις υπηρεσίες τους (41, Keynes 1973, 23).

β) την δαπάνη χρησιμοποίησης (user cost, θα την συμβολίζουμε με U) που, κατ' αρχή, μπορούμε να την ορίσουμε από τα ποσά που καταβάλει στους άλλους επιχειρηματίες για όσα αγοράζει από αυτούς μαζί με την θυσία που υφίσταται χρησιμοποιώντας τις εγκαταστάσεις του αντί να μην τις χρησιμοποιεί (41, Keynes 1973, 23). Η δαπάνη χρησιμοποίησης αντιστοιχεί στην φθορά του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και των πρώτων υλών ή στην χρησιμοποίηση μέρους του αποθέματος ημικατεργασμένων προϊόντων και στην αγορά ενδιάμεσων προϊόντων που απαιτούνται για την διαδικασία παραγωγής.

Το άθροισμα αυτών των δύο ο Κέινς το ονομάζει *αρχική δαπάνη παραγωγής*. (66, Keynes 1973, 53).

Ας υποθέσουμε ότι ένας επιχειρηματίας παράγει προϊόν συνολικής αξίας (ή “ύψους”) A . Για να παραχθεί αυτό το “ύψος” προϊόντος ο επιχειρηματίας έχει διαθέσει ποσό F για αμοιβή των συντελεστών παραγωγής. Επιπλέον για να παραχθεί το προϊόν στην αρχή της περιόδου παραγωγής έλαβε την απόφαση να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιο που είχε στο τέλος της προηγούμενης περιόδου αντί να αναμένει άλλη ευκαιρία χρησιμοποίησης. Ωστόσο η χρήση του κεφαλαίου σημαίνει την απώλεια ενός

¹⁹² Η πρώτη ένδειξη, αριθμός χωρίς άλλες αναφορές, στη βιβλιογραφική παραπομπή αναφέρεται στην αντίστοιχη σελίδα της ελληνικής έκδοσης της *Γενικής Θεωρίας* (Κέινς 1955). Η δεύτερη ένδειξη παραπέμπει στην αγγλική έκδοση (Keynes 1973).

ποσού U που αντιστοιχεί στην δαπάνη χρησιμοποίησης. Όταν πουληθεί το προϊόν θα αποκομίσει ένα κέρδος που θα αποτελεί το εισόδημά του. Μπορούμε να ορίσουμε το *εισόδημα* (συμβολικά E) ή το κέρδος του επιχειρηματία ως την διαφορά της αξίας του προϊόντος μείον την αρχική δαπάνη παραγωγής. Συμβολικά $E = A - F - U$.

Ωστόσο το ποσό F , της δαπάνης παραγωγής, αντιστοιχεί στις αμοιβές των συντελεστών παραγωγής, δηλαδή στο εισόδημά τους. Το άθροισμα της δαπάνης παραγωγής και του εισοδήματος του επιχειρηματία αντιστοιχεί στο συνολικό εισόδημα που πρόσφερε η παραγωγή και η πώληση του προϊόντος αξίας A .

Το άθροισμα $F + E$ το ονομάζει ο Κείνς *συνολικό εισόδημα που αντιστοιχεί στην απασχόληση* που προσφέρει ο επιχειρηματίας. Ωστόσο εδώ δημιουργείται το εξής ερώτημα: γιατί δεν συμπεριλαμβάνονται στο συνολικό εισόδημα τα ποσά που διέθεσε στους άλλους επιχειρηματίες; Η απάντηση μπορεί να δοθεί αν σκεφτούμε ότι ο Κείνς αποβλέπει με τους ορισμούς που δίνει να δημιουργήσει ένα θεωρητικό πλαίσιο για την οικονομία ως ένα όλο. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες που αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ σχολιαστών του έργου του Κείνς, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία απλοποιημένη απάντηση. Τα ποσά που δίνει στους άλλους επιχειρηματίες, τα δίνει για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που αγοράζει από αυτούς. Επομένως από την πλευρά ενός δεύτερου επιχειρηματία τα ποσά που έλαβε θα αποτελούν την αξία του προϊόντος που πούλησε στον πρώτο επιχειρηματία. Ένα μέρος αυτής της αξίας θα αποτελεί το συνολικό εισόδημα που αποκτήθηκε από την παραγωγή και πούλησή του προϊόντος του στον πρώτο. Επομένως το κόστος χρήσης για τον πρώτο αποτελεί εισόδημα για τον δεύτερο. Αθροίζοντας, υπολογισμένα μ' αυτό τον τρόπο, το συνολικό εισόδημα του ενός και του άλλου και τελικά όλων των παραγωγών, αποφεύγουμε τις διπλοεγγραφές εισοδήματος καθώς και τις διαρροές. Καταλήγουμε σε μία αποτίμηση του *συνολικού εισοδήματος της οικονομίας* το οποίο είναι ίσο με το συνολικό προϊόν δηλαδή σύμφωνα με τον Κείνς στην συνολική τιμή προσφοράς του προϊόντος¹⁹³. Γι' αυτό το λόγο θα χρησιμοποιούμε πολλές φορές το όρο "συνολικό εισόδημα" ή απλά "εισόδημα" αντί για "προϊόν" και το αντίστροφο.

Με την υπόθεση που έχουμε κάνει για σταθερές δαπάνες ανά μονάδα απασχολούμενης εργασίας και σταθερές τιμές, η αύξηση του εισοδήματος του επιχειρηματία μπορεί να προκύψει μόνο αυξάνοντας το "ύψος" της παραγωγής. Ενώ με την υπόθεση της σταθερής τεχνικής η αύξηση στο "ύψος" της παραγωγής συνδέεται με την αύξηση της απασχόλησης. Ωστόσο ο μεμονωμένος επιχειρηματίας δεν μπορεί να αυξήσει όσο θέλει το "ύψος" της παραγωγής. Από ένα σημείο και μετά θα του μείνει απούλητο προϊόν. Η υπόθεση η οποία γίνεται είναι ότι υπάρχει ένα "ύψος" του προϊόντος, αυτό που αντιστοιχεί στην συνολική ζήτηση, το οποίο μεγιστοποιεί το κέρδος. Ο επιχειρηματίας κάνει μία σειρά *προβλέψεων* για το "ύψος" του προϊόντος του το οποίο θα ζητηθεί και το οποίο θα μεγιστοποιήσει το εισόδημά του και αντίστοιχα αποφασίζει για την απασχόληση που θα προσφέρει.

Αυτή η διαδικασία γενικεύεται για το σύνολο της οικονομίας και δημιουργείται μία εκτίμηση για την συνολική ζήτηση η οποία καθορίζει το "επίπεδο" παραγωγής.

Ωστόσο εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η *συνολική ζήτηση* μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει δύο συνιστώσες. Την ζήτηση για καταναλωτικά εμπορεύματα που θα συμβολίζουμε με C ¹⁹⁴ και την ζήτηση κεφαλαιουχικών εμπορευμάτων που θα συμβολίζουμε με I ¹⁹⁵. Αυτή η διάκριση σε δύο τομείς (ή από μία άλλη οπτική η ενοποίηση πολλών διαφορετικών προϊόντων σε δύο είδη) γίνεται λόγω των διαφορετικών "νόμων" που ρυθμίζουν της αποφάσεις δαπάνης για καταναλωτικά και επενδυτικά εμπορεύματα. Αυτοί οι "νόμοι" θα αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασης στις επόμενες ενότητες. Συνοπτικά, ωστόσο, αναφέρουμε ότι η ζήτηση καταναλωτικών εμπορευμάτων εξαρτάται από το εισόδημα (την αγοραστική

¹⁹³ Δίνουμε μία αλγεβρική διατύπωση αυτού του συλλογισμού σε ένα απλοποιημένο και αφηρημένο υπόδειγμα με την οικονομία να αποτελείται από δύο επιχειρήσεις X και Y , το κόστος χρήσης της X να αντιπροσωπεύει αποκλειστικά αγορά προϊόντων της Y και το κόστος χρήσης της Y να είναι μηδενικό. Η αξία του προϊόντος της πρώτης, δηλαδή η τιμή με την οποία θα προσφέρεται θα αντιστοιχεί σε $A_X = E_X + F_X + U_X$

Για την δεύτερη επιχείρηση όμως η αξία του συνολικού προϊόντος που παρήγαγε και πούλησε εφόσον δεν υπάρχει άλλη επιχείρηση θα ισούται με U_X . Αυτό το μέγεθος της αξίας, δηλαδή η τιμή που προσφέρεται το προϊόν, θα αντιστοιχεί σε

$U_X = E_Y + F_Y$

Μ' αυτές τις υποθέσεις το συνολικό προϊόν της οικονομίας θα αντιστοιχεί στο A_X (το προϊόν της Y θα αποτελεί ενδιάμεση εισροή). Το συνολικό εισόδημα, αν εκτελέσουμε την άθροιση των δύο σχέσεων (α) και (β), προκύπτει ίσο με το συνολικό προϊόν. Δηλαδή

$A_X = E_X + F_X + E_Y + F_Y$

¹⁹⁴ Το αρχικό του όρου consumption που σημαίνει κατανάλωση.

¹⁹⁵ Το αρχικό του όρου investment που σημαίνει επένδυση.

δύναμη) ενώ η ζήτηση κεφαλαιουχικών εμπορευμάτων εξαρτάται από την προσδοκία κερδών (και είναι σχετικά ανεξάρτητη, λόγω της ύπαρξης πιστωτικού συστήματος, από την πληθώρα ή την έλλειψη αγοραστικής δύναμης, δηλαδή κεφαλαίου, γι' αυτά).

7.2.3. Η συνολική ζήτηση.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω ο όρος “συνολική ζήτηση” αποκτά ένα αρχικό νόημα σε μια οικονομία νοούμενη ως όλο καθώς εμπλέκεται με τους όρους “καταναλωτικά - κεφαλαιουχικά” εμπορεύματα, υποδείγματα “προσφοράς - ζήτησης”, αγορά προϊόντων και εργασίας.

Η *συνολική ζήτηση* ή *συνολική σχεδιαζόμενη δαπάνη* (θα την συμβολίζουμε με AD^{196}) θα αποτελείται από τα χρήματα που διατέθηκαν για καταναλωτικά και επενδυτικά εμπορεύματα ή αντίστοιχα από τα χρήματα που σχεδιάζονται να διατεθούν.

Συμβολικά μπορούμε να τη παραστήσουμε με τη παρακάτω σχέση:

$$AD = C + I \quad (1)$$

Σε καθεστώς ισορροπίας η τιμή που θα προσφέρεται το συνολικό προϊόν θα είναι ίση με την συνολική ζήτηση. Συμβολικά θα ισχύει

$$Y = AD$$

ή αντικαθιστώντας την σχέση (1) θα έχουμε την ισοδύναμη έκφραση

$$Y = C + I \quad (2)$$

Στην τελευταία σχέση πρέπει να επισυνάψουμε ότι η κατανάλωση εξαρτάται από το συνολικό εισόδημα (ή από το συνολικό προϊόν Y σε χρηματικές μονάδες) ενώ η επένδυση δεν εξαρτάται από το εισόδημα και προσδιορίζεται από άλλους παράγοντες, αυτόνομα. Θα αποτελεί, σύμφωνα με μία συνήθη έκφραση, την αυτόνομη συνιστώσα της ζήτησης ή πιο απλά την αυτόνομη ζήτηση¹⁹⁷. Για να καταστήσουμε συμβολικά εμφανές αυτό τον προσδιορισμό θα χρησιμοποιήσουμε έναν εκθέτη “” για την επένδυση I . Επίσης θα παραστήσουμε την κατανάλωση ως συνάρτηση του εισοδήματος με το συμβολισμό $f(Y)$. Με αυτές τις συμβάσεις η σχέση (2) θα γραφεί ως

$$Y = f(Y) + I^e \quad (3)$$

Αυτή η σχέση όμως σημαίνει ότι το συνολικό εισόδημα εξαρτάται από τον τρόπο f με τον οποίο σχετίζονται το εισόδημα και η κατανάλωση και από τους παράγοντες που προσδιορίζουν το “επίπεδο” της επένδυσης I^e . Μάλιστα αυτή η εξάρτηση είναι ευθεία. Δηλαδή μία αύξηση του “επιπέδου” της κατανάλωσης ή της επένδυσης θα οδηγήσει σε αντίστοιχη αύξηση της συνολικής ζήτησης και συνακόλουθα του εισοδήματος και του προϊόντος ισορροπίας. Με αντίστοιχο τρόπο θα επηρεαστεί το εισόδημα και το προϊόν όταν ισορροπήσει η αγορά εμπορευμάτων αντιδρώντας σε μία μείωση της κατανάλωσης ή της επένδυσης. Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε την σχέση μεταξύ κατανάλωσης και εισοδήματος. Την εξέταση των παραγόντων που προσδιορίζουν την επένδυση θα την αναβάλλουμε για επόμενο κεφάλαιο (κεφάλαιο 9).

7.2.3.1. Η οριακή διάθεση για κατανάλωση.

Για την σχέση μεταξύ κατανάλωσης και εισοδήματος ο Κέινς υποστηρίζει ότι η κατανάλωση αυξάνει όταν αυξάνει το εισόδημα μας αλλά η αύξηση της δεν είναι τόση όση η αύξηση του εισοδήματός μας. Συμβολικά

¹⁹⁶ Τα αρχικά των λέξεων aggregate demand (συνολική ζήτηση)

¹⁹⁷ Υπενθυμίζουμε ότι κατά την κατάστροψη ενός οικονομικού υποδείγματος για να εξετάσουμε ένα θέμα προσπαθούμε να απομονώσουμε τα μεγέθη που το προσδιορίζουν και εξετάζουμε πώς το επηρεάζουν οι μεταβολές που μπορεί να υφίστανται οι προσδιορισμοί. Συγκροτούμε δηλαδή τις *σχέσεις* μεταξύ των προσδιορισμών. Το αποτέλεσμα που επιφέρει η μεταβολή ενός προσδιορισμού στο υπό εξέταση θέμα, με την υπόθεση ότι οι άλλοι παραμένουν σταθεροί (*ceteris paribus*, όπως λέγεται, των υπολοίπων μεταβλητών), αποτελεί το βασικό τρόπο εξέτασης στην οικονομική θεωρία. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε δύο διακρίσεις που εμφανίζονται κατά την ανάπτυξη ενός υποδείγματος και αφορούν τους προσδιορισμούς και την μεταβολή τους. Αφενός, διακρίνουμε *ανεξάρτητες μεταβλητές*, δηλαδή προσδιορισμούς των οποίων η μεταβολή, το μέγεθος και η κατεύθυνση τους, δεν εξαρτώνται από κάποιο άλλο προσδιορισμό, και *εξαρτημένες μεταβλητές*, δηλαδή προσδιορισμούς των οποίων η μεταβολή, το μέγεθος και η κατεύθυνσή τους, εξαρτώνται από την μεταβολή κάποιου άλλου προσδιορισμού. Αφ' ετέρου, διακρίνουμε *ενδογενείς μεταβλητές*, δηλαδή προσδιορισμούς για τους οποίους μπορούμε να αναπτύξουμε σχέσεις στο υπόδειγμά μας και επηρεάζονται από τις μεταβολές των άλλων μεταβλητών, και *εξωγενείς μεταβλητές* που είναι προσδιορισμοί του θέματος αλλά οι οποίοι καθορίζονται *αυτόνομα*, από παράγοντες εξωτερικούς ως προς το υπόδειγμά μας, και δεν επηρεάζονται από τις μεταβολές των άλλων μεταβλητών. Εδώ η αυτόνομη δαπάνη αποτελεί εξωγενή μεταβλητή.

$Y \uparrow \Rightarrow C \uparrow$ (το σύμβολο $\uparrow$ δείχνει την αύξηση ενός μεγέθους)

$\Delta C < \Delta Y$ (τό σύμβολο Δ δείχνει την μεταβολή του μεγέθους που ακολουθεί)

Συνήθως απλή υπόθεση για την παράσταση της σχέσης f μεταξύ εισοδήματος και κατανάλωσης, ώστε να είναι συμβατή με τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, αποτελεί η υπόθεση ότι η κατανάλωση είναι ένα υποπολλαπλάσιο του εισοδήματος. Συμβολικά

$$C = cY \text{ με } 0 < c < 1 \quad (4)$$

Ο συντελεστής c με τον οποίο πολλαπλασιάζεται το εισόδημα στην σχέση (4) ονομάζεται *οριακή διάθεση για κατανάλωση*. Ορίζεται ως το μέρος του εισοδήματος που θα καταναλωθεί αν το εισόδημα αυξηθεί κατά μία μονάδα.

Με μία μαθηματική διατύπωση η οριακή διάθεση για κατανάλωση αποτελεί την πρώτη παράγωγο της συνάρτησης κατανάλωσης - εισοδήματος. Συμβολικά

Αν $C = f(Y)$ τότε

$$c = f'(Y)$$

Η οριακή διάθεση για κατανάλωση έχει εξαιρετική σημασία για τον προσδιορισμό της συνολικής ζήτησης. Εφόσον η συνολική ζήτηση μεταβάλλεται κατά τον ίδιο τρόπο που μεταβάλλεται η κατανάλωση, όσο μεγαλύτερη είναι η οριακή διάθεση για κατανάλωση, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η κατανάλωση και επομένως και η συνολική ζήτηση. Ενδιαφέρει επομένως, για να αποκτήσουμε μία αντίληψη των παραγόντων που καθορίζουν το “επίπεδο” της συνολικής ζήτησης, η εξέταση των παραγόντων που προσδιορίζουν το μέγεθος του c .

Ο Κέινς θεωρεί ότι το c , αντίθετα με ότι υποδηλώνει η σχέση (4), αποτελεί ένα μεταβλητό μέγεθος. Όσο μεγαλώνει το “ύψος” του προϊόντος και του εισοδήματος τόσο μικρότερο μέρος του αυξημένου εισοδήματος διαθέτουμε για κατανάλωση. Δηλαδή η οριακή διάθεση για κατανάλωση φθίνει όσο αυξάνει το εισόδημα.

Συμβολικά αν υποθέσουμε ότι τα ΔC_1 και ΔY_1 δείχνουν την μεταβολή της κατανάλωσης και του εισοδήματος της προηγούμενης περιόδου και τα ΔC_2 και ΔY_2 τις αντίστοιχες μεταβολές αυτής της περιόδου θα ισχύει

$$\frac{\Delta C_1}{\Delta Y_1} > \frac{\Delta C_2}{\Delta Y_2}$$

ή σε μια εναλλακτική διατύπωση, εφόσον η οριακή διάθεση για κατανάλωση αποτελεί την πρώτη παράγωγο της συνάρτησης κατανάλωσης - εισοδήματος, η δεύτερη παράγωγος της $C = f(Y)$ θα είναι αρνητική. Συμβολικά $f''(Y) < 0$.

Σημειώνουμε παρεκβατικά ότι, η οριακή διάθεση για κατανάλωση εξαρτάται επιπλέον από την διανομή κερδών και μισθών. Όσο πιο μικρό είναι το μερίδιο των μισθών¹⁹⁸ τόσο το c λαμβάνει μικρότερες τιμές. Το τελευταίο συμβαίνει διότι μικρότερο μερίδιο μισθών σημαίνει μικρότερες δαπάνες κατανάλωσης από πλευράς των μισθωτών. Η κατανάλωση των επιχειρηματιών όμως δεν αυξάνει έτσι ώστε να καλύψει το έλλειμμα που δημιουργείται. Σαν αποτέλεσμα έχουμε ότι για κάθε επιπλέον μονάδα προϊόντος και εισοδήματος που παράγει η οικονομία διατίθεται μικρότερο μέρος αυτού για κατανάλωση. Από τον ορισμό του c προκύπτει ότι η τιμή της οριακής διάθεσης για κατανάλωση θα είναι μικρότερη. Υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που προσδιορίζουν την τιμή του c . Ωστόσο θα αναβάλουμε για το επόμενο κεφάλαιο την πληρέστερη εξέταση των παραγόντων που προσδιορίζουν την οριακή διάθεση για κατανάλωση.

Στις επόμενες ενότητες, στον βαθμό που ενδιαφέρει η έκθεση του λογικού πυρήνα της θεωρίας του Κέινς, θα ακολουθούμε για απλότητα την υπόθεση της σταθερότητας της οριακής διάθεσης για κατανάλωση.

7.2.3.2. Η συνάρτηση κατανάλωσης - συνολικού εισοδήματος.

Η σχέση κατανάλωσης συνολικού εισοδήματος που αναπτύξαμε στην προηγούμενη ενότητα μας επιτρέπει να εξάγουμε τα παρακάτω συμπεράσματα:

- α) για μία δεδομένη και σταθερή οριακή διάθεση για κατανάλωση όσο αυξάνει το εισόδημα θα αυξάνει η κατανάλωση, δηλαδή η ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά.
- β) όσο αυξάνει το προϊόν όμως η απόλυτη αύξηση της κατανάλωσης θα είναι μικρότερη από την αύξηση του προϊόντος. Επομένως σε κάθε αύξηση του προϊόντος θα απαιτείται μεγαλύτερο “ύψος” επενδύσεων έτσι ώστε η συνολική ζήτηση της περιόδου να ισορροπεί με το αυξημένο προϊόν.

¹⁹⁸ Ως μερίδιο των μισθών εννοούμε το τμήμα (ποσοστό) του καθαρού προϊόντος που ιδιοποιούνται οι μισθωτοί σε μια περίοδο. Δηλαδή το λόγο $\frac{L}{Y}$, όπου L η μάζα των μισθών μίας περιόδου και Y το καθαρό προϊόν μίας περιόδου.

Μπορούμε να παραστήσουμε γραφικά την συνάρτηση κατανάλωσης και τα (α) και (β) όπως στο διάγραμμα 2.

Η συνάρτηση κατανάλωσης που χρησιμοποιούμε δίνεται από την σχέση

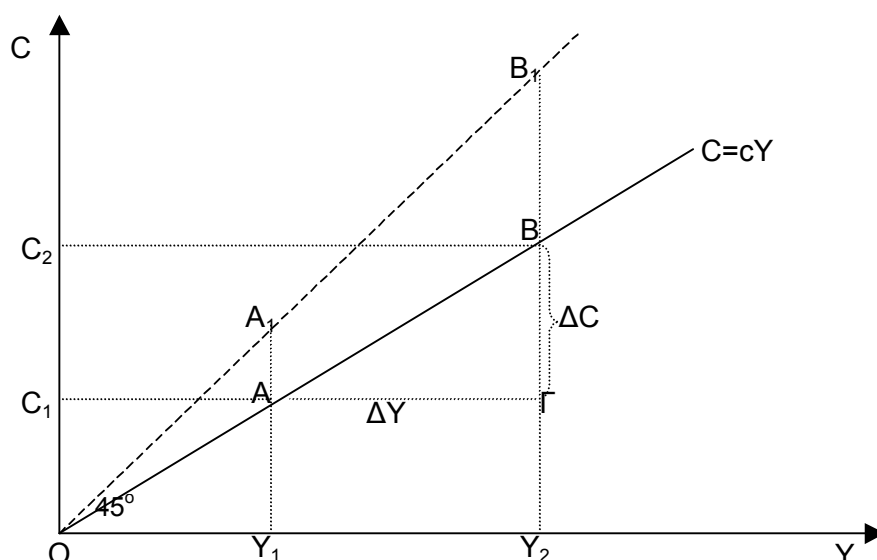
$$C = f(Y) = cY \text{ με } 0 < c < 1.$$

$$c = f'(Y)^{199}$$

Σε μία άλλη διατύπωση η συνάρτηση κατανάλωσης θα αναπαρίσταται από μία ευθεία με συντελεστή διεύθυνσης θετικό και μικρότερο της μονάδας.

Η υπόθεση ότι η κατανάλωση αποτελεί πολλαπλάσιο του εισοδήματος αντιπροσωπεύεται στο διάγραμμα από την σχεδίαση της ως ευθεία γραμμή (την OAB). Η υπόθεση ότι είναι θετικό πολλαπλάσιο (δηλαδή $0 < c$) παριστάνεται με την σχεδίασή της να βρίσκεται σε κατεύθυνση “απομάκρυνσης” από τον OY. Κατά την μετάβαση από το A (που αντιστοιχεί στο Y_1) στο B (που αντιστοιχεί στο Y_2) “απομακρύνεται” κατά ΒΓ. Η διακεκομμένη αντιστοιχεί στην γωνία των 45° και δείχνει τα σημεία ισορροπίας συνολικής ζήτησης και προϊόντος. Η παράσταση της υπόθεσης ότι η αύξηση της κατανάλωσης είναι μικρότερη από την αύξηση του εισοδήματος, δηλαδή ότι $c < 1$, επιτυγχάνεται σύροντας την γραμμή OAB έτσι ώστε να σχηματίζει μικρότερη γωνία από 45° . Έτσι προκύπτει ότι το τμήμα ΑΓ που παριστάνει την αύξηση του εισοδήματος ($\Delta Y = Y_2 - Y_1$) είναι μεγαλύτερο από το τμήμα ΒΓ που παριστάνει την αύξηση της κατανάλωσης ($\Delta C = C_2 - C_1$).

Διάγραμμα 7.2

Στο διάγραμμα (2), επιπλέον παρατηρούμε ότι η αύξηση του προϊόντος, καθώς κινούμαστε στο άξονα OY είναι μεγαλύτερη από την αύξηση της κατανάλωσης. Πράγματι, εφόσον το AA_1 παριστάνει το μέγεθος που λείπει από την συνολική ζήτηση έτσι ώστε για εισόδημα Y_1 και κατανάλωση C_1 να έχουμε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων και αντίστοιχα το BB_1 το αντίστοιχο έλλειμμα της συνολικής ζήτησης για εισόδημα Y_2 , παρατηρούμε ότι για μεγαλύτερο εισόδημα, $Y_2 > Y_1$, υπάρχει μεγαλύτερο έλλειμμα. Μ' αυτό τον τρόπο παριστάνεται το συμπέρασμα (β) ότι όσο αυξάνει το εισόδημα ο έτερος παράγοντας της συνολικής ζήτησης που αντιστοιχεί στην (εξωγενή για το μοντέλο μας) επένδυση και αντιστοιχεί στα τμήματα AA_1 και BB_1 , πρέπει να αυξάνεται έτσι ώστε να καλύπτει την διαφορά. Μπορούμε να συνδέσουμε την μέχρι τώρα ανάπτυξή μας με το ζήτημα της απασχόλησης. Η απασχόληση (που την συμβολίζουμε με N) εξαρτάται από το συνολικό προϊόν μέσω της συνάρτησης συνολικής προσφοράς η οποία εξαρτάται από τις προσδοκίες για τον όγκο της συνολικής ζήτησης, σημείο “εκκίνησης” του βέλους των αιτιακών σχέσεων. Η συνολική ζήτηση εξαρτάται από την κατανάλωση και την επένδυση. Ωστόσο η κατανάλωση εξαρτάται από το εισόδημα και την οριακή

¹⁹⁹ Πράγματι η παράγωγος της συνάρτησης δίνεται από την σχέση: $f'(Y) = \frac{dC}{dY} = (cY)' = c$

διάθεση για κατανάλωση. Επομένως και η κατανάλωση εξαρτάται από την απασχόληση με ευθύ τρόπο: όσο αυξάνει η απασχόληση τόσο αυξάνει η κατανάλωση. Μπορούμε να γράψουμε επομένως την σχέση ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων $Y = C + I^c$

$$\text{ως } \varphi(N) = \chi(N) + I^c \quad (5)$$

όπου $Y = \varphi(N)$ και $C = \chi(N)$ οι σχέσεις που συνδέουν το εισόδημα και την κατανάλωση με το μέγεθος της απασχόλησης αντίστοιχα. Εύλογα λόγω των υποθέσεων που έχουμε λάβει (σταθερή τεχνική παραγωγής, σταθεροί μισθοί, κ.λπ.) θα ισχύει ότι όσο αυξάνεται το N θα αυξάνονται τα C και Y .

Δηλαδή θα είναι αύξουσες συναρτήσεις του N .

Η σχέση (5) δείχνει ότι το μέγεθος της απασχόλησης θα εξαρτάται από την συνάρτηση συνολικής προσφοράς, την οριακή διάθεση για κατανάλωση, και το όγκο των επενδύσεων. Επομένως εάν η ροπή για κατανάλωση παραμένει σταθερή τότε είναι δυνατόν για όγκο επενδύσεων που δεν αντιστοιχεί σ' αυτόν που απαιτείται ώστε να έχουμε ισορροπία στο επίπεδο προϊόντος πλήρους απασχόλησης να μετακινηθεί το σημείο ισορροπίας σε χαμηλότερα επίπεδα προϊόντος και να παρατηρηθεί ανεργία. Αυτό αποτελεί μία πρώτη απάντηση στην άποψη ότι οι αγορές εμπορευμάτων και εργασίας ισορροπούν σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης. Μία πληρέστερη απάντηση θα μας απασχολήσει σε επόμενη ενότητα.

7.2.3.3. Η μέση διάθεση για κατανάλωση

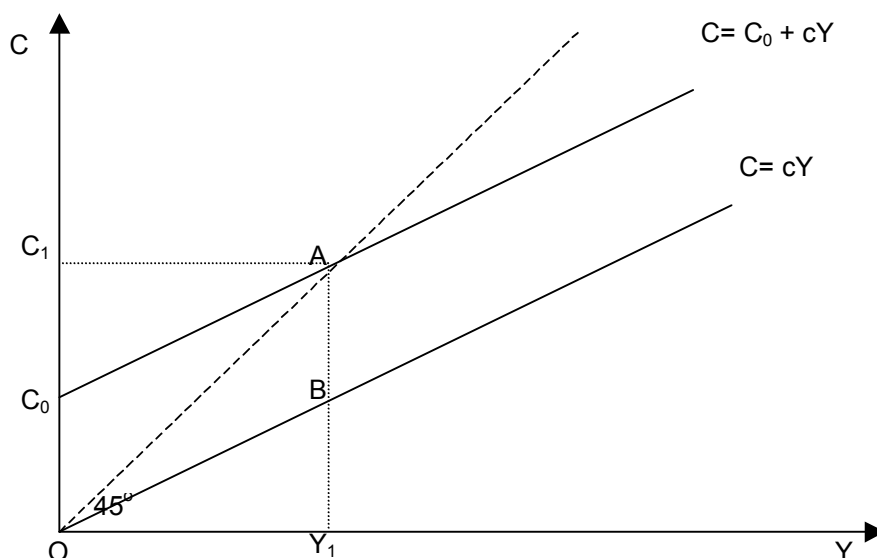
Σ' αυτή την ενότητα θα τροποποιήσουμε την σχέση που συνδέει την κατανάλωση και το εισόδημα. Ειδικότερα θα θεωρήσουμε ότι υπάρχει ένα επίπεδο κατανάλωσης το οποίο είναι ανεξάρτητο από το παραγόμενο προϊόν και το εισόδημα. Εναλλακτικά ένα επίπεδο προϊόντος το οποίο μόλις που αρκεί για να καλύψει την κατανάλωση. Η συνάρτηση κατανάλωσης θα πάρει την μορφή

$$C = C_0 + cY \quad (6)$$

Στο διάγραμμα (3) σχεδιάζουμε την νέα συνάρτηση κατανάλωσης.

Η νέα μορφή της συνάρτησης κατανάλωσης περιγράφεται από την ευθεία που διέρχεται από τα σημεία C_0 και A . Το "ύψος" της αυτόνομης κατανάλωσης περιγράφεται από το τμήμα OC_0 . Παρατηρούμε ότι από το σημείο που αντιστοιχεί στο εισόδημα Y_1 και μετά, θα πρέπει να γίνονται επενδύσεις έτσι ώστε να έχουμε ισορροπία σε ένα μεγαλύτερο "ύψος" του εισοδήματος. Επιπλέον παρατηρούμε ότι αν η συνάρτηση κατανάλωσης περιγραφόταν χωρίς αυτόνομη κατανάλωση, που αντιστοιχεί στην ευθεία που διέρχεται από τα σημεία O , B , για να έχουμε ισορροπία σε "ύψος" εισοδήματος Y_1 απαιτούνται επενδύσεις "ύψους" AB .

Διάγραμμα 7.3

Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι για ίδια οριακή ροπή κατανάλωσης το "ύψος" της αυτόνομης κατανάλωσης επηρεάζει το "ύψος" του προϊόντος ισορροπίας. Όσο μεγαλύτερη είναι η αυτόνομη κατανάλωση για δεδομένη οριακή διάθεση για κατανάλωση και δεδομένες επενδύσεις τόσο μεγαλύτερη θα είναι η συνολική ζήτηση και επομένως τόσο μεγαλύτερο το παραγόμενο προϊόν.

Ενα μέγεθος που απεικονίζει αυτές τις διαπιστώσεις αποτελεί η *μέση διάθεση για κατανάλωση* την οποία και θα ορίσουμε. Αυτή δείχνει πόσο μέρος από μια μονάδα προϊόντος καταναλώνεται κατά μέσο όρο. Συμβολικά η μέση διάθεση για κατανάλωση θα δίνεται από την σχέση

$$MC = \frac{C}{Y} = \frac{C_0 + cY}{Y} \quad (7)$$

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η μέση διάθεση για κατανάλωση θα είναι μεγαλύτερη της οριακής διάθεσης για κατανάλωση (c). Επιπρόσθετα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι όσο αυξάνει το εισόδημα η μέση διάθεση για κατανάλωση θα μειώνεται. Πράγματι από την σχέση (17) λαμβάνουμε

$$MC = \frac{C_0 + cY}{Y} = \frac{C_0}{Y} + \frac{cY}{Y} = \frac{C_0}{Y} + c > c$$

Εφόσον η αυτόνομη κατανάλωση αποτελεί σταθερό μέγεθος, όσο αυξάνει το εισόδημα Y το κλάσμα C_0/Y θα μειώνεται. Επίσης εφόσον η οριακή διάθεση για κατανάλωση (c) αποτελεί σταθερό μέγεθος, η μέση διάθεση για κατανάλωση θα αποτελείται από το άθροισμα ενός σταθερού και ενός φθίνοντος μεγέθους όσο αυξάνει το εισόδημα. Επομένως θα μειώνεται όσο αυξάνει το εισόδημα. Επιπλέον η μέση διάθεση για κατανάλωση θα υπερέχει από την οριακή διάθεση για κατανάλωση κατά το κλάσμα C_0/Y . Για την διαφορά μεταξύ μέσης και οριακής διάθεσης για κατανάλωση παρατηρούμε ότι η μέση διάθεση δείχνει πόσο, κατά μέσο όρο, μέρος μίας μονάδας του *όλου* εισοδήματος (παρελθόντος και νέου) καταναλώνεται ενώ η οριακή διάθεση δείχνει πόσο μέρος μίας μονάδας του *νέου* εισοδήματος που δημιουργείται καταναλώνεται.

7.2.4. Ο προσδιορισμός του εισοδήματος ισορροπίας.

Σ' αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε πώς προσδιορίζεται το "ύψος" του εισοδήματος για ένα δεδομένο "ύψος" επενδύσεων, εξωγενώς προσδιορισμένο και για δεδομένη οριακή διάθεση για κατανάλωση.

Ας υποθέσουμε ότι οι επενδύσεις οι οποίες γίνονται αντιπροσωπεύονται με το I^c . Τότε η συνολική ζήτηση θα δίδεται από την σχέση

$$AD = C + I^c$$

η οποία λόγω της σχέσης

$$C = cY$$

μπορεί να γραφεί

$$AD = cY + I^c$$

Η συνθήκη ισορροπίας στην αγορά προϊόντων είναι

$$Y = AD.$$

Συνδυάζοντας τις δύο τελευταίες σχέσεις λαμβάνουμε

$$Y = cY + I^c$$

Αυτή η σχέση αποτελεί μία εξίσωση με άγνωστο το εισόδημα Y . Λύνοντας ως προς το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος και της παραγωγής λαμβάνουμε

$$Y - cY = I^c \text{ ή βγάζοντας κοινό παράγοντα το } Y$$

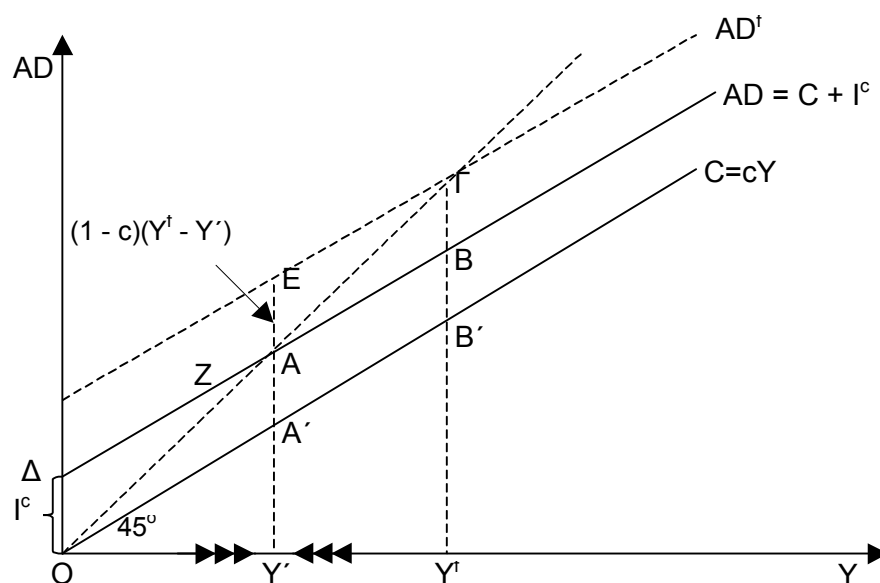
$(1-c)Y = I^c$ και επομένως το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος ή του παραγόμενου προϊόντος θα δίνεται από την σχέση

$$Y = \frac{1}{1-c} I^c \quad (8)$$

Στο διάγραμμα (4) μπορούμε να προσδιορίσουμε γραφικά τα παραπάνω.

Η ευθεία που διέρχεται από τα σημεία O, A', B' παριστάνει την σχέση κατανάλωσης εισοδήματος. Τα τμήματα OD, AA', BB' παριστάνουν την επένδυση I^c . Η επένδυση προστίθεται στο "ύψος" της κατανάλωσης για να μας δώσει την καμπύλη συνολικής ζήτησης AD που παριστάνεται από την ευθεία που διέρχεται από τα σημεία Δ, A, B . Ισορροπία υπάρχει στο σημείο που η καμπύλη της συνολικής ζήτησης τέμνει την ευθεία των 45° διότι εκεί η παραγωγή θα ισούται με την συνολική ζήτηση. Τα βέλη στον άξονα OY δείχνουν πως φτάνουμε στην ισορροπία. Εάν το παραγόμενο προϊόν είναι χαμηλότερα από το Y' , αντιστοιχεί λόγου χάριν στο σημείο Z , τότε θα υπάρξει υπερβάλλουσα ζήτηση επομένως οι επιχειρήσεις θα αυξήσουν την παραγωγή τους εφόσον ελαττώνονται τα αποθέματά τους. Θα κινηθούμε προς το Y' κατά την κατεύθυνση από το O στο Y' όπως δείχνουν τα βέλη. Εάν το παραγόμενο προϊόν είναι υψηλότερα από το Y' , αντιστοιχεί λόγου χάριν στο σημείο B , τότε θα υπάρξει υπερβάλλουσα προσφορά. Οι επιχειρήσεις θα δουν τα αποθέματά τους να αυξάνονται και θα οδηγηθούν να μειώσουν την παραγωγή τους. Σ' αυτή την περίπτωση θα κινηθούμε προς το Y' κατά την κατεύθυνση από το Y^f στο Y' .

Διάγραμμα 7.4

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να κάνουμε και μία άλλη παρατήρηση. Ας υποθέσουμε ότι το προϊόν πλήρους απασχόλησης το συμβολίζουμε με Y^f . Παρατηρούμε ότι η συνολική ζήτηση ισορροπεί με το παραγόμενο προϊόν στο σημείο A και το προϊόν που αντιστοιχεί είναι το Y' που είναι μικρότερο από το Y^f . Επομένως γι' αυτό το "επίπεδο" της αυτόνομης ζήτησης I^c η οικονομία μας θα βρίσκεται σ' ένα επίπεδο μη πλήρους απασχόλησης. Για να βρεθούμε σε σημείο ισορροπίας που αντιστοιχεί στο προϊόν πλήρους απασχόλησης θα έπρεπε η καμπύλη AD να μετατεθεί κατά ένα τμήμα EA (ή το ίσο του BΓ) προς τα επάνω. Τότε η συνολική ζήτηση θα περιγραφόταν από την καμπύλη AD^f , την ευθεία που διέρχεται από τα E και Γ. Η AD^f τέμνει την ευθεία που προσδιορίζει την ισορροπία στο σημείο Γ που αντιστοιχεί στο Y^f . Εφόσον όμως έχουμε θεωρήσει την οριακή διάθεση για κατανάλωση σταθερή, μία τέτοια μετατόπιση μπορεί να συμβεί μόνο αν αυξηθεί η αυτόνομη ζήτηση I^c είτε από τους επιχειρηματίες είτε από κάποιον "τρίτο" παράγοντα (πχ. το κράτος με επενδύσεις σε δημόσια έργα). Μπορούμε αλγεβρικά να υπολογίσουμε το τμήμα EA (ή το ίσο του BΓ). Αποτελεί την διαφορά μεταξύ του προϊόντος πλήρους απασχόλησης και του προϊόντος που αντιστοιχεί σε αυτόνομη ζήτηση I^c και δείχνει πόσο πρέπει να αυξηθεί εξωγενώς η συνολική ζήτηση. Στην κατάσταση ισορροπίας θα πρέπει

$$Y^f = AD^f = cY^f + I^f \text{ και}$$

$$Y' = AD' = cY' + I^c.$$

Η διαφορά μεταξύ Y^f και Y' δίνεται από την σχέση

$$Y^f - Y' = AD^f - AD' \text{ ή}$$

$$Y^f - Y' = cY^f - cY' + I^f - I^c.$$

Το μέγεθος $I^f - I^c$ δείχνει πόσο πρέπει να αυξηθεί εξωγενώς η αυτόνομη ζήτηση έτσι ώστε να βρεθούμε σε ισορροπία που αντιστοιχεί σε προϊόν πλήρους απασχόλησης. Αναδιατάσσοντας την τελευταία σχέση ως προς αυτό το μέγεθος έχουμε

$$I^f - I^c = Y^f - Y' - (cY^f - cY') \text{ ή}$$

$$I^f - I^c = Y^f - Y' - cY^f + cY' \text{ ή}$$

$$I^f - I^c = Y^f - cY^f + cY' - Y' \text{ ή}$$

$$I^f - I^c = (1 - c)(Y^f - Y').$$

Το τμήμα EA στο διάγραμμα (4) παριστάνει το $(1 - c)(Y^f - Y')$.

Με μία παρόμοια επεξεργασία θα μπορούσαμε να εξετάσουμε την μεταβολή του εισοδήματος που προκύπτει για μία μεταβολή της αυτόνομης ζήτησης I^c .

Πριν προχωρήσουμε όμως στην παρουσίαση αυτής της επεξεργασίας (που θα επιχειρηθεί στην ενότητα 7.2.6) θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε μία παρέκβαση και να εξετάσουμε με βάση την μέχρι τώρα ανάπτυξη, με ποιο τρόπο η αρχή της ενεργού ζήτησης ανατρέπει τον νόμο του Σαι.

7.2.5. Η ανατροπή του νόμου του Σαι

Με την ανάπτυξη των προηγούμενων παραγράφων έχει εξασφαλιστεί ένα θεωρητικό πλαίσιο το οποίο δείχνει, ενάντια στην θεωρητική προοπτική που επιβάλλει ο λεγόμενος "νόμος του Σαι", ότι είναι

δυνατόν να έχουμε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων και αυτή η ισορροπία να μην αντιστοιχεί σε προϊόν πλήρους απασχόλησης.

Πράγματι. Το προσφερόμενο προϊόν στην κατάσταση ισορροπίας θα επιμερίζεται σε *δύο μεγέθη* (την κατανάλωση και την επένδυση) που το “επίπεδο” τους προσδιορίζεται από *διαφορετικούς παράγοντες*. Επομένως δεν θα αποτελεί αναγκαιότητα αλλά τυχαία συνδρομή η περίπτωση να βρεθούν στο “επίπεδο” που θα αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση. Ειδικότερα η διαφορά μεταξύ εισοδήματος πλήρους απασχόλησης και κατανάλωσης δεν θα καλύπτεται κατ’ αναγκαιότητα. Γι’ αυτό τον λόγο μπορεί να έχουμε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων σε επίπεδα παραγωγής κάτω από τα επίπεδα πλήρους απασχόλησης.

Αντίθετα με την νεοκλασική αντίληψη, η μείωση του πραγματικού μισθού δεν θα οδηγήσει στην εξισορρόπηση στην αγορά εργασίας.

7.2.5.1. Αγορά εργασίας και μισθός.

Κατ’ αρχή, ο Κέινς διαφωνεί ότι την προσφορά εργασίας την ρυθμίζει ο πραγματικός μισθός. Αντίθετα, θεωρεί ότι την προσδιορίζει ο ονομαστικός μισθός. Για την ακρίβεια υποθέτει πως υπάρχει μία ακαμψία των ονομαστικών μισθών “προς τα κάτω”: “*Ηδη η πείρα μάς διδάσκει ότι αναμφιβόλως η αξίωση των εργαζομένων να λάβουν έναν ορισμένο ονομαστικό μισθό και όχι έναν πραγματικό μισθό, δεν είναι απλώς μια δυνατότητα, αλλά ο κανών. Ενώ οι εργαζόμενοι αντιτάσσονται συνήθως εις μείωση των ονομαστικών μισθών, δεν συνηθίζουν να διακόπτουν την εργασία των οσάκις υψούνται οι τιμές των αγαθών τα οποία συνήθως αγοράζουν*”. (30, Keynes 1973, 9)

Ωστόσο δεν υπάρχει αντίστοιχη ακαμψία των πραγματικών μισθών (παρά μόνο αν αυτή η μεταβολή δεν είναι απότομη και μεγάλη έτσι ώστε ο πραγματικός μισθός να πέφτει κάτω από την οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας). Σ’ αυτά τα πλαίσια επισημαίνει μία αντίφαση μεταξύ της νεοκλασικής θεωρίας και των παρατηρούμενων γεγονότων. Αν υποθέσουμε ότι η προσφορά εργασίας ρυθμίζεται από το “*ύψος*” του πραγματικού μισθού τότε “*όλοι όσοι είναι τώρα άνεργοι, αν και πρόθυμοι να εργαστούν λαμβάνοντας τον τρέχοντα μισθό, θα παύσουν να προσφέρουν την εργασία τους, έστω και αν για ένα μικρό ποσοστό υψωθεί το κόστος του βίου*” (33, Keynes 1973, 13).

Ομως υπάρχει πιο βασική αντίρρηση. Δεν είναι η ελεύθερη διαπραγμάτευση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων που προσδιορίζει τον πραγματικό μισθό. Αντίθετα από την νεοκλασική οπτική στο θέμα, δεν θεωρεί ότι ο πραγματικός μισθός, που προσδιορίζεται στην αγορά εργασίας, καθορίζει την απασχόληση και το οριακό προϊόν αλλά αντιστρέφει την κατεύθυνση της αιτιότητας. Κατά τον Κέινς το οριακό προϊόν, που προσδιορίζεται από την ενεργό ζήτηση, καθορίζει τον πραγματικό μισθό. Όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενες ενότητες, με βάση την αρχή της ενεργού ζήτησης, η απασχόληση που προσφέρουν οι επιχειρηματίες εξαρτάται από την συνολική ζήτηση (κατά συνέπεια και από το “*ύψος*” του παραγόμενου προϊόντος που αντιστοιχεί σ’ αυτή). Δηλαδή από την οριακή διάθεση για κατανάλωση και από τον ρυθμό των νέων επενδύσεων. Αυτή η εξάρτηση σημαίνει ότι το οριακό προϊόν της εργασίας είναι *ήδη δεδομένο* και καθορισμένο από την ενεργό ζήτηση. Επομένως και ο πραγματικός μισθός, ο οποίος είναι ίσος με το οριακό προϊόν λόγω της συνθήκης μεγιστοποίησης του κέρδους του επιχειρηματία, είναι δεδομένος και εξαρτάται από την απασχόληση και το “*ύψος*” της παραγωγής. Εφόσον αυτά προσδιορίζονται από την ενεργό ζήτηση και τελικά, από τους παράγοντες που προσδιορίζουν το “*ύψος*” της, προκύπτει ότι ο πραγματικός μισθός εξαρτάται από την ενεργό ζήτηση.

Προκύπτει έτσι ένας “*διπλός καθορισμός του μισθού: ένας στις επιχειρήσεις και ένας στην αγορά εργασίας*” (Ιωακείμογλου 1999). Ο μισθός που καθορίζεται στην αγορά εργασίας εκφράζει τις απαιτήσεις του εργατικού δυναμικού σε σχέση με την προσφορά εργασίας και είναι ονομαστικός. Ο μισθός που καθορίζεται από τις επιχειρήσεις εκφράζει τον μέγιστο πραγματικό μισθό που θα ήταν διατεθειμένη να πληρώσει η επιχείρηση (η οποία καθορίζει αυτό το μισθό στο επίπεδο εκείνο στο οποίο τα κέρδη της γίνονται μέγιστα) για το δεδομένο επίπεδο απασχόλησης (το οποίο καθορίζεται από την ζήτηση).

Συνεπάγεται επομένως, από τα παραπάνω ότι ανεπάρκεια της ενεργού ζήτησης, σε σχέση με αυτή που αντιστοιχεί σε προϊόν πλήρους απασχόλησης, θα δημιουργεί κατάσταση ανεργίας η οποία δεν θα μπορεί να “*θεραπευτεί*” με πτώση των

πραγματικών μισθών: ο επιχειρηματίας δεν θα αυξήσει την απασχόληση που παρέχει, επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση του κέρδους του, γιατί η απασχόληση που παρέχει καθορίζεται από την ενεργό ζήτηση (δηλαδή, από τους παράγοντες που την επηρεάζουν).

Με τα παραπάνω επιχειρήματα ο Κέινς δέχεται και ορίζει ένα άλλο είδος ανεργίας, εκτός της εθελούσιας και της τριβής, το οποίο δεν υπάρχει κατά τους νεοκλασικούς. Την *ακούσια ανεργία*: "Οι άνθρωποι είναι ακουσίως άνεργοι αν για μικρή ανατίμηση των αγαθών που αγοράζουν οι μισθοσυντήρητοι (wage-goods) σε σχέση με τους ονομαστικούς μισθούς, η συνολική προσφορά και η συνολική ζήτηση εργαζόμενων πρόθυμων να εργαστούν για τον τρέχοντα ονομαστικό μισθό είναι μεγαλύτερες από την υπάρχουσα ήδη απασχόληση". (35, Keynes 1973, 15).

Τον ορισμό αυτό μπορούμε να τον καταλάβουμε ως εξής: α) από την πλευρά της συνολικής προσφοράς εργασίας· εφόσον οι τιμές αυξάνουν περισσότερο από τους μισθούς, ο πραγματικός μισθός, που αποτελεί τον λόγο ονομαστικού μισθού προς επίπεδο τιμών, θα μειώνεται. Εφόσον ο πραγματικός μισθός μειώνεται, σύμφωνα με την νεοκλασική αντίληψη η οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας θα ήταν μεγαλύτερη από το οριακό όφελος από το εισόδημα που αποφέρει η εργασία. Επομένως θα έπρεπε να αναμένουμε την ελάττωση της προσφοράς εργασίας. Το γεγονός όμως ότι η προσφορά εργασίας είναι μεγαλύτερη από την υπάρχουσα ήδη απασχόληση σημαίνει ότι ο πραγματικός μισθός ήταν και συνεχίζει να είναι μεγαλύτερος από αυτόν που προσδιορίζει η οριακή δυσαρέσκεια από την εργασία. Επομένως και πριν γίνει η μείωση και μετά την μείωση του πραγματικού μισθού υπήρχαν και υπάρχουν άτομα που επιθυμούσαν να εργαστούν αλλά δεν μπορούσαν να βρουν εργασία. β) Από την πλευρά της συνολικής ζήτησης εργασίας· όταν η απασχόληση αυξάνει, το οριακό προϊόν της εργασίας μειώνεται. Προϋπόθεση της απασχόλησης ενός επιπλέον εργαζόμενου, σύμφωνα με την νεοκλασική θεωρία, είναι η πτώση του πραγματικού μισθού να αντιστοιχεί τουλάχιστον στην πτώση του οριακού προϊόντος που θα επιφέρει η απασχόλησή του. Τότε με πτώση του πραγματικού μισθού θα υπάρξει αναδιανομή του εισοδήματος από τους εργάτες προς τους επιχειρηματίες και αύξηση του επιχειρηματικού κέρδους²⁰⁰. Επομένως συμφέρει τους επιχειρηματίες όταν πέφτει ο πραγματικός μισθός (αντίστοιχα με την αναμενόμενη πτώση του οριακού προϊόντος) να αυξήσουν την ζήτηση εργασίας. Προϋπόθεση όμως κατά τον Κέινς για την αύξηση της απασχόλησης αποτελεί η ύπαρξη αργούσας παραγωγικής ικανότητας (δηλαδή ότι δεν βρίσκεται η οικονομία σε σημείο πλήρους απασχόλησης) και η αύξηση της ενεργού ζήτησης, διότι το ύψος της παραγωγής ρυθμίζεται από την ζήτηση. Επομένως η αύξηση της ζήτησης εργασίας σημαίνει ότι δεν βρισκόμαστε σε σημείο πλήρους απασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών.

Χαρακτηριστικό που συνοδεύει την ακούσια ανεργία αποτελεί ότι ο μισθός (ονομαστικός) που προκύπτει από την διαπραγμάτευση στην αγορά εργασίας είναι μικρότερος του μισθού (πραγματικού) που είναι διατεθειμένες να πληρώσουν οι επιχειρήσεις, ο οποίος με τη σειρά του είναι μικρότερος του μισθού (πραγματικού) που

²⁰⁰ Αναδιατυπώνουμε το επιχείρημα του Κέινς που δικαιολογεί αυτό τον ισχυρισμό. Ας υποθέσουμε ότι σε μία επιχείρηση απασχολούνται 100 εργάτες. Ο εκατοστός εργαζόμενος έχει οριακό προϊόν μία μονάδα προϊόντος και ο μισθός (πραγματικός) αντιστοιχεί σε μία μονάδα προϊόντος. Αν προσληφθεί ένας ακόμη εργαζόμενος θα παράγεται μικρότερο οριακό προϊόν έστω 0,9 μονάδες. Επομένως για να προσληφθεί πρέπει να μειωθεί ο μισθός (πραγματικός) σε 0,9 μονάδες προϊόντος. Το σύνολο των μισθών των 100 εργαζόμενων θα είναι 100 μονάδες προϊόντος. Αν επέλθει μείωση του μισθού και προσληφθεί ένας επιπλέον εργαζόμενος τότε το σύνολο των μισθών θα είναι $0,9 \cdot 101 = 90,9$ μονάδες προϊόντος. Επομένως η μείωση του πραγματικού μισθού επιφέρει μεταφορά εισοδήματος από τους εργαζόμενους προς τους επιχειρηματίες. (37, Keynes 1973, 17).

είναι διατεθειμένες να πληρώσουν οι επιχειρήσεις σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης²⁰¹.

Ο ορισμός για την ακούσια ανεργία οδηγεί και στον ορισμό της *πλήρους απασχόλησης*. Η τελευταία έννοια ορίζεται στην *Γενική Θεωρία* κατά δύο τρόπους. Από τον ορισμό της ακούσιας ανεργίας προκύπτει ότι η ισότητα του πραγματικού μισθού και της οριακής δυσαρέσκειας από την εργασία, αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση (35, Keynes 1973, 15). Με τον δεύτερο ορισμό η πλήρης απασχόληση αντιστοιχεί στην κατάσταση "όπου η συνολική απασχόληση δεν ανταποκρίνεται σε μία αύξηση της ενεργού ζήτησης με αύξηση της παραγωγής της" (44, Keynes 1973, 26). Δηλαδή στην κατάσταση που μία αύξηση της ενεργού ζήτησης δεν οδηγεί σε αύξηση του προϊόντος. Σ' αυτή την περίπτωση η αύξηση της ενεργού ζήτησης θα οδηγήσει σε αύξηση του επιπέδου των τιμών (271, Keynes 1973, 296).

Κλείνοντας αυτή την ενότητα διαπιστώνουμε ότι η ζήτηση εργασίας ρυθμίζεται από το "ύψος" της ενεργού ζήτησης. Επιπρόσθετα, το "φάρμακο" για καταστάσεις ανεργίας που προτείνουν οι νεοκλασικοί δεν θα προσφέρει "γιατροιά" και θα έχει μία σημαντική παρενέργεια. Η μείωση μισθών αφενός δεν θα αυξήσει την απασχόληση αφ' ετέρου μειώνοντας την καταναλωτική δύναμη των εργαζομένων *πιθανόν* μειώνει το επίπεδο της ενεργού ζήτησης (241, Keynes 1973, 262).

7.2.5.2. Συμπεράσματα και προεκτάσεις.

Συμπεραίνοντας μπορούμε να πούμε ότι η ουσία του θέματος είναι η εξής: ο νόμος του Σαι δεν ισχύει διότι κάθε αύξηση του συνολικού προϊόντος και του συνολικού εισοδήματος συνοδεύεται από μία μικρότερη αύξηση της κατανάλωσης. Επομένως θα συστέλλεται η ενεργός ζήτηση εκτός αν αυξηθεί η επένδυση ώστε να καλύψει την διαφορά. Εφόσον η απασχόληση ρυθμίζεται από την ενεργό ζήτηση είναι δυνατή ως θεωρητική σύλληψη η ύπαρξη ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων με παράλληλη ύπαρξη ακούσιας ανεργίας.

Για να ολοκληρωθεί το επιχείρημα, όμως θα πρέπει να δείξουμε ότι δεν υπάρχει κάποιος μηχανισμός, όπως το επιτόκιο, που αυτόματα να οδηγεί τις δαπάνες για επενδύσεις να καλύψουν την απόσταση που χωρίζει από το "επίπεδο" προϊόντος πλήρους απασχόλησης. Αυτή η απόδειξη παρέχεται από τον Κέινς, η αναλυτική εξέταση αποτελεί όμως αντικείμενο επόμενου κεφαλαίου στην παρουσίασή μας. Εδώ θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στα βασικά σημεία που ολοκληρώνουν το επιχείρημα.

Η σχεδιασθείσα επένδυση προσδιορίζεται από τον τόκο και την προσδοκώμενη οριακή απόδοση του κεφαλαίου. Θα πραγματοποιηθεί επένδυση όταν η οριακή απόδοση του κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη από το τρέχον επιτόκιο. Επιπλέον η οριακή απόδοση αποτελεί φθίνον μέγεθος όσο αυξάνει το επίπεδο επένδυσης. Δηλαδή για κάθε νέα

²⁰¹ Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί στα πλαίσια του θεωρητικού σχήματος που αναπτύξαμε, χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, αν σκεφτούμε από την μια πλευρά, ότι λόγω ανεπαρκούς ζήτησης η κλίμακα παραγωγής είναι μικρότερη από αυτήν που αντιστοιχεί σε πλήρη απασχόληση. Επομένως το οριακό προϊόν και συνακόλουθα ο πραγματικός μισθός που αντιστοιχεί σ' αυτό είναι μεγαλύτερα από το οριακό προϊόν και τον πραγματικό μισθό που αντιστοιχούν σε πλήρη απασχόληση. Από την άλλη πλευρά, ο μισθός που προκύπτει από τη διαπραγμάτευση στην αγορά εργασίας, λόγω του δυσμενούς συσχετισμού δυνάμεων για τους εργαζομένους και του ανταγωνισμού που αναπτύσσεται μεταξύ τους για να βρουν εργασία, είναι χαμηλότερος από αυτόν που θα ήταν διατεθειμένες να πληρώσουν οι επιχειρήσεις.

επένδυση, όσο αναπτύσσεται η οικονομία, ο επιχειρηματίας αναμένει μειούμενες οριακές αποδόσεις. Για να αναλάβει την επένδυση θα πρέπει να μειωθεί το επιτόκιο έτσι ώστε να κριθεί συμφέρουσα. Αυτό δεν είναι πάντα δυνατό να γίνει, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Ειδικότερα ο Κέινς θεωρεί αντίθετα με την “ορθόδοξη” προοπτική επί του θέματος ότι το επιτόκιο δεν αποτελεί αυτόματο μηχανισμό με τον οποίο εξισώνεται η προσφορά κεφαλαίων (αποταμίευση) και η ζήτηση κεφαλαίων για επενδύσεις.

Σ’ αυτό το θεωρητικό πλαίσιο υποδεικνύεται και η λύση για να οδηγηθούμε από μία ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων με ανισορροπία στην αγορά εργασίας (ακούσια ανεργία) στην κατάσταση πλήρους απασχόλησης. Θα πρέπει να αυξηθεί η αυτόνομη ζήτηση I' ή από τους επιχειρηματίες ή από κάποιον “τρίτο” παράγοντα (π.χ. το κράτος).

Κλείνουμε αυτή την παρέκβαση και στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε πώς επηρεάζουν οι μεταβολές στην επένδυση το παραγόμενο προϊόν και το εισόδημα.

7.2.6. Η μεταβολή της συνολικής ζήτησης και του εισοδήματος.

Εδώ θα υποθέσουμε ότι η συνολική ζήτηση σε ένα ορισμένο χρόνο (t_1) αντιστοιχεί σε επίπεδο κατανάλωσης C_1 και σε επένδυση (αυτόνομη ζήτηση) I_1 . Εφόσον για την κατανάλωση υποθέτουμε ότι αποτελεί αναλογικό μέρος του εισοδήματος θα έχουμε ότι για εισόδημα Y_1 η κατανάλωση $C_1 = cY_1$. Στην κατάσταση ισορροπίας θα ισχύει

$$Y_1 = cY_1 + I_1 \quad (9)$$

Επίσης θεωρούμε ότι οι επιχειρηματίες σχεδιάζουν να αυξήσουν το επίπεδο επένδυσης κατά ένα ποσό δ και ότι δεν αλλάζει η οριακή ροπή για κατανάλωση. Θα μεταβληθεί επομένως η συνολική ζήτηση από AD_1 σε AD_2 σε μία επόμενη χρονική περίοδο (t_2), εφόσον αλλάζει το επίπεδο επένδυσης από I_1 σε $(I_1 + \delta)$. Η μεταβολή της συνολικής ζήτησης θα οδηγήσει στην μεταβολή του παραγόμενου προϊόντος από Y_1 σε Y_2 . Η μεταβολή (αύξηση) του παραγόμενου προϊόντος όμως σημαίνει ότι θα μεταβληθεί (αυξηθεί) και η κατανάλωση. Σε εισόδημα Y_2 θα αντιστοιχεί κατανάλωση cY_2 , εφόσον η οριακή ροπή για κατανάλωση μένει σταθερή, έτσι ώστε στην κατάσταση ισορροπίας να ισχύει:

$$Y_2 = AD_2$$

Εφόσον η νέα συνολική ζήτηση παρίσταται συμβολικά

$$AD_2 = cY_2 + (I_1 + \delta)$$

το παραγόμενο προϊόν στην κατάσταση ισορροπίας θα αντιστοιχεί σε

$$Y_2 = cY_2 + (I_1 + \delta) \quad (10).$$

Ενδιαφερόμαστε να υπολογίσουμε την μεταβολή του προϊόντος. Αυτή αντιστοιχεί στην διαφορά μεταξύ του Y_2 και του Y_1 . Χρησιμοποιώντας τις σχέσεις (9) και (10) λαμβάνουμε

$$Y_2 - Y_1 = [cY_2 + (I_1 + \delta)] - (cY_1 + I_1)$$

απαλείφοντας τις παρενθέσεις

$$Y_2 - Y_1 = cY_2 + I_1 + \delta - cY_1 - I_1$$

αναδιατάσσοντας τους όρους

$$Y_2 - Y_1 = cY_2 - cY_1 + I_1 - I_1 + \delta$$

$$Y_2 - Y_1 = cY_2 - cY_1 + \delta$$

βγάζοντας κοινό παράγοντα και λύνοντας ως προς την μεταβολή του προϊόντος

$$Y_2 - Y_1 = c(Y_2 - Y_1) + \delta$$

$$(Y_2 - Y_1) - c(Y_2 - Y_1) = \delta$$

$$(1 - c)(Y_2 - Y_1) = \delta$$

$$Y_2 - Y_1 = \frac{1}{1 - c} \delta$$

Ομως στην τελευταία σχέση το δ αντιστοιχεί στην μεταβολή της επένδυσης και χρησιμοποιώντας το γνωστό σύμβολο (τελεστή) της διαφοράς μπορούμε να το συμβολίσουμε ΔI ενώ την μεταβολή του εισοδήματος $Y_2 - Y_1$ μπορούμε να την συμβολίσουμε με ΔY . Με αυτούς τους συμβολισμούς η σχέση παίρνει την μορφή

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - c} \Delta I \quad (11).$$

Εφόσον όμως το c είναι θετικό και μικρότερο της μονάδας το $1 - c$ θα είναι επίσης θετικό και μικρότερο της μονάδας. και εφόσον το $1 - c$ βρίσκεται στον παρονομαστή το κλάσμα $1/1-c$ θα είναι μεγαλύτερο της μονάδας²⁰². Δηλαδή μία αύξηση της επένδυσης προκαλεί πολλαπλάσια αύξηση του εισοδήματος. Μάλιστα όσο το c πλησιάζει στην μονάδα τόσο το κλάσμα θα γίνεται μεγαλύτερο και επομένως το πολλαπλάσιο της νέας επένδυσης δ , δηλαδή η μεταβολή του εισοδήματος θα είναι μεγαλύτερη.

Το πολλαπλάσιο $1/1-c$ θα το καλούμε *πολλαπλασιαστή*²⁰³ και θα δείχνει την ποσότητα που μεταβάλλεται το συνολικό προϊόν όταν μεταβάλλεται κατά μία μονάδα η αυτόνομη ζήτηση²⁰⁴.

²⁰² Με ένα αριθμητικό παράδειγμα: αν $c = 0,75$ τότε $1 - c = 0,25$ και $1/1-c = 1/0,25 = 4$. Σ' αυτή την περίπτωση δηλαδή για κάθε "μονάδα" επένδυσης σε μία περίοδο θα έχουμε τετραπλάσια της επένδυσης μεταβολή του εισοδήματος. $\Delta Y = 4\Delta I$.

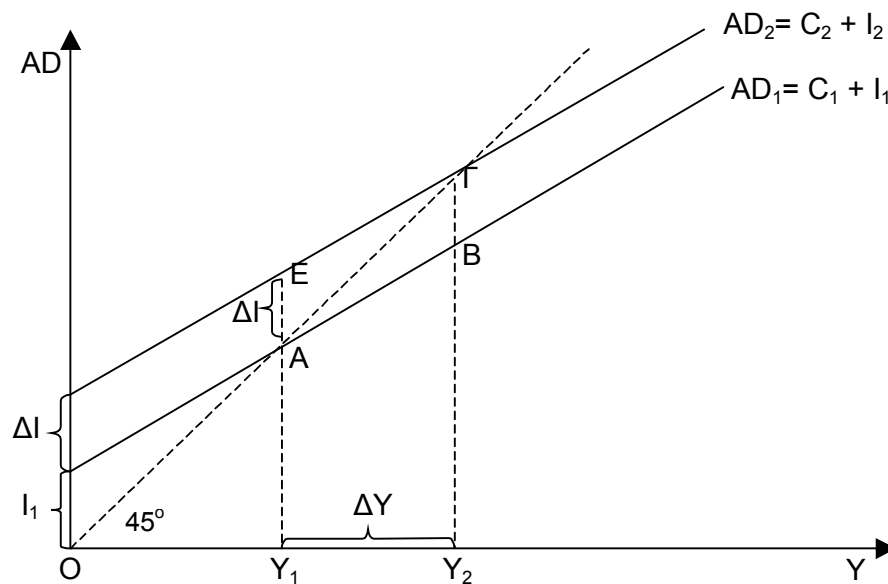
²⁰³ Γενικότερα ο όρος "πολλαπλασιαστής" καθιερώθηκε να χρησιμοποιείται στην οικονομική θεωρία για να δείξει την επίδραση που έχει σε κάποια ενδογενή μεταβλητή του υποδείγματος που εκάστοτε εξετάζουμε, η μεταβολή κατά μία μονάδα μίας εξωγενούς μεταβλητής.

²⁰⁴ Σ' αυτό το σημείο της ανάπτυξής μας, λόγω της έκτασης που έχει πάρει η επιχειρηματολογία για "το πόση ζημιά κάνουν οι μετανάστες" ή για "την ευγνωμοσύνη που πρέπει να τρέφουν απέναντι στην χώρα που τους ταΐζει", μπαίνουμε στον πειρασμό να παραθέσουμε ένα αρκετά μεγάλο απόσπασμα αλλά διαφωτιστικό για το θέμα: "Υπάρχει, ωστόσο, η "κοινή σοφία", σύμφωνα με την οποία οι μετανάστες διαιρούνται σε δύο μερίδες: σε αυτούς που αναλαμβάνουν εργασίες για τις οποίες οι Έλληνες δεν δείχνουν το παραμικρό ενδιαφέρον και σε αυτούς που καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας τις οποίες υπό κανονικές συνθήκες θα κατελάμβαναν Έλληνες εργαζόμενοι. Άρα η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα ευθύνεται για ένα μέρος της ανεργίας. Αυτός ο τόσο διαδεδομένος συλλογισμός δέχεται ότι σε κάποιες εργασίες, σε κάποιους κλάδους, υπάρχει μετατόπιση Ελλήνων από αλλοδαπούς -και αυτό είναι ορθό. Εντούτοις, ο ίδιος συλλογισμός δέχεται για τους υπόλοιπους μετανάστες, δηλαδή αυτούς που αναλαμβάνουν εργασίες για τις οποίες οι Έλληνες δεν δείχνουν το παραμικρό ενδιαφέρον, ότι απλώς δεν δημιουργούν ανεργία. Αυτό, όμως, είναι λάθος: οι αλλοδαποί που καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας τις οποίες οι Έλληνες είναι απρόθυμοι να καταλάβουν, όχι μόνον δεν δημιουργούν ανεργία, αλλά αυξάνουν την απασχόληση. Διότι η εργασία τους δημιουργεί εισοδήματα, όχι μόνον για τον εαυτό τους, αλλά και για τους εργοδότες τους. Τα εισοδήματα αυτά δαπανώνται, μετατρέπονται σε αύξηση της ζήτησης, άρα και της παραγωγής. Η αύξηση της παραγωγής, όμως, επιφέρει αύξηση της απασχόλησης -της απασχόλησης των Ελλήνων. Η απασχόληση των μεταναστών έχει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και στο εισόδημα και στην απασχόληση των Ελλήνων. (Το φαινόμενο είναι γνωστό στους οικονομολόγους από τον καιρό του Κένυς ως "πολλαπλασιαστής"). Πόσο μεγάλο είναι αυτό το θετικό αποτέλεσμα της εργασίας των μεταναστών στην απασχόληση των Ελλήνων; Υπερκαλύπτει, άραγε, τη μετατόπιση Ελλήνων εργαζομένων από αλλοδαπούς σε ορισμένους κλάδους; Κρίνοντας από τα πρώτα στοιχεία του ΟΑΕΔ για τους 350 χιλιάδες μετανάστες που υπέβαλαν αίτηση για την απόκτηση της πράσινης κάρτας, φαίνεται ότι το ποσοστό των μεταναστών που εργάζονται σε εργασίες επαχθείς τις οποίες οι Έλληνες δεν αναλαμβάνουν είναι πολύ υψηλό. Αντίστοιχα χαμηλό είναι το ποσοστό των μεταναστών που ανταγωνίζονται τους Έλληνες για τη διεκδίκηση των ίδιων θέσεων εργασίας. Επομένως το πιθανότερο είναι πως το θετικό αποτέλεσμα που έχει η εργασία των μεταναστών επί της απασχολήσεως υπερκαλύπτει το αποτέλεσμα της μετατόπισης Ελλήνων από ορισμένους κλάδους, όπως π.χ. η οικοδομή. Επειδή έτσι έχουν τα πράγματα, όσοι υποστηρίζουν (όπως π.χ. η Τράπεζα της Ελλάδος στην τελευταία της έκθεση) ότι οι μετανάστες ευθύνονται για την ανεργία ή ένα μέρος της θα πρέπει να το αποδεικνύουν με αριθμούς και ποσοτικούς υπολογισμούς. Διότι το πιθανότερο είναι να ισχύει ακριβώς

Τα παραπάνω μπορούμε να τα παρατηρήσουμε γραφικά στο διάγραμμα 5. Στο διάγραμμα παρατηρούμε το αρχικό επίπεδο ισορροπίας της παραγωγής στο σημείο Α. Η αύξηση της επένδυσης κατά ΔΙ οδηγεί την συνολική ζήτηση στο σημείο Ε και μετατοπίζει την καμπύλη της προς τα επάνω στην AD_2 . Το σημείο Ε αντιστοιχεί σε σημείο υπερβάλλουσας ζήτησης και γι' αυτό το λόγο οι επιχειρήσεις θα αυξήσουν την παραγωγή τους. Η ισορροπία κινείται από το Α στο Γ. Η αύξηση της παραγωγής ΔΥ που αντιστοιχεί στο τμήμα Y_1Y_2 , είναι μεγαλύτερη από την αύξηση της επένδυσης που αντιστοιχεί στο τμήμα ΑΕ.

Διάγραμμα 7.5.

το αντίθετο: δηλαδή ότι η απασχόληση των μεταναστών δίνει σε εμάς τους Έλληνες όχι μόνον μεγαλύτερα εισοδήματα, αλλά και περισσότερη απασχόληση”. (Ιωακείμογλου Η., *Αυγή*, φ. 14/9/99).

Πριν προχωρήσουμε σε μια πιο προσεκτική εξέταση του πολλαπλασιαστή, θεωρούμε σκόπιμο να εξετάσουμε το καθεστώς του χρόνου που επικρατεί στις σχέσεις που έχουμε αναπτύξει μέχρι τώρα.

7.2.7. Ο χρόνος ή η σημασία του συμβολισμού.

Ο αναγνώστης ίσως να έχει βρεθεί στην ίδια απορία που είχαν βρεθεί οι γράφοντες όταν διάβαζαν μακροοικονομικά.

Η σχέση $C = cY$ μαθηματικώς δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα. Ωστόσο στο βαθμό που αυτές οι σχέσεις περιγράφουν ένα αιτιακό μοντέλο ή αν θέλετε υποδεικνύουν μια συμπεριφορά που ακολουθούν τα οικονομικά “υποκείμενα”, η σχέση δεν είναι καθόλου προφανής.

Μία σκέψη, που εδράζεται στην εμπειρία μας, θα ήταν να θεωρήσουμε ότι κάποια χρονική περίοδο t , αποκτάμε ένα εισόδημα μέρος του οποίου καταναλώνουμε την επόμενη περίοδο $t + 1$. Με μία εναλλακτική διατύπωση καταναλώνουμε κατά την χρονική περίοδο t το εισόδημα της προηγούμενης περιόδου. Σ’ αυτή την περίπτωση όμως η σχέση $C = cY$ αποβαίνει παραπλανητική διότι δεν απεικονίζεται στον συμβολισμό της η διαφορά των χρονικών περιόδων. Θα μπορούσαμε να προστατευθούμε από την πλάνη αν διορθώναμε την συμβολική έκφραση. Αντί για C να γράφαμε C_t (κατανάλωση σε χρόνο t), αντί για Y να γράφαμε Y_{t-1} (εισόδημα στον χρόνο $t-1$) και η σχέση κατανάλωσης και εισοδήματος να έπαιρνε την μορφή:

$$C_t = cY_{t-1} \quad (12)$$

Σ’ αυτή την περίπτωση στην κατάσταση ισορροπίας εξαρτούμε το προϊόν αυτής της περιόδου από το προϊόν της προηγούμενης περιόδου.

Πράγματι από την σχέση

$$Y_t = C_t + I_t$$

λαμβάνουμε με αντικατάσταση της σχέσης (12)

$$Y_t = cY_{t-1} + I_t \quad (13)$$

όπου I_t η αυτόνομη συνιστώσα της ζήτησης αυτής της περιόδου.

Σ’ αυτή την περίπτωση ο προσδιορισμός του εισοδήματος ισορροπίας καθώς η οικονομία κινήθηκε από μια αρχική χρονική περίοδο επιτυγχάνεται επιλύοντας την

εξίσωση διαφορών²⁰⁵ που εκφράζεται μέσω της (11). Συνοπτικά αναφέρουμε ότι μέσω της επίλυσης της (11) μπορούμε να εξετάσουμε αλγεβρικά και την δυναμική διαδικασία μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η προσαρμογή στο εισόδημα ισορροπίας Y_t . Ωστόσο θα μπορούσε να γίνει μία άλλη σκέψη για το καθεστώς χρόνου που επικρατεί στην σχέση κατανάλωσης και εισοδήματος/προϊόντος. Αναγόμενοι στην αρχή της ενεργού ζήτησης παρατηρούμε ότι το Y_t εκφράζει το συνολικό προϊόν της περιόδου t . Ομως αυτό καθορίζεται από την προσδοκώμενη συνολική ζήτηση για την ίδια περίοδο. Με ένα ανάλογο συλλογισμό μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η παραγωγή του προϊόντος αυτής της περιόδου δημιουργεί εισοδήματα ή επηρεάζει ευμενώς τις προσδοκίες γι' αυτά στην ίδια περίοδο. Από τα εισοδήματα ή λόγω των δυνατοτήτων που παρέχει ο πιστωτικός μηχανισμός στους οικονομικούς φορείς έναντι της προσδοκίας νέων εισοδημάτων επηρεάζονται οι αποφάσεις για καταναλωτικές δαπάνες στην τρέχουσα περίοδο. Επομένως η κατανάλωση αυτής της περιόδου καθορίζεται από τα εισοδήματα αυτής της περιόδου. Η γνωστή μας σχέση $C = cY$ αποκαθιστά το νόημά της θεωρώντας ότι οι μεταβλητές της αναφέρονται στην ίδια χρονική περίοδο, την οποία και παραλείπουμε ως δείκτη.

Αυτή η αντιμετώπιση, αφενός μεν, είναι συμβατή με τον τρόπο κατάστρωσης των εθνικών λογαριασμών όπου θεωρείται ότι όλες οι μεταβλητές αναφέρονται στην ίδια χρονική περίοδο, αφετέρου δε, επιτρέπει την χρήση των μαθηματικών εργαλείων για την μελέτη μεταβολών στον χρόνο, που διαθέτει ο διαφορικός λογισμός.

Μαθηματικά θα μπορούσε να γίνει ο χειρισμός της χρονικής υστέρησης κατά την εξάρτηση της κατανάλωσης από το προϊόν της προηγούμενης περιόδου θεωρώντας το χρονικό διάστημα να γίνεται απείρως μικρό ή με μια άλλη διατύπωση θεωρώντας ότι τον χρόνο ως συνεχή μεταβλητή και όχι ως διακριτή όπως στην σχέση (12).

7.2.8. Ο πολλαπλασιαστής.

Η πολλαπλασιαστής της αυτόνομης ζήτησης που προσδιορίσαμε στην παράγραφο 7.2.6 αποτελεί μία σημαντική έννοια και αξίζει να την εξετάσουμε πιο προσεκτικά.

²⁰⁵ Θα την επιλύσουμε για διάστημα τριών χρονικών περιόδων, με την υπόθεση ότι σε κάθε χρονική περίοδο η επένδυση $I_t = I$, δηλαδή ότι παραμένει σταθερή,

Στην τρίτη περίοδο, στην ισορροπία, θα ισχύει $Y_3 = cY_2 + I$

Στην δεύτερη περίοδο

$$Y_2 = cY_1 + I$$

Τελικά στην πρώτη περίοδο

$$Y_1 = cY_0 + I$$

Αντικαθιστώντας την δεύτερη και τρίτη σχέση διαδοχικά στην πρώτη λαμβάνουμε

$$Y_3 = cY_2 + I$$

$$Y_3 = c(cY_1 + I) + I = c^2Y_1 + (c+1)I \text{ στην θέση του } Y_1 \text{ αντικαθιστούμε το } cY_0 + I$$

$$Y_3 = c^2(cY_0 + I) + (c+1)I = c^3Y_0 + (c^2 + c+1)I \quad (\text{σχέση Α})$$

Η παρένθεση $(c^2 + c+1)$ αποτελεί άθροισμα 3 όρων γεωμετρικής προόδου με λόγο $c < 1$. Με χρήση της γνωστής σχέσης για το άθροισμα n όρων γεωμετρικής προόδου λαμβάνουμε ότι

$$(c^2 + c+1) = \frac{c^3 - 1}{c - 1}$$

επομένως η τελευταία σχέση των διαδοχικών υπολογισμών, σχέση (Α), παίρνει την μορφή

$$Y_3 = c^3Y_0 + \frac{c^3 - 1}{c - 1} I$$

Μέσω αυτής της σχέσης προσδιορίζουμε το εισόδημα μίας περιόδου μετά την πάροδο 3 περιόδων από την αρχική μας περίοδο, με σταθερή την οριακή ροπή για κατανάλωση και σταθερή ποσότητα επένδυσης σε κάθε περίοδο. Σημειώνουμε ότι ο διαδοχικός υπολογισμός των προϊόντων ισορροπίας για κάθε έτος μας δείχνει και την δυναμική διαδικασία μέσω της οποίας οδηγούμαστε στο προϊόν Y_t . Επιπρόσθετα, όπως δείχνουμε σε επόμενη ενότητα (7.2.8.1), με δεδομένο ότι $c < 1$ για n περιόδους (το n να τείνει στο άπειρο) οδηγούμαστε στη σχέση 11.

Σε μία πρώτη μορφή και εκτός του θεωρητικού πλαισίου του Κέινς παρουσιάστηκε από τον Καν²⁰⁶ (Kahn) το 1931. Ο Καν εξέτασε πόση θα ήταν η αύξηση της απασχόλησης που θα προκαλείτο αν συνέβαινε σ' ένα τομέα μία αρχική αύξηση της απασχόλησης λόγω μιας επένδυσης (π.χ. επένδυση της κυβέρνησης για δημόσια έργα). Η διενέργεια της επένδυσης (στο βαθμό που δεν οδηγεί σε αναβολή ή ακύρωση προγραμματισμένων επενδύσεων) θα αυξήσει, *ceteris paribus*, την ζήτηση προϊόντων άλλων τομέων (πρώτων υλών, μηχανημάτων, καταναλωτικών αγαθών κ.λπ.) και συνακόλουθα την απασχόλησή εργατών σ' αυτούς. Ο Καν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η συνολική αύξηση της απασχόλησης που προκαλείται θα αποτελεί ένα πολλαπλάσιο της αρχικής αύξησης της απασχόλησης.

Ο Κέινς χρησιμοποίησε την έννοια του πολλαπλασιαστή, όπως την παρουσιάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, για να εξετάσει την αύξηση του προϊόντος ισορροπίας που προκαλεί μία αύξηση της επένδυσης. Γενικά οι τιμές των δύο πολλαπλασιαστών δεν συμπίπτουν. Σε βραχυχρόνια περίοδο όμως μπορεί ναδειχθεί ότι είναι ίσες (121, Keynes 1973, 116). Επομένως η παράγωγος αύξηση του προϊόντος, λόγω μιας μεταβολής της αυτόνομης ζήτησης, αναλογεί σε μια παράγωγο αύξηση της απασχόλησης.

Στην επόμενη ενότητα εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλεται το προϊόν ισορροπίας μέσω του πολλαπλασιαστή.

7.2.8.1. Η λειτουργία του πολλαπλασιαστή

Η οικονομική συμπεριφορά που εκτυλίσσεται “πίσω” από την μαθηματική σχέση

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I$$

θα μπορούσε με ένα απλό τρόπο να περιγραφεί ως εξής: σε κάποιο τομέα της οικονομίας συμβαίνει μία αύξηση της επένδυσης κατά ΔI . Η δαπάνη για την επένδυση όμως θα γίνει εισόδημα για τα άτομα που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους για την πραγματοποίηση της επένδυσης. Στην επόμενη περίοδο τα άτομα των οποίων το εισόδημα αυξήθηκε καταναλώνουν ένα μέρος του αυξημένου εισοδήματος και κατ' αυτό τον τρόπο αυξάνεται η ζήτηση για καταναλωτικά εμπορεύματα. Οι επιχειρηματίες αυξάνουν το επίπεδο παραγωγής (με την υπόθεση ότι δεν έχουν αποθέματα σε “επίπεδο” μεγαλύτερο από το επιθυμητό, υπόθεση που απορρέει από την αρχική ισορροπία). Η αύξηση του επιπέδου παραγωγής όμως θα οδηγήσει σε αύξηση του προϊόντος και του εισοδήματος που θα αντιστοιχεί στην αυξημένη κατανάλωση (αυξημένη ενεργός ζήτηση). Εφόσον όμως αυξήθηκε το εισόδημα θα αυξηθεί και η κατανάλωση, από τα άτομα των οποίων αυξήθηκε το εισόδημά τους, κατά το μέρος του αυξημένου εισοδήματος που καθορίζεται από την οριακή διάθεση για κατανάλωση. Οι επιχειρηματίες θα αυξήσουν πάλι την κλίμακα της παραγωγής και θα επαναληφθεί ο κύκλος. Εφόσον η οριακή διάθεση για κατανάλωση είναι μικρότερη της μονάδας, οι διαδοχικές αυξήσεις της ενεργού ζήτησης και επομένως του επιπέδου της παραγωγής και του εισοδήματος θα φθίνουν. Κάθε αύξηση θα είναι μικρότερη από την προηγούμενη. Μετά από ένα αριθμό περιόδων μάλιστα θα μηδενιστούν. Δεν θα αυξάνει απεριόριστα το εισόδημα αλλά, *ceteris paribus*, όσο καθορίζεται από τον πολλαπλασιαστή.

²⁰⁶ Για τον Kahn αναλυτικότερα σε Keynes 1973, 113-117, Hansen 1970, 83-93. Για σύντομη ιστορία του πολλαπλασιαστή Screpanti E. / Zamagni S. 1993, 221-223.

Στα επόμενα θα παρουσιάσουμε με αλγεβρικό τρόπο τον συλλογισμό για την *δυναμική διαδικασία* προσαρμογής του προϊόντος και του εισοδήματος που αναπτύξαμε.

Θα εξετάσουμε την μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης κατά ΔI στην διάρκεια της πρώτης περιόδου. Τότε η αύξηση της επένδυσης κατά ΔI στην πρώτη περίοδο θα προκαλέσει αύξηση του προϊόντος και του εισοδήματος κατά

$$Y_1 - Y_0 = \Delta Y_1 = \Delta I \quad (14)$$

Αυτή η αύξηση του εισοδήματος όμως οδηγεί σε αύξηση της κατανάλωσης κατά ένα μέγεθος

$$\Delta C_1 = c\Delta Y_1 = c\Delta I \quad (15)$$

Αυτή η αύξηση της κατανάλωσης οδηγεί με την σειρά της σε αύξηση της παραγωγής, επομένως και του εισοδήματος κατά ίσο μέγεθος στην επόμενη περίοδο.

$$Y_2 - Y_1 = \Delta Y_2 = c\Delta I \quad (16)$$

Επομένως συμπεραίνουμε ότι στην διάρκεια των δύο περιόδων το παραγόμενο προϊόν και το εισόδημα αυξήθηκαν κατά

$$Y_2 - Y_0 = \Delta I + c\Delta I = (1 + c)\Delta I$$

Η αύξηση του εισοδήματος στην δεύτερη περίοδο θα οδηγήσει με την σειρά της στην αύξηση της κατανάλωσης στην τρίτη περίοδο. Αυτή η διαδικασία μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι θα υπάρξει ένας κύκλος αυξήσεων του προϊόντος και του εισοδήματος, όμοιος μ' αυτόν που περιγράφουν οι σχέσεις (14), (15), (16). Πράγματι για την τρίτη περίοδο θα συμβεί μία αύξηση της κατανάλωσης κατά

$$\Delta C_2 = c(\Delta Y_2) = c(c\Delta I) = c^2\Delta I$$

η αύξηση της κατανάλωσης θα οδηγήσει σε αύξηση του παραγόμενου προϊόντος και του εισοδήματος κατά

$$Y_3 - Y_2 = \Delta Y_3 = c^2\Delta I$$

Η συνολική αύξηση του εισοδήματος θα αντιστοιχεί σε

$$Y_3 - Y_0 = \Delta I + c\Delta I + c^2\Delta I = (1 + c + c^2)\Delta I$$

Γενικεύοντας μετά η περιόδους θα έχουμε μία αύξηση της κατανάλωσης κατά

$$\Delta C_n = c(\Delta Y_n) = c^n\Delta I \quad (15a)$$

η οποία θα προκαλέσει αύξηση του παραγόμενου προϊόντος κατά

$$Y_{n+1} - Y_n = \Delta Y_{n+1} = c^n\Delta I \quad (16a)$$

και η συνολική αύξηση του εισοδήματος που θα έχει προκύψει θα αντιστοιχεί σε

$$Y_{n+1} - Y_0 = \Delta I + c\Delta I + c^2\Delta I + \dots + c^n\Delta I \quad \text{ή παραγοντοποιώντας} \quad (17)$$

$$Y_{n+1} - Y_0 = (1 + c + c^2 + \dots + c^n)\Delta I$$

Ωστόσο, η αύξηση του εισοδήματος που προκαλείται από την αρχική αύξηση της αυτόνομης ζήτησης δεν είναι απεριόριστη. Εφόσον το c είναι αριθμός μικρότερος της μονάδας η αύξηση του εισοδήματος κάθε περιόδου θα είναι μικρότερη από την αύξηση του εισοδήματος της προηγούμενης περιόδου. Μάλιστα όσο απομακρυνόμαστε από την αρχική περίοδο η αύξηση του εισοδήματος θα τείνει να μηδενιστεί. Για να υπολογίσουμε την συνολική αύξηση του εισοδήματος πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το άθροισμα $(1 + c + c^2 + \dots + c^n)$ αποτελεί άθροισμα όρων γεωμετρικής προόδου με λόγο $c < 1$. Επομένως μετά την παρέλευση μεγάλου αριθμού περιόδων (μαθηματικά: άπειρου πλήθους, ωστόσο, σε ένα σχετικά μεγάλο πλήθος περιόδων επιτυγχάνουμε πολλή καλή προσέγγιση) θα μπορεί να υπολογιστεί μέσω της σχέσης²⁰⁷:

$$1 + c + c^2 + \dots + c^n + \dots = \frac{1}{1 - c}$$

²⁰⁷ Της γνωστής σχέσης για άθροισμα απείρων όρων γεωμετρικής προόδου με θετικό λόγο μικρότερο της μονάδας.

Η σχέση (17) που δείχνει την μεταβολή του εισοδήματος μπορεί να γραφτεί τώρα

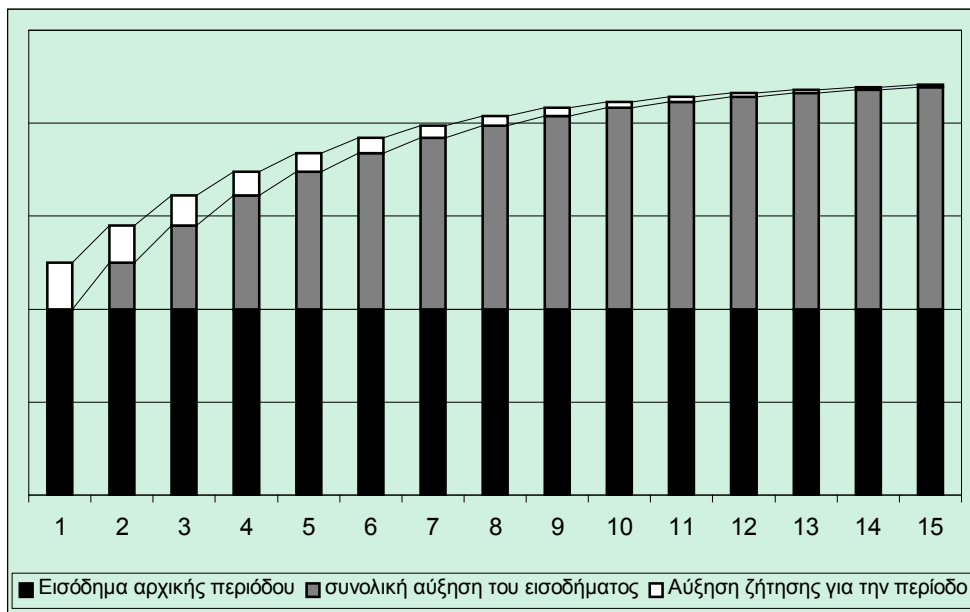
$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I \quad (\text{με } \Delta Y \text{ να παριστάνει την συνολική μεταβολή του εισοδήματος})$$

η οποία αποτελεί την γνωστή σχέση μεσω της οποίας ορίσαμε τον πολλαπλασιαστή.

Το διάγραμμα 7.6, δείχνει τον τρόπο με τον οποίο αυξάνει το προϊόν και το εισόδημα μέσω της αύξησης της αυτόνομης δαπάνης.

Το διάγραμμα απεικονίζει την δυναμική διαδικασία προσαρμογής του εισοδήματος σε διάρκεια 15 περιόδων. Το αρχικό επίπεδο εισοδήματος απεικονίζεται στην βάση κάθε στήλης με μαύρο χρώμα. Η αρχική μεταβολή της επένδυσης παριστάνεται στην πρώτη στήλη από το τμήμα που έχει άσπρο χρώμα. Στην δεύτερη περίοδο το τμήμα της στήλης που έχει μαύρο παριστάνει το αρχικό επίπεδο εισοδήματος και το τμήμα με γκρι χρώμα παριστάνει την αύξηση του εισοδήματος της προηγούμενης περιόδου. Με άσπρο χρώμα παριστάνεται η παράγωγη αύξηση του εισοδήματος που προκαλείται κάθε περίοδο από την αύξηση του εισοδήματος κατά την προηγούμενη περίοδο. Για το διάγραμμα υποθέσαμε ότι $c = 0,75$.

Διάγραμμα 7.6

Τα αποτελέσματα που επιφέρει στο προϊόν και στο εισόδημα μετά η περιόδους μία μεταβολή της αυτόνομης ζήτησης κατά ένα μέγεθος ΔI , επηρεάζονται

- α) από το μέγεθος της μεταβολής της αυτόνομης ζήτησης,
- β) από την οριακή ροπή για κατανάλωση,
- γ) από το “ύψος” του εισοδήματος και ειδικότερα της μέσης διάθεσης για κατανάλωση.

Ως προς το μέγεθος της μεταβολής όσο μεγαλύτερη είναι η επένδυση τόσο μεγαλύτερο αποτέλεσμα θα επιφέρει στο εισόδημα.

Θα εξετάσουμε στις επόμενες ενότητες πώς επηρεάζεται το προϊόν και συνακόλουθα η απασχόληση θεωρώντας σταθερά όλα τα στοιχεία που την επηρεάζουν πλην ενός από τα (β) και (γ) το οποίο θα μεταβάλλεται.

7.2.8.2. Η σχέση με την οριακή διάθεση για κατανάλωση

Αν η οριακή διάθεση για κατανάλωση είναι υψηλή θα καταναλώνεται ένα μεγάλο μέρος του εισοδήματος. Επομένως για κάθε περίοδο το προϊόν και το εισόδημα θα αυξάνονται κατά ένα μεγάλο μέρος της αύξησης του εισοδήματος της προηγούμενης περιόδου. Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι ότι θα έχουμε μια μεγάλη αύξηση του προϊόντος και του εισοδήματος. Αν η απασχόληση αυξάνει ανάλογα με το παραγόμενο προϊόν τότε με μεγάλη οριακή διάθεση για κατανάλωση μία αύξηση της αυτόνομης ζήτησης θα προκαλεί μία σχετικά μεγάλη αύξηση της απασχόλησης (σχετικά με μία μικρή διάθεση για κατανάλωση).

Θα διευκρινίσουμε τα παραπάνω με ένα αριθμητικό παράδειγμα για δύο τιμές της οριακής ροπής για κατανάλωση.

Ας υποθέσουμε ότι $c = 0,9$ και έχουμε μία αύξηση $\Delta I = 100$

περίοδος	Αύξηση της ζήτησης	Αύξηση του προϊόντος	Συνολική αύξηση του εισοδήματος
1	$\Delta I = 100$	$\Delta Y = 100$	$\Delta Y = 100$
2	$c\Delta I = 90$	$c\Delta Y = 90$	$(1+c)\Delta Y = 100 + 90 = 190$
3	$c^2\Delta I = 81$	$c^2\Delta Y = 81$	$(1+c+c^2)\Delta Y = 271$
4	$c^3\Delta I = 72,9$	$c^3\Delta Y = 72,9$	$(1+c+c^2+c^3)\Delta Y = 343,9$
5	$c^4\Delta I = 65,61$	$c^4\Delta Y = 65,61$	$(1+c+c^2+c^3+c^4)\Delta Y = 409,51$
...		...	...
τελικά			$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I = 1000$

Ας υποθέσουμε ότι $c = 0,5$ και έχουμε $\Delta I = 100$

περίοδος	Αύξηση της ζήτησης	Αύξηση του προϊόντος	Συνολική αύξηση του εισοδήματος
1	$\Delta I = 100$	$\Delta Y = 100$	$\Delta Y = 100$
2	$c\Delta I = 50$	$c\Delta Y = 50$	$(1+c)\Delta Y = 100 + 50 = 150$
3	$c^2\Delta I = 25$	$c^2\Delta Y = 25$	$(1+c+c^2)\Delta Y = 175$
4	$c^3\Delta I = 12,5$	$c^3\Delta Y = 12,5$	$(1+c+c^2+c^3)\Delta Y = 187,5$
5	$c^4\Delta I = 6,25$	$c^4\Delta Y = 6,25$	$(1+c+c^2+c^3+c^4)\Delta Y = 193,75$
...		...	...
τελικά			$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I = 500$

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι όσο μεγαλύτερη είναι η οριακή ροπή για κατανάλωση, δηλαδή όση περισσότερη απόσταση έχει η οικονομία μας από το δόγμα της “εγκράτειας”, τόσο περισσότερο επηρεάζεται η αύξηση του εισοδήματος και συνακόλουθα η αύξηση της απασχόλησης από μια αύξηση της αυτόνομης δαπάνης.

Με μία άλλη διατύπωση: εφόσον το μέρος του εισοδήματος που δεν καταναλώνεται αποταμιεύεται, όσο μικρότερη είναι η οριακή διάθεση για κατανάλωση τόσο λιγότερο τμήμα του εισοδήματος θα καταναλώνεται, επομένως τόσο μεγαλύτερο τμήμα του εισοδήματος θα αποταμιεύεται. Σαν συμπέρασμα απορρέει ότι όσο περισσότερο αποταμιεύουμε και αναβάλουμε την κατανάλωση μας, ως συλλογική στάση σε μια οικονομία, τόσο χειρότερα για την οικονομία.

7.2.8.3. Η σχέση με την μέση διάθεση για κατανάλωση

Σ’ αυτή την ενότητα θα θεωρήσουμε μία σχέση κατανάλωσης και εισοδήματος που θα έχει και μία αυτόνομη συνιστώσα (δηλαδή ένα “επίπεδο” κατανάλωσης που δεν επηρεάζεται από το εισόδημα) όπως στην ενότητα 7.2.3.1. Μπορούμε να γενικεύσουμε για μία σχέση που η μέση διάθεση για κατανάλωση είναι διαφορετική από την οριακή διάθεση για κατανάλωση. Το κύριο συμπέρασμα που θα εξαχθεί δείχνει ότι για

διαφορετική μέση διάθεση για κατανάλωση μία μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης δεν θα προκαλέσει τα ίδια αποτελέσματα επί του προϊόντος ισορροπίας. Εναλλακτικά θα συναχθεί ότι μία μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης σε διαφορετικά “επίπεδα” του εισοδήματος δεν θα προκαλέσει την ίδια ποσοστιαία αύξηση του εισοδήματος.

Για να διευκρινίσουμε αυτό το σημείο θα εξετάσουμε δύο περιπτώσεις. Και στις δύο περιπτώσεις θα θεωρήσουμε ότι η κατανάλωση αποτελείται από δύο συνιστώσες. Μία συνιστώσα που θα είναι ανεξάρτητη του εισοδήματος και μία συνιστώσα που εξαρτάται από το εισόδημα. Όπως διαπιστώσαμε στην ενότητα 7.2.3.1 σ’ αυτή την περίπτωση η μέση διάθεση για κατανάλωση MC είναι πάντα μεγαλύτερη από την οριακή ροπή για κατανάλωση. Και στις δύο περιπτώσεις θα θεωρήσουμε ότι η οριακή ροπή για κατανάλωση της οικονομίας είναι η ίδια. Για να απομονώσουμε όμως την επίδραση της μέσης κατανάλωσης, θα θεωρήσουμε ότι διαφέρουν μεταξύ τους οι σχέσεις κατανάλωσης εισοδήματος ως προς την αυτόνομη συνιστώσα της κατανάλωσης, επομένως και ως προς την μέση κατανάλωση.

α) στην πρώτη περίπτωση θα υποθέσουμε ότι η σχέση κατανάλωσης εισοδήματος δίνεται από την σχέση

$$C_A = 500 + cY$$

η μέση ροπή για κατανάλωση θα αντιπροσωπεύεται από το μέγεθος

$$MC_A = \frac{500}{Y} + c$$

Το επίπεδο του προϊόντος το οποίο θα αντιστοιχεί σε μηδενικές επενδύσεις θα προσδιορίζεται από συνολική ζήτηση

$$AD = C_A$$

και λόγω της συνθήκης ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων

$$Y = AD \quad \text{ή}$$

$$Y_1 = 500 + cY_1$$

Στην παραπάνω εξίσωση χρησιμοποιούμε το σύμβολο Y_1 για να συμβολίσουμε αυτό το επίπεδο προϊόντος. Επιλύοντας ως προς Y_1 λαμβάνουμε

$$Y_1 = \frac{500}{1-c} \quad (18)$$

Αν υποθέσουμε ότι το επίπεδο προϊόντος πλήρους απασχόλησης αντιστοιχεί σε $Y^f = 6000$ τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε πώς η μέση διάθεση για κατανάλωση επηρεάζει το αποτέλεσμα που επιφέρει στο προϊόν μία επένδυση ΔI αν θέσουμε το ερώτημα: πόση επένδυση χρειάζεται για να φτάσουμε σε συνολική ζήτηση που θα αντιστοιχεί στο προϊόν πλήρους απασχόλησης;

Γνωρίζουμε ότι η απόλυτη μεταβολή του εισοδήματος και του προϊόντος λόγω μίας μεταβολής της επένδυσης δίνεται από την σχέση

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I$$

Το ΔY στην περίπτωσή μας αντιστοιχεί στην διαφορά $Y^f - Y_1$. Επομένως

$$Y^f - Y_1 = \frac{1}{1-c} \Delta I \quad \text{ή}$$

$$(1-c)(Y^f - Y_1) = \Delta I \quad \text{ή εκτελώντας τις αντικαταστάσεις και κάνοντας πράξεις} \quad (19)$$

Αν υποθέσουμε χάριν του αριθμητικού παραδείγματος ότι $c=0,8$ τότε το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος, με βάση την σχέση (18), θα είναι

$$Y_1 = 1000$$

και η απαιτούμενη επένδυση, με βάση την σχέση (19), θα αντιστοιχεί σε

$$\Delta I = (0,2)6000 - 500 = 700$$

Επομένως για να φτάσουμε σε επίπεδο εισοδήματος πλήρους απασχόλησης θα πρέπει να επενδυθεί το 70% ($\Delta I/Y_1$) του εισοδήματος.

β) Αν όμως υποθέσουμε ότι η συνάρτηση που περιγράφει την σχέση κατανάλωσης εισοδήματος στην οικονομία μας έχει μεγαλύτερη συνιστώσα αυτόνομης κατανάλωσης, έστω

$$C_B = 1000 + cY$$

η μέση ροπή για κατανάλωση θα αντιπροσωπεύεται από το μέγεθος

$$MC_B = \frac{1000}{Y} + c$$

το οποίο θα είναι μεγαλύτερο από το MC_A .

Το επίπεδο του προϊόντος το οποίο θα αντιστοιχεί σε μηδενικές επενδύσεις θα προσδιορίζεται από συνολική ζήτηση

$$AD = C_B \quad \text{ή}$$

$$Y = AD \quad \text{ή}$$

$$Y_2 = 1000 + cY_2$$

Επιλύοντας ως προς Y_2 λαμβάνουμε

$$Y_2 = \frac{1000}{1-c} \quad (18a)$$

Αν υποθέσουμε ότι το επίπεδο προϊόντος πλήρους απασχόλησης αντιστοιχεί και πάλι σε $Y^f = 6000$ τότε η επένδυση που χρειάζεται για να φτάσουμε σε συνολική ζήτηση που θα αντιστοιχεί στο προϊόν πλήρους απασχόλησης θα δίνεται με παρόμοιο τρόπο από την σχέση

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta I$$

Το ΔY στην περίπτωση μας αντιστοιχεί στην διαφορά $Y^f - Y_2$. Επομένως

$$Y^f - Y_2 = \frac{1}{1-c} \Delta I \quad \text{ή}$$

$$(1-c)(Y^f - Y_2) = \Delta I \quad \text{ή εκτελώντας τις αντικαταστάσεις και κάνοντας πράξεις} \\ (1-c)6000 - 1000 = \Delta I \quad (19a)$$

Με την υπόθεση ότι η οριακή διάθεση για κατανάλωση παραμένει ίδια, δηλαδή $c=0,8$, το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος, με βάση την σχέση (18a) θα είναι $Y_2 = 2000$

και η απαιτούμενη επένδυση, με βάση την σχέση (19a) θα αντιστοιχεί σε

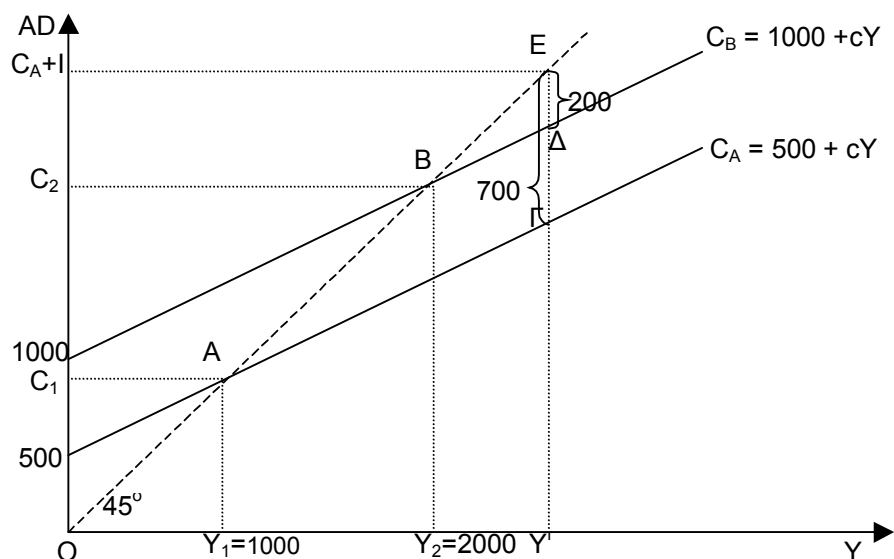
$$\Delta I = (0,2)6000 - 1000 = 200$$

Επομένως για να φτάσουμε σε επίπεδο εισοδήματος πλήρους απασχόλησης θα πρέπει να επενδυθεί το 10% ($\Delta I/Y_1$) του εισοδήματος.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ενώ μία μεταβολή των επενδύσεων κατά 200 μονάδες οδηγεί σε επίπεδα προϊόντος πλήρους απασχόλησης την δεύτερη υποθετική οικονομία μας η ίδια μεταβολή δεν οδηγεί σ' αυτό το επίπεδο την πρώτη.

Στο διάγραμμα 7.7 δείχνουμε γραφικά την παραπάνω ανάπτυξη.

Διάγραμμα 7.7

Το τμήμα ΕΓ παριστά την απαιτούμενη επένδυση για να κινηθούμε από το σημείο Α στο σημείο Ε που αντιστοιχεί το προϊόν πλήρους απασχόλησης Y^f . Το μέγεθος ΕΔ παριστά την απαιτούμενη επένδυση για να κινηθούμε από το σημείο Β στο σημείο Ε. Με μια εναλλακτική διατύπωση των όσων προηγήθηκαν μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι όσο μεγαλύτερη είναι η μέση διάθεση για κατανάλωση τόσο μικρότερη αύξηση των επενδύσεων απαιτείται για να οδηγηθούμε σε επίπεδα εισοδήματος που αντιστοιχούν σε πλήρη απασχόληση.

Θα μπορούσαμε να εξετάσουμε πώς μεταβολές και στην οριακή και στην μέση διάθεση για κατανάλωση επηρεάζουν την μεταβολή του εισοδήματος. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να δοκιμάσει ή να διαβάσει τον Χάνσεν, (Hansen 1970, 94- 98).

Ο Κέινς (130, Keynes 1973, 126) καθορίζει ένα μέγεθος με το οποίο μπορούμε να σχηματίσουμε μία αντίληψη πόσο επιδρά μια μεταβολή των επενδύσεων στην συνολική ζήτηση και κατά συνέπεια στο προϊόν και στο εισόδημα. Αυτό το μέγεθος είναι η *ελαστικότητα της συνολικής ζήτησης ως προς την επένδυση*. Ο Κέινς χρησιμοποιεί το σύμβολο Y για την συνολική ζήτηση. Διατηρώντας αυτόν τον συμβολισμό και εκτελώντας αλγεβρικούς μετασχηματισμούς το μέγεθος αυτό γράφεται διαδοχικά

$$\frac{\frac{\Delta Y}{Y}}{\frac{\Delta I}{I}} = \frac{\Delta Y}{Y} \frac{I}{\Delta I} = \frac{\Delta Y}{Y} \frac{Y - C}{\Delta Y - \Delta C} = \frac{\frac{Y - C}{Y}}{\frac{\Delta Y - \Delta C}{\Delta Y}} = \frac{1 - \frac{C}{Y}}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}} = \frac{1 - MC}{1 - c} \quad (18)$$

Η σχέση (18) δείχνει, στην ισορροπία, την ποσοστιαία μεταβολή του εισοδήματος $(\Delta Y/Y)$ όταν η επένδυση μεταβληθεί ποσοστιαία $(\Delta I/I)$ κατά 1%. Παρατηρούμε αν το c είναι σταθερό τότε σε όσο μεγαλύτερα επίπεδα εισοδήματος βρισκόμαστε τόσο μικρότερο είναι το MC (διότι η μέση ροπή για κατανάλωση φθίνει όσο το εισόδημα αυξάνει). Επομένως το $1 - MC$ μεγαλώνει άρα και το κλάσμα μεγαλώνει. Ωστόσο στην γενική περίπτωση το c δεν είναι σταθερό και μικραίνει όσο αυξάνεται το εισόδημα. Δηλαδή το $1 - c$ μεγαλώνει. Επομένως όσο αυξάνει το εισόδημα το κλάσμα τείνει να μικρύνει λόγω αύξησης του παρανομαστή. Λόγω των αντίθετων τάσεων δεν μπορούμε να βγάλουμε ένα γενικό συμπέρασμα αλλά αρκούμαστε στην διαπίστωση ότι "... το κλάσμα αυξάνει ή ελαττώνεται ανάλογα με το αν η κατανάλωση αυξάνει ή

ελαττώνεται σε μεγαλύτερη ή μικρότερη αναλογία από το εισόδημα” (130, Keynes 1973, 126)²⁰⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο πολλαπλασιαστής της επένδυσης εξαρτάται από την οριακή διάθεση για κατανάλωση. Όσο μεγαλύτερη είναι η τελευταία τόσο μεγαλύτερος είναι ο πολλαπλασιαστής και αντίστοιχα ευρύτερα θα είναι τα αποτελέσματα επί της παραγωγής και της απασχόλησης. Ωστόσο τα αποτελέσματα που επιφέρει μία επένδυση εξαρτώνται και από το “ύψος” της επένδυσης και από την μέση διάθεση για κατανάλωση. Η σημασία της έννοιας του πολλαπλασιαστή καθορίζεται πιστεύουμε πολύ καθαρά στο παρακάτω απόσπασμα: “Από τη στιγμή που γίνεται αντιληπτός ο τρόπος λειτουργίας του πολλαπλασιαστή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν είναι απαραίτητο η αύξηση της ενεργού ζήτησης να προέρχεται από τις επενδύσεις. Μια οποιασδήποτε μορφής (προέλευσης) αύξηση της ενεργού ζήτησης θα έχει τα ίδια ακριβώς πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Επομένως, όταν το τρέχον επίπεδο επενδύσεων θεωρείται ότι είναι πολύ χαμηλό για την επίτευξη πλήρους απασχόλησης, η Κυβέρνηση μπορεί πάντοτε να παρεμβαίνει αυξάνοντας τις δημόσιες δαπάνες της (πολιτική ελλειμματικού προϋπολογισμού) ώστε να δημιουργείται μια καθαρή αύξηση της ενεργού ζήτησης. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να επιτευχθεί πλήρης απασχόληση” (Pasinetti 1974, 5-16).

²⁰⁸ Χρήσιμο είναι το παράδειγμα που εξετάζει ο Κέινς (129 -130, Keynes 1973, 125-127) με μεταβλητή οριακή ροπή για κατανάλωση. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι όταν απέχουμε πολύ από το προϊόν πλήρους απασχόλησης η κατ’ απόλυτο τιμή μεταβολή της επένδυσης κατά μία μονάδα θα επιφέρει πολύ μεγαλύτερη αύξηση του εισοδήματος (διότι η οριακή διάθεση για κατανάλωση θα είναι υψηλή) από ότι η ίδια μεταβολή της επένδυσης όταν βρισκόμαστε κοντά στο επίπεδο προϊόντος πλήρους απασχόλησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8.

ΕΘΝΙΚΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ.

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα αναπτύξουμε περαιτέρω ορισμένες έννοιες που χρησιμοποιήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Για παράδειγμα θα προσδιορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια όρους όπως κατανάλωση, επένδυση, συνολικό προϊόν κ.λπ. Το πλαίσιο εντός του οποίου αποκτούν νόημα οι όροι αρθρώνεται γύρω από κάποιες βασικές υποθέσεις για την εννοιολογική διάρθρωση του όρου “οικονομία”. Ο όρος “οικονομία” προσδιορίζεται όπως είδαμε στο κεφάλαιο 1, με διαφορετικό τρόπο από κάθε σχολή οικονομικής σκέψης. Μπορούμε απλουστευτικά να πούμε ότι αναφερόμαστε στο σύνολο των δραστηριοτήτων που διαμεσολαβούνται με κάθε μορφή χρήματος. Περαιτέρω, μέσω των κατωτέρω διακρίσεων ο όρος αποκτάει ένα πιο εξειδικευμένο νόημα.

- α) Διακρίνουμε μεταξύ “ανοικτής” και “κλειστής” οικονομίας. Κλειστή οικονομία ονομάζουμε την οικονομία μίας χώρας όταν δεν έχει συναλλαγές με άλλες χώρες. Δεν υπάρχουν κλειστές οικονομίες. Η μακροοικονομική θεωρία όμως χρησιμοποιεί αυτή την αφαίρεση για να αναπτύξει υποθέσεις και συλλογισμούς που αφορούν τους προσδιοριστικούς παράγοντες των οικονομικών φαινομένων και τις αιτιακές αλληλουχίες τους χωρίς να υπολογίσει την επίδραση των συναλλαγών της οικονομίας μιας χώρας με άλλες χώρες. Κατόπιν εισάγει τις σχέσεις με άλλες χώρες.
- β) Υποθέτουμε ότι τα υποκείμενα που δρουν στην οικονομία μίας χώρας μπορούν να ενταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες. Σε επιχειρηματίες ή επιχειρήσεις ή παραγωγικό τομέα, καταναλωτές ή νοικοκυριά, κράτος και εξωτερικό τομέα, δηλαδή τις συναλλαγές με το εξωτερικό (αν πρόκειται για ανοικτή οικονομία).
- γ) Θεωρούμε ότι η οικονομική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα σε τρεις αγορές: την αγορά εμπορευμάτων (συμπεριλαμβάνουμε και τις υπηρεσίες), την αγορά εργασίας και την αγορά χρήματος. Είναι προφανές ότι αυτές οι αγορές δε βρίσκονται σε κάποιο χωρικό σημείο. Αλλά κάθε μία αφορά ένα είδος οικονομικών συναλλαγών. Το κριτήριο με το οποίο κατατάσσουμε μια συναλλαγή σε μία από τις τρεις αγορές είναι το αντικείμενο της συναλλαγής. Κατ' αυτό τον τρόπο η αγορά ενός αυτοκινήτου, ή ενός μηχανήματος από μια επιχείρηση ή τα ψώνια που κάνουμε στο super market κατατάσσονται στην αγορά εμπορευμάτων. Η πρόσληψη ή απόλυση ενός εργαζομένου, η αναζήτηση εργασίας αφορούν την αγορά εργασίας ενώ οι δοσοληψίες μας με μία τράπεζα, η αγορά μετοχών, ο δανεισμός κατατάσσονται στην αγορά χρήματος.
- Μετά από αυτές τις διευκρινίσεις θα αναπτύξουμε ένα σύστημα υπολογισμού του συνολικού προϊόντος που παράγεται σε μια οικονομία, των συνολικών δαπανών που

γίνονται καθώς και του συνολικού εισοδήματος που έχουν στη διάθεση τους οι πολίτες αυτής της χώρας. Σε επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε από ποιους παράγοντες αυτά τα μεγέθη επηρεάζονται και πώς μεταβάλλονται.

Για απλότητα στην παρουσίαση θα ξεκινήσουμε θεωρώντας μια οικονομία κλειστή και χωρίς κράτος.

8.1 Κλειστή οικονομία χωρίς κράτος.

Αν αφαιρέσουμε την οικονομική λειτουργία του κράτους και θεωρήσουμε ότι η οικονομία μας δεν έχει συναλλαγές με το εξωτερικό, τότε με τις αγορές εργασίας, εμπορευμάτων και χρήματος σχετίζονται μόνο οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Απλουστεύοντας θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε σχετικά με τις συναλλαγές που λαμβάνουν χώρα ότι: Από την μία πλευρά, οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν τους συντελεστές παραγωγής που προσφέρουν τα νοικοκυριά - δραστηριότητα που σχετίζεται και με την αγορά εργασίας - και αγοράζουν (στην αγορά εμπορευμάτων) πρώτες ύλες και μηχανήματα από άλλες επιχειρήσεις για να παράγουν τα διάφορα εμπορεύματα. Οι επιχειρήσεις επιπλέον πληρώνουν τα νοικοκυριά για τους συντελεστές παραγωγής που πρόσφεραν, και πωλούν (στην αγορά εμπορευμάτων) τα εμπορεύματα στα νοικοκυριά. Από την άλλη πλευρά, τα νοικοκυριά αποκτούν εισόδημα από την προσφορά των συντελεστών παραγωγής και δαπανούν ένα μέρος του στην αγορά των εμπορευμάτων που παρήγαγαν οι επιχειρήσεις. Το άλλο μέρος του εισοδήματος το αποταμιεύουν στις τράπεζες, δραστηριότητα που σχετίζεται με την αγορά χρήματος. Οι τράπεζες δανείζουν (στην αγορά χρήματος) στις επιχειρήσεις για να πραγματοποιήσουν επενδύσεις και καμιά φορά τα νοικοκυριά για τις καταναλωτικές τους ανάγκες και αρχίζει ένας νέος κύκλος παραγωγής.

Με βάση το απλό κύκλωμα των οικονομικών συναλλαγών που αναπτύξαμε παραπάνω, ο επιχειρηματικός τομέας παράγει το *συνολικό προϊόν* μίας περιόδου που το αποτιμούμε σε τρέχουσες τιμές. Το συνολικό προϊόν μιας περιόδου θα το αναφέρουμε από εδώ και πέρα ως *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν* (ΑΕΠ)²⁰⁹. Το ΑΕΠ μπορούμε να το υπολογίσουμε με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Ως άθροισμα των *αξιών των προϊόντων* που παρήχθησαν, ως *άθροισμα των εισοδημάτων* των παραγωγικών συντελεστών που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του και, εφόσον τα εισοδήματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την αγορά των καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών, ως *άθροισμα των δαπανών* για τα εμπορεύματα. Στα επόμενα θα αναπτύξουμε αυτούς τους τρεις τρόπους υπολογισμού του ΑΕΠ.

8.1.1. Υπολογισμός του ΑΕΠ μέσω προστιθέμενης αξίας.

Ως *ακαθάριστο εγχώριο προϊόν* μίας περιόδου θεωρούμε το άθροισμα των αξιών, σε τρέχουσες τιμές, των τελικών προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται από συντελεστές παραγωγής οι οποίοι βρίσκονται στην οικονομία μας τη δεδομένη περίοδο. Εδώ επανερχόμαστε σε ορισμένους ορισμούς που είχαμε εισαγάγει στο Κεφάλαιο 2.

Ο όρος “τελικό” εμπόρευμα χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με τον όρο “ενδιάμεσο” εμπόρευμα. *Ενδιάμεσο εμπόρευμα* ονομάζουμε το εμπόρευμα το οποίο υπόκειται σε περαιτέρω κατεργασία, δηλαδή χρησιμοποιείται μόνο ως εισροή στην παραγωγική διαδικασία μιας επιχείρησης και αναλώνεται κατά την παραγωγική διαδικασία. *Τελικό*

²⁰⁹ Πολλές φορές ο όρος ΑΕΠ αναφέρεται στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν το οποίο το ορίζουμε στην επόμενη ενότητα 8.3 .

εμπόρευμα ονομάζουμε αυτό που αγοράζεται από τον τελικό χρήστη, αποτελεί δε ή καταναλωτικό αγαθό ή κεφαλαιουχικό αγαθό.

Η διάκριση και η συμπερίληψη στο ΑΕΠ, μόνο των *τελικών* εμπορευμάτων μίας περιόδου, είναι αναγκαία διότι αλλιώς θα διπλομετρούσαμε την αξία των ενδιάμεσων προϊόντων. Ένα παράδειγμα, το οποίο πιστεύουμε ότι διασαφηνίζει τον τρόπο μέτρησης του ΑΕΠ, συνιστά το ότι δεν καταμετρούμε στο ΑΕΠ χωριστά την αξία των θρανίων και την αξία των βιδών που χρησιμοποιήθηκαν στην συναρμολόγηση των θρανίων σε μία περίοδο. Η αξία των βιδών που αγόρασε ο παραγωγός θρανίων από τον παραγωγό βιδών στη διάρκεια της περιόδου περιλαμβάνεται στην αξία των θρανίων και γι' αυτό το λόγο δεν πρέπει να τη συμπεριλάβουμε στο ΑΕΠ. Ωστόσο την αξία των βιδών οι οποίες αποτελούσαν απόθεμα για το παραγωγό θρανίων στην αρχή της περιόδου ή τελικό προϊόν για το παραγωγό των βιδών πρέπει να τη συμπεριλάβουμε. Δεν μετράμε δηλαδή μόνο ό,τι είναι ενδιάμεση εισροή (εισροή στη διάρκεια της παραγωγικής περιόδου, βλ. Κεφ. 2). Τεχνικά η καταμέτρηση γίνεται με την χρήση της *προστιθέμενης αξίας*. Σε κάθε στάδιο της παραγωγής ενός προϊόντος υπολογίζεται στο ΑΕΠ μόνο η χρηματική αξία που προστίθεται στο προϊόν σ' αυτό το στάδιο. Αρχικά υπολογίζουμε στο ακαθάριστο συνολικό προϊόν την αξία του μετάλλου που παράγεται στο ορυχείο και την αξία της ξυλείας που υλοτομείται και διαμορφώνεται κατάλληλα. Στην συνέχεια καταμετρούμε την αξία των βιδών ελαττωμένη κατά την αξία του μετάλλου. Το αποτέλεσμα αυτής της αφαίρεσης αποτελεί την αξία που προσθέτει, την προστιθέμενη αξία, ο παραγωγός βιδών. Στην συνέχεια καταμετρούμε την προστιθέμενη αξία του παραγωγού θρανίων που θα είναι η αξία των θρανίων αφαιρώντας την αξία των βιδών και την αξία της ξυλείας που αμφοτέρες υπολογίστηκαν στα προηγούμενα στάδια. Παρατηρούμε ότι το άθροισμα των διαδοχικών υπολογισμών ισούται με την αξία των θρανίων.

Μπορούμε να εξειδικεύσουμε περαιτέρω τις έννοιές μας διακρίνοντας μεταξύ του ακαθάριστου και του καθαρού εγχώριου προϊόντος μίας περιόδου. Το *Καθαρό Εγχώριο Προϊόν* μίας περιόδου το υπολογίζουμε αφαιρώντας τις *αποσβέσεις* από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν αυτής της περιόδου. Κατά την διαδικασία μιας περιόδου παραγωγής φθείρεται εξ ολοκλήρου το κυκλοφορούν τμήμα του κεφαλαίου (πρώτες ύλες, καύσιμα κ.λπ.) και επίσης εν μέρει ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, που απαξιώνεται "τεχνολογικά". Για να διατηρηθεί η παραγωγική ικανότητα της οικονομίας θα πρέπει ένα τμήμα του προϊόντος να κατευθύνεται στην αναπλήρωση αυτής της φθοράς. Η *απόσβεση* αντιστοιχεί σ' αυτό το τμήμα, εκτιμημένο σε τρέχουσες τιμές, που απαιτείται για την αναπλήρωση της φθοράς. Επομένως $ΚΕΠ = ΑΕΠ - Αποσβέσεις$

όπου με ΚΕΠ συμβολίζουμε το Καθαρό Εγχώριο Προϊόν. Ο αναγνώστης πρέπει να σημειώσει ότι αυτή η σχέση αποτελεί ταυτότητα και όχι ισότητα. Πρόκειται, δηλαδή, για μεγέθη τα οποία είναι ίσα οποιεσδήποτε τιμές και αν αποκτήσουν. Για να δείχνουμε τη διαφορά μεταξύ ταυτοτήτων και ισοτήτων θα χρησιμοποιούμε ως σύμβολο ταυτότητας το σύμβολο $\equiv$ ενώ ισότητας το συνηθισμένο. Με αυτό τον συμβολισμό η προηγούμενη σχέση γράφεται

$$ΚΕΠ \equiv ΑΕΠ - Αποσβέσεις$$

8.1.2. Το ΑΕΠ ως εισόδημα

Κατά την παραγωγή του προϊόντος δημιουργούνται εισοδήματα για τους διάφορους συντελεστές της παραγωγής. Στην τιμή του εμπορεύματος περιλαμβάνονται τα εισοδήματα των συντελεστών παραγωγής. Ωστόσο το συνολικό άθροισμα των εισοδημάτων, εκτιμημένο σε τρέχουσες τιμές, θα είναι μικρότερο από το ΑΕΠ. Αυτό

συμβαίνει διότι το *συνολικό εισόδημα* αποτελείται από το εισόδημα των μισθωτών (μισθοί) και το εισόδημα των επιχειρήσεων (κέρδη). Επίσης, εφόσον οι επιχειρήσεις χρησιμοποίησαν εν μέρει δανειακό κεφάλαιο, θα πληρώσουν τόκους στους δανειστές τους και έτσι θα προκύψει εισόδημα από τόκους. Αν τέλος, οι επιχειρήσεις ενοικίασαν γή, κτίρια κ.λπ. από τρίτους προκύπτει και το εισόδημα από προσόδους λόγω κατοχής ακίνητης περιουσίας (από ενοίκια για κτίρια και παραχωρήσεις της χρήσης μιας εδαφικής έκτασης). Οι αποσβέσεις δεν εμφανίζονται πουθενά ως εισόδημα. Επομένως θα πρέπει να προσθέσουμε στα εισοδήματα και την αξία των αποσβέσεων που παραμένει στις επιχειρήσεις και δεν εμφανίζεται πουθενά ως εισόδημα. Έτσι έχουμε την εξής σχέση:

$ΑΕΠ \equiv \text{Μισθοί} + \text{Κέρδη} + \text{Τόκοι} + \text{Πρόσοδοι περιουσίας} + \text{αποσβέσεις.}$

Από την σχέση $ΚΕΠ \equiv ΑΕΠ - \text{Αποσβέσεις}$ παρατηρούμε ότι το καθαρό εγχώριο προϊόν συμπίπτει με το σύνολο των εισοδημάτων, με το *Καθαρό Εγχώριο Εισόδημα* όπως το ονομάζουμε. Για να υπολογίσουμε το εγχώριο εισόδημα, αθροίζουμε τα εισοδήματα τα οποία δείχνουν επίσης πόσο κόστισε η παραγωγή του προϊόντος. Γι' αυτό το λόγο αυτή η μέτρηση του ΑΕΠ αναφέρεται και ως έκφραση του ΑΕΠ σε *τιμές κόστους* ή *τιμές συντελεστών παραγωγής*.

Στο καθαρό εγχώριο εισόδημα δε διακρίνεται η εξής κατάσταση: οι επιχειρήσεις μπορεί να μη διανέμουν όλα τα κέρδη στους μετόχους τους αλλά να παρακρατούν τμήμα αυτών (με σκοπό να το επενδύσουν). Επομένως αυτό το τμήμα των κερδών δεν αποτελεί εισόδημα το οποίο μπορεί να διατεθεί για την αγορά καταναλωτικών ειδών ή για προσωπική αποταμίευση. Αν αφαιρέσουμε το τμήμα που παραμένει στις επιχειρήσεις τότε λαμβάνουμε, σε απλή μορφή, την έννοια του *Διαθέσιμου Προσωπικού Εισοδήματος*, δηλαδή του εισοδήματος που περιέρχεται στα νοικοκυριά των εργαζόμενων και των επιχειρηματιών. Το διαθέσιμο προσωπικό εισόδημα μπορεί, είτε να χρησιμοποιηθεί για να αγοραστούν καταναλωτικά προϊόντα και υπηρεσίες, είτε να αποταμιευθεί, εφόσον *αποταμίευση* ονομάζουμε το μέρος του εισοδήματος που δε δαπανάται για την αγορά εμπορευμάτων. Επομένως η αποταμίευση των νοικοκυριών θα αποτελεί το υπόλοιπο της διαφοράς μεταξύ Διαθέσιμου Προσωπικού Εισοδήματος και Κατανάλωσης. Η συνολική *πραγματοποιούμενη αποταμίευση* της οικονομίας, δηλαδή η αποταμίευση που θα πραγματοποιηθεί και όχι η αποταμίευση που σχεδίαζαν οι οικονομικοί φορείς να πραγματοποιήσουν, θα αποτελείται από την αποταμίευση των νοικοκυριών και από τμήμα των κερδών που παρακράτησαν οι επιχειρήσεις με σκοπό να το επανεπενδύσουν. Επομένως:

$\text{Καθαρό Εγχώριο Εισόδημα} \equiv C + S$

όπου με το σύμβολο C παριστάνουμε την κατανάλωση και με το σύμβολο S παριστάνουμε την συνολική πραγματοποιούμενη αποταμίευση.

8.1.3. Το ΑΕΠ ως συνολική δαπάνη

Στα προηγούμενα εξετάσαμε το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν από την πλευρά της διαδικασίας παραγωγής των προϊόντων και από την πλευρά της πρόσκτησης εισοδήματος. Εφόσον όμως τα εισοδήματα διατίθενται για την αγορά προϊόντων και υπηρεσιών μπορούμε να το εξετάσουμε και από την πλευρά της δαπάνης για την αγορά αυτών. Εδώ θα διακρίνουμε δύο συνιστώσες της συνολικής εγχώριας δαπάνης:

- τις δαπάνες των νοικοκυριών σε καταναλωτικά εμπορεύματα
- τις δαπάνες των επιχειρήσεων (και των νοικοκυριών) σε επενδύσεις.

α) Κατανάλωση.

Ο τρόπος που ορίζουμε την κατανάλωση C , δείχνει ότι πρόκειται για μέγεθος ροής. Δεν έχει νόημα να λέμε: “καταναλώθηκε αξία προϊόντος 1000 δρχ.” αλλά “καταναλώθηκε αξία προϊόντος 1000 δρχ. στην *τάδε χρονική περίοδο*”.

Θεωρούμε μια δαπάνη καταναλωτική και όχι επενδυτική έχοντας ως κριτήριο *ποιος* αγοράζει ένα προϊόν και *όχι τι* αγοράζει. Αν πρόκειται για δαπάνη ενός νοικοκυριού τη θεωρούμε καταναλωτική δαπάνη, ενώ, αν πρόκειται για δαπάνη μιας επιχείρησης, τη θεωρούμε επενδυτική δαπάνη. Παραδείγματος χάριν, την αξία του αυτοκινήτου που αγοράζει ένα νοικοκυριό τη καταμετρούμε στις δαπάνες προσωπικής κατανάλωσης. Η αξία ενός αυτοκινήτου που αγοράζει μία επιχείρηση, για να το χρησιμοποιήσει για την μεταφορά προσωπικού, καταμετράται στη δαπάνη για επενδύσεις. Υπάρχει μία σημαντική εξαίρεση αυτού του κανόνα που αφορά την αγορά ακινήτων: η δαπάνη για την αγορά του σπιτιού θεωρείται μια επενδυτική δαπάνη.

β) Επένδυση.

Διακρίνουμε μεταξύ της ακαθάριστης πραγματικής επένδυσης και της καθαρής πραγματικής επένδυσης.

Η *ακαθάριστη πραγματική επένδυση* αποτελεί επίσης μέγεθος ροής. Δεν ενδιαφέρει το σύνολο της αξίας του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που αγοράζουμε αλλά η μεταβολή του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στη διάρκεια της περιόδου. Μπορούμε να τη ορίσουμε ως τη διαφορά μεταξύ της αξίας του κεφαλαιακού αποθέματος στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε (θα το συμβολίζουμε με K_t) και του κεφαλαιακού αποθέματος στην αρχή της περιόδου (συμβολίζουμε με K_{t-1} θεωρώντας, ότι το κεφαλαιακό απόθεμα στο τέλος της προηγούμενης περιόδου ταυτίζεται με το κεφαλαιακό απόθεμα στην αρχή της παρούσας περιόδου).

Συμβολικά: $I_t \equiv K_t - K_{t-1}$

Σημειώνουμε ότι η δαπάνη μιας επιχείρησης για αγορά μετοχών, κτιρίων ή μηχανημάτων μιας άλλης επιχείρησης δεν θεωρείται επένδυση για την οικονομία ως σύνολο. Αυτό συμβαίνει διότι οι παραπάνω αγορές αποτελούν απλές μεταβιβάσεις τίτλων κυριότητας και δε συνιστούν νέα προσθήκη στο ήδη υπάρχον απόθεμα κεφαλαίου της οικονομίας μας. Με βάση αυτή τη σκέψη κατατάξαμε και την αγορά νεόκτιστων σπιτιών στις επενδύσεις, θεωρώντας πως μία κατασκευαστική εταιρία προβαίνει σε μία επένδυση χτίζοντας ένα σπίτι, που η αγορά του από ένα νοικοκυριό συνιστά μία απλή μεταβίβαση κυριότητας. Δεν καταμετρούμε στην επενδυτική δαπάνη επίσης τις αγορές παλαιών κατοικιών διότι τις υπολογίσαμε ως επενδυτικές δαπάνες κατά τη χρονική περίοδο που ανεγέρθηκαν.

Στην ακαθάριστη πραγματική επένδυση θεωρούμε ότι υπάγονται οι δαπάνες σε οικοδομικές κατασκευές (κατοικίες, γραφεία, εργοστάσια κ.λπ.), οι αποσβέσεις, οι δαπάνες που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις για αγορά μηχανημάτων, πρώτων υλών, βοηθητικών προϊόντων καθώς και η μεταβολές των αποθεμάτων προϊόντων που διατηρούν. Μία επιχείρηση μπορεί να διατηρεί αποθέματα προϊόντων σε τελική μορφή ή ημικατεργασμένων ή πρώτων υλών για να ανταποκριθεί σε διακυμάνσεις της ζήτησης. Μεταβολές στα αποθέματα μπορεί να δημιουργηθούν είτε *εκούσια*, αν η επιχείρηση αποφασίσει ότι πρέπει να αλλάξει το επίπεδο αποθεμάτων προϊόντων και πρώτων υλών που διατηρεί, είτε *ακούσια*, αν προκύψει διαφορά μεταξύ της πραγματικής ζήτησης για τα προϊόντα της και της ζήτησης που η επιχείρηση εκτίμησε στην αρχή της περιόδου ότι θα υπάρξει²¹⁰.

Εδώ αγγίζουμε την διαφορά μεταξύ των *ex ante* και *ex post* μεγεθών. Ένα μέγεθος, εν προκειμένω την επένδυση, καλείται *ex ante* αν αντιπροσωπεύει την αξία που οι

οικονομικοί φορείς στην αρχή της περιόδου *προγραμματίζουν* να έχει. Το καλούμε *ex post* αν αντιπροσωπεύει την αξία που πραγματικά λαμβάνει στο τέλος της περιόδου. Η ακαθάριστη πραγματική επένδυση (θα την συμβολίζουμε με I_{Gp}^{211}) αποτελεί *ex post* μέγεθος και αποτελείται από την *ex ante* ή εκούσια ή προγραμματισθείσα ή σχεδιασθείσα επένδυση (I), από την ακούσια ή μη προγραμματισμένη ή μη σχεδιασμένη μεταβολή αποθεμάτων (I_u) και από την απόσβεση (A). Τη σχεδιασμένη μεταβολή αποθεμάτων την καταμετρούμε στην *ex ante* επένδυση. Συμβολικά:

$$I_{Gp} \equiv I + I_u + A \quad (1)$$

Η *καθαρή πραγματική επένδυση* αποτελείται από την αξία των ακαθάριστων πραγματικών επενδύσεων μειωμένη κατά την αξία των αποσβέσεων. Συμβολικά:

$$I_p \equiv I + I_u \quad (2)$$

γ) Συνολική εγχώρια δαπάνη και ΑΕΠ

Από τους ορισμούς της καταναλωτικής δαπάνης και της επενδυτικής ακαθάριστης δαπάνης προκύπτει ότι η ακαθάριστη εγχώρια δαπάνη (των αποσβέσεων συμπεριλαμβανομένων) είναι *ταυτοτικά* ίση με το ΑΕΠ. Πράγματι το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν αντιστοιχεί στην αξία των προϊόντων που παρήχθησαν την τρέχουσα περίοδο. Αυτά τα προϊόντα ή πουλήθηκαν ή σε ενάντια περίπτωση υπολογίστηκαν ως μη ακούσια μεταβολή των αποθεμάτων των επιχειρήσεων. Αν πουλήθηκαν, υπολογίστηκαν ως καταναλωτικές και επενδυτικές δαπάνες. Επιπλέον οι αποσβέσεις αποτελούν μέρος και του ΑΕΠ και της ακαθάριστης πραγματικής επένδυσης.

Επομένως

$$ΑΕΠ \equiv \text{ακαθάριστη εγχώρια δαπάνη (ex post)} \equiv I_{Gp} + C$$

Όταν μετράμε το ΑΕΠ από την πλευρά της δαπάνης τότε αθροίζουμε τις τιμές στις οποίες αγοράστηκαν τα προϊόντα και γι' αυτό το λόγο λέμε ότι εκφράζεται σε *τιμές αγοράς*.

8.1.4 Επένδυση και Αποταμίευση

Στις προηγούμενες ενότητες δείξαμε ότι οι τρεις υπολογισμοί του ΑΕΠ ως άθροισμα των τελικών αξιών, ως άθροισμα των εισοδημάτων και ως άθροισμα των δαπανών ταυτίζονται. Ειδικότερα αν με Y_G συμβολίσουμε το συνολικό εισόδημα αυξημένο κατά τις αποσβέσεις (που παριστούμε με το γράμμα A) και με Y το καθαρό εγχώριο εισόδημα, θα ισχύουν οι παρακάτω σχέσεις:

$$Y_G \equiv \text{Καθαρό Εγχώριο Εισόδημα} + A \equiv Y + A \equiv C + S + A$$

$$\text{Ακαθάριστη συνολική δαπάνη} \equiv I + I_u + A + C$$

$$ΑΕΠ \equiv Y_G \equiv \text{Ακαθάριστη συνολική δαπάνη ή}$$

$$ΑΕΠ \equiv C + S + A \equiv I + I_u + A + C \text{ και με μία διευθέτηση των όρων}$$

$$ΑΕΠ - A \equiv C + S \equiv I + I_u + C$$

Η τελευταία σχέση δείχνει:

α) ότι το καθαρό εγχώριο εισόδημα ή προϊόν (Y) θα είναι *ταυτοτικά* ίσο με την καθαρή συνολική δαπάνη, δηλαδή με την καταναλωτική δαπάνη και την πραγματική καθαρή επένδυση.

β) ότι η πραγματική αποταμίευση είναι ίση ταυτοτικά με την πραγματική επένδυση. Πράγματι εφόσον

$$C + S \equiv I + I_u + C \text{ θα ισχύει και}$$

$$S \equiv I + I_u$$

Η σχέση αυτή αποτελεί αποτέλεσμα των ορισμών των μεγεθών με τα οποία μετράμε το συνολικό προϊόν ή το εισόδημα μιας οικονομίας. Ο Κέινς στην “Γενική Θεωρία” (65-95, Keynes 1973, 52-85) πρότεινε αυτούς τους ορισμούς και εξέθεσε τη λογική τους. Πριν από το έργο του Κέινς επικρατούσε η ιδέα ότι η αποταμίευση μπορεί να διαφέρει από την επένδυση και οι μεταβολές του επιτοκίου αποτελούσαν τον μηχανισμό μέσω του οποίου ερχόταν σε ισορροπία η αποταμίευση και η επένδυση (σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης μάλιστα).

Η σχέση που προτείνει ο Κέινς μπορεί να φαίνεται παράδοξη εκ πρώτης. Πώς είναι δυνατό να συμπίπτει η αξία των επενδύσεων που αποφασίζονται από τους επιχειρηματίες για κάποιους λόγους και η αξία των αποταμιεύσεων που αποφασίζονται για άλλους λόγους από διαφορετικά άτομα; Ο Κέινς αναγνωρίζει τον παράδοχο χαρακτήρα και επιχειρηματολογεί όπως στο παρακάτω απόσπασμα το οποίο αν και μεγάλο είναι πιστεύουμε διαφωτιστικό:

“Η επικράτηση της ιδέας ότι η αποταμίευση και η επένδυση, μπορούν να διαφέρουν μεταξύ τους εξηγείται, νομίζω, με μια οπτική απάτη. Οφείλεται στο ότι η σχέση του καταθέτη προς την τράπεζά του θεωρείται μονομερής δοσοληψία, αντί να εκλαμβάνεται ως διμερής, όπως πράγματι είναι. Υποτίθεται ότι ο καταθέτης και η τράπεζά του μπορούν να συνεννοηθούν κάπως μεταξύ τους για να ενεργήσουν κατά τρόπο τέτοιο ώστε οι αποταμιεύσεις να μπορούν να εξαφανιστούν στο τραπεζικό σύστημα χωρίς να μπορούν να επενδυθούν. Εξ άλλου, αντιθέτως, υποτίθεται ότι το τραπεζικό σύστημα μπορεί να καταστήσει δυνατή τραπεζική επένδυση, στην οποία δεν αντιστοιχεί αποταμίευση. Κανείς όμως δεν μπορεί να αποταμιεύσει χωρίς να αποκτήσει περιουσιακό στοιχείο είτε είναι μετρητά, είτε είναι μια απαίτηση, είτε είναι κεφαλαιουχικά αγαθά. Για να αποκτήσει κάποιος περιουσιακό στοιχείο που δεν κατείχε προηγουμένως πρέπει ή να αποκτήσει εκ νέου κεφάλαιο ίσης αξίας ή κάποιος άλλος να εκποιήσει περιουσιακό στοιχείο που δεν του άνηκε πριν. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει αντίστοιχη νέα επένδυση. Στη δεύτερη κάποιος άλλος πρέπει να ελαττώσει την αποταμίευσή του κατά ίσο ποσό. Η μείωση της περιουσίας του πρέπει να οφείλεται σε κατανάλωση που υπερβαίνει το εισόδημά του και όχι σε ζημία στο λογαριασμό του κεφαλαίου ως συνέπεια μεταβολής της αξίας ενός περιουσιακού στοιχείου του, αφού δεν είναι αυτή η περίπτωση, που αυτός υφίσταται ζημία εξαιτίας της μείωσης της αξίας την οποία το περιουσιακό αυτό στοιχείο είχε πριν. Λαμβάνει κανονικά την τρέχουσα αξία του και εντούτοις δεν τη διατηρεί με τη μορφή οποιουδήποτε περιουσιακού στοιχείου. Πρέπει λοιπόν να δαπανά για την τρέχουσα κατανάλωσή του περισσότερο από το τρέχον εισόδημά του. Επιπλέον αν το τραπεζικό σύστημα εκχωρεί ένα περιουσιακό στοιχείο τότε κάποιος άλλος πρέπει να αποχωρίζεται μετρητά. Συνάγεται ότι οι συνολικές αποταμιεύσεις του πρώτου ατόμου και των άλλων αν συνυπολογιστούν πρέπει αναγκαία να είναι ίσες με το ποσό της τρέχουσας νέας επένδυσης.

Η αντίληψη ότι η δημιουργία πιστώσεων από το τραπεζικό σύστημα επιτρέπει να

πραγματοποιούνται επενδύσεις στις όποιες δεν αντιστοιχεί ‘καμιά γνήσια

αποταμίευση’, μπορεί να προκύψει μόνο αν απομονώσουμε μία από τις συνέπειες της

πιστωτικής επέκτασης αποκλείοντας τις υπόλοιπες. Αν η χορήγηση πίστωσης σε ένα

επιχειρηματία, η οποία προστίθεται στις ήδη υπάρχουσες πιστώσεις, επιτρέπει σε

αυτόν να προβεί σε προσθήκη στην τρέχουσα επένδυση η οποία αλλιώς δε θα λάμβανε χώρα, αναγκαία θα αυξηθούν τα εισοδήματα και μάλιστα σε μία αναλογία η οποία κανονικά θα υπερβαίνει το ποσοστό της αυξημένης επένδυσης. Επιπρόσθετα, αν δεν υπάρχουν συνθήκες πλήρους απασχόλησης, θα υπάρξει αύξηση και του πραγματικού και του ονομαστικού εισοδήματος. Το κοινό θα καθορίσει με “ελεύθερη επιλογή”, την αναλογία με την οποία θα κατανείμει το αυξημένο εισόδημα μεταξύ αποταμίευσης και κατανάλωσης. Είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί η πρόθεση του επιχειρηματία, που δανείστηκε για να αυξήσει την επένδυσή του,..., με ταχύτερο ρυθμό από την απόφαση του κοινού να αυξήσει τις αποταμιεύσεις του” (Keynes 1973, 82-83). Επομένως η αποταμίευση από το κοινό θα καλύψει την δημιουργία της πίστωσης που δόθηκε στον επιχειρηματία.

Μπορούμε να διαπιστώσουμε και να διευκρινίσουμε περαιτέρω την ισότητα μεταξύ πραγματικής αποταμίευσης και επένδυσης με ένα άλλο τρόπο, χρησιμοποιώντας την έννοια του πολλαπλασιαστή που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 7²¹². Ας υποθέσουμε ότι πραγματοποιείται μία επένδυση 1000 μονάδων. Τότε σε πρώτη φάση αυτή η επένδυση θα φέρει αύξηση του εισοδήματος κατά 1000 μονάδες. Αν υποθέσουμε ότι η οριακή διάθεση για κατανάλωση είναι $c = 0.8$, θα καταναλωθούν 800 μονάδες και οι υπόλοιπες 200 θα αποταμιευθούν. Άμεσα διαπιστώνουμε ότι η επένδυση 1000 μονάδων δεν είναι ίση με την αποταμίευση 200 μονάδων. Φαίνεται να αντίκειται αυτή η διαπίστωση σ’ αυτό που θέλουμε να δείξουμε. Ας μην βιαζόμαστε όμως. Η κατανάλωση των 800 μονάδων αντιστοιχεί σε εισόδημα 800 μονάδων που στην δεύτερη φάση διάχυσης της αρχικής επένδυσης στην οικονομία θα επιμεριστεί σε δύο ποσά: το 80% θα καταναλωθεί, δηλαδή επιπλέον 640 μονάδες, ενώ το υπόλοιπο θα αποταμιευθεί, δηλαδή 160 μονάδες. Στο τέλος της δεύτερης φάσης θα έχουμε

επομένως συνολική αποταμίευση $200 + 160$ μονάδων και κατανάλωσης $800 + 640$

μονάδων. Τώρα έχουμε δύο δρόμους για να δικαιολογήσουμε την ισότητα

πραγματικής αποταμίευσης και επένδυσης.

Ο πρώτος δρόμος είναι να συνεχίσουμε τη διαδικασία διάχυσης της αρχικής επένδυσης μέχρι το τέλος. Σ' αυτή τη περίπτωση το άθροισμα των ποσών που θα αποταμιεύονται σε κάθε φάση θα υπολογίζεται λαμβάνοντας το 20% του εισοδήματος που αντιστοιχεί στην προηγούμενη φάση²¹³. Δηλαδή η συνολική αποταμίευση θα είναι

$$0,2 \cdot 1000 + 0,2 \cdot 0,8 \cdot 1000 + 0,2 \cdot (0,8)^2 \cdot 1000 + 0,2 \cdot (0,8)^3 \cdot 1000 + \dots$$

$$\text{ή } 0,2 \cdot (1000 + 0,8 \cdot 1000 + (0,8)^2 \cdot 1000 + (0,8)^3 \cdot 1000 + \dots)$$

Οι όροι μέσα στην παρένθεση αποτελούν άθροισμα απείρων όρων γεωμετρικής προόδου με λόγο $0,8 < 1$ επομένως, κατά τα γνωστά, η συνολική αποταμίευση θα είναι ίση με

$$S = 0,2 \cdot 1000 \frac{1}{1 - 0,8} = 1000$$

Επομένως η συνολική αποταμίευση τελικά είναι ίση με την αρχική επένδυση.

Ο πρώτος δρόμος όμως δεν μας εξασφαλίζει ότι στο διάστημα που χρειάζεται για να εξισωθεί η πραγματοποιούμενη επένδυση με την πραγματοποιούμενη αποταμίευση θα υπάρχει ισότητα μεταξύ αυτών των δύο μεγεθών. Υπάρχει όμως και ένας δεύτερος δρόμος δικαιολόγησης της θέσης αυτής. Ας επανέλθουμε στο τέλος της πρώτης φάσης. Είχαμε με την αρχική επένδυση 1000 μονάδων προκαλέσει 800 μονάδες παραπάνω κατανάλωσης και αποταμίευση 200 μονάδων. Έχει δημιουργηθεί νέο εισόδημα 800 μονάδων. Όμως δεν έχουν καταναλωθεί ακόμη οι 640 μονάδες που υπολογίζουμε βάσει της οριακής διάθεσης για κατανάλωση. Στιγμιαία βρίσκονται στην τσέπη των καταναλωτών. Αποτελούν *μη εθελούσια ή μη σχεδιασμένη ή μη προγραμματισμένη αποταμίευση*. Η σχεδιασμένη αποταμίευση των 200 μονάδων της πρώτης φάσης μαζί με τις 160 μονάδες της δεύτερης φάσης και τη μη σχεδιασμένη αποταμίευση των 640 μονάδων, δηλαδή η *πραγματική αποταμίευση*, το άθροισμα σχεδιασθείσας και μη σχεδιασθείσας, είναι ίση με 1000 μονάδες, όσο η επένδυση. Αυτή η σχέση ισχύει για κάθε φάση της διαδικασίας διάχυσης της αρχικής επένδυσης στην οικονομία, όπως μπορεί να διαπιστωθεί εύκολα με ανάλογους συλλογισμούς, δηλαδή η ισότητα μεταξύ πραγματικής επένδυσης και πραγματικής αποταμίευσης ισχύει για όλο το χρονικό διάστημα της λειτουργίας του πολλαπλασιαστή και όχι μόνο τελικά.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να εξάγουμε είναι ότι η επένδυση καθορίζει την αποταμίευση. (75, Keynes 1973, 64). Οι αποφάσεις για κατανάλωση και επένδυση καθορίζουν τα εισοδήματα. Η αποταμίευση αποτελεί ένα απλό υπόλοιπο. Πρέπει να διευκρινίσουμε ωστόσο δύο τελευταία σημεία.

Το πρώτο, αφορά το ερώτημα πως μπορεί κάποιος να επενδύσει αν δεν υπάρχει η αποταμίευση που θα του το επιτρέψει. Εδώ η απάντηση είναι, αφενός μεν, ότι η ύπαρξη και η λειτουργία του πιστωτικού συστήματος καθιστούν δυνατή την εξεύρεση δάνειου κεφαλαίου για τον επιχειρηματία, αφετέρου δε, ότι τα εισοδήματα που θα γεννήσει η επένδυση στην τρέχουσα περίοδο και οι συνακόλουθες αποφάσεις για

²¹² Δανειζόμαστε την ιδέα από Fonseca 2000α.

²¹³ Το μέγεθος που προκύπτει αν από την μονάδα αφαιρέσουμε την οριακή διάθεση για κατανάλωση αναφέρεται ως οριακή διάθεση για αποταμίευση.

αποταμίευση καθιστούν δυνατή την επέκταση της πίστωσης πέραν της αποταμίευσης της παρελθούσας περιόδου. Η επένδυση θα αυξήσει το αποταμιευόμενο ποσό. Ή μ' άλλα λόγια η πεποίθηση του επιχειρηματία ότι η επένδυση θα του αποφέρει κέρδη με τα οποία μπορεί να ξεπληρώσει το δάνειο και τα αυξημένα εισοδήματα (κατανάλωση και αποταμίευση) που επιφέρει η επένδυση, καθιστούν δυνατή τη χρηματοδότηση επενδύσεων για τις οποίες δεν υπάρχει πριν από τη χρηματοδότησή τους το αντίστοιχο αποταμιευόμενο ποσό αλλά δημιουργείται με τη διενέργεια της επένδυσης.

Το δεύτερο, αφορά το γεγονός ότι μπορεί η πραγματική επένδυση και αποταμίευση να είναι ίσες, αλλά αυτό το γεγονός δεν σημαίνει ότι τα άτομα είναι και ικανοποιημένα με αυτό. Μπορεί η επένδυση που προγραμματίζουν ή η αποταμίευση που επιθυμούν να μην αντιστοιχεί στα πραγματοποιημένα μεγέθη. Η διαφορά που θίγουμε αφορά την έννοια της ισορροπίας. *Ισορροπία* στην αγορά εμπορευμάτων θα έχουμε όταν τα σχεδιασθέντα μεγέθη θα είναι ίσα και όχι τα πραγματοποιηθέντα που, όπως διαπιστώσαμε, είναι πάντα ίσα. Συμβολικά ενώ για τα πραγματικά μεγέθη ισχύει

$$S \equiv I + I_u$$

όπου S συμβολίζει την αποταμίευση, I την σχεδιασμένη επένδυση και I_u την μη σχεδιασμένη επένδυση (μη σχεδιασμένη μεταβολή αποθεμάτων), ισορροπία θα έχουμε όταν

$$S = I.$$

Ακριβέστερα *ισορροπία* στην αγορά εμπορευμάτων θα έχουμε όταν η συνολική παραγωγή ισούται με τη συνολική σχεδιασθείσα δαπάνη (ή ζήτηση). Αν για οποιοδήποτε λόγο οι παραγωγοί προσαρμόζουν το προϊόν στην ζήτηση με ρυθμό βραδύτερο από τον ρυθμό μείωσης της ζήτησης τότε θα έχουμε αύξηση των μη σχεδιασθέντων αποθεμάτων και ενώ η πραγματική επένδυση και αποταμίευση είναι ίσες δε θα βρισκόμαστε σε ισορροπία. Γενικότερα θα ισχύει αυτό, αν ο ρυθμός προσαρμογής του προϊόντος διαφέρει από το ρυθμό μεταβολής της ζήτησης. Παρόμοια, αν για οποιοδήποτε λόγο ο ρυθμός μεταβολής των καταναλωτικών δαπανών διαφέρει από τον ρυθμό μεταβολής του εισοδήματος, θα έχουμε ανισορροπία. Ωστόσο με προσφυγή στην εμπειρία μπορούμε να σκεφτούμε ότι είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι κάποια στιγμή οι παραγωγοί φθάνουν σ' ένα σημείο που μπορούν και προσαρμόζουν την παραγωγή στις διακυμάνσεις της ζήτησης και οι καταναλωτές το καταναλούμενο μέρος του εισοδήματός τους στις διακυμάνσεις του εισοδήματος²¹⁴. Δηλαδή ότι είναι εύλογη η υπόθεση της ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων. Αυτή η υπόθεση αποτελεί και την βάση οικοδόμησης της μακροοικονομικής θεωρίας.

Στα επόμενα θα επιστρέψουμε στο υπόδειγμα συγκρότησης των εθνικών λογαριασμών και θα το επεκτείνουμε εισάγοντας και τον δημόσιο τομέα.

²¹⁴ Το εύλογο της συνθήκης ισορροπίας μεταξύ αποταμίευσης και επένδυσης το υποστηρίζει και ο Κέινς. Παραθέτουμε ένα ενδεικτικό απόσπασμα. "Είναι βέβαια δυνατό τα άτομα να είναι τόσο επίμονα στις αποφάσεις τους για τα ποσά τα οποία αντίστοιχα θα αποταμιεύσουν και θα επενδύσουν, ώστε να μην υπάρχει σημείο ισορροπίας για τις τιμές, στο οποίο θα μπορούν να λάβουν χώρα συναλλαγές. Στη περίπτωση αυτή οι έννοιές μας θα έχαναν τη χρησιμότητά τους, εφόσον το προϊόν δε θα είχε πλέον μια ορισμένη αγοραία αξία και οι τιμές θα διακυμαίνονταν μεταξύ το μηδενός και του απείρου. Η εμπειρία δείχνει ωστόσο, ότι αυτό δε συμβαίνει· και ότι υπάρχουν έξεις που οφείλονται σε ψυχολογικούς παράγοντες που επιτρέπουν την επίτευξη σημείου ισορροπίας, στο οποίο η προθυμία αγοράς είναι ίση με τη προθυμία πώλησης. Το γεγονός ότι υπάρχει ορισμένη αγοραία αξία του προϊόντος αποτελεί συγχρόνως αναγκαία προϋπόθεση για να έχει το εισόδημα μια ορισμένη αξία και επαρκή συνθήκη για την εξίσωση του συνολικού ποσού που τα άτομα αποφασίζουν να αποταμιεύσουν με το συνολικό ποσό που οι κεφαλαιούχοι αποφασίζουν να επενδύσουν" (Keynes 1973, 64).

8.2 Κλειστή οικονομία με δημόσιο τομέα.

Σ' αυτή την ενότητα θα εισάγουμε τον δημόσιο τομέα. Ο δημόσιος τομέας παρεμβαίνει στην οικονομία μέσω των δαπανών που πραγματοποιεί, μέσω των μεταβιβαστικών πληρωμών και μέσω της συλλογής φόρων - άμεσων και έμμεσων - που επιβάλλει στο εισόδημα ή στις τιμές των προϊόντων. Ειδικότερα, οι δημόσιες δαπάνες, που θα τις συμβολίζουμε με το γράμμα G , περιλαμβάνουν τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, τις στρατιωτικές δαπάνες καθώς και τις δαπάνες για επενδύσεις όπως κατασκευή δρόμων, σχολείων κλπ. Οι μεταβιβαστικές πληρωμές αποτελούν πληρωμές για τις οποίες δεν απαιτείται η παροχή εμπορευμάτων (αγαθών ή υπηρεσιών) ως αντάλλαγμα. Τέτοιου είδους πληρωμές αποτελούν οι συντάξεις, τα επιδόματα ανεργίας όπως και οι επιδοτήσεις σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ή σε δημόσιες επιχειρήσεις. Τις μεταβιβαστικές πληρωμές που απευθύνονται στις επιχειρήσεις θα τις αναφέρουμε ως επιδοτήσεις και θα κρατήσουμε τον όρο μεταβιβαστικές πληρωμές για αυτές που κατευθύνονται στα νοικοκυριά. Τις τελευταίες θα τις συμβολίζουμε με τα γράμματα TR_0 . Αυτές οι κατηγορίες δαπανών χρηματοδοτούνται από τα έσοδα του δημόσιου τομέα που προέρχονται από τους άμεσους φόρους, που επιβάλλονται στα εισοδήματα ή από τους έμμεσους φόρους (ΦΠΑ, φόρος για τα καύσιμα κ.λπ.), που επιβάλλονται στις δαπάνες. Ειδικότερα οι άμεσοι φόροι μπορεί να είναι δύο ειδών: αναλογικοί, όταν ο φόρος που πληρώνεται αποτελεί ένα ποσοστό του εισοδήματος ή ανεξάρτητοι του εισοδήματος. Τον αναλογικό φόρο θα τον συμβολίζουμε με tY όπου Y θα είναι το εισόδημα και t ο συντελεστής που δείχνει ποιο μέρος του εισοδήματος αποτελεί φόρο ενώ την ανεξάρτητη του εισοδήματος συνιστώσα με TX_0 . Από την πλευρά της παραγωγής προϊόντος ή εισοδήματος οι δημόσιες δαπάνες συμβάλλουν στην δημιουργία νέου προϊόντος και προκαλεί νέα εισοδήματα. Οι φόροι και οι μεταβιβαστικές πληρωμές δεν προκαλούν νέα εισοδήματα. Απλώς αναδιανέμουν το υπάρχον εισόδημα από αυτούς που φορολογούνται προς αυτούς που επιδοτούνται. Επομένως στο υπόδειγμα κατάστρωσης των εθνικών λογαριασμών που επιχειρήσαμε στην προηγούμενη ενότητα, που δεν είχαμε εισάγει δημόσιο τομέα, πρέπει να κάνουμε τις εξής τροποποιήσεις:

α) Το ΑΕΠ από την πλευρά των δαπανών, δηλαδή το ΑΕΠ εκφρασμένο σε τιμές αγοράς των εμπορευμάτων θα αποτελείται από τη κατανάλωση C και την ακαθάριστη πραγματική επένδυση I_{Gp} του ιδιωτικού τομέα καθώς και από τις δαπάνες G του δημόσιου τομέα. Σε αυτές τις δαπάνες περιλαμβάνονται οι έμμεσοι φόροι που επιβάλλονται στις τιμές που πωλούνται τα εμπορεύματα. Επομένως

ΑΕΠ σε τιμές αγοράς $\equiv C + I_{Gp} + G$

β) Για το ΑΕΠ από την πλευρά του εισοδήματος, δηλαδή το ΑΕΠ εκφρασμένο σε τιμές κόστους των συντελεστών παραγωγής, θα πρέπει να αφαιρέσουμε από το ΑΕΠ σε τιμές αγοράς τους έμμεσους φόρους, οι οποίοι δεν αποτελούν εισόδημα αλλά καταβάλλονται από τους παραγωγούς στο κράτος και να προσθέσουμε τις επιδοτήσεις. Χρησιμοποιώντας έναν εναλλακτικό ορισμό μπορούμε να αφαιρέσουμε τους Καθαρούς Έμμεσους Φόρους που θα τους συμβολίζουμε με τα γράμματα TE και ορίζονται ως η διαφορά μεταξύ έμμεσων φόρων και επιδοτήσεων. Επομένως

$$Y_G \equiv \text{ΑΕΠ σε τιμές κόστους συντελεστών} \equiv C + I_{Gp} + G - TE$$

ενώ το Καθαρό Εγχώριο Προϊόν σε τιμές κόστους συντελεστών ή Εγχώριο Εισόδημα θα δίνεται από την σχέση:

$Y \equiv C + I + I_u + G - TE$

γ) Για να βρούμε το διαθέσιμο εισόδημα πρέπει να υπολογίσουμε και την επίδραση που ασκεί η παρουσία του δημόσιου τομέα στον προηγούμενο ορισμό σύμφωνα με τον

οποίο, το διαθέσιμο εισόδημα είναι το καθαρό εγχώριο εισόδημα μειωμένο κατά τα αδιανέμητα κέρδη. Η παρουσία δημόσιου τομέα συνδέεται με τη ροή μεταβιβαστικών πληρωμών που αυξάνουν το εισόδημα των νοικοκυριών και με την εκροή από το εισόδημα των νοικοκυριών που αντιστοιχεί στους άμεσους φόρους. Επομένως πρέπει να προσθέσουμε στο καθαρό εγχώριο εισόδημα τις μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου προς τα νοικοκυριά και να αφαιρέσουμε τα αδιανέμητα κέρδη και τους άμεσους φόρους. Επιπλέον θα πρέπει να προσθέσουμε τους τόκους του δημόσιου χρέους, υπολογισμό τον οποίο θα δικαιολογήσουμε σε επόμενο σημείο αυτής της ενότητας. Με την απλοποίηση ότι όλα τα κέρδη διανέμονται και ότι οι τόκοι του δημόσιου χρέους είναι μηδέν το διαθέσιμο εισόδημα θα είναι ίσο με $Y + TR_0 - TX_0 - tY$. Το διαθέσιμο εισόδημα θα επιμερίζεται σε κατανάλωση C και αποταμίευση S .

Δηλαδή

$$Y + TR_0 - TX_0 - tY \equiv C + S$$

σχέση η οποία με μία διευθέτηση των όρων δείχνει ότι το καθαρό εγχώριο εισόδημα μπορεί να γραφεί

$$Y \equiv C + S - TR_0 + TX_0 + tY$$

Αυτή η σχέση μαζί με τη σχέση

$$Y \equiv C + I + I_u + G - TE$$

έχουν τα πρώτα μέλη ίδια. Επομένως και τα δεύτερα μέλη θα είναι ταυτόσημα:

$$C + S - TR_0 + TX_0 + tY \equiv C + I + I_u + G - TE \quad \text{ή}$$

$$S - TR_0 + TX_0 + tY \equiv I + I_u + G - TE \quad \text{ή}$$

$$S + TE + TX_0 + tY \equiv I + I_u + G + TR_0 \quad (3)$$

Στη σχέση (3) το πρώτο μέλος, με συνιστώσες την αποταμίευση S , τους καθαρούς έμμεσους φόρους TE και τους άμεσους φόρους $TX_0 + tY$, παριστάνει το συνολικό ποσό χρημάτων το οποίο διαρρέει από το κύκλωμα δαπανών είτε προς τις τράπεζες είτε προς τον δημόσιο τομέα, ενώ το δεύτερο μέλος, με συνιστώσες την πραγματική επένδυση $(I + I_u)$, την δημόσια δαπάνη G και τις μεταβιβάσεις του δημοσίου προς τα νοικοκυριά TR_0 παριστάνει το συνολικό ποσό χρημάτων το οποίο εισρέει στο κύκλωμα των δαπανών. Η ίδια σχέση γράφεται και

$$S - (I + I_u) \equiv G + TR_0 - TE - TX_0 - tY$$

Σ' αυτή τη σχέση το πρώτο μέλος αποτελεί το υπερβάλλον της αποταμίευσης ως προς την επένδυση, ή το πλεόνασμα του ιδιωτικού τομέα, δηλαδή, το συνολικό ποσό χρημάτων το οποίο εκρέει από το κύκλωμα των δαπανών. Η ταυτότητα του πρώτου και του δεύτερου μέλους δείχνει ότι η εκροή από τον ιδιωτικό τομέα πρέπει να αντισταθμίζεται από την εισροή του δημοσίου τομέα. Το δεύτερο μέλος αποτελεί ότι θα ονομάζαμε *έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού*. Ο κρατικός προϋπολογισμός καταγράφει τις δαπάνες που θα διενεργήσει το κράτος και τα έσοδα μέσω των οποίων θα χρηματοδοτηθούν οι δαπάνες. Τα έσοδα αποτελούνται από τους άμεσους και έμμεσους φόρους. Έλλειμμα υπάρχει όταν οι δαπάνες είναι μεγαλύτερες από τα έσοδα ενώ αρνητικό έλλειμμα, δηλαδή πλεόνασμα, στην αντίθετη περίπτωση. Το δημόσιο χρηματοδοτεί το έλλειμμα με δανεισμό και κυρίως με έκδοση ομολόγων, εντόκων γραμματίων του δημοσίου κ.λπ. Γεγονός που σημαίνει ότι για τον υπολογισμό του διαθέσιμου εισοδήματος πρέπει να προσθέσουμε και τους τόκους που εισπράττουν τα νοικοκυριά από το δημόσιο ως πιστωτές του. Η παραπάνω σχέση δείχνει ότι ο ιδιωτικός τομέας μπορεί να έχει πλεόνασμα μόνο αν ο δημόσιος τομέας έχει έλλειμμα και αντιστρόφως. Στο πίνακα (1) παρακάτω απεικονίζουμε την σύνθεση και τις σχέσεις

των διαφόρων μεγεθών που έχουμε εισαγάγει ως τώρα στο υπόδειγμα κατάστρωσης των εθνικών λογαριασμών²¹⁵.

Πίνακας 1

A	B	Γ	Δ	E
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε τιμές αγοράς	Αποσβέσεις A	Καθαρό Εγχώριο Προϊόν σε τιμές αγοράς	Καθ. Έμμε- σοι Φόροι	
	Δημόσια Δαπάνη		ΤΕ	Τόκοι
	Καθαρή Πραγματική Επένδυση		Καθαρό εγχώριο εισόδημα	Πρόσοδοι
	...		ή	Κέρδη
	Ιδιωτική κατανάλωσ η		Καθαρό Εγχώριο Προϊόν σε τιμές κόστους	Μισθοί

Η Στήλη Α, παριστάνει το ΑΕΠ σε τιμές αγοράς. Η στήλη Β, που έχει σχεδιασθεί ίση με την Α, δείχνει την σύνθεση του ΑΕΠ ως δαπάνης. Η στήλη Γ, δείχνει τι πρέπει να αφαιρεθεί από το ΑΕΠ σε τιμές αγοράς για να πάρουμε το Καθαρό Εγχώριο Προϊόν. Παρόμοια η στήλη Δ δείχνει την σύνθεση του ΚΕΠ ή τι πρέπει να αφαιρεθεί για να πάρουμε το εγχώριο εισόδημα ή το ΚΕΠ σε τιμές κόστους συντελεστών. Τέλος η στήλη Ε δείχνει την σύνθεση του εγχώριου εισοδήματος. Το εγχώριο εισόδημα με τον συνυπολογισμό των άμεσων φόρων και των μεταβιβάσεων θα χρησιμοποιηθεί για κατανάλωση και αποταμίευση.

8.3 Ανοικτή οικονομία με δημόσιο τομέα

Σ' αυτή την ενότητα θα θεωρήσουμε ότι η οικονομία μας εκτός από δημόσιο τομέα έχει και δοσοληψίες με άλλες χώρες. Αυτή άλλωστε είναι και η συνήθης κατάσταση. Οι οικονομικές συναλλαγές με άλλες χώρες αφορούν κατ' αρχή το εξωτερικό εμπόριο, τις εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων. Τα εμπορεύματα (υλικά αγαθά και

²¹⁵ Δανειζόμαστε την ιδέα του πίνακα από Begg, D. 1998, 46.

υπηρεσίες) που εισάγονται έχουν παραχθεί στο εξωτερικό. Επομένως δεν αποτελούν τμήμα του εγχώριου προϊόντος και δεν δημιουργούν εισόδημα για τους εγχώριους συντελεστές παραγωγής. Ωστόσο, αποτελούν τμήμα της συνολικής δαπάνης, εφόσον τα αγοράζει ο ιδιωτικός ή ο δημόσιος τομέας. Γι' αυτό το λόγο τις αφαιρούμε από το ΑΕΠ. Επιπλέον οι εξαγωγές προστίθενται στο ΑΕΠ. Ορίζουμε ως *καθαρές εξαγωγές* την διαφορά μεταξύ εξαγωγών και εισαγωγών, την οποία θα συμβολίζουμε με NX. Αν οι καθαρές εξαγωγές είναι θετικό μέγεθος, τότε θα έχουμε εμπορικό πλεόνασμα, ενώ, αν είναι αρνητικό μέγεθος, θα έχουμε εμπορικό έλλειμμα. Επομένως η εισαγωγή του εξωτερικού τομέα στο υπόδειγμά μας τροποποιεί τον ορισμό του ΑΕΠ. Για να βρούμε το ΑΕΠ σε τιμές αγοράς ή τιμές κόστους συντελεστών παραγωγής θα πρέπει να προσθέσουμε τις καθαρές εξαγωγές.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο αυτή η επίδραση της παρουσίας του εξωτερικού τομέα. Ως τώρα υποθέταμε ότι όλοι οι συντελεστές παραγωγής ανήκουν στην εγχώρια οικονομία. Συνήθως δεν ισχύει αυτή η προϋπόθεση όμως. Για παράδειγμα μπορεί στην Ελλάδα να δραστηριοποιείται μία ξένη εταιρία αλλά τα εισοδήματα που δημιουργεί από την παραγωγή της δεν τα νέμονται μόνο Έλληνες. Ένα μέρος των κερδών επιστρέφει στην χώρα προέλευσης της εταιρίας. Παρόμοια μπορεί η δραστηριότητα μιας επιχείρησης που την κατέχουν έλληνες σε μια ξένη χώρα να δημιουργεί κάποια εισοδήματα στο εξωτερικό τα οποία δαπανώνται στην εγχώρια αγορά. Επίσης οι κάτοχοι μετοχών εγχώριων επιχειρήσεων και ομολόγων του ελληνικού δημοσίου στέλνουν ένα μέρος του εισοδήματος που δημιουργούν εκτός Ελλάδας ενώ το ίδιο ισχύει για τους μετανάστες. Επομένως, πρέπει να τροποποιήσουμε τους λογαριασμούς μας.

Εισάγουμε, γι' αυτό το σκοπό, τον όρο *Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν*. Το ακαθάριστο εθνικό προϊόν διαφέρει από το ΑΕΠ κατά το *καθαρό εισόδημα από το εξωτερικό*. Το καθαρό εισόδημα από το εξωτερικό είναι το ποσό που προκύπτει αν αφαιρέσουμε από τις εισροές εισοδήματος από έλληνες που δραστηριοποιούνται εκτός χώρας, τις εκροές εισοδήματος από ξένους που δραστηριοποιούνται οικονομικά εντός της ελληνικής επικράτειας. Δηλαδή:

$\text{Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν} \equiv \text{ΑΕΠ} + \text{καθαρό εισόδημα από εξωτερικό.}$

Ο τελευταίος όρος που εισάγουμε είναι το *Εθνικό Εισόδημα*. Υπολογίζεται αν αφαιρέσουμε από το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν τις αποσβέσεις. Πρόκειται δηλαδή για το Καθαρό Εθνικό Προϊόν.

Με αυτά ολοκληρώνουμε την ενότητα κατάστρωσης υποδείγματος για τους εθνικούς λογαριασμούς. Στις επόμενες ενότητες, όταν αναφερόμαστε στο προϊόν ή εισόδημα, θα προϋποθέτουμε μια οικονομία με κράτος χωρίς εξωτερικό τομέα και θα εννοούμε το καθαρό εγχώριο προϊόν και το ενδιαφέρον θα στραφεί εκ νέου στα θέματα με τα οποία ασχοληθήκαμε στο κεφάλαιο 7. Ποιοι είναι οι παράγοντες που προσδιορίζουν το εισόδημα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9.

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν την συνολική δαπάνη και συνακόλουθα το ύψος του παραγόμενου προϊόντος και του εισοδήματος. Οι παράγοντες που προσδιορίζουν την επενδυτική δαπάνη είναι το μέγεθος της καταναλωτικής δαπάνης, της επενδυτικής δαπάνης του ιδιωτικού τομέα και η δημόσια δαπάνη. Θα θεωρήσουμε ότι η δημόσια δαπάνη καθορίζεται εξωγενώς από την κυβέρνηση.

9.1 Η καταναλωτική δαπάνη

Σ' αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε συνοπτικά τι προσδιορίζει το μέγεθος της καταναλωτικής δαπάνης, την οποία συμβολίζουμε με C . Στην ενότητα 7.2.3.1 είχαμε θεωρήσει ότι εξαρτάται από το ύψος του εισοδήματος. Η βασική σύλληψη του Κέινς μέσω της οποίας προκύπτει αυτή η σχέση μεταξύ κατανάλωσης και εισοδήματος είναι ότι τα άτομα είναι διατεθειμένα να αυξήσουν τη κατανάλωσή τους, όταν αυξάνει το εισόδημα, αλλά αυτή η αύξηση θα είναι μικρότερη από την αύξηση του εισοδήματος. Με βάση αυτή την ιδέα, το μέγεθος της κατανάλωσης εξαρτάται από το ύψος του εισοδήματος, από τους παράγοντες που προσδιορίζουν ποιο τμήμα του εισοδήματος καταναλώνουμε και τους παράγοντες που προσδιορίζουν το τμήμα που θα καταναλωθεί από κάθε επιπλέον μονάδα εισοδήματος. Με την ορολογία που έχουμε εισάγει στο κεφάλαιο 7 οι πρώτοι, αφορούν την μέση ροπή (ή διάθεση) για κατανάλωση, $\frac{C}{Y}$, ενώ οι δεύτεροι, αφορούν την οριακή ροπή για κατανάλωση $\frac{\Delta C}{\Delta Y}$. Οι παράγοντες αυτοί επιδέχονται και μια άλλη κατηγοριοποίηση: από τη μια πλευρά, στην κατηγορία των παραγόντων που δεν μεταβάλλονται ουσιωδώς σε μικρό χρονικό διάστημα και επομένως δεν μεταβάλλουν και το μέγεθος της κατανάλωσης για ένα δεδομένο εισόδημα, από την άλλη πλευρά στη κατηγορία των παραγόντων οι οποίοι είναι δυνατόν να μεταβληθούν βραχυχρόνια και επομένως να μεταβάλλουν την κατανάλωση για δεδομένο εισόδημα.

Οι αμετάβλητοι βραχυχρόνια παράγοντες αφορούν χαρακτηριστικά που είναι δυσμετάβλητα σε σύντομο χρονικό διάστημα και εξαρτώνται από το τρόπο διάρθρωσης της οικονομίας, τη λειτουργία των οικονομικών θεσμών, του θεσμικού πλαισίου διανομής του εισοδήματος, καθώς και αναφέρονται σε χαρακτηριστικά που αφορούν κοινωνικές συνήθειες και πρότυπα καταναλωτικής συμπεριφοράς των ατόμων σε μια κοινωνία.

Στους παράγοντες που μπορούν να μεταβληθούν βραχυχρόνια μπορούμε να συμπεριλάβουμε τις μεταβολές στους μισθούς, στη φορολογική πολιτική, απρόοπτες μεταβολές στα περιουσιακά στοιχεία που κατέχουν τα άτομα, όπως απρόοπτες μεταβολές στις τιμές των μετοχών στο χρηματιστήριο, μεταβολές στην πιστωτική πολιτική των τραπεζών που διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν την λήψη καταναλωτικών δανείων, σημαντικές μεταβολές του επιτοκίου οι οποίες επηρεάζουν τις

χρηματιστηριακές αξίες κ.λπ. Ωστόσο και αυτοί οι παράγοντες ασκούν, με την εξαίρεση μεταβολών στους μισθούς και πολύ μεγάλων μεταβολών των υπολοίπων, δευτερεύουσα επίδραση στη διάθεση για κατανάλωση βραχυχρόνια. Γι' αυτό το λόγο και επιπρόσθετα λόγω της υπόθεσης που έχουμε περί σταθερότητας των μισθών, σε ό,τι ακολουθεί θα θεωρήσουμε ότι η καταναλωτική δαπάνη εξαρτάται μόνο από το εισόδημα. Θα χρησιμοποιούμε δηλαδή, την σχέση $C = C_0 + cY$ την οποία έχουμε εισάγει στην ενότητα 7.2.3.3 με την αυτόνομη δαπάνη C_0 και την οριακή διάθεση για κατανάλωση c σταθερές.

Εφόσον η κατανάλωση εξαρτάται, *ceteris paribus*, μόνο από το εισόδημα δεν μπορεί να μεταβληθεί το ύψος του εισοδήματος από την μεταβολή της καταναλωτικής δαπάνης. Επομένως για να εξετάσουμε πώς μεταβάλλεται το εισόδημα πρέπει να στραφούμε στους παράγοντες που προσδιορίζουν τις αποφάσεις για διενέργεια επενδυτικών δαπανών από τις επιχειρήσεις. Στην επόμενη ενότητα θα αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασής μας οι βασικοί παράγοντες που προσδιορίζουν το ύψος της επενδυτικής δαπάνης.

9.2 Η επενδυτική δαπάνη

Στο κεφάλαιο 7 υποθέσαμε ότι η επενδυτική δαπάνη είναι αυτόνομη, δηλαδή ανεξάρτητη από το τρέχον επίπεδο εισοδήματος και προϊόντος. Στην ενότητα αυτή θα αναλύσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν το επίπεδο της δαπάνης για επενδύσεις με βάση το πλαίσιο που τοποθετεί ο Κέινς στην *Γενική Θεωρία*. Η κύρια ιδέα είναι ότι οι επενδυτικές δαπάνες καθορίζονται από το ύψος του επιτοκίου, την πρόβλεψη για τα κέρδη που θα επιφέρει η επένδυση και από το κόστος των κεφαλαιουχικών εμπορευμάτων. Η μείωση του επιτοκίου, όσο αυτό κινείται μέσα σε κάποια όρια, θα προκαλέσει αύξηση της επενδυτικής δαπάνης.

9.2.1 Πάγιο κεφάλαιο και αποθέματα

Η συνολική επενδυτική δαπάνη αποτελείται από τις δαπάνες για πάγιο κεφάλαιο και τις δαπάνες για κεφάλαιο κίνησης. Στο πάγιο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τα εργοστάσια, οι κατοικίες, οι εγκαταστάσεις και ο εξοπλισμός. Στο κεφάλαιο κίνησης περιλαμβάνονται τα αποθέματα.

Οι επιχειρήσεις αποφασίζουν δαπάνες για την μεγέθυνση των εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού τους επειδή προβλέπουν την ύπαρξη κερδοφόρων ευκαιριών από επέκταση της παραγωγής τους ή επειδή μπορούν να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους υιοθετώντας μεθόδους παραγωγής που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας και επομένως και τα κέρδη τους. Κάθε επιχείρηση, πριν διενεργήσει την επένδυση, πρέπει να συγκρίνει την αύξηση των κερδών που περιμένει από την επένδυση που προγραμματίζει με το κόστος της επένδυσης. Όμως εδώ υπάρχει μία ουσιώδης λεπτομέρεια: οι πώληση των προϊόντων της θα γίνεται σε μία μελλοντική στιγμή, άρα και τα κέρδη αποκομίζονται σε μελλοντικό χρόνο, ενώ το κόστος της επένδυσης εκτιμάται στο παρόν, με τρέχουσες τιμές και επιτόκια. Επομένως πρέπει να γίνει μία σύγκριση μεταξύ των εκτιμήσεων για τα *αναμενόμενα* κέρδη και του *άμεσου* κόστους της επένδυσης.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο εμφανίζεται το επιτόκιο. Η επιχείρηση για να προβεί στην επένδυση θα διαθέσει ίδια κεφάλαια (απόθεμα των κερδών της) ή δάνεια κεφάλαια που θα δανειστεί από την τράπεζα με την υποχρέωση να πληρώσει τόκο. Αν πρόκειται να

διαθέσει δάνεια κεφάλαια θα επιβαρυνθεί με τόκο ο οποίος εξαρτάται από το *τρέχον* επιτόκιο, επομένως πρέπει να εξετάσει αν η επένδυση θα αποφέρει αρκετά πρόσθετα κέρδη ώστε να είναι δυνατή η εξόφληση του δανείου συν τον τόκο. Αν πρόκειται να διαθέσει ίδια κεφάλαια τότε πάλι το *τρέχον* επιτόκιο παρεμβαίνει στους συλλογισμούς του επιχειρηματία εφόσον τότε θα έχει δύο επιλογές: ή να πραγματοποιήσει την επένδυση ή να διαθέσει το κεφάλαιό του για αγορά ομολόγων και άλλων χρηματοπιστωτικών τίτλων, να το δανείσει δηλαδή σε άλλους, με το *τρέχον* επιτόκιο. Θα πρέπει να εξετάσει αν η νέα επένδυση θα έχει απόδοση τουλάχιστον ίση με την απόδοση που θα είχαν τα κεφάλαια αυτά αν η επιχείρηση τα δάνειζε με τόκο. Σε κάθε περίπτωση, όσο πιο υψηλό είναι το επιτόκιο, τόσο πιο υψηλά πρέπει να είναι τα αναμενόμενα κέρδη που θα προκύψουν από την διενέργεια της επένδυσης της επένδυσης, για να καλυφθεί η θυσία από την δέσμευση των κεφαλαίων σ' αυτήν. Ειδικότερα σε κάθε χρονική στιγμή υπάρχουν διάφορα επενδυτικά σχέδια τα οποία η επιχείρηση θα ήθελε να αναλάβει. Η επιχείρηση ταξινομεί αυτά τα επενδυτικά σχέδια με κριτήριο την κερδοφορία τους. Όταν τα επιτόκια είναι υψηλά, τα επενδυτικά σχέδια που θα κρίνονται ότι παρέχουν αρκετά κέρδη που αντισταθμίζουν την θυσία των δεσμευμένων κεφαλαίων θα είναι λιγότερα από αυτά που θα κρινόταν ικανοποιητική η κερδοφορία τους αν μειώνονταν τα επιτόκια.

Θα μας απασχολήσουν τώρα οι παράγοντες που προσδιορίζουν τις αποφάσεις για επενδύσεις σε αποθέματα. Τα αποθέματα αποτελούνται από πρώτες ύλες, ημικατεργασμένα προϊόντα και έτοιμα προϊόντα για πώληση. Οι επιχειρήσεις αποφασίζουν να κρατήσουν αποθέματα για τρεις λόγους.

α) Για να αντιμετωπίσουν απρόοπτες μεταβολές στην ζήτηση των προϊόντων τους. Αν υπάρξει μία μεγάλη αύξηση στη ζήτηση μπορεί ή η επιχείρηση να μην έχει αυτό το μέγεθος των εγκαταστάσεων που θα της επιτρέψει να αντεπεξέλθει στην αυξημένη ζήτηση ή να μην προλαβαίνει λόγω έλλειψης πρώτων υλών να αυξήσει τον όγκο της παραγωγής της ή συνηθέστερα, είναι δαπανηρό για την επιχείρηση να αυξήσει την παραγωγή της λόγω υπερωριών που πρέπει να πληρώσει και αυξημένων φθορών λόγω έντασης στην λειτουργία της αλυσίδας παραγωγής.

β) Για να αντιμετωπίσει αυξημένη ζήτηση για τα προϊόντα της αν ο χρόνος παραγωγής ενός προϊόντος δεν επιτρέπει την άμεση ανταπόκριση στην διακύμανση της ζήτησης.

γ) Επιπλέον οι επιχειρήσεις μπορεί να προσδοκούν αύξηση τιμών των πρώτων υλών ή των προϊόντων που παράγουν.

Παρόμοια με την επενδυτική δαπάνη για πάγιο κεφάλαιο, η απόφαση διατήρησης αποθεμάτων σημαίνει για την επιχείρηση ένα κόστος. Την δέσμευση χρηματικού ποσού το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αλλού και να αποφέρει τόκο.

Επομένως μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι μεταβολές του επιτοκίου επιδρούν στις αποφάσεις για μεταβολή του επιθυμητού ύψους διατήρησης αποθεμάτων όπως και στις επενδυτικές δαπάνες για πάγιο κεφάλαιο. Η αύξηση του επιτοκίου μειώνει τον αριθμό των επενδυτικών σχεδίων σε αποθέματα που θα μπορούσαν να αναληφθούν, διότι η κερδοφορία τους κρίνεται μη ικανοποιητική συγκρινόμενη με το κόστος δανεισμού ή την αξιοποίηση του δεσμευμένου κεφαλαίου στην αγορά ομολόγων.

Με βάση τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι μπορούμε να θεωρήσουμε τις επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο και σε αποθέματα ως ένα είδος ως προς τον προσδιοριστικό παράγοντα επιτόκιο. Η μεταβολή του επιτοκίου επηρεάζει όλα τα είδη επενδυτικών αποφάσεων. Επιπρόσθετα το κόστος των κεφαλαιουχικών αγαθών και οι προβλέψεις για την μελλοντική κερδοφορία επηρεάζουν την ζήτηση για επενδύσεις. Στην επόμενη ενότητα θα κατασκευάσουμε μια συνάρτηση συνολικής επενδυτικής ζήτησης που συνδέει τη σχεδιασμένη επένδυση με το επίπεδο του επιτοκίου για δεδομένο κόστος

κεφαλαιουχικών αγαθών και προβλέψεις για την κερδοφορία των επενδυτικών σχεδίων.

9.2.2 Επενδύσεις και επιτόκιο

Θυμίζουμε στον αναγνώστη ότι με τον όρο “επένδυση” εννοούμε τη μεταβολή του κεφαλαιακού αποθέματος κατά την διάρκεια μίας περιόδου. Αποτελεί την διαφορά μεταξύ του κεφαλαίου που υπήρχε στην αρχή της περιόδου και του κεφαλαίου στο τέλος της περιόδου. Αν συμβολίσουμε το κεφάλαιο στην αρχή της περιόδου με K_{t-1} και το κεφάλαιο στο τέλος της περιόδου με K_t τότε μπορούμε συμβολικά να ορίσουμε την επένδυση ως:

$$I_t = K_t - K_{t-1}$$

όπου με t ορίζουμε το τέλος της περιόδου και έτσι με $t-1$ ορίζεται η αρχή της περιόδου.

Αυτός ο ορισμός δείχνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει απάντηση σε ένα ερώτημα του

τύπου “ποια είναι η επένδυση τώρα;”. Αντίθετα από τον όρο “κεφάλαιο” ο όρος

“επένδυση” αποτελεί ένα όρο που περιγραφεί μια ροή. Δηλαδή ένα μέγεθος που είναι μετρήσιμο σε μία ορισμένη διάρκεια χρόνου.

Τα δύο αυτά μεγέθη, απόθεμα κεφαλαίου και επενδυτική ροή, παραπέμπουν σε δύο διαφορετικές συμπεριφορές ή καλύτερα αποφάσεις που πρέπει να λάβει ένας επιχειρηματίας. Μία αφορά το επιθυμητό μέγεθος του αποθέματος κεφαλαίου και μία άλλη αφορά το επιθυμητό ποσοστό επενδύσεων. Αν και κάθε μία από τις αποφάσεις θα επηρεάζει την άλλη δεν είναι αναγκαίο η μία να ανάγεται στην άλλη. Απλοποιώντας μπορούμε να αναφέρουμε δύο δυνατούς δρόμους για να σκεφτούμε την επένδυση.

α) από την μια πλευρά να δώσουμε έμφαση στην απόφαση του επιθυμητού κεφαλαιακού αποθέματος.

β) από την άλλη πλευρά να δώσουμε έμφαση στην απόφαση για το ύψος της επιθυμητής επένδυσης.

Ο Κέινς δίνει έμφαση στο ύψος της επιθυμητής επένδυσης. Υποτιμάται η απόφαση που πρέπει να πάρουν οι κεφαλαιούχοι για το βέλτιστο επίπεδο του κεφαλαιακού αποθέματος.

Περισσότερο αναλυτικά, υποθέτουμε ότι υπάρχει μία κατάταξη των επενδυτικών σχεδίων η οποία εξαρτάται από το *εσωτερικό ποσοστό απόδοσης* (στα αγγλικά η έκφραση είναι “internal rate of return”) ή από την *οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου* (“marginal efficiency of capital”, την οποία για συντομία θα την αναφέρουμε ως MEC). Στη συνέχεια η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου συγκρίνεται με το επιτόκιο και επιλέγονται αυτά τα επενδυτικά σχέδια που έχουν οριακή αποδοτικότητα μεγαλύτερη από το επιτόκιο. Αυτό που δεν είναι πολύ καθαρό ωστόσο σ’ αυτή την γραμμή επιχειρηματολογίας είναι τι ακριβώς είναι η “οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου”.

Ο Κέινς ορίζει την *οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου* ως ακολούθως: “Ορίζω την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ως ίση με το προεξοφλητικό επιτόκιο (the rate of discount) το οποίο θα εξισώσει την παρούσα αξία της σειράς της προβλεπόμενης ετήσιας απόδοσης του εν λόγω περιουσιακού στοιχείου με την τιμή στην οποία

προσφέρεται” (137, Keynes 1973, 135). Για να γίνει κατανοητός αυτός ο ορισμός πρέπει να διασαφηνιστεί ο όρος “παρούσα αξία”.

9.2.2.1 Υπολογισμός της παρούσας αξίας

Ο υπολογισμός της παρούσας αξίας, μαθηματικά, προκύπτει ως αντίστροφη πράξη του υπολογισμού του κεφαλαίου A_1 που θα έχω μετά από ένα χρόνο, με δεδομένο επιτόκιο, αν καταθέσω τώρα ένα κεφάλαιο αξίας A_0 . Ο υπολογισμός του κεφαλαίου που θα έχω σε ένα χρόνο δίνεται από την σχέση:

$$A_1 = A_0(1 + \text{επιτόκιο})$$

Εάν γνωρίζω την αξία του αρχικού κεφαλαίου και το επιτόκιο βρίσκω την αξία του κεφαλαίου μετά από ένα χρόνο.

Μπορούμε να αντιστρέψουμε το ερώτημα όμως. Αν γνωρίζουμε το επιτόκιο και το κεφάλαιο που θέλουμε να λάβουμε μετά ένα χρόνο τι κεφάλαιο πρέπει να καταθέσουμε; Επιλύουμε την παραπάνω σχέση ως προς A_0 και βρίσκουμε το απαιτούμενο κεφάλαιο που πρέπει να διαθέτουμε σήμερα. Πράγματι

$$A_0 = \frac{A_1}{(1 + \text{επιτόκιο})}$$

Με μια ελαφρά παραλλαγή του προηγούμενου ερωτήματος μπορούμε να λάβουμε την έννοια της παρούσας αξίας. Αν γνωρίζω ότι κάποιος θα μου πληρώσει μετά ένα χρόνο ποσό A_1 και το επιτόκιο είναι δεδομένο ποιο είναι το κεφάλαιο το οποίο αν το κατέθετα σήμερα θα επέτρεπε να λάβω A_1 κεφάλαιο σε ένα χρόνο; Η ιδέα που κάνει απαραίτητη την έννοια της παρούσας αξίας είναι ότι ένα χρηματικό ποσό διαθέσιμο σε μια μελλοντική περίοδο t , δεν έχει την ίδια “αξία” με ένα ίσο χρηματικό ποσό διαθέσιμο την τρέχουσα περίοδο. Αυτό συμβαίνει επειδή το ποσό που είναι διαθέσιμο σήμερα υπάρχει η δυνατότητα να ανατοκιστεί και στην μελλοντική περίοδο t να έχει δημιουργήσει μεγαλύτερο τελικό ποσό. Μέσω της προεξόφλησης μπορούμε να υπολογίσουμε την αξία που έχει την τρέχουσα περίοδο ένα ποσό διαθέσιμο σε μια μελλοντική ημερομηνία. Το επιτόκιο με το οποίο προσδιορίζουμε την παρούσα αξία ονομάζεται προεξοφλητικό επιτόκιο. Η αξία που έχει την τρέχουσα περίοδο το ποσό που είναι διαθέσιμο μελλοντικά λέγεται *παρούσα αξία* του ποσού που είναι διαθέσιμο μελλοντικά.

Με ένα παράδειγμα θα γίνει περισσότερο απτή η σημασία του όρου. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε κεφάλαιο $K = 1000$ δρχ. Επιπλέον υποθέτουμε ότι το επιτόκιο είναι 10%.

Τότε μετά από ένα χρόνο θα έχουμε κεφάλαιο $K' = 1000 + 10\%1000 = (1 + \frac{10}{100})1000$

$= 1100$ δρχ. Ας υποθέσουμε τώρα ότι έχουμε μια συναλλαγματική αξίας 1100 δρχ. πληρωτέας μετά από ένα χρόνο και το ίδιο επιτόκιο 10%. Το ερώτημα είναι ποια θα είναι η αξία της σήμερα; Έστω ότι συμβολίζουμε την παρούσα (τρέχουσα) αξία της συναλλαγματικής με K . Τότε μετά ένα χρόνο θα πρέπει η αξία της συναλλαγματικής να είναι ίση με την παρούσα αξία της συναλλαγματικής συν τον τόκο, δηλαδή $1100 = K + 10\%K$. Επομένως ακολουθώντας την αντίστροφη διαδικασία του ανατοκισμού προσδιορίζουμε το $K = 1000$ δρχ. Πράγματι:

$$1100 = (1 + \frac{10}{100})K \text{ άρα}$$

$$K = \frac{1100}{1 + \frac{10}{100}} \text{ ή}$$

$$K = \frac{1100}{1,1} = 1000$$

Επομένως η αντίστροφη διαδικασία του ανατοκισμού που εκφράζεται στη σχέση

$$A_0 = \frac{A_1}{(1 + \text{επιτόκιο})}$$

μας δίνει την παρούσα αξία του κεφαλαίου A_1 μετά από ένα χρόνο με προεξοφλητικό επιτόκιο r . Αν μάλιστα συμβολίσουμε την παρούσα αξία με V αντί για A_0 και το επιτόκιο με r λαμβάνουμε

$$V = \frac{A_1}{(1+r)}$$

Το επιτόκιο που εμφανίζεται στο παρανομαστή ονομάζεται προεξοφλητικό διότι η σχέση αυτή χρησιμοποιείται και για να προεξοφληθεί η απαίτηση για ένα ποσό A_1 μετά από ένα χρόνο. Συγκεκριμένα αν κάποιος έχει μία συναλλαγματική πληρωτέα μετά από ένα χρόνο αξίας A_1 δεν μπορεί άμεσα να πάρει το ποσό που αναγράφει η επιταγή. Για να την εξοφλήσει πρέπει να περιμένει ένα χρόνο. Ωστόσο μπορεί να επισκεφθεί μια τράπεζα και να προεξοφλήσει την επιταγή. Η προεξοφληση συνίσταται στο ότι η τράπεζα θα υπολογίσει την παρούσα αξία του ποσού που αναγράφει η επιταγή βάσει ενός επιτοκίου, του ονομαζόμενου προεξοφλητικού, και θα του δώσει χρηματικό ποσό ίσο με την παρούσα αξία και μικρότερο, βέβαια, από την αξία που αναγράφει η επιταγή.

Η τεχνική της εύρεσης της παρούσας αξίας μας επιτρέπει να γνωρίζουμε αν συμφέρει να αναλάβουμε μία επένδυση ή όχι. Παραδείγματος χάρη, ας υποθέσουμε ότι έχουμε ένα κεφάλαιο 100 μονάδων και υπολογίζουμε ότι σε ένα χρόνο επενδυόμενο σε ένα τομέα θα αποφέρει τόσα κέρδη ώστε το κεφάλαιο και τα κέρδη να ισοδυναμούν με 130 μονάδες. Για να βρούμε την παρούσα αξία αυτού του ποσού, δηλαδή πόσο κεφάλαιο σήμερα ισοδυναμεί με αυτό των 130 μονάδων πρέπει να ξέρω το επιτόκιο. Αν ξέρω ότι το επιτόκιο είναι 10% τότε η παρούσα αξία του κεφαλαίου (την οποία συμβολίζω με V) θα είναι

$$V = \frac{130}{(1+0,1)} = \frac{130}{1,1} = 118,18 \text{ μονάδες}$$

Αυτός ο υπολογισμός έχει την εξής σημασία: Αν προτιμούσα να αγοράσω ομόλογα (για τα οποία υποθέτουμε ότι έχουν επιτόκιο 10%) για να έχω μετά από ένα χρόνο κεφάλαιο 130 μονάδων θα έπρεπε να διαθέτω 118,18 μονάδες κεφαλαίου και αυτές να διαθέσω για την αγορά ομολόγων. Επομένως η επένδυση η οποία αποδίδει 130 μονάδες με το μικρότερο κεφάλαιο των 100 μονάδων κρίνεται επικερδής.

Θα μπορούσαμε να βρούμε την παρούσα αξία μίας απόδοσης για διάφορα έτη. Αν είχαμε αρχικό κεφάλαιο A_0 και υποθέτοντας για χάρη της απλότητας σταθερό επιτόκιο μετά t έτη θα είχαμε κεφάλαιο:

$$A_t = A_0(1+r)^t, \text{ επομένως}$$

$$A_0 = \frac{A_t}{(1+r)^t} \text{ και χρησιμοποιώντας τον συμβολισμό της παρούσας αξίας}$$

$$V = \frac{A_t}{(1+r)^t}$$

Δηλαδή η παρούσα αξία ενός χρηματικού ποσού A_t με σταθερό προεξοφλητικό επιτόκιο r θα είναι V .

9.2.2.2 Η οριακή απόδοση του κεφαλαίου

Επιστρέφοντας στον ορισμό της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου, ο οποίος την ορίζει ως ίση με το προεξοφλητικό επιτόκιο που εξισώνει την παρούσα αξία των προβλεπόμενων αποδόσεων των επόμενων χρόνων με την τιμή στην οποία προσφέρεται το κεφαλαιουχικό εμπόρευμα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στην εύρεση του προεξοφλητικού επιτοκίου.

Αναλυτικότερα υποτίθεται ότι μπορούμε να εκτιμήσουμε τις ετήσιες αποδόσεις $A_1, A_2, A_3, \dots$. Εφόσον για κάθε χρόνο t θα έχουμε απόδοση A_t για να βρούμε τη συνολική παρούσα αξία των αποδόσεων θα πρέπει να αθροίσουμε τις παρούσες αξίες των αποδόσεων κάθε χρόνου. Επομένως η παρούσα αξία αυτών των αποδόσεων θα δίνεται από την σχέση

$$V = \frac{A_1}{(1+r)} + \frac{A_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{A_t}{(1+r)^t}$$

όπου ο δείκτης t αντιπροσωπεύει t έτη. Επιπλέον γνωρίζουμε την τιμή στην οποία προσφέρεται αυτό το περιουσιακό στοιχείο. Με την έκφραση “τιμή στην οποία προσφέρεται” το περιουσιακό στοιχείο δεν εννοούμε την τρέχουσα τιμή που έχει διαμορφωθεί στην αγορά γι’ αυτό το περιουσιακό στοιχείο αλλά την τιμή η οποία θα ωθήσει τον παραγωγό κεφαλαιουχικών αγαθών να παραγάγει μία μονάδα επιπλέον αυτού του περιουσιακού στοιχείου. Αυτή την τιμή θα την συμβολίζουμε με C .

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η οριακή απόδοση της επένδυσης καθορίζεται αφενός μεν, από την *προβλεπόμενη* απόδοση του αποταμιευτικού κεφαλαίου αν τώρα επενδυθεί σ’ ένα νέο περιουσιακό στοιχείο, αφετέρου δε, από την *τρέχουσα* τιμή στην οποία προσφέρεται αυτό.

Επομένως η οριακή απόδοση θα αποτελεί αυτό το προεξοφλητικό επιτόκιο δ^* για το οποίο θα ισχύει ότι

$C = V$ ή ότι

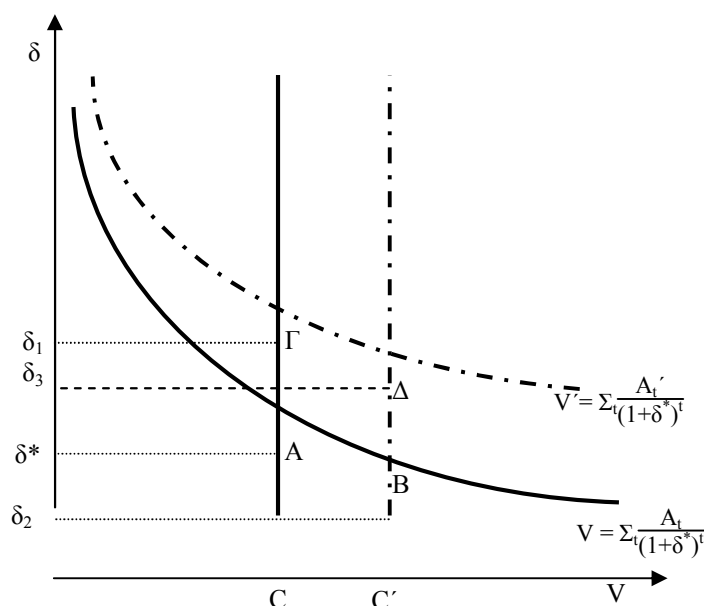
$$C = \frac{A_1}{(1+\delta^*)} + \frac{A_2}{(1+\delta^*)^2} + \dots + \frac{A_t}{(1+\delta^*)^t}$$

ή με χρήση του συμβολισμού αθροισμάτων

$$C = \sum_t \frac{A_t}{(1+\delta^*)^t}$$

Στο διάγραμμα 9.1 αποδίδουμε γραφικά την παραπάνω σχέση που μας δίνει την οριακή απόδοση του κεφαλαίου. Στον κάθετο άξονα τοποθετούμε τιμές του προεξοφλητικού επιτοκίου. Στον οριζόντιο άξονα τιμές της παρούσας αξίας και την τιμή στην οποία προσφέρονται τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Η τιμή των κεφαλαιουχικών αγαθών είναι εξωγενώς δεδομένη από τις επιχειρήσεις που προσφέρουν τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Γι’ αυτό το λόγο την παριστάνουμε με μία κάθετη έντονη γραμμή στην τιμή C , ανεξάρτητη από το επιτόκιο. Εισάγουμε επιπλέον μια διακεκομμένη κάθετη που αντιπροσωπεύει αυξημένη τιμή προσφοράς. Υπολογίζουμε την παρούσα αξία του επενδυτικού σχεδίου για κάθε τιμή του προεξοφλητικού επιτοκίου και για προσδοκώμενες αποδόσεις A_t . Το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι μία καμπύλη υπερβολικού τύπου επειδή η μεταβλητή είναι στο παρανομαστή. Αυτή παριστάνεται από την έντονη καμπύλη γραμμή. Επιπλέον υπολογίζουμε και την παρούσα αξία του επενδυτικού σχεδίου με προβλεπόμενες αποδόσεις A_t , μεγαλύτερες σε σχέση με τις A_t . Η καμπύλη που παριστάνει την αναθεωρημένη παρούσα αξία παριστάνεται από την διακεκομμένη γραμμή.

Διάγραμμα 9.1 Η οριακή απόδοση του κεφαλαίου

Από το διάγραμμα μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για την οριακή απόδοση του κεφαλαίου που θα χρησιμοποιηθεί για την επένδυση.

Όσο αυξάνει το επιτόκιο για δεδομένες προσδοκώμενες αποδόσεις A_t η παρούσα αξία ελαττώνεται. Με δεδομένο το κόστος της επένδυσης C και τα προσδοκώμενα κέρδη A_t παρατηρούμε ότι προσδιορίζεται μία τιμή για το προεξοφλητικό επιτόκιο δ^* η οποία εξισώνει το κόστος με την παρούσα αξία. Αυτό συμβαίνει στο σημείο A . Για επιτόκιο r μικρότερο ή ίσο με δ^* η ανάληψη της επένδυσης κρίνεται συμφέρουσα εφόσον η παρούσα αξία θα είναι μεγαλύτερη ή ίση με το κόστος. Για επιτόκιο μεγαλύτερο από το δ^* το επενδυτικό σχέδιο κρίνεται ασύμφορο.

Επιπρόσθετα παρατηρούμε ότι:

α) Αν αυξηθούν οι προσδοκώμενες αποδόσεις σε A'_t , με δεδομένο το κόστος, το προεξοφλητικό επιτόκιο που καθιστά συμφέρουσα την επένδυση αυξάνει σε δ_1 . Το αντίθετο θα συνέβαινε αν ελαττώνονταν οι προσδοκώμενες αποδόσεις.

β) Αν αυξηθεί το κόστος της επένδυσης από C σε C' , η τιμή που προσφέρονται τα κεφαλαιουχικά αγαθά τότε το προεξοφλητικό επιτόκιο που καθιστά συμφέρουσα την επένδυση φθίνει για κάθε επίπεδο προσδοκώμενων αποδόσεων.

γ) Όσο αυξάνει το κόστος της επένδυσης η περιοχή των επιτοκίων για τα οποία κρίνεται συμφέρουσα μία επένδυση είναι μεγαλύτερη για μεγαλύτερες προσδοκώμενες αποδόσεις. Πράγματι για αύξηση του κόστους από C σε C' το διάστημα BD είναι μεγαλύτερο από το AG . Ή με μια εναλλακτική διατύπωση αν προβλέπονται μικρές αποδόσεις, όσο αυξάνει το κόστος, θα πρέπει το ποσοστό πτώσης του επιτοκίου να αυξάνει για να κριθεί συμφέρουσα η ανάληψη της επένδυσης σε σχέση με το απαιτούμενο ποσοστό πτώσης του επιτοκίου αν προβλέπονταν μεγαλύτερες αποδόσεις.

δ) Πρέπει να συμπεριλάβουμε και ένα στοιχείο το οποίο δεν απεικονίζεται στο διάγραμμα. Οι μεταβολές του επιτοκίου σε ένα επενδυτικό σχέδιο X το οποίο έχει βραχυχρόνιο ορίζοντα αποδόσεων, παραδείγματος χάρη λόγω φθοράς του κεφαλαιουχικού αγαθού, και σε ένα επενδυτικό σχέδιο Ψ το οποίο έχει μακροχρόνιο ορίζοντα αποδόσεων, επιδρούν διαφορετικά. Συγκεκριμένα η αύξηση του επιτοκίου στο σχέδιο X ελαττώνει την παρούσα αξία με μικρότερο ρυθμό από το ρυθμό που

ελαττώνεται η παρούσα αξία του σχεδίου Ψ. Επομένως η αύξηση του επιτοκίου, ή η πρόβλεψη για αύξηση του επιτοκίου, καθιστά “πιο εύκολα” ασύμφορες επενδύσεις με μακροχρόνιο ορίζοντα αποδόσεων. Αυτό συμβαίνει διότι στα σχέδια τύπου Ψ το πλήθος των όρων που προστίθενται για να υπολογίσουμε την παρούσα αξία είναι μεγαλύτερο από το πλήθος των όρων των σχεδίων τύπου Χ. Αυτό το γεγονός έχει ως συνέπεια η μεταβολή του επιτοκίου να επιδρά σε πολύ περισσότερους όρους για τα σχέδια τύπου Ψ και να μεταβάλλεται πιο γρήγορα η αξία τους.

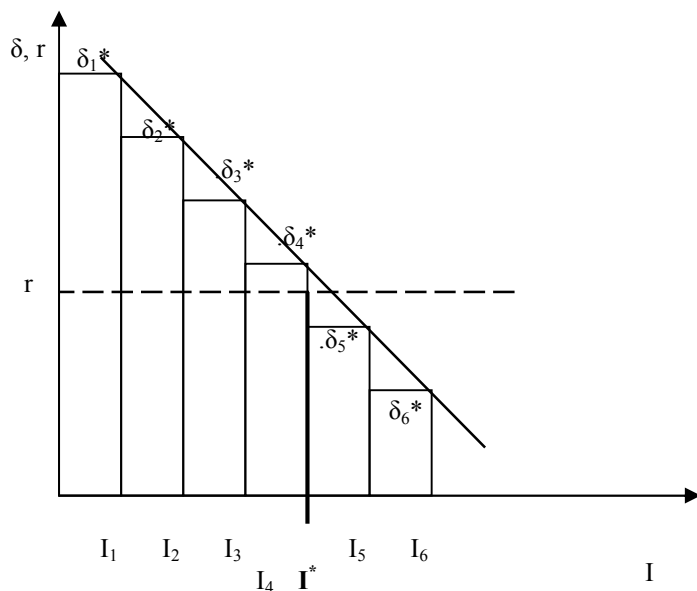
Αυτές οι παρατηρήσεις δείχνουν τους παράγοντες που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας για να υπολογίσουμε τις μεταβολές της οριακής απόδοσης επενδυτικών σχεδίων. Για παράδειγμα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τους παράγοντες που επηρεάζουν την εκτιμήσεις για τις μελλοντικές αποδόσεις, όπως το κλίμα ασφάλειας ή ανασφάλειας σε σχέση με τις μεταβολές του επιτοκίου που εμπνέει μία οικονομική πολιτική ή την εξέλιξη της ζήτησης για τα εμπορεύματα που θα παραχθούν με την διενέργεια της επένδυσης κ.λπ. Επιπλέον πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι μία αύξηση της συνολικής επένδυσης, δηλαδή της ζήτησης για κεφαλαιουχικά αγαθά θα έχει ως συνέπεια την πιθανή ύψωση του κόστους αυτών των κεφαλαιουχικών αγαθών μεγάλης ζήτησης και πιθανής ανελαστικότητας της προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών. Η ύψωση του κόστους των κεφαλαιουχικών αγαθών θα ελαττώσει την οριακή απόδοση του κεφαλαίου με συνέπεια κάποια επενδυτικά σχέδια που σχετίζονταν με αυτά τα κεφαλαιουχικά αγαθά να μην αναληφθούν. Δεν θα επιμείνουμε περισσότερο σ’ αυτό το σημείο διότι ως τώρα έχουμε δει μόνο πως προσδιορίζεται η ανάληψη ή όχι ενός επενδυτικού σχεδίου. Αλλά ο στόχος μας είναι να εξετάσουμε την συνολική επένδυση μιας οικονομίας.

9.2.2.3 Η συνάρτηση της επενδυτικής δαπάνης

Για να εξυπηρετήσουμε αυτό το στόχο ας υποθέσουμε ότι κατατάσσουμε τα επενδυτικά σχέδια που επιθυμεί να αναλάβει κάθε επιχείρηση στην οικονομία μας με βάση την οριακή απόδοση. Όσα από αυτά έχουν οριακή απόδοση μεγαλύτερη ενός δεδομένου επιτοκίου θα αναληφθούν. Για να διευκολυνθούμε στην παρουσίαση στο διάγραμμα 3.2 θεωρούμε²¹⁶ ότι η οικονομία μας περιλαμβάνει έξη επενδυτικά σχέδια τα οποία τα όποια έχουμε κατατάξει σε φθίνουσα σειρά με βάση την οριακή απόδοση. Κάθε στήλη παριστά το ύψος της οριακής απόδοσης για το δεδομένο επενδυτικό σχέδιο. Υποθέτουμε πως η οριακή απόδοση έχει υπολογιστεί παίρνοντας υπόψη της την πιθανή μεταβολή του κόστους του αντίστοιχου κεφαλαιουχικού αγαθού. Σ’ αυτή την περίπτωση το διάγραμμα μπορεί να μας βοηθήσει να εξάγουμε την καμπύλη ζήτησης επενδύσεων.

²¹⁶ Για την κατασκευή του διαγράμματος στηριχθήκαμε σε Fonseca 2000β και Pasinetti 1974, 12. Σημειώνουμε ότι αν είχαμε θεωρήσει διαστήματα άνισου πλάτους ως βάσεις των ορθογωνίων τότε η καμπύλη θα έπαιρνε μορφή υπερβολής.

Διάγραμμα 9.2 Η καμπύλη ζήτησης επενδύσεων

Για δεδομένο επιτόκιο r τα επενδυτικά σχέδια τα οποία θα έχουν οριακή απόδοση μεγαλύτερη ή ίση με r είναι τα I_1 έως I_4 με οριακές αποδόσεις δ_1^* έως δ_4^* . Επομένως η συνολική επενδυτική δαπάνη για την οικονομία μας θα είναι

$$I = I_1 + I_2 + I_3 + I_4$$

Αν το επιτόκιο μειωθεί έως το δ_5^* είναι δυνατό να αναληφθεί και το I_5 επενδυτικό σχέδιο. Κατ' αυτό τον τρόπο θα αυξηθεί η συνολική επένδυση σε:

$$I = I_1 + I_2 + I_3 + I_4 + I_5$$

Αν το επιτόκιο αυξηθεί τότε είναι δυνατό να μειωθεί και η συνολική επένδυση με την εξαίρεση του I_4 από τα αναληφθέντα επενδυτικά σχέδια.

Αν μεταβληθεί το κόστος των κεφαλαιουχικών αγαθών, για παράδειγμα αν αυξηθεί, τότε το ύψος των παραλληλογράμμων που δείχνουν το ύψος της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου θα μειωθεί για δεδομένες προσδοκώμενες αποδόσεις. Τότε για επιτόκιο r το σχέδιο I_4 θα κριθεί ασύμφορο και η συνολική επένδυση θα μειωθεί.

Παρόμοια αν ελαττωθούν οι προσδοκώμενες αποδόσεις για σταθερό κόστος στο ίδιο επιτόκιο το I_4 θα εγκαταλειφθεί λόγω μείωσης των οριακών αποδόσεων.

Μπορούμε να φανταστούμε όμως ότι τα επενδυτικά σχέδια είναι πολύ περισσότερα από έξι και η κατάταξη τους σε φθίνουσα σειρά γίνεται με οριακές αποδόσεις που λαμβάνουν όλη την κλίμακα των τιμών του επιτοκίου. Τότε το διάγραμμα που θα σχηματίζεται από τις αντίστοιχες οριακές αποδόσεις θα πάρει προσεγγιστικά τη μορφή (και αν υποθέσουμε μαθηματικώς άπειρα επενδυτικά σχέδια θα πάρει ακριβώς τη μορφή) μιας ευθείας με αρνητική κλίση όπως αυτή που έχουμε σχεδιάσει έντονα. Για δεδομένο επιτόκιο η ζήτηση για επενδύσεις θα σταματά στο σχέδιο I^* και η συνολική επένδυση θα αποτελείται από το άθροισμα όλων των προηγούμενων επενδυτικών σχεδίων. Αν αυξηθεί το επιτόκιο τότε το τελευταίο επενδυτικό σχέδιο που θα ληφθεί θα είναι πριν το I^* και επομένως η συνολική επένδυση θα περιλαμβάνει λιγότερους όρους στο άθροισμα με συνέπεια να ελαττωθεί. Αντίστροφα αποτελέσματα θα έχουμε αν ελαττωθεί το επιτόκιο.

Σ' αυτή την περίπτωση η συνολική επένδυση μπορεί να πάρει την μορφή

$$I = I_0 + I(r) \text{ με } \frac{dI(r)}{dr} < 0.$$

Δηλαδή η αύξηση του επιτοκίου να συνοδεύεται από μείωση της επενδυτικής δαπάνης. Το I_0 παριστάνει την επενδυτική δαπάνη που είναι ανεξάρτητη από το ύψος του επιτοκίου. Η κλίση της θα εξαρτάται από το μέγεθος της μεταβολής των επενδύσεων στις μεταβολές του επιτοκίου και η θέση της θα καθορίζεται από το κόστος των κεφαλαιουχικών αγαθών και από τις προσδοκίες για τις μελλοντικές αποδόσεις όπως υποδείξαμε στη συζήτηση του παραπάνω διαγράμματος.

Με την εξάρτηση της επενδυτικής δαπάνης από το επιτόκιο προκύπτουν μεταξύ άλλων δύο ζητήματα με τα οποία πρέπει να ασχοληθούμε για να απαντήσουμε στο εναρκτήριο ερώτημα για τους παράγοντες που επιδρούν στο ύψος του παραγόμενου προϊόντος και τη δυνατότητα αυτό να αυξηθεί σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης. Αφενός μεν το ερώτημα ποιοι παράγοντες καθορίζουν το ύψος του επιτοκίου, διότι αυτό καθορίζει το ύψος της επενδυτικής δαπάνης, αφετέρου δε το ερώτημα μήπως υπάρχουν αυτόματοι μηχανισμοί οι οποίοι οδηγούν το επιτόκιο στο απαραίτητο ύψος για να αυξηθεί η επενδυτική δαπάνη σε επίπεδα τέτοια που το προϊόν ισορροπίας που προκύπτει να αντιστοιχεί σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών. Η διερεύνηση αυτών των θεμάτων μας οδηγεί στην εξέταση της αγοράς χρήματος.

9.3 Το επιτόκιο και η αγορά χρήματος.

Όπως αναφέραμε η καμπύλη οριακής απόδοσης του κεφαλαίου καθορίζει τους όρους με τους οποίους ζητούνται κεφάλαια (διαθέσιμα για δανεισμό) για την πραγματοποίηση νέων επενδύσεων. Από την άλλη πλευρά το επιτόκιο καθορίζει τους όρους με τους οποίους προσφέρονται κεφάλαια. Θα αναλαμβάνονται από τους επιχειρηματίες επενδύσεις όσο η προβλεπόμενη οριακή απόδοση του κεφαλαίου (MEC), είναι μεγαλύτερη από το τρέχον επιτόκιο. Πρέπει να παρατηρήσουμε όμως ότι εισέρχεται στους υπολογισμούς μας και το μελλοντικό επιτόκιο μέσω των εκτιμήσεων για την μελλοντική δαπάνη παραγωγής και την προβλεπόμενη απόδοση.

Για να μπορέσει ο Κείνς να υποστηρίξει την δυνατότητα ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων με υποαπασχόληση πρέπει να "ουδετεροποιήσει" το επιτόκιο. Έχοντας εισάγει το επιτόκιο ως ρυθμιστή της απόφασης για επένδυση, εισάγεται "...μία τιμή (επιτόκιο) σε ένα σύστημα η οποία κατ' αρχήν μπορεί να αλλάξει τα πραγματικά φαινόμενα (δηλαδή με μία φθίνουσα MEC, το επιτόκιο μπορεί να αλλάξει την επένδυση). Αυτό μπορεί να έχει μεγάλες συνέπειες για τη θέση του Κείνς ότι σε μία οικονομία είναι δυνατόν να έχουμε ισορροπία με υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών. Γνωρίζουμε ότι πρέπει να υπάρχει κάποιο επίπεδο επένδυσης το οποίο να είναι ίσο με το επίπεδο επένδυσης πλήρους απασχόλησης. Έχοντας εισαγάγει μία τιμή, ο Κείνς πρέπει να δείξει ότι το επιτόκιο θα αποτύχει να φέρει την επένδυση στο επίπεδο της επένδυσης πλήρους απασχόλησης Πρέπει, κατ' ουσία, να ουδετεροποιήσει τις μεταβολές του επιτοκίου κάπως και, έτσι, να αποτρέψει το επιτόκιο από το να δράσει ως ένας μηχανισμός προσαρμογής". (Fonseca 2000a) Διότι αν το επιτόκιο γίνεται μικρότερο από την προβλεπόμενη οριακή απόδοση του κεφαλαίου τότε θα πραγματοποιούνται νέες επενδύσεις και σταδιακά θα οδηγηθούμε σε επίπεδο παραγωγής πλήρους απασχόλησης.

Γι' αυτό το σκοπό θεωρεί, αντίθετα από την νεοκλασική αντίληψη, ότι το επιτόκιο δεν είναι η τιμή που ισορροπεί τη ζήτηση δανειακών κεφαλαίων με την προσφορά διαθέσιμων προς δανεισμό κεφαλαίων. Αλλά πρόκειται για ένα μέγεθος που καθορίζεται στην αγορά χρήματος και έχει κάποια όρια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί. Κρίσιμες ιδέες είναι η "προτίμηση ρευστότητας" (liquidity preference), η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους (speculative demand of money) και η έννοια του χρηματικού επιτοκίου ή ασφαλιστρου ρευστότητας (liquidity premium). Στα επόμενα θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε αυτές τις έννοιες.

Θα ξεκινήσουμε εξετάζοντας τις αποφάσεις που παίρνει ένα άτομο σχετικά με το εισοδήματά του. Ένα άτομο επιλέγει ποιο μέρος του εισοδήματός του θα δαπανήσει (καταναλώσει) και ποιο μέρος του εισοδήματος θα αποταμιεύσει (δηλαδή ποιο μέρος θα διατηρήσει διαθέσιμο για κατανάλωση σε μια ύστερη ημερομηνία). Σε συνολικό επίπεδο αυτό καθορίζεται από την διάθεση για κατανάλωση. Ωστόσο μετά από αυτή την απόφαση πρέπει να πάρει άλλη μία απόφαση. Σε *ποια μορφή* θα διατηρήσει την μελλοντική κατανάλωση: Σε ρευστή μορφή (ρευστά διαθέσιμα) ή "είναι διατεθειμένος να στερηθεί την άμεσο διάθεση για ένα καθορισμένο ή ακαθόριστο χρονικό διάστημα και να εξαρτήσει από τις συνθήκες που θα διαμορφωθούν μελλοντικά στην αγορά, τους όρους με τους οποίους μπορεί, εν ανάγκη, να μετατρέψει τα μελλοντικά δικαιώματά του επί συγκεκριμένων αγαθών σε γενικό δικαίωμα επί των αγαθών εν γένει; Με άλλη διατύπωση, ερωτάται ποιος είναι ο βαθμός της προτίμησης ρευστότητας, όπου η *προτίμηση της ρευστότητας* ενός ατόμου δίδεται από μια καμπύλη των πόρων του σε χρήμα ή σε μονάδες μισθού, τους οποίους επιθυμεί να διατηρεί σε χρήμα κάτω από διάφορες συνθήκες." (163, Keynes 1973, 166)²¹⁷.

Σε επίκαιρη ορολογία το ερώτημα "με ποια μορφή ένα άτομο επιλέγει να διατηρήσει την αποταμίευσή του;" είναι ισοδύναμο με το ερώτημα "ποια απόφαση θα πάρει για τη *σύνθεση του χαρτοφυλακίου* του;". Σε ποια αναλογία θα διατηρήσει το δικαίωμα μελλοντικής κατανάλωσης; Σε ρευστή μορφή, όπου θα μπορεί να αγοράσει τα επιθυμητά αγαθά άμεσα, ή θα αγοράσει διάφορα περιουσιακά στοιχεία που μπορούν να μεταπωληθούν, στην περίπτωση που χρειαστεί ρευστά. Αν μάλιστα διαιρέσουμε όλα τα περιουσιακά στοιχεία σε δύο είδη, ομόλογα και χρήμα, διαίρεση που θα δικαιολογηθεί σε επόμενο σημείο στην ενότητα 9.3.1, η επιλογή της σύνθεσης του χαρτοφυλακίου αντιστοιχεί στην επιλογή της αναλογίας μεταξύ ομολόγων και χρήματος που θα διατηρεί το άτομο.

Κατά τον Κέινς η αναγνώριση της ύπαρξης και η εξέταση της δεύτερης απόφασης είναι αυτή που δίνει το "κλειδί" για να απαντήσουμε στο ερώτημα "τι είναι ο τόκος;". Κατά τον Κέινς ο τόκος είναι η αμοιβή για την παραίτηση από την ρευστότητα για μια ορισμένη περίοδο: "... το επιτόκιο, καθ' εαυτό, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η αντίστροφη αναλογία μεταξύ ενός ποσού χρημάτων και του αντίστοιχου ποσού το οποίο μπορεί να ληφθεί με την παραίτηση από την δυνατότητα διάθεσης αυτού με αντάλλαγμα μία ομολογία εξοφλητέα μετά ορισμένο διάστημα. ... Έτσι το επιτόκιο... είναι η αμοιβή για την εκχώρηση της ρευστότητας, είναι μέτρο της απροθυμίας των κατόχων του χρήματος να εκχωρήσουν την δυνατότητα άμεσης διάθεσης του... Είναι η 'τιμή' η οποία φέρνει σε ισορροπία την επιθυμία διατήρησης του πλούτου με την μορφή μετρητών με τα διαθέσιμα μετρητά" (163, Keynes 1973, 167). Επιπλέον το επιτόκιο δεν είναι αμοιβή για την αποταμίευση ή την αναμονή. "Πράγματι, αν κάποιος άνθρωπος αποθησαυρίζει τις αποταμιεύσεις του, δεν αποκομίζει τόκο, αν και αποταμιεύει όπως πριν" (163, Keynes 1973, 167). Πρέπει δε, να σημειώσουμε ότι το

²¹⁷ Η πρώτη ένδειξη αναφέρεται στην ελληνική μετάφραση της *Γενικής Θεωρίας* (Κέινς 1955). Η δεύτερη στην αγγλική έκδοση (Keynes 1973).

επιτόκιο δεν είναι παράγωγο εισόδημα (από το κέρδος) όπως στον Smith, τον Ricardo ή τον Μαρξ. Πρόκειται για μία ιδιότητα που κατέχει κάθε εμπόρευμα: να αποφέρει τόκο ως εισόδημα που απορρέει από την κατοχή αυτού του περιουσιακού στοιχείου. (211, Keynes 1973, 226).

Το επόμενο σημείο που απαιτεί διευκρινίσεις, με βάση το υπόδειγμα που έχουμε αναπτύξει, αφορά τον μηχανισμό ρύθμισης του επιτοκίου. Η προτίμηση για την ρευστότητα σε συνδυασμό με την διαθέσιμη προσφορά χρήματος θα αποτελέσει τον μηχανισμό ρύθμισης του επιτοκίου, όπως θα διαπιστώσουμε στην ενότητα 9.3.4. Ωστόσο το εύλογο ερώτημα είναι “γιατί χωρίζουμε τα διάφορα περιουσιακά στοιχεία μόνο σε χρήμα και ομόλογα;”. Μία απάντηση θα μπορούσε να είναι “για απλότητα στην παρουσίαση”. Ωστόσο, τι μας επιτρέπει αυτή την απλοποίηση;

9.3.1 Η αγορά χρήματος. Εισαγωγικά.

Η αγορά περιουσιακών στοιχείων σε μια πρώτη προσέγγιση αφορά την προσφορά και την ζήτηση χρήματος, καταθέσεων σε τράπεζες, ομολόγων, μετοχών, ασφαλειών ζωής, κατοικιών, κτιριακών εγκαταστάσεων, γης, μηχανημάτων, διαρκών καταναλωτικών αγαθών, πολύτιμων μετάλλων κ.λπ. Τα οικονομικώς δρώντα υποκείμενα κατανέμουν το εισόδημά τους σε διάφορα περιουσιακά στοιχεία. Μπορούμε να διακρίνουμε τα περιουσιακά στοιχεία σε χρηματοπιστωτικά και απτά.

Χρηματοπιστωτικά περιουσιακά στοιχεία αποτελούν το χρήμα, οι καταθέσεις, τα ομόλογα, οι μετοχές, οι ασφάλειες ζωής κ.λπ.

Τα ομόλογα αποτελούν υπόσχεση του δανειζομένου (π.χ. του κράτους για κρατικά ομόλογα) ότι θα πληρώσει στον δανειστή του σε μια μελλοντική στιγμή το αρχικό ποσό του δανείου και θα καταβάλλει τόκο ένα συγκεκριμένο ποσό χρημάτων μέχρι την αποπληρωμή του δανείου.

Οι μετοχές αποτελούν απαιτήσεις για συμμετοχή στα κέρδη μίας επιχείρησης. Τα άτομα αγοράζουν ένα τίτλο σε μία τιμή ο οποίος αποτελεί απαίτηση επί του κέρδους που πιθανόν να παρουσιάσει η επιχείρηση που εκδίδει τις μετοχές. Οι μέτοχοι προσδοκούν στην απόδοση των μετοχών τους την οποία μπορούν να εισπράξουν με δύο τρόπους. Ή να την κρατήσουν και να λάβουν το μερίσμα (το μερίδιο του κέρδους που αντιστοιχεί σε κάθε μετοχή) ή να την μεταπωλήσουν στο χρηματιστήριο, αν η τιμή της λόγω προσδοκιών για την καλή μελλοντική πορεία της επιχείρησης έχει αυξηθεί.

Και τα δύο είδη, ομόλογα και μετοχές, αποτελούν τοκοφόρα περιουσιακά στοιχεία. Παρόμοια μία ασφάλεια ζωής και μερικά είδη καταθέσεων²¹⁸ αποτελούν τοκοφόρα περιουσιακά στοιχεία. Αντίθετα το χρήμα και άλλα είδη καταθέσεων δεν αποτελούν τοκοφόρα περιουσιακά στοιχεία. Αλλά αποτελούν νόμιμα και άμεσα μέσα πληρωμής στις συναλλακτικές ανάγκες που έχουν τα άτομα.

Απτά περιουσιακά στοιχεία αποτελούν τα μηχανήματα, η γη, οι κτιριακές εγκαταστάσεις και οι κατοικίες, τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα απτά περιουσιακά στοιχεία αποφέρουν τόκο για τους κατόχους τους. Για παράδειγμα η κατοχή μιας κατοικίας, αποφέρει ενοίκιο ή απαλλάσσει τον κάτοχό της από την καταβολή ενοικίου ενώ η μεταπώλησή της μπορεί να γίνει σε μία τιμή που να είναι μεγαλύτερη από την αρχική αξία της μείον της αποσβέσεις συντήρησής της για την φθορά που υπέστη. Παρόμοια η κατοχή μηχανημάτων συμβάλλει στην παραγωγή εμπορευμάτων και επομένως στην δημιουργία κέρδους

²¹⁸ Υπάρχουν διάφορα είδη καταθέσεων. Στο παρόν περιοριζόμαστε να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να τις επιμερίσουμε σε δύο είδη: καταθέσεις προθεσμίας και καταθέσεις όψεως. Για τη σημασία που έχουν οι όροι αναφερόμαστε στα επόμενα (ενότητα 9.3.2).

κ.λπ. Νομίζουμε ότι έγινε κατανοητή η διάκριση μεταξύ κατοχής χρήματος που δεν αποφέρει τόκο και των άλλων χρηματοπιστωτικών και απτών περιουσιακών στοιχείων που αποφέρουν τόκο, αποτελούν δηλαδή, τοκοφόρα περιουσιακά στοιχεία.

Το γεγονός ότι τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία πλην του χρήματος αποφέρουν τόκο μας επιτρέπει να τα εξομοιώσουμε με τα ομόλογα και να θεωρήσουμε ότι έχουμε δύο αγορές περιουσιακών στοιχείων: χρήματος (το οποίο το συμβολίζουμε με M) και ομολόγων (τα οποία θα συμβολίζουμε με B).

Ως χρήμα θα εννοούμε πέραν του νομισμάτων και των τραπεζογραμματίων κάθε μέσον το οποίο λειτουργεί ως άμεσο μέσο πληρωμής· για παράδειγμα θα περιλαμβάνει και τραπεζικές καταθέσεις, έναντι των οποίων μπορούν να εκδοθούν επιταγές ή πιστωτικές κάρτες ή άλλες μορφές μέσων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως άμεσα μέσα πληρωμής.

Αν θεωρήσουμε ότι με το γράμμα W συμβολίζουμε τον "πλούτο" σε μία οικονομία η ζήτηση για περιουσιακά στοιχεία θα είναι:

$$W^d = M^d + B^d$$

όπου ο δείκτης d δείχνει ότι το M^d θα συμβολίζει την ζήτηση χρήματος.

Ενώ η προσφορά θα είναι:

$$W^s = M^s + B^s$$

όπου ο δείκτης s δείχνει ότι το M^s θα συμβολίζει την προσφορά χρήματος

Ταυτοτικά θα ισχύει ότι η ζήτηση θα είναι ίση με την προσφορά.

Επομένως θα ισχύει

$$M^d + B^d \leq M^s + B^s \text{ και με μία διευθέτηση των όρων θα ισχύει;}$$
$$(M^s - M^d) + (B^s - B^d) \geq 0 \quad (1)$$

Αυτή η σχέση δεν σημαίνει ότι η προσφερόμενη ποσότητα χρήματος M^s ικανοποιεί πάντα την ζητούμενη ποσότητα χρήματος. Αλλά δείχνει ότι αν έχουμε ανισορροπία στην αγορά χρήματος, με υπερβάλλουσα προσφορά χρήματος, $M^s > M^d$, τότε θα έχουμε ανισορροπία και στην αγορά ομολόγων με υπερβάλλουσα ζήτηση για ομόλογα, $B^s < B^d$ έτσι ώστε να ισχύει η ταυτότητα.

Θα θεωρήσουμε ότι έχουμε ισορροπία στην αγορά περιουσιακών στοιχείων όταν έχουμε ισορροπία και στην αγορά χρήματος και στην αγορά ομολόγων. Δηλαδή όταν ισχύει:

$$M^s = M^d \text{ επομένως και } B^s = B^d.$$

Πρέπει να σημειώσουμε ότι, αν ισχύει η μία από τις δύο παραπάνω εξισώσεις, τότε ισχύει λόγω της ταυτότητας για τις δύο αγορές και η άλλη. Επομένως μπορούμε να εξετάσουμε τι συμβαίνει στην αγορά περιουσιακών στοιχείων εστιάζοντας την προσοχή μας στην προσφορά M^s και την ζήτηση M^d χρήματος, δηλαδή στην αγορά χρήματος.

9.3.2. Η Προσφορά Χρήματος

Σ' αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν την προσφορά χρήματος. Όταν χρησιμοποιούμε την έκφραση "προσφορά χρήματος", εννοούμε την αξία του συνολικού αποθέματος χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Ως χρήμα εννοούμε τα χαρτονομίσματα και τα κέρματα, καθώς και τις καταθέσεις στις τράπεζες έναντι των οποίων μπορούν να εκδοθούν επιταγές ή άλλες μορφές με τις οποίες μπορεί να εκτελεστούν πληρωμές προς τρίτους.

Η προσφορά χρήματος προσδιορίζεται από την δραστηριότητα των εμπορικών τραπεζών και της κεντρικής τράπεζας. Οι εμπορικές τράπεζες αποτελούν οργανισμούς οι οποίοι με κυβερνητική άδεια χορηγούν δάνεια και δέχονται καταθέσεις έναντι των

οποίων μπορούν να εκδίδονται επιταγές. Δηλαδή μέσα πληρωμών, χρήμα. Η κεντρική τράπεζα αποτελεί οργανισμό ο οποίος λειτουργεί ως τράπεζα για τις εμπορικές τράπεζες, διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος, έχει την ευθύνη του ελέγχου της προσφοράς χρήματος και χρηματοδοτεί τα ελλείμματα του προϋπολογισμού της κυβέρνησης.

Μία εμπορική τράπεζα αποτελεί επιχείρηση που έχει ως στόχο την μεγιστοποίηση των κερδών της. Όταν κάποιος καταθέτει χρήματα σε μία τράπεζα δανείζει την τράπεζα. Απλοποιώντας την λειτουργία των τραπεζών, θα θεωρήσουμε ότι οι καταθέσεις στις τράπεζες είναι δύο ειδών: καταθέσεις όψεως, έναντι των οποίων μπορούν να εκδοθούν επιταγές ή άλλα νόμιμα μέσα πληρωμής προς τρίτους, και οι οποίες δεν είναι τοκοφόρες και καταθέσεις προθεσμιακές (καταθέσεις από τις οποίες μπορείς να κάνεις ανάληψη μόνο αν έχει περάσει ένα ορισμένο χρονικό διάστημα από την κατάθεση ή από την γνωστοποίηση στην τράπεζα της επιθυμίας για ανάληψη) οι οποίες είναι τοκοφόρες και δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως μέσο πληρωμής. Η τράπεζα βγάζει κέρδη χρησιμοποιώντας τα χρήματα από τους δανειστές της (τους καταθέτες). Είτε τα δανείζει, με επιτόκιο μεγαλύτερο γενικά, από το επιτόκιο που πληρώνει στους καταθέτες της είτε αγοράζει με τα χρήματα των καταθέσεων ομόλογα. Ειδικότερα διαμορφώνει ένα χαρτοφυλάκιο από τίτλους άλλοι από τους οποίους δίνουν μεγάλη απόδοση και άλλοι δίνουν μικρή απόδοση αλλά είναι εύκολα ρευστοποιήσιμοι έτσι ώστε, αν αρχίσουν να κάνουν μαζικά αναλήψεις οι καταθέτες της να διαθέτει χρήμα για να τους πληρώσει. Επιπλέον κρατάει ένα ποσό σε μορφή ρευστών διαθεσίμων για τις ανάγκες των συναλλαγών της. Τα ρευστά διαθέσιμα αποτελούνται από τα χαρτονομίσματα και τα κέρματα που κρατά η τράπεζα στα ταμεία της και τις καταθέσεις που διατηρεί στην κεντρική τράπεζα.

9.3.2.1 Ο Λόγος Διαθεσίμων - Καταθέσεων

Μία εμπορική τράπεζα δεν κερδίζει από το ποσό των ρευστών διαθεσίμων που κρατάει στα ταμεία της αλλά από τις χορηγήσεις δανείων από τις οποίες κερδίζει τους τόκους. Επομένως η επιθυμία μεγιστοποίησης του κέρδους μπορεί να την ωθήσει να περιορίσει στο ελάχιστο δυνατό²¹⁹ σημείο τα ρευστά διαθέσιμα. Η κεντρική τράπεζα, στα πλαίσια του ρόλου της να διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος και να ελέγχει την προσφορά χρήματος, προσδιορίζει ένα ελάχιστο ποσοστό ρευστών διαθεσίμων προς το σύνολο των καταθέσεων που πρέπει να έχει σε κάθε χρονική στιγμή μία εμπορική τράπεζα. Αυτό το ποσοστό δεν είναι σταθερό στο χρόνο και δεν είναι ίδιο για τα διάφορα είδη καταθέσεων. Αποτελεί, όπως θα δούμε στα επόμενα, μέσο της κεντρικής τράπεζας με το οποίο ελέγχει την προσφορά χρήματος. Αν υποθέσουμε ότι το ποσοστό υποχρεωτικών διαθεσίμων - καταθέσεων είναι 10% μία εμπορική τράπεζα επιτρέπεται να χορηγήσει σε δάνεια το 90% της αξίας των καταθέσεων.

Αναφέραμε ότι ο λόγος διαθεσίμων - καταθέσεων αποτελεί μέσο ελέγχου της προσφοράς χρήματος. Πώς όμως αυτός ο λόγος σχετίζεται με την προσφορά χρήματος; Υποθέτουμε ότι ο λόγος διαθεσίμων - καταθέσεων είναι 10%. Κάποια στιγμή κάποιος, ο Α, καταθέτει σε μία τράπεζα 100.000 δρχ. Τότε η τράπεζα θα μπορεί να δανείσει στον Β, 90.000 δρχ. Ανοίγει ένα λογαριασμό στον Β και του πιστώνει 90.000 δρχ. Ο Β παίρνει το δάνειο και αγοράζει από ένα κατάστημα ένα εμπόρευμα ίδιας αξίας. Το

²¹⁹ Ακριβέστερα η τράπεζα αποφασίζει για την σύνθεση του χαρτοφυλακίου της έτσι ώστε να μπορεί να πληρώσει τους καταθέτες της οι οποίοι θα κάνουν ανάληψη χωρίς να χρειαστεί να καταφύγει σε δανεισμό με μη συμφέρον επιτόκιο από άλλη εμπορική ή την κεντρική τράπεζα.

κατάστημα Κ αποκομίζει έτσι επιπλέον 90.000 δρχ. Υποθέτουμε ότι το καταθέτει σε μία τράπεζα. Για απλότητα υποθέτουμε ότι το καταθέτει στην τράπεζα η οποία έδωσε το δάνειο. Τότε η τράπεζα θα μπορεί να δανείσει το 90% της κατάθεσης των 90.000 δρχ. δηλαδή 81.000 δρχ. στον Γ. Ο Γ χρησιμοποιεί το δάνειο για αγορά διαφόρων αγαθών από το κατάστημα Κ το οποίο καταθέτει τις 81.000 δρχ. στην τράπεζα. Ομοίως η τράπεζα μπορεί να δανείσει το 90% των 81.000 δρχ. δηλαδή 72.900 δρχ. στον Δ. Για να δούμε πώς επέδρασε αυτή η διαδικασία στην προσφορά χρήματος θα εξετάσουμε ποια είναι η μεταβολή των καταθέσεων στην τράπεζα. Η στήλη “ενεργητικό” δείχνει το απόθεμα χρήματος και τις απαιτήσεις που έχει η τράπεζα έναντι τρίτων ενώ η στήλη “παθητικό” δείχνει τις υποχρεώσεις που έχει η τράπεζα.

	Ενεργητικό	Παθητικό
Στάδιο 1: κατάθεση Α και δάνειο στον Β	Ρευστά διαθέσιμα 100.000 δρχ.	Καταθέσεις 190.000 δρχ.
	Δάνεια 90.000 δρχ.	
Στάδιο 2: Ο Β παίρνει το ποσό του δανείου	Ρευστά διαθέσιμα 10.000 δρχ.	Καταθέσεις 100.000 δρχ.
	Δάνεια 90.000 δρχ.	
Στάδιο 3: Το κατάστημα καταθέτει	Ρευστά διαθέσιμα 100.000 δρχ.	Καταθέσεις 190.000 δρχ.
	Δάνεια 90.000 δρχ.	
Στάδιο 4: Δίνει δάνειο στον Γ	Ρευστά διαθέσιμα 100.000 δρχ.	Καταθέσεις 281.000 δρχ.
	Δάνεια 181.000 δρχ.	
Στάδιο 5: Ο Γ παίρνει το ποσό του δανείου	Ρευστά διαθέσιμα 19.000 δρχ.	Καταθέσεις 200.000 δρχ.
	Δάνεια 181.000 δρχ.	
Στάδιο 6: Το κατάστημα καταθέτει	Ρευστά διαθέσιμα 100.000 δρχ.	Καταθέσεις 281.000 δρχ.
	Δάνεια 181.000 δρχ.	
Στάδιο 5: Δίνει δάνειο στον Δ	Ρευστά διαθέσιμα 100.000δρχ.	Καταθέσεις 353.900 δρχ.
	Δάνεια 253.900 δρχ.	

Παρατηρούμε ότι με αρχικό ποσό κατάθεσης 100.000 δρχ. αυξάνεται το συνολικό ποσό καταθέσεων μέσω των δανείων που χορηγεί η τράπεζα, επομένως αυξάνεται η προσφορά χρήματος. Φυσιολογικά όσο περισσότερο ποσό χρημάτων μπορεί να δανείζει η τράπεζα, δηλαδή όσο μικρότερος είναι ο λόγος διαθεσίμων - καταθέσεων, τόσο περισσότερο θα αυξάνεται το ποσό των καταθέσεων άρα και η προσφορά χρήματος.

Μέχρι ποιο σημείο θα αυξηθεί το ποσό των καταθέσεων; Ξεκινήσαμε με μια αρχική κατάθεση 100.000 δρχ. και κάθε φορά δίνονται ως δάνειο και επιστρέφουν ως ισόποση

κατάθεση τα 90% της προηγούμενης κατάθεσης. Είναι εύκολο να υπολογίσουμε την συνολική κατάθεση που θα έχουμε με το άθροισμα

$$100.000 + \frac{9}{10} 100.000 + \frac{9}{10} \cdot \frac{9}{10} 100.000 + \dots$$

το οποίο αποτελεί άθροισμα απείρων²²⁰ όρων γεωμετρικής προόδου με πρώτο όρο το 100.000 και λόγο $\frac{9}{10}$ επομένως μπορούμε να το υπολογίσουμε από την σχέση:

$$\text{Συνολικό ποσό καταθέσεων} = 100.000 \frac{1}{1 - \frac{9}{10}} = 100.000 \frac{1}{\frac{1}{10}} = 1.000.000 \text{ δρχ.}$$

εκ των οποίων οι 100.000 δρχ. θα αποτελούν την αρχική κατάθεση και οι 900.000 δρχ. δάνεια. Επιπλέον η τράπεζα θα έχει ρευστά διαθέσιμα 100.000 δρχ. Η επιπλέον συνολική προσφορά χρήματος θα αποτελείται από τα ρευστά διαθέσιμα της τράπεζας και το συνολικό ποσό καταθέσεων.

Αν και στο παράδειγμα που αναπτύξαμε, οι υποθέσεις μας ήταν πολύ απλοποιητικές της πραγματικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα κατανοούμε ότι ο λόγος διαθεσίμων - καταθέσεων επηρεάζει την προσφορά χρήματος μέσω της λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος. Η λειτουργία των τραπεζών δημιουργεί χρήμα. Μπορούμε να εισάγουμε περισσότερες τράπεζες και καταστήματα εμπορευμάτων στο παραπάνω παράδειγμα. Σ' αυτή την περίπτωση ό,τι αναπτύξαμε θα αφορά το σύνολο των εμπορικών τραπεζών και η συνολική λειτουργία τους θα αυξήσει την προσφορά χρήματος στην οικονομία μας. Ωστόσο χρησιμοποιήσαμε και μία ισχυρή υπόθεση: ότι όλο το ποσό που αποσυρόταν κάθε φορά από τον δανειοδοτηθέντα από την τράπεζα επέστρεφε σ' αυτή μέσω της κατάθεσης που πραγματοποιούσαν τα καταστήματα. Στην επόμενη ενότητα θα άρουμε αυτή την υπόθεση και θα εξετάσουμε πώς ο λόγος διαθεσίμων - καταθέσεων επιδρά στην προσφορά χρήματος υπολογίζοντας ότι τα οικονομικώς δρώντα υποκείμενα διακρατούν και ένα ποσοστό από το χρήμα που τίθεται σε κυκλοφορία χωρίς να το καταθέσουν στην τράπεζα.

9.3.2.2. Νομισματική Βάση Και Πολλαπλασιαστής Χρήματος

Το ποσοστό χρήματος που τα άτομα επιθυμούν να κρατούν στην διάθεσή τους χωρίς να το καταθέσουν σε τράπεζα δεν είναι σταθερό. Εξαρτάται από τις συνήθειες που έχουν τα άτομα, από τις πολιτισμικές παραδόσεις π.χ. σε περιόδους εορτών τα άτομα κρατούν περισσότερο χρήμα στην "τσέπη" τους, από τις ευκολίες στις συναλλαγές που προσφέρουν οι τράπεζες, π.χ. αυτόματες ταμιακές μηχανές ή ουρά στα ταμεία, από το επιτόκιο καταθέσεων ή από το κόστος που χρεώνουν οι τράπεζες για συναλλαγές κ.λπ. Για απλότητα θα θεωρήσουμε ότι τα άτομα επιθυμούν να κρατούν ένα ορισμένο ποσοστό των καταθέσεων τους εκτός τραπεζών σε ρευστά διαθέσιμα. Θα συμβολίσουμε αυτό το ποσό με N^{vk} και θα ισχύει $N^{vk} = vK$ όπου με K συμβολίζουμε τις καταθέσεις και με v συμβολίζουμε τον αριθμό που δείχνει τον λόγο ρευστών διαθεσίμων - καταθέσεων των ιδιωτών.

Επίσης θεωρούμε ότι για τις τράπεζες το επιθυμητό ποσό ρευστών διαθεσίμων, που θα συμβολίζουμε με $N^{p\delta}$, θα δίνεται από την σχέση $N^{p\delta} = \delta K$ όπου με K συμβολίζουμε τις καταθέσεις των ιδιωτών στις τράπεζες και με δ τον λόγο διαθεσίμων - καταθέσεων. Την συνολική ποσότητα των χαρτονομισμάτων και νομισμάτων που βρίσκεται στην κυκλοφορία συν την ποσότητα που βρίσκεται στις τράπεζες την ονομάζουμε

²²⁰ Σημειώνουμε ότι για λόγο διαθεσίμων-καταθέσεων 10% αρκούν 60 όροι για να πάρουμε μία πολύ καλή προσέγγιση του τελικού ποσού. Για λόγο μικρότερο από 10% αρκούν πολύ λιγότεροι όροι.

νομισματική βάση. Με τον συμβολισμό που υιοθετήσαμε, αν συμβολίσουμε επιπλέον την νομισματική βάση με NB, θα ισχύει:

$$NB = N^{vk} + N^{\rho\delta}$$

ή $NB = (v + \delta)K$

Το ερώτημα που αντιμετωπίσαμε, με ποιον τρόπο η λειτουργία των τραπεζών δημιουργεί χρήμα, δηλαδή με ποιο τρόπο η λειτουργία των τραπεζών δημιουργεί μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος από αυτή που εκδίδει η κεντρική τράπεζα μπορούμε να το επαναδιατυπώσουμε ως εξής: αν η νομισματική βάση μεταβληθεί κατά μία μονάδα ποια θα είναι η μεταβολή της προσφοράς χρήματος; Αν συμβολίσουμε με M^s την προσφορά χρήματος τότε θα ισχύει

$$M^s = N^{vk} + K$$

όπου με N^{vk} συμβολίζουμε την ποσότητα χαρτονομίσματος και νομίσματος που κρατά εκτός τράπεζας ο ιδιωτικός τομέας και K είναι οι καταθέσεις (όψεως).

Όμως $N^{vk} = vK$ άρα η προσφορά χρήματος γράφεται:

$$M^s = (v + 1) K$$

Συνδυάζοντας τις σχέσεις που δίνουν την προσφορά χρήματος και την νομισματική βάση λαμβάνουμε:

$$M^s = \frac{v+1}{v+\delta} NB$$

Τον συντελεστή με τον οποίο πολλαπλασιάζεται η ποσότητα της νομισματικής βάσης για να πάρουμε την προσφορά χρήματος τον ονομάζουμε *πολλαπλασιαστή χρήματος*.

Εφόσον τα v και δ είναι θετικά και το δ μικρότερο της μονάδας²²¹ ο πολλαπλασιαστής χρήματος είναι μέγεθος μεγαλύτερο της μονάδας και δείχνει την αύξηση της προσφοράς χρήματος, αν η νομισματική βάση αυξηθεί κατά μία μονάδα. Είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι η μείωση του v, δηλαδή του ποσοστού χρήματος που οι ιδιώτες κρατούν εκτός τράπεζας, αυξάνει την τιμή του πολλαπλασιαστή και ότι η μείωση του δ, του λόγου διαθεσίμων - καταθέσεων, αυξάνει επίσης την τιμή του πολλαπλασιαστή. Πράγματι:

α) Θεωρώντας τον πολλαπλασιαστή συνάρτηση του v, δηλαδή:

$$f(v) = \frac{v+1}{v+\delta} \text{ η πρώτη παράγωγος είναι:}$$

$$\frac{df(v)}{dv} = -\frac{1-\delta}{(v+\delta)^2} < 0 \text{ εφόσον το } \delta < 1. \text{ Επομένως μία αύξηση του v συνοδεύεται από}$$

μείωση του πολλαπλασιαστή χρήματος.

β) Θεωρώντας τον πολλαπλασιαστή συνάρτηση του δ, δηλαδή:

$$f(\delta) = \frac{v+1}{v+\delta} \text{ η πρώτη παράγωγος είναι:}$$

$$\frac{df(\delta)}{d\delta} = -\frac{v+1}{(v+\delta)^2} < 0 \text{ εφόσον το } v > 0. \text{ Επομένως μία αύξηση του } \delta \text{ συνοδεύεται από}$$

μείωση του πολλαπλασιαστή χρήματος.

Διατυπώνουμε συμβολικά τον τρόπο που η μεταβολή των παραγόντων επηρεάζει την προσφορά χρήματος:

$$\delta \uparrow \Rightarrow \frac{v+1}{v+\delta} \uparrow \Rightarrow M^s \uparrow$$

²²¹ Το δ είναι μικρότερο της μονάδας διότι τα διαθέσιμα αποτελούν τμήμα των καταθέσεων επομένως ο

λόγος $\delta = \frac{\text{διαθέσιμα}}{\text{καταθέσεις}} < 1$

$$v \uparrow \Rightarrow \frac{v+1}{v+\delta} \uparrow \Rightarrow M^S \uparrow$$

$$NB \uparrow \Rightarrow M^S \uparrow$$

Ο τρόπος με τον οποίο λάβαμε τον πολλαπλασιαστή χρήματος διαφέρει από τον τρόπο που χρησιμοποιήσαμε στο παράδειγμα που παρουσιάσαμε. Για πληρότητα θα δείξουμε πώς μπορούμε να εξαγάγουμε τον πολλαπλασιαστή με την λογική του παραδείγματος. Έστω ότι η κεντρική τράπεζα κόβει καινούργια ποσότητα χαρτονομίσματος NB. Έστω ότι αυτή φθάνει στα χέρια του ιδιωτικού τομέα. Τότε ο ιδιωτικός τομέας θα καταθέσει ένα μέρος K του NB και θα κρατήσει το υπόλοιπο, vK , εκτός τραπεζικού συστήματος. Ποιο μέρος του NB θα καταθέσει; Ισχύει $NB = K + vK$ άρα $NB = (1+v)K$ άρα θα

καταθέσει $K = \frac{NB}{1+v}$ το υπόλοιπο $NB - K = NB - \frac{NB}{1+v} = \frac{v}{1+v} NB$ θα το κρατήσει εκτός τραπεζικού συστήματος. Υποθέτουμε ότι παρόμοια θα συμπεριφέρεται (θα ισχύει η ίδια αναλογία στον μερισμό) για κάθε χρηματικό ποσό που περιέρχεται στην κατοχή του, δηλαδή ότι το v είναι σταθερό.

Ο τραπεζικός τομέας θα μπορεί να δανείσει το $(1-\delta)K$. Στα χέρια του ιδιωτικού τομέα θα βρεθεί χρηματικό ποσό επομένως $(1-\delta)K = (1-\delta) \frac{NB}{1+v}$. Από αυτό το ποσό θα

καταθέσει το $\frac{1-\delta}{1+v} \frac{NB}{1+v}$ και θα κρατήσει εκτός τραπεζών το $\frac{v}{1+v} (1-\delta)K = \frac{1-\delta}{1+v} \frac{vNB}{1+v}$.

Στον πίνακα που ακολουθεί ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει τι θα συμβεί στα επόμενα στάδια:

	Ποσότητα χρήματος στις τράπεζες	Ποσότητα χρήματος εκτός των τραπεζών
Στάδιο 1	Καταθέσεις: $\frac{NB}{1+v}$	Διακράτηση: $\frac{v}{1+v} NB$
	Δάνειο: $(1-\delta) \frac{NB}{1+v}$	
Στάδιο 2	Καταθέσεις: $\frac{NB}{1+v} + \frac{1-\delta}{1+v} \frac{NB}{1+v}$	Διακράτηση: $\frac{v}{1+v} NB + \frac{1-\delta}{1+v} \frac{vNB}{1+v}$
	Δάνειο: $(1-\delta) \frac{1-\delta}{1+v} \frac{NB}{1+v}$	
Στάδιο 3	Κατ: $\frac{NB}{1+v} + \frac{1-\delta}{1+v} \frac{NB}{1+v} + \frac{(1-\delta)^2}{(1+v)^2} \frac{NB}{1+v}$	Διακράτηση: $\frac{v}{1+v} NB + \frac{1-\delta}{1+v} \frac{vNB}{1+v} + \frac{(1-\delta)^2}{(1+v)^2} \frac{vNB}{1+v}$
	Δάνειο: $(1-\delta) \frac{(1-\delta)^2}{(1+v)^2} \frac{NB}{1+v}$	
Στάδιο 4	Κατ: $(1 + \frac{1-\delta}{1+v} + \frac{(1-\delta)^2}{(1+v)^2} + \frac{(1-\delta)^3}{(1+v)^3}) \frac{NB}{1+v}$	Διακράτηση: $(1 + \frac{1-\delta}{1+v} + \frac{(1-\delta)^2}{(1+v)^2} + \frac{(1-\delta)^3}{(1+v)^3}) \frac{vNB}{1+v}$
	Δάνειο: $(1-\delta) \frac{(1-\delta)^3}{(1+v)^3} \frac{NB}{1+v}$	

Οι όροι στην παρένθεση που εμφανίζονται στο στάδιο 4 τόσο στην συνολική κατάθεση όσο και στην συνολική διακράτηση χρήματος εκτός τραπεζών αποτελούν άθροισμα όρων γεωμετρικής προόδου με λόγο $\frac{1-\delta}{1+\nu}$. Επομένως τελικά θα έχουμε

Τελικά	Καταθέσεις: $\frac{1}{1-\frac{1-\delta}{1+\nu}} \frac{NB}{1+\nu} = \frac{1}{\nu+\delta} NB$	Διακράτηση: $\frac{1}{1-\frac{1-\delta}{1+\nu}} \frac{\nu NB}{1+\nu} = \frac{\nu}{\nu+\delta} NB$
	NB	

Η συνολική προσφορά χρήματος που προκλήθηκε με την αύξηση της νομισματικής βάσης κατά H θα ισοδυναμεί με τη συνολική κατάθεση στις τράπεζες και την συνολική διακράτηση χρήματος εκτός τραπεζών. Επομένως

$$M^S = \frac{1}{\nu+\delta} NB + \frac{\nu}{\nu+\delta} NB \text{ ή}$$

$$M^S = \frac{\nu+1}{\nu+\delta} NB$$

που αποτελεί την ίδια σχέση με την σχέση που είχαμε λάβει χωρίς να εξετάσουμε την διαδικασία με την οποία η αύξηση της νομισματικής βάσης επηρεάζει την προσφορά χρήματος.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε τον τρόπο που η κεντρική τράπεζα παρεμβαίνει στη ρύθμιση της προσφοράς χρήματος.

9.3.2.3 Η Κεντρική τράπεζα και η προσφορά χρήματος

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στα τρία πιο σημαντικά μέσα με τα οποία η κεντρική τράπεζα μπορεί να επηρεάσει την προσφορά χρήματος: αυτά είναι τα υποχρεωτικά διαθέσιμα, το προεξοφλητικό επιτόκιο και οι πράξεις ανοικτής αγοράς.

9.3.2.3.α Υποχρεωτικά διαθέσιμα

Όπως έχουμε αναφέρει το ποσοστό υποχρεωτικών διαθεσίμων είναι το ελάχιστο ποσοστό ρευστών διαθεσίμων προς τις καταθέσεις, που η κεντρική τράπεζα απαιτεί να διατηρούν οι εμπορικές τράπεζες. Οι τράπεζες μπορούν να έχουν ένα ποσοστό υψηλότερο από το υποχρεωτικό αλλά όχι χαμηλότερο. Αν τα ρευστά διαθέσιμα μιας τράπεζας πέσουν κάτω από το υποχρεωτικό ποσοστό, θα πρέπει αμέσως να δανειστεί, από την κεντρική τράπεζα ή από άλλη εμπορική τράπεζα, για να εξασφαλίσει το υποχρεωτικό ποσοστό ρευστών διαθεσίμων. Στην προηγούμενη ενότητα διαπιστώσαμε ότι η αύξηση του υποχρεωτικού ποσοστού διαθεσίμων προς τις καταθέσεις μειώνει την τιμή του πολλαπλασιαστή χρήματος ελαττώνει την προσφερόμενη ποσότητα χρήματος για μια δεδομένη νομισματική βάση.

9.3.2.3.β Το προεξοφλητικό επιτόκιο

Το δεύτερο μέσο ελέγχου της προσφοράς χρήματος που διαθέτει η κεντρική τράπεζα είναι το προεξοφλητικό επιτόκιο. Το προεξοφλητικό επιτόκιο είναι το επιτόκιο με το οποίο μπορούν να δανειστούν οι εμπορικές τράπεζες από την κεντρική τράπεζα. Με τον όρο “προεξοφλητικό επιτόκιο” εννοούμε, όπως είδαμε στην ενότητα 9.2.2.1, το

επιτόκιο με το οποίο υπολογίζεται η παρούσα αξία ενός χρηματικού ποσού που πληρώνεται μετά από κάποιο χρονικό διάστημα.

Οι εμπορικές τράπεζες έχουν την δυνατότητα όταν αντιμετωπίζουν πρόβλημα ταμειακής ρευστότητας να προεξοφλήσουν στην κεντρική τράπεζα συναλλαγματικές από το χαρτοφυλάκιο τους. Η προεξοφλήση αυτών συνεπάγεται την πληρωμή στην κεντρική τράπεζα επιτοκίου, του προεξοφλητικού επιτοκίου, το οποίο το καθορίζει η κεντρική τράπεζα. Επομένως ο δανεισμός των εμπορικών τραπεζών από την κεντρική τράπεζα τις επιβαρύνει με ένα ποσό που εξαρτάται από το προεξοφλητικό επιτόκιο και το μέγεθος του δανείου.

Πώς επηρεάζει όμως το προεξοφλητικό επιτόκιο την προσφορά χρήματος; Ας υποθέσουμε ότι το ποσοστό διαθεσίμων προς τις καταθέσεις που επιβάλλεται από την κεντρική τράπεζα είναι 10%. Αυτός ο καθορισμός δεν σημαίνει όμως ότι οι τράπεζες θα χορηγούν δάνεια έως να φτάσει το ποσοστό στο 10%. Οι τράπεζες πρέπει να εξισορροπούν το επιτόκιο που θα εισπράττουν από τα επιπλέον δάνεια που χορηγούν με τον κίνδυνο και το κόστος που συνεπάγεται μια ξαφνική μαζική ανάληψη που θα έριχνε τα ρευστά διαθέσιμά τους κάτω από το κρίσιμο επίπεδο του 10%. Εδώ εμφανίζεται το προεξοφλητικό επιτόκιο. Ας υποθέσουμε ότι το επιτόκιο της αγοράς είναι 8% και η κεντρική τράπεζα γνωστοποιεί ότι θα δανείζει τις εμπορικές τράπεζες με επιτόκιο 10%. Στην περίπτωση αυτή, μια τράπεζα προκειμένου να βρεθεί στην ανάγκη να δανειστεί από την κεντρική τράπεζα με υψηλότερο επιτόκιο από αυτό που έχει η ίδια ως τιμή για τα δάνεια που χορηγεί, μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πρέπει να έχει ένα υψηλότερο ποσοστό διαθεσίμων-καταθέσεων από το ελάχιστο δυνατό. Διότι μπορεί να εκτιμήσει ότι υπάρχει μεγάλος κίνδυνος μια ξαφνική μαζική ανάληψη να την αναγκάσει να δανειστεί από την κεντρική τράπεζα με επιτόκιο 10%. Θα ήταν πιο λογικό να κρατήσει κάποια επιπλέον ρευστά διαθέσιμα ως προφύλαξη έναντι ξαφνικών αναλήψεων.

Επομένως, καθορίζοντας το προεξοφλητικό επιτόκιο σε επίπεδο υψηλότερο από το γενικό επίπεδο των επιτοκίων της αγοράς, η κεντρική τράπεζα μπορεί να αναγκάσει τις εμπορικές τράπεζες να διατηρούν εθελοντικά πρόσθετα ρευστά διαθέσιμα. Αφού έτσι οι τραπεζικές καταθέσεις περιορίζονται σε σχέση με τα ρευστά διαθέσιμα των τραπεζών, ο πολλαπλασιαστής χρήματος μειώνεται και η προσφορά χρήματος είναι μικρότερη για δεδομένη νομισματική βάση. Αντίστροφα αν το προεξοφλητικό επιτόκιο είναι μικρότερο από το επιτόκιο με το οποίο χορηγούν δάνεια οι τράπεζες τότε οι τελευταίες δεν έχουν κανένα λόγο για να μην ωθήσουν το ποσοστό των διαθεσίμων προς τις καταθέσεις στο ελάχιστο δυνατό σημείο, εκτός της περίπτωσης που αναμένουν μια αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου, με αποτέλεσμα ο πολλαπλασιαστής χρήματος να πάρει την μεγαλύτερη δυνατή τιμή του για δεδομένο ποσοστό υποχρεωτικών διαθεσίμων.

Επομένως μια άνοδος του προεξοφλητικού επιτοκίου έχει ως αποτέλεσμα, *ceteris paribus*, τη μείωση της προσφοράς χρήματος ενώ μια μείωσή του έχει το αντίστροφο αποτέλεσμα. Γι' αυτό το λόγο τροποποιούμε την σχέση μεταξύ προσφοράς χρήματος M^S και νομισματικής βάσης NB ως εξής:

$$M^S = \frac{v+1}{v+\delta(i_\pi)} NB$$

όπου με i_π συμβολίζουμε το προεξοφλητικό επιτόκιο και με $\delta(i_\pi)$ το ποσοστό διαθεσίμων προς καταθέσεις το οποίο εξαρτάται από το i_π . Συμβολικά:

$$i_\pi \uparrow \Rightarrow \delta(i_\pi) \uparrow \Rightarrow \frac{v+1}{v+\delta(i_\pi)} \uparrow \Rightarrow M^S \uparrow$$

9.3.2.3.γ Πολιτική ανοικτής αγοράς

Ενώ τα δύο προηγούμενα μέσα νομισματικού ελέγχου λειτουργούν μέσω της μεταβολής της τιμής του πολλαπλασιαστή χρήματος, με την πολιτική ανοικτής αγοράς μεταβάλλεται η νομισματική βάση. Εφόσον η προσφορά χρήματος ισούται με τη νομισματική βάση επί τον πολλαπλασιαστή χρήματος, η πολιτική ανοικτής αγοράς μεταβάλλει και την προσφορά χρήματος. Τι εννοούμε με τον όρο “πολιτική ανοικτής αγοράς”;

Η κεντρική τράπεζα διατηρεί ένα χαρτοφυλάκιο χρηματοπιστωτικών τίτλων, κυρίως κρατικών ομολόγων. Σε αντίθεση με τις εμπορικές τράπεζες δεν χρησιμοποιεί τους τίτλους της για κερδοσκοπικούς λόγους αλλά ως μέσο για να μεταβάλλει την προσφορά χρήματος. Μπορεί να πουλήσει κρατικά ομόλογα με αποτέλεσμα να αποσύρει το αντίστοιχο χρηματικό ποσό από το ποσό χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία ή να αγοράσει κρατικά ομόλογα με αντίστροφο αποτέλεσμα.

Πιο συγκεκριμένα: ας υποθέσουμε ότι το τμήμα έκδοσης χαρτονομισμάτων της κεντρικής τράπεζας εκδίδει νέα τραπεζογραμμάτια αξίας 1 εκατ. δρχ. και τα χρησιμοποιεί, για να αγοράσει κρατικούς τίτλους στην ανοικτή αγορά. Μετά από αυτήν την πράξη, η αξία των κρατικών τίτλων στο χαρτοφυλάκιο των τραπεζών ή των ιδιωτών μειώνεται κατά 1 εκατ. δρχ. αλλά η νομισματική βάση αυξάνεται κατά 1 εκατ. λίρες. Υπήρξε μια εισροή 1 εκατ. δρχ. στην οικονομία. Κάποιο ποσό θα κυκλοφορεί εκτός του τραπεζικού συστήματος, ανάλογα με το ποιος είναι ο επιθυμητός λόγος ρευστών διαθεσίμων προς τις καταθέσεις των ιδιωτών, αλλά το μεγαλύτερο ποσοστό θα κατατεθεί στις τράπεζες, οι οποίες θα μπορούν έτσι να επεκτείνουν τις πιστώσεις τους έναντι των υψηλότερων ρευστών διαθεσίμων τους. Αντιστρόφως, αν το τμήμα έκδοσης της κεντρικής τράπεζας πουλήσει κρατικούς τίτλους αξίας 1 εκατ. δρχ. από το απόθεμα τίτλων που διαθέτει, θα πρέπει να αποσυρθεί από την κυκλοφορία ή από τα ρευστά διαθέσιμα των τραπεζών ποσό ακριβώς ίσο με 1 εκατ. δρχ. Η νομισματική βάση πέφτει κατά 1 εκατ. δρχ. Επειδή οι τράπεζες χάνουν ρευστά διαθέσιμα, θα πρέπει να μειώσουν τις πιστώσεις τους, για να συγκρατήσουν το επιθυμητό ποσοστό διαθεσίμων προς τις καταθέσεις και έτσι πέφτει η προσφορά χρήματος.

Δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά αν η κεντρική τράπεζα συναλλάσσεται άμεσα με τις τράπεζες ή με το κοινό. Αν η κεντρική τράπεζα πουλήσει τίτλους άμεσα σε εμπορικές τράπεζες, τα ρευστά διαθέσιμα των τραπεζών πέφτουν αμέσως. Αν η κεντρική τράπεζα πουλήσει τίτλους στο κοινό, οι αγοραστές πληρώνουν με επιταγές έναντι των τραπεζικών λογαριασμών τους με αποτέλεσμα τα διαθέσιμα των τραπεζών να μειώνονται. Και στις δύο περιπτώσεις με την πολιτική ανοικτής αγοράς, η κεντρική τράπεζα μεταβάλλει τη νομισματική βάση επομένως και την προσφορά χρήματος. Ωστόσο υπάρχει διαφορά αν η κυβέρνηση πουλήσει τίτλους στην κεντρική τράπεζα ή στον ιδιωτικό τομέα. Θέμα το οποίο το διαπραγματευόμαστε στην επόμενη ενότητα όπου εξετάζουμε μία ακόμη λειτουργία της τράπεζας.

9.3.2.3.δ. Διαχείριση χρέους και χρηματοδότηση ελλειμμάτων

Η κεντρική τράπεζα, ως τράπεζα του κράτους, πρέπει να διασφαλίζει την ικανότητα της κυβέρνησης να ανταποκρίνεται στις ανάγκες χρηματοδότησης έτσι ώστε να ισοσκελίζεται ο προϋπολογισμός της.

Οι δανειακές ανάγκες του δημόσιου τομέα μπορούν να εξυπηρετηθούν, αν αγνοήσουμε τον εξωτερικό δανεισμό με δύο τρόπους:

α) Με τον δανεισμό από τον ιδιωτικό τομέα της χώρας. Στην περίπτωση αυτή, η κυβέρνηση πουλάει κρατικά ομόλογα (και έντοκα γραμμάτια), στον ιδιωτικό τομέα

της χώρας. Πιο συγκεκριμένα: η κυβέρνηση πουλάει ομόλογα στην κεντρική τράπεζα έναντι ρευστών που χρειάζεται για να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό της. Στη συνέχεια, η κεντρική τράπεζα προβαίνει σε πράξη ανοικτής αγοράς, πουλώντας τους τίτλους αυτούς στην ανοικτή αγορά. Στο τέλος της διαδικασίας αυτής, το κοινό αποκτά τοκοφόρους τίτλους του δημοσίου. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι μ' αυτή τη διαδικασία η προσφορά χρήματος δεν μεταβάλλεται. Η ανάγκη δανεισμού της κυβέρνησης προήλθε από τις αυξημένες δαπάνες σε σχέση με τα έσοδά της. Με τις δαπάνες της, η κυβέρνηση διοχέτευσε στην οικονομία ακριβώς το ίδιο ποσό που απέσυρε πουλώντας τίτλους έναντι ρευστών. Και η κεντρική τράπεζα, με τις πωλήσεις των τίτλων που πραγματοποίησε, αντικατέστησε τα ρευστά διαθέσιμα που δάνεισε στην αρχή της διαδικασίας στην κυβέρνηση. Επομένως δεν μεταβλήθηκε η νομισματική βάση. Σ' αυτή την διαδικασία η κεντρική τράπεζα έπαιξε απλώς τον ρόλο διαμεσολαβητή μεταξύ της κυβέρνησης και του ιδιωτικού τομέα.

β) Η κυβέρνηση μπορεί να χρηματοδοτήσει το έλλειμμα με μια διαδικασία την οποία την ονομάζουμε *έκδοση χρήματος* παρόλο που δεν κόβει κυριολεκτικά χρήμα. Η κυβέρνηση πουλάει τίτλους στην κεντρική τράπεζα έναντι ρευστών διαθεσίμων, τα οποία στη συνέχεια χρησιμοποιούνται για την κάλυψη του ποσού των δαπανών που υπερβαίνει τα έσοδα. Η κεντρική τράπεζα δεν μεταβιβάζει τους τίτλους με πράξεις ανοικτής αγοράς. Επομένως το απόθεμα κρατικών τίτλων που έχουν οι εμπορικές τράπεζες ή το κοινό δεν μεταβάλλεται, αλλά η νομισματική βάση αυξάνεται με την ποσότητα χρήματος που θα εισρεύσει λόγω των αυξημένων δαπανών της κυβέρνησης. Παρόλο που δεν εκτυπώνει χαρτονόμισμα η κυβέρνηση μέσω της αύξησης της νομισματικής βάσης δημιουργείται χρήμα και γι' αυτό τον λόγο ονομάζουμε αυτή την διαδικασία κάλυψης των δανειακών αναγκών της κυβέρνησης "*έκδοση χρήματος*" ή *νομισματοποίηση των δημοσίων ελλειμμάτων*. Σ' αυτή την διαδικασία μπορούμε να θεωρήσουμε την κεντρική τράπεζα δανειστή της κυβέρνησης. Στις επόμενες ενότητες θα θεωρούμε ότι η προσφορά χρήματος παραμένει σταθερή και μεταβάλλεται μέσω των λειτουργιών της κεντρικής τράπεζας.

9.3.3 Για το χρηματικό επιτόκιο

Σε αυτή την ενότητα θα εκθέσουμε την θεώρηση του Κέινς για το χρηματικό επιτόκιο. Η θεώρησή του αποτελεί την θεωρητική βάση με την οποία δικαιολογείται η θέση του ότι η δραστηριότητα του ιδιωτικού τομέα δεν επαρκεί για να φέρει την οικονομία σε επίπεδα παραγωγής πλήρους απασχόλησης και γι' αυτό το λόγο απαιτείται η δραστηριοποίηση κάποιου "εξωτερικού" παράγοντα, εν προκειμένω του δημόσιου τομέα. Για την ανάπτυξη αυτής της θεώρησης απαιτείται να εξειδικεύσουμε τη σημασία του όρου "επιτόκιο". Στην οικονομική πραγματικότητα που ζούμε υπάρχουν διάφορα είδη επιτοκίων. Ωστόσο για απλότητα στην παρουσίαση και στηριζόμενοι στη βάση της διάκρισης των περιουσιακών στοιχείων σε χρήμα και ομόλογα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι υπάρχουν δύο επιτόκια:

α) το χρηματικό επιτόκιο ή ασφάλιστρο ρευστότητας, που θα το συμβολίζουμε με lm .

β) το επιτόκιο των ομολόγων ή απλά επιτόκιο, που θα το συμβολίζουμε με r .

Όταν αναφερόμαστε απλά στο "επιτόκιο" θα εννοούμε το επιτόκιο των ομολόγων.

Όταν έχουμε ισορροπία στην αγορά χρήματος θα ισχύει η ισότητα των δύο επιτοκίων.

Δηλαδή θα ισχύει $lm = r$. Πρέπει να εξετάσουμε τους παράγοντες που καθορίζουν αυτά τα επιτόκια. Επιπλέον να εξετάσουμε το μηχανισμό με τον οποίο φθάνουμε σε ισορροπία. Το πρώτο ζήτημα θα αποτελέσει αντικείμενο άμεσης εξέτασης. Το δεύτερο θα μας απασχολήσει σε επόμενο σημείο.

Ο Κείνς ορίζει το χρηματικό επιτόκιο ως την "επί τοις εκατό υπεροχή ενός ποσού χρημάτων καταβλητέου μελλοντικά, π.χ. μετά ένα έτος, έναντι εκείνου το οποίο μπορούμε να ονομάσουμε την σημερινή τιμή του ποσού για το οποίο συμφωνήσαμε την μελλοντική καταβολή." (208, Keynes 1973, 222). Επιπλέον θεωρεί ότι για κάθε είδος περιουσιακού στοιχείου (όχι μόνο χρηματοπιστωτικού) υπάρχει κάτι αντίστοιχο με το χρηματικό επιτόκιο.

Για να διευκρινίσει τις σχέσεις μεταξύ του χρηματικού επιτοκίου και του επιτοκίου άλλων περιουσιακών στοιχείων παρέχει ένα παράδειγμα το οποίο έχει ως εξής: υποθέτουμε ότι η τιμή σιταριού είναι 100 λίρες για 100 καντάρια και ότι η τιμή της ίδιας ποσότητας είναι 107 λίρες όταν παραδοθεί σε ένα έτος. Επιπλέον υποθέτουμε ότι το χρηματικό επιτόκιο είναι 5%. Τότε το επιτόκιο του σιταριού θα είναι αρνητικό και συγκεκριμένα -2%. Πράγματι οι 100 λίρες θα αντιστοιχούν σε 105 λίρες σε ένα έτος.

Οι 105 λίρες δεν θα μπορούν να αγοράσουν τα 100 καντάρια αλλά τα $\frac{105}{107}$ των εκατό κανταριών τα οποία θα είναι 98 καντάρια. Επομένως τα 100 καντάρια σήμερα θα αντιστοιχούν σε 98 καντάρια αύριο.

Αυτή η σκέψη τον οδηγεί στην διαπίστωση ότι υπάρχουν διαφόρων ειδών επιτόκια αντίστοιχα με τα είδη των περιουσιακών στοιχείων. Επιπλέον ότι υπάρχει η δυνατότητα να μετρήσουμε την οριακή απόδοση των περιουσιακών στοιχείων λαμβάνοντας ως βάση άλλα εμπορεύματα και τα αντίστοιχα επιτόκιά τους. Πριν προχωρήσουμε θα γενικεύσουμε την παραπάνω διαδικασία για οποιοδήποτε εμπόρευμα Α. Αν το εμπόρευμα Α έχει επιτόκιο $\alpha\%$ ως προς το χρήμα και το χρήμα έχει επιτόκιο $\chi\%$ ως προς το χρήμα τότε το επιτόκιο του Α ως προς το Α (που θα συμβολίζουμε με $A\%$) δίδεται από τον τύπο $A\% = \chi\% - \alpha\%$.

Το ερώτημα που τοποθετεί ο Κείνς είναι γιατί ο χρηματικός τόκος έχει την μεγαλύτερη σπουδαιότητα σχετικά με την οριακή απόδοση μίας επένδυσης εν σχέσει με τον τόκο των άλλων περιουσιακών στοιχείων. Στην κατεύθυνση απάντησης αυτού του ερωτήματος θεωρεί ότι η συνολική απόδοση (υπολογισμένη με βάση το ίδιο το εμπόρευμα) που προβλέπεται από την κατοχή των διάφορων περιουσιακών στοιχείων έχει τρεις συνιστώσες:

- α) το εισόδημα που προκύπτει από αυτά, το οποίο συμβολίζουμε με q ,
- β) μια δαπάνη διατήρησης λόγω της φθοράς ή της παρόδου του χρόνου, την οποία συμβολίζουμε με c (χωρίς να υπολογιστεί η πιθανή μεταβολή της σχετικής αξίας τους),
- γ) το ασφάλιστρο ρευστότητας, το οποίο αποτελεί το ποσό που είναι διατεθειμένα τα άτομα να πληρώσουν για την δυνατότητα διάθεσης που τους δίνει η κατοχή αυτού του περιουσιακού στοιχείου (το οποίο συμβολίζουμε με l).

Επομένως η συνολική απόδοση που προβλέπεται από την κατοχή κάθε περιουσιακού στοιχείου ισούται με:

απόδοση - δαπάνη διατήρησης + ασφάλιστρο ρευστότητας
ή συμβολικά με $(q - c + l)$.

Αυτή η απόδοση είναι το επιτόκιο κάθε εμπορεύματος υπολογισμένο στο ίδιο το εμπόρευμα.

Κάθε εμπόρευμα έχει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία καθορίζουν τη σύνθεση του επιτοκίου του. Ένα μηχανήμα ή ένα σπίτι τα οποία χρησιμοποιούνται έχουν δαπάνη διατήρησης πολύ μικρή εν σχέση με την απόδοσή τους και αμελητέο ασφάλιστρο ρευστότητας. Ένα απόθεμα εμπορευμάτων (μη χρησιμοποιούμενο παραγωγικά ή καταναλωτικά) έχει μεγάλη δαπάνη διατήρησης χωρίς απόδοση και με αμελητέο ασφάλιστρο ρευστότητας για ένα ορισμένο ύψος αποθεμάτων. Ενώ το χρήμα έχει

απόδοση μηδέν και δαπάνη διατήρησης αμελητέα εν σχέσει με το ασφάλιστρο ρευστότητας το οποίο καθίσταται ουσιώδες.

Για να εξετάσουμε τις σχέσεις μεταξύ των προβλεπόμενων αποδόσεων λαμβάνουμε το χρήμα ως βάση υπολογισμού μας και θεωρούμε τρία είδη περιουσιακών στοιχείων. Σπίτια με απόδοση q_1 (μετρημένη στη βάση σπιτιών) δαπάνη διατήρησης και ασφάλιστρο ρευστότητας μηδέν, σιτάρι με δαπάνη διατήρησης c_2 (μετρημένη στη βάση σιταριού) απόδοση και ασφάλιστρο ρευστότητας μηδέν, χρήμα με ασφάλιστρο ρευστότητας l_3 (μετρημένο στη βάση χρήματος) δαπάνη διατήρησης και απόδοση μηδέν. Επιπλέον πρέπει να λάβουμε υπόψη τις μεταβολές των σχετικών αξιών. Εστω ότι η ποσοστιαία μεταβολή της αξίας του σπιτιού ως προς το χρήμα είναι a_1 και του σιταριού a_2 τότε

α) το ποσοστό $a_1 + q_1$ θα αντιπροσωπεύει το χρηματικό επιτόκιο στα σπίτια

β) το ποσοστό $a_2 - c_2$ θα αντιπροσωπεύει το χρηματικό επιτόκιο στο σιτάρι

γ) το ποσοστό l_3 θα αντιπροσωπεύει το σε χρήμα χρηματικό επιτόκιο.

Η ζήτηση θα κατευθυνθεί σε σπίτια, σιτάρι ή χρήμα ανάλογα με το ποιο ποσοστό είναι μεγαλύτερο. Όταν επέλθει ισορροπία αυτά πρέπει να είναι ίσα μεταξύ τους.

Τα στοιχεία που έχουν οριακή απόδοση μεγαλύτερη από το επιτόκιο, κατά τα γνωστά από την συνθήκη ότι η ανάληψη μιας επένδυσης αποφασίζεται ανάλογα με το αν η οριακή απόδοση του κεφαλαίου (MEC) είναι μεγαλύτερη ή ίση από το επιτόκιο, θα παραχθούν ξανά. Όσο αυξάνει το απόθεμά τους η οριακή απόδοσή τους θα τείνει να πέσει, επομένως θα σταματήσουν να παράγονται, εκτός εάν πέσει το επιτόκιο.

Η επιπλέον διερεύνηση του πώς επιδρά στην παραγωγική διαδικασία το χρηματικό επιτόκιο γίνεται από τον Κέινς στην βάση της υπόθεσης ότι το επιτόκιο του χρήματος (για λόγους που θα εκτεθούν στα επόμενα) είναι καθορισμένο ή όταν αυξάνει η παραγωγή του πέφτει βραδύτερα από οποιοδήποτε άλλο επιτόκιο. Εφόσον στην ισορροπία $a_1 + q_1 = a_2 - c_2 = l_3$ και λόγω της αύξησης των περιουσιακών αγαθών οι οριακές αποδόσεις q_1 , c_2 πέφτουν με μεγαλύτερο ρυθμό από ότι το l_3 έπεται ότι τα a_1 , a_2 πρέπει να αυξάνουν. Επομένως η παρούσα αξία σε χρήμα κάθε εμπορεύματος τείνει να πέσει σε σχέση με την μελλοντική του τιμή. Επομένως αν συνεχιστεί η πτώση των q_1 , $-c_2$ τότε φθάνουμε σε σημείο που δεν είναι επικερδές να παράγουμε κανένα εμπόρευμα (εκτός αν αυξηθεί η δαπάνη παραγωγής τόσο πολύ ώστε να καλύψει την δαπάνη διατήρησης του αποθέματος μέχρι την χρονολογία της προβλεπόμενης υψηλότερης τιμής).

Κατ' αυτό τον τρόπο το χρηματικό επιτόκιο γίνεται *ρυθμιστής της παραγωγής* κατά τον Κέινς, στον βαθμό που το χρηματικό επιτόκιο έχει την ιδιότητα να υποχωρεί με ρυθμό μικρότερο από επιτόκιο των άλλων εμπορευμάτων.

Αυτή την ιδιότητα του χρηματικού επιτοκίου την στηρίζει πάνω σε δύο ιδιότητες του χρήματος που το διακρίνουν από άλλα εμπορεύματα. Την (σχεδόν) μηδενική ελαστικότητα παραγωγής και την (σχεδόν) μηδενική ελαστικότητα υποκατάστασης. Αυτές αναφέρονται στο χαρακτηρισμό της σχέσης του χρηματικού επιτοκίου με ιδιώτες και ιδιωτικές επιχειρήσεις και όχι της σχέσης με τα κρατικά όργανα νομισματικής πολιτικής. Ειδικότερα:

α) Το χρήμα έχει *ελαστικότητα παραγωγής σχεδόν μηδέν* για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και όχι για τα όργανα νομισματικής πολιτικής. Με ελαστικότητα παραγωγής "σ" αυτή την περίπτωση εννοούμε την μεταβολή της ποσότητας εργασίας που χρησιμοποιείται για δημιουργία χρήματος, κατόπιν αυξήσεως της ποσότητας εργασίας την οποίαν με μία χρηματική μονάδα μπορούμε να αποκτήσουμε. Αυτό σημαίνει ότι το χρήμα δεν μπορεί να παραχθεί ευχερώς και ότι οι επιχειρηματίες δεν μπορούν κατά βούληση να αυξάνουν την παραγόμενη ποσότητα με στροφή της εργασίας προς τα εκεί, όταν

αυξάνει η αξία του σε μονάδες μισθού". (215, Keynes 1973, 230). Αν υποθέσουμε ότι πέφτει η οριακή απόδοση των άλλων περιουσιακών στοιχείων, δηλαδή η τιμή τους πέφτει εν σχέσει με το χρήμα, η ύπαρξη αυτής της ιδιότητας μας εξασφαλίζει ότι δεν μπορεί ο ιδιωτικός τομέας να αυξήσει τη παραγωγή χρήματος που θα είχε ως αποτέλεσμα να πέσει το I_3 . Αυτή η ιδιότητα παρέχει ένα επιχείρημα για τη δυσκαμψία του επιτοκίου στον βαθμό που δεν εξετάζουμε πώς θα επιδράσει μία αύξηση της προσφοράς χρήματος από τα κρατικά όργανα. Αυτή την εξέταση θα την αναβάλλουμε για αργότερα (στην ενότητα 9.3.5 και αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 10).

β) Το χρήμα έχει ελαστικότητα υποκατάστασης σχεδόν μηδέν²²². Αυτή η έκφραση σημαίνει ότι "εφόσον αυξάνει η ανταλλακτική αξία του χρήματος δεν υπάρχει τάση υποκατάστασής του από άλλο αγαθό.." (215, Keynes 1973, 231). Πρόκειται για μία ιδιότητα σε αντίθεση με τα άλλα περιουσιακά στοιχεία (ιδίως αυτά που αποφέρουν πρόσοδο) για τα οποία όταν αυξάνει η τιμή τους υπάρχει τάση να υποκαθίστανται από άλλα. Για το χρήμα όσο αυξάνει η ανταλλακτική του αξία (σχετικά με τα άλλα εμπορεύματα) τόσο αυξάνει και η ζήτηση γι' αυτό.

Η σημασία αυτών των χαρακτηριστικών του χρήματος αντανακλάται στον ρόλο του χρηματικού επιτοκίου. Στην κατάσταση ισορροπίας στην αγορά χρήματος το χρηματικό επιτόκιο θα είναι ίσο με το επιτόκιο των ομολόγων. Αν για οποιοδήποτε λόγο διαταραχθεί η ισορροπία τότε η μετάβαση στην νέα κατάσταση ισορροπίας θα έχει άξονα το χρηματικό επιτόκιο λόγω των χαρακτηριστικών που διαθέτει.

Ακολουθώντας την διατύπωση του Fonseca το χρηματικό επιτόκιο "θέτει και ένα κατώτατο και ένα ανώτατο όριο για τις άλλες αποδόσεις" (Fonseca 2000α). Ας παρακολουθήσουμε πώς συμβαίνει αυτό με την υπόθεση της σταθερής προσφοράς χρήματος από τα κρατικά όργανα (κυβέρνηση και κεντρική τράπεζα).

α) το πρώτο χαρακτηριστικό (μηδενική ελαστικότητα παραγωγής) σημαίνει ότι αν για οποιοδήποτε λόγο το επιτόκιο των ομολόγων είναι μικρότερο από το χρηματικό επιτόκιο τότε δεν θα παραχθεί περισσότερο χρήμα για να πέσει το χρηματικό επιτόκιο και να οδηγηθούμε σε ισορροπία. Η μόνη δυνατότητα που μένει είναι το επιτόκιο των ομολόγων να κινηθεί προς τα πάνω.

β) το δεύτερο χαρακτηριστικό (μηδενική ελαστικότητα υποκατάστασης) σημαίνει ότι αν για οποιοδήποτε λόγο το επιτόκιο των ομολόγων είναι μεγαλύτερο από το χρηματικό επιτόκιο δεν θα υπάρξει παραίτηση από την ρευστότητα τέτοια ώστε να αυξήσει το χρηματικό επιτόκιο. Επομένως θα πρέπει να κινηθεί το επιτόκιο των ομολόγων προς τα κάτω.

Στην βάση κυρίως αυτών των χαρακτηριστικών του χρήματος και του γεγονότος ότι δεν έχει δαπάνες διατήρησης ο Κέινς διαπιστώνει ότι ο χρηματικός τόκος είναι ο πιο σημαντικός και ότι δεν υπάρχει εναλλακτικό "αγαθό" που να ικανοποιεί αυτά τα χαρακτηριστικά. Επιπλέον διαπιστώνει ότι, με την απουσία νομισματικής πολιτικής (μεταβολής της ποσότητας χρήματος), είναι αδύνατο για τις δυνάμεις της αγοράς ("φυσικές δυνάμεις" τις αποκαλεί ο Κέινς) να επηρεάσουν το επιτόκιο με συνέπεια χωρίς την παρέμβαση ενός εξωτερικού ως προς τον ιδιωτικό τομέα, "τρίτου"

²²² Και τις δύο ιδιότητες ο Κέινς θεωρεί ότι τις κατείχε σε παλαιότερες εποχές και η γη. (223, Keynes 1973, 241) Με συνέπεια κατά εποχές και η γη να έχει υψηλό ασφάλιστρο ρευστότητας. Παρεκβατικά αξίζει να αναφέρουμε τον ισχυρισμό "το ότι ο κόσμος, μετά πολλές χιλιετηρίδες σταθερής ατομικής αποταμίευσης, είναι τόσο πτωχός όπως είναι σε κεφαλαιουχικά αγαθά δεν πρέπει να εξηγηθεί,..., ούτε λόγω έλλειψης προνοητικότητας για το μέλλον εκ μέρους της ανθρωπότητας ούτε εξ' αιτίας πολεμικών καταστροφών, αλλά ως συνέπεια υψηλών ασφαλιστρών ρευστότητας, συνδεδεμένων άλλοτε με την κατοχή εδάφους και τώρα με το χρήμα" (224, Keynes 1973, 242).

παράγοντα, να μην είναι το επιτόκιο βάση για κάποιο μηχανισμό που θα οδηγήσει την παραγωγή σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών. Ωστόσο εδώ δημιουργούνται δύο ερωτήματα: αφενός, τι θα συμβεί αν αυξηθεί η ποσότητα του χρήματος μέσω κατάλληλης νομισματικής πολιτικής, αφετέρου δε, τι καθορίζει το απόλυτο ύψος του χρηματικού επιτοκίου. Η απάντηση σ' αυτά απαιτεί να αναπτύξουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν την ζήτηση χρήματος.

9.3.4 Η ζήτηση χρήματος.

Η βασική θέση του Κείνς είναι ότι το επιτόκιο είναι η αμοιβή για τη στέρηση ρευστότητας. Είναι η τιμή που εξισώνει την ζήτηση για μετρητά με τα διαθέσιμα μετρητά. Μπορούμε να σκεφτούμε τι σημαίνει αυτή η θέση αν υποθέσουμε ότι το επιτόκιο ελαττωνόταν, δηλαδή η αμοιβή αποχωρισμού από μετρητά περιοριζόταν: τότε η ζήτηση για μετρητά θα υπερέβαινε την προσφορά μετρητών. Την αντίστροφη κατάσταση θα είχαμε αν το επιτόκιο αυξανόταν.

Επομένως το ύψος του επιτοκίου εξαρτάται από την διαθέσιμη ποσότητα χρήματος και την προτίμηση για ρευστότητα, δηλαδή για την διατήρηση του διαθέσιμου για αποταμίευση τμήματος του εισοδήματος σε ρευστή μορφή. Από τι εξαρτάται όμως η προτίμηση ρευστότητας;

Μπορούμε να κατατάξουμε τους λόγους που τα άτομα επιλέγουν να διατηρούν τον πλούτο τους σε ρευστή μορφή σε τρία είδη, δηλαδή να θεωρήσουμε τρία κίνητρα που παρωθούν τα άτομα στην προτίμηση ρευστότητας.

α) *Το κίνητρο των συναλλαγών.* Πρόκειται για τις ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των εισπράξεων του εισοδήματος. Για παράδειγμα ένα τμήμα των εργαζομένων πληρώνεται κάθε μήνα, άλλο κάθε δεκαπενθήμερο κ.λπ. Αυτό εξαρτάται από το ύψος του εισοδήματος, από την αξία των συναλλαγών που επιθυμεί κάποιος να πραγματοποιήσει και από το πόσο χρονικό διάστημα παρέρχεται μεταξύ της εισπράξης και της δαπάνης του. Όσο μεγαλύτερο εισόδημα έχει ένα άτομο τόσο μεγαλύτερος θα είναι ο όγκος των συναλλαγών που θα επιθυμεί. Επιπλέον αν υποθέσουμε ότι τα άτομα πραγματοποιούν όλες τις αγορές τους τη μέρα που λαμβάνουν το μηνιαίο μισθό τους τότε θα έχουν στη κατοχή τους λιγότερο ποσό χρημάτων στη διάρκεια του μήνα από την περίπτωση κατά την οποία θα πραγματοποιούσαν τις αγορές τους στη διάρκεια όλου του μήνα. Επειδή όμως οι συνήθειες για το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των πληρωμών και των δαπανών μεταβάλλονται βραχυπρόθεσμα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το ύψος του εισοδήματος αποτελεί το κύριο μέτρο για το κίνητρο των συναλλαγών της διάθεσης για ρευστότητα. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε επίσης ως ξεχωριστή υποκατηγορία του κινήτρου των συναλλαγών το *κίνητρο των δοσοληψιών* που αφορά το εμπόριο. Πρόκειται για τις ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν μέχρι να εισπραχθεί το αντίτιμο του πωλούμενου προϊόντος. Αυτό εξαρτάται από το τρέχον εισόδημα, την αξία της παραγωγής και από τον αριθμό των ενδιαμέσων στη διαδικασία παραγωγής. Παρόμοια μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το κύριο μέτρο αποτελεί το ύψος του εισοδήματος εφόσον ο καταμερισμός των ειδικοτήτων βραχυχρόνια δεν μεταβάλλεται.

β) *Το κίνητρο της προφύλαξης.* Χρειαζόμαστε χρήματα για τις ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν άμεσα και δεν μπορούσαμε να τις προβλέψουμε. Αν είχαμε δεσμεύσει τα χρήματά μας σε ομόλογα, μεσολαβεί κάποιο χρονικό διάστημα για να ρευστοποιηθεί το ομόλογο και να μπορούμε να διαθέσουμε τα χρήματα που θα μας αποφέρει η πώλησή του. Το κίνητρο προφύλαξης επίσης, εξαρτάται από το ύψος του εισοδήματος. Όσο μεγαλύτερο εισόδημα έχουμε τόσο περισσότερα ρευστά θα

μπορούμε να κρατάμε για να τα χρησιμοποιήσουμε σε έκτακτες καταστάσεις. Επομένως μπορούμε και γι' αυτό να θεωρήσουμε ότι το εισόδημα αποτελεί μέτρο του.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι και τα δύο κίνητρα που σχετίζονται με τη χρήση του χρήματος ως μέσου συναλλαγών, εξαρτώνται από την ευκολία που μπορούν να εξευρεθούν χρήματα· ευκολία που σχετίζεται με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος και τους κανόνες που ρυθμίζουν τις δανειοδοτήσεις ή την πίστωση, για παράδειγμα την εξάπλωση του συστήματος πληρωμών με πιστωτικές κάρτες. Επιπλέον εξαρτώνται από το κόστος που θα εκτιμήσουν τα άτομα ότι θα έχουν με το να μην αγοράσουν με τα ρευστά διαθέσιμα τους αποδοτικά περιουσιακά στοιχεία. Ωστόσο καθώς το πιστωτικό σύστημα δεν μεταβάλλεται βραχυπρόθεσμα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η προτίμηση ρευστότητας που αντιστοιχεί σ' αυτά τα κίνητρα καθορίζεται κυρίως από το εισόδημα (υπονοείται ότι βραχυπρόθεσμα όλες οι άλλοι παράμετροι παραμένουν σταθεροί). Επομένως μπορούμε να απεικονίσουμε τη ζήτηση χρήματος που συναρτάται με αυτά τα κίνητρα με μία σχέση της μορφής:

$$M_1 = L_1(Y) \quad (1)$$

όπου M_1 είναι η ποσότητα χρήματος που κρατείται για ικανοποίηση των παραπάνω κινήτρων, L_1 η συναρτησιακή μορφή της προτίμησης ρευστότητας για δοσοληψίες (προσωπικές και εμπορικές) και προφύλαξη και Y το εισόδημα. Αυτή έχει την ιδιότητα, όσο αυξάνει το εισόδημα Y , να αυξάνει με κάποια αναλογία και η ποσότητα χρήματος M_1 που ζητείται.

Για να ολοκληρώσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη ζήτηση χρήματος απομένει το τρίτο κίνητρο για διατήρηση του πλούτου σε ρευστή μορφή που είναι το *κίνητρο της κερδοσκοπίας*. Η κερδοσκοπία ορίζεται από τον Κέινς ως "ο στόχος εξασφάλισης κέρδους από την καλύτερη εν σχέση με την αγορά γνώση αυτού του οποίου θα παρουσιάσει το μέλλον" (166, Keynes 1973, 170)

Η νομιμοποίηση αυτού του κινήτρου ως προσδιοριστικού παράγοντα για την ζήτηση χρήματος, παρέχεται από τον Κέινς στην βάση δύο επιχειρημάτων.

α) Τα άτομα προτιμάνε να κρατήσουν υπό μορφή μετρητών αποθέματα αγοραστικής δύναμης παρά υπό μορφή η οποία αποφέρει τόκο (ομόλογα) αν υπάρχει αβεβαιότητα για τα μελλοντικά επιτόκια. Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχει η δυνατότητα λόγω των μεταβολών του επιτοκίου να προκύψει ζημία (που δεν μπορεί να προβλεφθεί) στην περίπτωση που εξ' αιτίας κάποιας ανάγκης για ρευστά διαθέσιμα, που μπορεί να παρουσιαστεί στο μέλλον, κάποιος αναγκαστεί, για να την καλύψει, να πουλήσει μία ομολογία σ' αυτή τη μελλοντική στιγμή, την οποία είχε αγοράσει σήμερα αντί να κρατήσει σε μορφή μετρητών το αντίτιμό της.

β) Αν υπάρχει οργανωμένη χρηματιστηριακή αγορά υπάρχει ένας επιπλέον λόγος για να προτιμούν τα άτομα να κρατούν ρευστά διαθέσιμα. Αν κάποιος εκτιμά ότι το μελλοντικό ύψος του επιτοκίου θα είναι μεγαλύτερο από το ύψος του επιτοκίου όπως εκτιμάται από την επικρατούσα άποψη στην αγορά, τότε αυτός θα έχει λόγο να διατηρεί ρευστά. Αντίστροφα αν είναι μικρότερο τότε έχει λόγους να δανεισθεί χρήματα για αγορά ομολογιών. Ένα ενδιαφέρον σημείο το οποίο πρέπει να παρατηρήσουμε παρεκβατικά σ' αυτό το σημείο είναι ότι σ' αυτό το επιχείρημα υπονοείται ότι δεν υπάρχει *ενιαία συμπεριφορά* ως προς την πώληση ή αγορά ομολόγων και ότι οι *προσδοκίες* διαδραματίζουν ένα σοβαρό ρόλο.

Από τα παραπάνω δύο επιχειρήματα φαίνεται ότι η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους εξαρτάται από το ύψος του επιτοκίου. Επιπλέον μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτή η συσχέτιση είναι συνεχής. Δηλαδή ότι οι βαθμιαίες μεταβολές του επιτοκίου επηρεάζουν τη ζήτηση χρήματος που προκαλείται από το κίνητρο της

κερδοσκοπίας. Ένα επιχείρημα που δικαιολογεί την συνεχή συσχέτιση παρέχεται από τον Κέινς μέσω της εξέτασης της πολιτικής ανοικτής αγοράς.

Ο Κέινς για να εξηγήσει την *συνεχή* συσχέτιση μεταξύ της κερδοσκοπικής ζήτησης για χρήμα και του επιτοκίου επικαλείται "τα γεγονότα" που δημιουργεί η πράξη της ανοικτής αγοράς. Όπως ο ίδιος αναφέρει, αν δεν συνέβαινε αυτό "η πολιτική της ανοικτής αγοράς θα ήταν ανεφάρμοστη. Υποστήριξα ότι η πείρα αποδεικνύει συνεχώς την ύπαρξη της ανωτέρω αναφερθείσας σχέσης, διότι κάτω από ομαλές συνθήκες οι τράπεζες είναι πράγματι πάντοτε ικανές να αγοράζουν (ή να πουλούν) ομολογίες έναντι μετρητών, ωθώντας τις τιμές τους λίγο μόνο προς τα πάνω (ή προς τα κάτω). Όσο περισσότερα είναι τα μετρητά τα οποία προσπαθούν οι τράπεζες να δημιουργήσουν (ή να καταστρέψουν) με την αγορά (ή την πώληση) ομολογιών τόσο μεγαλύτερη θα είναι η πτώση (ή η άνοδος) του επιτοκίου" (188, Keynes, 197). Η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους μπορεί να παρασταθεί μέσω μίας συνάρτησης

$$M_2 = L_2(r) \quad (2)$$

όπου το M_2 παριστάνει την ζητούμενη ποσότητα χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους, το r το επιτόκιο των ομολόγων και το L_2 την μορφή της συνάρτησης ρευστότητας για κερδοσκοπικούς λόγους. Αυτή έχει την ιδιότητα όσο αυξάνει το επιτόκιο r τόσο να μειώνεται η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους M_2 . Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι σχέσεις (1) και (2), της ζήτησης για χρήμα για λόγους δοσοληψιών ή προφύλαξης και της ζήτησης για χρήμα για κερδοσκοπικούς λόγους, υποδηλώνουν την επιπρόσθετη υπόθεση ότι η ζήτηση χρήματος που προκύπτει από το κίνητρο των δοσοληψιών και από το κίνητρο της κερδοσκοπίας είναι μεταξύ τους ανεξάρτητες.

Η *συνολική ζήτηση χρήματος* θα αποτελείται από τις συνιστώσες M_1 και M_2 και μπορεί να παρασταθεί μέσω της σχέσης:

$$M^d = M_1 + M_2 = L_1(Y) + L_2(r). \quad (3)$$

Σε κατάσταση ισορροπίας θα ισχύει ισορροπία μεταξύ προσφοράς M^s και ζήτησης M^d χρήματος. Συμβολικά:

$$M^s = M^d$$

Χρησιμοποιώντας τη σχέση 3 μπορούμε να γράψουμε την συνθήκη ισορροπίας στη μορφή:

$$\begin{aligned} M^s &= L_1(Y) + L_2(r) && \text{ή πιο απλά} \\ M &= L_1(Y) + L_2(r) && (4) \end{aligned}$$

όπου το M θα δηλώνει την προσφορά χρήματος.

Τα ζητήματα που θα πηγάζουν από τη σχέση (4) αφορούν:

α) *τι καθορίζει την μορφή του L_1* : Η ζήτηση χρήματος για συναλλακτικούς λόγους εξαρτάται από το εισόδημα και από την νομισματική ταχύτητα του εισοδήματος V . Βραχυπρόθεσμα το V μπορούμε να το θεωρήσουμε σταθερό. Σ' αυτή την περίπτωση η

$$L_1(Y) = \frac{Y}{V} = \kappa Y = M_1$$

β) *τι καθορίζει την μορφή του L_2* : Η σχέση μεταξύ M_2 και r προκύπτει λόγω της αβεβαιότητας ως προς το μελλοντικό ύψος του επιτοκίου. Επομένως δεν υπάρχει άμεσα μία ποσοτική σχέση μεταξύ τους διότι δεν ενδιαφέρει το απόλυτο ύψος του επιτοκίου αλλά η διαφορά του από ότι θα θεωρείται σχετικά ασφαλές ύψος του επιτοκίου. Ωστόσο "υπάρχουν δύο λόγοι για να προβλέπουμε ότι (...), πτώση του r θα συνδυάζεται με αύξηση του M . Κατά πρώτο λόγο, αν δεν μεταβάλλεται η γενική άποψη ως προς το τι είναι ασφαλές επίπεδο του r , κάθε πτώση του r ελαττώνει τον αγοραίο τόκο εν σχέσει με τον ασφαλή και συνεπώς αυξάνει τον κίνδυνο απώλειας της

ρευστότητας. Κατά δεύτερο λόγο κάθε πτώση του r μειώνει τις τρέχουσες προσόδους που εξασφαλίζονται με την εγκατάλειψη της ρευστότητας, οι οποίες είναι διαθέσιμες ως ένα είδος ασφαλιστρου προς αντιστάθμιση του κινδύνου απώλειας της αξίας του κεφαλαίου, κατά ένα ποσό ίσο με την διαφορά μεταξύ των τετραγώνων του παλαιού και του νέου επιτοκίου" (192, Keynes 1973, 202).

Εδώ πρέπει να κάνουμε μία διάκριση μεταξύ του βραχυπρόθεσμου επιτοκίου και του μακροπρόθεσμου επιτοκίου. Αυτή η διάκριση επιβάλλεται διότι η οριακή απόδοση του κεφαλαίου εξαρτάται από την μακροπρόθεσμη πρόβλεψη. Ενώ βραχυπρόθεσμα ο Κέινς θεωρεί ότι το επιτόκιο μπορεί να ρυθμιστεί "ευχερώς από τα όργανα της νομισματικής πολιτικής" (192, Keynes 1973, 203) μακροπρόθεσμα θεωρεί ότι η ρύθμιση είναι πολύ δυσκολότερη. Για να υποστηρίξει αυτή την άποψη επικαλείται δύο λόγους κατ' αρχή οι οποίοι έχουν κοινό χαρακτηριστικό τις προσδοκίες που προκαλεί η νομισματική πολιτική.

Ο πρώτος είναι ότι το επιτόκιο είναι *σε μεγάλο βαθμό ψυχολογικό φαινόμενο*. Το μακροπρόθεσμο επιτόκιο (σε συνθήκες υποαπασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού) θα εξαρτηθεί όχι μόνο από την τρέχουσα νομισματική πολιτική αλλά και από τις εκτιμήσεις που η αγορά κάνει για την μελλοντική νομισματική πολιτική. Για παράδειγμα ένα επιτόκιο το οποίο θα είναι πολύ χαμηλότερο από το αντίστοιχο σε άλλες χώρες σε καθεστώς σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών θα αντιμετωπίζεται με δυσπιστία. "Έτσι νομισματική πολιτική, που δημιουργεί την εντύπωση στην κοινή γνώμη ότι αποτελεί πειραματισμό ή ότι εύκολα μπορεί να μεταβληθεί, μπορεί να αποτύχει στον αντικειμενικό της σκοπό της μεγάλης μείωσης του μακροπρόθεσμου επιτοκίου. Αυτό οφείλεται στο ότι το M_2 μπορεί να τείνει να αυξηθεί σχεδόν απεριόριστα αντιδρώντας στην μείωση του r κάτω από ένα ορισμένο σημείο" (193, Keynes 1973, 203).

Ο δεύτερος είναι ότι το επιτόκιο είναι *σε μεγάλο βαθμό συμβατικό φαινόμενο (μάλλον παρά ψυχολογικό)*. Η ίδια πολιτική μπορεί να καταστεί επιτυχής "αν θεωρηθεί από την κοινή γνώμη ως λογική, εφαρμόσιμη, σύμφωνη με το κοινό συμφέρον, στηριζόμενη σε ισχυρές βάσεις και εφαρμοζόμενη από κυβέρνηση η οποία είναι απίθανο να ανατραπεί (...). Το σημερινό ύψος του κατευθύνεται σε μεγάλο βαθμό από την επικρατούσα άποψη ως προς το αναμενόμενο ύψος του. *Οποιοδήποτε επιτόκιο, για το οποίο επικρατεί η πεποίθηση ότι πιθανόν να είναι διαρκείας, θα είναι διαρκείας.*" (193, Keynes 1973, 203).

Στο κεφάλαιο 10 θα εξετάσουμε αναλυτικότερα την αποτελεσματικότητα της νομισματικής πολιτικής. Ωστόσο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το απόλυτο ύψος του μακροπρόθεσμου χρηματικού επιτοκίου (που γύρω από αυτό μπορεί να κινείται το βραχυπρόθεσμο επιτόκιο) φαίνεται να προσδιορίζεται από τις προσδοκίες για την μεταβολή του επιτοκίου των ομολόγων (μέσω της ζήτησης χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους). Όπως παρατηρεί ο Fonseca όμως "αν το επιτόκιο των ομολόγων είναι καθ' εαυτό, από τις συνθήκες ισορροπίας των χαρτοφυλακίων, το ασφαλιστρο ρευστότητας (το χρηματικό επιτόκιο δηλαδή), τότε φαίνεται ότι στην πραγματικότητα δεν έχουμε πει τίποτα - κατάσταση που οδηγεί τον Χικς (Hicks) να σχολιάσει ότι "το να λέμε ότι το επιτόκιο τέλεια εγγυημένων αξιών δεν καθορίζεται από τίποτα άλλο παρά από την αβεβαιότητα των μελλοντικών επιτοκίων φαίνεται να αφήνει το επιτόκιο να απαγχονιστεί από τα ίδια του τα κορδόνια (bootstraps)". (Fonseca 2000α). Δεν θα προχωρήσουμε περισσότερο στη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του Κέινς για το επιτόκιο. Ας συγκρατήσουμε από αυτή την ενότητα ότι το επιτόκιο δεν μπορεί να μεταβληθεί βραχυπρόθεσμα με την προϋπόθεση ότι η νομισματική πολιτική που σχετίζεται με τις μεταβολές της προσφοράς χρήματος

παραμένει αμετάβλητη. Συνεπώς αν η ιδιωτική ζήτηση για επενδύσεις κινείται σε χαμηλά επίπεδα, δεν υπάρχει κάποιος μηχανισμός στην αγορά εμπορευμάτων ή χρήματος ο οποίος αυτόματα θα λειτουργούσε ώστε να ελαττώσει το επιτόκιο και συνεπώς να αυξήσει την ζήτηση για επενδύσεις με βάση το κριτήριο της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε την επίδραση που θα έχει στο επιτόκιο η άσκηση νομισματικής πολιτικής με την μεταβολή της προσφερόμενης ποσότητας χρήματος. Δηλαδή θα εξετάσουμε το ερώτημα αν η νομισματική πολιτική μπορεί να οδηγήσει το επιτόκιο σε επίπεδα που θα αυξήσουν την επενδυτική δαπάνη. Οι υποθέσεις μας εξακολουθούν να περιλαμβάνουν τη σταθερότητα των ονομαστικών μισθών και των τιμών όπως επίσης και την απουσία του δημόσιου τομέα από την αγορά εμπορευμάτων, δηλαδή την απουσία δημόσιας δαπάνης.

9.3.5 Οι περιορισμοί στην πτώση του επιτοκίου

Θα αναφερθούμε περιληπτικά στην σχέση μεταξύ των μεταβολών του M και των αντιστοίχων μεταβολών που προκαλούνται στο εισόδημα Y και στο επιτόκιο των ομολόγων r όπως εκτίθεται στη *Γενική Θεωρία*. Το ίδιο θέμα θα αποτελέσει αντικείμενο εξέτασης μας με πιο λεπτομερή τρόπο στο κεφάλαιο 10. Για δύο λόγους ωστόσο το εκθέτουμε σ' αυτό το σημείο. Από την μία πλευρά, επειδή από την επόμενη ενότητα θα μετατοπιστούμε σε ένα πλαίσιο ανάλυσης το οποίο αποτελεί τροποποίηση του πλαισίου ανάλυσης του Κέινς. Από την άλλη πλευρά για να ολοκληρώσουμε το επιχείρημα του Κέινς που εκτυλίσσεται από την πρώτη ενότητα.

Αν υποθέσουμε ότι αυξάνεται η προσφορά χρήματος M , τότε θα αυξηθεί το εισόδημα κάποιων. Όμως αυτή η αύξηση του εισοδήματος δεν θα μετατραπεί εξ ολοκλήρου σε αύξηση της ζήτησης χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς M_1 . Κάποιο μέρος του επιπλέον προσφερόμενου χρήματος M θα αναζητήσει επικερδή διέξοδο στην αγορά ομολόγων ή άλλων περιουσιακών στοιχείων. Επειδή θα αυξηθεί η ζήτηση, η τιμή των ομολόγων θα αυξηθεί επομένως το επιτόκιο τους θα ελαττωθεί²²³. Ως επόμενο θα έχουμε την πιθανή αύξηση της ζήτησης χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους M_2 , όπως συνεπάγεται η αντίστροφη σχέση μεταξύ επιτοκίου και ζήτησης χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους. Συγχρόνως θα έχουμε αύξηση της επενδυτικής δαπάνης άρα και του εισοδήματος Y . Αύξηση του εισοδήματος όμως σημαίνει αύξηση του M_1 . Μ' αυτή τη διαδικασία απορροφάται όλη η αρχική αύξηση ΔM της προσφερόμενης ποσότητας χρήματος και δημιουργείται μία νέα θέση ισορροπίας και μια νέα κατανομή μεταξύ του M_1 και του M_2 .

Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι ακριβείς ποσοτικές μεταβολές εξαρτώνται από τις παραμέτρους των συναρτήσεων δηλαδή εν πολλοίς από εμπειρικά γεγονότα της οικονομίας τα οποία υπόκεινται σε μεταβολές και δεν αποτελούν θεωρητικές αλήθειες. Όπως επισημαίνει ο Κέινς "έχουμε εισάγει το χρήμα στο αιτιολογικό πλέγμα και μπορούμε να αποκτήσουμε μία πρώτη ιδέα του τρόπου κατά τον οποίο μεταβολές της ποσότητας χρήματος επηρεάζουν την οικονομία. Αν όμως υποστούμε τον πειρασμό να υποστηρίξουμε ότι το χρήμα οδηγεί σε δράση την οικονομία, πρέπει να θυμηθούμε ότι

²²³ Αν υποθέσουμε ότι οι αποδόσεις των ομολόγων παραμένουν σταθερές τότε η αύξηση της τιμής του ομολόγου θα έχει ως συνέπεια να απαιτείται μεγαλύτερο αρχικό κεφάλαιο από το κεφάλαιο που χρειαζόταν πριν την αύξηση της τιμής για να παίρνει κάποιος την ίδια απόδοση. Επομένως το επιτόκιο μετά την αύξηση της τιμής είναι μικρότερο.

μπορεί να υπάρξουν πολλές διαφορές. Πράγματι, ενώ μπορεί να προβλεφθεί ότι, *ceteris paribus*, μία αύξηση της ποσότητας χρήματος θα προκαλέσει μείωση του επιτοκίου, αυτό δε θα συμβεί αν οι προτιμήσεις ρευστότητας των συναλλασσομένων αυξηθούν περισσότερο από την ποσότητα του χρήματος [δηλαδή η αύξηση του χρήματος να απορροφηθεί κυρίως στο M_2 , χωρίς να διοχετευθεί στην αγορά αξιών και μέσω υπερβάλλουσας ζήτησης ομολόγων να μειώσει το επιτόκιο - σημείωση δική μας]. Επίσης ενώ μπορεί να προβλεφθεί ότι, *ceteris paribus*, μία πτώση του επιτοκίου θα προκαλέσει αύξηση των επενδύσεων, αυτό μπορεί να μη συμβεί αν η καμπύλη της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου πέφτει ταχύτερα από το επιτόκιο. Επίσης, ενώ μπορεί να προβλεφθεί ότι, *ceteris paribus*, αύξηση του όγκου των επενδύσεων θα προκαλέσει αύξηση της απασχόλησης, αυτό μπορεί να μη συμβεί αν η διάθεση προς κατανάλωση πέσει" (168, Keynes 1973, 173).

Μια περαιτέρω διερεύνηση απαιτεί να εισάγουμε μεταβολές τιμών και ονομαστικών μισθών που είναι πιθανόν να προκληθούν από την αυξημένη απασχόληση λόγω αυξημένου επιπέδου χρήσης του παραγωγικού δυναμικού. Ωστόσο δεν θα προχωρήσουμε σ' αυτό το δρόμο, εφόσον υπερβαίνει τα όρια μιας εισαγωγής. Θα συγκεφαλαιώσουμε κάποια από τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μέχρι τώρα παρουσίαση των ιδεών που εξέθεσε ο Κέινς στη *Γενική Θεωρία*.

α) Μπορούμε να βρισκόμαστε σε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων και συγχρόνως να έχουμε υποαπασχόληση.

β) Για να κινηθεί η οικονομία σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης πρέπει να αυξηθεί η συνολική δαπάνη.

γ) Ουσιώδης παράγοντας της αύξησης της δαπάνης αποτελεί η αύξηση της ιδιωτικής προγραμματισμένης επένδυσης. Για να αυξηθεί η ιδιωτική επένδυση πρέπει η οριακή απόδοση του κεφαλαίου να είναι μεγαλύτερη από το τρέχον επιτόκιο (εννοείται των ομολόγων).

δ) Το επιτόκιο δεν είναι μία τιμή που φέρνει σε ισορροπία την ζήτηση κεφαλαίων και την προσφορά κεφαλαίων αλλά καθορίζεται στην αγορά χρήματος ως η τιμή που εξισώνει την προσφερόμενη ποσότητα χρήματος για δεδομένο ύψος προϊόντος με την διάθεση για ρευστότητα (τη ζητούμενη ποσότητα χρήματος).

ε) Λόγω των χαρακτηριστικών του χρηματικού επιτοκίου οι δυνάμεις της αγοράς, με προϋπόθεση την απουσία παρέμβασης του κρατικού τομέα, δεν μπορούν να ελαττώσουν το χρηματικό επιτόκιο το οποίο αποτελεί ρυθμιστή του επιτοκίου των ομολόγων. Επομένως χωρίς την παρέμβαση μιας νομισματικής πολιτικής από κρατικά όργανα, η οποία αυξάνοντας την προσφορά χρήματος θα μειώσει το επιτόκιο, ο ρυθμός των επενδύσεων θα επιβραδύνεται και δεν μπορεί να οδηγήσει την ενεργό ζήτηση στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης.

στ) Όμως η νομισματική πολιτική υφίσταται περιορισμούς οι οποίοι μπορεί να ακυρώσουν την δυνατότητά της να οδηγήσει το επιτόκιο στο επίπεδο που αντιστοιχεί σε πλήρη απασχόληση. Συγκεφαλαιώνουμε τους περιορισμούς αυτούς:

- 1) Η δυσκαμψία χειρισμού του μακροπρόθεσμου επιτοκίου.
- 2) Μπορεί να αποτύχει στον στόχο της λόγω των προσδοκιών των ατόμων για αλλαγή της. Σ' αυτή τη περίπτωση τα άτομα ή δεν θα λάβουν υπόψη τους το περιεχόμενο και τη κατεύθυνση της παρέμβασης ή θα αναμένουν την προσδοκώμενη μεταβολή της για να δράσουν.
- 3) Είναι πιθανό μεγάλη αύξηση της ποσότητας χρήματος να δημιουργήσει τέτοια αβεβαιότητα για το μέλλον ώστε η διάθεση για ρευστότητα να ενισχυθεί και να μην επιδράσει στο επιτόκιο (168, Keynes 1973, 172).

- 4) Οι διακυμάνσεις της εκτίμησης της αγοράς για την οριακή απόδοση των διαφόρων τύπων κεφαλαίου να είναι τόσο μεγάλες ώστε να μην μπορούν να εξουδετερωθούν από οποιεσδήποτε μεταβολές του επιτοκίου (161, Keynes 1973, 164). Αποτέλεσμα θα είναι ότι τα επενδυτικά σχέδια, ιδίως τα μακροπρόθεσμα, θα κρίνονται ασύμφορα. Επιπλέον, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η οριακή απόδοση του κεφαλαίου εξαρτάται και από τις προσδοκίες για τα μελλοντικά κέρδη. Όταν κυριαρχεί στους επιχειρηματίες η απαισιοδοξία τότε οι επιχειρηματίες θα περιμένουν τις “καλύτερες μέρες” και δεν θα τους πείσει μία μείωση του επιτοκίου να προχωρήσουν σε επενδύσεις.
- 5) Υπάρχει ένας περιορισμός που αφορά την νομισματική και τραπεζική συγκέντρωση και οργάνωση και μπορεί να γίνει σημαντικός σε χαμηλά επίπεδα επιτοκίων. Πρόκειται για τις δαπάνες των ενδιαμέσων που θα φέρουν σε επαφή τον δανειζόμενο με τον δανειστή όπως επίσης και για το ασφάλιστρο κινδύνου που υπολογίζει ο δανειστής επιπλέον του καθαρού επιτοκίου. (196, Keynes 1973, 208). Ο Κέινς υπολογίζει ότι μία τράπεζα θα πρέπει να επιβαρύνει τους πελάτες της με 1,5% - 2% έστω και αν ο καθαρός τόκος είναι μηδέν. Αυτός ο περιορισμός συνδυάζεται με τον επόμενο γιατί θέτει ένα κάτω φράγμα στο επιτόκιο.
- 6) Μπορεί η οριακή απόδοση του κεφαλαίου να είναι πολύ χαμηλή ώστε να μην μπορεί το επιτόκιο να πέσει σ' αυτό το επίπεδο. Όπως επιχειρηματολογεί ο Κέινς: "Σήμερα και πιθανό για το μέλλον και για διάφορους λόγους η οριακή απόδοση του κεφαλαίου είναι πολύ μικρότερη εν σχέσει με το 19^ο αιώνα²²⁴. Η οξύτης λοιπόν και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του σύγχρονου προβλήματος πηγάζει από το ότι ο μέσος όρος του επιτοκίου ο οποίος επιτρέπει λογικό μέσο όρο απασχόλησης είναι τόσο απαράδεκτος στους πλούσιους, ώστε να μην μπορεί να καθιερωθεί ευχερώς με μεταβολή απλώς του όγκου του χρήματος (...). Το σταθερότερο όμως και το δυσχερέστερα μετακινούμενο στοιχείο της σύγχρονης οικονομίας μας ήταν μέχρι τώρα το ελάχιστο επιτόκιο το οποίο είναι διατεθειμένοι οι πλούσιοι γενικά να παραδεχτούν. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί τέτοιο και μελλοντικά. Αν ανεκτό επίπεδο απασχόλησης απαιτεί επιτόκιο πολύ κατώτερο των μέσων όρων του 19^{ου} αιώνα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν μπορεί να επιτευχθεί απλά με επιρροή του όγκου του χρήματος" (281, Keynes 1973, 309).

ζ) Από τα παραπάνω έξι σημεία συνάγεται η αναγκαιότητα της παρέμβαση του κράτους ώστε με κατάλληλη πολιτική φόρων, μεταβιβαστικών πληρωμών και δημοσίων επενδύσεων να αυξήσει την συνολική δαπάνη και να ωθήσει την οικονομία σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού.

Η *Γενική Θεωρία*, το πλαίσιο ανάλυσης και τα συμπεράσματα τα οποία εξάγονταν βάσει αυτού αποτέλεσε σταθμό για την συγκρότηση αυτού που σήμερα ονομάζεται “μακροοικονομική θεωρία”. Το πλαίσιο ανάλυσης αποτέλεσε βάση για επεξεργασία και ανάπτυξη της θεωρίας από άλλους οικονομολόγους. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με μία τροποποίηση αυτού του πλαισίου ανάλυσης η οποία αποτελεί θεμέλιο για την εισαγωγή στη σύγχρονη μακροοικονομική θεωρία και τη συλλογιστική της.

²²⁴ Στον 19^ο αιώνα υπολογίζει ο Κέινς ότι το μακροπρόθεσμο επιτόκιο ήταν γύρω στο 5% ενώ των κρατικών ομολόγων 3% -3,5% και ήταν αρκετά μικρά ώστε να ενθαρρύνουν ρυθμό επενδύσεων που συνδυαζόταν με όχι ανυπόφορα χαμηλό βαθμό απασχόλησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ IS - LM

10.1 Εισαγωγικά

Ο Hicks (Χίκς) θεωρείται ο πνευματικός πατέρας του υποδείγματος IS - LM. Σ' ένα άρθρο του το 1937 στο περιοδικό *Econometrica* με τίτλο "Mr Keynes and the Classics: A suggested interpretation" σχεδίασε δύο καμπύλες την SI και την LL για να παραστήσει τις σχέσεις μεταξύ της θεωρίας της ενεργού ζήτησης και της θεωρίας της προτίμησης ρευστότητας του Κέινς. Ο Hansen (Χάνσεν) επεξεργάστηκε το υπόδειγμα του Χίκς και του έδωσε την μορφή που χρησιμοποιούμε σήμερα. Οι καμπύλες αυτές αποτέλεσαν και αποτελούν το βασικό υπόδειγμα για την εισαγωγή στον λογισμό των μακροοικονομικών θεωριών. Ωστόσο αυτό το υπόδειγμα παρουσιάζει και ουσιώδη προβλήματα που αφορούν από την μια πλευρά, την εσωτερική συνέπεια του μοντέλου ενώ από την άλλη πλευρά την αναπαράσταση της θεωρίας του Κέινς.

Το κρίσιμο γνώρισμα του Κεϊνσιανού συστήματος στο οποίο συγκεντρώνουν την προσοχή τους οι Χίκς και Χάνσεν όταν μορφοποιούν το απλό υπόδειγμα IS-LM εντοπίζεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ της αγοράς εμπορευμάτων (της "πραγματικής οικονομίας") και της αγοράς χρήματος. Με βάση την θεωρία του Κέινς από την αγορά εμπορευμάτων εξάγεται το ύψος του εισοδήματος (Y) και από την αγορά χρήματος λαμβάνεται το επιτόκιο (r). Ωστόσο το εισόδημα επηρεάζει την αγορά χρήματος μέσω της επίδρασης που ασκεί στην ζήτηση χρήματος για συναλλακτικούς λόγους και το επιτόκιο επηρεάζει την αγορά εμπορευμάτων μέσω της επίδρασης που ασκεί στην επενδυτική δαπάνη. Επιστρατεύοντας την οπτική της γενικής ισορροπίας του Walras (Βαλράς), ο Χίκς παρατηρεί ότι θα πρέπει να καταστρώσουμε ένα σύστημα εξισώσεων για τις δύο αγορές σε ισορροπία που θα ισχύουν ταυτόχρονα. Πρόταση η οποία επιτρέπει να επιλύσουμε ταυτόχρονα τις εξισώσεις που περιγράφουν τις δύο αγορές στην ισορροπία με αγνώστους το επιτόκιο και το εισόδημα.

Αυτή η προσέγγιση στην θεωρία του Κέινς αποτέλεσε την βάση της θεωρητικής προσπάθειας εκ μέρους της νεοκλασικής θεωρίας για να ενσωματώσει τη θεωρία του Κέινς και των συμπερασμάτων της ως ειδική περίπτωση στη νεοκλασική θεωρία. Ειδικότερα ο Modigliani (Μοντιλιάνι) καταστρώνει ένα υπόδειγμα με το οποίο εμφανίζεται η θεωρία του Κέινς ως ειδική περίπτωση. Βέβαια στην κατάσταση κάθε υποδείγματος παίζει μεγάλο ρόλο το σύνολο και οι σχέσεις μεταξύ των προϋποθέσεων που λαμβάνει κάποιος καθώς και οι πραγματικότητες που αποκλείει.

Αυτή η προσέγγιση δεν διέφυγε της κριτικής των υποστηρικτών της θεωρίας του Κέινς. Για παράδειγμα ο Pasinetti (Παζινέτι) θεωρεί ότι το ίδιο το εγχείρημα κατάστρωσης εξισώσεων που ισχύουν ταυτόχρονα αποτελεί απομάκρυνση (παρερμηνεία) της θεωρίας του Κέινς. Επιπρόσθετα ο ίδιος ο Χίκς, που είχε ως στόχο με το υπόδειγμα να δείξει ότι η θεωρία του Κέινς εντάσσεται στην νεοκλασική θεωρία, θεωρεί ότι το υπόδειγμα που πρότεινε είχε θεωρητικά λάθη.

Στα επόμενα θα δώσουμε μια εκδοχή του IS - LM υποδείγματος χωρίς να υπεισέλθουμε στα προβλήματα που μόλις υπαινιχθήκαμε. Ακριβέστερα ακολουθούμε την αρχική εκδοχή του Χίκς και του Χάνσεν. Θα επανέλθουμε σε ιδιαίτερη ενότητα για να παρουσιάσουμε κάποια στοιχεία κριτικής στο υπόδειγμα.

Το υπόδειγμα στηρίζεται στην κατασκευή της καμπύλης IS και της καμπύλης LM. Τα αρχικά παραπέμπουν για την μεν IS στην ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων (όπως θα διαπιστώσουμε για να υπάρχει ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων θα πρέπει η σχεδιασθείσα επένδυση I, να είναι ίση με την σχεδιασθείσα αποταμίευση S και για αυτό το λόγο η καμπύλη που αναπαριστά την αγορά εμπορευμάτων στην ισορροπία παίρνει το όνομα IS), ενώ για την LM στην ισορροπία στην αγορά χρήματος (θα πρέπει η ζήτηση χρήματος L να είναι ίση με την προσφορά χρήματος M). Παρουσιάζουμε πρώτα την καμπύλη IS.

10.2. Η Καμπύλη IS

Θα ξεκινήσουμε από την γνωστή μας σχέση που μας δίνει την συνολική *σχεδιασθείσα δαπάνη* ή *συνολική ζήτηση* (aggregate demand):

$$Y^d = C + I + G$$

όπου με C συμβολίζουμε την σχεδιασθείσα κατανάλωση, με I την σχεδιασθείσα επένδυση και με G την σχεδιασθείσα δημόσια δαπάνη.

Αν στην αγορά των εμπορευμάτων υπάρχει ισορροπία τότε η συνολική ζήτηση ισούται με την συνολική προσφορά:

$$Y^d = Y$$

όπου με το Y παριστάνεται το εισόδημα ή το προϊόν ή η συνολική προσφορά. Ωστόσο το εισόδημα ή καταναλώνεται ή αποταμιεύεται ή φορολογείται. Επομένως το εισόδημα θα αναλύεται σε τρία μεγέθη ή συνιστώσες: την κατανάλωση που την παριστάνουμε με C , την αποταμίευση που την παριστάνουμε με S και την φορολογία που την παριστάνουμε με T :

$$Y = C + S + T$$

Εφόσον βρισκόμαστε σε ισορροπία θα ισχύει

$$C + I + G = C + S + T$$

επομένως θα ισχύει

$$I + G = S + T$$

με την προϋπόθεση ότι ο κρατικός προϋπολογισμός ισοσκελίζεται, δηλαδή ότι τα έσοδα είναι ίσα με τις δαπάνες, δηλαδή ότι οι φόροι που εισπράττει το κράτος είναι ίσοι με τις κρατικές δαπάνες, συμβολικά ότι $T = G$ λαμβάνουμε ότι:

$$I = S$$

Εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι η ισότητα αποταμιεύσεων - επενδύσεων αφορά τα σχεδιασθέντα μεγέθη και όχι τα πραγματικά.

Στην ισότητα που παριστά την ισορροπία μεταξύ συνολικής ζήτησης και συνολικής προσφοράς πρέπει να συμπεριλάβουμε και μια *αιτιακή σχέση*: η συνολική ζήτηση θα καθορίσει την συνολική προσφορά. Σύμφωνα με τον Κέινς (Keynes 1973: 25-26) το προϊόν μπορεί να αυξηθεί, σε κάθε επίπεδο, μέχρι του σημείου που πλησιάζουμε το προϊόν πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής. Οι επιχειρήσεις καθορίζουν την παραγωγή τους παρακολουθώντας τις διακυμάνσεις της ζήτησης. Επομένως το επίπεδο ισορροπίας καθορίζεται από την συνολική ζήτηση.

Ο υπολογισμός του επιπέδου ισορροπίας του προϊόντος μπορεί να γίνει με σχετικά εύκολο τρόπο.

Θεωρούμε την γνωστή μας σχέση, από προηγούμενη ενότητα (7.2.3.3), για την κατανάλωση ως συνάρτηση του τρέχοντος επιπέδου εισοδήματος.

$$C = C_0 + cY$$

όπου το c παριστά την οριακή ροπή για κατανάλωση (MPC) έτσι ώστε $0 < c < 1$, και το C_0 παριστά την αυτόνομη συνιστώσα της κατανάλωσης (αυτή που δεν επηρεάζεται από το τρέχον επίπεδο εισοδήματος).

Επιπλέον θεωρούμε ότι η επένδυση και η δημόσια δαπάνη είναι αυτόνομες και επομένως εξωγενείς ως προς το υπόδειγμά μας. Τότε η συνολική ζήτηση θα δίδεται από την σχέση

$$Y^d = C_0 + cY + I_0 + G_0,$$

και αντικαθιστώντας στην συνθήκη ισορροπίας

$$Y^d = Y$$

λαμβάνουμε:

$$C_0 + cY + I_0 + G_0 = Y$$

επιλύοντας ως προς Y λαμβάνουμε διαδοχικά

$$C_0 + I_0 + G_0 = Y - cY$$

$$C_0 + I_0 + G_0 = (1 - c)Y$$

Παρατηρούμε ότι το πρώτο μέλος της σχέσης παριστά την αυτόνομη δαπάνη (είτε καταναλωτική, είτε επενδυτική, είτε κρατική). Γι' αυτό το λόγο θα την καλούμε *αυτόνομη συνιστώσα*²²⁵ της συνολικής δαπάνης και θα την συμβολίζουμε με A_0 .

Ετσι η παραπάνω σχέση γράφεται:

$$A_0 = (1 - c)Y$$

Επιλύοντας ως προς Y βρίσκουμε το επίπεδο ισορροπίας του προϊόντος ή σε μια άλλη διατύπωση το προϊόν ισορροπίας ή το εισόδημα ισορροπίας το οποίο θα συμβολίζουμε με Y^* :

$$Y^* = \frac{A_0}{(1-c)}$$

Επομένως το εισόδημα ισορροπίας είναι ένα πολλαπλάσιο της αυτόνομης δαπάνης. Το πολλαπλάσιο μας το δίνει ο πολλαπλασιαστής $\frac{1}{1-c}$ που είχαμε μελετήσει σε προηγούμενη ενότητα.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μεταβολή του προϊόντος αποτελεί μια συνάρτηση της διαφοράς μεταξύ συνολικής δαπάνης Y^d και προϊόντος Y :

$$\frac{dY}{dt} = f(Y^d - Y)$$

²²⁵ Με την έκφραση αυτόνομη συνιστώσα σημαίνουμε κάθε μέγεθος το οποίο αποτελείται από εξωγενείς μεταβλητές ως προς το υπόδειγμα που αναπτύσσουμε.

Αν υπάρχει υπερβάλλουσα ζήτηση για εμπορεύματα, δηλαδή $Y^d > Y$ ή $I > S$ τότε θα υπάρχει αύξηση του προϊόντος ενώ το αντίθετο θα συμβεί αν παρατηρηθεί ελλείπουσα ζήτηση για εμπορεύματα.

Η συνθήκη $I > S$ μπορεί να φαίνεται παράξενη για τον αναγνώστη ο οποίος παρακολούθησε σε προηγούμενο κεφάλαιο να εξάγουμε την ισότητα μεταξύ επένδυσης και αποταμίευσης. Πρέπει να προβούμε επομένως σε διευκρινήσεις. Η *πραγματική* επένδυση και η *πραγματική* αποταμίευση είναι ίσες από τον τρόπο ορισμού τους. Είναι ίσα μεγέθη εκ ταυτότητας. Εδώ όμως συζητάμε την ισότητα ή ανισότητα της *σχεδιασθείσας* επένδυσης και αποταμίευσης. Αυτά ως μεγέθη δεν είναι εκ ταυτότητας ίσα. Για να υπάρξει ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων πρέπει να είναι ίσα. Αν είναι άνισα τότε θα υπάρξει προσαρμογή του προϊόντος μέσω της μη σχεδιασθείσας επένδυσης και αποεπένδυσης ώστε να εξισωθούν²²⁶.

Το μοντέλο αυτό μπορεί αφενός μεν, να διευρυνθεί με τον εξωτερικό τομέα αφετέρου δε, να εκλεπτυνθεί. Στο παρόν θα μας απασχολήσει η εκλεπτυνσή του.

10.2.1 Η Συνολική Δαπάνη Ξανά

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το ύψος της κατανάλωσης εξαρτάται από το διαθέσιμο εισόδημα. Για να λάβουμε το διαθέσιμο εισόδημα πρέπει να αφαιρέσουμε από το εισόδημα ή προϊόν τους φόρους. Τους φόρους μπορούμε να τους ορίσουμε ως τους αυτόνομους φόρους TX_0 (που δεν εξαρτώνται από το επίπεδο εισοδήματος) συν τους φόρους που εξαρτώνται από το επίπεδο εισοδήματος. Θεωρούμε ότι η συνιστώσα των φόρων που εξαρτώνται από το εισόδημα είναι ανάλογη του εισοδήματος. Δηλαδή όσο αυξάνει το εισόδημα αυξάνει και ο φόρος, επομένως μπορούμε να παραστήσουμε αλγεβρικά αυτή την συνιστώσα ως το γινόμενο tY , όπου το t είναι ένας συντελεστής που δείχνει πιο μέρος του εισοδήματος διατίθεται για φόρους και τον καλούμε *αναλογικό συντελεστή φόρου*. Για τον αναλογικό συντελεστή φόρου φανερά πρέπει να ισχύει $0 < t < 1$ (ο φόρος δεν είναι αρνητικός και δεν μπορεί να υπερβαίνει το προϊόν, για ευκολία αποκλείουμε και τις ακραίες τιμές 0 και 1). Για να λάβουμε το διαθέσιμο εισόδημα πρέπει να προσθέσουμε στο εισόδημα και τις *μεταβιβάσεις*²²⁷ του δημοσίου TR_0 (π.χ. επιδόματα ανεργίας που μεγεθύνουν το διαθέσιμο εισόδημα). Αφαιρούμε λοιπόν τις μεταβιβάσεις από τους φόρους και βρίσκουμε ότι το μέγεθος που πρέπει να αφαιρέσουμε από το εισόδημα για να λάβουμε το διαθέσιμο εισόδημα παριστάνεται συμβολικά:

$$TX = TX_0 - TR_0 + tY$$

Η κατανάλωση θα περιγράφεται (στα πλαίσια του απλού γραμμικού μοντέλου μας) από την σχέση

$$C = C_0 + c(Y - TX)$$

ή

$$C = C_0 + c((1-t)Y - TX_0 + TR_0)$$

Μπορούμε να εισάγουμε την σχέση που συνδέει την επενδυτική δαπάνη με το επιτόκιο που συναντήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο:

$$I = I_0 + I(r) \quad ^{228}$$

όπου I_0 παριστά την αυτόνομη επένδυση και $I(r)$ είναι η συνιστώσα της επενδυτικής δαπάνης που σχετίζεται αρνητικά με το επιτόκιο. Μαθηματικά εκφρασμένη η αρνητική σχέση παίρνει την μορφή $\frac{dI}{dr} < 0$ ή $\frac{dI(r)}{dr} < 0$. Δηλαδή ότι η πρώτη παράγωγος της συνάρτησης της επενδυτικής δαπάνης ως προς το επιτόκιο είναι αρνητική, διαπίστωση που στα μαθηματικά σημαίνει ότι η επενδυτική δαπάνη ως συνάρτηση του επιτοκίου είναι φθίνουσα συνάρτηση. Δηλαδή η αύξηση του επιτοκίου συνοδεύεται από μείωση της επενδυτικής δαπάνης

Εισάγουμε τις παραπάνω σχέσεις για την κατανάλωση και την επενδυτική δαπάνη στην σχέση που μας δίνει την συνολική σχεδιασθείσα δαπάνη

$$Y^d = C + I + G$$

και παίρνει την μορφή:

$$Y^d = C_0 + c((1-t)Y - TX_0 + TR_0) + I_0 + I(r) + G_0$$

²²⁶ Θέμα το οποίο το αναπτύξαμε στην ενότητα 8.1.4.

²²⁷ Οι μεταβιβάσεις αποτελούν μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου. Οι μεταβιβαστικές πληρωμές χρησιμοποιούνται ως όρος για να δηλώσουν πληρωμές προς τρίτους οι οποίοι δεν παρέχουν ως αντάλλαγμα κάποιο προϊόν ή υπηρεσία. Ως μεταβιβαστικές πληρωμές θεωρούμε τα εμβάσματα από οικονομική άποψη αλλοδαπών εργαζομένων (όμως από εθνική άποψη ημεδαπών) προς νοικοκυριά της ημεδαπής (τις οικογένειές τους, τους πόρους από την ευρωπαϊκή ένωση κλπ.

²²⁸ Σημειώνουμε ότι η εξάρτηση της επένδυσης από ένα επιτόκιο συνιστά τροποποίηση της ιδέας του Κέινς για εξάρτηση τουλάχιστον από δύο επιτόκια: το βραχυπρόθεσμο και το μακροπρόθεσμο. Θα σχολιάσουμε αυτή την τροποποίηση στην ενότητα 10.4.2.

με μία διευθέτηση των όρων:

$$Y^d = A_0 + c((1-t)Y - TX_0 + TR_0) + I(r)$$

όπου A_0 παριστά το μέγεθος της αυτόνομης δαπάνης.

Εάν υπολογίσουμε στην αυτόνομη συνιστώσα της συνολικής δαπάνης και τους φόρους και τις μεταβιβάσεις τότε θα έχουμε ένα μέγεθος που θα ονομάζουμε στο εξής *αυτόνομη δαπάνη* η οποία δίνεται από την σχέση

$$A^c = A_0 + c(TR_0 - TX_0)$$

Επομένως η σχέση που μας δίνει την συνολική δαπάνη γράφεται:

$$Y^d = A^c + c(1-t)Y + I(r)$$

Παριστάνουμε την συνολική δαπάνη Y^d ως συνάρτηση του εισοδήματος για δεδομένο επίπεδο των επενδύσεων και της αυτόνομης δαπάνης. Γραφικά μπορούμε να την παραστήσουμε ως μία ευθεία η οποία έχει συντελεστή διεύθυνσης (κλίση) το μέγεθος $c(1-t)$ όπως εύκολα προκύπτει λαμβάνοντας την πρώτη παράγωγο

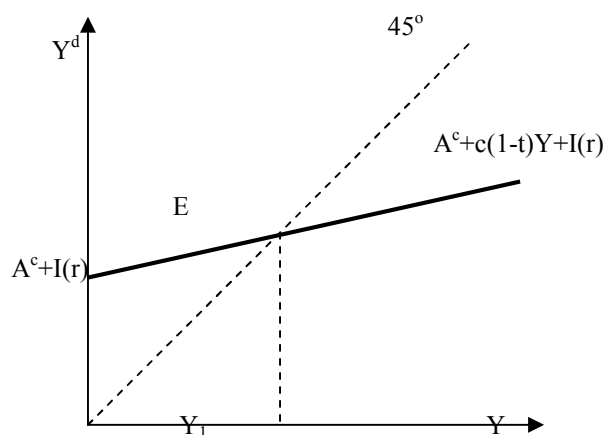
$$\frac{dY^d}{dY} = c(1-t)$$

Παρατηρούμε ότι το $1 - t < 1$. Εφόσον το $c < 1$ συμπεραίνουμε ότι ο συντελεστής $c(1-t)$ είναι μικρότερος της μονάδας. Επομένως η γωνία που σχηματίζει η καμπύλη (ευθεία) της συνολικής δαπάνης με τον οριζόντιο άξονα είναι μικρότερη των 45° . Επιπλέον για εισόδημα $Y = 0$ η συνολική δαπάνη θα είναι $Y^d = A_0 + I(r)$, δηλαδή θα ξεκινά να διαγράφεται από ένα σημείο πάνω από την ευθεία των 45° .

Συμπεραίνουμε από τις δύο διαπιστώσεις ότι η συνολική δαπάνη θα τέμνει την ευθεία των 45° . Το οικονομικό νόημα της τομής των δύο ευθειών συνίσταται ότι θα έχουμε πάντα σημείο ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων διότι στο σημείο τομής θα ισχύει $Y = Y^d$.

Μπορούμε να παραστήσουμε την καμπύλη της συνολικής δαπάνης όπως φαίνεται στο διάγραμμα 10.1:

Διάγραμμα 10.1 (Η Καμπύλη της Συνολικής Δαπάνης)

Στο διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει μία καμπύλη για την συνολική δαπάνη που αντιστοιχεί σε αυτόνομη δαπάνη A^c και επένδυση $I(r)$. Ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων έχουμε όταν η ευθεία που παριστά την συνολική δαπάνη τέμνει την ευθεία των 45° . Στο σχήμα μας ισορροπία εμφανίζεται στο σημείο E που αντιστοιχεί σε εισόδημα Y_1 .

Από ό, τι αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 8, είναι φανερό ότι μία αύξηση της αυτόνομης δαπάνης ή της επένδυσης θα μετατοπίσει προς τα επάνω την καμπύλη της συνολικής δαπάνης με αποτέλεσμα να τέμνει την ευθεία των 45° σε ένα σημείο που θα αντιστοιχεί σε εισόδημα μεγαλύτερο του Y_1 . Η αύξηση της αυτόνομης δαπάνης επιτυγχάνεται είτε με μείωση των φόρων είτε με αύξηση των μεταβιβάσεων είτε με αύξηση της δημόσιας επένδυσης είτε με μεταβολή της οριακής διάθεσης για κατανάλωση (η οποία δεν μεταβάλλεται εύκολα). Επιπρόσθετα επιτυγχάνεται με αύξηση του αυτόνομου μέρους της ιδιωτικής επένδυσης. Η αύξηση της επενδυτικής δαπάνης επιτυγχάνεται είτε με μείωση των επιτοκίων είτε με αύξηση των επιδοτήσεων στα επενδυτικά σχέδια των ιδιωτών.

Εφόσον η κλίση είναι μικρότερη της μονάδας κάθε αύξηση του εισοδήματος θα συνοδεύεται από μικρότερη αύξηση της αυτόνομης ζήτησης με τους υπόλοιπους παράγοντες σταθερούς. Συγκεκριμένα για κάθε μεταβολή του εισοδήματος κατά μία μονάδα η μεταβολή της συνολικής δαπάνης η οφειλόμενη στο εισόδημα θα αντιστοιχεί στο μέγεθος $c(1-t)$ όπως εύκολα προκύπτει από την σχέση

$$\frac{dY^d}{dY} = c(1-t).$$

Στην ισορροπία το προϊόν ισορροπίας θα προσδιορίζεται από την σχέση

$$Y^d = Y$$

δηλαδή, με αντικατάσταση της σχέσης που μας δίνει την συνολική δαπάνη,

$$A_0 + c((1-t)Y - TX_0 + TR_0) + I(r) = Y$$

επιλύοντας ως προς το προϊόν Y βρίσκουμε το προϊόν ισορροπίας Y^*

$$Y^* = \frac{A_0 + c(TR_0 - TX_0) + I(r)}{1-c(1-t)}$$

Εάν ορίσουμε την αυτόνομη συνιστώσα της συνολικής δαπάνης:

$$A^c = A_0 + c(TR_0 - TX_0)$$

τότε το προϊόν ή εισόδημα ισορροπίας γράφεται:

$$Y^* = \frac{A^c}{1-c(1-t)} + \frac{I(r)}{1-c(1-t)}$$

Αυτή η σχέση παριστάνει επίσης την συνολική δαπάνη όταν βρισκόμαστε σε ισορροπία (επειδή βρισκόμαστε σε σημείο ισορροπίας προϊόντος - δαπάνης). Εύκολα²²⁹ διαπιστώνουμε ότι αν μεταβληθεί η αυτόνομη δαπάνη κατά το μέγεθος ΔA^c το προϊόν ή εισόδημα ισορροπίας θα μεταβληθεί κατά

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c(1-t)} \Delta A^c$$

Παρόμοια μεταβολή θα έχουμε και για μία αύξηση της επενδυτικής δαπάνης.

Το κλάσμα με το οποίο πολλαπλασιάζεται η αυτόνομη δαπάνη ΔA^c αποτελεί τον πολλαπλασιαστή της αυτόνομης δαπάνης που είχαμε περιγράψει στην ενότητα 8.2.8. Η διαφορά με εκείνη την ενότητα βρίσκεται στον συνυπολογισμό της επίδρασης του δημόσιου τομέα (την ύπαρξη φόρων).

Στα επόμενα όταν αναφερόμαστε στον *πολλαπλασιαστή* θα εννοούμε το μέγεθος:

$$\frac{1}{1-c(1-t)}$$

Η παρουσία του t στον παρανομαστή του πολλαπλασιαστή μειώνει την τιμή που παίρνει σε σχέση με τον απλό πολλαπλασιαστή που δεν περιλαμβάνει φόρους. Επομένως μια δεδομένη μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης θα προκαλέσει μικρότερη μεταβολή του προϊόντος. Προσδιοριστικοί παράγοντες, όπως ο αναλογικός συντελεστής φόρου, οι οποίοι έχουν την ιδιότητα να μειώνουν την ποσότητα κατά την οποία μεταβάλλεται το προϊόν λόγω μεταβολής της αυτόνομης δαπάνης ονομάζονται *αυτόματοι σταθεροποιητές*. Τους ονομάζουμε έτσι διότι η λειτουργία τους έχει ως αποτέλεσμα να μειώνεται το μέγεθος των διακυμάνσεων της παραγωγής από τις αλλαγές στην αυτόνομη ζήτηση.

Παρατηρούμε ότι όσο μεγαλύτερο είναι το c (οριακή διάθεση για κατανάλωση) “τόσο” μεγαλύτερος θα είναι ο πολλαπλασιαστής και όσο μεγαλύτερος ο αναλογικός συντελεστής φόρου “τόσο” μικρότερος θα είναι ο πολλαπλασιαστής.

Συμβολικά δείχνουμε την ισχύ αυτών των διαπιστώσεων (το σύμβολο $\square$ παριστάνει την μείωση ενός μεγέθους, το σύμβολο $\square$ παριστάνει την αύξηση ενός μεγέθους και με το σύμβολο $\square\square\square$ παριστάνουμε την συνεπαγωγή):

²²⁹ Πράγματι αν βρισκόμαστε σε ισορροπία με

$$Y_1 = \frac{A^c}{1-c(1-t)} + \frac{I(r)}{1-c(1-t)}$$

και μεταβληθεί η αυτόνομη δαπάνη κατά ΔA^c τότε θα μετατοπιστούμε σε ένα σημείο

$$Y_2 = \frac{A^c + \Delta A^c}{1-c(1-t)} + \frac{I(r)}{1-c(1-t)}$$

Αν αφαιρέσουμε κατά μέλη τις δύο εξισώσεις λαμβάνουμε

$$Y_2 - Y_1 = \frac{1}{1-c(1-t)} \Delta A^c$$

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c(1-t)} \Delta A^c$$

$$c \frac{1}{1-c(1-t)} - c \frac{1}{1-c(1-t)}$$

$$t \frac{1}{1-c(1-t)} - t \frac{1}{1-c(1-t)}$$

Σ' αυτό το σημείο της παρουσίας μας πρέπει να υπενθυμίσουμε δύο σημεία.

α) Ότι το επίπεδο του προϊόντος που ισορροπεί η αγορά εμπορευμάτων δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκη στο προϊόν πλήρους απασχόλησης.

β) Ότι υπάρχει η δυνατότητα να οδηγηθούμε σε προϊόν πλήρους απασχόλησης με παρέμβαση της κυβέρνησης επί της αυτόνομης δαπάνης. Δηλαδή ότι το επίπεδο προϊόντος που ισορροπεί η αγορά εμπορευμάτων είναι επιδεκτικό της πολιτικής που θα ασκήσει το κράτος όσον αφορά τις δαπάνες, τους φόρους, τις μεταβιβάσεις ή τον συντελεστή αναλογικής φορολογίας. Κάθε αύξηση της αυτόνομης δαπάνης μετατοπίζει την ευθεία της συνολικής ζήτησης προς τα επάνω επομένως τέμνει την ευθεία των 45° σε σημείο που αντιπροσωπεύει υψηλότερο προϊόν ή εισόδημα.

Ωστόσο μπορεί να επηρεαστεί το προϊόν και από άλλους παράγοντες. Από την κατανάλωση, την οριακή διάθεση για κατανάλωση και από την επένδυση. Εφόσον όμως η οριακή διάθεση για κατανάλωση δεν μεταβάλλεται εύκολα, και η κατανάλωση εξαρτάται κατά κύριο λόγο από το εισόδημα, αποκτά κρίσιμο ρόλο η μεταβλητή που αντιπροσωπεύει την επένδυση. Εύκολα διαπιστώνεται ότι κάθε αύξηση της επενδυτικής δαπάνης μετατοπίζει προς τα επάνω τη ευθεία της συνολικής δαπάνης και θα έχουμε ισορροπία σε υψηλότερο επίπεδο προϊόντος ή εισοδήματος.

Όπως αναπτύχθηκε σε προηγούμενη ενότητα (9.2.2) η επενδυτική δαπάνη αυξάνει όσο κατέρχεται το επιτόκιο. Επομένως πρέπει να εξεταστεί με ποιο τρόπο προσδιορίζεται η μεταβολή του επιτοκίου. Αυτό θα αποτελέσει θέμα για την ενότητα που αφορά την καμπύλη LM. Σ' αυτή την ενότητα η αναγνώριση της σημασίας που παίζει το επιτόκιο για την επενδυτική δαπάνη και συνακόλουθα για το προϊόν ισορροπίας μας οδηγεί στην καμπύλη IS θεωρώντας το επιτόκιο εξωγενώς δοσμένο.

Στην καμπύλη IS συσχετίζοντας το επιτόκιο με το προϊόν περιγράφουμε, αλγεβρικά και διαγραμματικά, το σύνολο των συνδυασμών (σε μία πιο γεωμετρική διατύπωση θα λέγαμε ότι περιγράφει τον γεωμετρικό τόπο) επιτοκίου και προϊόντος για τα οποία υπάρχει ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων. Τα σημεία τα οποία βρίσκονται εκτός της καμπύλης αποτελούν συνδυασμούς επιτοκίου και προϊόντος για τους οποίους δεν παρατηρείται ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων.

10.2.2 Αλγεβρική Έκφραση της IS

Για απλοποίηση στους υπολογισμούς θα υποθέσουμε ότι η σχέση που δείχνει την εξάρτηση των επενδύσεων από το επιτόκιο έχει την μορφή που χρησιμοποιήσαμε και σε προηγούμενη ενότητα:

$$I(r) = -\beta r$$

τότε η σχέση που μας δίνει το προϊόν στην ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων

$$Y^* = \frac{A^c}{1-c(1-t)} + \frac{I(r)}{1-c(1-t)}$$

λαμβάνει την μορφή

$$Y^* = \frac{A^c}{1-c(1-t)} - \frac{\beta r}{1-c(1-t)}$$

εάν θέσουμε μάλιστα τον πολλαπλασιαστή

$$\frac{1}{1-c(1-t)} = \pi$$

τότε λαμβάνει την πιο απλή μορφή

$$Y^* = \pi A^c - \pi \beta r$$

Σ' αυτή την σχέση το προϊόν ή εισόδημα ισορροπίας παριστάνεται ως συνάρτηση του επιτοκίου, αν θεωρήσουμε δεδομένη την αυτόνομη δαπάνη. Επιλύοντας ως προς το επιτόκιο την τελευταία σχέση λαμβάνουμε:

$$Y^* - \pi A^c = -\pi \beta r$$

$$\pi \beta r = \pi A^c - Y^*$$

και τελικά

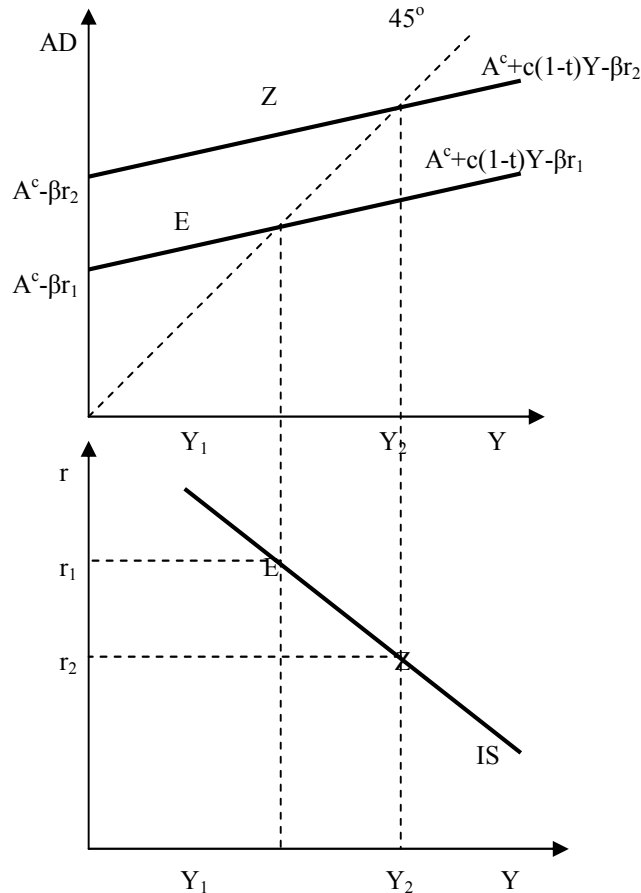
$$r = \frac{A^c}{\beta} - \frac{Y^*}{\pi \beta}$$

Η τελευταία σχέση μας δίνει μία αλγεβρική έκφραση της καμπύλης IS. Με τις υποθέσεις που έχουμε λάβει η IS γεωμετρικά παριστάνεται με μία ευθεία που έχει συντελεστή διεύθυνσης (κλίση) το μέγεθος

$$\frac{dr}{dY^*} = -\frac{1}{\pi\beta}$$

Στο διάγραμμα 10.2 δείχνουμε πως κατασκευάζεται η καμπύλη IS.

Διάγραμμα 10.2 Η Κατασκευή της Καμπύλης IS

Στο πρώτο διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει δύο καμπύλες για την συνολική δαπάνη που αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα επιτοκίου r_1 και r_2 . Ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων έχουμε όταν η ευθεία που παριστά την συνολική δαπάνη τέμνει την ευθεία των 45° . Για επιτόκιο r_1 έχουμε ισορροπία στο σημείο E ενώ για μικρότερο επιτόκιο r_2 θα έχουμε μετατόπιση της καμπύλης της συνολικής δαπάνης προς τα επάνω και θα παρατηρηθεί ισορροπία στο σημείο Z. Στο δεύτερο διάγραμμα ο κάθετος άξονας παριστά τις τιμές του επιτοκίου και ο οριζόντιος το προϊόν.

Γράφουμε τα σημεία E και Z που αντιστοιχούν στα σημεία ισορροπίας. Αυτά θα βρίσκονται πάνω στις καθέτους στον οριζόντιο άξονα που διέρχονται από τα αντίστοιχα επίπεδα εισοδήματος Y_1 και Y_2 . Φέρουμε τις οριζόντιες στα αντίστοιχα επιτόκια και το σημείο τομής των οριζόντιων με τις κάθετες θα προσδιορίζει τα E και Z. Η καμπύλη IS παράγεται αν για διαφορετικά επιτόκια βρούμε τα σημεία ισορροπίας στο επάνω σχήμα και τα μεταφέρουμε στο κάτω σχήμα με την παραπάνω διαδικασία.

10.2.3 Για την κλίση της καμπύλης IS

Όπως είναι εύκολο να διαπιστώσουμε η κλίση της καμπύλης εξαρτάται από την οριακή διάθεση για κατανάλωση c , από τον αναλογικό συντελεστή φόρου t και από την ευαισθησία της επενδυτικής δαπάνης ως προς το επιτόκιο β (ακριβέστερα τον ρυθμό μεταβολής της επενδυτικής δαπάνης για κάθε μεταβολή του επιτοκίου κατά μία μονάδα). Πράγματι η καμπύλη IS δίνεται από την σχέση

$$r = \frac{A^c}{\beta} - \frac{Y^*}{\pi\beta} \text{ με κλίση } \frac{dr}{dY^*} = -\frac{1}{\pi\beta}$$

Η κλίση της καμπύλης είναι αρνητική όπως φαίνεται από την τελευταία σχέση εφόσον τα π και β είναι θετικά και το κλάσμα έχει αρνητικό πρόσημο. Οικονομικά το ερμηνεύουμε μέσω της παραδοχής ότι η αύξηση του επιτοκίου προκαλεί μείωση των επενδυτικών δαπανών. Συνακόλουθα προκαλεί μείωση της συνολικής ζήτησης και κατά συνέπεια και του επιπέδου ισορροπίας του εισοδήματος.

Το πόσο μεγάλη κλίση θα έχει η καμπύλη IS εξαρτάται:

α) Από την εξάρτηση των επενδυτικών δαπανών σε σχέση με το επιτόκιο. Όσο πιο μεγάλη είναι η εξάρτηση των επενδυτικών δαπανών από το επιτόκιο τόσο περισσότερο θα επηρεάζει μια μικρή μεταβολή του επιτοκίου την επενδυτική δαπάνη. Επομένως θα έχουμε μεγάλη μεταβολή στο εισόδημα ισορροπίας. Επομένως η καμπύλη IS θα πλησιάζει στην οριζόντια. Μπορούμε να τεκμηριώσουμε μαθηματικά την παραπάνω πρόταση.

Όσο πιο μεγάλο είναι το β τόσο πιο μικρό γίνεται το κλάσμα $-\frac{1}{\pi\beta}$. Επομένως μικραίνει η γωνία που σχηματίζει η ευθεία με τον οριζόντιο άξονα ο οποίος είναι ο άξονας που παριστάνει το εισόδημα. Η κλίση της ευθείας μάς ενδιαφέρει διότι για μια σταθερή μεταβολή του επιτοκίου, *ceteris paribus* των υπολοίπων παραγόντων, εάν έχουμε μικρή κλίση θα συμβεί μεγαλύτερη μεταβολή του εισοδήματος ισορροπίας σε σχέση με την μεταβολή που θα παρατηρούσαμε εάν είχαμε μεγαλύτερη κλίση. Με ένα αριθμητικό παράδειγμα, μπορεί να διευκρινιστεί αυτό το σημείο (εξετάζοντας την κατάσταση από την μαθηματική της πλευρά):

μεγάλο β

Ας υποθέσουμε ότι $r=2$, $\pi=4$, $A_0=100$ και $\beta_1=25$

τότε $Y=200$

Η μείωση του επιτοκίου κατά 0,4 δηλαδή $r=1,6$ οδηγεί σε μια αύξηση του εισοδήματος ισορροπίας Y κατά 40 (πάντα με τα υπόλοιπα σταθερά)

μικρό β

Ας υποθέσουμε ότι $r=2$, $\pi=4$, $A_0=100$ και $\beta_2=4$

τότε $Y=368$

Η μείωση του επιτοκίου κατά 0,4 με τα υπόλοιπα σταθερά δίνει

$Y=374,4$

Παρατηρούμε ότι στις δύο περιπτώσεις η ίδια μεταβολή του επιτοκίου αντιστοιχεί σε διαφορετικές μεταβολές του εισοδήματος. Στην πρώτη περίπτωση το εισόδημα επηρεάζεται σε απόλυτο μέγεθος πολύ περισσότερο.

Με την χρήση ενός διαγράμματος μπορούμε να κάνουμε εποπτικά προφανείς αυτούς τους συλλογισμούς. Στο διάγραμμα 10.3 κατασκευάζουμε με την βοήθεια διαγραμμάτων της συνολικής δαπάνης δύο καμπύλες IS που αντιστοιχούν σε διαφορετικά β_1 και β_2 και εξετάζουμε τα αποτελέσματα που επιφέρει η διαφορά της κλίσης ανάμεσα στις δύο καμπύλες.

Με ανάλογο τρόπο μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η κλίση της καμπύλης IS επηρεάζεται και

β) από τον πολλαπλασιαστή ή

γ) από τον συντελεστή αναλογικού φόρου.

Ειδικότερα όσο μεγαλύτερος είναι ο πολλαπλασιαστής τόσο μεγαλύτερες είναι οι μεταβολές του εισοδήματος για την ίδια μεταβολή του επιτοκίου. Προτρέπουμε τον αναγνώστη να εργαστεί με διαφορετικούς πολλαπλασιαστές όπως στο διάγραμμα 3 για να κατασκευάσει δύο καμπύλες IS και να εξετάσει τα αποτελέσματα που επιφέρει μια μεταβολή του επιτοκίου.

Συγκεφαλαιώνουμε συμβολικά τους παράγοντες που επηρεάζουν την κλίση:

$$\alpha) \beta \left[\frac{1}{\pi\beta} - \frac{1}{\pi\beta} \right]$$

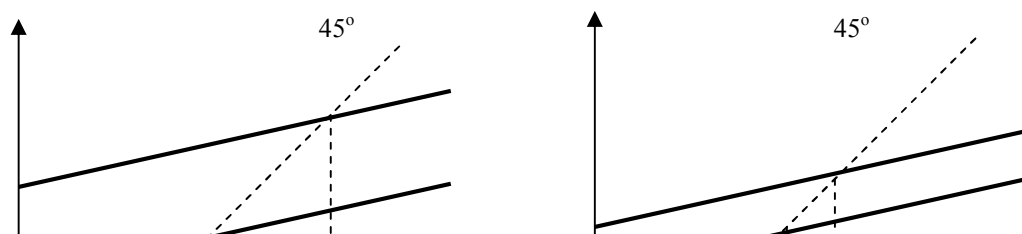
$$\beta) c \left[\frac{1}{1-c(1-t)} - \frac{1}{1-c(1-t)} \right] = \pi \left[\frac{1}{\pi\beta} - \frac{1}{\pi\beta} \right]$$

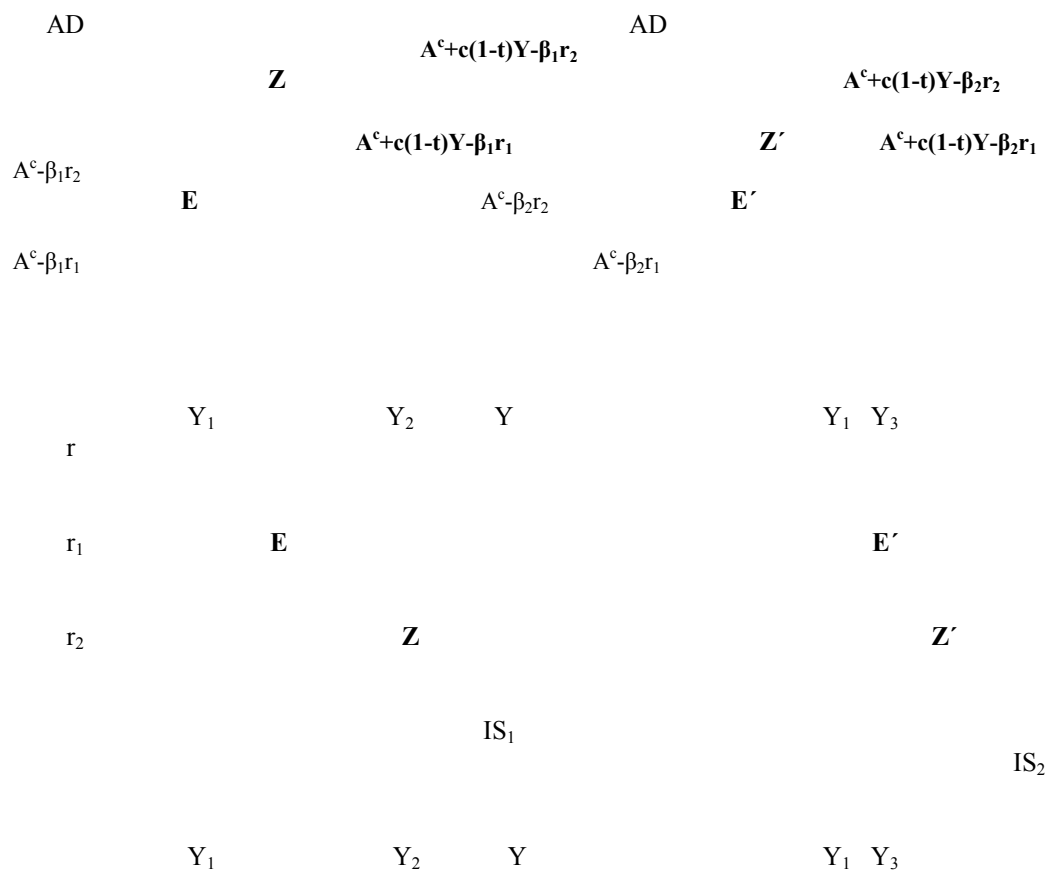
$$\gamma) t \left[\frac{1}{1-t} - \frac{1}{1-t} \right] c(1-t) \left[\frac{1}{1-c(1-t)} - \frac{1}{1-c(1-t)} \right] = \pi \left[\frac{1}{\pi\beta} - \frac{1}{\pi\beta} \right]$$

Σε όλες τις περιπτώσεις η αύξηση του συντελεστή διεύθυνσης γίνεται στην κατεύθυνση από αρνητικές τιμές προς το μηδέν, επομένως η IS σχηματίζει ολοένα και μικρότερη οξεία γωνία με τον οριζόντιο άξονα.

Κλείνοντας αυτή την παράγραφο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η κλίση της καμπύλης είναι εξωγενείς ως προς το υπόδειγμα μας.

Διάγραμμα 10.3. (Η κλίση της IS και ο συντελεστής β)

Στο αριστερό διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει την καμπύλη IS₁ η οποία αντιστοιχεί σε συντελεστή εξάρτησης των επενδύσεων από το επιτόκιο ίσο με β_1 . Στο κάτω αριστερά διάγραμμα παρατηρούμε ότι η μεταβολή (μείωση) του επιτοκίου από r_1 σε r_2 μεταβάλλει το εισόδημα ισορροπίας κατά το μέγεθος $Y_2 - Y_1$.

Στο δεξί διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει την καμπύλη IS₂ η οποία αντιστοιχεί σε συντελεστή εξάρτησης των επενδύσεων από το επιτόκιο ίσο με β_2 . Στο κάτω δεξί διάγραμμα παρατηρούμε ότι η μεταβολή του επιτοκίου από r_1 σε r_2 μεταβάλλει το εισόδημα ισορροπίας κατά το μέγεθος $Y_3 - Y_1$ που είναι μικρότερη μεταβολή από την προηγούμενη.

Και στα δύο διαγράμματα έχουμε υποθέσει ότι η μεταβολή του επιτοκίου είναι ίδια, εκκινούμε από το ίδιο επίπεδο εισοδήματος και μεταβάλλεται μόνο το β . Παρατηρούμε ότι η μεταβολή του β αλλάζει την κλίση της καμπύλης IS. Ειδικότερα όπως βλέπουμε από το διάγραμμα το β_1 είναι μεγαλύτερο από το β_2 εφόσον η μεταβολή στην συνολική δαπάνη του πάνω αριστερά διαγράμματος για την ίδια μεταβολή του επιτοκίου είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη μεταβολή στην συνολική δαπάνη του πάνω δεξιού διαγράμματος. Η καμπύλη IS₁ που αντιστοιχεί στο μεγαλύτερο β έχει μικρότερη κλίση από την καμπύλη IS₂.

10.2.4 Η Θέση της Καμπύλης IS

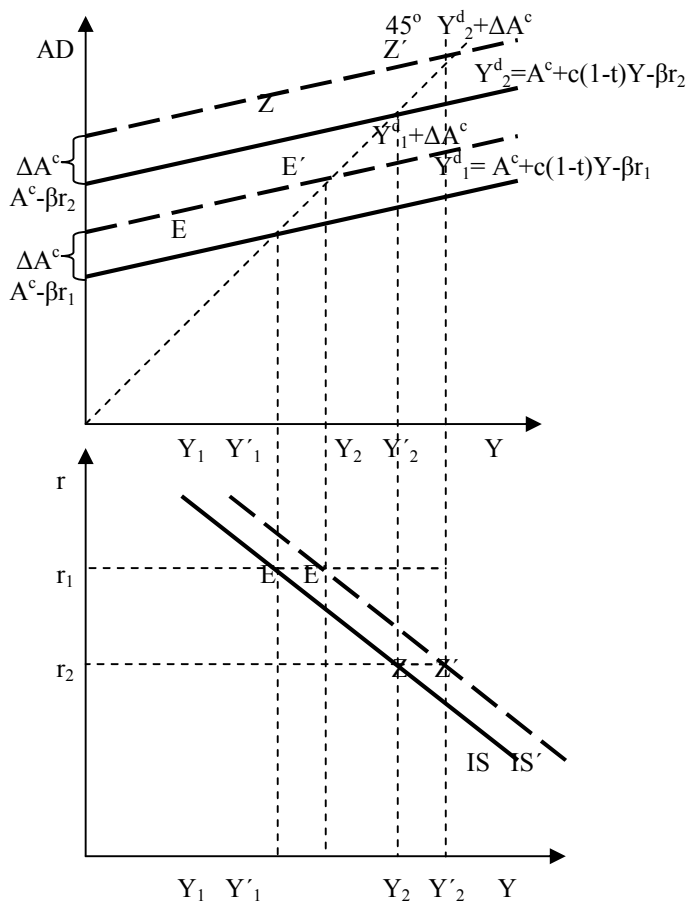
Εκτός από την κλίση θα μας απασχολήσει και η θέση της καμπύλης IS.

Αυτή επηρεάζεται από το ύψος της αυτόνομης δαπάνης. Όσο μεγαλύτερη είναι η αυτόνομη δαπάνη τόσο πιο δεξιά θα μετατοπίζεται η καμπύλη IS. Δηλαδή για το ίδιο επιτόκιο θα έχουμε μεγαλύτερο εισόδημα ισορροπίας.

Είναι εύκολο να δειχτεί διαγραμματικά αυτή η διαπίστωση στο διάγραμμα 10.4 που ακολουθεί.

Διάγραμμα 10.4 (Θέση της Καμπύλης IS)

Η μετατόπιση της καμπύλης IS

Στο πρώτο διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει δύο καμπύλες για την συνολική δαπάνη, Y_1^d και Y_2^d που αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα επιτοκίου r_1 και r_2 . Υποθέτουμε αυξημένη την αυτόνομη δαπάνη κατά το ΔA^c . Οι δύο καμπύλες θα μετακινηθούν παράλληλα προς τα επάνω, εφόσον δεν αλλάζει η κλίση τους, κατά ΔA^c . Το αποτέλεσμα θα είναι ότι για το ίδιο επιτόκιο θα έχουμε σημεία ισορροπίας E' και Z' αντίστοιχα που θα αντιστοιχούν σε μεγαλύτερο εισόδημα Y_1 και Y_2 αντίστοιχα.

Με τον τρόπο που είχαμε εξετάσει στο διάγραμμα 10.2 κατασκευάζουμε την νέα καμπύλη IS' στο δεύτερο διάγραμμα. Αυτή θα διέρχεται από τα σημεία ισορροπίας E' και Z'. Παρατηρούμε ότι για κάθε επίπεδο επιτοκίου το σημείο ισορροπίας έχει μετατοπιστεί προς τα δεξιά και παράλληλα στην IS. Το μέγεθος της μετατόπισης αντιπροσωπεύεται από το διάστημα EE' και είναι ίσο με την μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης επί τον πολλαπλασιαστή κατά τα γνωστά από το κεφάλαιο 8. Επομένως η αυξημένη αυτόνομη δαπάνη αντιστοιχεί σε καμπύλη IS' που βρίσκεται δεξιότερα.

Η σημασία των όσων αναπτύξαμε ως τώρα έγκειται στα εξής:

α) Η καμπύλη IS δείχνει πώς θα επηρεαστεί το εισόδημα μέσω της μεταβολής του επιτοκίου. Δηλαδή μέσω μεταβολών του επιτοκίου κινούμαστε πάνω στην καμπύλη για να βρούμε το αντίστοιχο εισόδημα ισορροπίας.

β) Η αλλαγή ενός παράγοντα που επηρεάζει την καμπύλη οδηγεί σε άλλη καμπύλη IS. Ειδικότερα η αλλαγή της αυτόνομης δαπάνης ή των συντελεστών β και π μας οδηγεί σε άλλη καμπύλη IS.

Αυτές οι διαπιστώσεις δείχνουν ότι το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος είναι επιδεκτικό της κρατικής οικονομικής πολιτικής. Μία αύξηση των κυβερνητικών δαπανών για παράδειγμα επηρεάζει την θέση της καμπύλης IS, την μετατοπίζει δεξιά και συνακόλουθα με σταθερούς τους άλλους παράγοντες επιτρέπει την μετατόπιση του προϊόντος προς το ύψος που αντιστοιχεί στο προϊόν πλήρους απασχόλησης. Αντίστοιχα μπορούμε να παρατηρήσουμε πως επιδρά η μεταβολή των φόρων ή η μεταβολή των μεταβιβάσεων ή η μεταβολή του αναλογικού συντελεστή φόρου. Γι' αυτό το ζήτημα,

ωστόσο, θα επανέλθουμε στην ενότητα που θα εξετάσουμε την δημοσιονομική και την νομισματική πολιτική. Παρόμοια επιδρά η κατανάλωση αλλά και η επενδυτική δαπάνη. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το επιτόκιο το οποίο συσχετίζεται αρνητικά με την επενδυτική δαπάνη δεν αποτελεί ενδογενή μεταβλητή. Πρέπει να αποτελέσει μέρος της ανάλυσης ωστόσο. Για τον μηχανισμό ο οποίος καθορίζει το επιτόκιο θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα στην οποία θα εξετάσουμε την “καμπύλη LM”.

Επιπλέον η διαδικασία οικοδόμησης της καμπύλης IS δείχνει ότι είναι δυνατόν να έχουμε ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων χωρίς να έχουμε ισορροπία στην αγορά εργασίας. Δεν υπάρχει κάποια ενδογενής μεταβλητή και κάποιος εσωτερικός μηχανισμός τα οποία να μπορούν να οδηγήσουν σε προϊόν πλήρους απασχόλησης. Εναπόκειται αυτή η δυνατότητα, σε εξωγενείς παράγοντες: αυτόνομη δαπάνη, οριακή διάθεση για κατανάλωση, βαθμός αντίδρασης των επενδύσεων στις μεταβολές του επιτοκίου ή στον μηχανισμό καθορισμού του επιτοκίου. Επομένως είναι θεωρητικά δυνατόν να βρισκόμαστε σε ισορροπία με υποαπασχόληση.

Θα κλείσουμε αυτή την ενότητα εξετάζοντας τι αντιπροσωπεύουν τα σημεία που βρίσκονται εκτός της καμπύλης IS.

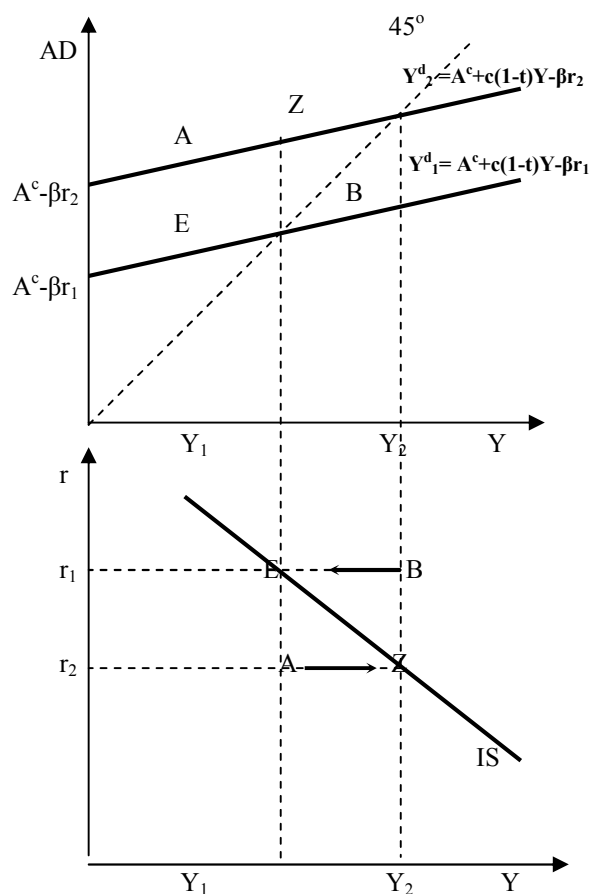
10.2.5 Σημεία Εκτός της Καμπύλης IS

Εάν υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε σ’ ένα σημείο που βρίσκεται πάνω από την καμπύλη IS. Σ’ αυτό το σημείο δεν θα υπάρχει ισορροπία μεταξύ προσφερόμενης και ζητούμενης ποσότητας. Σ’ αυτό το σημείο θα αντιστοιχεί ένα επιτόκιο r_1 μέσω του οποίου μπορούμε να προσδιορίσουμε την συνολική ζήτηση. Εφόσον για επιτόκιο r_1 το εισόδημα ισορροπίας βρίσκεται πιο αριστερά συμπεραίνουμε ότι η συνολική δαπάνη δεν αρκεί για να έχουμε ισορροπία σ’ αυτό το σημείο. Η υπόθεση που κάνουμε για τον τρόπο με τον οποίο κινείται η αγορά εμπορευμάτων είναι ότι οι επιχειρήσεις θα προσαρμόσουν το επίπεδο παραγωγής τους στις μεταβολές της ζήτησης. Επομένως αν βρεθούμε σ’ αυτό το σημείο, με αμετάβλητους τους προσδιοριστικούς παράγοντες της συνολικής δαπάνης οι επιχειρήσεις θα μειώσουν την παραγωγή τους έτσι ώστε να αντιστοιχεί στην συνολική ζήτηση με αποτέλεσμα να αποκατασταθεί η ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων. Θα κινηθούμε προς τα αριστερά έως να συναντήσουμε την καμπύλη IS.

Γενικότερα η καμπύλη IS χωρίζει το χώρο σε δύο περιοχές. Η περιοχή που βρίσκεται κάτω (πιο αριστερά) από την καμπύλη αντιστοιχεί σε συνδυασμούς επιτοκίου και προϊόντος για τους οποίους έχουμε ανισορροπία με χαρακτηριστικό την υπερβάλλουσα ζήτηση. Θα συμβεί μια διαδικασία προσαρμογής της αγοράς εμπορευμάτων προς την ισορροπία σε ένα σημείο της καμπύλης IS. Θα έχουμε μία σταδιακή κίνηση προς τα δεξιά. Οικονομικά ερμηνεύουμε αυτή την διαδικασία μέσω της υπόθεσης ότι οι επιχειρήσεις θα διαπιστώσουν την υπερβάλλουσα ζήτηση και θα αυξήσουν την παραγωγή τους ώστε να την καλύψουν. Η περιοχή που βρίσκεται πάνω και δεξιά αντιστοιχεί σε συνδυασμούς επιτοκίου και προϊόντος για τους οποίους παρατηρείται υπερβάλλουσα προσφορά. Θα έχουμε την αντίστροφη κίνηση προσαρμογής.

Στο διάγραμμα 10.5 με την βοήθεια διαγραμμάτων κάνουμε εποπτικά προφανείς αυτούς τους συλλογισμούς.

Διάγραμμα 10.5 (Σημεία εκτός της καμπύλης IS)

Στο πρώτο διάγραμμα έχουμε κατασκευάσει δύο καμπύλες για την συνολική δαπάνη Y^d_1 και Y^d_2 που αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα επιτοκίου r_1 και r_2 . Τα σημεία E και Z είναι σημεία ισορροπίας στην αγορά εμπορευμάτων για επιτόκιο r_1 και επιτόκιο $r_2 < r_1$ αντίστοιχα.

Το σημείο A δεν είναι σημείο ισορροπίας. Αντιστοιχεί σε εισόδημα Y_1 και εφόσον βρίσκεται πάνω από την ευθεία των 45° θα ισχύει

$Y^d_2 > Y_1$. Δηλαδή η συνολική δαπάνη θα είναι μεγαλύτερη από το προϊόν. Την ίδια διαπίστωση μπορούμε να έχουμε αν παρατηρήσουμε ότι η συνολική δαπάνη είναι ίση με το προϊόν Y_1 όταν βρισκόμαστε στο σημείο E , δηλαδή σε σημείο που αντιστοιχεί σε μικρότερη δαπάνη από το σημείο A στον κάθετο άξονα.

Με παρόμοιο συλλογισμό το σημείο B αντιστοιχεί σε δαπάνη μικρότερη από το προϊόν.

Αν μεταφέρουμε αυτά τα σημεία στο δεύτερο διάγραμμα που κατασκευάζουμε την καμπύλη IS βλέπουμε ότι βρίσκονται εκτός της καμπύλης. Τα βέλη αντιπροσωπεύουν τον τρόπο με τον οποίο θα οδηγηθεί η αγορά εμπορευμάτων σε ισορροπία. Στο σημείο B (και σε όσα σημεία είναι πάνω από την καμπύλη IS) έχουμε υπερβάλλουσα προσφορά και με δεδομένο το επιτόκιο θα κινηθούμε προς το σημείο E με περιορισμό της παραγωγής. Αντίστοιχα στο σημείο A (και σε όσα σημεία είναι κάτω από την καμπύλη IS) έχουμε υπερβάλλουσα ζήτηση και θα κινηθούμε με δεδομένο το επιτόκιο προς το σημείο Z με αύξηση της παραγωγής.

10.3. Η Καμπύλη LM

Το επόμενο σημείο που απαιτεί διευκρινήσεις, με βάση το υπόδειγμα που έχουμε αναπτύξει, αφορά τον μηχανισμό ρύθμισης του επιτοκίου. Στην ενότητα 9.3 αναπτύξαμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν το επιτόκιο με βάση το πλαίσιο εννοιών που τοποθέτησε ο Κέινς με τη Γενική Θεωρία. Με μικρές τροποποιήσεις το ίδιο πλαίσιο χρησιμοποιείται για την εξαγωγή της καμπύλης LM την οποία παρουσιάζουμε στην παρούσα ενότητα.

10.3.1 Η Ζήτηση Χρήματος Και η Καμπύλη LM

Όπως έχουμε αναπτύξει στην ενότητα 9.3 η ποσότητα χρήματος που ζητείται μπορεί να οριστεί ως συνάρτηση δύο μεταβλητών: του επιτοκίου και του εισοδήματος. Συμβολικά ως

$$M^d = L(r, Y)$$

με $\frac{dL}{dr} < 0$ δηλαδή όταν το επιτόκιο ανέρχεται η ζήτηση χρήματος φθίνει (το κοινό στρέφεται στα ομόλογα)

και με $\frac{dL}{dY} > 0$ δηλαδή όταν το εισόδημα ανέρχεται και η ζήτηση χρήματος ανέρχεται (χρειάζεται χρήμα για να εκτελεστούν περισσότερες συναλλαγές).

Για την κατασκευή της καμπύλης LM πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι αναφερόμαστε στην πραγματική ζήτηση χρήματος και όχι στην ονομαστική ζήτηση χρήματος, δηλαδή στην αγοραστική δύναμη που διαθέτουμε με ένα ποσό χρημάτων.

Η προσφορά χρήματος γράφεται ως

$$M^s = \frac{M}{P}$$

όπου M παριστά την ονομαστική προσφορά χρήματος η οποία είναι εξωγενώς καθορισμένη και σταθερή και P το επίπεδο τιμών το οποίο επίσης θεωρείται εξωγενώς καθορισμένο και σταθερό.

Μπορούμε να πάρουμε την LM καμπύλη ως γεωμετρικό τόπο των σημείων που καθορίζονται από το επιτόκιο και το εισόδημα για τα οποία υπάρχει ισορροπία στην αγορά χρήματος. Για απλότητα στην παρουσίαση θα θεωρήσουμε την ζήτηση χρήματος ως μια γραμμική συνάρτηση της μορφής:

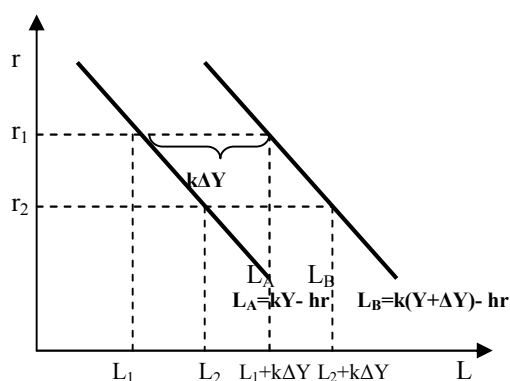
$$M^d = kY - hr$$

όπου το $0 < k < 1$ και το $h > 0$

Πρέπει να παρατηρήσουμε μια διαφορά σε σχέση με την αλγεβρική σχέση με την οποία είχαμε παραστήσει την προτίμηση ρευστότητας στην ενότητα 9.3.4. Η σχέση που έχουμε τώρα αφορά πραγματικά μεγέθη. Η σχέση με την οποία είχαμε παραστήσει την προτίμηση ρευστότητας αφορούσε ονομαστικά μεγέθη. Πρόκειται για μία τροποποίηση στις σχέσεις που παρουσίασε ο Κέινς.

Στο διάγραμμα 10.6 παριστάνουμε την καμπύλη ζήτησης χρήματος

Διάγραμμα 10.6 (Η Καμπύλη Ζήτησης Χρήματος)

Στο διάγραμμα έχουμε παραστήσει δύο καμπύλες ζήτησης χρήματος την L_A που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος Y και την L_B που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος $Y + \Delta Y$. Η αύξηση του εισοδήματος μετατοπίζει την καμπύλη ζήτησης χρήματος προς τα δεξιά κατά το διάστημα $k\Delta Y$. Η μείωση του επιτοκίου από r_1 σε r_2 οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης για πραγματικά διαθέσιμα από L_1 σε L_2 . Η κλίση της καμπύλης είναι αρνητική.

Σε κατάσταση ισορροπίας στην αγορά χρήματος θα έχουμε

$$M^s = M^d$$

επομένως

$$\frac{M}{P} = kY - hr$$

αν επιλύσουμε ως προς το επιτόκιο r τότε λαμβάνουμε την σχέση

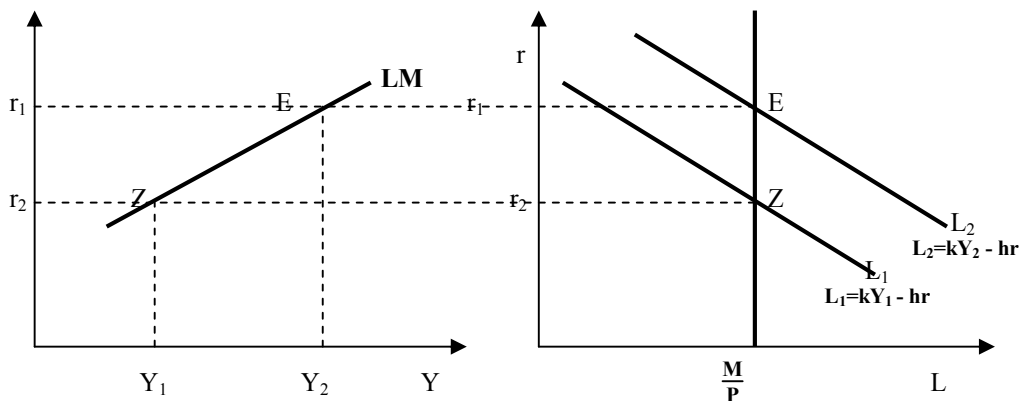
$$r = \frac{1}{h} \left(kY - \frac{M}{P} \right)$$

Αυτή η σχέση αντιπροσωπεύει την καμπύλη LM. Κάθε σημείο αυτής της καμπύλης αντιπροσωπεύει συνδυασμούς επιτοκίου και εισοδήματος για τους οποίους η ζήτηση πραγματικών χρηματικών διαθεσίμων είναι ίση με την προσφορά πραγματικών χρηματικών διαθεσίμων.

Μέσω αυτής της σχέσης δίνουμε και μια απάντηση στο ερώτημα προσδιορισμού του ύψους του επιτοκίου. Αποτελεί την τιμή η οποία φέρνει, για δεδομένο εισόδημα, σε ισορροπία την αγορά χρήματος, δηλαδή την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης χρήματος.

Στο διάγραμμα 10.7 δείχνουμε πώς μπορούμε να κατασκευάσουμε διαγραμματικά την καμπύλη LM.

Διάγραμμα 10.7 (Κατασκευή της καμπύλης LM)

Στο δεξί διάγραμμα έχουμε παραστήσει δύο καμπύλες ζήτησης χρήματος την L_1 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος Y_1 και την L_2 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος $Y_2 > Y_1$. Υποθέτουμε ότι η προσφορά χρήματος είναι σταθερή και γι' αυτό το λόγο παριστάνουμε την καμπύλη προσφοράς χρήματος με την κάθετη $\frac{M}{P}$.

Η αγορά χρήματος ισορροπεί στα σημεία που η ζήτηση χρήματος και η προσφορά χρήματος είναι ίσες. Επομένως στο διάγραμμα για επίπεδο εισοδήματος Y_1 η αγορά θα ισορροπεί στο σημείο Z που η καμπύλη προσφοράς τέμνει την καμπύλη ζήτησης L_1 . Σ' αυτό το σημείο το επιτόκιο για το οποίο έχουμε ισορροπία είναι το r_2 . Αντίστοιχα για επίπεδο εισοδήματος Y_2 η αγορά θα ισορροπεί στο E με επιτόκιο r_1 .

Στο αριστερό διάγραμμα μεταφέρουμε τα σημεία ισορροπίας E και Z. Αυτά θα βρίσκονται πάνω στις οριζόντιες ευθείες που τέμνουν τον κάθετο άξονα των επιτοκίων. Για να τα προσδιορίσουμε φέρουμε τις κάθετες στα αντίστοιχα επίπεδα εισοδήματος Y_1 και Y_2 . Αν επαναλάβουμε την όλη διαδικασία για κάθε ύψος εισοδήματος λαμβάνουμε ένα σύνολο σημείων στο αριστερό διάγραμμα που αποτελούν την καμπύλη LM. Αυτή θα αποτελεί το σύνολο των σημείων συνδυασμού επιτοκίου εισοδήματος για τα οποία η αγορά χρήματος (στο δεξί διάγραμμα) θα βρίσκεται σε ισορροπία.

10.3.2 Κλίση της LM

Για την καμπύλη LM που παριστάνεται με τη σχέση

$$r = \frac{1}{h} \left(kY - \frac{M}{P} \right)$$

η κλίση (συντελεστής διεύθυνσης) είναι το μέγεθος $\frac{k}{h}$

Η κλίση της καμπύλης LM^{230} εξαρτάται από τους συντελεστές k που αντιπροσωπεύει την μεταβολή της ζήτησης χρήματος για μια μονάδα αύξησης του εισοδήματος και h που αντιπροσωπεύει την μεταβολή της ζήτησης χρήματος για μία μονάδα αύξησης του επιτοκίου. Και οι δύο συντελεστές είναι θετικά μεγέθη επομένως η κλίση θα είναι θετική.

Το μέγεθος της κλίσης της καμπύλης θα εξαρτάται από τα k και h . Μπορούμε να διαπιστώσουμε εύκολα είτε με απλή αριθμητική αντικατάσταση για διάφορες τιμές των k και h , είτε με απλό λογισμό κλασμάτων ότι όσο μεγαλύτερο είναι το k τόσο μεγαλύτερη είναι η κλίση και ότι όσο μικρότερο είναι το h τόσο μεγαλύτερη είναι η κλίση της καμπύλης.

Η σημασία της κλίσης της καμπύλης έγκειται στην επίδραση που έχει η μεταβολή του εισοδήματος στο επιτόκιο ισορροπίας. Αν έχουμε μεγάλη κλίση τότε το επιτόκιο θα μεταβληθεί αρκετά για μια δεδομένη αλλαγή του εισοδήματος σε σχέση με την μεταβολή που θα λάβαινε χώρα με μικρή κλίση για την ίδια μεταβολή του εισοδήματος.

Πράγματι αν υποθέσουμε ότι έχουμε μία καμπύλη LM_1 που περιγράφεται από την σχέση

$$r = \frac{1}{h} (k_1 Y - \frac{M}{P})$$

και μια καμπύλη LM_2 που περιγράφεται από την σχέση

$$r = \frac{1}{h} (k_2 Y - \frac{M}{P})$$

με $k_2 > k_1$ επομένως η κλίση της LM_2 είναι μεγαλύτερη της κλίσης της LM_1 .

Για μεταβολή εισοδήματος κατά ΔY η μεταβολή του επιτοκίου θα είναι

$$\text{για την } LM_1: \Delta r_1 = \frac{1}{h} k_1 \Delta Y \quad \text{ενώ για την } LM_2: \Delta r_2 = \frac{1}{h} k_2 \Delta Y$$

εφόσον $k_2 > k_1$ συνεπάγεται ότι

$$k_2 \Delta Y > k_1 \Delta Y \quad \text{ή}$$

$$\frac{1}{h} k_2 \Delta Y > \frac{1}{h} k_1 \Delta Y \quad \text{άρα}$$

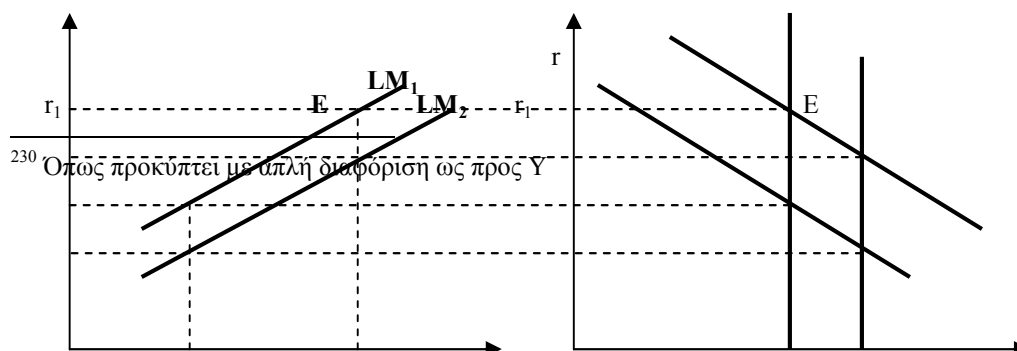
$$\Delta r_2 > \Delta r_1$$

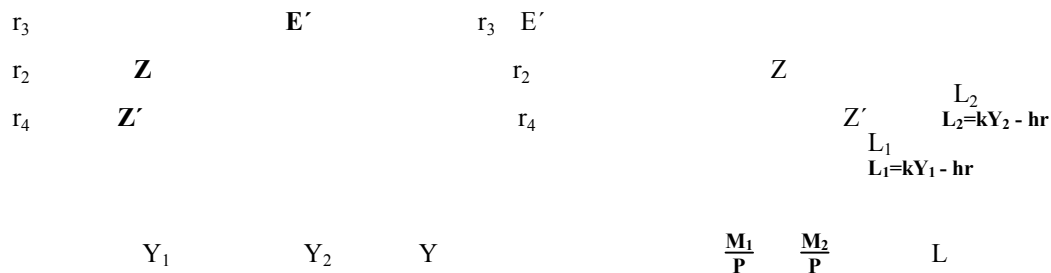
10.3.3 Θέση της Καμπύλης LM

Η θέση της εξαρτάται από την πραγματική προσφορά χρήματος. Μία αύξηση της ονομαστικής προσφοράς χρήματος, μία μείωση στις τιμές, μια μείωση στην προσφορά ομολόγων θα οδηγήσουν σε μετατόπιση προς τα δεξιά της καμπύλης LM. Για κάθε σημείο της έχουμε υποθέσει ότι η πραγματική προσφορά χρήματος είναι σταθερή. Αν υποθέσουμε ότι αυξάνεται η προσφορά χρήματος τότε για ένα δεδομένο επίπεδο εισοδήματος, με αμετάβλητους τους υπόλοιπους παράγοντες, για να έχουμε ισορροπία θα πρέπει να μειωθεί το επιτόκιο. Οικονομικά εξηγείται η παραπάνω σχέση με την σκέψη ότι για να πειστούν τα άτομα να διακρατήσουν την επιπλέον πραγματική προσφορά χρήματος θα πρέπει να μειωθεί η απόδοση των ομολόγων. Διαγραμματικά εξηγείται διότι θα μετατοπιστεί η καμπύλη πραγματικής προσφοράς χρήματος προς τα δεξιά, επομένως θα τέμνει την καμπύλη ζήτησης πραγματικού χρήματος σε σημείο που θα αντιστοιχεί σε χαμηλότερη τιμή του επιτοκίου. Επομένως το νέο σημείο συνδυασμού επιτοκίου προϊόντος για το οποίο υπάρχει ισορροπία στην αγορά χρήματος θα βρίσκεται κάτω από την καμπύλη LM που είχαμε διότι θα αντιστοιχεί στο ίδιο εισόδημα με χαμηλότερο επιτόκιο. Εφόσον όμως πρόκειται για σημείο ισορροπίας συμπεραίνουμε ότι έχει μετατοπιστεί η καμπύλη LM. Πράγματι μπορούμε να κατασκευάσουμε για την νέα πραγματική προσφορά χρήματος την νέα καμπύλη LM για τους διάφορους συνδυασμούς επιτοκίου - προϊόντος. Ως αποτέλεσμα της αύξησης της πραγματικής προσφοράς χρήματος διαπιστώνουμε ότι η καμπύλη LM μετατοπίζεται προς τα κάτω και δεξιά. Αντίστοιχα εάν υποθέταμε μια μείωση της πραγματικής προσφοράς χρήματος θα είχαμε μετατόπιση της καμπύλης LM προς τα πάνω και αριστερά.

Στο διάγραμμα 10.8 κάνουμε εποπτικά φανερούς αυτούς τους συλλογισμούς.

Διάγραμμα 10.8 (Μετατόπιση της Καμπύλης LM)

Στο δεξί διάγραμμα έχουμε παραστήσει δύο καμπύλες ζήτησης χρήματος την L_1 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος Y_1 και την L_2 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος $Y_2 > Y_1$. Υποθέτουμε ότι η προσφορά χρήματος είναι αρχικά $\frac{M_1}{P}$ και αυξάνεται σε $\frac{M_2}{P}$. Αρχικά η αγορά χρήματος ισορροπεί στα σημεία E και Z , για εισοδήματα Y_2 και Y_1 αντίστοιχα, μέσω των οποίων κατασκευάζουμε στο αριστερό διάγραμμα την καμπύλη LM_1 . Η αύξηση της προσφοράς χρήματος οδηγεί την αγορά χρήματος να ισορροπήσει για τα εισοδήματα Y_2 και Y_1 στα σημεία E' και Z' αντίστοιχα. Με παρόμοιο τρόπο κατασκευάζουμε στο αριστερό διάγραμμα την νέα καμπύλη LM_2 . Παρατηρούμε ότι η αύξηση της προσφοράς χρήματος μετατόπισε την καμπύλη LM προς τα δεξιά. Δηλαδή για το ίδιο επιτόκιο παρατηρείται ισορροπία στην αγορά χρήματος για μεγαλύτερο εισόδημα ή για το ίδιο εισόδημα παρατηρείται ισορροπία για μικρότερο επιτόκιο.

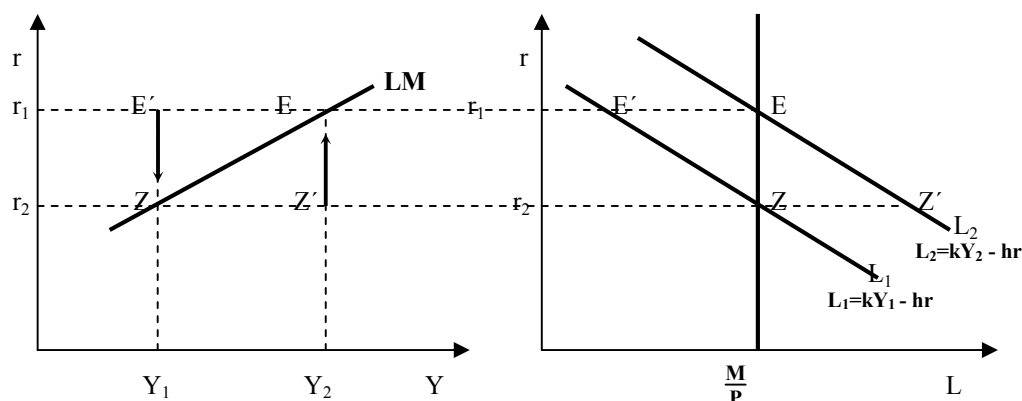
10.3.4 Σημεία Εκτός της Καμπύλης

Αν υποθέσουμε ότι έχουμε ένα σημείο που βρίσκεται κάτω από την καμπύλη LM . Αυτό το σημείο αντιστοιχεί σε ένα επιτόκιο r_2 και σε ένα εισόδημα Y_2 . Για το επιτόκιο r_2 υπάρχει σημείο που η αγορά χρήματος βρίσκεται σε ισορροπία. Αυτό αντιστοιχεί στο σημείο με επιτόκιο r_2 και εισόδημα $Y_1 < Y_2$. Παρόμοια για το εισόδημα Y_2 υπάρχει σημείο που η αγορά χρήματος βρίσκεται σε ισορροπία. Αυτό αντιστοιχεί στο σημείο με επιτόκιο $r_1 > r_2$ και εισόδημα Y_1 . Ο συνδυασμός r_2 και Y_2 είναι συνδυασμός για τον οποίο δεν υπάρχει ισορροπία στην αγορά χρήματος, με τους άλλους παράγοντες σταθερούς. Μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: ή ότι το επιτόκιο είναι αρκετά χαμηλό ή ότι ο εισόδημα είναι αρκετά υψηλό για να ισορροπεί η αγορά χρήματος. Ποιο είναι όμως το οικονομικό νόημα που μπορούμε να δώσουμε σ' αυτό το συνδυασμό επιτοκίου - εισοδήματος;

Αν υποθέσουμε ότι ξεκινήσαμε από το σημείο που αντιστοιχεί σε επιτόκιο r_2 και εισόδημα Y_1 . Μία αύξηση του εισοδήματος έως το Y_2 θα επιφέρει αύξηση της ζήτησης χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς επομένως και αύξηση της πραγματικής ζήτησης χρήματος. Θα μετατοπιστεί η καμπύλη πραγματικής ζήτησης χρήματος προς τα δεξιά. Αν η πραγματική προσφορά και το επιτόκιο μείνουν σταθερά τότε θα έχουμε ανισορροπία και υπερβάλλουσα ζήτηση χρήματος.

Αντίστοιχα ένα σημείο πάνω από την καμπύλη αντιστοιχεί σε υπερβάλλουσα προσφορά χρήματος. Στο διάγραμμα 10.9 παρουσιάζουμε εποπτικά τα παραπάνω και δείχνουμε και την διαδικασία προσαρμογής της αγοράς χρήματος σε ισορροπία αν ξεκινήσουμε από ένα σημείο ανισορροπίας.

Διάγραμμα 10.9 (Σημεία Εκτός της Καμπύλης LM)

Στο δεξί διάγραμμα έχουμε παραστήσει δύο καμπύλες ζήτησης χρήματος την L_1 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος Y_1 και την L_2 που αντιστοιχεί σε επίπεδο εισοδήματος $Y_2 > Y_1$. Υποθέτουμε ότι η προσφορά χρήματος είναι σταθερή και γι' αυτό το λόγο παριστάνουμε την καμπύλη προσφοράς

χρήματος με την κάθετη $\frac{M}{P}$. Η αγορά χρήματος ισορροπεί στα σημεία που η ζήτηση χρήματος και η προσφορά χρήματος είναι ίσες. Επομένως στο διάγραμμα για επίπεδο εισοδήματος Y_1 η αγορά θα ισορροπεί στο σημείο Z που η καμπύλη προσφοράς τέμνει την καμπύλη ζήτησης L_1 . Σ' αυτό το σημείο το επιτόκιο για το οποίο έχουμε ισορροπία είναι το r_2 . Αντίστοιχα για επίπεδο εισοδήματος Y_2 η αγορά

10.4. Το Διάγραμμα IS - LM

Μπορούμε να συνδυάσουμε τις δύο καμπύλες σε ένα διάγραμμα. Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να βρούμε τους συνδυασμούς επιτοκίου και προϊόντος για τους οποίους και η αγορά εμπορευμάτων και η αγορά χρήματος βρίσκονται σε ισορροπία.

Εφόσον η καμπύλη IS έχει αρνητική κλίση ενώ η καμπύλη LM έχει θετική κλίση τότε οι δύο καμπύλες θα τέμνονται. Μάλιστα θα τέμνονται σε ένα σημείο. Αυτό το σημείο εφόσον βρίσκεται στην καμπύλη IS θα αποτελεί σημείο ισορροπίας της αγοράς εμπορευμάτων. Παρόμοια εφόσον βρίσκεται πάνω στην καμπύλη LM θα αποτελεί σημείο που η αγορά χρήματος βρίσκεται σε ισορροπία. Επομένως αυτό το σημείο θα αποτελεί σημείο (δηλαδή συνδυασμό επιτοκίου και εισοδήματος) στο οποίο θα ισορροπούν και οι δύο αγορές.

Το ενδιαφέρον μας θα εστιαστεί στο ερώτημα: τι θα συμβεί αν αλλάξει κάποια μεταβλητή του υποδείγματος μας; Το σύστημα θα επανέλθει σε ισορροπία; Μέσω ποιου μηχανισμού;

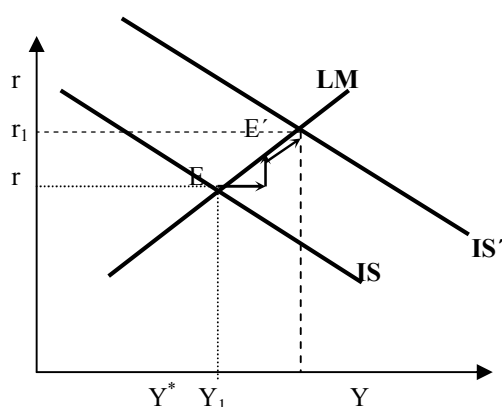
Θα δώσουμε ένα παράδειγμα για να τοποθετήσουμε το πλαίσιο απάντησης σ' αυτά τα ερωτήματα.

Ας υποθέσουμε ότι αυξάνεται η αυτόνομη δαπάνη. Τότε θα αυξηθεί η συνολική ζήτηση και επομένως θα αυξηθεί το προϊόν ισορροπίας. Θα έχουμε μετατόπιση της καμπύλης IS προς τα δεξιά. Η αύξηση του εισοδήματος επιδρά στην αγορά χρήματος. Συγκεκριμένα θα έχουμε μεγαλύτερη ζήτηση χρήματος. Το επιτόκιο όμως θα είναι μικρότερο από το επιτόκιο το οποίο απαιτείται ώστε να έχουμε ισορροπία στην αγορά χρήματος. Εφόσον η προσφορά χρήματος είναι σταθερή, τα οικονομικώς δρώντα υποκείμενα θα πουλήσουν ομολογίες για να αποκτήσουν χρήμα. Επομένως η τιμή τους θα πέσει με αποτέλεσμα να αυξηθεί το επιτόκιο. Δηλαδή θα έχουμε αλλαγή στην σύνθεση των χαρτοφυλακίων που διατηρούν τα άτομα με αποτέλεσμα να αυξηθεί το επιτόκιο. Επομένως το επιτόκιο θα ανέβει όπως απαιτεί η λογική της καμπύλης LM (με αμετάβλητη την καμπύλη LM). Η άνοδος του επιτοκίου όμως επιδρά στην αγορά εμπορευμάτων. Συγκεκριμένα θα επιδράσει στην επενδυτική δαπάνη με αποτέλεσμα να ελαττωθεί η συνολική ζήτηση. Το εισόδημα ισορροπίας τώρα είναι μικρότερο από το προηγούμενο. Όμως με την σειρά της η ελάττωση του εισοδήματος επιδρά πάλι στην αγορά χρήματος.

Θα επαναληφθεί η ίδια διαδικασία εφόσον συνεχίζουμε να έχουμε μικρότερο επιτόκιο από το αναγκαίο για να ισορροπήσει η αγορά χρήματος. Σ' αυτή την διαδικασία παρατηρούμε ότι το εισόδημα ισορροπίας είναι μικρότερο σε σχέση με το εισόδημα ισορροπίας που θα είχαμε μόνο από την αύξηση της αυτόνομης δαπάνης. Σε μια εναλλακτική διατύπωση η αλληλεπίδραση της αγοράς εμπορευμάτων και χρήματος "εξασθενεί" τον πολλαπλασιαστή. Το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε αναλυτικότερα στην παράγραφο με τίτλο "δημοσιονομική πολιτική".

Στο διάγραμμα 10.10 που ακολουθεί δείχνουμε πως περιγράφεται το παράδειγμα μας μέσω του διαγράμματος IS-LM.

Διάγραμμα 10.10. (Το διάγραμμα IS - LM)

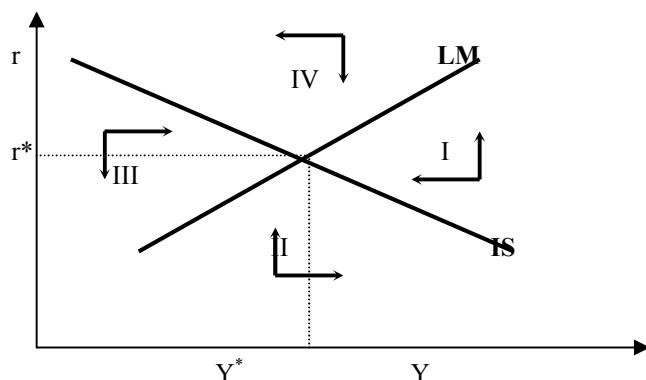

Στο διάγραμμα έχουμε διαγράψει μια καμπύλη IS και μια καμπύλη LM. Αυτές τέμνονται στο σημείο E το οποίο θα αποτελεί σημείο ισορροπίας και για τις δύο αγορές. Αν υποθέσουμε ότι μετατοπίζεται προς τα δεξιά η καμπύλη IS όπως στο παράδειγμά μας, στην IS', τότε παρατηρούμε ότι στο νέο σημείο ισορροπίας E' αντιστοιχεί υψηλότερο επιτόκιο r_1 και αυξημένο εισόδημα Y_1 . Τα βέλη στο διάγραμμα δείχνουν την διαδικασία προσαρμογής. Επειδή οι αγορές χρήματος αντιδρούν πιο γρήγορα κάποια στιγμή της διαδικασίας θα κινηθούμε σχεδόν επί της καμπύλης LM.

Ανάλογη διαδικασία θα συμβεί για κάθε μεταβολή μεταβλητής που προσδιορίζει τις δύο καμπύλες. Μπορούμε να μελετήσουμε αυτή τη διαδικασία και την επίδρασή της στο επιτόκιο και το προϊόν ισορροπίας με ό,τι έχουμε αναπτύξει ως τώρα για τον τρόπο που επηρεάζεται η καμπύλη IS και η καμπύλη LM από τις διάφορες μεταβολές των προσδιοριστικών παραγόντων τους και με την βοήθεια των διαγραμμάτων.

Από μία άλλη οπτική γωνία μπορούμε να πούμε ότι οι δύο καμπύλες IS και LM τεμνόμενες ορίζουν τέσσερα χωρία. Κάθε ένα από τα σημεία που δεν βρίσκονται επάνω στις καμπύλες IS και LM παριστάνει συνδυασμούς επιτοκίου και εισοδήματος για τους οποίους παρατηρείται ανισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων και στην αγορά χρήματος. Τα σημεία που βρίσκονται επάνω σε μία από τις δύο καμπύλες απεικονίζουν συνδυασμούς επιτοκίου και εισοδήματος για τους οποίους παρατηρείται ανισορροπία στην αγορά που παριστάνεται μέσω της άλλης καμπύλης. Στο διάγραμμα 10.11 δείχνουμε τα τέσσερα χωρία και την διαδικασία προσαρμογής στην ισορροπία που θα ακολουθηθεί αν βρεθούμε σε ένα σημείο εντός των χωρίων.

Διάγραμμα 10.11 (Η Διαδικασία Προσαρμογής Στο IS - LM)

Τα τέσσερα χωρία που σχηματίζονται από τις δύο ευθείες και το σημείο τομής τους παριστάνουν τις εξής καταστάσεις:

- I: Υπερβάλλουσα προσφορά αγαθών και υπερβάλλουσα ζήτηση χρήματος
- II: Υπερβάλλουσα ζήτηση αγαθών και υπερβάλλουσα ζήτηση χρήματος
- III: Υπερβάλλουσα ζήτηση αγαθών και υπερβάλλουσα προσφορά χρήματος
- IV: Υπερβάλλουσα προσφορά αγαθών και υπερβάλλουσα προσφορά χρήματος

Τα βέλη δείχνουν την τροχιά που θα διαγράφει το σύστημα έως να φτάσει στο σημείο ισορροπίας. Προκύπτουν δε από την διαδικασία που είχαμε περιγράψει για κάθε μία καμπύλη χωριστά στα διαγράμματα 10.5 και 10.9. Από την σκοπιά του μαθηματικού λογισμού αναφέρουμε ότι

αποδεικνύεται πως το σημείο ισορροπίας είναι ευσταθές σημείο, δηλαδή η οικονομία θα οδηγηθεί διαδοχικά σ' αυτό ξεκινώντας από οποιοδήποτε σημείο.

Η οικονομική λογική της προσαρμογής στηρίζεται στα εξής:

α) αν υπάρχει υπερβάλλουσα ζήτηση εμπορευμάτων οι επιχειρήσεις θα ανταποκριθούν αυξάνοντας το επίπεδο παραγωγής τους, επομένως το προϊόν θα ανέβει. Αντίστροφα εάν παρατηρηθεί ελλείπουσα ζήτηση εμπορευμάτων.

β) Όταν έχουμε υπερβάλλουσα ζήτηση χρήματος έχουμε, με αμετάβλητη την προσφορά, υπερβάλλουσα προσφορά ομολόγων (αλλαγές στην σύνθεση του χαρτοφυλακίου των ατόμων). Επομένως η τιμή τους πέφτει με αποτέλεσμα να αυξάνει το επιτόκιο. Αντίστροφα εάν έχουμε ελλείπουσα ζήτηση χρήματος.

Μ' αυτές τις υποθέσεις αν βρεθούμε σε κάποιο σημείο στο χωρίο II για παράδειγμα, όπου έχουμε υπερβάλλουσα ζήτηση αγαθών και υπερβάλλουσα ζήτηση χρήματος, στην μεν αγορά εμπορευμάτων θα έχουμε αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας, δηλαδή αναθεώρηση των σχεδίων παραγωγής των επιχειρήσεων στην δε αγορά χρήματος θα έχουμε αύξηση του επιτοκίου. Επειδή η αναθεώρηση των σχεδίων παραγωγής είναι πιο αργή διαδικασία σε σχέση με την λήψη αποφάσεων σύνθεσης χαρτοφυλακίου η πορεία που θα ακολουθήσουμε για να οδηγηθούμε στο νέο σημείο ισορροπίας θα έχει τελικά την διεύθυνση της συνισταμένης των δύο κατευθύνσεων αλλά θα βρίσκεται πολύ κοντά στην καμπύλη LM. Από ένα σημείο και μετά θα κινούμαστε προς το νέο σημείο ισορροπίας σχεδόν επί της καμπύλης LM όπως έχουμε σχεδιάσει την διαδικασία προσαρμογής στο διάγραμμα 10.10.

10.4.1 Η αλγεβρική έκφραση του σημείου ισορροπίας

Χρησιμοποιώντας μαθηματικές σχέσεις εφόσον η καμπύλη IS και η καμπύλη LM είναι συμβατές με το ίδιο επιτόκιο και εισόδημα μπορούμε να τις επιλύσουμε ως ένα σύστημα εξισώσεων με αγνώστους το εισόδημα και το επιτόκιο.

Η καμπύλη IS δίνεται από την σχέση

$$r = \frac{A^c}{\beta} - \frac{Y^*}{\pi\beta}$$

Η καμπύλη LM δίνεται από την σχέση

$$r = \frac{1}{h} (kY^* - \frac{M}{P})$$

Εξισώνοντας τα δεύτερα μέλη λαμβάνουμε

$$\frac{A^c}{\beta} - \frac{Y^*}{\pi\beta} = \frac{1}{h} (kY^* - \frac{M}{P})$$

Επιλύουμε ως προς το εισόδημα ισορροπίας

$$\begin{aligned} \frac{A^c}{\beta} + \frac{1}{h} \frac{M}{P} &= \frac{1}{\pi\beta} Y^* + \frac{k}{h} Y^* \\ Y^* (\frac{1}{\pi\beta} + \frac{k}{h}) &= \frac{A^c}{\beta} + \frac{1}{h} \frac{M}{P} \\ Y^* (\frac{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}{\pi\beta}) &= \frac{A^c}{\beta} + \frac{1}{h} \frac{M}{P} \\ Y^* &= \frac{\pi\beta}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}} (\frac{A^c}{\beta} + \frac{1}{h} \frac{M}{P}) \end{aligned}$$

Αν συμβολίσουμε με το γράμμα g το κλάσμα $\frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}$ τότε η τελευταία σχέση λαμβάνει την μορφή

$$Y^* = g\beta (\frac{A^c}{\beta} + \frac{1}{h} \frac{M}{P})$$

και εκτελώντας τις πράξεις

$$Y^* = gA^c + m\frac{M}{P}$$

όπου με το γράμμα m παραστήσαμε την ποσότητα $\frac{g\beta}{h}$

Ο συντελεστής g , όπως θα διαπιστώσουμε στην παράγραφο με τίτλο “δημοσιονομική πολιτική”, παριστάνει την μεταβολή του εισοδήματος λόγω της μεταβολής των δαπανών που συνθέτουν την αυτόνομη δαπάνη A^c . Στα επόμενα θα μας απασχολήσει κυρίως η μεταβολή των κρατικών δαπανών και γι’ αυτό το λόγο το συμβολίσαμε με το πρώτο γράμμα της λέξης *government* που σημαίνει κυβέρνηση. Ο συντελεστής m , όπως θα διαπιστώσουμε στην παράγραφο με τίτλο “νομισματική πολιτική”, παριστάνει την επίδραση που έχει στο προϊόν η μεταβολή της πραγματικής ποσότητας χρήματος και γι’ αυτό το συμβολίσαμε με m από το πρώτο γράμμα της λέξης *money* που σημαίνει χρήμα. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι για την εξαγωγή αυτής της σχέσης αποτελεί προϋπόθεση η ισορροπία στις δύο αγορές, χρήματος και εμπορευμάτων. Επομένως μπορεί να την δει κανείς ως τον γεωμετρικό τόπο των σημείων τομής των καμπύλων IS και LM με δεδομένη την εξωγενή δαπάνη A^c και την πραγματική ποσότητα χρήματος $\frac{M}{P}$. Επιπρόσθετα η σχέση αυτή παριστάνει, για ένα δεδομένο επίπεδο τιμών την *συνολική ζήτηση* όπως αυτή καθορίζεται από την αλληλεπίδραση της αγοράς εμπορευμάτων και χρήματος.

Μπορούμε επιπλέον να αντικαταστήσουμε το επίπεδο ισορροπίας του εισοδήματος στην εξίσωση που παριστάνει την καμπύλη LM και να βρούμε το επιτόκιο ισορροπίας. Αφήνουμε ως άσκηση στον αναγνώστη να κάνει τις μαθηματικές πράξεις που απαιτούνται για να καταλήξει στο αποτέλεσμα:

$$r = \frac{k}{h} g A^c - \frac{1}{h + \pi \beta k} \frac{M}{P}$$

ή εκτελώντας πράξεις

$$r = \frac{k\pi}{h + \pi \beta k} A^c - \frac{1}{h + \pi \beta k} \frac{M}{P}$$

Η σχέση αυτή δείχνει ότι αν αυξηθεί η αυτόνομη δαπάνη, με αμετάβλητη την πραγματική προσφορά χρήματος, τότε το επιτόκιο ισορροπίας θα είναι μεγαλύτερο από το αρχικό, ενώ αν αυξηθεί η πραγματική προσφορά χρήματος, με αμετάβλητη την αυτόνομη δαπάνη το επιτόκιο στην ισορροπία θα είναι μικρότερο από το αρχικό²³¹.

Αν και το διάγραμμα IS - LM είναι ένα πολύ εύχρηστο εργαλείο για την εισαγωγή στην οικονομική ανάλυση και την ανάπτυξη των μακροοικονομικών συλλογισμών ελέγχεται ως προς την ορθότητα της ανάλυσης την οποία προσφέρει. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε κάποια στοιχεία της κριτικής που αναπτύχθηκε προς το υπόδειγμα.

10.4.2 Στοιχεία Κριτικής Στο Υπόδειγμα IS -LM

Το υπόδειγμα IS - LM αναπτύχθηκε ως επεξεργασία των απόψεων του Κέινς. Ο αναγνώστης θα θυμάται από το κεφάλαιο 8, ότι η θεωρητική απόπειρα του Κέινς είχε ως θεωρητικό αντίπαλο την νεοκλασική θεωρία η οποία ήταν το επίσημο δόγμα εκείνη την εποχή. Η επιτυχία της θεωρητικής απόπειρας του Κέινς την έκανε αντικείμενο σχολιασμού, επεξεργασίας και θεωρητικής αντιπαράθεσης. Επιπλέον αναπτύχθηκαν προσπάθειες ενσωμάτωσής της στο κύριο ρεύμα της νεοκλασικής θεωρίας. Η επεξεργασία του Κεϊνσιανού θεωρητικού σχήματος από τους Χίκς και Χάνσεν αποτέλεσε μία προσπάθεια ενσωμάτωσης της θεωρίας του Κέινς στο νεοκλασικό σύστημα. Όπως κάθε επεξεργασία, η οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει μία θεωρία που έχει αποτελέσει αντικείμενο διαμάχης, έτσι και η επεξεργασία των Χίκς και Χάνσεν, υπέστη κριτική ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα της

²³¹ Δεν θα επιμείνουμε στην δικαιολόγηση αυτών των αποτελεσμάτων. Ωστόσο μπορούν να εξαχθούν σχετικά εύκολα αν θεωρήσουμε ότι αυτή η σχέση παριστάνει το επιτόκιο ως συνάρτηση της αυτόνομης δαπάνης με σταθερή την πραγματική προσφορά χρήματος και κατόπιν λάβουμε τις πρώτη παράγωγο ως προς την μεταβλητή αυτόνομη δαπάνη. Θα διαπιστώσουμε ότι η παράγωγος είναι ίση με το κλάσμα

$\frac{k\pi}{h + \pi \beta k}$ το οποίο είναι θετικό, επομένως το επιτόκιο θα αποτελεί αύξουσα συνάρτηση της αυτόνομης δαπάνης, δηλαδή η αύξηση της αυτόνομης δαπάνης συνοδεύεται από αύξηση του επιτοκίου. Παρομοίως μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι το επιτόκιο ως συνάρτηση της πραγματικής προσφοράς

χρήματος αποτελεί φθίνουσα συνάρτηση, εφόσον $\frac{dr}{d\frac{M}{P}} = -\frac{1}{h + \pi \beta k} < 0$, δηλαδή ότι η αύξηση της

πραγματικής προσφοράς χρήματος συνοδεύεται από μείωση του επιτοκίου.

ερμηνείας των απόψεων του Κέινς. Στις επόμενες παραγράφους αναφέρουμε συνοπτικά τα κύρια σημεία στα οποία επικεντρώθηκε η κριτική:

α) Το πρώτο σημείο που επικεντρώθηκε η κριτική αφορά τον τρόπο εξαγωγής της LM και την απουσία των προσδοκιών ως προσδιοριστικού παράγοντα στο υπόδειγμα IS -LM. Πιο συγκεκριμένα, ο Κέινς (Keynes 1973: 197, 202) θεωρεί ότι στην αγορά χρήματος παίζουν ρόλο δύο επιτόκια: το βραχυπρόθεσμο και το μακροπρόθεσμο. Όμως κατά την εξαγωγή της LM απουσιάζει η διάκριση και ειδικότερα η ζήτηση χρήματος θεωρείται εξαρτώμενη μόνο από το βραχυπρόθεσμο επιτόκιο. Επιπλέον απουσιάζουν οι προσδοκίες για το μελλοντικό ύψος του επιτοκίου και η αβεβαιότητα για το μέλλον που παίζουν σημαντικό ρόλο στο Κεϊνσιανό σύστημα, εφόσον η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους δεν εξαρτάται από το απόλυτο ύψος του επιτοκίου αλλά από τη διαφορά του με το ύψος του επιτοκίου που θεωρείται ασφαλές. Σε μια άλλη κατεύθυνση ασκήθηκε κριτική στην διαδικασία εξαγωγής της LM κατά την οποία υπονοείται ενιαία συμπεριφορά των υποκειμένων ή καλύτερα, απουσιάζει η ετερογένεια των προσδοκιών καθώς και η διαφορετική συμπεριφορά που μπορεί να εμφανίζουν τα υποκείμενα. Σε μια διαφορετική κατεύθυνση ασκήθηκε κριτική διότι για να εξάγουμε την LM λαμβάνουμε σταθερή και εξωγενή τη προσφορά χρήματος. Ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις μπορούμε να θεωρήσουμε τη προσφορά χρήματος αρκετά ελαστική ως προς την ζήτηση και μάλλον ενδογενή²³². Ειδικότερα να θεωρήσουμε ότι η προσφορά χρήματος ακολουθεί την ζήτηση επενδύσεων τότε έχουμε ισχυρούς λόγους για να θεωρήσουμε ελλιπή τον τρόπο εξαγωγής της LM.

β) Το δεύτερο σημείο που επικεντρώθηκε η κριτική αφορά το άτοπο της ταυτόχρονης επίλυσης των εξισώσεων μέσω των οποίων λαμβάνουμε την καμπύλη IS -LM. Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να εντοπίσουμε την εξής δυσκολία: Ενώ η IS καμπύλη παριστάνει σημεία ισορροπίας που *σχέσεις μεγεθών ροών* (flows relations), όπως η επένδυση και η αποταμίευση, η LM καμπύλη παριστάνει σημεία ισορροπίας που αφορούν *σχέσεις αποθεματικών μεγεθών* (stock relations) (Hicks 1982, 329). Καταλαβαίνουμε την δυσκολία που συνεπάγεται η παράθεση των δύο καμπυλών, οι οποίες διέπονται από διαφορετικό χρονικό καθεστώς, αν παρατηρήσουμε ότι από την μια πλευρά κάθε σημείο της LM καμπύλης αντιπροσωπεύει την ισορροπία μεταξύ της ζήτησης πλούτου και προσφοράς πλούτου. Από την άλλη πλευρά η καμπύλη IS αντιπροσωπεύει την ισορροπία μεταξύ επενδύσεων, που μπορούμε να τις σκεφτούμε ως προσφορά πλούτου και αποταμιεύσεων, που μπορούμε να τις σκεφτούμε ως ζήτηση πλούτου. Επομένως κάθε σημείο της LM καμπύλης πρέπει να βρίσκεται επίσης στη IS καμπύλη (Fonseca 2000γ). Πέραν αυτής της λογικής δυσκολίας²³³ μία άλλη γραμμή κριτικής στην ταυτόχρονη παράθεση των δύο καμπυλών ασκείται από τον Πασινέτι. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι στο σύστημα του Κέινς υπάρχει μία *αιτιώδης άρθρωση* μεταξύ των διαφόρων εννοιών και σχέσεων η οποία διασπάται όταν τις καθιστούμε επιδεκτικές ταυτόχρονης επίλυσης: Μέσω της συνάρτησης προτίμησης ρευστότητας προσδιορίζεται το επιτόκιο ανεξάρτητα από άλλες σχέσεις. Δηλαδή η προτίμηση ρευστότητας χρησιμεύει μόνο για να δείχτει ότι το επιτόκιο προσδιορίζεται εξωγενώς από την διαδικασία δημιουργίας εισοδήματος. Επομένως δεν μπορούμε να επιλύσουμε ταυτόχρονα το σύστημα των IS και LM για να προσδιορίσουμε το εισόδημα ισορροπίας. Κατόπιν το επιτόκιο προσδιορίζει την επένδυση η οποία είναι συνάρτηση της προσδοκώμενης απόδοσης και του επιτοκίου και οι επενδύσεις προσδιορίζουν το εισόδημα και την κατανάλωση (Pasinetti 1974).

10.5. Δημοσιονομική και Νομισματική Πολιτική

Τι ονομάζουμε δημοσιονομική πολιτική και τι νομισματική πολιτική; Εδώ δεν θα μας απασχολήσει η ακριβής διατύπωση και ο ορισμός εννοιών όπως οικονομική πολιτική, δημοσιονομική πολιτική, νομισματική πολιτική²³⁴. Θα αρκεστούμε να αναφέρουμε ότι συνήθως ορίζεται η οικονομική πολιτική ως ένα σύνολο στόχων και ένα σύνολο μέσων με τα οποία η κεντρική εξουσία παρεμβαίνει στον οικονομικό τομέα, δηλαδή στην παραγωγή, ανταλλαγή και κατανάλωση εμπορευμάτων. Τα μέσα αφορούν:

α) Οικονομικά μεγέθη όπως οι δημόσιες δαπάνες για εμπορεύματα, οι δημόσιες επενδύσεις, οι φόροι (ήμεσοι και έμμεσοι), οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, οι μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου (επιδόματα, επιδοτήσεις προς επιχειρήσεις κλπ.), τα επιτόκια, τα ελάχιστα ταμειακά αποθέματα των τραπεζών, η πολιτική της ανοικτής αγοράς κλπ.

β) Μεταβολές στους θεσμικούς κανόνες όπως εισαγωγή ή κατάργηση του συστήματος ελέγχου των τιμών, ρύθμιση όρων εργασίας κλπ. ή μεταρρυθμίσεις που επηρεάζουν τα βασικά στοιχεία της

²³² Περισσότερο αναλυτικά παρουσιάζονται αυτά τα σημεία σε Screpanti E. / Zamagni S. 1993, 330-3 και στα εκεί παραπεμπόμενα έργα.

²³³ Περισσότερο αναλυτικά σε Hicks 1982, 318 -31.

²³⁴ Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης παραπέμπεται σε Βάβουρα 1998, 17-55.

οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης όπως αλλαγή του ασφαλιστικού συστήματος, ιδιωτικοποιήσεις βασικών τομέων της οικονομίας ή εθνικοποιήσεις, μεταβολές του νομισματικού συστήματος κλπ. Ως δημοσιονομική πολιτική εννοούμε συνήθως την ρύθμιση από την κεντρική εξουσία των μεγεθών των *δημοσίων δαπανών* για εμπορεύματα και επενδύσεις, των *φόρων*, των *μεταβιβαστικών πληρωμών* έτσι ώστε να εξυπηρετηθεί κάποιος στόχος. Για παράδειγμα, η πλήρης απασχόληση. Παρόμοια ως νομισματική πολιτική εννοούμε τις μεταβολές του επιτοκίου, την πολιτική ανοικτής αγοράς, τα ελάχιστα ταμειακά αποθέματα των τραπεζών κλπ., μέσω των οποίων ρυθμίζεται η προσφορά χρήματος. Το υπόδειγμα που έχουμε αναπτύξει δείχνει ότι η κεντρική εξουσία μεταβάλλοντας αυτά τα μεγέθη, ασκώντας την δημοσιονομική και νομισματική πολιτική της, επηρεάζει τον οικονομικό τομέα. Η σχέση που παριστάνει την συνολική ζήτηση για ένα δεδομένο επίπεδο τιμών

$$Y^* = gA^e + m \frac{M}{P}$$

δείχνει ότι το εισόδημα στην ισορροπία εξαρτάται από την αυτόνομη δαπάνη A^e , η οποία εξαρτάται από τις κρατικές δαπάνες και την φορολογική πολιτική, καθώς και από την ονομαστική ποσότητα χρήματος M με σταθερό το επίπεδο των τιμών, η οποία εξαρτάται από την πολιτική ανοικτής αγοράς, από το ύψος του προεξοφλητικού επιτοκίου και από τις αποφάσεις για τα ελάχιστα υποχρεωτικά διαθέσιμα των τραπεζών.

Το υπόδειγμα υποδεικνύει, μάλιστα, την ιδέα ότι είναι δυνατόν να μεταβληθεί η κατάσταση σύμφωνα με τους στόχους που θα θέσει η κυβέρνηση. Σε μια άλλη διατύπωση ότι ο οικονομικός τομέας δεν διέπεται από ένα σύνολο νόμων ανεξάρτητων από την πολιτική εξουσία, αλλά ότι η τελευταία μπορεί κατά το δοκούν να επηρεάσει την οικονομία. Ωστόσο δεν θα ανοίξουμε εδώ αυτή την συζήτηση²³⁵. Θα περάσουμε στην εξέταση της δημοσιονομικής πολιτικής και της νομισματικής πολιτικής.

10.5.1 Δημοσιονομική Πολιτική

Εδώ θα μας απασχολήσουν τα ερωτήματα:

- Τι αποτέλεσμα θα έχουν στο προϊόν μεταβολές στις δημόσιες δαπάνες, στους αυτόνομους φόρους ή στον αναλογικό συντελεστή φόρου.
- Ποιο θα είναι το μέγεθος της επίδρασης και από τι καθορίζεται;

10.5.1.1 Αύξηση των δημοσίων δαπανών.

Η αύξηση των δημοσίων δαπανών όπως έχουμε διαπιστώσει σημαίνει την αύξηση της αυτόνομης δαπάνης και επομένως, μέσω του πολλαπλασιαστή, και του εθνικού προϊόντος. Επομένως η καμπύλη IS θα μετατοπιστεί προς τα δεξιά. Θα παρατηρηθεί ανισορροπία στην αγορά χρήματος με αποτέλεσμα την σταδιακή αύξηση του επιτοκίου και παράλληλα την μείωση του προϊόντος.

Η επίδραση που θα έχει στο μέγεθος της μεταβολής του προϊόντος η αύξηση της δημόσιας δαπάνης, *ceteris paribus*, θα εξαρτηθεί προφανώς από το ύψος της δημόσιας δαπάνης αλλά επιπλέον και από την κλίση των καμπύλων IS και LM. Όπως έχουμε διαπιστώσει η αλληλεπίδραση των δύο αγορών εξασθενίζει την επίδραση του πολλαπλασιαστή της αυτόνομης δαπάνης στο προϊόν ισορροπίας. Δηλαδή η επίδραση του πολλαπλασιαστή θα εξαρτηθεί από τους προσδιοριστικούς παράγοντες που ρυθμίζουν την κλίση των καμπύλων IS και LM.

Αν έχουμε μία σχεδόν κάθετη καμπύλη LM τότε η επίδραση της αύξησης των δαπανών στο προϊόν θα είναι μικρής έκτασης. Δηλαδή η αύξηση του προϊόντος θα είναι μικρή (πολύ μικρότερη από αυτή που θα περιμέναμε με τον πολλαπλασιαστή) ενώ παράλληλα θα αυξηθούν τα επιτόκια. Σ' αυτή την περίπτωση θα αποτύχαινε η δημοσιονομική πολιτική αν είχε ως στόχο μια σημαντική αύξηση του προϊόντος.

Αν έχουμε μία σχεδόν οριζόντια LM τότε η επίδραση της αύξησης των δημοσίων δαπανών στο προϊόν θα είναι σημαντική (η αύξηση του προϊόντος θα πλησιάζει τις τιμές που περιμένουμε από τον πολλαπλασιαστή). Σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν επιτυχής η άσκηση αυτής της δημοσιονομικής πολιτικής αν είχε ως στόχο την σημαντική αύξηση του προϊόντος.

Χρησιμοποιώντας το μαθηματικό υπόδειγμά μας μπορούμε να επαναδιατυπώσουμε τα παραπάνω ως εξής:

Η ισορροπία στην αγορά εμπορευμάτων περιγράφεται από την σχέση

$$Y^* = \pi A^e - \pi b r$$

όπου το π αποτελεί τον πολλαπλασιαστή της αυτόνομης δαπάνης

$$\pi = \frac{1}{1-c(1-t)}$$

και η συνολική ζήτηση, το προϊόν ισορροπίας με σταθερές τις τιμές, που θα προκύψει από την αλληλεπίδραση των δύο αγορών από την σχέση:

$$Y^* = gA^c + m\frac{M}{P}$$

$$\text{όπου το } g = \frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}$$

Η μεταβολή της κρατικής δαπάνης κατά ΔA^c θα μεταβάλει το προϊόν ισορροπίας κατά $\Delta Y^* = \pi \Delta A^c$.

Επίσης θα μετατοπιστεί η καμπύλη IS. Η μετατόπιση της IS θα επιδράσει στην αγορά χρήματος και τελικά, με αμετάβλητους τους άλλους παράγοντες θα ισορροπήσουμε σε ένα σημείο

$$Y_1 = g(A^c + \Delta A^c) + m\frac{M}{P}$$

Δηλαδή το προϊόν ισορροπίας θα είναι αυξημένο κατά $g\Delta A^c$.

Παρατηρούμε ότι ο συντελεστής g εκφράζει το μέγεθος μεταβολής του εισοδήματος ισορροπίας αν υπάρξει μία αύξηση της κρατικής δαπάνης, με σταθερή την πραγματική προσφορά χρήματος. Τον ονομάζουμε *πολλαπλασιαστή της δημοσιονομικής πολιτικής*. Η διαφορά με τον συνήθη πολλαπλασιαστή π , που χρησιμοποιήσαμε ως τώρα, συνίσταται στο γεγονός ότι λαμβάνουμε υπόψη η προσαρμογή του επιτοκίου λόγω της αλληλεπίδρασης της αγοράς εμπορευμάτων με την αγορά χρήματος, ενώ για την εξαγωγή του π είχαμε θεωρήσει το επιτόκιο σταθερό. Εύκολα διαπιστώνουμε ότι ο πολλαπλασιαστής της δημοσιονομικής πολιτικής λαμβάνεται ως η πρώτη (μερική) παράγωγος του εισοδήματος όπως προσδιορίζεται από την καμπύλη της συνολικής ζήτησης με μεταβλητή την αυτόνομη δαπάνη

$$Y^* = gA^c + m\frac{M}{P}$$

$$\frac{dY^*}{dA^c} = g$$

10.5.1.2 Η εξασθένιση του πολλαπλασιαστή

Παρατηρούμε ότι ενώ η αύξηση της αυτόνομης δαπάνης αύξησε αρχικά το εισόδημα κατά $\pi \Delta A^c$ τελικά το εισόδημα αυξήθηκε κατά $g\Delta A^c$.

Η τελική αύξηση του προϊόντος είναι μικρότερη από την αρχική αύξηση όπως εύκολα διαπιστώνουμε συγκρίνοντας τα δύο μεγέθη. Πράγματι η σχέση

$$g\Delta A^c < \pi \Delta A^c$$

είναι ισοδύναμη με την σχέση

$$g < \pi$$

ή με την

$$\frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}} < \pi$$

$$\frac{1}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}} < 1$$

$$1 < 1 + \pi\beta\frac{k}{h}$$

$$0 < \pi\beta\frac{k}{h}$$

σχέση η οποία ισχύει εφόσον όλοι οι συντελεστές π , β , k , h αποτελούν θετικές ποσότητες.

Επομένως η τελική αύξηση του προϊόντος είναι μικρότερη από αυτή που επιφέρει ο πολλαπλασιαστής.

Το μέγεθος της μεταβολής που επιφέρει η αύξηση της αυτόνομης δαπάνης, $g\Delta A^c$, εξαρτάται από τον συντελεστή g . Όσο πιο μεγάλος είναι, τόσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος της μεταβολής. Το μέγεθος του

συντελεστή εξαρτάται από τις παραμέτρους π , β , $\frac{k}{h}$. Δηλαδή από τις παραμέτρους που ρυθμίζουν τις

κλίσεις των καμπύλων IS και LM. Με το οικονομικό νόημα που έχουμε προσδώσει σ' αυτές από την διάθεση για κατανάλωση, από τον συντελεστή αναλογικής φορολογίας, από την ευαισθησία των

επενδύσεων στο επιτόκιο, από τον συντελεστή ζήτησης χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς και από τον συντελεστή ζήτησης χρήματος για κερδοσκοπικούς σκοπούς.

Αν θεωρήσουμε δεδομένο τον πολλαπλασιαστή και τον συντελεστή αναλογικού φόρου, επομένως θεωρήσουμε δεδομένο το π τότε παρατηρούμε τα ακόλουθα:

α) Η κλίση της IS πλησιάζει την οριζόντια όσο μεγαλύτερο είναι το β . Όσο μεγαλύτερο είναι το β τόσο μεγαλύτερος θα είναι ο παρανομαστής της παράστασης

$$\frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}$$

επομένως μια αύξηση της αυτόνομης δαπάνης θα έχει μικρή επίπτωση σε σχέση με την αναμενόμενη στο προϊόν ισορροπίας. Δηλαδή η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής σε μια οικονομία με σχετικά οριζόντια IS, δηλαδή σε μια οικονομία που οι επενδύσεις είναι πολύ ευαίσθητες στις αλλαγές του επιτοκίου, δεν θα έχει μεγάλη αποτελεσματικότητα.

β) Η κλίση της LM πλησιάζει την κάθετη όσο μεγαλύτερο είναι το κλάσμα $\frac{k}{h}$. Αυτό συμβαίνει για μικρό h , δηλαδή για μικρή ευαισθησία της ζήτησης χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους όταν αλλάζει το επιτόκιο. Παρομοίως σ' αυτή την περίπτωση το g θα γίνεται μικρότερο όσο αυξάνει ο παρανομαστής της παράστασης

$$\frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}$$

ενώ ο παρανομαστής αυξάνει όσο το $\frac{k}{h}$ αυξάνει δηλαδή όσο το h προσεγγίζει το μηδέν. Με μια σχεδόν κάθετη LM η δημοσιονομική πολιτική αύξησης της αυτόνομης δαπάνης θα έχει μικρή αποτελεσματικότητα.

γ) Αντιστρόφως θα έχει μεγάλη αποτελεσματικότητα η δημοσιονομική πολιτική σε μία σχεδόν κάθετη IS, δηλαδή σε μια οικονομία που οι επενδύσεις δεν είναι πολύ ευαίσθητες στις μεταβολές του επιτοκίου, ή με σχεδόν οριζόντια LM, δηλαδή αν η κερδοσκοπική ζήτηση για χρήμα είναι πολύ ευαίσθητη στις αλλαγές του επιτοκίου.

Αν ωστόσο δεν θεωρήσουμε δεδομένο τον πολλαπλασιαστή τότε παρατηρούμε ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο πολλαπλασιαστής π , τόσο μεγαλύτερη θα είναι η αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής. Αυτό δεν είναι τόσο φανερό γιατί όσο μεγαλύτερο είναι το π αυξάνει και ο αριθμητής του κλάσματος που ορίζει το g και ο παρανομαστής. Ωστόσο αν θεωρήσουμε το g σαν μία συνάρτηση του π , δηλαδή

$$g = g(\pi) = \frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}}$$

τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αποτελεί μία αύξουσα συνάρτηση του π με χρήση του κριτηρίου της πρώτης παραγώγου²³⁶. Πράγματι

$$g'(\pi) = \frac{\pi'(1 + \pi\beta\frac{k}{h}) - \pi(1 + \pi\beta\frac{k}{h})'}{(1 + \pi\beta\frac{k}{h})^2}$$

$$g'(\pi) = \frac{1 + \pi\beta\frac{k}{h} - \pi\beta\frac{k}{h}}{(1 + \pi\beta\frac{k}{h})^2}$$

$$g'(\pi) = \frac{1}{(1 + \pi\beta\frac{k}{h})^2}$$

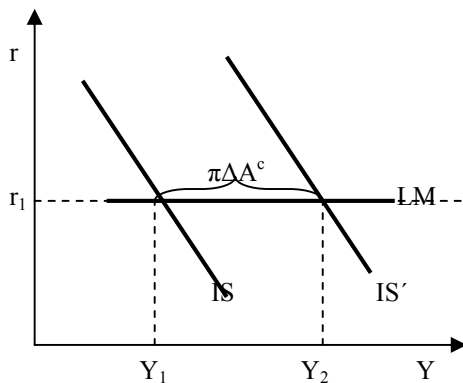
Ο παρανομαστής (επειδή είναι τέλειο τετράγωνο) και ο αριθμητής του κλάσματος είναι θετικές ποσότητες επομένως $g'(\pi) > 0$ για κάθε τιμή του π επομένως όσο μεγαλώνει το π θα μεγαλώνει και το κλάσμα.

²³⁶ Θυμίζουμε ότι αν η πρώτη παράγωγος μίας συνάρτησης $\psi = f(x)$ είναι θετική σε ένα διάστημα του πεδίου ορισμού της τότε η συνάρτηση είναι γνησίως αύξουσα. Δηλαδή για αύξουσες τιμές του x λαμβάνουμε αύξουσες τιμές του ψ .

Θα παραστήσουμε διαγραμματικά την εφαρμογή μιας δημοσιονομικής πολιτικής αύξησης της αυτόνομης δαπάνης σε μία κατάσταση η οποία αναφέρεται συνήθως ως η περίπτωση της “παγίδας ρευστότητας”. Αυτή η περίπτωση θα εμφανιζόταν αν η ευαισθησία της ζήτησης χρήματος στις μεταβολές του επιτοκίου ήταν απεριόριστη (ή σχεδόν απεριόριστη) δηλαδή αν το h τείνει στο άπειρο (ή είναι πολύ μεγάλο), δηλαδή αν η LM είναι οριζόντια (σχεδόν οριζόντια).

Διάγραμμα 10.12

(Η παγίδα ρευστότητας και
η δημοσιονομική πολιτική)

Στο διάγραμμα έχουμε παραστήσει μία καμπύλη LM η οποία είναι οριζόντια, δηλαδή η αύξηση του εισοδήματος δεν συνοδεύεται από αλλαγή του επιτοκίου εφόσον η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους απορροφά κάθε επιπλέον ποσότητα χρήματος στο ισχύον επιτόκιο. Η μεταβολή της αυτόνομης δαπάνης δεν θα επιδράσει στο επιτόκιο. Αυτό θα συμβεί διότι για πολύ μικρή αύξηση του επιτοκίου η ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπικούς λόγους θα μειωθεί πάρα πολύ. Οι ιδιώτες θα στραφούν στην αγορά ομολόγων. Επομένως με πολύ μικρή μεταβολή του επιτοκίου των ομολόγων η κυβέρνηση μπορεί να καλύψει τις δανειακές ανάγκες για τις αυξημένες δαπάνες εκδίδοντας ομόλογα χωρίς να επηρεάσει το επιτόκιο. Αντίθετα η μεταβολή του προϊόντος θα πάρει την μέγιστη τιμή της, όση προβλέπεται από τον πολλαπλασιαστή.

10.5.1.3 Η εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα

Το επόμενο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι το εξής: Μία αύξηση της αυτόνομης δαπάνης κατά ΔA° γνωρίζουμε ότι θα προκαλέσει μια αύξηση του προϊόντος κατά $\pi \Delta A^\circ$. Η τελική αύξηση του προϊόντος θα είναι όμως $g \Delta A^\circ$ η οποία είναι μικρότερη από αυτή που έχουμε μέσω του πολλαπλασιαστή. Αποτέλεσμα που σημαίνει ότι η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής, με αμετάβλητη πάντα την καμπύλη LM, είχε ως αποτέλεσμα μία μείωση της αρχικά σχεδιαζόμενης επενδυτικής δαπάνης. Αυτό είναι αναμενόμενο αποτέλεσμα, αν η καμπύλη LM δεν είναι οριζόντια, εφόσον η αύξηση της αυτόνομης δαπάνης αυξάνει την συνολική ζήτηση, μετατοπίζει την IS προς τα δεξιά. Το νέο σημείο ισορροπίας στην IS είναι σημείο υπερβάλλουσας ζήτησης χρήματος επομένως θα ανέβει το επιτόκιο με αποτέλεσμα να περιοριστεί η ζήτηση για κεφαλαιουχικά εμπορεύματα η οποία εξαρτάται από το επιτόκιο. Επομένως η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής συνεπάγεται την μείωση της δραστηριότητας του ιδιωτικού τομέα αν έχουμε την προσφορά χρήματος σταθερή. Αυτό το φαινόμενο ονομάζεται “εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα”. Το μέγεθος της εκτόπισης εξαρτάται από την κλίση της καμπύλης LM. Με μία σχεδόν κάθετη LM μειώνεται η επενδυτική ζήτηση σχεδόν ισόποσα με την αύξηση της δημόσιας δαπάνης. Για να αποφευχθεί αυτό το φαινόμενο πρέπει να συνδυαστεί η δημοσιονομική πολιτική με μία μεταβολή της προσφοράς χρήματος, δηλαδή με την άσκηση νομισματικής πολιτικής. Στην επόμενη ενότητα εξετάζουμε την νομισματική πολιτική αυτόνομα και θα επανέλθουμε στην συνέχεια για να εξετάσουμε τον συνδυασμό της δημοσιονομικής με την νομισματική πολιτική. Κλείνοντας αυτή την ενότητα αναφέρουμε ότι αντίστοιχη συζήτηση θα μπορούσαμε να κάνουμε αν η δημοσιονομική πολιτική ασκούνταν μέσω της μεταβολής του αναλογικού συντελεστή φόρου ή μέσω των μεταβιβάσεων ή της αυτόνομης συνιστώσας του φόρου. Οι πολλαπλασιαστές για αυτές τις περιπτώσεις θα δείξουν το μέγεθος και την κατεύθυνση της μεταβολής του εισοδήματος ισορροπίας και μέσω του διαγράμματος IS - LM και των κλίσεων που έχουν οι καμπύλες μπορούμε να εξαγάγουμε την αποτελεσματικότητα της άσκησης της δημοσιονομικής πολιτικής.

10.5.2 Νομισματική Πολιτική

Θα μας απασχολήσουν παρόμοια ερωτήματα με την προηγούμενη ενότητα.

Τι αποτέλεσμα θα έχουν στο προϊόν μεταβολές στην προσφορά χρήματος μέσω της πολιτικής ανοικτής αγοράς, τον καθορισμό του προεξοφλητικού επιτοκίου, ή την μεταβολή των υποχρεωτικών διαθεσίμων των τραπεζών; Ποιο θα είναι το μέγεθος της επίδρασης και από τι καθορίζεται;

Υποθέτουμε ότι η δημοσιονομική πολιτική είναι αμετάβλητη και η καμπύλη IS παραμένει σταθερή. Η προσφορά χρήματος μπορεί να αυξηθεί μέσω της πολιτικής ανοικτής αγοράς που εξετάσαμε στην ενότητα 9.3.2.3.3. Ας συμβολίσουμε την μεταβολή στην προσφορά χρήματος με $\frac{\Delta M}{P}$. Το αποτέλεσμα

διαγραμματικά θα είναι μια μετατόπιση της καμπύλης LM προς τα δεξιά κατά το μέγεθος $\frac{1}{k} \frac{\Delta M}{P}$. Η

μεταβολή της πραγματικής προσφοράς χρήματος θα οδηγήσει σε προσαρμογή των χαρτοφυλακίων εφόσον τα άτομα θα έχουν στην κατοχή τους μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος. Ειδικότερα θα έχουμε μεγαλύτερη ζήτηση ομολόγων με αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής τους και επομένως την πτώση του επιτοκίου σε ένα επίπεδο που ισορροπεί η αγορά χρήματος. Η πτώση του επιτοκίου όμως μας μετατοπίζει σε σημείο εκτός της καμπύλης IS, υπερβάλλουσας ζήτησης εμπορευμάτων. Λόγω του μειωμένου επιτοκίου θα αυξηθεί η ζήτηση για κεφαλαιουχικά αγαθά, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η συνολική ζήτηση Y^d . Αυτή η αύξηση με την σειρά της θα επιδράσει στην αγορά χρήματος αυξάνοντας την ζήτηση χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς. Θα υπάρξει εκ νέου προσαρμογή χαρτοφυλακίων, με αποτέλεσμα την αύξηση του επιτοκίου. Σταδιακά θα ισορροπήσουν οι αγορές εμπορευμάτων και χρήματος σε ένα επίπεδο προϊόντος μεγαλύτερο από το αρχικό και με επιτόκιο μικρότερο.

Το μέγεθος της μεταβολής θα εξαρτηθεί από την κλίση που έχουν οι καμπύλες IS και LM.

Αν έχουμε μία οριζόντια (ή σχεδόν οριζόντια) LM, δηλαδή βρισκόμαστε σε “παγίδα ρευστότητας” όπως ονομάσαμε αυτή την περίπτωση στην προηγούμενη ενότητα, τότε κάθε μεταβολή της προσφερόμενης ποσότητας χρήματος θα παρακρατείται (ή θα παρακρατείται το μεγαλύτερο μέρος της) από τα άτομα. Τα άτομα δεν θα προβούν σε αναπροσαρμογές των χαρτοφυλακίων τους με αποτέλεσμα να μην μπορεί να μεταβληθεί το επιτόκιο (ή θα μεταβάλλεται πολύ λίγο). Σ’ αυτή την περίπτωση η νομισματική πολιτική δεν θα μπορούσε να επιδράσει στο προϊόν εφόσον το αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο, μεταβολή του επιτοκίου ώστε να μεταβληθεί η συνολική ζήτηση, δεν θα παρατηρηθεί. Σε μια τέτοια περίπτωση η νομισματική πολιτική είναι αναποτελεσματική.

Αν έχουμε μία κάθετη (ή σχεδόν κάθετη) LM τότε όπως μπορούμε εύκολα να διαπιστώσουμε η άσκηση της νομισματικής πολιτικής με αύξηση της ποσότητας χρήματος θα έχει μεγάλη μεταβολή στο επιτόκιο άμεσα. Η μεταβολή του επιτοκίου θα επιδράσει στην ζήτηση και θα κινηθούμε βαθμιαία σε ένα σημείο ισορροπίας με εισόδημα μεγαλύτερο και μειωμένο επιτόκιο.

Μπορούμε να διαπιστώσουμε τα παραπάνω και με την χρήση των μαθηματικών. Η σχέση που μας δίνει την συνολική ζήτηση στην ισορροπία είναι

$$Y^* = gA^c + m \frac{M}{P}$$

Μία μεταβολή της ονομαστικής προσφοράς χρήματος ΔM , με σταθερή την IS, έχει ως αποτέλεσμα να μεταβάλλεται το εισόδημα. Μπορούμε να παραστήσουμε τον ρυθμό μεταβολής θεωρώντας την παραπάνω σχέση συνάρτηση του εισοδήματος με ανεξάρτητες μεταβλητές την πραγματική προσφορά χρήματος και την αυτόνομη δαπάνη μέσω της πρώτης (μερικής) παραγώγου.

$$\frac{dY^*}{d \frac{M}{P}} = m$$

Αυτή η σχέση σημαίνει ότι αν έχουμε μεταβολή της πραγματικής προσφοράς κατά το μέγεθος $\frac{\Delta M}{P}$ τότε

το εισόδημα ισορροπίας θα μεταβληθεί κατά $m \frac{\Delta M}{P}$. Ο συντελεστής m δείχνει επομένως το μέγεθος

αύξησης του εισοδήματος ισορροπίας όταν με σταθερή δημοσιονομική πολιτική μεταβληθεί η πραγματική προσφορά χρήματος και γι’ αυτό τον λόγο τον ονομάζουμε *πολλαπλασιαστή της νομισματικής πολιτικής*.

Ο συντελεστής m εξαρτάται από τις κλίσεις των καμπύλων IS και LM όπως διαπιστώνουμε από την σχέση

$$m = \frac{g\beta}{h} = \frac{\pi}{1 + \pi\beta\frac{k}{h}} \frac{\beta}{h} = \frac{\pi\beta}{h + \pi\beta k}$$

Όσο μικρότερο είναι το h και το k τόσο μικρότερος είναι ο παρανομαστής της παραπάνω έκφρασης, επομένως είναι μεγαλύτερο το κλάσμα, δηλαδή ο πολλαπλασιαστής της νομισματικής πολιτικής.

Θεωρώντας το m συνάρτηση του π και λαμβάνοντας την πρώτη παράγωγο διαπιστώνουμε ότι είναι

θετική, επομένως το m αποτελεί αύξουσα συνάρτηση του π , δηλαδή όσο αυξάνει το π αυξάνει και το m . Παρόμοια μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι για μεγάλο β έχουμε και μεγάλο m .

Τα παραπάνω επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι η νομισματική πολιτική θα είναι αρκετά αποτελεσματική για σχετικά οριζόντια καμπύλη IS, εφόσον σ' αυτή την περίπτωση το β είναι μεγάλο, δηλαδή οι επενδυτική δαπάνη είναι πολύ ευαίσθητη στις αλλαγές του επιτοκίου. Επίσης θα είναι αρκετά αποτελεσματική για σχετικά κάθετη LM, εφόσον σ' αυτή την περίπτωση το h είναι αρκετά μικρό, δηλαδή η ζήτηση χρήματος δεν είναι αρκετά ευαίσθητη στις μεταβολές του επιτοκίου. Θα είναι επίσης σε κάθε περίπτωση περισσότερο αποτελεσματική όσο μεγαλύτερος είναι ο πολλαπλασιαστής π που εξαρτάται από την οριακή διάθεση για κατανάλωση.

10.5.3 Συνδυασμός Πολιτικών

Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματα από τις δύο προηγούμενες ενότητες έχουμε ότι:

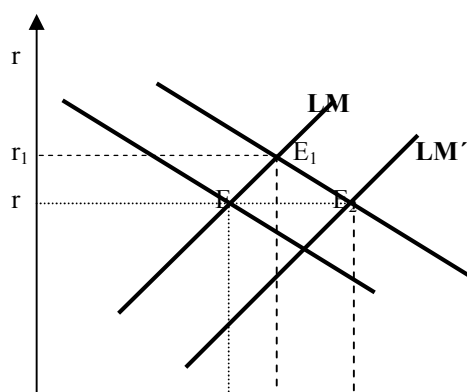
α) Η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του προϊόντος ισορροπίας, την αύξηση του επιτοκίου και την εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα. Η αποτελεσματικότητά της και η επίδραση που θα έχει στο προϊόν, στο επιτόκιο και στην εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα εξαρτάται από τις κλίσεις των καμπύλων IS, LM και από τον πολλαπλασιαστή. Η δημοσιονομική πολιτική επιδρά άμεσα στην συνολική ζήτηση.

β) Η άσκηση της νομισματικής πολιτικής έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του προϊόντος ισορροπίας, την μείωση του επιτοκίου. Η αποτελεσματικότητά της και η επίδραση που θα έχει στο προϊόν και στο επιτόκιο εξαρτώνται από τις κλίσεις των καμπύλων IS, LM και από τον πολλαπλασιαστή. Η νομισματική πολιτική επιδρά έμμεσα στην συνολική ζήτηση. Υπερβαίνοντας τα όρια της παρουσίασης αναφέρουμε ότι η νομισματική πολιτική μπορεί να συνδεθεί με τον πληθωρισμό έτσι ώστε η αύξηση της προσφοράς ονομαστικού χρήματος να αφήνει αναλλοίωτη την πραγματική προσφορά χρήματος λόγω ανόδου του επιπέδου τιμών.

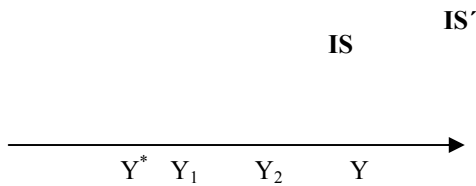
Οι δύο αυτές κατηγορίες πολιτικών μπορούν να ασκηθούν ανεξάρτητα, κατ' αρχή, η μία από την άλλη. Παράδειγμα συνδυασμού των δύο πολιτικών αποτελεί η δυνατότητα να μην εμφανιστεί το φαινόμενο της εκτόπισης του ιδιωτικού τομέα: μπορούμε να αυξήσουμε το προϊόν με μία επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και να εφαρμόσουμε παράλληλα μία επεκτατική νομισματική πολιτική ώστε το επιτόκιο να διατηρηθεί στο ίδιο επίπεδο. Η διατήρηση του επιτοκίου στο ίδιο επίπεδο θα έχει ως αποτέλεσμα να μην μειωθεί ο ρυθμός της ιδιωτικής επένδυσης και να μην εμφανιστεί το φαινόμενο της εκτόπισης του ιδιωτικού τομέα. Αυτή τη περίπτωση εξετάζουμε στο διάγραμμα 10.13.

Διάγραμμα 10.13

(Συνδυασμός πολιτικών)

Στο διάγραμμα έχουμε διαγράψει μια καμπύλη IS και μια καμπύλη LM. Αυτές τέμνονται στο σημείο E το οποίο θα αποτελεί σημείο ισορροπίας και για τις δύο αγορές. Αν υποθέσουμε ότι με επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, μετατοπίζεται προς τα δεξιά η καμπύλη IS, και λαμβάνει τη θέση IS' τότε παρατηρούμε ότι στο νέο σημείο ισορροπίας E1 αντιστοιχεί υψηλότερο επιτόκιο r_1 και αυξημένο εισόδημα Y_1 . Ωστόσο με μία πιο επεκτατική νομισματική πολιτική μπορεί να μετατοπιστεί η 328 καμπύλη LM σε μια καινούργια θέση LM'. το νέο σημείο ισορροπίας E2 θα αντιστοιχεί σε επιτόκιο r , δηλαδή σε σχέση με το σημείο ισορροπίας E θα παραμείνει αμετάβλητο και σε μεγαλύτερο

Διαπιστώνουμε ότι ο στόχος της αύξησης του εισοδήματος ισορροπίας μπορεί να επιτευχθεί με πολλούς τρόπους. Δημιουργείται επομένως το ερώτημα ποιο τρόπο να επιλέξουμε ώστε να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Αν και κάθε επιλογή, στον βαθμό που είναι δυνατή, είναι ισοδύναμη ως προς τον στόχο της αύξησης του προϊόντος δεν είναι ισοδύναμη ως προς την επίδρασή της σε άλλους τομείς της οικονομικής πραγματικότητας. Για παράδειγμα η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής με αύξηση των δαπανών του δημοσίου για την ανέγερση σχολείων, νοσοκομείων ή βελτίωσης του συστήματος μεταφορών αυξάνει το εισόδημα ισορροπίας με διαφορετικό τρόπο, δηλαδή οδηγώντας σε διαφορετική σύνθεση του προϊόντος, σε σχέση με μία πολιτική ελάττωσης της φορολογίας που επίσης αυξάνει το προϊόν ισορροπίας αλλά μειώνει τα έσοδα του δημοσίου. Επιπλέον το ερώτημα του συνδυασμού πολιτικής εξαρτάται από τα ερωτήματα για τον ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας και το μέγεθος του ελλείμματος του δημοσίου.

Η επιλογή επομένως μίας πολιτικής είναι αποτέλεσμα μίας βέλτιστης απόφασης με βάση τα εμπειρικά δεδομένα και την κατεύθυνση που με πολιτικά κριτήρια η κυβέρνηση αποφασίζει να ωθήσει την οικονομία.

10.6. Επέκταση Του Υποδείγματος

Η παρουσίαση που έχουμε κάνει μπορεί να επεκταθεί τουλάχιστον σε τέσσερις τομείς:

- α) Να εισάγουμε τον εξωτερικό τομέα
 - β) Να εισάγουμε μεταβολές τιμών στο υπόδειγμά μας
 - γ) Να εξετάσουμε πώς αναπτύσσεται μία οικονομία ή
 - δ) να εξετάσουμε την διακύμανση της απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού μιας οικονομίας.
- Αυτά τα θέματα υπερβαίνουν την παρουσίαση των βασικών ιδεών που εισάγουν στην μακροοικονομική θεωρία. Γι' αυτό το λόγο δεν θα επεκταθούμε²³⁷. Ωστόσο θα αναφερθούμε συνοπτικά στις τροποποιήσεις που θα επέφερε στο υπόδειγμά μας η εισαγωγή της αλλαγής τιμών. Μπορούμε να εξετάσουμε πώς επιδρά η αλλαγή τιμών στην συνολική δαπάνη αν θυμηθούμε τον τρόπο με τον οποίο εξάγουμε το ύψος του προϊόντος στο οποίο θα ισορροπήσουν η αγορά εμπορευμάτων και η αγορά χρήματος. Θυμίζουμε ότι το προϊόν ισορροπίας εκφράζεται μέσω της σχέσης:

$$Y^* = gA^c + m \frac{M}{P}$$

όπου A^c συμβολίζει την αυτόνομη δαπάνη, M την ονομαστική προσφορά χρήματος, P το επίπεδο τιμών και τα g και m συμβολίζουν τους πολλαπλασιαστές της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής αντίστοιχα.

Η εξαγωγή του προϊόντος ισορροπίας στηριζόταν στην επίλυση του συστήματος των εξισώσεων που παριστάνουν την IS και την LM υποθέτοντας σταθερό επίπεδο τιμών P . Αν θεωρήσουμε δεδομένη την αυτόνομη δαπάνη και την ονομαστική προσφορά χρήματος τότε η επίλυση αυτού του συστήματος εξισώσεων για διάφορα επίπεδα τιμών θα μας έδινε διαφορετικά ύψη προϊόντος για τα οποία παρατηρείται ισορροπία στις αγορές χρήματος και εμπορευμάτων. Δηλαδή σε κάθε επίπεδο τιμών θα αντιστοιχούσαμε και ένα επίπεδο συνολικής δαπάνης. Επομένως θα μπορούσαμε να εξετάσουμε πώς αλλάζει το επίπεδο της συνολικής δαπάνης με τη μεταβολή του επιπέδου τιμών με δεδομένη την αυτόνομη δαπάνη και την ονομαστική προσφορά χρήματος. Η σχέση που εκφράζει το προϊόν ισορροπίας μπορεί να παίξει ένα τέτοιο ρόλο. Πράγματι αν αντικαταστήσουμε τα διάφορα επίπεδα τιμών στη σχέση θα λάβουμε τα προϊόντα ισορροπίας που αντιστοιχούν σ' αυτά τα επίπεδα τιμών, επομένως και την συνολική δαπάνη που αντιστοιχεί σε κάθε επίπεδο τιμών. Η σχέση

$$Y = gA^c + m \frac{M}{P} \text{ γράφεται}$$

$$Y - gA^c = m \frac{M}{P} \text{ και τελικά}$$

$$P = m \frac{M}{Y - gA^c}$$

Η τελευταία σχέση εκφράζει την *καμπύλη συνολικής ζήτησης* (AD) για δεδομένα M και A^c όταν μεταβάλλονται οι τιμές. Το σύνολο των σημείων της γραφικής παράστασής της παριστάνει τους συνδυασμούς του επιπέδου τιμών και προϊόντος, στους οποίους η αγορά εμπορευμάτων και χρήματος βρίσκονται και οι δύο σε ισορροπία.

Με την αλλαγή του επιπέδου τιμών όμως αλλάζει και η επιθυμητή προσφερόμενη ποσότητα εμπορευμάτων από τις επιχειρήσεις. Η αύξηση του επιπέδου των τιμών σημαίνει για τις επιχειρήσεις μεγαλύτερα κέρδη από τις αυξημένες τιμές των εμπορευμάτων που πωλούν και για αυτό έχουν λόγους να αυξήσουν την παραγωγή τους. Ωστόσο η αύξηση των τιμών έχει ως συνέπεια και την αύξηση των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Δηλαδή σημαίνει αυξημένο κόστος εργασίας, χρήσης των εγκαταστάσεων παραγωγής και των κεφαλαιουχικών εμπορευμάτων.

Στο βαθμό που βρισκόμαστε μακριά από τα επίπεδα πλήρους απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού της οικονομίας οι επιχειρήσεις μπορούν να παρακολουθούν τις αυξήσεις της ζήτησης χωρίς να επιβαρύνονται με αυξημένο κόστος από εργασία, λόγω της ανεργίας, ούτε με αυξημένο κόστος κεφαλαιουχικών αγαθών, λόγω της πληθώρας κεφαλαίου που μένει αχρησιμοποίητο. Όσο κινούμαστε όμως προς επίπεδα πλήρους απασχόλησης τόσο πιο δύσκολο θα είναι για τις επιχειρήσεις να βρουν τους αναγκαίους παραγωγικούς συντελεστές για να επεκτείνουν την κλίμακα παραγωγής. Γι' αυτούς τους

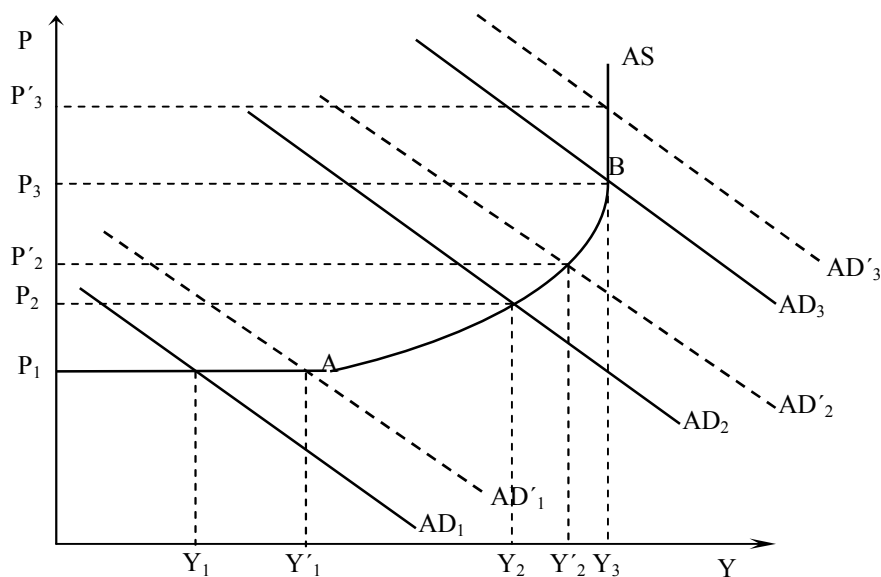
²³⁷ Παραπέμπουμε τον αναγνώστη στα παρακάτω βιβλία, με βάση την αρίθμηση των θεμάτων που μπορούμε να επεκταθούμε:

- α) Krugman P. / Obstfeld M. (1995). *Διεθνής Οικονομική*. Τόμοι Α' & Β'. Αθήνα: Κριτική.
- β) Dorbusch R. / Fisher S. (1993). *Μακροοικονομική*. Αθήνα: Κριτική.
- γ) Jones H. (1993). *Εισαγωγή στις σύγχρονες θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης*. Αθήνα: Κριτική.
- δ) Fonseca G. (2000). *Business Cycle theory*. <http://cepa.newschool.edu/het/index.htm>

λόγους μπορούμε να υποθέσουμε ότι ως ένα επίπεδο προϊόντος οι επιχειρήσεις μπορούν να αυξάνουν το προσφερόμενο προϊόν στις τρέχουσες τιμές, από ένα επίπεδο προϊόντος και μετά, καθώς κινούμαστε προς το προϊόν πλήρους απασχόλησης, η αύξηση του προσφερόμενου προϊόντος θα συνοδεύεται από ανάλογες αυξήσεις τιμών, αλλά, κοντά στα επίπεδα πλήρους απασχόλησης κάθε αύξηση των τιμών θα συνοδεύεται από μικρότερες αυξήσεις του προϊόντος.

Τα παραπάνω μπορούν να παρασταθούν μαθηματικά με την *καμπύλη συνολικής προσφοράς* (AS), η εξαγωγή της οποίας όμως ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εισαγωγής. Αυτή αποτελεί τον γεωμετρικό τόπο συνδυασμών προϊόντος και επίπεδου τιμών, με τους οποίους οι επιχειρήσεις επιθυμούν να προσφέρουν μία ποσότητα προϊόντος σε κάθε επίπεδο τιμών. Περιοριζόμαστε στο διάγραμμα 10.13 σε μια γραφική παράστασή της που ανταποκρίνεται στα ήδη εκτεθέντα. Στο ίδιο διάγραμμα σχεδιάζουμε και την καμπύλη συνολικής ζήτησης.

Διάγραμμα 10.14. (Οι καμπύλες συνολικής προσφοράς, AS, και ζήτησης, AD.)

Στο διάγραμμα έχουμε σχεδιάσει διάφορες καμπύλες ζήτησης AD_1 , AD_2 , AD_3 που αντιστοιχούν σε διάφορα επίπεδα προϊόντος. Ως το σημείο A η μεταβολές στο προϊόν και στην απασχόληση δεν έχουν επίδραση στις τιμές. Ενώ στο σημείο B η οικονομία αγγίζει το επίπεδο πλήρους απασχόλησης. Στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης κάθε μεταβολή της δαπάνης έχει επίδραση μόνο στις τιμές εφόσον δεν μπορεί να αυξηθεί το προϊόν και γι' αυτό το λόγο από το σημείο B και μετά η καμπύλη AS γίνεται κάθετη. Οι διακεκομμένες AD'_1 , AD'_2 , AD'_3 αντιστοιχούν σε ίσες μετατοπίσεις των αρχικών καμπύλων ζήτησης. Ως το σημείο A η μεταβολές στη συνολική ζήτηση (AD_1 σε AD'_1) δεν επιδρούν στις τιμές και η αύξηση του προϊόντος καθορίζεται από τον πολλαπλασιαστή. Μεταξύ του σημείου A και B οι μεταβολές της συνολικής ζήτησης (AD_2 σε AD'_2) επιδρούν και στις τιμές (η αύξηση της συνολικής ζήτησης αυξάνει τις τιμές) και στο προϊόν, ωστόσο οι μεταβολές του προϊόντος είναι μικρότερες από αυτές που θα παίρναμε αν βρισκόμαστε στην περιοχή μέχρι το σημείο A. Τέλος μετά το σημείο B όπως αναφέραμε μεταβολές στη συνολική ζήτηση επιδρούν μόνο στις τιμές.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Η ΜΑΡΞΙΚΗ «ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

11.1 Εισαγωγή

Όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο 1, ο Μαρξ ανέπτυξε το θεωρητικό του σύστημα, το οποίο ο ίδιος ονόμασε *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκκινώντας από τη θεωρία του για την Ιστορία, σε ρήξη με τις ουσιοκρατικές θεμελιώσεις της Πολιτικής Οικονομίας (δηλαδή τις προσεγγίσεις που επιχειρούν να συναγάγουν τα δομικά χαρακτηριστικά της οικονομίας από αυτό που αξιωματικά ορίζουν ως «φύση του ανθρώπου» –το εμπορεύεσθαι [Adam Smith], την αρχή της ωφέλειας [Νεοκλασική Σχολή]).

Με αυτή τη θεωρητική προϋπόθεση, προσέγγισε κατ' αρχάς την έννοια της αξίας και διατύπωσε μια νέα θεωρία της εργασιακής αξίας. Έδωσε ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα της συμμετρίας των «οικονομικών αγαθών» τα οποία παίρνουν τη μορφή των εμπορευμάτων. Διαμόρφωσε έτσι τη δική του έννοια της αξίας. Στη συνέχεια οικοδόμησε πάνω στην έννοια αυτή της αξίας ολόκληρο το θεωρητικό του σύστημα, ως μια λογικά συνεπή αλυσίδα εννοιών και αναλύσεων.

Εντούτοις, πάρα πολύ συχνά η Μαρξική έννοια της αξίας ταυτίζεται, ρητά ή άρρητα, από Μαρξιστές και μη οικονομολόγους, με την αντίστοιχη Ρικαρδιανή: Ρητά, όταν δηλώνεται ότι ο Μαρξ ως οικονομολόγος υπήρξε Ρικαρδιανός –και αυτή είναι η θέση που παίρνουν συνήθως οι μη μαρξιστές οικονομολόγοι που μελετούν την ιστορία των οικονομικών θεωριών. Άρρητα, όταν η Μαρξική θεωρία της αξίας περιορίζεται σε θέσεις και θεμελιώσεις που εντάσσονται ή συνάγονται άμεσα από το θεωρητικό σύστημα της Κλασσικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας –και αυτή είναι η άποψη που υιοθετούν συχνά πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι.²³⁸

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε αρχικά στη θεωρία της αξίας του Μαρξ, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διαφοροποίησή της από την Κλασική θεωρία της αξίας. Στη βάση αυτή θα μπορέσουμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε συνοπτικά τις βασικές αναπτύξεις της Μαρξικής οικονομικής θεωρίας.

11.2 Η «κλασική» ανάγνωση του Μαρξ

Ο Μαρξ ξεκίνησε τη συστηματική ενασχόλησή του με την Πολιτική Οικονομία (βλ. Κεφάλαιο 1, υποσημείωση 30) όταν η Κλασική Σχολή είχε ολοκληρώσει τον ιστορικό της κύκλο, δηλαδή όταν από τη μια είχαν διατυπωθεί οι βασικές αναλύσεις της (Σμιθ, Ρικάρντο), και από την άλλη η κλασική θεωρία της αξίας είχε αμφισβητηθεί θεωρητικά (καθώς ήταν ασύμβατη με την ύπαρξη ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους της καπιταλιστικής οικονομίας), αλλά και για πολιτικούς και άλλους λόγους (καθώς αναδείκνυε την αντίθεση ανάμεσα στα κέρδη και τους μισθούς).

²³⁸ Υπάρχουν εντούτοις και Μαρξιστές που ρητά δηλώνουν ότι ο Μαρξ διατήρησε τη ρικαρδιανή οικονομική θεωρία και απλώς την συνέδεσε με τη διαλεκτική φιλοσοφία του Χέγκελ. Ο διαπρεπής ιταλός Μαρξιστής Αντόνιο Γκράμσι έγραφε χαρακτηριστικά: «Με μια ορισμένη έννοια μου φαίνεται ότι μπορούμε να πούμε ότι η φιλοσοφία της πράξης [εννοεί τον Μαρξισμό] ισούται με Χέγκελ + Δαβίδ Ρικάρντο (...). Να συνδεθεί ο Ρικάρντο με τον Χέγκελ και με τον Ροβεσπιέρο» (Gramsci 1977, 1247/8. Παρατίθεται στο Δημούλης 1998, 101).

Σύμφωνα με όσα μέχρι τώρα αναπτύξαμε, η Κλασική έννοια της αξίας στη Σμιθιανή εκδοχή της δαπανώμενης εργασίας και στη Ρικαρδιανή εκδοχή μπορεί να συνοψισθεί στις ακόλουθες θέσεις:

Ένα εμπόρευμα αποτελεί αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Από οικονομική άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανταλλακτική αξία, η οποία καθορίζεται ανεξάρτητα από την αξία χρήσης. Η ανταλλακτική αξία ως σχέση ανταλλαγής εμπορευμάτων εκφράζει την ενύπαρκτη στα εμπορεύματα αξία (Θέση 1).

Η αξία ενός εμπορεύματος προκύπτει (ως χαρακτηριστικό ή ιδιότητα του «αγαθού») από την εργασία και (ποσοτικά) είναι ανάλογη του χρόνου εργασίας που έχει δαπανηθεί για την παραγωγή του (Θέση 2).

Η Θέση 1 και η Θέση 2 συνάγονται αναγκαστικά από μια ανάλυση που θεωρεί ότι η αξία είναι ενδογενής στα εμπορεύματα (εξ αυτού προκύπτει η άποψη του Σμιθ και του Ρικάρντο για την ενδογενή αξία του χρήματος,²³⁹ το οποίο εκλαμβάνεται ως ένα εμπόρευμα που απλώς διευκολύνει τις ανταλλαγές μεταξύ όλων των εμπορευμάτων). Θεωρείται δηλαδή ότι η αξία συνιστά *ιδιότητα* όλων των εμπορευμάτων (ποιοτικό χαρακτηριστικό τους), η οποία απορρέει από το γεγονός ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας. Επομένως, (Συνέπεια Θέσης 2), *η εργασία εξασφαλίζει τη συμμετρία των εμπορευμάτων: Η κοινή τους ιδιότητα είναι ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας.* («Η εργασία αποτελεί το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας κάθε εμπορεύματος (...) η εργασία από μόνη της (...) είναι απλά το τελικό και πραγματικό πρότυπο (standard) μέσω του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν και να συγκριθούν οι αξίες όλων των εμπορευμάτων σε οποιαδήποτε εποχή και τόπο. Η εργασία είναι η πραγματική τους τιμή, το χρήμα είναι μόνο η ονομαστική τους τιμή» --Smith 2000, I.v.4&7).

Από τη Θέση 1 και τη Θέση 2 απορρέουν λογικά, στο πλαίσιο του Κλασικού Συστήματος οι ακόλουθες δύο θέσεις:

Οι σχετικές αξίες, ως η σχέση ανταλλαγής μεταξύ εμπορευμάτων προκύπτουν από τις (ενδογενείς) αξίες τους, ως ο λόγος (το πηλίκο) των αξιών τους (Θέση 3).²⁴⁰

²³⁹ «Ο χρυσός και ο άργυρος, όπως τα άλλα εμπορεύματα, έχουν μια εσωτερική αξία, η οποία δεν είναι αυθαίρετη, αλλά εξαρτάται από τη σπανιότητα τους, την ποσότητα εργασίας που έχει δαπανηθεί κατά την παραγωγή τους, και την αξία του κεφαλαίου που απασχολείται στα ορυχεία τα οποία τα παράγουν» (Ricardo, *On the High Price of Bullion*, 2). «Ως χρηματική τιμή των αγαθών αντιλαμβάνομαι πάντα την ποσότητα του καθαρού χρυσού ή αργύρου έναντι της οποίας πωλούνται, ανεξάρτητα από την ονομαστική αξία του νομίσματος» (Smith 2000, I.v.42). Στην αντίληψη αυτή θεμελιώνεται και η Κλασική άποψη για την «ουδετερότητα του χρήματος» ως μέσου που απλώς διευκολύνει την ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα: «Το χρήμα από χρυσό και άργυρο που κυκλοφορεί σε κάθε χώρα θα μπορούσε κυριολεκτικά να συγκριθεί με ένα αμαξινό δρόμο, ο οποίος ενώ επιτρέπει την κυκλοφορία και μεταφορά στην αγορά της χλόης και των σιτηρών της υπαίθρου, δεν παράγει ούτε μια φούχτα χλόης ή σιτηρών» (Smith 2000, II.ii.86). Ως το ουσιώδες χαρακτηριστικό της «οικονομίας της αγοράς» θεωρείται επομένως η ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα (στο πρότυπο της μη εγχρήματης ανταλλαγής, του αντιπραγματισμού) και όχι η χρηματική κυκλοφορία. Βλ. και παρακάτω.

²⁴⁰ «Η αξία του εμπορεύματος ή η ποσότητα οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, με το οποίο θα ανταλλάγει αυτό το εμπόρευμα, εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα της εργασίας η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αμοιβή, η οποία καταβάλλεται για αυτήν την εργασία» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, 99).

Τα εισοδήματα του καπιταλιστή και του γαιοκτήμονα προκύπτουν από την αξία του συνόλου των εμπορευμάτων τα οποία παρήγαγε ο εργάτης στη διάρκεια μιας περιόδου. Με άλλη διατύπωση, *οι ιδιοκτήτριες τάξεις ιδιοποιούνται τμήμα της από τον εργάτη παραγόμενης αξίας (Θέση 4).*²⁴¹

Όσοι υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ εντάσσεται στο Κλασικό θεωρητικό σύστημα θεωρούν ότι οι τέσσερις παραπάνω Κλασικές θέσεις συμπυκνώνουν και τη Μαρξική θεωρία της αξίας. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές ο Μαρξ «πρόσθεσε» στις πιο πάνω 4 θέσεις α) τη διευκρίνιση ότι οι θέσεις αυτές ισχύουν μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών εποχών, που προέκυψαν από τη διαδικασία της πάλης των τάξεων, β) την εκτίμηση (που άλλωστε συμμεριζόταν και οι βρετανοί σοσιαλιστές του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα) ότι τα εισοδήματα των ιδιοκτητριών τάξεων (Θέση 4) απορρέουν από μια σχέση εκμετάλλευσης που θα καταργηθεί στο σοσιαλισμό, γ) το ξεκαθάρισμα ότι (για να ισχύει η Θέση 4) η αμοιβή του εργάτη (και αυτό που ο εργάτης πουλάει στην αγορά εργασίας) δεν μπορεί να αφορά την (να είναι η) «εργασία», αλλά την ικανότητα προς εργασία ή την εργασιακή δύναμη.²⁴²

Αν έτσι είχαν τα πράγματα, τότε θα ήμασταν ίσως υποχρεωμένοι να συμφωνήσουμε με τον Schumpeter, τον οποίο είδαμε να δηλώνει: «Ο Μαρξ πρέπει να θεωρηθεί ένας “κλασικός” οικονομολόγος και πιο ειδικά μέλος της ρικαρδιανής ομάδας» (Schumpeter 1994, 390). Την πεποίθηση αυτή συμμερίζονται όλοι σχεδόν οι νεοκλασικοί ιστορικοί των οικονομικών θεωριών. Έτσι, ο Σάμιουελσον ισχυρίστηκε ότι τον Μαρξ πρέπει να τον δούμε ως «έναν ελάσσονα μετα-ρικαρντιανό», ενώ αναλυτικότερα ο G. D. H. Cole, έγραψε για τις αναπτύξεις που περιέχονται στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Σε αυτή τη θεωρία δεν υπάρχει ούτε μία ιδέα που να επινοήθηκε από τον Μαρξ, ή που να είχε θεωρήσει ο ίδιος ως δική του πρωτότυπη συμβολή στην οικονομική επιστήμη. Ο Μαρξ απλώς πήρε αυτή τη σύλληψη από τους κλασικούς οικονομολόγους (...) επαναλαμβάνοντας σε μεγάλο βαθμό αυτά που είχαν πει εκείνοι και που, πριν απ' αυτόν, άρρητα αποδέχονταν οι περισσότεροι οικονομολόγοι του δέκατου ένατου αιώνα. Δεν υπάρχει τίποτε το ειδικώς Μαρξικό στη θεωρία του Μαρξ περί αξίας· αυτό που είναι καινοφανές είναι το πώς χρησιμοποιεί τη θεωρία του, όχι η θεωρία η ίδια» (Εισαγωγή στην Everyman edition του *Κεφαλαίου*, Λονδίνο 1930, xxι. Αμφότερα τα αποσπάσματα από Meikle 1995,²⁴³ 185).

Προτού απαντήσουμε στο ερώτημα του σε ποιο βαθμό διαφοροποιείται ο Μαρξ από το έδαφος των τεσσάρων θέσεων της Κλασικής Σχολής που εδώ συνοψίσαμε, χρειάζεται να αναφερθούμε σε μια άλλη προσπάθεια απεγκλωβισμού από τη θεωρητική κρίση της Κλασικής Σχολής, που είχε διατυπωθεί πριν από τη Μαρξική θεώρηση: Την ταύτιση της αξίας με τη *σχέση ανταλλαγής μεταξύ εμπορευμάτων*.

²⁴¹ «Από τη στιγμή που η γη καθίσταται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από όλο το προϊόν το οποίο ο εργάτης μπορεί να παραγάγει είτε μέσω της καλλιέργειάς της, είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσδοός του αποτελεί την *πρώτη παρακράτηση* από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη (...) Το κέρδος αποτελεί μια *δεύτερη παρακράτηση από το προϊόν της εργασίας* που απασχολήθηκε στη γη» (Smith 2000, I.viii.6 & 7, οι υπογρ. δικές μας).

²⁴² Αυτό προκύπτει άλλωστε από την *Κλασική θέση* ότι η αξία του μισθού («της εργασίας») ισούται με την αξία των αναγκαίων μέσων διαβίωσης του εργάτη. Το μέγεθος αυτό είναι επομένως κάτι εντελώς διαφορετικό από την ποσότητα εργασίας που δαπάνησε ο εργάτης και δεν ρυθμίζεται ούτε από την ένταση ούτε από την παραγωγικότητα της εργασίας του.

²⁴³ Το βιβλίο του S. Meikle (1995), *Aristotle's Economic Thought*, πρόκειται να κυκλοφορήσει εντός του 2000 στα ελληνικά, σε μετάφραση Άκη Γαβριηλίδη, από τις εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. Εδώ χρησιμοποιούμε αυτή τη μετάφραση, με παραπομπή, όμως, στην αντίστοιχη σελίδα της πρωτότυπης αγγλικής έκδοσης, εφόσον μέχρι την ολοκλήρωση της συγγραφής του παρόντος βιβλίου δεν ήταν δυνατή η ακριβής αναφορά στην ελληνική έκδοση.

11.3 Η αξία ως σχέση ανταλλαγής

Στην άποψη του Σμιθ (στην εκδοχή της «δαπανώμενης» εργασίας) και του Ρικάρντο για την αξία ως ενδογενές περιεχόμενο ή ιδιότητα των εμπορευμάτων (από την οποία προκύπτουν ή απορρέουν οι σχέσεις ανταλλαγής) αντιπαρατέθηκε το 1828 ο Samuel Bailey, ο οποίος υποστήριξε ότι η αξία δεν μπορεί να νοείται ως ιδιότητα του εμπορεύματος, αλλά ως σχέση μεταξύ εμπορευμάτων:

«Η αξία είναι η σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων και, επομένως, δεν είναι τίποτε διαφορετικό από αυτή τη σχέση (...) Η αξία δεν δηλώνει τίποτε θετικό και ενδογενές, αλλά απλώς τη σχέση στην οποία τελούν το ένα προς το άλλο δύο αντικείμενα ως ανταλλάξιμα εμπορεύματα»²⁴⁴.

Ο Μπέιλυ μοιάζει να υποστηρίζει ότι η ανταλλακτική αξία δεν είναι ιδιότητα επειδή είναι σχέση, και συγκεκριμένα η σχέση της ανταλλαγής. Όμως και κατά την Κλασική Σχολή η αξία υπάρχει ως σχέση ανταλλαγής (ανταλλακτική αξία), με τη διαφορά ότι η σχέση αυτή προκύπτει ως παράγωγο της κοινής ιδιότητας των εμπορευμάτων, δηλαδή του ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας και το καθένα περιέχει διαφορετικά μεγέθη αξίας διότι δαπανήθηκαν για την παραγωγή του διαφορετικές ποσότητες εργασίας. Αυτό που στην ουσία υποστηρίζει ο Μπέιλυ είναι ότι η εμπειρικά παρατηρούμενη σχέση (η ανταλλακτική αξία) δεν θα πρέπει να ανάγεται σε μια ενύπαρκτη κατάσταση, στην εργασία και στην από αυτήν απορρέουσα αξία, ως ενδοφυή ιδιότητα των εμπορευμάτων. Δηλαδή υποστηρίζει ότι η ανταλλακτική αξία δεν αποτελεί παράγωγο μιας ιδιότητας (της αξίας), αλλά μια ιδιότητα καθ'αυτήν, που υφίσταται απλώς ως σχέση ανταλλαγής.

Ο τελευταίος αυτός ισχυρισμός υιοθετείται και από τους σύγχρονους (νεοκλασικούς) οικονομολόγους. Ο Σουμπέτερ, για παράδειγμα, γράφει ότι ο Μαρξ «βρισκόταν στην ίδια πλάνη με τον Αριστοτέλη, δηλαδή πίστευε ότι η αξία, μολονότι είναι ένας από τους παράγοντες που καθορίζουν τις σχετικές τιμές, ωστόσο είναι κάτι διαφορετικό από τις σχετικές τιμές ή τις σχέσεις ανταλλαγής και υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτές. Η πρόταση ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι η ποσότητα εργασίας που αυτό ενσωματώνει δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο»²⁴⁵. Την ίδια άποψη διατύπωσε και η κεϋνσιανή Τζόαν Ρόμπινσον: «μια από τις μεγάλες φιλοσοφικές ιδέες στα οικονομικά εκφράζεται με τη λέξη “αξία” (...) όπως όλες οι μεταφυσικές ιδέες, όταν προσπαθήσεις να της προσδώσεις συγκεκριμένο περιεχόμενο, αποδεικνύεται ότι είναι απλώς μια λέξη»²⁴⁶. Ο διαπρεπής νεοκλασικός θεωρητικός Βιλφρέντο Παρέτο (1848-1923) είχε ήδη διατυπώσει το ίδιο επιχείρημα, συγκρατώντας ακόμα λιγότερο το σαρκασμό του: «Σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε πρόσφατα, λέγεται ότι “η τιμή είναι η συγκεκριμένη εκδήλωση της αξίας”. Ξέραμε την ενσάρκωση του Βούδα, εδώ έχουμε την ενσάρκωση της αξίας· τι να είναι άραγε αυτή η μυστήρια οντότητα; Είναι, απ' ό,τι φαίνεται, “η ικανότητα ενός αγαθού να ανταλλάσσεται με άλλα αγαθά”. Με αυτό ορίζουμε ένα άγνωστο πράγμα με ένα άλλο ακόμα πιο άγνωστο· γιατί τι αλήθεια μπορεί να είναι αυτή η “ικανότητα”; Και, το κυριότερο, πώς μετριέται; Από αυτή την “ικανότητα” ή το συνώνυμό της, την “αξία”, γνωρίζουμε μόνο τη “συγκεκριμένη

²⁴⁴ S. Bailey (1825), 4-5. Η άποψη αυτή συχνά θεωρείται ως μετα-μαρξική σύλληψη, άρα ως κάτι το οποίο δεν θα μπορούσε να έχει υπόψη του ο Μαρξ. Στην πραγματικότητα ο Μαρξ εξετάζει αυτή την άποψη στις *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος 3^ο, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, 143-194.

²⁴⁵ J. Schumpeter (1952), 23, σημ. 2.

²⁴⁶ J. Robinson (1964), 29.

εκδήλωση” που είναι η τιμή· οπότε, είναι πραγματικά περιττό να μπλεκόμαστε με αυτές τις μεταφυσικές οντότητες, γι’ αυτό ας μείνουμε καλύτερα στις τιμές»²⁴⁷.

Όπως σωστά επισημαίνει ο Scott Meikle (1995, 115-6), μια τέτοια άποψη περί της αξίας ως (απλώς) ανταλλακτικής *σχέσης* «θα βασιζόταν στο επιχείρημα ότι η ανταλλακτική αξία είναι μια ιδιότητα ανάλογη με την ιδιότητα “έγγαμος”, η οποία εξαρτάται από τη σχέση “έγγαμος με ...”, κατά την έννοια ότι δεν είναι δυνατό να έχει κανείς την ιδιότητα παρά μόνο αν έχει τη σχέση προς κάποιον. Σε αυτό το πνεύμα, ένα προϊόν ή ένα αγαθό δεν μπορεί να είναι ανταλλακτική αξία αν δεν τελεί σε σχέση ανταλλαγής προς κάποιο άλλο, ακριβώς όπως ένα πρόσωπο δεν μπορεί να είναι έγγαμος ή έγγαμη αν δεν τελεί σε σχέση γάμου προς κάποιον. (...) Το πρόβλημα τώρα είναι να δούμε πώς αυτό μπορεί να αποτελεί αντίρρηση στην άποψη κατά της οποίας βάλλει. Η αναλογία με μια ιδιότητα όπως αυτή του έγγαμου, ακόμη και αν ευσταθεί, σαφώς δεν εξαντλεί το θέμα, διότι το να είσαι έγγαμος δεν είναι ποσότητα και δεν εισέρχεται σε σχέσεις ισότητας (...) Ο Αριστοτέλης εξηγεί στις *Κατηγορίες* ότι “όλες οι σχετικές ιδιότητες {πάντα τά προς τί}, όταν φυσικά αποδίδονται ορθώς στα πράγματα, ορίζονται σε αντιστοιχία προς κάτι άλλο {πρός αντιστρέφοντα λέγεται}. (...) Για παράδειγμα, εάν ο δούλος οριστεί όχι ως προς έναν κύριο, αλλά ως προς έναν άνθρωπο ή ένα δίδοδο ή οτιδήποτε ανάλογο, δεν έχει αποδοθεί ορθώς, διότι δεν υπάρχει αμοιβαία αντιστοιχία” (7^a22-30). Προκειμένου τα αγαθά να συνδέονται με ισότητα, όπως συμβαίνει με το “5 κρεβάτια = 1 σπίτι”, πρέπει να δοθούν ως ποσότητες· όχι ποσότητες αγαθών, π.χ. 5 κρεβάτια, αλλά ποσότητες εκείνου του πράγματος, όποιο κι αν είναι, το οποίο τα 5 κρεβάτια έχουν κοινό με το 1 σπίτι, δηλαδή της ανταλλακτικής αξίας».

Η αντίληψη λοιπόν της αξίας ως ανταλλακτικής σχέσης (που μας θυμίζει τη Σμιθιανή εκδοχή της «αγοραζόμενης εργασίας»)²⁴⁸ παρακάμπτει το ζήτημα της συμμετρίας των εμπορευμάτων, δηλαδή δεν θέτει το ερώτημα τι είναι οι τιμές ή πώς (δυνάμει ποιας ιδιότητας ή μέσα από ποια σχέση) καθίστανται τα εμπορεύματα σύμμετρες ποσότητες και άρα ανταλλάξιμα. Χρησιμοποιείται από τους επικριτές της Μαρξικής έννοιας της αξίας, η οποία όμως ταυτίζεται στο μυαλό τους με την αντίστοιχη Κλασική έννοια, και ιδίως με τη Θέση 2, και τη Θέση 3, ενάντια στις οποίες (ασκώντας όμως κριτική στον Ρικάρντο και όχι στον δεκάχρονο τότε Μαρξ) είχε στραφεί και ο Μπέιλυ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι Νεοκλασικοί οικονομολόγοι δεν παίρνουν και πολύ στα σοβαρά τις αναπτύξεις των θεμελιωτών της Σχολής τους, Jevons, Walras κ.ο.κ. ότι η κατά Bentham ωφέλεια (ή χρησιμότητα) αποτελεί την ενδογενή ιδιότητα (το μέτρο) από την οποία απορρέει η ανταλλακτική αξία. Προσανατολίζονται έτσι ρητά ή άρρητα προς μία αλά Μπέιλυ αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αξία (ενός εμπορεύματος) πρέπει να ταυτίζεται με τη σχέση ανταλλαγής (αυτού του εμπορεύματος με άλλα

²⁴⁷ V. Pareto (1971), 177.

²⁴⁸ Να μην ξεχνάμε ότι ο Σμιθ σπανίως όριζε, στην εκδοχή αυτή της «αγοραζόμενης εργασίας», την αξία ενός εμπορεύματος ως απλώς «την ποσότητα εργασίας» που αυτό μπορεί να αγοράσει. Στις περισσότερες περιπτώσεις συμπλήρωνε τη διατύπωση αυτή με τη φράση «ή την ποσότητα προϊόντων εργασίας». Π.χ. (Smith 2000, I.v.3): «Ο πλούτος, όπως λέει ο κ. Hobbes, είναι εξουσία. (...) Η εξουσία που του αποφέρει άμεσα και ευθέως αυτή η κατοχή είναι η εξουσία του αγοράζειν: ο συγκεκριμένος έλεγχος που μπορεί να αποκτήσει εφ’ όλης της εργασίας ή όλου του προϊόντος της εργασίας που βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στην αγορά. Η περιουσία του είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη, ανάλογα με την έκταση αυτής της εξουσίας, ή με την ποσότητα είτε της εργασίας των άλλων ανθρώπων, είτε (που είναι τελικά το ίδιο πράγμα) του προϊόντος της εργασίας των άλλων ανθρώπων, το οποίο η εξουσία αυτή του επιτρέπει να αγοράσει ή να ελέγξει. Η ανταλλάξιμη αξία κάθε πράγματος πρέπει πάντα να είναι ακριβώς ίση με την έκταση αυτής της εξουσίας που αποφέρει στον ιδιοκτήτη της» (οι υπογρ. δικές μας).

εμπορεύματα ή με το χρήμα) καθαυτή. Αυτό, βέβαια, ισχύει κυρίως για τους νεώτερους Νεοκλασικούς (και Κεϊνσιανούς) οικονομολόγους, ενώ από τον Pareto (και τους οικονομολόγους της γενιάς του) γινόταν, εν μέρει, ακόμα μια προσπάθεια να θεμελιωθεί η αξία ως σχέση (ανταλλακτική αξία) στην έννοια της *τακτικής* χρησιμότητας (βλ. κεφ. 4.3).

Σύμφωνα με την κατά Pareto τακτική χρησιμότητα, καίτοι ο κάτοχος ενός εμπορεύματος A δεν μπορεί επακριβώς να μετρήσει τη χρησιμότητα (ωφέλεια) που αυτό του προσφέρει, εντούτοις είναι σε θέση να συγκρίνει το (υποκειμενικό) μέγεθος αυτής της ωφέλειας με το αντίστοιχο εκ της απόκτησης ενός άλλου εμπορεύματος B (ή με το μέγεθος του πόνου που προκύπτει σε περίπτωση μη απόκτησης αυτού του εμπορεύματος B). Έτσι ο κάτοχος του A θα το ανταλλάξει με το B εάν και μόνο εάν η ανταλλαγή αυτή (η απόκτηση του B και η απώλεια του A) του αποφέρουν τουλάχιστον όση ωφέλεια του απέφερε η κατοχή του A, και αντίστοιχα θα πρέπει να ισχύουν για τον αρχικό κάτοχο του B. Εφόσον πρόκειται για *υποκειμενικές* ωφέλειες («αίτινες εν ουδεμιά περιπτώσει δύνανται να συγκριθούν μεταξύ των» --Παρέτο 1921, λδ'), με την ανταλλαγή θα μπορούσαν και οι δύο συναλλασσόμενοι να επιτύχουν ένα ψηλότερο επίπεδο ωφέλειας. Σε κάθε περίπτωση, θα αποκομίσουν τουλάχιστον όση ωφέλεια κατείχαν και πριν την ανταλλαγή. Με τα λόγια του Παρέτο: «Η ανταλλακτική αξία δεν απορρέει κατ' ευθείαν, αλλά είναι η συνέπεια της σχέσεως, την οποίαν εγκαθιστά πας συμβαλλόμενος μεταξύ της *αξίας χρήσεως* εκείνου που λαμβάνει και της *αξίας χρήσεως* εκείνου που δίδει. Πράγματι δεν αγοράζομεν εμπορεύματα Αγοράζομεν *αξίας χρήσεως*: Ο αγοράζων καφφέ δεν ενδιαφέρεται ποσώς εάν ο καφφές ούτος είναι σπόρος ωρισμένης χημικής συνθέσεως. Εκείνο το οποίον αγοράζει είναι η ευχαρίστησις, την οποίαν θα αισθανθή πίνων τον καφφέν του. Και την ευχαρίστησιν ταύτην συγκρίνει με την ευχαρίστησιν, της οποίας πρέπει να στερηθή δίδων εις αντάλλαγμα του καφφέ οικονομικόν τι αγαθόν, το οποίον ηδύνατο να απολαύση» (Παρέτο 1921, λγ'). «Η αξία δεν είναι παρά σχέσις» (Παρέτο 1921, με').

Γίνεται προφανές ότι η *αξία ως σχέση*, είτε στην κατά Bailey είτε στην κατά Pareto εκδοχή της, προϋποθέτει τη θεώρηση των σχέσεων ανταλλαγής ως σχέσεων *αντιπραγματισμού*, (ανταλλαγής εμπορεύματος με εμπόρευμα), στις οποίες το χρήμα παίζει μόνο υποβοηθητικό ρόλο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, για να μπορέσει κάποιος να αγοράσει πρέπει προηγουμένως να πωλήσει, ή ακριβέστερα *αγοράζει πουλώντας* (με στόχο την εξασφάλιση μεγαλύτερης υποκειμενικής ωφέλειας). Μια ανάλογη αντίληψη υιοθετούσε και η Κλασική Πολιτική Οικονομία (βλ. υποσημείωση 2 του παρόντος κεφαλαίου).

11.4 Η δομή της επιχειρηματολογίας του Μαρξ

Στο μεγάλο έργο που εξέδωσε ο ίδιος, τον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αφιερώνει στην ανάλυση της έννοιας της αξίας το Πρώτο Μέρος, το οποίο έχει έκταση (στην ελληνική μετάφραση) 110 σελίδες. Από αυτές, οι 6,5 πρώτες (49-55)²⁴⁹ αφιερώνονται για τη διατύπωση και αποσαφήνιση των Θέσεων 1-3. Οι επόμενες 5,5 σελίδες (55-60) αφιερώνονται στη διατύπωση της έννοιας *αφηρημένη εργασία*. Η θέση 4 δεν αναλύεται καν στο τμήμα αυτό του *Κεφαλαίου*, αλλά εισάγεται, στο πλαίσιο των όσων έχουν ήδη αναλυθεί, στο Δεύτερο Μέρος του έργου (159-189). Οι 98 σελίδες που ακολουθούν την ανάλυση για την αφηρημένη εργασία (61-158) αφορούν την ανταλλακτική αξία,

²⁴⁹ Στο παρόν κεφάλαιο, οι αναφορές με απλή ένδειξη σελίδας αναφέρονται στο Μαρξ 1978-α (*Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1^{ος}).

δηλαδή την αξία ως *σχέση* ανταλλαγής, και στο πλαίσιο αυτό (δηλαδή όχι στο πλαίσιο των Θέσεων 1 - 3) συνάγουν το χρήμα.

Αν θέλουμε να πάρουμε τον Μαρξ στα σοβαρά πρέπει, λοιπόν, να δούμε τι περιέχουν αυτές 5,5 + 98 σελίδες πέραν των Θέσεων 1 - 3 των 6,5 πρώτων σελίδων. Με καλύτερη διατύπωση, το ερώτημα που τίθεται είναι *πώς μετασχηματίζονται θεωρητικά οι Κλασικές έννοιες* των Θέσεων 1 - 3 από τις 5,5 + 98 σελίδες που ακολουθούν. Διότι αν ο Μαρξ ήταν Κλασικός (Ρικαρδιανός), αν δεν ήθελε να δώσει ένα διαφορετικό νόημα στις Κλασικές Θέσεις 1 -3, δεν θα είχε κανένα λόγο να σωρευσει τόσες σελίδες πάνω στις τόσο κρυστάλλινες διατυπώσεις των Θέσεων αυτών, στις 6,5 πρώτες σελίδες του έργου του. Κρυστάλλινες διατυπώσεις όπως οι ακόλουθες:

«Αν τώρα παραβλέψουμε την αξία χρήσης των σωμάτων των εμπορευμάτων, τους μένει μονάχα μια ιδιότητα, η ιδιότητα ότι είναι προϊόντα εργασίας (...) Επομένως η αξία του εμπορεύματος είναι το κοινό που εκφράζεται στην ανταλλακτική σχέση ή στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος (...) Πώς μπορούμε να μετρήσουμε το μέγεθος της αξίας του [εμπορεύματος]; Με το ποσό της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, της "ουσίας που δημιουργεί αξία"» (52-3). Ο Μαρξ δεν έμεινε όμως σε αυτές τις θέσεις, αλλά τις μετασχημάτισε ριζικά. Σε όλο του το έργο, ακόμα και στις αναφορές του για τον Bailey²⁵⁰, ή στον χαρακτηρισμό που έδωσε σε αυτό το έργο (*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*), ρητά αναφέρεται ή υπαινίσσεται αυτή τη διαφοροποίηση από το Κλασικό σύστημα εννοιών.

11.5 Η «αφηρημένη εργασία»

Το ότι ο «πλούτος», δηλαδή κάθε τι χρήσιμο, είναι προϊόν εργασίας δεν αποτελεί ιδίον μόνο του καπιταλιστικού, αλλά κάθε τρόπου παραγωγής. Κάθε τρόπος παραγωγής προϋποθέτει τον *εργαζόμενο-παραγωγό* και την ιδιαίτερη σχέση του με τα μέσα παραγωγής, από την οποία μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν τα ιδιαίτερα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας στην οποία ο τρόπος αυτός παραγωγής είναι κυρίαρχος. Όμως, όπως τονίζει ο Μαρξ στην πρώτη κιόλας σελίδα του *Κεφαλαίου*, μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής «ο πλούτος των κοινωνιών (...) εμφανίζεται σαν ένας "τεράστιος σωρός από εμπορεύματα", και το ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης μορφή του» (49).²⁵¹ Είναι προφανές επομένως ότι ο πλούτος δεν αποτελεί εμπόρευμα επειδή είναι προϊόν εργασίας, αλλά επειδή η εργασία αυτή είναι εργασία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και υπόκειται επομένως σε μια μία προσίδια στον τρόπο αυτό παραγωγής κανονικοποίηση-ομογενοποίηση. Με άλλη διατύπωση η

²⁵⁰ «Ότι όμως, παρά τη δική του στενοκεφαλιά, [ο S. Bailey] έθιξε τρωτά σημεία της θεωρίας του Ρικάρντο, το αποδειώνει η νευρική του με την οποία του επιτέθηκε η σχολή του Ρικάρντο» (77).

²⁵¹ «Η ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη εργασία από τους άμεσους παραγωγούς καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπως αναφύεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντεπιδράει καθοριστικά πάνω της (...) Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς (...) βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης» (*Το Κεφάλαιο*, τόμος 3^{ος}, 1978-β, 972). Επίσης, σχετικά το ότι ο πλούτος αποτελεί σε όλα τα κοινωνικά καθεστώτα προϊόν εργασίας, ο Μαρξ σημειώνει: «Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο, ότι ο μεσαιώνας δεν μπορούσε να ζει από τον καθολικισμό και ο αρχαίος κόσμος από την πολιτική. Απεναντίας ο τρόπος που κέρδιζαν τα μέσα για τη ζωή τους εξηγεί γιατί τον κύριο ρόλο τον έπαιζε στην αρχαιότητα η πολιτική και στο μεσαίωνα ο καθολικισμός.» (Μαρξ 1978-α, 96).

αξία αποτελεί εκδήλωση των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και όχι εκδήλωση της εργασίας γενικά.²⁵²

Γίνεται προφανές, επομένως, ότι ο Μαρξ συνέλαβε την αξία ως μία ιστορικά ιδιαίτερη *κοινωνική σχέση*: Αξία είναι η «ιδιότητα» που αποκτούν τα προϊόντα της εργασίας στον καπιταλισμό, μια «ιδιότητα» η οποία αποκτά υλική υπόσταση, πραγματοποιείται, στην αγορά, μέσω της ανταλλαξιμότητας του οποιουδήποτε προϊόντος εργασίας με κάθε άλλο προϊόν εργασίας, δηλαδή μέσω του χαρακτήρα τους ως εμπορευμάτων τα οποία φέρουν μια συγκεκριμένη (χρηματική) τιμή στην αγορά. Από το πρώτο κείμενο της περιόδου που εξετάζουμε, τα *Grundrisse* (1857)²⁵³, μέχρι το *Κεφάλαιο* (1867)²⁵⁴, ο Μαρξ επέμεινε ότι η αξία αποτελεί έκφραση των σχέσεων που χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Έτσι, όπου στο έργο του εισάγει την έννοια της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής (όπως π.χ. στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*) για να περιγράψει με βάση αυτήν την αξία, στην πραγματικότητα διαμορφώνει μια προκαταρκτική νοητική κατασκευή (η οποία ως ένα βαθμό αντιστοιχεί στην επιφανειακή «ορατή πραγματικότητα» της καπιταλιστικής οικονομίας²⁵⁵), που θα τον βοηθήσει να προσεγγίσει και να οικοδομήσει κατόπιν την έννοια της καπιταλιστικής παραγωγής. Σε καμιά περίπτωση δεν περιγράφει μια (προκαπιταλιστική) κοινωνία απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπως πίστεψαν πολλοί μαρξιστές (βλ. αναλυτικά Δημούλης - Μηλιός 1999, 45 επ.): «Αν ερευνήσουμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού» (179-180).

Η αξία δεν αποτελεί επομένως μια «ουσία» που ο ατομικός εργαζόμενος «εμφυσά» πάντα, δηλαδή υπό οποιεσδήποτε ιστορικές συνθήκες, στα προϊόντα της εργασίας του. Αποτελεί την έκφραση μιας ιστορικά ιδιαίτερης *κοινωνικής* σχέσης. Επιπλέον, στον καπιταλισμό δεν αποτελούν εμπόρευμα μόνο τα προϊόντα της εργασίας, αλλά επίσης και η εργασιακή δύναμη των εργαζομένων, οι οποίοι απώλεσαν κατά την ιστορική εξέλιξη όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής, (παράλληλα με την απελευθέρωσή τους από κάθε άμεση προσωπική εξάρτηση) και υποχρεώνονται να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη στους καπιταλιστές (κατόχους των μέσων παραγωγής), ως μοναδική πλέον δυνατότητα για να αποκτήσουν τα απαραίτητα μέσα διαβίωσης. Ο Μαρξ όμως επιλέγει να μη μιλήσει για το ζήτημα αυτό παρά μόνο στο 2^ο Μέρος, (4^ο κεφάλαιο) του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*.

Ο Μαρξ προσεγγίζει το ζήτημα αυτό μέσα από το ερώτημα περί της συμμετρίας. Αν στους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής απουσιάζει η «οικονομία της αγοράς» και τα προϊόντα της εργασίας δεν τίθενται σε σχέσεις

²⁵² «Στην αρχαία ινδική κοινότητα η εργασία είναι κοινωνικά καταμερισμένη, χωρίς τα προϊόντα να γίνονται εμπορεύματα» (Μαρξ 1991, 44).

²⁵³ «Η έννοια της αξίας ανήκει ολότελα στην πιο σύγχρονη οικονομία, διότι είναι η πιο αφηρημένη έκφραση του ίδιου του κεφαλαίου και της παραγωγής που βασίζεται σ' αυτό. Στην έννοια της αξίας προδίδεται το μυστικό του κεφαλαίου» (Μαρξ 1990, 596. Βλ. και στα επόμενα).

²⁵⁴ «Η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία δι' αυτών των ιδιοτήτων της χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού τρόπου παραγωγής κι έτσι χαρακτηρίζεται και ιστορικά» (Μαρξ 1991, 73).

²⁵⁵ «Εδώ δεν έχουμε πάντως να κάνουμε με την ιστορική μετάβαση της κυκλοφορίας στο κεφάλαιο. Η απλή κυκλοφορία είναι πολύ περισσότερο μια αφηρημένη σφαίρα της αστικής συνολικής διαδικασίας παραγωγής, η οποία προκύπτει μέσω των ιδιαίτερων της προσδιορισμών ως ροπή, ως απλή μορφή εμφάνισης μιας πίσω από αυτήν ευρισκόμενης, εξίσου από αυτήν προκύπτουσας και αυτήν παράγουσας βαθύτερης διαδικασίας –το βιομηχανικό κεφάλαιο» (MEGA 1980 II.2, 68-9).

ισοδυναμίας-για-την-ανταλλαγή, τότε δεν έχει νόημα να ισχυριζόμαστε ότι στον καπιταλισμό αυτά γίνονται οικονομικώς σύμμετρα επειδή είναι προϊόντα εργασίας. Με άλλη διατύπωση, εκεί που ο κλασική Πολιτική Οικονομία πίστεψε ότι έδωσε μια τελειωτική απάντηση (ποιοτικώς διαφορετικά αντικείμενα --αξίες χρήσης-- καθίστανται οικονομικώς σύμμετρα --ανταλλάξιμα-- διότι είναι όλα προϊόντα εργασίας), ο Μαρξ βλέπει απλώς ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί: Πώς και γιατί τα ποιοτικώς διαφορετικά είδη εργασίας καθίστανται ισοδύναμα;

«Ας υποθέσουμε ότι μία ουγκιά χρυσού, ένας τόνος σιδήρου, 25 λίβρες σιταριού και είκοσι γιάρδες μεταξιού είναι ανταλλακτικές αξίες ίσου μεγέθους (...) Αλλά η εύρεση χρυσού, η εξόρυξη σιδήρου, η καλλιέργεια σιταριού και η ύφανση μεταξιού είναι ποιοτικά διαφορετικά είδη εργασίας. Αυτό που αντικειμενικά εμφανίζεται ως διαφορετικότητα των αξιών χρήσης, εμφανίζεται, κατ' επέκταση, ως διαφορετικότητα των δραστηριοτήτων οι οποίες παράγουν αυτές τις αξίες χρήσης» (*Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, MEGA 1980, 109).

Για να απαντηθεί το αίνιγμα της ισοδυναμίας των διαφορετικών ειδών εργασίας, πρέπει να γίνει κατανοητός ο *κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας στον καπιταλισμό*: Η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής και ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που προκύπτει από αυτήν στηρίζεται στη άμεση (θεσμική) ανεξαρτησία κάθε ιδιαίτερου παραγωγού (καπιταλιστή) από όλους τους άλλους. Ωστόσο, όλες αυτές οι ατομικές διαδικασίες παραγωγής συσχετίζονται έμμεσα μεταξύ τους μέσω του μηχανισμού της αγοράς, καθώς ο καθένας παράγει όχι για τον εαυτό του ούτε για την «κοινότητα» αλλά για την ανταλλαγή στην αγορά, για την υπόλοιπη κοινωνία που, όμως, «συναντιέται οικονομικά» μαζί του *μόνο* στην αγορά. Η διαδικασία αυτή επιβάλλει την κοινωνική (καπιταλιστική) ομογενοποίηση κάθε ατομικής παραγωγικής διαδικασίας, μέσω ακριβώς της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής και του ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών εμπορευματοπαραγωγών (καπιταλιστών).

Ο Μαρξ ορίζει αυτή τη διαδικασία κοινωνικής ομογενοποίησης των ατομικών εργασιακών και παραγωγικών διαδικασιών με την εισαγωγή της έννοιας *αφηρημένη εργασία*: Η εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι διφυής: από τη μια μεριά είναι συγκεκριμένη εργασία (εργασία που παράγει μια συγκεκριμένη αξία χρήσης, όπως και σε κάθε άλλο τρόπο παραγωγής) και από την άλλη είναι ταυτόχρονα αφηρημένη εργασία (ή εργασία εν γένει), *εργασία όμοια από κοινωνική άποψη*. Από εδώ πηγάζει η γενική ισοδυναμία και ανταλλαξιμότητα των προϊόντων της εργασίας, δηλαδή το ότι αυτά καθίστανται (παράγονται ως) εμπορεύματα: «Η εργασία που εμπεριέχεται στην ανταλλακτική αξία είναι η αφηρημένα γενική κοινωνική εργασία, η οποία προκύπτει από την ολόπλευρη απαλλοτρίωση των ατομικών εργασιών» (MEGA 1980, 134). Αυτό σημαίνει ότι «κάθε εμπόρευμα είναι *το εμπόρευμα*, το οποίο εμφανίζεται έτσι αναγκαστικά ως άμεση υλική συμπύκνωση του εν γένει χρόνου εργασίας, μέσω της απαλλοτρίωσης της ιδιαίτερης αξίας χρήσης του» (MEGA 1980, 122). Η δαπάνη αφηρημένης εργασίας (εν γένει εργασίας), ή ο εν γένει χρόνος εργασίας, ρυθμίζει επομένως και το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων.

Στο *Κεφάλαιο* (1867) η ανάλυση για την αφηρημένη εργασία καταλαμβάνει μόλις 5,5 σελίδες (55-60), εν μέρει διότι ο Μαρξ είχε δώσει έμφαση στο ζήτημα αυτό στην *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859). Εντούτοις, σπεύδει να δηλώσει ότι είναι υπερήφανος για τη διατύπωση της έννοιας αυτής (που στην πορεία έκθεσης της θεωρίας του στο *Κεφάλαιο* αποτελεί την πρώτη του ουσιαστική διαφοροποίηση από το Ρικαρδιανό σύστημα), μια δήλωση παρόμοια της οποίας είναι ζήτημα αν βρίσκουμε άλλες δύο φορές σε ολόκληρο το έργο του:

«Αυτή τη διφυή φύση της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα την απόδειξα πρώτος εγώ κριτικά» (55).

Η αφηρημένη εργασία δεν «προκύπτει» από τη συγκεκριμένη: Αποτελεί την ιστορικά ιδιαίτερη ιδιότητα *κάθε* εργασίας στον καπιταλισμό. Έτσι δεν είναι η εκμηχάνιση της παραγωγής και η απο-ειδίκευση του εργαζομένου που μετατρέπουν τη χρήσιμη εργασία σε αφηρημένη, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι μαρξιστές. Ο ισχυρισμός αυτός προκύπτει από μια σύγχυση κατηγοριών (από την ανεπίτρεπτη γεφύρωση του εννοιολογικού χάσματος μεταξύ συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας), διότι η συγκεκριμένη-φυσική εργασία ως διακριτή έννοια, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αναχθεί στην αφηρημένη εργασία ή να αποτελέσει το περιεχόμενο της ανταλλακτικής αξίας: Η αφηρημένη εργασία αποτελεί ιδίον της *κάθε* (συγκεκριμένης) εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή έκφραση της ιδιαίτερης κοινωνικότητας που χαρακτηρίζει μόνο τον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για μια απλή ή μια σύνθετη και με υψηλή εξειδίκευση (συγκεκριμένη) εργασία.²⁵⁶

Το πρόβλημα της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στο οποίο παραπέμπει η έννοια της αφηρημένης εργασίας είναι επίσης διαφορετικό από το πρόβλημα της «ποσοτικής αντιστοίχισης» εργασιών διαφορετικής έντασης, ειδίκευσης και παραγωγικότητας. Για να μπορέσει να αντιστοιχηθεί (ποσοτικά) μια ώρα εργασίας ενός μηχανικού σε η ώρες εργασίας ανειδίκευτου εργάτη θα πρέπει να αποτελούν ήδη και τα δύο είδη εργασιών «ποιοτικώς όμοια» (δηλαδή *αφηρημένη*) εργασία. Αυτό είναι κάτι που ο εμπειρισμός (ακόμα και στις μαρξιστικές εκδοχές του, βλ. π.χ. Howard/King 1985) δεν θα μπορέσει ποτέ να αντιληφθεί

Συμπερασματικά: Τα προϊόντα της εργασίας είναι εμπορεύματα, άρα αξίες και ανταλλακτικές αξίες, όχι απλώς διότι είναι προϊόντα εργασίας, αλλά διότι είναι *προϊόντα αφηρημένης εργασίας*, δηλαδή «καπιταλιστικής εργασίας» (εργασίας που εκτελείται υπό καπιταλιστικές συνθήκες, εργασίας στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής). Η αφηρημένη εργασία παράγει την αξία κάθε εμπορεύματος, η οποία αποτελεί το κοινό μέτρο (εξασφαλίζει τη σχέση συμμετρίας) τους, εφόσον ως αξία στερείται οποιουδήποτε άλλου κατηγορήματος, πέραν του μεγέθους.²⁵⁷

²⁵⁶ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Rosdolsky, ο οποίος στο έργο του *Για την ιστορία της γένεσης του «Κεφαλαίου» του Μαρξ*, το οποίο επηρέασε σημαντικά τις μαρξιστικές αναλύσεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζει ότι η έκπτωση από τη «τέχνη» του προκαπιταλιστικού μάστορα οδηγεί τη συγκεκριμένη εργασία στο να αποτελέσει «αφηρημένη εργασία». Γράφει: «Ο Μαρξ αποδέχθηκε τη θέση του Ρικάρντο, την οποία επιβεβαιώνουν και οι διαδικασίες της αγοράς, ότι λαμβάνει χώρα μια αναγωγή της εξειδικευμένης εργασίας σε ανειδίκευτη» (Rosdolsky 1969, 609. Βλ. επίσης την αγγλική μετάφραση, Rosdolsky 1977, 510 επ.).

²⁵⁷ «Όλες οι εργασίες εκφράζονται σαν ίδια ανθρώπινη εργασία και επομένως σαν ισάξιες» (74). Αντίθετα οι Κλασική Πολιτική Οικονομία ουδέποτε αντιλήφθηκε την έννοια της αφηρημένης εργασίας. Ικανοποιούνταν, όπως φαίνεται, από την εμπειριστική διαπίστωση ότι για να υπάρχει ανταλλαγή υπάρχει συμμετρία και από την πεποίθηση ότι η εργασία (καίτοι κατά περίπτωση διαφορετικής χρήσιμης «ποιότητας») δημιουργεί αυτή τη συμμετρία. Όπως παρατηρεί ο Meikle: «Ο Ρικάρντο, λόγου χάρη, στην αρχή του κεφαλαίου 1, ενότητα 1 των *Αρχών*, δείχνει σαν να πρόκειται να αναγνωρίσει το πρόβλημα της ασυμμετρίας των εργασιών: “Όταν όμως λέω ότι η εργασία είναι το θεμέλιο κάθε αξίας και ότι η σχετική ποσότητα εργασίας καθορίζει σχεδόν αποκλειστικά τη σχετική αξία των εμπορευμάτων, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι παραμελώ τις διάφορες ποιότητες εργασίας και τη δυσκολία τού να συγκρίνουμε μιας ώρας ή μιας ημέρας εργασία σε μία απασχόληση με την ίδια διάρκεια εργασίας σε μία άλλη”. Ο Ρικάρντο φαίνεται έτοιμος να θίξει θέματα ποιότητας, πρόθεσης και σκοπού, τα οποία θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν να εξετάσει το πρόβλημα της συμμετρίας. Αλλά στην επόμενη πρόταση αλλάζει κατεύθυνση: “Η εκτίμηση η οποία επιφυλάσσεται στις διάφορες ποιότητες εργασίας, σύντομα προσαρμόζεται στην αγορά με επαρκή ακρίβεια για πρακτικούς σκοπούς και, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτάται από τη συγκριτική δεξιότητα του εργαζομένου και την ένταση της εργασίας που κατέβαλε”.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται όμως να επισημάνουμε δύο ζητήματα:

α) Η αφηρημένη εργασία (και συνεπώς ο εν γένει χρόνος εργασίας) δεν αποτελεί μια άμεση (εμπειρικά διαπιστώσιμη) ιδιότητα της εργασίας, αλλά μια «αφαίρεση», δηλαδή μία έννοια που επιτρέπει την κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας *στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*: «Ο εν γένει χρόνος εργασίας είναι καθ' αυτόν μια αφαίρεση, που σαν τέτοια δεν υφίσταται για τα εμπορεύματα» (MEGA 1980, 122-23). Αυτό που εμπειρικά υφίσταται είναι μόνο τα συγκεκριμένα εμπορεύματα που πωλούνται και αγοράζονται (και συνεπώς ανταλλάσσονται μεταξύ τους με τη διαμεσολάβηση του χρήματος) στην αγορά.

β) Η αφηρημένη εργασία, ως η έννοια που αποδίδει τον ειδικά κοινωνικό (καπιταλιστικό) χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας, δεν αφορά τη μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής, αλλά την *κοινωνική αλληλοσυσχέτιση όλων των*, θεσμικά ανεξάρτητων μεταξύ τους, επιμέρους *καπιταλιστικών διαδικασιών παραγωγής*, η οποία εκδηλώνεται στην αγορά: «Ο κοινωνικός χρόνος εργασίας υπάρχει, ούτως ειπείν, μόνο σε λανθάνουσα κατάσταση σε αυτά τα εμπορεύματα και εκδηλώνεται κατά πρώτον στη διαδικασία ανταλλαγής τους (...) Η εν γένει κοινωνική εργασία δεν είναι επομένως έτοιμη προϋπόθεση, αλλά δημιουργούμενο αποτέλεσμα» (MEGA 1980, 123).

Τα δύο αυτά ζητήματα ερμηνεύουν γιατί όλο το βάρος της ανάλυσης πρέπει να δοθεί στην ανταλλακτική αξία, δηλαδή στην *εκδήλωση της αξίας ως ανταλλακτική σχέση* (στη «μορφή εμφάνισης» της αξίας), και αυτό κάνει ο Μαρξ: Δεν κλείνει την ανάλυσή του για την αξία με την έννοια της αφηρημένης εργασίας, αλλά αντίθετα αφιερώνει τη συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα της ανάλυσης αυτής (98 από τις 110 σελίδες, ήτοι σσ. 61-158) στην ανταλλακτική αξία, ή την αξία ως ανταλλακτική σχέση μεταξύ εμπορευμάτων.

Η σχέση ανταλλαγής αποτελεί τη μοναδική *εμπειρικά απτή ύπαρξη* (μορφή εμφάνισης) της αξίας. Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ εισάγει τους αναγνώστες στα ζητήματα αυτά με την ακόλουθη φράση:

«Η αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] των εμπορευμάτων διαφέρει κατά τούτο από τη χήρα Κουίκλυ ότι δεν ξέρεις από πού να την πιάσεις. Το αντίθετο ακριβώς απ' ό,τι γίνεται με τη χονδροειδή αισθητή αντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] των σωμάτων των εμπορευμάτων, δεν μπαίνει ούτε ένα άτομο φυσική ύλη στην αξιακή αντικειμενικότητά τους. Γι' αυτό όσο κι αν πιάσεις, όσο κι αν στριφογυρίσεις ένα ξεχωριστό εμπόρευμα, μένει άπιαστο σαν πράγμα αξίας [Wertding] (...) Η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική (...) *μπορεί να εκδηλώνεται μονάχα στην κοινωνική σχέση του ενός εμπορεύματος με ένα άλλο*

Τα ζητήματα της ποιότητας, του σκοπού και της συμμετρίας, αν υποθέσουμε ότι τα είχε προ οφθαλμών αρχικά, πράγμα που είναι στην καλύτερη περίπτωση αμφίβολο, τα αποδιώχνει στη δεύτερη πρότασή του για να εξετάσει την αγοραία εκτίμηση για τις ποιότητες, όχι τις ποιότητες τις ίδιες. Εν πάση περιπτώσει, οι ποιότητες που έχει κατά νου δεν είναι εκείνες δια των οποίων οι δραστηριότητες ταυτοποιούνται και διαφοροποιούνται, αλλά μόνο η δεξιότητα και η ένταση της εργασίας, οι οποίες έχουν περισσότερο ποσοτική φύση και, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, χαρακτηρίζουν οποιαδήποτε εκτέλεση οποιασδήποτε δραστηριότητας» (Meikle 1995, 188). Για το ίδιο ζήτημα ο Σμιθ έγραφε: «Δεν είναι όμως εύκολο να ορίσουμε κάποιο ακριβές μέτρο είτε της δυσκολίας είτε της ευστροφίας. Στην πραγματικότητα, κατά την ανταλλαγή διαφορετικών προϊόντων που προέρχονται από διαφορετικά είδη εργασίας, συνήθως γίνεται και για τα δύο μια αξιολόγηση. Ωστόσο, η ρύθμιση αυτή γίνεται όχι μέσω κάποιου ακριβούς μέτρου, αλλά μέσω της διαπραγμάτευσης και της συνδιαλλαγής της αγοράς, σύμφωνα με εκείνο το είδος χονδρικής ισότητας που παρ' όλον ότι δεν είναι ακριβές, είναι αρκετό για τη διεκπεραίωση των καθημερινών δραστηριοτήτων». (Smith 2000, I.v.4).

εμπόρευμα. Και πραγματικά, ξεκινήσαμε από την ανταλλακτική αξία ή από την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων για να βρούμε τα ίχνη της αξίας που κρύβεται μέσα τους. Τώρα πρέπει να ξαναγυρίσουμε στη μορφή αυτή εμφάνισης της αξίας» (61-2, οι υπογρ. δικές μας).

11.6 Παρέκβαση: «Ουσία» και μορφή εμφάνισης

Με βάση τις θεωρητικές θέσεις που παρουσιάσαμε παραπάνω, ο Μαρξ εισήγαγε στο *μεθοδολογικό επίπεδο* τη θεωρία του των *μορφών εμφάνισης* των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι μορφές εμφάνισης διακρίνονται από την «ουσία», δηλαδή τις εσωτερικές, κρυμμένες, *αιτιακές κανονικότητες*, (ή *νόμους*) οι οποίες ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις (χωρίς εντούτοις να είναι άμεσα ορατές, στο επίπεδο των εμπειρικά παρατηρήσιμων φαινομένων). Όπως εξηγούσε ο Μαρξ ήδη από το πρώτο έργο της περιόδου που εξετάζουμε, τα *Grundrisse*, ο σκοπός της επιστήμης είναι να ξεκινά από τις εμπειρικά ορατές μορφές εμφάνισης, να προβαίνει σε θεωρητικές αφαιρέσεις και κατόπιν να επιστρέφει και πάλι από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, για να συγκροτήσει με τον τρόπο αυτό τη θεωρητική έννοια του συγκεκριμένου, δηλαδή να αποκαλύψει τις εσωτερικές αιτιότητες που διέπουν τα άμεσα παρατηρήσιμα φαινόμενα.

Ο Μαρξ αποκαλεί *διαλεκτική μέθοδο* τον τρόπο συγκρότησης εννοιών με βάση τις οποίες μπορεί κανείς να οικειοποιηθεί νοητικά την πραγματικότητα, δηλαδή να αποκαλύψει την εσωτερική αιτιακή αλληλοσυσχέτιση και «κανονικότητα» των φαινομένων.

Η αφαίρεση προϋποθέτει την *εκκίνηση από το συγκεκριμένο* και έτσι αποφεύγει τον ιδεαλισμό της αυθαίρετης --δηλαδή προκύπτουσας από μια κυρίαρχη *θεωρητική ιδεολογία*-- κατηγορίας. Παράλληλα η αφαίρεση, ως πρώτο βήμα της διαλεκτικής μεθόδου, υπερβαίνει την αναπαραγωγή της μορφής εμφάνισης του συγκεκριμένου (που συνιστά μια *πρακτική* κυρίαρχη ιδεολογία της «καθημερινότητας») και το συνυφασμένο μαζί της εμπειρισμό --που θεωρεί ότι η πραγματικότητα είναι διάφανη, δηλαδή εμπειρικά παρατηρήσιμη και ορθολογικά ερμηνεύσιμη, χωρίς ανάγκη συγκρότησης των εννοιών (Heinrich 1999, κεφ. 5).

Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι αφαιρέσεις από μόνες τους δεν συγκροτούν τις *έννοιες* των εμπειρικά αντιληπτών αντικειμένων της πραγματικότητας. Για να ολοκληρωθεί η διαδικασία νοητικής-επιστημονικής ιδιοποίησης της πραγματικότητας χρειάζεται ένα δεύτερο βήμα. Η «επιστροφή» από τις αφαιρέσεις στο συγκεκριμένο αντικείμενο.

Προκύπτει έτσι μια θεωρητική διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η *επιστημονική έννοια του συγκεκριμένου*. Η έννοια αυτή αποδίδει τις αιτιακές σχέσεις που ρυθμίζουν την πραγματικότητα, χωρίς ποτέ να εμφανίζονται καθαυτές στο χώρο της πραγματικότητας και των φαινομένων, διότι δεν ανήκουν στο χώρο των εμπειρικά απτών οντοτήτων και φαινομένων. Η μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αντικείμενο της επιστημονικής μεθόδου διαφοροποιείται έτσι ριζικά από τη μέθοδο του ορθολογισμού (αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Hegel την αφαίρεση), διότι δεν αποτελεί αυτόνομη διαδικασία, αλλά τη δεύτερη φάση μιας διαδικασίας εννοιακής αποκωδικοποίησης του συγκεκριμένου (μετά την οικοδόμηση της αφαίρεσης, επιστροφή στο συγκεκριμένο μέσω αυτής).

Αναφερόμενος στο παράδειγμα του πληθυσμού²⁵⁸ ο Μαρξ καταλήγει: «Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξυψώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό. Στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γι' αυτό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της. Ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικά συγκεκριμένο» (Μαρξ 1989-α, 66-67).

Μέσα από αυτή τη θεωρητική μέθοδο παράγονται αφηρημένες κατηγορίες που συνιστούν εννοιακούς προσδιορισμούς της συγκεκριμένης (παρούσας ή ιστορικής) πραγματικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, η Μαρξική έννοια του κεφαλαίου «δεν είναι αυθαίρετη, αλλά συμπυκνώνει την *differentia specifica* [ειδοποιό διαφορά] του κεφαλαίου σε αντιδιαστολή απ' όλες τις άλλες μορφές του πλούτου --μ' άλλα λόγια, τους άλλους τρόπους ανάπτυξης της (κοινωνικής) παραγωγής» (Μαρξ 1990, 340).

Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση συνιστά τομή με τον εμπειρισμό της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, καθώς θεμελιώνεται στη θέση ότι η εμπειρική παρατήρηση δεν επαρκεί για την κατανόηση της αιτιότητας που διέπει τις οικονομικές διαδικασίες (βλ. και Μηλιός 1997, 52-76) ή ότι η «ουσία» δεν πρέπει να αναμένεται ότι θα εκδηλωθεί άμεσα στο επίπεδο της εμπειρίας.²⁵⁹ Με τα λόγια του Μαρξ: «η μορφή εμφάνισης κάνει αόρατη την πραγματική σχέση και την παρουσιάζει ακριβώς με αντίθετη όψη (...) ακριβώς όπως η φαινομενική κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σε εκείνον που γνωρίζει την πραγματική, μη αντιληπτή όμως με τις αισθήσεις κίνησή τους» (557, 331).

Το συμπέρασμα που συνάγεται από τις παραπάνω θέσεις είναι ότι η αξία των εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται ποτέ καθαυτή, ως μία άμεσα αντιληπτή (εμπειρικά παρατηρήσιμη) και συνεπώς μετρήσιμη οντότητα. Εκφράζεται μόνο μέσω των (στρεβλών) μορφών εμφάνισής της, δηλαδή των τιμών των εμπορευμάτων. Αυτές οι μορφές εμφάνισης της αξίας δεν αναφέρονται, όπως είπαμε, σε κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, δηλαδή δεν πρόκειται για μεμονωμένες, για *αρχικά ανεξάρτητες μεταξύ τους* εκφράσεις της αξίας κάθε εμπορεύματος, αλλά αποτυπώνουν τη *σχέση ανταλλαγής* του εμπορεύματος με *όλα τα άλλα* εμπορεύματα. Αποτελούν υλική έκφραση της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (όπως αυτή περιγράφεται με την έννοια *αφηρημένη εργασία*).

²⁵⁸ «Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση, αν παραλείψω, για παράδειγμα, τις τάξεις που τον αποτελούν. Αυτές οι τάξεις είναι πάλι λόγος κενός αν δεν γνωρίζω τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται. Π.χ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κ.λπ. (...). Αν λοιπόν άρχιζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο ακριβέστερος προσδιορισμός θα με οδηγούσε αναλυτικά (...) σε ολοένα πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς. Από κει θάπρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φτάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι σαν χαοτική παράσταση του όλου, αλλά σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. Ο πρώτος δρόμος είναι αυτός που η πολιτική οικονομία ακολούθησε ιστορικά στη γένεσή της (...). Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γι' αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία. Παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης» (Μαρξ 1989-α, 66-67).

²⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι ενώ στο εμπειριστικό (εμπνεόμενο από τον Hume) Κλασικό σύστημα οι «κανονικές τιμές» είναι οι αξίες, στο Μαρξικό σύστημα οι «κανονικές τιμές» *δεν μπορεί να είναι* οι αξίες. Πραγματικά, όπως θα δούμε στα επόμενα, στο Μαρξικό σύστημα οι «κανονικές τιμές» είναι οι *τιμές παραγωγής*.

Για να μπορέσει να αποκρυπτογραφήσει τη μορφή εμφάνισης της αξίας ως χρήμα, ο Μαρξ ξεκινάει από το σχήμα της απλής σχέσης αντιπραγματισμού, στην οποία μια ποσότητα εμπορεύματος ανταλλάσσεται με μια διαφορετική ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος. Οι Κλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν, όπως είπαμε, ότι όλες οι συναλλακτικές πράξεις στην αγορά μπορούν να αναχθούν σε απλές σχέσεις αντιπραγματισμού, τις οποίες απλώς διευκολύνει το χρήμα.²⁶⁰

11.7 Η αξιακή μορφή και το χρήμα

11.7.1 «Η απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας»

Η μορφή αυτή αντιστοιχεί στην απλή περίπτωση αντιπραγματισμού:

χ Εμπόρευμα Α = ψ Εμπόρευμα Β ή 20 πήχες πανί (λινό ύφασμα) = 1 σακάκι,

για την οποία ο Μαρξ μας λέει ότι «σ' αυτήν κρύβεται το μυστικό κάθε μορφής αξίας, γι' αυτό η ανάλυσή της παρουσιάζει την κύρια δυσκολία» (64). Είναι δυσνόητη επειδή είναι απλή, όμως αν αποκρυπτογραφηθεί θα αποκαλυφθεί το μυστικό ακόμα και της πιο αναπτυγμένης, της χρηματικής μορφής.

Η σχέση αυτή δεν αποτελεί μια ισότητα με την μαθηματική έννοια ή μια συνήθη ισοδυναμία, αλλά χαρακτηρίζεται από μια «πολικότητα», από το γεγονός δηλαδή ότι κάθε «πόλος» της ισότητας (το πανί ή αντίστοιχα το σακάκι) κατέχει μια ποιοτικά διαφορετική θέση και λειτουργία από τον άλλο, έτσι ώστε, από μαθηματική άποψη, να μην ισχύει η αντιμεταθετική ιδιότητα (αν $\alpha=\beta \Rightarrow \beta=\alpha$). Το πανί κατέχει τη *σχετική αξιακή μορφή*, το σακάκι τη *μορφή του ισοδυνάμου*, που σημαίνει ότι «παίζουν δύο διαφορετικούς ρόλους», δηλαδή ενώ «ανήκουν το ένα στο άλλο και καθορίζουν το ένα το άλλο, ταυτόχρονα είναι δύο *αλληλοαποκλειόμενα* ή αντίθετα άκρα» (62-3).

Η «πόλωση» αυτή και η «διαφορά» είναι απόρροια του ότι η αξία του εμπορεύματος (ως περιεχόμενο ή ουσία απορρέουσα από την καπιταλιστική δαπανηθείσα εργασία) εκδηλώνεται (υπάρχει εμπειρικά) *μόνο* στην ανταλλακτική *σχέση* των εμπορευμάτων, στην ανταλλακτική αξία. Στην απλή μορφή της ανταλλακτικής σχέσης, το «ισοδύναμο» (σακάκι) αποτελεί τον «μετρητή αξίας» του «σχετικού» (του υφάσματος). Δηλαδή η απλή μορφή της αξίας μας λέει ότι 20 πήχες

²⁶⁰ «Όταν όμως άρχισε να λαμβάνει χώρα για πρώτη φορά ο καταμερισμός της εργασίας, αυτή η δυνατότητα ανταλλαγής αντιμετώπιζε στην πράξη σημαντικά εμπόδια και δυσχέρειες. Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος κατέχει μεγαλύτερη ποσότητα από ένα εμπόρευμα απ' αυτή που έχει ο ίδιος ανάγκη, ενώ ένας άλλος κατέχει μια μικρότερη ποσότητα. Κατά συνέπεια, ο πρώτος θα ήταν ευτυχής να απαλλαγεί και ο δεύτερος να αγοράσει ένα μέρος αυτού του πλεονάσματος. Αν όμως ο δεύτερος δεν συνέβαινε να κατέχει τίποτα από αυτά που έχει ανάγκη ο πρώτος, δεν θα γινόταν μεταξύ τους καμιά ανταλλαγή. (...) Προκειμένου να αποφύγει τη δυσχέρεια τέτοιων καταστάσεων, κάθε φρόνιμος άνθρωπος σε κάθε περίοδο της κοινωνίας μετά τη καθιέρωση του καταμερισμού της εργασίας, θα πρέπει να προσπάθει να διευθύνει τις υποθέσεις του κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διαθέτει πάντα, πέραν του ιδιαίτερου προϊόντος της δραστηριότητάς του, μια ορισμένη ποσότητα κάποιου άλλου εμπορεύματος το οποίο θα θεωρούσε ότι λίγοι άνθρωποι θα αρνούνταν ως αντάλλαγμα του προϊόντος της δικής τους δραστηριότητας (...) Φαίνεται ωστόσο, ότι σε όλες τις χώρες, κάποιες ακαταμάχητες αιτίες οδήγησαν τους ανθρώπους στο να προτιμήσουν για το σκοπό αυτό, πέρα από κάθε άλλο εμπόρευμα τα μέταλλα. Τα μέταλλα όχι μόνο μπορούν να διατηρηθούν με τις μικρότερες απώλειες από οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, αφού πολύ δύσκολα μπορούμε να συναντήσουμε κάτι λιγότερο αλλοιώσιμο απ' αυτά, αλλά μπορούν επίσης να υποδιαιρεθούν σε οποιοδήποτε αριθμό κομματιών, όπως επίσης τα κομμάτια αυτά μπορούν να επανενωθούν με τη σύντηξη. Η ιδιότητα αυτή, (...) τα καθιστά κατάλληλα για να αποτελέσουν τα όργανα του εμπορίου και της κυκλοφορίας» (Smith 2000, I.iv.2&4).

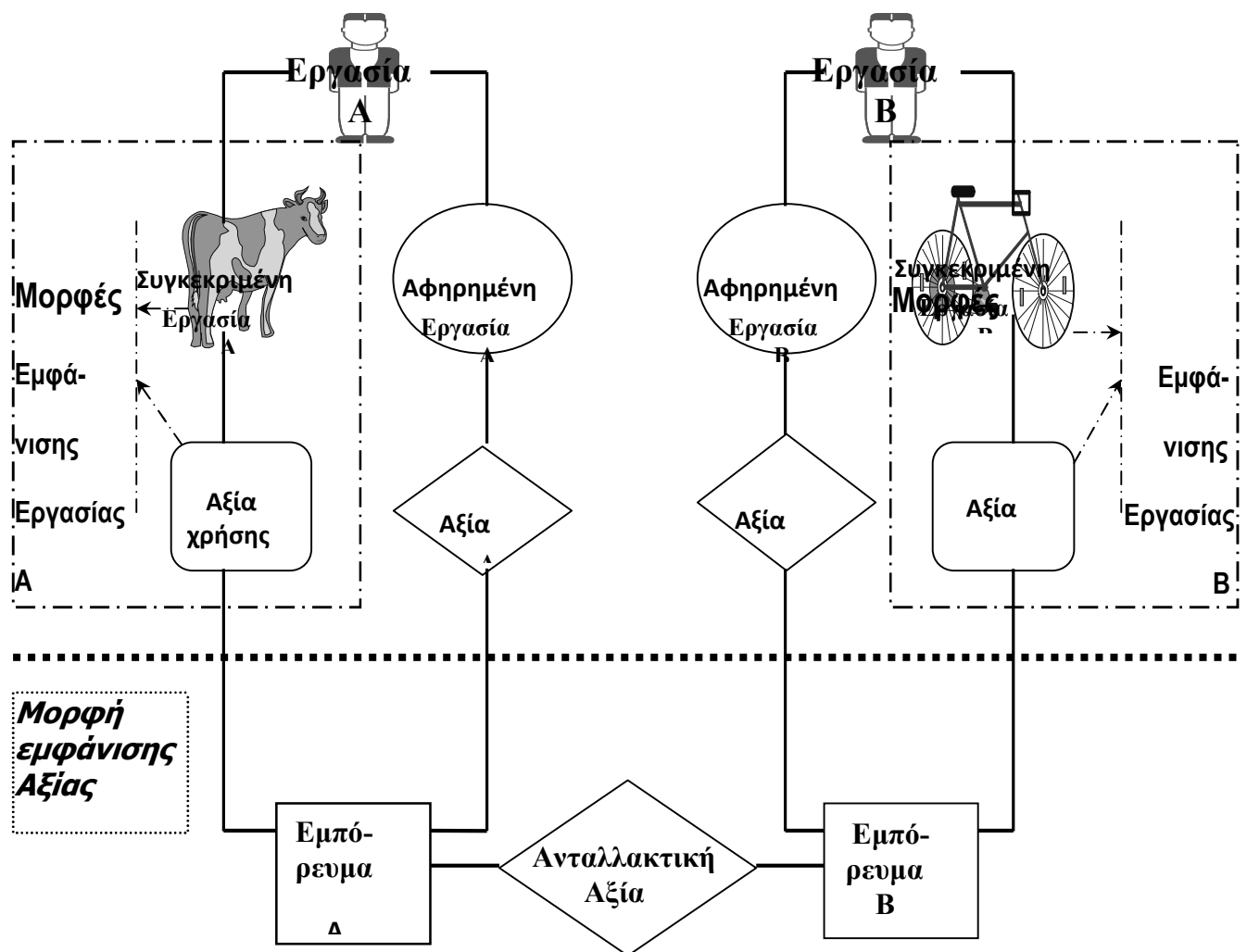
πανί είναι αξίας ενός σακακιού. «Η αξία του εμπορεύματος πανί εκφράζεται με το σώμα του εμπορεύματος σακάκι» (66). Αυτό συμβαίνει διότι «η αξία του λινού υφάσματος δύναται να εκφραστεί μόνο σε άλλο εμπόρευμα, δηλαδή μόνο σχετικά» (Μαρξ 1991, 177). «Το ίδιο εμπόρευμα δεν μπορεί λοιπόν να εμφανιστεί στην ίδια αξιακή έκφραση στις δύο μορφές ταυτοχρόνως. Αυτές οι μορφές αποκλείουν μάλιστα η μία την άλλη πολιικά» (Μαρξ 1991, 177).

Έτσι το εμπόρευμα Α (σχετική μορφή) «μετατρέπει την αξία χρήσης Β σε υλικό που εκφράζει τη δική του αξία» (67). Γίνεται δηλαδή το Β, ή το σακάκι (ισοδύναμη μορφή) το μέσο μέτρησης της αξίας (το «χρήμα») του Α, του υφάσματος. Το ισοδύναμο (εμπόρευμα Β ή σακάκι), καίτοι επίσης χρήσιμο πράγμα, κατά την ανταλλαγή λειτουργεί ως «μορφή εμφάνισης της αξίας» (Μαρξ 1991, 56), που σημαίνει ότι η περιεχόμενη σε αυτό συγκεκριμένη εργασία (ραπτική σακακιών) λειτουργεί (προς το παρόν μόνο για το ύφασμα) ως εκδήλωση της εργασίας εν γένει, της αφηρημένης εργασίας. Η αξία εκδηλώνεται μόνο μέσω των μορφών αυτών εμφάνισής της: «Εντός της αξιακής σχέσης και της σ' αυτήν ενεχόμενης αξιακής έκφρασης δεν ισχύει το αφηρημένα γενικόν (η αξία, Γ.Μ.) ως ιδιότητα του συγκεκριμένου, αισθητηριακά πραγματικού, (της ανταλλακτικής αξίας, Γ.Μ.), αλλά, αντιστρόφως, το αισθητηριακά πραγματικό ως απλή μορφή εμφάνισης ή ορισμένη μορφή πραγμάτωσης του αφηρημένα γενικού (...) Μόνο το αισθητηριακά συγκεκριμένο ισχύει ως μορφή εμφάνισης του αφηρημένα γενικού» (Μαρξ 1991, 185).

Η μορφή του ισοδυνάμου, ως αισθητηριακά απτή εκδήλωση της αξίας χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία: α) Η αξία χρήσης της αποτελεί τη μορφή εμφάνισης της αξίας, β) η συγκεκριμένη εργασία (ραπτική) καθίσταται μορφή εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας, γ) η ατομική εργασία εκδηλώνεται ως άμεσα κοινωνική εργασία

Ένα επιπλέον σημαντικό ζήτημα αφορά την αξία του σακακιού ή του εμπορεύματος Β (μορφή ισοδυνάμου). Στο βαθμό που το σακάκι διατηρεί αυτή τη θέση του ισοδυνάμου, η αξία του δεν εκδηλώνεται δηλαδή «δεν υπάρχει» στο κόσμο της απτής πραγματικότητας, των μορφών εμφάνισης: «Μόλις όμως το εμπόρευμα σακάκι πάρει τη θέση του ισοδυνάμου στην έκφραση της αξίας, το μέγεθος της αξίας του δεν παίρνει κανενός είδους έκφραση σαν μέγεθος αξίας. Πιο σωστά φιγουράρει στην εξίσωση της αξίας μόνο σαν ορισμένη ποσότητα ενός πράγματος» (70). Όπως η αξία του εμπορεύματος Α, δηλαδή του υφάσματος (σχετική μορφή) «δεν αντανακλάται στο δικό του σώμα (...) αποκαλύπτεται, λαμβάνει αισθητηριακά απτή έκφραση μέσω της αξιακής σχέσης του προς το σακάκι» (Μαρξ 1991, 55), κατ' αναλογία και το σακάκι δεν μπορεί να λάβει κανενός είδους αισθητηριακά απτή έκφραση «δεν μπορεί να εκφράσει την αξία του στο δικό του σώμα ή στην δική του αξία χρήσης (...) Δεν μπορεί να αναφερθεί στην σ' αυτό το ίδιο (...) εμπεριεχόμενη συγκεκριμένη εργασία ως απλή μορφή πραγμάτωσης αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991, 58). Αν αυτό μπορούσε να συμβεί για το σακάκι, τότε το ίδιο θα συνέβαινε για το ύφασμα ή για οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα και η αξία θα αποτελούσε αυθύπαρκτη εκδήλωση (μορφή εμφάνισης) της εργασίας (το περιεχόμενο και η μορφή της αξίας θα ταυτίζονταν), συνεπώς το Μαρξικό θα μπορούσε να θεωρηθεί ταυτόσημο με το Ρικαρδιανό σύστημα ανάλυσης. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει.

Το σχήμα που ακολουθεί αναπαριστά την απλή αξιακή μορφή.

$$\chi \text{ Εμπόρευμα Α} = \psi \text{ Εμπόρευμα Β}$$

ή

Μία μονάδα εμπορεύματος Α είναι αξίας ψ/χ μονάδων του Β

11.7.2 Ολική ή ανεπτυγμένη, γενική και χρηματική μορφή της αξίας

Από την ανάλυση της απλής αξιακής μορφής, ο Μαρξ μπορεί πλέον πολύ εύκολα να αποκρυπτογραφήσει τη χρηματική μορφή. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο ενδιάμεσα νοητικά σχήματα, την *ολική ή ανεπτυγμένη* και τη *γενική* μορφή της αξιακής έκφρασης.

Η πρώτη αναφέρεται σε μια ατέρμονη σειρά πράξεων αντιπραγματισμού του είδους:

$$\omega \text{ Εμπόρευμα Α} = \upsilon \text{ Εμπόρευμα Β} = \chi \text{ Εμπόρευμα Γ} = \psi \text{ Εμπόρευμα Δ} = \kappa.λπ$$

Η μορφή αυτή χαρακτηρίζεται από δύο «ελλείψεις», α) ότι ως σύνολο είναι ατέρμων και συνεπώς απροσδιόριστη, καθώς αποδίδει μια αυθαίρετη επιλογή της σειράς των εμπορευμάτων, όπου ένα εμπόρευμα μπορεί να ειπωθεί είτε ως μια σχετική αξιακή μορφή με πλήθος ισοδυνάμων, είτε ως ένα εκ του πλήθους των ισοδυνάμων

ενός άλλου εμπορεύματος που κατέχει τη σχετική θέση στην αξιακή έκφραση και β) ότι μπορεί να ειπωθεί ως σύμπτυγμα μιας ατέρμονης αλληλουχίας απλών αξιακών μορφών: «Πρώτον, η σχετική έκφραση της αξίας του εμπορεύματος δεν είναι ολοκληρωμένη, διότι ποτέ δεν τελειώνει η σειρά των εκφράσεων της αξίας του (...) Δεύτερο αποτελεί ένα παρδαλό μωσαϊκό από σκόρπιες και διαφορετικές εκφράσεις αξίας» (78).

Η δεύτερη μορφή στη σειρά αυτή ανάπτυξης είναι η γενική μορφή της αξίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ενός και μόνο ισοδυνάμου (π.χ. του λινού υφάσματος) στο οποίο εκφράζουν την αξία τους όλα τα άλλα εμπορεύματα, τα οποία έτσι βρίσκονται πάντα στη *σχετική* αξιακή θέση. Το ύφασμα αποτελεί πλέον την *γενική σχετική αξιακή μορφή* (Μαρξ 1991, 64). Κάθε άλλο εμπόρευμα αποκλείεται τώρα από τη θέση του ισοδυνάμου, την οποία κατέχει μόνο το γενικό ισοδύναμο, το ύφασμα. Εφόσον τώρα για όλα τα εμπορεύματα πλην του υφάσματος εκδηλώνεται μία «κοινή μορφή εμφάνισης της αξίας, (...) η σ' αυτό [το ύφασμα] υλοποιηθείσα ιδιαίτερη εργασία ισχύει τώρα (...) ως γενική μορφή πραγμάτωσης της ανθρώπινης εργασίας, ως *γενική εργασία*» (Μαρξ 1991, 65), άρα ως μορφή εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας. Μέσω της έκφρασης της αξίας κάθε εμπορεύματος σε ποσότητες υφάσματος, «*διαφέρουν* λοιπόν όλα τα εμπορεύματα ως *ανταλλακτικές αξίες* από τις ίδιες τις αξίες χρήσης των και ταυτοχρόνως αναφέρονται το ένα στο άλλο ως *αξιακά μεγέθη*, θέτουν εαυτόν *ποιοτικώς ομοειδή* και *συγκρίνονται* μεταξύ των *ποσοτικώς*» (Μαρξ 1991, 64).

Τα εμπορεύματα δεν είναι τώρα *άμεσα* ανταλλάξιμα μεταξύ τους, αλλά μόνο μέσω του γενικού ισοδυνάμου (του υφάσματος). Η κοινωνική τους «ουσία» (ότι όλα αποτελούν προϊόν καπιταλιστικώς δαπανηθείσας εργασίας) δεν εκφράζεται άμεσα, αλλά *διαμεσολαβείται* από το γενικό ισοδύναμο: «Δεν κατέχουν λοιπόν τα εμπορεύματα τη *μορφή άμεσης αμοιβαίας ανταλλαξιμότητας*, ή η *κοινωνικά έγκυρη μορφή τους είναι μια [μορφή] διαμεσολαβημένη*. Αντιστρόφως: Δια της αναφοράς όλων των άλλων εμπορευμάτων στο λινό ύφασμα ως τη μορφή εμφάνισης της αξίας, η φυσική μορφή του λινού υφάσματος γίνεται η *μορφή άμεσης ανταλλαξιμότητας* αυτών των εμπορευμάτων με όλα τα εμπορεύματα, ως εκ τούτου *άμεσα* η *γενική κοινωνική μορφή τους*» (Μαρξ 1991, 68). «Όλα τα είδη ιδιωτικών εργασιών λαμβάνουν τον *κοινωνικό* χαρακτήρα τους μόνον *αντιθετικά*, *εξομοιούμενα* όλα με ένα αποκλειστικό είδος ιδιωτικής εργασίας, εδώ: της λινόφαντικής. Δι' αυτού η τελευταία γίνεται άμεση και γενική μορφή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991, 71).

Η μορφή του γενικού ισοδυνάμου οδηγεί άμεσα στη χρηματική μορφή, όταν ένα «εμπόρευμα» αποκτήσει τελεσίδικα στην αγορά το ρόλο του γενικού ισοδυνάμου. Τότε το «εμπόρευμα» αυτό (π.χ. ο χρυσός) γίνεται χρήμα, και η μορφή του γενικού ισοδυνάμου αποτελεί χρηματική μορφή. Εντούτοις δεν είναι τυχαίο που ο Μαρξ διακρίνει τη μορφή του γενικού ισοδυνάμου από τη χρηματική μορφή, όπως θα δούμε στα επόμενα, όταν αναφερθούμε εκτενέστερα στη Μαρξική θεωρία του χρήματος. Με άλλα λόγια, θα δούμε ότι σκόπιμα επέλεξε ως αρχικό παράδειγμα ένα τυχαίο εμπόρευμα (το λινό ύφασμα) και όχι τον χρυσό (που αποτελεί το ιστορικό «σώμα» του χρήματος) όταν εισήγαγε την έννοια του γενικού ισοδυνάμου, διότι η Μαρξική θεωρία, αντίθετα από την Κλασική, αντιλαμβάνεται ότι το χρήμα στον καπιταλισμό δεν περιορίζεται στις ιδιότητες ενός εμπορεύματος.

Η σχέση λοιπόν της γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων εκφράζεται (πραγματοποιείται) μόνο *διαμεσολαβημένα*, δηλαδή μέσω του χρήματος, που λειτουργεί ως το *γενικό ισοδύναμο* στη διαδικασία ανταλλαγής, και στο οποίο όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν την αξία τους. Η Μαρξική θεώρηση δεν αναπαράγει λοιπόν το μοντέλο του αντιπραγματισμού (της ανταλλαγής εμπορεύματος με εμπόρευμα),

καθότι θεωρεί ότι η ανταλλαγή *αναγκαστικά διαμεσολαβείται από το χρήμα*. Πρόκειται για μια χρηματική θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας (μια χρηματική θεωρία της αξίας), καθώς το χρήμα ερμηνεύεται ως αναγκαίο-ενδογενές στοιχείο των οικονομικών σχέσεων.

Έχοντας αποκτήσει την αποκλειστική λειτουργία της έκφρασης και μέτρησης των τιμών (των στρεβλών μορφών εμφάνισης των αξιών), το χρήμα δεν έχει το ίδιο τιμή (ακόμα και αν πρόκειται για ένα εμπόρευμα, που έχει αποσυρθεί από την κυκλοφορία για να παίξει το ρόλο του χρήματος: χρυσός). Με τα λόγια του Μαρξ: «Το χρήμα αντιθέτως δεν έχει τιμή. Το χρήμα για να συμμετείχε σ' αυτήν την *ενιαία* σχετική αξιακή μορφή των άλλων εμπορευμάτων, θα έπρεπε να τεθεί σε αναφορά προς τον ίδιο τον εαυτό του ως το ίδιο το δικό του ισοδύναμο» (Μαρξ 1991, 97). Αποτελεί την «μορφή εμφάνισης [της] αξίας ή υλικότητα αφηρημένης και ως εκ τούτου *όμοιας* ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991, 91).

11.8 Συμπεράσματα

Ας συνοψίσουμε: Σε αντιδιαστολή με τη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, αλλά και τη Νεοκλασική θεωρία, η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί *χρηματική θεωρία*. Στο Μαρξικό σύστημα, η αξία ενός εμπορεύματος δεν εκφράζεται αφ' εαυτής, αλλά μέσω των στρεβλών μορφών εμφάνισής της (των τιμών). Επιπλέον, δεν μπορεί να προσδιοριστεί μεμονωμένα, αλλά *αποκλειστικά σε σχέση με όλα τα άλλα εμπορεύματα*, στη διαδικασία ανταλλαγής. Αυτή η ανταλλακτική αξιακή σχέση υλοποιείται από το χρήμα. Στο Μαρξικό σύστημα δεν μπορεί να υπάρξει καμία άλλη «υλική συμπίκνωση» της (αφηρημένης) εργασίας, κανένα άλλο μέτρο (ή μορφή εμφάνισης) της αξίας: «Η αξία, που εμφανίζεται σαν αφαίρεση, είναι δυνατή σαν τέτοια αφαίρεση μόνο από τη στιγμή που έχει τοποθετηθεί το χρήμα» (*Grundrisse B'*, Μαρξ 1990, 596). Ως το ουσιώδες χαρακτηριστικό της «οικονομίας της αγοράς» (του καπιταλισμού) θεωρείται επομένως όχι απλώς η ανταλλαγή εμπορευμάτων (όπως υποστήριζαν οι προηγούμενες θεωρίες), αλλά και η χρηματική κυκλοφορία και το χρήμα.²⁶¹

Η Μαρξική θεωρία της αξίας αναφέρεται ταυτόχρονα στην έννοια της αφηρημένης εργασίας (ως του αιτιακού προσδιορισμού ή της «ουσίας» της αξίας) και του χρήματος (ως της αναγκαίας μορφής εμφάνισής της). Η αξία περιγράφεται ως

²⁶¹ Αντίθετα με τη Μαρξική, μια μη χρηματική θεωρία της εργασιακής αξίας (αλά Ricardo), μπορεί να συμφιλιωθεί με τη νεοκλασική εκδοχή της τακτικής χρησιμότητας, όπως έδειξε ο Pareto σε μια κριτική προς αυτό του θεωρούσε ως Μαρξική θεωρία της αξίας, καθώς και αυτός νόμιζε ότι «ο K. Μαρξ ακολουθεί απλώς την θεωρία του Ρικάρντο» (Παρέτο 1921, κη'). Έγραφε: «Αν υποθέσωμεν ότι ο καταναλωτής του ύδατος είναι υποδηματοποιός πληρώνων υποδήματα εις τους φορείς ύδατος, εκείνον το οποίον μας αποκαλύπτει το γεγονός της ανταλλαγής είναι η εκτίμησις της ισότητος, την οποίαν κάμνει ο υποδηματοποιός μεταξύ του κόπου του δαπανώμενου δια την κατασκευήν ενός ζεύγους υποδημάτων και του πόνου, τον οποίον δοκιμάζει στερούμενος ύδατος, το οποίον θα είχεν ως αντάλλαγμα. Και εκ μιας άλλης παρομοίας εκτιμήσεως ισότητος, την οποίαν κάμνουν οι φορείς ύδατος μεταξύ του κόπου, τον οποίον θα τοις έδιδεν η μεταφορά μιας νέας ποσότητος ύδατος και του πόνου, τον οποίον θα εδοκίμαζον στερούμενοι των υποδημάτων (...) Δια να πλησιάσωμεν εις την θεωρίαν του K. Μαρξ, ας παραδεχθώμεν, ότι οι κόποι ούτοι είναι ανάλογοι προς την απλήν εργασίαν δια την κατασκευήν των υποδημάτων ως και προς εκείνην της μεταφοράς του ύδατος. Τούτο όμως δεν αρκεί. Δέον να υποθέσωμεν εξ άλλου ότι ουδεμία περίπτωσις (...) εμποδίζει τους υποδηματοποιούς και τους φορείς του ύδατος ν' αλλάζουν επάγγελμα εις τρόπον ώστε να τοις είναι αδιάφορον, εάν θα προμηθευθούν το εμπόρευμα αμέσως ή δι' ανταλλαγής (...) Ούτω, αφού αμφοτέροι οι κόποι υπολογίζονται υπό της απλής εργασίας, η οποία ενταύθα είναι σχετική, έπεται εκ τούτου ότι αι ποσότητες της απλής εργασίας αι περιεχόμεναι εις τα υποδήματα και το ύδωρ είναι ίσαι. Έχομεν δηλαδή προ ημών το θεώρημα του K. Μαρξ» (Παρέτο 1921, λδ', λε').

ουσία, μέγεθος και μορφή: είναι έκφραση μιας ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής-οικονομικής σχέσης και συμπυκνώνει την ειδική κοινωνική ομογενοποίηση της εργασίας στον καπιταλισμό, η οποία φανερώνεται στη γενική, διαμεσολαβούμενη δια του χρήματος, ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων στην αγορά: «Το αποφασιστικά σημαντικό ήταν να αποκαλυφθεί η εσωτερική αναγκαία συνάρτηση μεταξύ *μορφής* της αξίας, *ουσίας* της αξίας και *μεγέθους* της αξίας, δηλαδή, *ιδεατά* εκφρασμένο, να αποδειχθεί, ότι η *μορφή* της αξίας εκπηγάει από την *έννοια* της αξίας» (Μαρξ 1991, 73. Βλ. και Rubin 1972, ιδίως 107-23 και Rubin 1991, ιδίως 485-532).

Από ποσοτική σκοπιά, η αξία ενός εμπορεύματος *θα ήταν* η ποσότητα της *κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας* (δηλαδή της *αφηρημένης* εργασίας με τα κοινωνικώς μέσα χαρακτηριστικά παραγωγικότητας και έντασης), η οποία δαπανάται για την παραγωγή του. Εντούτοις, η δαπάνη *κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας* δεν μπορεί να προσδιοριστεί ποσοτικά (να μετρηθεί), και η αξία «μετράται» μόνο στο επίπεδο των στρεβλών μορφών εμφάνισης, ως χρηματική τιμή (μετράται δηλαδή σε χρηματικές μονάδες). Ο Μαρξ υπέθεσε εντούτοις, απλουστευτικά, στον πρώτο και το δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με τις αξίες τους, δηλαδή ότι μπορεί να προσδιοριστεί ο χρόνος (*αφηρημένης*) εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους. Στο τμήμα αυτό της ανάλυσής του τον απασχολούσε κυρίως η μελέτη των αιτιακών προσδιορισμών της καπιταλιστικής οικονομίας, και ειδικότερα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ως κινητήριας της παραγωγής και της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς και των αποτελεσμάτων που έχει η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (που «στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» --*Αποτελέσματα ...*, Μαρξ 1983, 126) στην παραγωγή και τη διανομή του προϊόντος. Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* εγκατέλειψε αυτή την υπόθεση, καθώς εστίασε την ανάλυσή του στις μορφές εμφάνισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Εδώ εισήγαγε την έννοια των *τιμών παραγωγής*, ως των μορφών εμφάνισης της αξίας που εξασφαλίζουν την εξίσωση του ποσοστού κέρδους όλων των ατομικών κεφαλαίων, τα οποία διαπλέκονται μεταξύ τους, μέσω του ανταγωνισμού, στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Μαρξ η τιμή παραγωγής αποτελεί αυτό που δεν μπορούσε να αποκληθεί «κέντρο βάρους» (ή σε κλασικό λεξιλόγιο «φυσική τιμή»²⁶²) γύρω από το οποίο ταλαντεύονται οι αγοραίες τιμές. Αντίθετα οι Κλασικοί οικονομολόγοι ταύτιζαν τις «φυσικές τιμές» με τις αξίες των εμπορευμάτων, δηλαδή θεωρούσαν ότι τιμές και αξίες αποτελούν σύμμετρα μεγέθη (Βλ. Smith 2000, I.vi.15).

Το σημαντικότερο είναι πάντως ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η εμπορευματική ανταλλαγή *προϋποθέτει* τις (θετικές) τιμές των εμπορευμάτων που συμμετέχουν σ' αυτήν. Με άλλα λόγια, οι τιμές *δεν* προσδιορίζονται μετά την κατάστρωση ενός μη-χρηματικού συστήματος ισορροπίας *αντιπραγματισμού* μεταξύ «τομέων παραγωγής», όπως συμβαίνει π.χ. με τα Σραφαϊανά «γραμμικά συστήματα παραγωγής» (βλ. στα επόμενα). Για τον Μαρξ οι σχέσεις αντιπραγματισμού αποκλείονται, καθώς οι ανταλλαγές προϋποθέτουν πάντα τη διαμεσολάβηση του χρήματος, δηλαδή προκύπτουν από διαδοχικές επιμέρους εγχρήματες συναλλαγές (ανταλλαγή κάθε εμπορεύματος με χρήμα), το οποίο σημαίνει ότι τα εμπορεύματα είναι εξ ορισμού

²⁶² «Η φυσική τιμή, επομένως, είναι κάτι σαν την κεντρική τιμή, προς την οποία έλκονται συνεχώς οι τιμές όλων των εμπορευμάτων. Διάφορες περιστάσεις είναι δυνατόν να τις κρατήσουν μετέωρες πολύ πάνω από τη φυσική τιμή, και μερικές φορές να τις εξαναγκάσουν να κινηθούν κατά τι κάτω από αυτήν. Όποια όμως και αν είναι τα εμπόδια που δυσχεραίνουν τη σταθεροποίησή τους σ' αυτό το κέντρο ηρεμίας και συνέχειας, δεν παύουν να τείνουν συνεχώς προς αυτό» (Smith 2000, I.vii.15).

προϊόντα που φέρουν μία συγκεκριμένη τιμή. Οι τιμές προσδιορίζονται κατά τη διαδικασία *εμπορευματικής* παραγωγής, δηλαδή στο πλαίσιο μιας ιστορικά ιδιαίτερης διαδικασίας (καπιταλιστικής) παραγωγής-για-την-ανταλλαγή, μια διαδικασία που ενοποιεί την άμεση παραγωγή (με τη στενή έννοια) με την κυκλοφορία. Με την έννοια αυτή, όπως σημειώνει ο Rubin (1978, 123), «η ανταλλαγή είναι η μορφή της συνολικής διαδικασίας παραγωγής, ή η μορφή της κοινωνικής εργασίας».

Η κατανόηση της αξιακής θεωρίας του Μαρξ απαιτεί, λοιπόν, να εστιάσουμε την προσοχή μας στην ανάλυση της αξιακής και χρηματικής μορφής, και όχι στα χωρία εκείνα του Μαρξικού έργου στα οποία, για λόγους ευκολίας, ο ίδιος ο Μαρξ υιοθετεί μια ανάλογη της Ρικαρδιανής, απλουστευτική προσέγγιση της αξίας²⁶³ (που καθιστά εύληπτη την ποσοτική διάσταση των αναπτύξεών του).

²⁶³ Αναφέρεται δηλαδή στην αξία του εμπορεύματος σαν να ήταν ένα αφ'εαυτό εμπειρικά μετρήσιμο μέγεθος, π.χ. «n ώρες εργασίας μέσης έντασης», «παραλείποντας» ότι η αξιοποιός εργασία είναι η *αφηρημένη εργασία*, (που αποτελεί εννοιακό προσδιορισμό της καπιταλιστικώς δαπανώμενης εργασίας και δεν εντάσσεται στα εμπειρικά απτά μεγέθη), αλλά και ότι η αξία μπορεί να εκδηλωθεί μόνο ως μορφή, δηλαδή δια του γενικού ισοδυνάμου --ακριβέστερα δια του χρήματος-- μετρούμενη επομένως όχι σε ώρες εργασίας αλλά σε μονάδες του γενικού ισοδυνάμου --ακριβέστερα σε χρηματικές μονάδες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

12.1 Η διαμεσολαβούμενη από το χρήμα ανταλλαγή

Από τα παραπάνω έγινε φανερό ότι για τον Μαρξ η αξία δεν μπορεί να εκφραστεί (να εκδηλωθεί) παρά μόνο δια του χρήματος, ως μια «χρηματικώς διαμεσολαβημένη» μορφή εμφάνισης που αποτυπώνει τη γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων. Αντίθετα από την Κλασική και τη Νεοκλασική Σχολή, σύμφωνα με τη Μαρξική προσέγγιση ακόμα και η απλούστερη πράξη, αυτή της ανταλλαγής δύο εμπορευμάτων,²⁶⁴ πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία αποτελούμενη από δύο διαδοχικές πράξεις εγχρήματης συναλλαγής, μιας πώλησης που ακολουθείται από μία αγορά, σύμφωνα με τον τύπο E-X-E (όπου το E συμβολίζει το εμπόρευμα και το X το χρήμα).

Επομένως, ενώ στην «απλή εμπορευματική παραγωγή» κάθε πώληση γίνεται με σκοπό την αγορά, ήδη το εισαγωγικό αυτό σχήμα του Μαρξ επιτρέπει την υπόθεση ότι αφενός μπορεί κάποιος να αγοράσει χωρίς προηγουμένως να πωλήσει (υπόθεση που εισάγει και την πίστη, ως συστατικό στοιχείο της «οικονομίας της αγοράς»), αλλά και να πωλήσει χωρίς να αγοράσει («θησαυρισμός», ή, στη σύγχρονη οικονομία αποταμίευση). Αφού όμως για την οποιαδήποτε αγορά στην οποία προβαίνει ένας δρων φορέας της οικονομίας δεν προϋποτίθεται μια πώληση από τον ίδιο (και αντίστροφα κάθε πώληση στην οποία θα προβεί δεν πρέπει αναγκαστικά να ακολουθηθεί από μία αγορά από τον ίδιο), παύει να ισχύει ο «νόμος του Say», και η οικονομική κρίση εμφανίζεται ως μια εγγενής δυνατότητα της «οικονομίας της αγοράς».²⁶⁵

Με άλλα λόγια, η διάσπαση της διαδικασίας ανταλλαγής σε δύο επιμέρους διαδικασίες στοιχειοθετεί την κατ' αρχήν προϋπόθεση των οικονομικών κρίσεων, που οι Κλασικοί οικονομολόγοι, (ακολουθώντας το νόμο του Say), δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν διότι εξάλειφαν το χρήμα από την ανάλυσή τους και προσέγγιζαν την ανταλλαγή κατά το πρότυπο μιας πράξης αντιπραγματισμού (ανταλλαγής είδους με είδος).

12.2 Το χρήμα ως μέτρο (των αξιών), ως μέσο (κυκλοφορίας των εμπορευμάτων) και ως αυτοσκοπός («χρήμα»)

Ο Μαρξ περιγράφει αρχικά το χρήμα στις λειτουργίες του ως το μέτρο των αξιών (στη μορφή εμφάνισής τους),²⁶⁶ ως κλίμακα των τιμών²⁶⁷ και ως μέσο κυκλοφορίας –κατά τη διαδικασία ανταλλαγής, σύμφωνα

²⁶⁴ Πράξη κατά την οποία «όλα τα εμπορεύματα είναι μη-αξίες χρήσης για τους κατόχους τους και αξίες χρήσης για τους μη κατόχους τους» (Μαρξ 1978-α, 99. Στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, οι αναφορές στο έργο αυτό του Μαρξ', 1^{ος} τόμος του *Κεφαλαίου*, θα δίνονται μόνο με αναφορά σελίδας).

²⁶⁵ «Δεν υπάρχει πιο ηλίθιο πράγμα από το δόγμα που λέει ότι η κυκλοφορία των εμπορευμάτων προϋποθέτει την αναγκαία ισορροπία των πωλήσεων και των αγορών, επειδή κάθε πούληση είναι και αγορά και vice versa (...) Κανένας δεν μπορεί να πουλήσει χωρίς να αγοράσει κάποιος άλλος. Μα κανένας δεν είναι υποχρεωμένος να αγοράσει αμέσως γιατί πούλησε ο ίδιος. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σπάει τους χρονικούς, τοπικούς και ατομικούς φραγμούς της άμεσης ανταλλαγής προϊόντων ακριβώς επειδή διασπάει σε δύο αντίθετες πράξεις, σε πούληση και αγορά, την άμεση ταυτότητα που υπάρχει ανάμεσα στο δόσιμο του δικού του προϊόντος και στο πάρσιμο σε αντάλλαγμα του ξένου» (125-6).

²⁶⁶ «Εκφράζει τις αξίες των εμπορευμάτων σαν ομώνυμα, ποιοτικά όμοια και ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη (...) είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας, που ενυπάρχει στα εμπορεύματα» (107).

²⁶⁷ «Κλίμακα των τιμών είναι [το χρήμα] ως καθορισμένο βάρος μετάλλου. Ως μέτρο της αξίας χρησιμεύει για να μετατρέπει τις αξίες των πολυποίκιλων εμπορευμάτων σε τιμές, σε φανταστικά ποσά χρυσού. Ως κλίμακα των τιμών μετράει τα ποσά αυτά του χρυσού (...) [αφού πρώτα έχει] καθοριστεί ένα ορισμένο βάρος χρυσού σαν μονάδα μέτρησης» (110-11).

με το σχήμα E-X-E.²⁶⁸ Σε αυτές του τις λειτουργίες, το χρήμα υπηρετεί και διευκολύνει τις εμπορευματικές συναλλαγές, αποτελεί το μέσο της εμπορευματικής κυκλοφορίας με την ευρεία έννοια του όρου. Με την έννοια αυτή, οι λειτουργίες αυτές του χρήματος περιγράφουν την *κλασική έννοια του χρήματος*, εφόσον, όπως είπαμε, η Κλασική Σχολή (όπως άλλωστε και η Νεοκλασική) αντιλαμβάνεται τις εμπορευματικές συναλλαγές ως πράξεις αντίστοιχες προς τον αντιπραγματισμό, τις οποίες διευκολύνει απλώς τεχνικά το χρήμα.

Όμως η ανάλυση του Μαρξ υπερβαίνει το κλασικό εννοιολογικό πλαίσιο, καθώς αναφέρεται σε τρεις επιπλέον λειτουργίες του χρήματος: ως μέσο θησαυρισμού, ως μέσο πληρωμής και ως παγκόσμιο χρήμα. Και οι τρεις αυτές λειτουργίες του χρήματος εντάσσονται κατά τον Μαρξ στην ίδια κατηγορία, ή στον ίδιο τύπο λειτουργίας, που είναι η λειτουργία του χρήματος «ως χρήμα». Με τον όρο αυτό ο Μαρξ εννοεί ότι το χρήμα λειτουργεί (και στις τρεις περιπτώσεις) ως *αυτοσκοπός*, όχι πλέον ως μέσο για την εμπορευματική κυκλοφορία:

Στον *θησαυρισμό* «το εμπόρευμα πουλιέται όχι για να αγοραστεί άλλο εμπόρευμα, αλλά για να αντικατασταθεί η μορφή του εμπορεύματος με τη μορφή του χρήματος. Από απλός κρίκος που μεσολαβεί στην αλλαγή της ύλης, η αλλαγή αυτή της μορφής γίνεται αυτοσκοπός» (143).

Ός *μέσο πληρωμής* το χρήμα λειτουργεί σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που λαμβάνει χώρα μια αγορά εμπορευμάτων όχι με άμεση καταβολή χρήματος, αλλά στη βάση μιας συμφωνίας (ενός συμβολαίου) πληρωμής τους σε μια συγκεκριμένη μελλοντική στιγμή.²⁶⁹ Βέβαια, στην καθορισμένη προθεσμία, «το μέσο πληρωμής μπαίνει στην κυκλοφορία, όμως αφού προηγούμενα το εμπόρευμα έχει βγει από αυτήν» (149). Και στην περίπτωση αυτή, «το χρήμα γίνεται τώρα αυτοσκοπός της πούλησης» (149). Μάλιστα, αυτή η λειτουργία του χρήματος ως μέσου πληρωμής αναπτύσσεται στη μορφή εκείνη της οικονομίας, που *το χρήμα είναι ήδη αυτοσκοπός*: «Η κίνηση του μέσου πληρωμής εκφράζει μια κοινωνική αλληλουχία που υπήρχε κιόλας έτοιμη πριν από αυτή την κίνηση» (150). Γνωρίζουμε από τις αποσπασματικές αναφορές του Μαρξ στα τρία πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που εδώ εξετάζουμε, αλλά και από όσα θα ακολουθήσουν στον 4^ο κεφάλαιο, ότι πρόκειται για την «κοινωνική αλληλουχία» του καπιταλισμού.

Αλλά και στη λειτουργία του *παγκόσμιου χρήματος* «επικρατεί η λειτουργία του μέσου πληρωμής για την εξόφληση διεθνών λογαριασμών» (156) και για «μεταβίβαση του πλούτου από τη μια χώρα στην άλλη» (157).

12.3 Το χρήμα ως κεφάλαιο

12.3.1 Ένα ζήτημα μεθοδολογίας

Ολόκληρη η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως αυτοσκοπό (ως «χρήμα») ουσιαστικά παραπέμπει στη λειτουργία που επιτελεί το χρήμα *ως κεφάλαιο*. Εντούτοις, ο Μαρξ επέλεξε να παρουσιάσει *τι είναι αξία* και *συνακόλουθα τι είναι χρήμα* στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* πριν να διατυπώσει την έννοια του κεφαλαίου και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ, βλ. πιο κάτω). Έτσι για παράδειγμα η πραγμάτευση της έννοιας «το χρήμα ως μέσο πληρωμής» δεν μπορεί να γίνει παρά σε αναφορά με τη λειτουργία του χρήματος ως δανειακού *κεφαλαίου*, και χαρακτηριστικά ο Μαρξ πράγματι αναφέρει ότι «ο πωλητής γίνεται πιστωτής, ο αγοραστής οφειλέτης» (148), χωρίς όμως να έχει εισαγάγει την έννοια του τόκου (ακριβώς διότι δεν έχει ορίσει τι είναι κεφάλαιο, άρα και τοκοφόρο κεφάλαιο), η οποία είναι απαραίτητη για να γίνουν κατανοητές οι λειτουργίες του πιστωτή και του οφειλέτη.

Στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*, το σημαντικότερο ίσως τμήμα της θεωρίας του χρήματος στον ΚΤΠ (το χρήμα ως κεφάλαιο) περιέχεται στο Κεφ. 4 («Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο»), όπου «αποκρυπτογραφείται» η ανάλυση σχετικά με το χρήμα ως «μέσο πληρωμής». Εκεί διαβάζουμε: «Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας τότε τη μορφή του χρήματος και τότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το ίδιο το μέγεθός της και αξιοποιείται (...). Απόχτησε την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία επειδή η ίδια είναι αξία (...). Η αξία γίνεται επομένως αυξανόμενη αξία, αυξανόμενο χρήμα και σαν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο (...) Η κυκλοφορία του χρήματος

²⁶⁸ «Η κυκλοφορία του χρήματος παρουσιάζει διαρκή, μονότονη επανάληψη του ίδιου προτσές. Το εμπόρευμα βρίσκεται πάντα στην πλευρά του πωλητή, το χρήμα πάντα στην πλευρά του αγοραστή, σαν μέσο αγοράς. (...) Πραγματοποιώντας την τιμή του εμπορεύματος (...) μεταβιβάζει το εμπόρευμα από τα χέρια του πωλητή στα χέρια του αγοραστή, ενώ το ίδιο απομακρύνεται ταυτόχρονα από τα χέρια του αγοραστή στα χέρια του πωλητή για να επαναλάβει το ίδιο προτσές με κάποιο άλλο εμπόρευμα» (127).

²⁶⁹ «Η τιμή που καθορίστηκε με συμβόλαιο μετράει την υποχρέωση του αγοραστή, δηλαδή το χρηματικό ποσό που πρέπει να πληρώσει σε καθορισμένη προθεσμία» (149).

σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό (...) Γι' αυτό η κίνηση του κεφαλαίου είναι *απεριόριστη*. Σαν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ο κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης» (167, 164-5, οι υπογρ. δικές μας). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το χρήμα ανάγεται σε *αυτοσκοπό* της οικονομικής διαδικασίας όταν λειτουργεί ως κεφάλαιο, και σε αυτή τη λειτουργία του ως κεφάλαιο άρχισε να μας εισάγει η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως «χρήμα» (αυτοσκοπό), όπως άλλωστε υποδείκνυαν διατυπώσεις όπως ότι η «κοινωνική αλληλουχία υπήρχε κιόλας έτοιμη» (150), για να αποτελέσει το χρήμα μέσο πληρωμής (βλ. παραπάνω), ή ότι «όπως το ελάφι λαχταράει φρέσκο νερό, έτσι και η ψυχή του αστού λαχταράει χρήμα» (151).²⁷⁰

Χρειάζεται, λοιπόν, να ορίσουμε την έννοια του κεφαλαίου, και να περιγράψουμε τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο, για να αντιληφθούμε την ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα. Προηγουμένως, ας μας επιτραπεί, όμως, να επιμείνουμε στις συνέπειες που προέκυψαν αναφορικά με την ερμηνεία του Μαρξικού έργου, από το γεγονός ότι στο *Κεφάλαιο* η αξία και το χρήμα ορίζονται καταρχάς χωρίς αναφορά στην έννοια του κεφαλαίου.

Στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου, ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει να μην εισαγάγει την έννοια του κεφαλαίου, σ' ένα βαθμό αυτοπεριορίζεται στα όρια της ανάλυσης του Αριστοτέλη για το χρήμα, ο οποίος πρώτος εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα στη λειτουργία του χρήματος ως *μέσου* κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (σύμφωνα με τον τύπο E-X-E', τον οποίο ο ίδιος εισήγαγε) και στη λειτουργία του ως *αυτοσκοπού* (σύμφωνα με τον αριστοτελικό τύπο X-E-X'). Για τον Αριστοτέλη, η ουσία των αγαθών έγκειται στην αξία χρήσης τους, και επομένως η ουσία αυτή δεν χάνεται κατά την κυκλοφορία E-X-E', εφόσον χρησιμοποιείται ένα χρήσιμο πράγμα (E) που μας περισσεύει για να αποκτήσουμε ένα άλλο επίσης χρήσιμο πράγμα (E'). Αντίθετα, στον τύπο X-E-X', η χρήσιμη ουσία του πράγματος (E) μετατρέπεται σε μέσο για την απόκτηση περισσότερου χρήματος (καθώς X<X'), δηλαδή το χρήμα γίνεται αυτοσκοπός, και έτσι η ουσία των αγαθών ή ο φυσικός σκοπός της ανθρώπινης δραστηριότητας που τα παρήγαγε χάνεται. Όπως σημειώνει ο Scott Meikle, «αυτό αποτελεί τη βασική αντιδιαστολή που κάνει ο Αριστοτέλης μεταξύ των κυκλωμάτων X-E-X' και E-X-E'. Λέει δηλαδή ότι ο σκοπός, το νόημα του E-X-E' έγκειται στο γεγονός ότι το E και το E' είναι διαφορετικές αξίες χρήσης. Στόχος μας είναι να αποκτήσουμε την ειδοποιό χρησιμότητα του E', το οποίο χρειαζόμαστε, και η πώληση του E είναι απλώς ένα μέσο προς το σκοπό αυτό. Μόλις το E' αποκτηθεί κατ' αυτό τον τρόπο, η ανταλλαγή φθάνει στο φυσικό της τέρμα, διότι το πράγμα που τώρα αποκτήθηκε εγκαταλείπει τη σφαίρα της κυκλοφορίας ανταλλακτικών αξιών και εισέρχεται στη σφαίρα της κατανάλωσης, στην οποία ιδιοποιούμαστε την αξία χρήσης της. Αλλά το κύκλωμα X-E-X' δεν έχει φυσικό τέρμα. Δεν έχει κάποιο τέλος που να κείται εκτός της κυκλοφορίας. “Το χρήμα είναι το σημείο αφετηρίας και ο σκοπός” αυτής της μορφής δραστηριότητας, όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης (1257^b22 επ.). Και, εφόσον ένα οποιοδήποτε ποσό χρημάτων δεν μπορεί να έχει από ένα άλλο ποσό διαφορά ποιότητας, αλλά μόνο ποσότητας, η ποσοτική αυτή αύξηση της ανταλλακτικής αξίας υπό τη μορφή χρήματος είναι ο μόνος σκοπός που μπορεί να έχει το X-E-X'. Αν όμως το X μπορεί να προκαταβληθεί ώστε να γίνει X', εξίσου μπορεί και το X' να προκαταβληθεί ώστε να γίνει X'', και ούτω καθεξής, χωρίς όριο. Γι' αυτό το είδος ανταλλαγής, ο Αριστοτέλης λέει ότι “δεν υπάρχει όριο στο σκοπό που επιδιώκει και ο σκοπός που επιδιώκει είναι ο

²⁷⁰ Αντίθετα με τον Μαρξ, για την Κλασική Πολιτική Οικονομία, που αντιλαμβάνεται το χρήμα ως απλό μέσο διευκόλυνσης των εμπορευματικών συναλλαγών (οι οποίες γίνονται κατανοητές ως πράξεις αμοιβαίας ανταλλαγής εμπορευμάτων κατά το πρότυπο του αντιπραγματισμού), ο σκοπός της (καπιταλιστικής) οικονομίας δεν μπορεί να είναι άλλος από την απόκτηση χρήσιμων πραγμάτων (αξιών χρήσης), σε τελευταία ανάλυση ειδών ατομικής κατανάλωσης: «Μοναδικός στόχος και σκοπός τόσο του πάγιου, όσο και του κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι η διατήρηση και αύξηση του αποθέματος που είναι δυνατόν να αφιερωθεί στην άμεση κατανάλωση. Ακριβώς αυτό το απόθεμα προσφέρει τη διατροφή, την ένδυση και τη στέγαση των ανθρώπων. Τα πλούτη ή η φτώχεια τους εξαρτώνται από το πόσο μικρές ή μεγάλες είναι οι ποσότητες του αποθέματος της άμεσης κατανάλωσης που μπορούν να προκύψουν από τα δύο αυτά κεφάλαια» (Smith 2000, II.i.26). Τη λειτουργία του χρήματος ως «αυτοσκοπού» αντιλήφθηκε ο Keynes, χωρίς όμως να αναπτύξει μια έννοια του κεφαλαίου ανάλογη με εκείνη του Μαρξ. Αντίθετα μάλιστα με τον Αριστοτέλη, που είδε τη ρίζα της λειτουργίας του χρήματος ως αυτοσκοπού στις ιδιότητες του ίδιου του χρήματος (δηλαδή, τελικά, στις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες αυτό αρθρώνεται, ή τις οποίες αυτό τείνει να εγκαθιδρύσει, βλ. Meikle 1995), ο Keynes αναζήτησε την πηγή των λειτουργιών του χρήματος ως αυτοσκοπού σε ψυχολογικού τύπου όψεις της «φύσης του ανθρώπου», στις οποίες θεμελιώνεται τόσο η τάση «διακράτησης χρήματος», όσο και η πτωτική τάση της «οριακής ροπής για κατανάλωση» (και αντίστοιχα η αυξητική τάση της «οριακής ροπής για αποταμίευση») με αυξανόμενο εισόδημα.

πλούτος του είδους που αναφέραμε (...) η απλή απόκτηση νομίσματος» (1257^b28 επ.)» (Meikle 1995, 58-9).²⁷¹

Χαρακτηριστικό του ότι η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως αυτοσκοπό (ως «χρήμα») αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στην έννοια του χρηματικού κεφαλαίου (το χρήμα στη λειτουργία του ως κεφάλαιο) αποτελεί το γεγονός ότι αυτός δεν επιλέγει να εντάξει στην ανάλυσή του τον αριστοτελικό τύπο X-E-X', που περιγράφει την κίνηση του χρήματος ως αυτοσκοπού, παρά μόνο στο 4^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου, όταν εισάγει την έννοια του κεφαλαίου.

Ο τρόπος παρουσίασης του χρήματος (και της αξίας) από τον Μαρξ, πριν από την εισαγωγή της έννοιας του κεφαλαίου έχει αποτελέσει αφορμή δύο σημαντικών θεωρητικών συγχύσεων μεταξύ των μαρξιστών.

Η πρώτη σύγχυση είναι εκείνη που διαφοροποιεί τη θεωρία της αξίας από τη θεωρία του ΚΤΠ, αποδίδοντας στην πρώτη ευρύτερο περιεχόμενο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η αξία δεν αποτελεί συστατική κατηγορία της έννοιας του ΚΤΠ, αλλά περιγράφει κατ' αρχάς την (υποτιθέμενη) ιστορική εποχή της γενικευμένης απλής εμπορευματικής παραγωγής, η οποία προηγήθηκε του καπιταλισμού. Αυτό παράλληλα σημαίνει ότι η αξία αποτελεί έννοια που (μπορεί να) προσιδιάζει σε διαφορετικούς τρόπους και μορφές παραγωγής. Ας θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Ένγκελς έσπευσε, προλογίζοντας τον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*, να ισχυριστεί ότι στον 1ο τόμο ο Μαρξ «ξεκινάει από την απλή εμπορευματική παραγωγή, που αποτελεί γι' αυτόν ιστορική προϋπόθεση» του καπιταλισμού, δηλαδή ότι «ξεκινάει ακριβώς από το απλό εμπόρευμα και όχι από μια εννοιακά και ιστορικά δευτερεύουσα μορφή, όχι από το τροποποιημένο πια κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα»²⁷². Παραγνωρίζονται έτσι όλες εκείνες οι διατυπώσεις του ίδιου του Μαρξ, σύμφωνα με τις οποίες «η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1991, 73. Βλ. τις υποσημειώσεις 16-18 του προηγούμενου Κεφ. 11).

Εκτός από την «αυτονόμηση» της έννοιας της αξίας από τον ΚΤΠ και τη θεώρησή της σε συσχετισμό με μια πλειάδα «εμπορευματικών» τρόπων και μορφών παραγωγής²⁷³, η εισαγωγική αναφορά στην αξία «καθ' εαυτή» έχει και μια δεύτερη επίπτωση στη μαρξιστική θεωρία. Δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (μπορεί να) περιέχεται μια ολοκληρωμένη θεωρητική διερεύνηση των εννοιών που αναφέρονται.

Αυτό ισχύει ιδίως για το χρήμα, που στο πλαίσιο της αρχικής ανάλυσης του Μαρξ (κεφ. 1-3) ορίζεται ως η «κατάλληλη μορφή εμφάνισης [της] αξίας, ή υλικότητα αφηρημένης και ως εκ τούτου όμοιας ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991, 91). Αυτή η προσέγγιση αφήνει έξω από τη μαρξιστική θεωρία όλη την ανάλυση του Μαρξ, κυρίως στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, για τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο, για την ερμηνεία του τόκου κ.λπ.²⁷⁴ Στο ζήτημα όμως αυτό θα επανέλθουμε. Ας εξετάσουμε, τώρα, στην έννοια του χρήματος ως κεφάλαιο.

²⁷¹ Ο αναγνώστης αξίζει να συγκρίνει τα αποσπάσματα του Αριστοτέλη που παραθέτει ο Meikle με τις ακόλουθες διατυπώσεις του Μαρξ: «Η τάση του θησαυρισμού είναι από τη φύση της άμετρη. Ποιοτικά, ή σύμφωνα με τη μορφή του, το χρήμα είναι απεριόριστο (...) Ταυτόχρονα όμως κάθε πραγματικό χρηματικό ποσό είναι ποσοτικά περιορισμένο (...) Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στον ποσοτικό φραγμό και στην ποιοτική απεριοριστικότητα του χρήματος σπρώχνει το θησαυριστή πάντα πίσω, στη σισύφεια δουλειά της συσσώρευσης» (146).

²⁷² Ένγκελς σε Μαρξ 1978-β, 26, οι υπογρ. δικές μας. Βλ. και Hecker 1998, 73 επ.

²⁷³ Η αυτονόμηση ενισχύεται από το εμπειρικό γεγονός της ύπαρξης εμπορευμάτων, χρήματος, τοκοφόρων δανείων κ.λπ. στο πλαίσιο προκαπιταλιστικών κοινωνιών. Καμία προκαπιταλιστική κοινωνία δεν υπήρξε ωστόσο κοινωνία γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, ή γενικευμένης χρηματικής κυκλοφορίας και εκτεταμένων πιστωτικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, «οικονομία της αγοράς» αποτελεί μόνο ο καπιταλισμός. Εντούτοις, ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει να μην εισαγάγει ακόμα την έννοια του κεφαλαίου, αντλεί (στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου) πολλά από τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί από αυτές τις προκαπιταλιστικές μορφές του χρήματος, του τόκου, του θησαυρισμού κ.λπ., γεγονός που διευκολύνει την παρανόηση του περιεχομένου της ανάλυσής του.

²⁷⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα εγκλωβισμού στην άποψη ότι μπορεί να υπάρξει μια μαρξιστική θεωρία του χρήματος χωρίς να έχει διατυπωθεί η έννοια του κεφαλαίου (το χρήμα ως κεφάλαιο) αποτελεί το κείμενο του Λαπαβίτσα 1998, όπου διαβάζουμε: «Το χρήμα ως ανεξάρτητη μορφή της αξίας έχει επίσης οικονομικές λειτουργίες που δεν καθορίζονται αποκλειστικά σε σχέση με τη διαδικασία ανταλλαγής. (...) Ο Μαρξ συνοψίζει τις λειτουργίες αυτές ως αποθησαυρισμό, μέσο πληρωμής και παγκόσμιο χρήμα και τις συμπεριλαμβάνει όλες στον ευρύ ορισμό “το χρήμα ως χρήμα”» (Λαπαβίτσας 1998, 108). Ο συγγραφέας, ακολουθώντας τον κανόνα, θεωρεί ότι τα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου περιέχουν τις βασικές συνιστώσες της μαρξιστικής θεωρίας του χρήματος. Οι περισσότερες πραγματείες Μαρξιστικής Οικονομικής Θεωρίας αδιαφορούν, πάντως, πλήρως για τη μαρξιστική θεωρία του χρήματος. Με άλλα

12.3.2 Η έννοια του κεφαλαίου και η προέλευσή του εκ της υπεραξίας

Ο Μαρξ διατύπωσε και ανέπτυξε τη θεωρία του κεφαλαίου με βάση την έννοια της αξίας. Το κεφάλαιο είναι αξία την οποία, αν και δημιούργησε η εργατική τάξη, έχουν οικειοποιηθεί οι καπιταλιστές. Επειδή ακριβώς αποτελεί αξία, το κεφάλαιο εμφανίζεται ως χρήμα και εμπορεύματα. Είναι, ωστόσο, συγκεκριμένα εμπορεύματα, εκείνα τα οποία λειτουργούν ως κεφάλαιο: τα μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) απ' τη μια πλευρά, και η εργασιακή δύναμη (μεταβλητό κεφάλαιο) απ' την άλλη.

Για να αποτελέσει η εργασιακή δύναμη εμπόρευμα, πρέπει να έχει συντελεστεί μια μακρά ιστορική διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού και επαναστάσεων, απ' την οποία αναδύεται ο ελεύθερος εργάτης.²⁷⁵ Ελεύθερος «με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργασιακή του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργασιακή του δύναμη» (181-2). Η διαμόρφωση της σχέσης κεφάλαιο - μισθωτή εργασία είναι έτσι μια ιστορικά ειδική μορφή ταξικής εξουσίας η οποία είναι αναπόσπαστη από το θεσμικό, νομικό και ιδεολογικό οικοδόμημα του «ελεύθερου ατόμου» και της ισότητας. Ο Μαρξ περιγράφει τις εσωτερικές αλληλεξαρτήσεις που διέπουν αυτήν την ιστορική κοινωνική τάξη πραγμάτων ως *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής* (ΚΤΠ). Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (κι όχι η «οικονομία» γενικά) συγκροτείται έτσι ως το κατ' εξοχήν αντικείμενο μελέτης της Μαρξικής θεωρίας.

Η αξία χρήσης της εργασιακής δύναμης που αγοράζει ο καπιταλιστής συνίσταται στο ό,τι αυτή παράγει (καθώς καταναλώνεται παραγωγικά, στην εργασιακή διαδικασία) εμπορεύματα που περιέχουν περισσότερη αξία απ' όση είναι η δική της αξία. Αν συμβολίσουμε με (μ) την αξία μιας μονάδας εργασιακής δύναμης (το μεταβλητό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται από τον καπιταλιστή), τότε η νέα (καθαρή) αξία που παρήχθη απ' αυτήν θα είναι (μ+υ), όπου υ είναι η *υπεραξία*, το τμήμα της παραγόμενης αξίας το οποίο ιδιοποιείται ο καπιταλιστής. Η διαδικασία της εργασίας είναι κατά συνέπεια ταυτόχρονα μια διαδικασία *αξιοποίησης* (παραγωγής αξίας) και *υπεραξίωσης* (παραγωγής υπεραξίας).

Η εργάσιμη μέρα διαιρείται σε *αναγκαίο χρόνο εργασίας* (κατά τη διάρκεια του οποίου ο εργάτης παράγει μια αξία ίση μ' εκείνην της εργασιακής του δύναμης) και σε *πρόσθετο χρόνο εργασίας* (στη διάρκεια του οποίου παράγεται η υπεραξία). Εάν (σ) είναι η (προϋπάρχουσα) αξία των μέσων παραγωγής τα οποία φθάρηκαν στη διαδικασία παραγωγής (ή η αξία των μέσων παραγωγής για την αντικατάσταση των φθαρέντων μέσων παραγωγής), τότε η αξία του (ακαθάριστου) προϊόντος θα είναι (σ+μ+υ).

Το χρήμα, λειτουργώντας ως κεφάλαιο, ενοποιεί την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία κυκλοφορίας, σε αντιστοιχία με το αριστοτελικό σχήμα X-E-X' [ή X-E-(X+ΔX)]. Αντίθετα όμως με την εποχή του Αριστοτέλη, που το εμπόριο αποτελούσε μια οριακή οικονομικά δραστηριότητα στο πλαίσιο μιας μη εγχρήματης και μη εμπορικής οικονομίας (η πλειοψηφία των χρησμών αγαθών δεν ήταν εμπορεύματα, άρα δεν ετίθετο θέμα ανταλλαγής ισοδυνάμων), εντός της οποίας το ΔX μπορούσε να προκύψει ως *άμεση ιδιοποίηση πλούτου* μέσα από την εκμετάλλευση τοπικών συνθηκών και ιδιομορφιών, ή, όπως έγραφε ο Αριστοτέλης, «εκ της αμοιβαίας απάτης» (παρατίθεται από τον Μαρξ, 177), στον ΚΤΠ το αριστοτελικό σχήμα δεν αποτελεί παρά το «εξωτερικό περίβλημα» της συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή του *κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου* (Ο' Hara 1999):

$$X \rightarrow E (= M\pi + E\delta) [\rightarrow \Pi \rightarrow E'] \rightarrow X'$$

λόγια, μοιάζουν να μην αντιλαμβάνονται το χρηματικό χαρακτήρα της Μαρξικής έννοιας της αξίας και του κεφαλαίου, αλλά να αποδέχονται την κλασική διχοτομία ανάμεσα στα «πραγματικά» μεγέθη και το χρήμα, ως απλό μέσο διευκόλυνση της λειτουργίας της «πραγματικής» οικονομίας, ή έστω, επί το «μαρξιστικότερον», «συγκάλυψής» της. Βλ. ενδεικτικά την εύγλωττη απουσία της Μαρξικής θεωρίας του χρήματος και του κεφαλαίου ως χρήματος σε Sweezy (1942), Meek (1956), Dobb (1973), Fine & Harris (1979), Howard & King (1985), Catefores (1989). Κάποιοι άλλοι μαρξιστές, όπως η Elson (1979) και ο Levine (1985) θεωρούν μάλιστα ότι ο Μαρξ εισήγαγε δύο μέτρα των αξιών, το χρόνο εργασίας και το χρήμα.

²⁷⁵ «Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις (...) Αν ερευνήσουμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού» (182).

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (X) αγοράζοντας εμπορεύματα (E), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής (Μπ) και εργασιακή δύναμη (Εδ). Στη διαδικασία παραγωγής (Π) καταναλώνει παραγωγικά τα Ε, για να δημιουργήσει μια εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν, (Ε'), της οποίας η αξία ξεπερνάει αυτή του Ε. Τελικά πουλά αυτήν την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (X') υψηλότερο σε σχέση με το (X). Έτσι «η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί (...) στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1990: 596). Το χρήμα εμφανίζεται να κατέχει «την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία» (167). Αυτή είναι ιδίως η περίπτωση του δανειακού (ή τοκοφόρου) κεφαλαίου, το οποίο ο τραπεζίτης ή ο καπιταλιστής του χρήματος δανείζει στον καπιταλιστή της βιομηχανίας. Η υπεραξία που δημιουργήθηκε στη διαδικασία παραγωγής διαιρείται τότε σε βιομηχανικό κέρδος και τόκο, και ο τελευταίος φαίνεται να προκύπτει αυτόματα από το ίδιο το δανειακό κεφάλαιο.

Η υπεραξία ($υ = X' - X$) που αποκτάται από τους καπιταλιστές, και, σύμφωνα με τα παραπάνω, συνιστά το προϊόν της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο (την τάξη των καπιταλιστών), μετασχηματίζεται μερικώς σε μέσα ιδιωτικής κατανάλωσης για τους ίδιους του καπιταλιστές και μερικώς σε επιπρόσθετο σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο (δηλαδή επιπρόσθετα μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη) για την επέκταση της παραγωγής. Η τελευταία διαδικασία (δηλαδή ο μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κεφάλαιο) ορίζεται ως *συσσώρευση*. Μέσω της συσσώρευσης, η καπιταλιστική οικονομία αναπαράγεται σε διευρυμένη κλίμακα. (Στην ειδική περίπτωση της μη συσσώρευσης, δηλαδή όταν όλη η υπεραξία πηγαίνει στην ιδιωτική κατανάλωση του καπιταλιστή, έχουμε *απλή αναπαραγωγή*).

Καθώς στην παραγωγική διαδικασία αναλώνεται (φθείρεται) ένα τμήμα του προϋπάρχοντος υλικού κεφαλαίου, το οποίο όμως όχι μόνο αντικαθίσταται από το (ακαθάριστο) προϊόν της παραγωγής, αλλά και προσυξάνεται από την επενδύμενη (κεφαλαιοποιούμενη) υπεραξία, από ένα σημείο και μετά ολόκληρο το υλικό κεφάλαιο αποτελεί προϊόν της (κεφαλαιοποιούμενης) υπεραξίας. Η υπεραξία (ως η διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής και καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της εργασίας) *παράγεται από* αλλά και *παράγει* το κεφάλαιο.

Η παραγωγή της υπεραξίας είναι μια διαδικασία εκμετάλλευσης των εργατών από τους καπιταλιστές. Ο Μαρξ ορίζει ως *ποσοστό εκμετάλλευσης* (ή ποσοστό υπεραξίας) το ηλίκο $υ/μ$. Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής είναι να αυξήσει την υπεραξία και το ποσοστό της εκμετάλλευσης. Αυτό είναι μια ροπή εγγενής στην κεφαλαιακή σχέση, η οποία διαμορφώνει τη θέληση και τις αποφάσεις του «φορέα» της, του ατομικού καπιταλιστή, που λειτουργεί ως «κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο με θέληση και συνείδηση» (165). Οι αυξήσεις της υπεραξίας οι οποίες προκύπτουν από την παράταση της εργάσιμης ημέρας ή την εντατικοποίηση της εργασίας ονομάζονται απ' τον Μαρξ παραγωγή *απόλυτης υπεραξίας*. Ωστόσο, αυξήσεις του $υ/μ$ απορρέουν επίσης από αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας, οι οποίες συμπίεζουν την αξία της μονάδας των εμπορευμάτων και επομένως μειώνουν τους ονομαστικούς μισθούς, εφόσον οι πραγματικοί μισθοί παραμένουν αμετάβλητοι (ή ακόμα και αυξάνουν με ρυθμούς βραδύτερους του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας). Αυτή η διαδικασία ορίζεται ως παραγωγή *σχετικής υπεραξίας*.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη θεωρία του Μαρξ, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής αποτελεί ταυτόχρονα μια διαδικασία εκμετάλλευσης (και εξουσίωσης) της εργατικής τάξης από την τάξη των καπιταλιστών. Ενδογενής κινητήρια δύναμη της διαδικασίας αυτής αποτελεί η πάλη των τάξεων, της οποίας άμεσο επίδοκο αντικείμενο είναι το μέγεθος της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (αύξηση, σταθεροποίηση, ή περιορισμός της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης).

Προκύπτει έτσι η ριζικά τροποποιημένη, Μαρξική εκδοχή της *Θέσης 4* της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (βλ. κεφ. 11.2 του παρόντος). Η υπεραξία δεν νοείται ως μια απλή «αφαίρεση», ή «παρακράτηση» από το προϊόν του εργάτη, αλλά ως μια κοινωνική σχέση, ως αποτέλεσμα και προϋπόθεση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, η οποία εμφανίζεται αναγκαστικά ως (περισσότερο) χρήμα, ως η μέσος της ενότητας της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας προσαύξησης της αξίας του προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου. Η έννοια της υπεραξίας είναι αδιαχώριστη από την έννοια της αξίας, καθώς στον ΚΤΠ η κίνηση της αξίας γίνεται για την υπεραξία (το χρήμα ως αυτοσκοπός) και καθίσταται δυνατή δια της υπεραξίας. Το κεφάλαιο είναι «αυτοαξιοποιούμενη αξία», «γεννάει αξία επειδή είναι αξία» (167). «Σαν το αναπτυσσόμενο υποκείμενο ενός τέτοιου προτσές (...) η αξία χρειάζεται πριν απ' όλα μιαν αυτοτελή μορφή, με την οποία να διαπιστώνεται η ταυτότητα με τον ίδιο τον εαυτό της. Και τη μορφή αυτή την έχει *μόνο στο χρήμα*. Γι' αυτό το λόγο το χρήμα αποτελεί την αφετηρία και το τέρμα κάθε προτσές αξιοποίησης» (167).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το χρήμα αποτελεί, για να παραφράσουμε ένα προαναφερθέν απόσπασμα του Μαρξ, την πλέον γενική μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Αποτελεί την *πλέον γενική «υλικότητα» της αφηρημένης και ως εκ τούτου όμοιας ανθρώπινης εργασίας, την οποία ο κεφαλαιοκράτης έχει ιδιοποιηθεί, και η οποία στο πλαίσιο της κεφαλαιακής εκμεταλλευτικής σχέσης συσσωρεύεται και*

λειτουργεί ως «αυτοαξιοποιούμενη αξία».²⁷⁶ «Το κεφάλαιο παράγει στην ουσία κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-β, 1081). Το κεφάλαιο δεν είναι επομένως γενικά «τα μέσα παραγωγής», όπως πιστεύει η Κλασική και η Νεοκλασική Σχολή. Είναι η «αυτοαξιοποιούμενη αξία» ως κοινωνική σχέση καπιταλιστικής οικονομικής εκμετάλλευσης και εξουσίας, η οποία παίρνει αναγκαστικά τη μορφή του χρήματος. Το χρήμα δεν είναι το «μέσο» που διευκολύνει τις συναλλαγές. Είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης της «αυτοαξιοποιούμενης αξίας», του κεφαλαίου. Ιδιαίτερο ρόλο στην κίνηση του χρήματος ως κεφαλαίου παίζει το τοκοφόρο κεφάλαιο, τις λειτουργίες του οποίου προσεγγίζει ο Μαρξ κυρίως στο Πέμπτο Τμήμα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*, και ιδίως τα κεφάλαια 21-24.

Στο Μαρξικό σύστημα, τόσο η αξία όσο και το χρήμα αποτελούν έννοιες οι οποίες είναι αδύνατον να οριστούν ανεξάρτητα (ή πριν) από την έννοια του κεφαλαίου. Περιέχουν την (αλλά και περιέχονται στην) έννοια του κεφαλαίου. «Η αξία, που εμφανίζεται σαν αφαίρεση, είναι δυνατή σαν τέτοια αφαίρεση μόνο από τη στιγμή που έχει τοποθετηθεί το χρήμα. Αυτή η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί από την άλλη μεριά στο κεφάλαιο, ώστε μπορεί να αναπτυχθεί ολοκληρωτικά μόνο στη βάση του κεφαλαίου. Όπως και γενικά, μόνο πάνω στη δική του βάση μπορεί η κυκλοφορία να καταλάβει όλα τα συνθετικά στοιχεία της παραγωγής» (Μαρξ 1990, 596).

12.4 Ποσοτική θεωρία του χρήματος;

12.4.1 Περιγραφή της ποσοτικής θεωρίας

Ήδη πριν τη διαμόρφωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας από τον Adam Smith, είχε διατυπωθεί η άποψη ότι η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί σε μια χώρα ρυθμίζει το ύψος των τιμών. Η αντίληψη αυτή προβλήθηκε αρχικά ως ερμηνεία για την αύξηση των τιμών στην Ευρώπη κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, καθώς αυτή συνέπεσε με τη μαζική εισροή πολύτιμων μετάλλων από τα νέα μεταλλεία της Ν. Αμερικής. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε τη βάση για την κριτική των μερκαντιλιστικών απόψεων ότι ο «πλούτος» είναι ταυτόσημος με το χρήμα. Αν η ποσότητα του χρήματος ρυθμίζει μόνο το ύψος των τιμών, τότε πρόκειται για μια καθαρά «ονομαστική» επίπτωση, ο «πραγματικός» πλούτος συνίσταται στη συνολική αξία των εμπορευμάτων, ανεξάρτητα από την ποσότητα των πολύτιμων μετάλλων που χρησιμεύουν για την κυκλοφορία αυτών των εμπορευμάτων.

Μια περαιτέρω συνέπεια της ποσοτικής αυτής θεωρίας του χρήματος είναι ότι, εφόσον η *ανάλυση αφορά το μεταλλικό χρήμα*, θα πρέπει ταυτόχρονα να υιοθετείται η νομιναλιστική αντίληψη για το χρήμα, δηλαδή η αντίληψη ότι το χρήμα αποτελεί δημόσιο «σύμβολο αξίας» (ή «φανταστική αξία») και όχι εμπόρευμα: Σύμφωνα, αντιθέτως, με την Κλασική εργασιακή θεωρία της αξίας, στη Σμιθιανή εκδοχή της δαπανώμενης εργασίας ή στη Ρικαρδιανή εκδοχή, το χρήμα αποτελεί εμπόρευμα και ως εκ τούτου έχει «εσωτερική αξία», που το μέγεθός της καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την προσκόμισή του στην αγορά (βλ. στα προηγούμενα).

Πράγματι, στο έργο του David Hume, που πρώτος συστηματοποίησε την ποσοτική θεωρία του χρήματος, βρίσκουμε αυτή τη θεωρητική έδρασή της στη νομιναλιστική αντίληψη για το χρήμα: «Εφόσον το χρήμα είναι κυρίως φανταστική αξία, το αν έχουμε περισσότερο ή λιγότερο δεν έχει καμιά σημασία, αν εξετάσουμε μια χώρα στο εσωτερικό της. Και η ποσότητα των κερμάτων, αν τη θεωρήσουμε σταθερή, όσο μεγάλη και αν είναι, δεν θα είχε άλλο αποτέλεσμα από το να εξαναγκάσει τον καθένα να ξεχωρίζει ένα μεγαλύτερο αριθμό από αυτά τα λαμπερά μεταλλικά κομμάτια, για ρούχα, έπιπλα ή άλλο εξοπλισμό» (D. Hume, *Of Interest*, παρατίθεται στο Rubin 1994, 108). Στον ίδιο συγγραφέα βρίσκουμε όμως και την ιδέα ότι η ποσοτική θεωρία ισχύει όχι για το συνολικό χρήμα που υπάρχει γενικά σε μια χώρα, αλλά για εκείνο το μέρος του που λειτουργεί ως μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων: «Οι τιμές δεν εξαρτώνται τόσο πολύ από την απόλυτη ποσότητα των εμπορευμάτων και του χρήματος που βρίσκεται σε μια χώρα, όσο από αυτήν των εμπορευμάτων που έρχονται ή μπορούν να έρθουν στην αγορά, και από το χρήμα που κυκλοφορεί. Αν τα κέρματα είναι κλειδωμένα σε μπαούλα, σε ό,τι αφορά τις τιμές είναι το ίδιο σαν να είχαν ακυρωθεί. Αν τα εμπορεύματα έχουν καταχωνιαστεί σε αποθήκες (...) το αποτέλεσμα είναι παρόμοιο. Καθώς το χρήμα και τα εμπορεύματα σ'

²⁷⁶ Στον ΚΤΠ, ως την έννοια που περιγράφει τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, ορίζονται μόνο δύο τάξεις, οι εργάτες και οι καπιταλιστές, και κάθε μορφή χρήματος ή εισοδήματος συνδέεται άμεσα με το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (βλ. και Μηλιός 1997). Στις πραγματικές καπιταλιστικές κοινωνίες υφίστανται μέσα παραγωγής που δεν είναι κεφάλαιο (αυτοαπασχολούμενοι παραγωγοί) και χρηματικά εισοδήματα που δεν απορρέουν άμεσα από το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, πρόκειται για διαδικασίες, τρόπους και μορφές παραγωγής κυριαρχούμενες από τον ΚΤΠ.

αυτές τις περιπτώσεις δεν συναντώνται ποτέ, δεν μπορούν να επηρεάσουν το ένα το άλλο» (D. Hume, *Of Money*, παρατίθεται στο Rubin 1994, 110).

Σε μια μοντέρνα γραφή, η ποσοτική θεωρία του χρήματος μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

$$M \cdot V = P \cdot Y \quad (1),$$

όπου M είναι η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί ή αλλιώς η ονομαστική προσφορά χρήματος, V η ταχύτητα κυκλοφορίας (το πλήθος των συναλλαγών στις οποίες συμμετέχει κατά μέσο όρο κάθε χρηματική μονάδα στη διάρκεια μια περιόδου), P είναι το επίπεδο των τιμών και Y το πραγματικό εισόδημα (σε υλικούς όρους) της οικονομίας. Επομένως το $P \cdot Y$ είναι το ονομαστικό εισόδημα (σε χρηματικούς όρους).

Μπορούμε τώρα να γράψουμε τη σχέση (1) ως εξής:

$$M/P = Y/V \quad (2).$$

Η σχέση (2) έχει στο αριστερό της σκέλος την «πραγματική προσφορά χρήματος» (το χρήμα ως «αγοραστική δύναμη») και συνεπώς το δεξιό σκέλος πρέπει να αναφέρεται στην πραγματική ζήτηση χρήματος. Δεδομένου ότι η ζήτηση χρήματος θεωρείται συνάρτηση του πραγματικού εισοδήματος και του επιτοκίου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ταχύτητα κυκλοφορίας αποτυπώνει την επίπτωση του ύψους του επιτοκίου στην πραγματική ζήτηση χρήματος.

Θεωρώντας ότι σε μια δεδομένη στιγμή όχι μόνο το πραγματικό εισόδημα (Y) αλλά και η ταχύτητα κυκλοφορίας (όπως καθορίζεται από τις «παγιωμένες συνήθειες των συναλλαγών» αλλά και από το ύψος του επιτοκίου) είναι επίσης σταθερή, συνάγεται ότι και η πραγματική προσφορά χρήματος πρέπει να είναι σταθερή, δηλαδή

$$M/P = \text{const.} \quad (3).$$

Αυτό σημαίνει ότι *κάθε μεταβολή στην ονομαστική προσφορά χρήματος (M) θα έχει ως αποτέλεσμα μια ανάλογη μεταβολή του επιπέδου των τιμών (P)*.²⁷⁷

12.4.2 Οι μη-μαρξιστικές κριτικές προς την ποσοτική θεωρία

Από όσα έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα μπορεί εύκολα να συναχθεί ότι η ποσοτική θεωρία του χρήματος μπορεί να γίνει αντικείμενο κριτικής από τρεις σκοπιές:

α) Από τη σκοπιά της Κλασικής θεωρίας της αξίας, σύμφωνα με την οποία το χρήμα αποτελεί εμπόρευμα με «εσωτερική αξία», η οποία καθορίζεται από το χρόνο παραγωγής του (της ποσότητας της δαπανηθείσας εργασίας).

β) Μέσα από την αμφισβήτηση της θέσης ότι η ταχύτητα κυκλοφορίας (V) παραμένει σταθερή παρά τη μεταβολή της ονομαστικής προσφοράς χρήματος, δηλαδή με την αμφισβήτηση του ότι η πραγματική ζήτηση χρήματος είναι σταθερή ή ότι η σχέση (2) ανάγεται στη σχέση (3).

γ) Μέσα από την αντιστροφή του βέλους της αιτιότητας που εισάγει η ποσοτική θεωρία, δηλαδή μέσα από την αμφισβήτηση της θέσης ότι η ονομαστική προσφορά χρήματος (M) μπορεί να θεωρηθεί εξωγενές μέγεθος. Έτσι, ακόμα και αν ισχύουν οι σχέσεις (1)-(3) και η πραγματική ζήτηση χρήματος είναι σταθερή, η αύξηση των τιμών δεν θεωρείται το αποτέλεσμα της αύξησης της ονομαστικής προσφοράς χρήματος, αλλά αντίστροφα, η αύξηση της ονομαστικής προσφοράς χρήματος

²⁷⁷ Η Κλασική (και Νεοκλασική) επιχειρηματολογία για την αύξηση των τιμών ως συνέπεια της αύξησης στην προσφορά χρήματος προϋποθέτει την ισορροπία της αγοράς αγαθών στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης: Η αύξηση της προσφοράς χρήματος προκαλεί αρχικά μια αυξημένη ζήτηση αγαθών από την οποία προκύπτουν όμως, (λόγω πλήρους απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, και με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς), αυξήσεις μισθών χωρίς δυνατότητα μεγέθυνσης του παραγόμενου προϊόντος. Οι αυξημένοι ονομαστικοί μισθοί με τη σειρά τους επιβαρύνουν το κόστος παραγωγής και συνεπώς αυξάνουν τις τιμές των παραγόμενων προϊόντων. Αντίθετα, η κείνσιανής έμπνευσης Μακροοικονομική, καίτοι κινείται στο ίδιο ακριβώς θεωρητικό σκεπτικό, υποθέτει ότι δεν πληρούται η υπόθεση της πλήρους απασχόλησης, με αποτέλεσμα η αύξηση της προσφοράς χρήματος να συνεπάγεται μείωση των επιτοκίων και μεγέθυνση του προϊόντος ισορροπίας: Με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, η αύξηση της προσφοράς χρήματος μετατοπίζει την καμπύλη LM προς τα δεξιά, οπότε για αμετάβλητη καμπύλη IS προκύπτει ένα αυξημένο προϊόν ισορροπίας (ως νέο σημείο τομής των δύο καμπυλών, βλ. στα προηγούμενα).

θεωρείται ως το αποτέλεσμα της αύξησης των τιμών (η αιτία της οποίας πρέπει να εντοπιστεί εκτός νομισματικής κυκλοφορίας, στη σφαίρα της παραγωγής).

Φορείς του πρώτου είδους κριτικής (σημείο α) υπήρξαν οι βασικοί εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής. Με περισσότερο άμεσο τρόπο ασκεί κριτική στην ποσοτική θεωρία ο Adam Smith, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος (M) καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή είναι ενδογενής, και δεν μπορεί να μεταβληθεί (να αυξηθεί) ούτε όταν αντικαθίσταται μεταλλικό χρήμα από χαρτονόμισμα:

«Λέγεται ότι η αύξηση της συνολικής ποσότητας του νομίσματος που προκύπτει από το χαρτονόμισμα, αυξάνει κατ' ανάγκην τη χρηματική τιμή των εμπορευμάτων, λόγω του ότι πολλαπλασιάζει την ποσότητα του κυκλοφορούντος νομίσματος, και κατά συνέπεια, μειώνει την αξία του συνολικού όγκου αυτού του νομίσματος. Όμως, επειδή η ποσότητα του χρυσού και αργύρου που αποσύρεται από την κυκλοφορία είναι πάντα ίση με την ποσότητα του χαρτονομίσματος που διοχετεύεται σ' αυτήν, το χαρτονόμισμα δεν αυξάνει κατ' ανάγκην το σύνολο του κυκλοφορούντος νομίσματος. Από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι σήμερα, τα μέσα διαβίωσης στη Σκωτία δεν ήταν ποτέ τόσο φτηνά όσο το 1759, παρ' όλον ότι τη χρονιά εκείνη υπήρχε στη χώρα πολύ περισσότερο χαρτονόμισμα απ' ό,τι σήμερα, εξ αιτίας της κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων των 10 και των 5 σελινιών (...) Όταν ο κ. Hume δημοσίευσε τους Πολιτικούς Λόγους του, το 1751 και 1752, λίγο καιρό μετά τη μεγάλη εξάπλωση του χαρτονομίσματος στη Σκωτία, υπήρξε μια πολύ αισθητή άνοδος των τιμών των μέσων διαβίωσης, πιθανότατα λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών, και όχι εξ αιτίας του πολλαπλασιασμού του χαρτονομίσματος (...) Ένα χαρτονόμισμα του οποίου η αξία μειώνεται κάτω από αυτή του χρυσού και αργύρου νομίσματος, δεν προκαλεί εξ αιτίας του γεγονότος αυτού μείωση της αξίας αυτών των μετάλλων, ή δεν έχει σαν συνέπεια να ανταλλάσσεται μια δεδομένη ποσότητά τους με μικρότερες ποσότητες αγαθών άλλου είδους. Η αναλογία μεταξύ της αξίας του χρυσού και του αργύρου και της αξίας των αγαθών άλλου είδους εξαρτάται σε κάθε περίπτωση, όχι από τη φύση ή την ποσότητα ενός συγκεκριμένου χαρτονομίσματος, που πιθανόν να κυκλοφορεί σε μια δεδομένη χώρα, αλλά από το βαθμό του πλούτου ή της ένδειας των ορυχείων που συμβαίνει να τροφοδοτούν σε μια δεδομένη στιγμή τη μεγάλη αγορά του εμπορικού κόσμου με αυτά τα μέταλλα. Εξαρτάται από την αναλογία μεταξύ της ποσότητας εργασίας που είναι αναγκαία προκειμένου να προσκομιστεί στην αγορά μια ορισμένη ποσότητα χρυσού και αργύρου, και της ποσότητας εργασίας που είναι αναγκαία προκειμένου να προσκομιστεί εκεί μια ορισμένη ποσότητα οποιουδήποτε άλλου είδους αγαθών» (Smith II.ii, 96&105).²⁷⁸

Περισσότερο έμμεση, υπήρξε η κριτική του Ricardo προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος, στη βάση του επιχειρήματος ότι το χρήμα «έχει μία εσωτερική αξία».²⁷⁹ Εντούτοις, αντίθετα με τον Smith, ο Ricardo υιοθετεί την άποψη ότι αποσυνδέεται η αξία του νομίσματος από την αξία του πολύτιμου μετάλλου που περιέχει, και έτσι τελικά καταλήγει στην ποσοτική θεωρία του χρήματος. Στο κεφάλαιο VII των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, το οποίο επιγράφεται «Περί του εξωτερικού εμπορίου», θεμελιώνει την περίφημη θεωρία των «συγκριτικών κοστών» στην ποσοτική θεωρία του χρήματος, υποθέτοντας ότι, στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού μεταξύ διαφορετικών χωρών, προκύπτουν (π.χ. στη χώρα Α) αυξήσεις των τιμών λόγω της προσέλευσης πολύτιμων μετάλλων συνεπεία ενός θετικού εμπορικού ισοζυγίου,²⁸⁰ και αντίστοιχα (στη χώρα Β) μειώσεις τιμών λόγω της εκροής πολύτιμων μετάλλων συνεπεία του αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου. Εντούτοις δεν εγκαταλείπει ποτέ την άποψη ότι η «αξία του χρήματος» ρυθμίζεται από την ποσότητα του πολύτιμου μετάλλου που περιέχει η νομισματική μονάδα: «Εφόσον εν Αγγλία, ο χρυσός αποτελεί αποκλειστικώς τον κανόνα, το χρήμα θα υποτιμάται όταν μία λίρα στερλίνα δεν είναι ίσης αξίας προς 5 ουγκίας και 3 γραμμάρια χρυσού standard, αδιαφόρως αν ανέρχεται ή κατέρχεται η γενική του χρυσού αξία» (Ρικάρντο χ.χ.ε.,

²⁷⁸ Βέβαια, με τη γνωστή αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει το έργο του, ο Smith αποδέχεται σε άλλα σημεία του *Πλούτου των Εθνών* την ποσοτική θεωρία του χρήματος: «Η οποιαδήποτε αύξηση της ποσότητας του αργύρου, εφ' όσον η ποσότητα των μέσω αυτού κυκλοφορούντων εμπορευμάτων παρέμενε σταθερή, δεν θα μπορούσε να έχει κανένα άλλο αποτέλεσμα πέρα από τη μείωση της αξίας αυτού του μετάλλου» (Smith 2000, II.iv.11).

²⁷⁹ «Ο χρυσός και ο άργυρος, όπως άλλα εμπορεύματα, έχουν μια εσωτερική αξία, η οποία δεν είναι αυθαίρετη, αλλά εξαρτάται από τη σπανιότητά τους, την ποσότητα εργασίας που έχει δαπανηθεί κατά την παραγωγή τους, και την αξία του κεφαλαίου που απασχολείται στα ορυχεία τα οποία τα παράγουν» («Gold and silver, like other commodities, have an intrinsic value, which is not arbitrary, but is dependent on their scarcity, the quantity of labour bestowed in procuring them, and the value of the capital employed in the mines which produce them» (Ricardo, *On the High Price of Bullion*, 2)

²⁸⁰ «Το επίπεδο της κυκλοφορίας διαταράχθηκε και το συνάλλαγμα θα καταστή αναποφεύκτως δυσμενές δια την χώραν, εν η υπάρχει υπερπληθώρα νομίσματος» (Ρικάρντο χ.χ.ε., 129).

131). Επιγραμματικά μπορούμε να πούμε, ότι αν ο Smith υπήρξε ένας ασυνεπής επικριτής της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος (με βάση τη θέση για την εσωτερική αξία του χρήματος), ο Ricardo είναι ένας ασυνεπής οπαδός της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος.

Η δεύτερη κριτική προς την ποσοτική θεωρία, ότι η αύξηση (μείωση) της ονομαστικής προσφοράς χρήματος μπορεί να συνοδεύεται με μια μείωση (αύξηση) επίσης της ταχύτητας κυκλοφορίας (σημείο β), που ισοδυναμεί με την εκροή (ή αντίστοιχα την εισροή) χρήματος από (προς) την κυκλοφορία, αναπτύχθηκε, στο πλαίσιο των μη-μαρξιστικών οικονομικών θεωριών, από τον Keynes και την κεινσιανής έμπνευσης Μακροοικονομική, όπως είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε στα προηγούμενα. Οι Κλασικοί Οικονομολόγοι αντιλαμβάνονταν, όπως είπαμε, την ανταλλακτική αξία ως σχέση μεταξύ εμπορευμάτων καθορισμένης αξίας, σε αντιστοιχία προς τον αντιπραγματισμό, σχέση την οποία έρχεται απλώς να διευκολύνει τεχνικά το χρήμα, που έτσι αποτελεί απλώς μέτρο και μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Η τρίτη κριτική προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος, σύμφωνα με την οποία η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί είναι ενδογενές μέγεθος, που καθορίζεται από το συνολικό εισόδημα και τα χαρακτηριστικά των συναλλαγών (σημείο γ) εμπεριέχεται έμμεσα στην επιχειρηματολογία του Smith περί εσωτερικής αξίας του χρήματος. Στο πλαίσιο της Σμιθιανής επιχειρηματολογίας υποστηρίζεται ότι όχι απλώς η αξία του χρήματος ταυτίζεται πάντα με την αξία του πολύτιμου μετάλλου που περιέχει, αλλά ούτε καν η έκδοση χαρτονομίσματος ή ακόμα υποσχετικών γραμματίων (πιστωτικού χρήματος) μπορεί να αυξήσει την ποσότητα του χρήματος πέρα από ό,τι είναι κάθε φορά αναγκαίο, και γι' αυτό το χαρτονόμισμα και τα υποσχετικά γραμμάτια δεν μπορεί παρά να αντιστοιχούν στην αξία του πολύτιμου μετάλλου που υποκατέστησαν, και την οποία «εκπροσωπούν». Εντούτοις, την άποψη περί του ενδογενούς χαρακτήρα της ποσότητας του χρήματος που κυκλοφορεί διετύπωσε ρητά ο Thomas Tooke (1774-1858)²⁸¹ (και αργότερα ο John Stuart Mill), στο πλαίσιο της λεγόμενης Τραπεζικής Σχολής (Banking School). Ο Tooke υποστήριζε, στη βάση ενός εκτεταμένου εμπειρικού υλικού, ότι η αξία των τραπεζογραμματίων δεν μπορεί ποτέ να υπερβαίνει ό,τι είναι απαραίτητο για να καλυφθούν οι πραγματικές συναλλαγές της οικονομίας.

12.4.3 Η προσέγγιση του Μαρξ στο πλαίσιο της θεωρίας της «απλής εμπορευματικής παραγωγής»

Ο Μαρξ γνώριζε και συμεριζόταν τις κριτικές προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος αρκετά χρόνια πριν ξεκινήσει την επεξεργασία και συγγραφή του θεωρητικού του συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Στις 3.2.1851, σε μια εκτεταμένη επιστολή του προς τον Ένγκελς, σημειώνει: «Αυτό στο οποίο θέλω να αντιπαρατεθώ είναι οι στοιχειώδεις βάσεις του πράγματος. Συγκεκριμένα ισχυρίζομαι: *Ακόμα και υπό καθαρώς μεταλλική currency [νομισματική κυκλοφορία], η επέκταση ή συρρίκνωσή της δεν έχει να κάνει τίποτα με την εισροή ή εκροή των ευγενών μετάλλων, με το ευνοϊκό ή δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο, με την ευνοϊκή ή δυσμενή συναλλαγματική ισοτιμία, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, οι οποίες πρακτικά δεν προκύπτουν ποτέ, αλλά μπορούν να προσδιοριστούν θεωρητικά.* Ο Tooke διατυπώνει τον ίδιο ισχυρισμό. Εντούτοις δεν βρήκα καμιά απόδειξη στην *History of Prices* (...) Η *currency* λειτουργεί επομένως εδώ όχι ως *αιτία*. Η αύξησή της είναι τελικώς *συνέπεια* του μεγαλύτερου κεφαλαίου που τέθηκε σε δράση, όχι αντιστρόφως» (MEW 27, 174-5). Για το λόγο αυτό, υποστήριζε ο Μαρξ, η συρρίκνωση των μεταλλικών διαθεσίμων της χώρας θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται με επεκτατική και όχι περιοριστική νομισματική πολιτική, όπως μέχρι τότε γινόταν: «Ισχυρίζομαι τώρα ότι η Τράπεζα [της Αγγλίας] πρέπει να αυξάνει τις προεξοφλήσεις της όταν μειώνεται ο όγκος του μετάλλου (...) π.χ. μέσω της αγοράς government securities, exchequer bills, etc. [κυβερνητικών χρεογράφων, κρατικών ομολόγων, κ.λπ.]» (MEW 27, 174).

Υποδηλώναν δηλαδή οι παρατηρήσεις του Μαρξ ήδη από το 1851, ότι η συσσώρευση και η διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου καθορίζει (και δεν καθορίζεται από) την έκταση της νομισματικής κυκλοφορίας ή της «προσφοράς χρήματος». Βεβαίως, η ανάλυση αυτή δεν μπορεί να διατυπωθεί στο πλαίσιο της προκαταρκτικής έκθεσης και ανάπτυξης του αντικειμένου του, την οποία ακολουθεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (ή στη *Συμβολή* ...), όταν εισάγει την έννοια του χρήματος πριν από αυτήν του κεφαλαίου. Ο Μαρξ περιορίζεται έτσι κατ' αρχάς στην επανάληψη της κριτικής που απορρέει από τις θέσεις της «Τραπεζικής Σχολής» (βλ. σημείο (γ), στα προηγούμενα).

Στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* γράφει: «Αν θεωρήσουμε δεδομένη την ταχύτητα της κυκλοφορίας, η μάζα των μέσων κυκλοφορίας προσδιορίζεται απλά από τις τιμές των εμπορευμάτων. Δεν είναι επομένως οι τιμές ψηλές ή χαμηλές επειδή κυκλοφορεί περισσότερο ή

²⁸¹ Το 1848 κυκλοφόρησε το τρίτομο έργο του, *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1792 to 1847 inclusive*.

λιγότερο χρήμα, αλλά κυκλοφορεί περισσότερο ή λιγότερο χρήμα επειδή οι τιμές είναι ψηλές ή χαμηλές» (MEGA II2, 1980, 173). Εντούτοις, ήδη σε αυτό το στάδιο της ανάλυσής του, ο Μαρξ προειδοποιεί τον αναγνώστη του ότι στο θεωρητικό πλαίσιο της «απλής εμπορευματικής παραγωγής» η ανάλυση δεν μπορεί να ολοκληρωθεί: «Αν αυξηθούν οι συνολικές τιμές των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, όμως σε μικρότερο βαθμό από όσο αυξάνει η ταχύτητα κυκλοφορίας, τότε θα μειωθεί η μάζα των μέσων κυκλοφορίας (...) Τα αίτια εντούτοις, τα οποία προκαλούν την αύξηση των τιμών και ταυτόχρονα την ψηλότερη αύξηση της ταχύτητας κυκλοφορίας, όπως και την αντίστροφη κίνηση, βρίσκονται έξω από τη θεώρηση της απλής κυκλοφορίας. Θα μπορούσαμε να πούμε για παράδειγμα ότι, μεταξύ άλλων, στις εποχές που επεκτείνεται η πίστη αυξάνει ταχύτερα η νομισματική κυκλοφορία σε σχέση με τις τιμές των εμπορευμάτων, ενώ με συρρικνούμενη πίστη οι τιμές των εμπορευμάτων μειώνονται βραδύτερα από την ταχύτητα κυκλοφορίας» (MEGA II2, 172).²⁸²

Ο «αυτοπεριορισμός» του Μαρξ στα εννοιολογικά πλαίσια της απλής εμπορευματικής παραγωγής, στο πρώτο τμήμα της ανάλυσής του για το χρήμα, τον οδηγεί έτσι να περιορίσει την κριτική του στην αντιστροφή του αιτιακού βέλους στη σχέση μεταξύ τιμών και ποσότητας χρήματος. Αυτή η αντιστροφή εξακολουθεί, εντούτοις, να αποδέχεται την ποσοτική σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Μάλιστα, στο πλαίσιο της απλής εμπορευματικής παραγωγής ο Μαρξ δέχεται την ισχύ της ανάλυσης του Smith σχετικά με την κυκλοφορία του χαρτονομίσματος, θεωρώντας ότι πρόκειται για «τον ειδικό νόμο της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος»: «Η έκδοση του χαρτονομίσματος πρέπει να περιορίζεται στην ποσότητα στην οποία θάπρεπε πραγματικά να κυκλοφορεί ο χρυσός (ή το ασήμι) που τον παρασταίνει συμβολικά» (140).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι στο πλαίσιο μιας θεωρίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπου το χρήμα αποτελεί μέτρο των αξιών και μέσο κυκλοφορίας, η κριτική προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από τη λογική των Κλασικών επιχειρημάτων (Smith, Tooke). Ο Μαρξ μπορεί να αναπτύξει το θεωρητικό του σύστημα μόνο από τη στιγμή που εισάγει την έννοια του χρήματος ως κεφαλαίου, έστω με την προκαταρκτική επίσης προσέγγιση του «αυτοσκοπού», δηλαδή του σχήματος «το χρήμα ως χρήμα».

12.4.4 Το χρήμα ως κεφάλαιο και η ποσοτική θεωρία

Ήδη από τη στιγμή που ο Μαρξ αναφέρεται στο «θησαυρισμό» (ως την προκαταρκτική έννοια της αποταμίευσης και της πίστης), η ποσοτική σχέση ανάμεσα στις μεταβολές της ονομαστικής προσφοράς χρήματος από τη μια και στο επίπεδο των τιμών από την άλλη παύει να υφίσταται, καθώς *η προσφορά χρήματος δεν ταυτίζεται πλέον με την ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία* και η ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία ρυθμίζεται *ενδογενώς* από την κίνηση του κεφαλαίου, από την οποία *απορρέει* η διευρύνση ή συρρίκνωση της πίστης.

Ακόμα και αν δεν αναφερθεί κανείς στη δυνατότητα του πιστωτικού συστήματος να δημιουργεί χρήμα, όποτε αυτό καθίσταται αναγκαίο για τη διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου (βλ. παρακάτω), ένα (ανάλογα με την οικονομική συγκυρία μεταβαλλόμενο) μερίδιο του χρήματος «λιμνάζει» ως «θησαυρός» έξω από την κυκλοφορία, γεγονός που καταστρέφει την όποια ποσοτική σχέση ανάμεσα στα συνολικά χρηματικά διαθέσιμα της οικονομίας και στο επίπεδο των τιμών. Η θέση αυτή ολοκληρώνει αλλά και ερμηνεύει την προηγούμενη, ότι το βέλος της αιτιότητας ξεκινάει από τις τιμές και κατευθύνεται στην κυκλοφορούσα ποσότητα. Το νέο θεωρητικό πλαίσιο επιτρέπει επομένως την εισαγωγή, κατόπιν, της έννοιας του *πιστωτικού χρήματος*, το οποίο παράγεται από το πιστωτικό σύστημα στο πλαίσιο της σχέσης οφειλέτης-πιστωτή.

Γράφει ο Μαρξ αναφορικά με το σχηματισμό των «θησαυρών»:

«Με τη μεταβαλλόμενη συνολική τιμή των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων ή την έκταση των ταυτόχρονων μεταμορφώσεών τους από τη μια μεριά, με την εκάστοτε ταχύτητα της αλλαγής μορφής τους από την άλλη, θα έπρεπε κατ' επέκταση να διευρύνεται ή να συστέλλεται η συνολική ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος, πράγμα το οποίο είναι μόνο υπό την προϋπόθεση δυνατό, ότι η συνολική ποσότητα του χρήματος που είναι διαθέσιμο σε μια χώρα, βρίσκεται σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη σχέση με την ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται στην κυκλοφορία. Αυτή η συνθήκη πληρούται μέσω του σχηματισμού θησαυρών (...) Το πάγωμα του κυκλοφορούντος χρήματος σε θησαυρό και η ροή των θησαυρών στην κυκλοφορία είναι μια συνεχώς μεταβαλλόμενη κίνηση ταλάντωσης, όπου η επικράτηση της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης *ρυθμίζεται αποκλειστικά από τις διακυμάνσεις της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων*» (MEGA II2, 1980, 197-8, οι υπογρ. δικές μας).

²⁸² Στο *Κεφάλαιο*, όπου η αντίστοιχη ανάλυση είναι πολύ συντομότερη, ο Μαρξ σημειώνει: «Το πιστωτικό χρήμα προϋποθέτει σχέσεις που μας είναι ακόμα πέρα για πέρα άγνωστες από την άποψη της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας» (139).

Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κριτική του Μαρξ προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος δεν μπορεί να ολοκληρωθεί, όπως άλλωστε και η έννοια του χρήματος καθαυτή, πριν την ανάλυση για τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο. Εντούτοις, όσα προηγήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε την Μαρξική επιχειρηματολογία που εμπεριέχεται στο απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε:

α) Η «κυκλοφορία των εμπορευμάτων» δεν είναι παρά η εκδήλωση της κίνησης του κεφαλαίου, της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

β) Οι διακυμάνσεις αυτής της κίνησης πρέπει να αναζητηθούν στη Μαρξική θεωρία των κρίσεων, του οικονομικού κύκλου και των διακυμάνσεων του ποσοστού κέρδους.

γ) *Αποτέλεσμα* αυτής της κίνησης και αυτών των διακυμάνσεων είναι η διόγκωση ή συρρίκνωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας.

Αντίθετα με την κείνσιανή θεωρία, ο Μαρξ ρητά υποστηρίζει ότι η κίνηση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας δεν καθορίζει τη συσσώρευση του κεφαλαίου στο βιομηχανικό τομέα ή στον τομέα των υπηρεσιών, αλλά αντίθετα καθορίζεται από αυτήν, δηλαδή από την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Με άλλη διατύπωση, *το ποσοστό κέρδους και οι διακυμάνσεις του*, ως ο δείκτης που αποτυπώνει την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και *όχι το επιτόκιο* (ο δείκτης που συναρτάται με τις διακυμάνσεις της χρηματοπιστωτικής σφαίρας) είναι η καθοριστική μεταβλητή της κεφαλαιακής κίνησης και συσσώρευσης (της «οικονομικής ανάπτυξης», όπως θα λέγαμε με μη μαρξιστική ορολογία). Στο τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ κάνει σαφή την ισχύ των πιο πάνω θέσεων.²⁸³

12.5 Το χρήμα (πρέπει να) αποτελεί εμπόρευμα;

12.5.1 Η αναπτυγμένη ανάλυση του Μαρξ

²⁸³ «Μια και ο τόκος είναι μόνο ένα μέρος του κέρδους που (...) πρέπει να πληρωθεί από τον βιομήχανο κεφαλαιοκράτη στον κεφαλαιοκράτη του χρήματος, σαν ανώτατο όριο του τόκου εμφανίζεται το ίδιο το κέρδος. Αν ο τόκος θα έφθανε αυτό το ανώτατο όριο, θα ήταν = 0 το μέρος που θα έπαιρνε ο ενεργός κεφαλαιοκράτης. Αν παραβλέψουμε μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες ο τόκος μπορεί να είναι πραγματικά μεγαλύτερος από το κέρδος, οπότε όμως δεν πληρώνεται από το κέρδος, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί σαν ανώτατο όριο του τόκου ολόκληρο το κέρδος, μείον το μέρος του εκείνο (...) που αφορά το «μισθό εποπτείας» (...). Το κατώτατο όριο του τόκου δεν μπορεί καθόλου να καθοριστεί. Μπορεί να πέσει σε οποιοδήποτε βάθος (...).

»Εν πάση περιπτώσει πρέπει το μέσο ποσοστό του κέρδους να θεωρείται το ανώτατο όριο που καθορίζει τελεσίδικα τον τόκο.

»Όταν εξετάζουμε του κύκλους περιστροφής, στους οποίους κινείται η σύγχρονη βιομηχανία -- (...) θα δούμε ότι συνήθως το χαμηλό επίπεδο του τόκου αντιστοιχεί στις περιόδους της άνθησης ή του έκτατου κέρδους (...)

»Μπορεί βέβαια από την άλλη μεριά, ο χαμηλός τόκος να συμπίπτει με στασιμότητα και ο ελαφρά αυξανόμενος τόκος με αυξανόμενη ζωογόνηση.

»Το επιτόκιο φτάνει το μεγαλύτερο ύψος του κατά τη διάρκεια των κρίσεων, όταν, οσοδήποτε κι αν κοστίζει, πρέπει να δανειστούν για να μπορούν να πληρώσουν. Επειδή στην άνοδο του τόκου αντιστοιχεί μια πτώση των τιμών των χρεογράφων, αποτελεί ταυτόχρονα μια πολύ καλή ευκαιρία για τους ανθρώπους με διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο για να βάλουν στο χέρι σε εξευτελιστικές τιμές τέτοια τοκοφόρα χρεόγραφα (...)

»Υπάρχει όμως και μια τάση πτώσης του επιτοκίου, εντελώς ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις του ποσοστού του κέρδους (...).

»Το μέσο ποσοστό του τόκου, που επικρατεί σε μια χώρα -- (...) -- δεν μπορεί να καθοριστεί από κανένα απολύτως νόμο (...).

»Η κάλυψη της ζήτησης και της προσφοράς (...) δεν λέει απολύτως τίποτα εδώ (...). Δεν υπάρχει απολύτως κανένας λόγος, γιατί οι μέσες καταστάσεις του συναγωνισμού, η ισορροπία ανάμεσα στους δανειστές και στους δανειζόμενους θα έπρεπε να δώσουν στο δανειστή για το κεφάλαιό του ένα επιτόκιο 3, 4, 5% κ.λπ., ή ένα καθορισμένο ποσοστό, 20% ή 50% του ακαθάριστου κέρδους. Εκεί που ο συναγωνισμός σαν τέτοιος παίζει αποφασιστικό ρόλο, ο καθορισμός αυτός καθαυτός είναι τυχαίος, καθαρά εμπειρικός, και μόνο σχολαστικότητα ή φαντασιοπληξία μπορούν αυτό το τυχαίο γεγονός να θελήσουν να το παρουσιάσουν σαν κάτι το αναγκαίο» (Μαρξ 1978-β: 452, 454-8).

Ένα τελευταίο ζήτημα για να ολοκληρώσουμε τη θεωρία του χρήματος από τη σκοπιά της Μαρξικής θεωρίας είναι το ζήτημα του «χρηματικού εμπορεύματος», δηλαδή το κατά πόσον το χρήμα πρέπει να ανάγεται στην υλική υπόσταση ενός παραγόμενου μέσου, το οποίο επομένως υπήρξε εμπόρευμα προτού αποχωριστεί εντελώς (ή μερικώς) από τον κόσμο των εμπορευμάτων και περιοριστεί στη λειτουργία του χρήματος (ή του χρήματος και του εμπορεύματος: πολύτιμα μέταλλα).

Γνωρίζουμε ότι όχι μόνο την εποχή του Μαρξ, αλλά και την εποχή ακόμη του Adam Smith (βλ. π.χ. Kindleberger 1993, 79 επ.) το χρήμα που βρισκόταν στη διάθεση της οικονομίας δεν ήταν μόνο η λεγόμενη «νομισματική βάση», δηλαδή τα ρευστά διαθέσιμα σε κυκλοφορία και τα ρευστά διαθέσιμα των πιστωτικών ιδρυμάτων, αλλά η νομισματική βάση αυτή, προσαυξημένη με τα δάνεια των πιστωτικών ιδρυμάτων προς τους ιδιώτες και τις επιχειρήσεις (το πιστωτικό σύστημα ως παραγωγός χρήματος), τα οποία (δάνεια) είναι πάντοτε ένα πολλαπλάσιο των ρευστών διαθεσίμων των τραπεζών (ανεξάρτητα από αν πρόκειται για ρευστά διαθέσιμα σε μεταλλικό νόμισμα ή σε χαρτονόμισμα). Το πιστωτικό χρήμα κυκλοφορεί με τη μορφή υποσχετικών γραμματίων, επιταγών (πιστωτικών λογαριασμών υπερανάληψης), δημόσιων χρεογράφων κ.λπ., ενώ παράλληλα οι πράξεις συμψηφισμού που εκτελούνται μέσω του πιστωτικού συστήματος επιτρέπουν τη διεξαγωγή συναλλαγών χωρίς τη διαμεσολάβηση ρευστού χρήματος, κ.ο.κ., έτσι ώστε η συνολική διαθέσιμη μάζα (προσφορά) χρήματος αλλά και η χρηματική κυκλοφορία να αποκλίνει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από την κυκλοφορία ρευστού χρήματος και ειδικότερα ρευστού μεταλλικού χρήματος.

Η κατανόηση και περιγραφή των διαφορετικών αυτών μορφών χρήματος είναι πλήρως δυνατή στο πλαίσιο της Μαρξικής θεωρίας, καθώς αυτή αντιλαμβάνεται το χρήμα ως *την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας* (άρα και του κεφαλαίου) και την αξία όχι ως ιδιότητα του κάθε μεμονωμένου εμπορεύματος, αλλά ως *συνολική-οικονομική σχέση* διαμεσολαβούμενη από το χρήμα.²⁸⁴ Πρόκειται για μια σχέση που απορρέει από (και συνδέεται με) τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και γι' αυτό η κατανόησή της προϋποθέτει την έννοια του κεφαλαίου.

Το χρήμα δεν είναι ο «εκπρόσωπος» ενός «υλικού», ή ενός εμπορεύματος, αλλά η «ενσάρκωση» της κεφαλαιακής σχέσης: Μπορεί επομένως να παράγεται στο πλαίσιο της διευρυνόμενης αναπαραγωγής αυτής της σχέσης, και αυτό ακριβώς γίνεται όταν η τράπεζα εκδίδει ένα πιστωτικό λογαριασμό (υπερανάληψης) επί ενός επιχειρηματία-πελάτη της. Οι χορηγήσεις και τα δάνεια της κάθε τράπεζας είναι πάντοτε πολλαπλάσιες αξίας των ρευστών διαθεσίμων της. Η τράπεζα *δεν εκχωρεί* απλώς κάποια *ήδη υπάρχουσα* (ανήκουσα σε εκείνη ή στους καταθέτες της) ποσότητα χαρτονομίσματος (ή χρυσού = «εμπορεύματος»), αλλά *δημιουργεί* επιπλέον *πιστωτικό χρήμα* (καθώς το πιστωτικό χρήμα δημιουργείται τη στιγμή ακριβώς της σύναψης του δανείου, π.χ. μέσω υπηρεσιών υπερανάληψης, χωρίς να αντλείται από κάποιο θησαυροφυλάκιο), δηλαδή διευρύνει, ανάλογα με τη συγκυρία (την αναμενόμενη κερδοφορία, κ.λπ) τα όρια της διαδικασίας $X \rightarrow E$ ($= M\pi + E\delta$) [$\rightarrow \Pi \rightarrow E'$] $\rightarrow X'$, στην οποία εμπλέκεται ο πελάτης της. Μέσω της διαδικασίας αυτής θα καρπωθεί ως τόκο ένα τμήμα του (μελλοντικού) κέρδους της επιχείρησης στην οποία εκχωρεί το δάνειο, ($\Delta X = X' - X$), το οποίο θα της επιτρέψει να διευρύνει περαιτέρω, σε πολλαπλάσιο βαθμό, τα δάνεια και τις χορηγήσεις της. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί τις προϋποθέσεις παραγωγής κέρδους, *στη ρυθμιζόμενη από την εκάστοτε συγκυρία έκταση*. Έτσι «ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται

²⁸⁴ Ως εκ τούτου, θυμίζουμε, το χρήμα δεν έχει τιμή, και η «αξία» του μπορεί μόνο να αντιστοιχηθεί στο Μαρξικό σχήμα της «ολικής ή αναπτυγμένης μορφής της αξίας»: είναι όλα τα εμπορεύματα (τα οποία «τίθενται» στη θέση του «ισοδυνάμου»), που μπορούν να αγοραστούν με μια χρηματική μονάδα. Για το λόγο αυτό, ακόμα και το μεταλλικό χρήμα δεν είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα, αλλά ένα «αντικείμενο» που στο σώμα του αντιπροσωπεύεται η αξία, που, με τα λόγια του Μαρξ, «είναι ο γενικός πλούτος ως ατομική υπόσταση» (MEGA II.2, 1980, 188). Στα Grundrisse η θέση αυτή του Μαρξ διατυπώνεται ακόμα ευκρινέστερα: «Το εμπόρευμα πρέπει να ανταλλαγεί μ' ένα τρίτο πράγμα, που να μην είναι πάλι κι αυτό ένα ξεχωριστό εμπόρευμα αλλά το σύμβολο του εμπορεύματος ως εμπορεύματος, της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. *Που να αντιπροσωπεύει, ας πούμε, τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιο* –ας πούμε ένα κομμάτι χαρτί ή πετσί που να αντιπροσωπεύει ένα κλασματικό μέρος χρόνου εργασίας. (Ένα τέτοιο σύμβολο προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση. Δεν μπορεί να είναι παρά μόνο κοινωνικό σύμβολο. Δεν εκφράζει, πραγματικά, παρά μια κοινωνική σχέση)» (Μαρξ 1989, 99). Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ διευκρινίζει ότι συχνά δεν έχει νόημα η διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές του χρήματος: «Τον καιρό της κρίσης (...) δεν ενδιαφέρει η μορφή εμφάνισης του χρήματος. Η δίψα για χρήμα παραμένει η ίδια, άσχετο αν οι πληρωμές πρέπει να γίνουν σε χρυσό ή σε πιστωτικό χρήμα, λ.χ. σε τραπεζογραμμάτια» (151). Για το ζήτημα του «χρηματικού εμπορεύματος», αλλά και για την εκτεταμένη μαρξιστική συζήτηση γύρω από το ζήτημα αυτό, βλ. Heinrich 1999, 233-44).

πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος» (Μαρξ 1978-β, 758).

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η δημιουργία πιστωτικού χρήματος (η διεύρυνση της πίστης) λαμβάνει χώρα υπό προϋποθέσεις, οι οποίες, εκτιμάται από τους δρώντες φορείς της οικονομίας ότι, εξασφαλίζουν: (α) την ύπαρξη μιας προσφοράς επιπλέον μέσων παραγωγής και εργασιακής δύναμης, σε ποσότητες και τιμές που καθιστούν δυνατή τη διεύρυνση της δραστηριότητας των ατομικών κεφαλαίων που προσφεύγουν στο δανεισμό, (β) την ικανότητα των ατομικών αυτών κεφαλαίων, διευρύνοντας την παραγωγή τους, να παράγουν ένα προϊόν σε ποσότητες και τιμές τέτοιες που να εξασφαλίζουν την απορρόφησή του από τη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση, (γ) την δυνατότητα των εν λόγω κεφαλαίων να εξασφαλίσουν μέσω της διαδικασίας αυτής ένα ποσοστό κέρδους τέτοιου ύψους που να καθιστά τη σύναψη του δανείου (και επομένως τη διεύρυνση της πίστης) συμφέρουσα.

Σε συνολικό οικονομικό επίπεδο, ο Μαρξ μελέτησε τα ζητήματα που συνδέονται με τα σημαία (α) και (β) στον 2^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, μέρος 3^ο, όταν εξέτασε την «Αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου». Τα ζητήματα που συναρτώνται με το σημείο (γ) μελετήθηκαν από τον Μαρξ στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, τόσο αναφορικά με τη διακύμανση του μέσου ποσοστού κέρδους και τις οικονομικές κρίσεις (τμήματα 1-3), όσο και σε αναφορά με το χρηματικό κεφάλαιο και το πιστωτικό σύστημα (τμήματα 4 & 5). Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, το χρηματικό κεφάλαιο, «σαν καθαρό αυτόματο, παράγει υπεραξία σε γεωμετρική πρόοδο, έτσι που αυτό το συσσωρευμένο προϊόν εργασίας (...) έχει από καιρό προεξοφλήσει για πάντα όλο τον πλούτο του κόσμου σαν να του αναλογεί και να του ανήκει δικαιωματικά» (Μαρξ 1978-β, 502-3).

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία του κεφαλαίου, της πίστης και της διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το χρήμα δεν μπορεί να υποβιβαστεί σε «ένα παραγόμενο εμπόρευμα με εσωτερική αξία». Το ότι ο Μαρξ εισάγει την έννοια του χρήματος ως γενικού ισοδυνάμου (πριν αναλύσει την έννοια του κεφαλαίου) υποθέτοντας ότι το χρήμα είναι εμπόρευμα (χρυσός) δεν θα πρέπει να μας παραπλανήσει. Σε εκείνο το επίπεδο της ανάλυσής του ενδιαφερόταν κυρίως να δείξει τη σχέση συμμετρίας (ποιοτικής ομοιότητας) που συνδέει εμπόρευμα και χρήμα. Η υπόθεση ότι το χρήμα είναι εμπόρευμα ικανοποιούσε αυτό το στόχο, ενώ αντίθετα οποιαδήποτε εκδοχή «κοινωνικώς έγκυρου συμβόλου της ανταλλακτικής αξίας» θα έθετε προβλήματα τα οποία δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν στο δεδομένο επίπεδο ανάλυσης (πριν τεθεί το ζήτημα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και της «συγκεφαλαίωσής» του στο κράτος).

12.5.2 Παράρτημα: Σχετικά με τις αντιφάσεις της Κλασικής προσέγγισης

Για να γίνει περισσότερο σαφής η διαφοροποίηση του Μαρξ από την Κλασική αντίληψη για το χρήμα ως εμπόρευμα, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε εκτενέστερα στις θεωρητικές αντιφάσεις που προκύπτουν στο εσωτερικό της Κλασικής αυτής προσέγγισης.

Το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στην κατανόηση του πιστωτικού χρήματος, η οποία, στο πλαίσιο του Κλασικού συστήματος, καθίσταται δυσχερής, εφόσον η αξία κάθε εμπορεύματος θεωρείται ότι δημιουργείται και υπάρχει μεμονωμένα, και το χρήμα εκλαμβάνεται ως ένα εκ των εμπορευμάτων (με «εσωτερική» αξία), που σε κάθε συναλλαγή κινεί απλώς άλλα εμπορεύματα ίσης αξίας. Γι' αυτό και η επιλογή του Μαρξ να ξεκινήσει από τον Κλασικό ορισμό της αξίας και από το (Κλασικό) σχήμα της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (έστω ως την «επιφάνεια» της καπιταλιστικής οικονομίας), μετέφερε μέρος των αντιφάσεων και των παρανοήσεων του Κλασικού συστήματος στη μαρξιστική ανάλυση και συζήτηση.

Στο έργο του Adam Smith μπορούμε, για μια ακόμα φορά, να εντοπίσουμε με τον καλύτερο τρόπο τις αντιφάσεις αυτές της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.

α) Εφόσον το χρήμα είναι εμπόρευμα με αξία αντίστοιχη με τον απαιτούμενο χρόνο εργασίας για την προσκόμισή του στην αγορά, κάθε μη μεταλλική μορφή χρήματος (χαρτονόμισμα, πιστωτικοί τίτλοι) πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστά υποκατάστατο μιας συγκεκριμένης ποσότητας χρηματικού εμπορεύματος, μέσω της οποίας υποκατάστασης η οικονομία επιτυγχάνει απλώς να μειώσει τα κόστη της κυκλοφορίας: «Η υποκατάσταση των χρυσών και αργυρών νομισμάτων από χάρτινα αντικαθιστά ένα πολύ δαπανηρό εργαλείο του εμπορίου με ένα άλλο, πολύ χαμηλότερου κόστους και μερικές φορές εξ ίσου πρακτικό. Η κυκλοφορία διεξάγεται πλέον με ένα νέο τροχό, του οποίου το κόστος παραγωγής και συντήρησης είναι μικρότερο απ' αυτό του παλαιού τροχού» (Smith, 2000, II.ii.26). «Ας υποθέσουμε ότι ένας τραπεζίτης δανείζει στους πελάτες του υποσχετικά γραμμάτια ύψους 100.000 λιρών. Εφ' όσον αυτά τα γραμμάτια εξυπηρετούν όλους τους σκοπούς του χρήματος, οι οφειλέτες του θα τον πληρώσουν

με τον ίδιο τόκο σαν να είχαν δανειστεί πραγματικά χρήματα. Ο τόκος αυτός είναι η πηγή του κέρδους του. Παρά το ότι τα γραμμάτια αυτά επιστρέφουν συνεχώς για να πληρωθούν, ένα μέρος τους συνεχίζει να κυκλοφορεί επί μήνες και χρόνια. Επομένως, είναι συχνά πιθανό, παρά το ότι έχει γενικά σε κυκλοφορία γραμμάτια ύψους 100.000 λιρών, για την κάλυψη των περιστασιακών του αναγκών να επαρκούν 20.000 λίρες χρυσού και αργύρου. Επομένως, με τον τρόπο αυτό, οι 20.000 λίρες χρυσού και αργύρου επιτελούν τις ίδιες λειτουργίες που θα επιτελούσαν υπό διαφορετικές συνθήκες οι 100.000 λίρες. Μέσω των υποσχετικών γραμματίων του τραπεζίτη, αξίας 100.000 λιρών, είναι δυνατόν να γίνουν οι ίδιες ανταλλαγές, να κυκλοφορήσουν και να διανεμηθούν στους τελικούς τους καταναλωτές τα ίδια καταναλωτικά αγαθά με αυτά που θα κυκλοφορούσαν μέσω μιας ίσης αξίας ποσότητας χρυσού και αργύρου νομίσματος. Επομένως, μ' αυτό τον τρόπο, είναι δυνατόν να εξοικονομηθούν από την κυκλοφορία της χώρας 80.000 λίρες χρυσού και αργύρου και αν ήταν δυνατόν να εκτελούνται οι διάφορες εργασίες του ίδιου είδους ταυτόχρονα, από τις διάφορες τράπεζες και τους τραπεζίτες, η συνολική κυκλοφορία θα ήταν δυνατόν να διεξάγεται με μόλις το ένα πέμπτο του χρυσού και του αργύρου που θα απαιτείτο υπό διαφορετικές συνθήκες» (Smith, 2000, II.ii.29).

β) Όμως, αν πρόκειται μόνο για την αντικατάσταση του δαπανηρού χρυσού από τους ευτελούς «εσωτερικής αξίας» χάρτινους τίτλους, θα έπρεπε ο χρυσός να αποσύρεται από την κυκλοφορία. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί όμως να γίνει αποδεκτό, αφού, στο Κλασικό σύστημα σκέψης, το χρήμα γίνεται αντιληπτό αποκλειστικά ως μέσο κυκλοφορίας (και όχι ως, παράλληλα, «θησαυρός»). Το μεταλλικό χρήμα που υποκαταστάθηκε από χαρτονόμισμα και υποσχετικά γραμμάτια δεν μπορεί να αποσυρθεί από την κυκλοφορία και να «θησαυριστεί». Αφού όμως ούτε η κυκλοφορούσα ποσότητα χρήματος μπορεί να αυξηθεί, διότι η εκάστοτε ποσότητα του χρήματος το οποίο χρειάζεται η κυκλοφορία ρυθμίζεται (στο πάγιο ύψος της, όπως πριν την εισαγωγή μη μεταλλικού χρήματος) από αυτή την ίδια την κυκλοφορία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια καθαυτή αντίφαση. Τι γίνεται τελικά με το επιπλέον χρήμα που προκύπτει από την πιστωτική λειτουργία των τραπεζών, από την έκδοση των υποσχετικών γραμματίων;

Ο Smith προσπαθεί να επιλύσει την αντίφαση, ισχυριζόμενος ότι ο υποκαθιστώμενος χρηματικός χρυσός θα εξαχθεί στο εξωτερικό ως συνάλλαγμα για την αγορά εμπορευμάτων της αλλοδαπής.²⁸⁵ Αν όμως η εμπορευματική κυκλοφορία στο εξωτερικό *μπορεί* να αυξηθεί από τον πλεονάζοντα (εγχώριο) χρυσό, γιατί *δεν μπορεί* να αυξηθεί και η κυκλοφορία στο εσωτερικό; Αν το επιπλέον χρήμα μπορεί να αυξήσει την κυκλοφορία οπουδήποτε (στο εξωτερικό), τότε κάτι ανάλογο είναι θεωρητικά δυνατό και για τη χώρα αναφοράς (το εσωτερικό). Είναι προφανές ότι ο Smith

²⁸⁵ «Ας υποθέσουμε για παράδειγμα ότι το συνολικό κυκλοφορούν νόμισμα μιας δεδομένης χώρας ανέρχεται, μια δεδομένη στιγμή, σε 1.000.000 λίρες, ποσό που είναι αρκετό για την κυκλοφορία του συνολικού ετήσιου προϊόντος της γης και της εργασίας της. Ας υποθέσουμε επίσης, ότι κάποια στιγμή, διάφορες τράπεζες και τραπεζίτες εκδίδουν υποσχετικά γραμμάτια, πληρωτέα στον κομιστή, ύψους 1.000.000 λιρών, κρατώντας στα χρηματοκιβώτιά τους ένα ποσό 200.000 λιρών για την κάλυψη των περιστασιακών τους αναγκών. Επομένως στην κυκλοφορία θα παραμείνουν 800.000 λίρες χρυσού και αργύρου, και 1.000.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια, ή συνολικά 1.800.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια και χρυσό. Αλλά το ετήσιο προϊόν της εργασίας και της γης της χώρας απαιτούσε προηγουμένως για την κυκλοφορία και τη διανομή του στους τελικούς του καταναλωτές, μόνο 1.000.000 λίρες και το ετήσιο προϊόν δεν μπορεί να αυξηθεί αυτόματα με τέτοιες τραπεζικές λειτουργίες. Επομένως, και μετά από τη θέσπιση αυτών των λειτουργιών, οι 1.000.000 λίρες θα επαρκούν για την κυκλοφορία του. Εφ' όσον τα προς πώληση και αγορά αγαθά θα είναι ίδια όπως και προηγουμένως, για την αγορά και την πώλησή τους θα επαρκεί η ίδια ποσότητα χρήματος που επαρκούσε και προηγουμένως. Το κανάλι της κυκλοφορίας, αν μου επιτρέπεται αυτή η έκφραση, θα είναι ακριβώς το ίδιο όπως και προηγουμένως. Υποθέσαμε ότι 1.000.000 λίρες επαρκούν για την πλήρωση αυτού του καναλιού. Επομένως, οτιδήποτε διοχετεύεται σ' αυτό το κανάλι πέραν αυτού του ποσού δεν είναι δυνατόν να ρεύσει σ' αυτό, και επομένως θα υπερχειλίζει. Στο κανάλι διοχετεύονται 1.800.000 λίρες. Επομένως θα υπερχειλίσουν 800.000 λίρες, που αποτελούν το επί πλέον ποσό αυτού που μπορεί να απασχοληθεί στην κυκλοφορία της χώρας. Ενώ όμως το ποσό αυτό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ίδια τη χώρα, η αξία του δεν του επιτρέπει να μείνει αδρανές. Θα αποσταλεί λοιπόν στο εξωτερικό, όπου θα αναζητήσει την επικερδή απασχόληση που δεν είναι δυνατόν να εξασφαλίσει στη χώρα του. Όμως το χαρτονόμισμα δεν είναι δυνατόν να φύγει στο εξωτερικό, επειδή δεν θα γίνεται δεκτό στις συνήθεις πληρωμές σε μέρη που απέχουν πολύ από την τράπεζα που το εξέδωσε και βρίσκονται έξω από τη χώρα όπου η πληρωμή του μπορεί να επιβληθεί από το νόμο. Επομένως, στο εξωτερικό θα αποσταλούν χρυσός και άργυρος ύψους 800.000 λιρών, και το κανάλι της εγχώριας κυκλοφορίας θα παραμείνει πλήρες με 1.000.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια, αντί του εκατομμυρίου των μεταλλικών νομισμάτων με το οποίο επληρούτο προηγουμένως» (Smith, 2000, II.ii.30).

μετέθεσε, αλλά δεν επίλυσε την αντίφαση στην οποία τον οδήγησε η θεωρία του (η Κλασική θεωρία της αξίας και του χρήματος ως εμπορεύματος).

Το Κλασικό σύστημα σκέψης δεν μπορεί να επιλύσει αυτή την αντίφαση, και συνεπώς δεν είναι τυχαίο που εύκολα εγκαταλείπει τη θέση περί «εσωτερικής αξίας» του χρήματος προς όφελος της ποσοτικής θεωρίας. Το ζήτημα δεν αντιμετωπίζεται με επάρκεια ούτε αν στην Κλασική άποψη περί του χρήματος ως εμπορεύματος με «εσωτερική αξία» προσθέσουμε και τη θέση περί ύπαρξης χρηματικών «θησαυρών» μεταβαλλόμενου μεγέθους: και πάλι δεν θα είναι δυνατόν να αντιληφθούμε πώς σε συγκεκριμένες συγκυρίες δημιουργείται μια «ποσότητα» πιστωτικού χρήματος πολλαπλάσια των μέχρι τότε συνολικών ρευστών διαθεσίμων της οικονομίας. Η αντίφαση αυτή δεν υπάρχει στο Μαρξικό σύστημα, εκτός αν επιμένουμε να διαβάζουμε τον Μαρξ μέσα από το Κλασικό σύστημα εννοιών, παρασυρόμενοι ίσως από τον τρόπο έκθεσης της θεωρίας του στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

ΣΥΝΟΛΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ

13.1 Η έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου και το μέσο κέρδος

13.1.1 Ατομικό και συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο

Είδαμε στα προηγούμενα ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, το κεφάλαιο συνιστά μια ιστορικά ιδιαίτερη κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Η σχέση αυτή υλοποιείται κατ' αρχάς στο επίπεδο της μεμονωμένης καπιταλιστικής μονάδας παραγωγής, της επιχείρησης, την οποία ο Μαρξ ονομάζει *ατομικό κεφάλαιο*. Υλοποιείται όμως η σχέση αυτή επίσης και κατά κύριο λόγο στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, όπου και λειτουργούν οι εγγενείς αιτιακές σχέσεις και κανονικότητες (οι "νόμοι") του συστήματος. Οι εγγενείς αυτές αιτιακές σχέσεις που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, δηλαδή τα τοποθετούν στο εσωτερικό ενός *οικονομικού συστήματος*, το οποίο και τα επικαθορίζει.

Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί λοιπόν την έννοια του κεφαλαίου στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, δηλαδή αποτελεί την έννοια που συμπεκνώνει όλους τους αιτιώδεις καθορισμούς του καπιταλιστικού συστήματος. Στο επίπεδο αυτό της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας (του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου), ο ατομικός "κεφαλαιοκράτης είναι μόνο το προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεί στο προτσές παραγωγής μόνο ως φορέας του κεφαλαίου" (Μαρξ 1978-β, 1006). Οι εγγενείς στο σύστημα αιτιώδεις σχέσεις που διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* διαμορφώνονται αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια μέσω του *ανταγωνισμού*.

13.1.2 Συνολικό κεφάλαιο, ανταγωνισμός, τιμές παραγωγής, μέσο κέρδος και μονοπώλια

Ο ανταγωνισμός εξασφαλίζει την προσίδια στο καπιταλιστικό σύστημα αλληλοδιαπλοκή των θεσμικά ανεξάρτητων παραγωγικών μονάδων και επιβάλλει στα επί μέρους κεφάλαια τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής: κάνει δυνατό να συγκροτηθούν και να λειτουργήσουν οι επί μέρους καπιταλιστικές επιχειρήσεις, τα ατομικά κεφάλαια, ως συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.

Τα ατομικά κεφάλαια αποτελούν έτσι ταυτόχρονα μέρη του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ως ατομικά κεφάλαια κατατείνουν στο να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους. Αυτή η τάση για μεγιστοποίηση του κέρδους υποτάσσεται όμως, μέσα από τον ανταγωνισμό, στους νόμους εξισορρόπησης που είναι σύμφυτοι με την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Κυρίαρχο ρόλο παίζει πρώτα απ' όλα εδώ η τάση για εξίσωση του ποσοστού κέρδους των επί μέρους κεφαλαίων και η διαδικασία διαμόρφωσης ενός μέσου κέρδους.

Μέσα από τη δομική αλληλεξάρτησή τους, δηλαδή τη συγκρότησή τους σε κοινωνικό κεφάλαιο, τα μεμονωμένα κεφάλαια αναγορεύονται σε *κοινωνική τάξη*: λειτουργούν ως μια ενιαία κοινωνική δύναμη που αντιπαρατίθεται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία. Η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους αποτελεί έτσι ένα δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής.

Η τάση αυτή σχετίζεται με δυο διαδικασίες:

α) Τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό κάθε κλάδου παραγωγής, που κατ' αρχάς εξασφαλίζει τη λειτουργία του νόμου της αξίας σε κοινωνικό επίπεδο, που εξασφαλίζει δηλαδή για κάθε εμπόρευμα την "αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής", παρά τις διαφορές στην παραγωγικότητα και την οργανική σύνθεση των μεμονωμένων κεφαλαίων που παράγουν αυτό το εμπόρευμα, παρά δηλαδή τις διάφορες "ατομικές αξίες" των διαφορετικών "δειγμάτων" του εμπορεύματος (Μαρξ 1978-β, 228).

Ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός τείνει, επομένως, να επιβάλει σ' όλα τα μεμονωμένα κεφάλαια τις κάθε φορά παραγωγικότερες τεχνικές παραγωγής και εξισώνει έτσι το ποσοστό κέρδους στο εσωτερικό κάθε κλάδου.

β) Τον ανταγωνισμό στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής παραγωγής, που εξασφαλίζει μια τέτοια κινητικότητα του κεφαλαίου από τον έναν κλάδο της παραγωγής στον άλλο, ώστε να τείνει τελικά να διαμορφωθεί ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους σε ολόκληρη την καπιταλιστική οικονομία (γενικό ποσοστό κέρδους). Η διαμόρφωση του ενιαίου (ως προς την τάση του) γενικού ποσοστού κέρδους επιτυγχάνεται με βάση τις *τιμές παραγωγής*: Πρόκειται δηλαδή για εκείνες ακριβώς τις τιμές του προϊόντος κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου, που του εξασφαλίζουν ένα ποσοστό κέρδους (= ο λόγος του

συνολικού κέρδους μιας περιόδου παραγωγής προς το συνολικό προκαταβαλλόμενο κεφάλαιο), το οποίο να είναι ίσο (να τείνει να εξισωθεί) προς το γενικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας. (Μαρξ 1978-β, Τμήμα Δεύτερο, 179-266).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι στρεβλές μορφές εμφάνισης των οικονομικών σχέσεων δεν παραπέμπουν απλώς σε μια λάθος εντύπωση στη συνείδηση, αλλά αναφέρονται σε μια πραγματικότητα, η οποία είναι το αποτέλεσμα της ταξικής κυριαρχίας, και η οποία, βεβαίως, εμποδίζει την κατανόηση των αιτιακών σχέσεων πίσω απ' αυτήν. Σ' αυτό το πλαίσιο, η εργασιακή δύναμη εμφανίζεται να είναι ενσωματωμένη στο κεφάλαιο, ως μεταβλητό κεφάλαιο. Τα προϊόντα της εργασίας εμφανίζονται να είναι προϊόντα του κεφαλαίου, και μάλιστα του συνολικού (σταθερού και μεταβλητού). Με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, το αποτέλεσμα είναι ο σχηματισμός *τιμών παραγωγής*, έτσι ώστε το κέρδος όλων των ατομικών κεφαλαίων να τείνει προς το γενικό μέσο κέρδος, δηλαδή να αντιστοιχεί στο εκάστοτε κόστος πολλαπλασιασμένο με το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας (βλ. σχέση 4, πιο κάτω). Εφόσον διαφορετικά ατομικά κεφάλαια έχουν γενικά διαφορετικές αναλογίες σταθερού (C) και μεταβλητού (μ) κεφαλαίου, οι σχετικές τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων που παράγουν είναι διαφορετικές απ' εκείνες που θα ήταν οι αντίστοιχες σχετικές αξίες τους (αν οι αξίες μπορούσαν να υπολογιστούν, δηλαδή αν στο επίπεδο της "αφηρημένης εργασίας" εργαζόμενοι ίδιας ειδικευσης δαπανούσαν στον ίδιο χρόνο ίσες ποσότητες αφηρημένης εργασίας). Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, για τον Μαρξ, το "βαρυτικό κέντρο" των τιμών (ή οι "φυσικές τιμές" γύρω από τις οποίες διακυμαίνονται υπό το βάρος των μεταβολών προσφοράς και ζήτησης οι τιμές αγοράς) είναι οι τιμές παραγωγής, όχι οι αξίες. Στη βάση αυτής της προσέγγισης, ο Μαρξ έλυσε το πρόβλημα που ταλαιπώρησε τον Ρικάρντο και τη Σχολή του.

Ο Μαρξ περιγράφει τη διαδικασία σχηματισμού των τιμών παραγωγής και συνακόλουθα την τάση εξίσωσης των διαφορετικών ποσοστών κέρδους σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους ως εξής: "Εξαιτίας της διαφορετικής οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων που είναι τοποθετημένα σε διάφορους κλάδους παραγωγής, εξαιτίας επομένως του γεγονότος, ότι ανάλογα με τη διαφορετική ποσοστιαία συμμετοχή του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου σε ένα συνολικό κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, τίθενται σε κίνηση πολύ διαφορετικές ποσότητες εργασίας από ισομεγέθη κεφάλαια, τα κεφάλαια αυτά ιδιοποιούνται επίσης πολύ διαφορετικά μεγέθη υπερεργασίας, ή παράγουν πολύ διαφορετικές μάζες υπεραξίας. Κατά συνέπεια είναι στην αρχή πολύ διαφορετικά τα ποσοστά κέρδους, που επικρατούν σε διάφορους κλάδους παραγωγής. Αυτά τα διάφορα ποσοστά κέρδους εξισώνονται με τον ανταγωνισμό σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους, που είναι ο μέσος όρος όλων αυτών των διαφορετικών ποσοστών κέρδους. Το κέρδος που, σύμφωνα μ' αυτό το γενικό ποσοστό κέρδους, αναλογεί σ' ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οποιαδήποτε κι αν είναι η οργανική του σύνθεση, ονομάζεται μέσο κέρδος. Η τιμή ενός εμπορεύματος, που είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος αυτού συν τη μερίδα που, σύμφωνα με τους όρους περιστροφής του, του αναλογεί, από το χρονιάτικο μέσο κέρδος του κεφαλαίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγή του (και όχι μόνο του κεφαλαίου, που καταναλώθηκε στην παραγωγή του), είναι η τιμή παραγωγής του" (Μαρξ 1978-β, 199.)

Η "ελευθερία του κεφαλαίου", η συγκεντρώση και συγκεντροποίησή του, και η δυνατότητά του να μετακινείται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη --μετακίνηση που επιβάλλεται μέσα από τον ανταγωνισμό, καθώς το κάθε κεφάλαιο επιζητεί την απασχόληση που θα του επιφέρει το υψηλότερο ποσοστό κέρδους-- είναι οι όροι που εξασφαλίζουν την κυριαρχία της τάσης για εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους που αρχικά διαμορφώνονται στους διαφορετικούς κλάδους και τομείς παραγωγής, τελικώς τείνουν να εξισωθούν σε ένα μέσο γενικό ποσοστό κέρδους.

Βέβαια η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, που συγκροτεί τα επί μέρους κεφάλαια σε συνολικό κεφάλαιο, δεν σημαίνει ότι αυτόματα και κάθε στιγμή, σε οποιονδήποτε καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, τα ποσοστά κέρδους των μεμονωμένων κεφαλαίων είναι ίσα. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του ανταγωνισμού, έτσι και εδώ εγγράφεται η δυνατότητα να αναπαράγονται κάποιες ανισότητες στα ποσοστά κέρδους, βέβαια μέσα πάντα στα πλαίσια της τάσης για εξίσωση του ποσοστού κέρδους και όχι καταργώντας την ισχύ της: "Γενικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο γενικός νόμος επιβάλλεται σαν η κυρίαρχη τάση, μ' έναν πολύ πολύπλοκο και κατά προσέγγιση τρόπο, σαν κάποιος μέσος όρος αιώνων διακυμάνσεων, που ποτέ δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια" (Μαρξ 1978-β, 203-204.)

Το *πρόσθετο* (πάνω από το μέσο) κέρδος είναι έτσι μια δυνατότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μια δυνατότητα *εσωτερική της τάσης* για εξίσωση του ποσοστού κέρδους, που δημιουργείται ακριβώς μέσα και παράλληλα με αυτή την τάση, η οποία φυσικά εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχη. Το ζήτημα αυτό απαιτεί μεγαλύτερη προσοχή, διότι με αφορμή το σχηματισμό γιγαντιαίων επιχειρήσεων διατυπώθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες η τάση σχηματισμού ενός γενικού ποσοστού κέρδους αποτέλεσε απλώς ένα "νόμο" που η ισχύς του αφορούσε μια παρελθούσα μόνο ιστορική περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, την περίοδο του

“ανταγωνιστικού καπιταλισμού”. Σύμφωνα με τις θεωρήσεις αυτές, με βάση τις οποίες διαμορφώθηκε το ρεύμα του “σοβιετικού Μαρξισμού” (Μηλιός 2000, Οικονομάκης 2000), από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο ελεύθερος ανταγωνισμός έδωσε τη θέση του στην “κυριαρχία των μονοπωλίων” και το καπιταλιστικό σύστημα εισήλθε στο “μονοπωλιακό στάδιό” του.

Εντούτοις, αυτή η θέση σχετικά με την αντιπαράθεση ελεύθερου ανταγωνισμού και μονοπωλίου, η κεντρική θέση όλων των θεωριών του “μονοπωλιακού καπιταλισμού”, βασίζεται σε μια αυθαίρετη ιδεολογική μετατόπιση και ως εκ τούτου πρέπει να απορριφθεί. Συγκεκριμένα, θίγει μια εμπειρικά απτή πραγματικότητα, την τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και τη δημιουργία πολύ μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά δεν είναι σε θέση να την κατανοήσει. Έτσι, η θέση αυτή δεν κατανοεί ότι ενώ το μονοπώλιο ανάγεται στη θεωρητική κατηγορία του ατομικού κεφαλαίου -- δηλαδή αναφέρεται σε ένα μεμονωμένο κεφάλαιο που λόγω της ιδιαίτερης θέσης του στην καπιταλιστική παραγωγή αποκομίζει ένα κέρδος ψηλότερο από το μέσο-- αντίθετα ο ελεύθερος ανταγωνισμός αναφέρεται αποκλειστικά στην κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου: αποτελεί τον κατ’ εξοχήν όρο για τη συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο. Με τα λόγια του Μαρξ: “Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξης του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στον βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ’ όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από τον ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επί μέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κεφαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου. Ο αμοιβαίος καταναγκασμός που εξασκεί το ένα κεφάλαιο πάνω στο άλλο, πάνω στην εργασία κ.λπ. (ο ανταγωνισμός των εργατών μεταξύ τους είναι μόνο μια άλλη μορφή του ανταγωνισμού των κεφαλαίων), είναι η ελεύθερη, ταυτόχρονα η πραγματική ανάπτυξη του πλούτου ως κεφαλαίου (...) Η φαινομενικά ανεξάρτητη δράση των μεμονωμένων κεφαλαίων και οι τυχαίες συγκρούσεις τους θέτουν σε λειτουργία τον γενικό τους νόμο. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η επαρκής μορφή της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Όσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί, τόσο καθαρότερα εμφανίζονται οι μορφές της κίνησής του” (Marx 1974, 543-544. Βλ. και Μαρξ 1990, 497-99).

Η μαρξιστική θεωρία ξεκινάει λοιπόν από τη θέση ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί ένα δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης, το οποίο φυσικά δεν μπορεί να καταργηθεί. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού μπορεί να συνδέεται μόνο με την ανάπτυξη, όχι με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Το μονοπώλιο δεν αποτελεί συνεπώς τον αντίποδα του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται για μια μορφή του μεμονωμένου-ατομικού κεφαλαίου, η οποία δημιουργείται ακριβώς στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού: όχι δίπλα και έξω από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, αλλά δια μέσου του ελεύθερου ανταγωνισμού και στο εσωτερικό του.

Τα μονοπώλια είναι σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία κάποια *ατομικά κεφάλαια*, τα οποία, είτε διότι μονοπωλούν μια φυσική δύναμη ή μια ενοική τοποθεσία, είτε διότι κατέχουν αποκλειστικά μια τεχνολογική καινοτομία, είτε διότι διατηρούν ένα αποκλειστικό προνόμιο στην αγορά, αποκομίζουν (για όσο διάστημα μονοπωλούν τη φυσική δύναμη, την καινοτομία, ή το προνόμιο στην αγορά) ένα *ατομικό κέρδος ψηλότερο από το μέσο* της υπόλοιπης οικονομίας.

Το μονοπώλιο ορίζεται, λοιπόν, στη μαρξιστική θεωρία ως το ατομικό κεφάλαιο που *συστηματικά αποκομίζει ένα άνω του μέσου ποσοστό κέρδους*, (και όχι ως μια επιχείρηση που μονοπωλεί την αγορά, όπως στη Νεοκλασική θεωρία).

Ο Μαρξ διακρίνει έτσι στο *Κεφάλαιο* τρεις τύπους μονοπωλίων: τα *φυσικά*, τα *τεχνητά* και τα *τυχαία* μονοπώλια (βλ. επίσης Altvater 1975, Varga 1974, 117 επ.).

Τα *φυσικά μονοπώλια* προκύπτουν από τη μονοπωλιακή κατοχή ενός από τα στοιχεία της παραγωγής στη φυσική του μορφή, γεγονός που οδηγεί σε μια αυξημένη (ως προς το μέσο κοινωνικό επίπεδο) παραγωγικότητα και ένα αυξημένο (μονοπωλιακό) κέρδος. “Η κατοχή αυτής της φυσικής δύναμης αποτελεί μονοπώλιο στα χέρια του κατόχου της, όρο υψηλής παραγωγικής δύναμης του επενδυμένου κεφαλαίου, που δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το προτσές παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. Η φυσική αυτή δύναμη, που μπορεί να μονοπωληθεί έτσι, είναι πάντα δεμένη με τη γη (...) Η αυξημένη παραγωγική δύναμη που χρησιμοποιεί δεν πηγάει ούτε από το κεφάλαιο ούτε από την εργασία, ούτε από την απλή χρησιμοποίηση μιας φυσικής δύναμης (...) που βρίσκεται στη διάθεση όλων των κεφαλαίων στην ίδια σφαίρα παραγωγής, όπως λ.χ. η ελαστικότητα του ατμού, μιας δύναμης επομένως που η χρησιμοποίησή της δεν είναι αυτονόητη από τη στιγμή που τοποθετείται κεφάλαιο σ’

αυτήν τη σφαίρα. (...) Πηγάζει από μια μονοπωλήσιμη φυσική δύναμη, που όπως η υδατόπτωση, βρίσκεται στη διάθεση εκείνων μόνο που διαθέτουν ιδιαίτερα κομμάτια γης, μαζί με όλα όσα βρίσκονται πάνω σ' αυτά. Γι αυτό, το πρόσθετο κέρδος που προκύπτει από αυτή τη χρησιμοποίηση της υδατόπτωσης, δεν προκύπτει από το κεφάλαιο, αλλά από τη χρησιμοποίηση από το κεφάλαιο μιας μονοπωλήσιμης και μονοπωλημένης φυσικής δύναμης" (Μαρξ 1978-β, 802-803.)

Τα τεχνητά μονοπώλια οικοδομούν επίσης τη μονοπωλιακή τους θέση σε μια ψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας, στο εσωτερικό ενός κλάδου της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή όμως η πάνω από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας δεν προκύπτει από τη μονοπωλιακή κατοχή μιας φυσικής δύναμης, αλλά από την τεχνολογική υπεροχή του συγκεκριμένου μεμονωμένου κεφαλαίου, σε σχέση με τις μέσες συνθήκες στο εσωτερικό του κλάδου παραγωγής που εντάσσεται. Αυτή η τεχνολογική υπεροχή αντανakλάται σε μια πρόσθετη υπεραξία και ένα πρόσθετο κέρδος.

Το τεχνητό μονοπώλιο δημιουργείται όταν ένα μεμονωμένο κεφάλαιο κατορθώνει, μέσα από την τεχνολογική υπεροχή του, να καθιλώνει την "ατομική αξία" των εμπορευμάτων που παράγει κάτω από την πραγματική τους αξία (που καθορίζεται όπως είπαμε στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο). Για τον μηχανισμό συγκρότησης των τεχνητών μονοπωλίων ο Μαρξ θα γράψει: "Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία, δηλαδή το εμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο εργασίας απ' όσο στοιχίζει ο μεγάλος σωρός των προϊόντων του ίδιου είδους, που παράγονται με τους υπάρχοντες μέσους κοινωνικούς όρους. Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος όμως δεν είναι η ατομική του, αλλά η κοινωνική του αξία, δηλαδή δεν μετρίεται με τον χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με τον χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του (...) Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρευσμά του στην κοινωνική του τιμή (...) το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια πρόσθετη υπεραξία" (Μαρξ 1978-α, 332.)

Το πρόσθετο κέρδος που απολαμβάνουν τα τεχνητά μονοπώλια "σπρώχνει τους ανταγωνιστές του σαν αναγκαστικός νόμος του συναγωνισμού να εισάγουν τον νέο τρόπο παραγωγής" (Μαρξ 1978-α, 334). "Γι' αυτό εσωτερικό κίνητρο και μόνιμη τάση του κεφαλαίου είναι να ανεβάσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, για να φτηναίνει τα εμπορεύματα και το φθηνάιμα των εμπορευμάτων να φτηναίνει τον ίδιο τον εργάτη" (όπ. π.). Το τεχνητό μονοπώλιο γεννιέται λοιπόν μέσα στον ανταγωνισμό, βρίσκεται διαρκώς μέσα σ' αυτόν, ενώ παράλληλα η μονοπωλιακή του θέση απειλείται διαρκώς από τον ανταγωνισμό. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με το φυσικό μονοπώλιο, εφόσον η υπεροχή στην παραγωγικότητα που προκύπτει από τη μονοπόληση μιας φυσικής δύναμης εκ μέρους του συγκεκριμένου ατομικού κεφαλαίου μπορεί ενδεχομένως να εξανεμισθεί μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών που εισάγουν οι ανταγωνιστές του.

Σύμφωνα με τον Μαρξ μπορεί να σχηματισθεί και ένας τρίτος τύπος μονοπωλίων, τη φορά αυτή όμως όχι στη σφαίρα της παραγωγής αλλά της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (της αγοράς). Ο Μαρξ ονόμασε τον τύπο αυτό των μονοπωλίων *τυχαία μονοπώλια*. Πρόκειται δηλαδή για κάποια μεμονωμένα κεφάλαια που καταφέρνουν να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη με το να εκμεταλλεύονται τις συγκυριακές ή μονιμότερες ανισομέρειες και διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά. "Όταν μιλάμε για τυχαίο μονοπώλιο εννοούμε το μονοπώλιο που προκύπτει για τον αγοραστή ή πωλητή από την τυχαία σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς" (Μαρξ 1978-β, 224). Ο τύπος αυτός μονοπωλίου αντιστοιχεί ως ένα βαθμό σε ό,τι περιγράφεται ως *ολιγοπώλιο* από τη Νεοκλασική θεωρία.

Όπως είναι επόμενο από τα παραπάνω, το μονοπωλιακό κέρδος δεν μπορεί να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν μπορεί να μην απειλείται διαρκώς από την κυρίαρχη τάση του καπιταλισμού, που τείνει να εξισώσει τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους, τάση που πηγάζει από τη "δομή του πυρήνα" (Kerngestalt) της κεφαλαιακής σχέσης.

Η κυριαρχία της τάσης εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους είναι ο κοινωνικός όρος που διασφαλίζει τη συγκρότηση των επί μέρους κεφαλαίων σε άρχουσα κοινωνική τάξη: "Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ, όσον αφορά το κέρδος, σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρίας (...) για τους διάφορους κεφαλαιοκράτες τα μερίδια αυτά διαφέρουν μεταξύ τους σύμφωνα με το μέγεθος του κεφαλαίου που έβαλε ο καθένας στη συνολική επιχείρηση, σύμφωνα με τον αριθμό των μετοχών που έχει" (Μαρξ 1978-β, 200). "Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποκτά συνείδηση ότι είναι μια κοινωνική δύναμη, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο" (Μαρξ 1978-β, 247.)

Στο σημείο αυτό μπορούμε να συνοψίσουμε: Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι το άθροισμα των μεμονωμένων κεφαλαίων. Είναι η συνολική κοινωνική κυριαρχία του κεφαλαίου, η οποία διασφαλίζεται και διαμορφώνεται στις επαρκείς μορφές της μέσα από τις εξισωτικές διαδικασίες που επιβάλλει ο ελεύθερος κεφαλαιακός ανταγωνισμός. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ είναι κατηγορηματικός: "Το κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση [του γενικού ποσοστού κέρδους] όσο

ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη, σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής” (Μαρξ 1978-β, 248). Ο ισχυρισμός λοιπόν των θεωριών του “μονοπωλιακού καπιταλισμού” ότι τα μονοπώλια καταργούν την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους στην ουσία παραποιεί και καταργεί τη Μαρξική κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή τον πυρήνα της μαρξιστικής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

13.2 Η αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου

Στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ διατυπώνει σε όρους αξιών τις συνθήκες της απρόσκοπτης αναπαραγωγής σε (απλή και) διευρυνόμενη κλίμακα μιας καθαρής καπιταλιστικής οικονομίας που περιλαμβάνει δύο τομείς, ο ένας απ’ τους οποίους (τομέας Ι) παράγει μέσα παραγωγής για το σύνολο της οικονομίας, και ο άλλος (τομέας ΙΙ) μέσα κατανάλωσης για όλους τους εργάτες και τους καπιταλιστές.

Ας θεωρήσουμε ότι $I_s + I_m + I_v$ είναι η εκροή (το ακαθάριστο προϊόν) του τομέα Ι, που παράγει μέσα παραγωγής, και $II_s + II_m + II_v$ είναι η εκροή (το ακαθάριστο προϊόν) του τομέα ΙΙ, που παράγει μέσα κατανάλωσης. Για να πληρούνται η συνθήκη της απρόσκοπτης αναπαραγωγής, θα πρέπει η εκροή κάθε τομέα να είναι ίση με τη ζήτηση και των δύο τομέων για τα μέσα που παράγει ο εν λόγω τομέας.

Στην περίπτωση έτσι του τομέα Ι, που παράγει μέσα παραγωγής, η συνολική εκροή του θα πρέπει να είναι ίση με τη ζήτηση μέσων παραγωγής εκ μέρους και των δύο τομέων (για αντικατάσταση των φθαρέντων και συσσώρευση). Η αξία των φθαρέντων μέσων παραγωγής είναι I_s για τον τομέα Ι και II_s για τον τομέα ΙΙ, ενώ η ζήτησή τους για επιπλέον μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) με σκοπό τη διεύρυνση της παραγωγικής τους βάσης (συσσώρευση) είναι ΔI_s και ΔII_s αντίστοιχα. Επομένως, η συνθήκη που ικανοποιεί την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου σε διευρυνόμενη κλίμακα είναι:

$$I_s + I_m + I_v = I_s + \Delta I_s + II_s + \Delta II_s \quad (1)$$

Θεωρώντας ότι δεν υφίστανται πιστωτικές σχέσεις, ούτε μεταφορές αξιών από τομέα σε τομέα και επομένως ότι η υπεραξία που ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές του τομέα Ι θα πρέπει να εξασφαλίζει την ικανοποίηση τόσο της καταναλωτικής ζήτησης των καπιταλιστών, όσο και της ζήτησής τους σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο για συσσώρευση, θα ισχύει:

$$I_v = \Delta I_s + \Delta I_m + I_k \quad (2)$$

(όπου το άθροισμα $\Delta I_s + \Delta I_m$ αναφέρεται στη συσσώρευση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και I_k είναι η προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών του τομέα Ι).

Από το συνδυασμό των σχέσεων (1) και (2) συμπεραίνουμε τελικά πως η δαπάνη του τομέα Ι για μέσα κατανάλωσης πρέπει να είναι ίσης αξίας με την δαπάνη του τομέα ΙΙ για μέσα παραγωγής:

$$I_m + \Delta I_m + I_k = II_s + \Delta II_s \quad (3)$$

Στην ίδια ακριβώς σχέση (3) θα καταλήγαμε αν ξεκινούσαμε από τον τομέα ΙΙ (που παράγει μέσα κατανάλωσης) και εξισώναμε την εκροή του με τη ζήτηση και των δύο τομέων για μέσα κατανάλωσης.

Η θεωρία της απρόσκοπτης αναπαραγωγής και τα αντίστοιχα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, αποτέλεσαν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των Μαρξιστών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και μέχρι περίπου το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. το επόμενο κεφάλαιο). Σημείο εκκίνησης της διαμάχης αυτής στη Δύση αποτέλεσε η γερμανική μετάφραση του βιβλίου του ρώσου καθηγητή Michael v. Tugan-Baranowsky *Μελέτες στη Θεωρία και Ιστορία των Εμπορικών Κρίσεων στην Αγγλία* (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Ιένα 1901, επανέκδοση Aalen 1969), στο οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη Μαρξική θεωρία των συνθηκών απρόσκοπτης αναπαραγωγής της (καθαρής) καπιταλιστικής για να ασκήσει κριτική σε εκείνες τις μαρξιστικές αναλύσεις, που αντιλαμβάνονταν τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού ως *κρίσεις υποκατανάλωσης* και θεωρούσαν ότι όποτε η διάθεση (πραγματοποίηση) της καπιταλιστικής παραγωγής καθίσταται δυνατή, αυτό συμβαίνει μόνο χάρη στην ύπαρξη “τρίτων προσώπων”, (π.χ. αυτοαπασχολούμενων αγροτών) πέραν των καπιταλιστών και των εργατών. Μετά την παρέμβαση του Tugan-Baranowsky, η οποία υπενθύμισε ότι ο Μαρξ θεωρούσε *δυνατή* την αναπαραγωγή μιας καπιταλιστικής οικονομίας χωρίς την παρουσία “τρίτων προσώπων”, και για να υπερασπιστεί τη θεωρία της υποκατανάλωσης, η Rosa Luxemburg

(1966) αμφισβήτησε (το 1909) με πολεμικό τρόπο την ισχύ των αναπαραγωγικών σχημάτων και των συνθηκών απρόσκοπτης αναπαραγωγής του Μαρξ: Υποστήριξε ότι η δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης (η τεχνολογική εξέλιξη και οι σχέσεις διανομής που συνδέονται με τη διαδικασία συσσώρευσης) δεν καθιστά ποτέ δυνατή την ισχύ της σχέσης (3). Στις απόψεις αυτές της Λούξεμπουργκ άσκησε κριτική, μεταξύ άλλων, ο Μπουχάριν. Μια ανάλογη διαμάχη γύρω από τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ διεξαγόταν ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μεταξύ των ρώσων μαρξιστών, αυτή τη φορά με επίδικο αντικείμενο τη δυνατότητα ή μη ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία (δες Μηλιός 1977-α: 209-53). Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Kalecki (έχοντας αρχίσει την εργασία του στα αντικείμενα αυτά ήδη από το 1933), ενσωμάτωσε τα Μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα στη θεωρία του για το κέρδος και τον οικονομικό κύκλο (Καλέτσκι χ.χ.ε.: 61 επ.). Παράλληλα, η Joan Robinson (1966), έδωσε επίσης έμφαση στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ στην προσπάθειά της να ανακαλύψει “το κείνσιανό στοιχείο στον Μαρξ” (Robinson 1966: vii).

13.3 Ο “μετασχηματισμός” των αξιών σε τιμές παραγωγής

13.3.1 Η προσέγγιση του Μαρξ και η “ορθή λύση” του von Bortkiewicz

Η παρουσίαση της Μαρξικής θεωρίας της αξίας (βλ. Κεφ. 11 & 12) έδειξε ότι οι αξίες και οι τιμές δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης, δεν αποτελούν σύμμετρα, δηλαδή ποιοτικώς όμοια (και ως εκ τούτου ποσοτικώς συγκρίσιμα) μεγέθη. Το χρήμα αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας (και του κεφαλαίου), με την έννοια ότι οι τιμές συνιστούν την αναγκαστικά “στρεβλή” μορφή εμφάνισης των αξιών των εμπορευμάτων. Η διαφορά μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής δεν είναι επομένως ποσοτική, λόγω του σχηματισμού των τελευταίων σε αναφορά με το γενικό ποσοστό κέρδους και τη συνακόλουθη “αναδιανομή της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών”. Είναι η διαφορά δύο ασύμμετρων, και συνεπώς *μη συγκρίσιμων* από ποσοτική άποψη μεγεθών. Εντούτοις, από το πόρισμα αυτό της θεωρίας του αποστασιοποιείται ο Μαρξ όταν στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου* συγκρίνει ποσοτικά αξίες και τιμές παραγωγής και “μετασχηματίζει” με μαθηματικούς υπολογισμούς τις πρώτες στις δεύτερες. Με τον τρόπο αυτό, καίτοι άρρητα, υιοθετεί την Κλασική άποψη ότι οι αξίες αποτελούν σύμμετρα μεγέθη των τιμών.

Για κάθε ατομικό κεφάλαιο, η τιμή κόστους σε όρους αξίας (k) είναι η δαπάνη σε σταθερό (σ) και μεταβλητό (μ) κεφάλαιο, ήτοι η ποσότητα $k = \sigma + \mu$. Υποθέτοντας ένα σταθερό ποσοστό εκμετάλλευσης v/μ , το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος θα είναι:

$$w = \sigma + \mu(1 + v/\mu) \quad (4)$$

και για μια δεδομένη τιμή κόστους ($\sigma + \mu = \text{σταθερό}$) θα αυξάνεται με το μ (άρα με μειούμενο λόγο σ/μ).

Αντιστρόφως, για ένα δεδομένο ποσοστό κέρδους, r , και υποθέτοντας, για μαθηματική απλότητα, ότι όλο το σταθερό κεφάλαιο φθείρεται στη διάρκεια κάθε περιόδου παραγωγής (δηλαδή $C' = \sigma'$), η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι:

$$P = (\sigma' + \mu')(1 + r) = k'(1 + r) \quad (5)$$

όπου $\sigma' + \mu'$ είναι η τιμή κόστους (k') σε όρους τιμής. Είναι φανερό ότι το P παραμένει αμετάβλητο για μια δεδομένη τιμή κόστους ($\sigma' + \mu' = \text{σταθερό}$), ανεξάρτητα των αλλαγών στο λόγο σ'/μ' .

Στο δεύτερο τμήμα του 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ υπολόγισε τις τιμές παραγωγής ξεκινώντας από τις αξίες, και λανθασμένα χρησιμοποίησε τις τιμές κόστους σε όρους αξίας (k αντί k') και την υπεραξία (v) για να υπολογίσει αρχικά το ποσοστό κέρδους (r) [θέτοντας $r = \Sigma v_i / \Sigma (\sigma_i + \mu_i)$]. Κατόπιν χρησιμοποίησε αυτή την έκφραση του ποσοστού κέρδους και την τιμή κόστους πάλι σε όρους αξίας (και όχι τιμής παραγωγής, k αντί για k') για να φθάσει στις τιμές παραγωγής (P).

Σύμφωνα, δηλαδή, με την ανάλυση του Μαρξ στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*:

$$P_i = [\sigma_i + \mu_i][1 + \Sigma v_i / \Sigma (\sigma_i + \mu_i)] \quad (6)$$

Πέρα από τα μαθηματικά λάθη στα οποία υπέπεσε ο Μαρξ (καθώς χρησιμοποιεί το αξιακό κόστος αντί το αντίστοιχο μέγεθος σε τιμές παραγωγής), η όλη του θεωρητική προσέγγιση στο τμήμα αυτό του έργου του, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσε κανείς ξεκινήσει από την αξία κάθε εμπορεύματος και με μαθηματικούς υπολογισμούς να φθάσει στην τιμή παραγωγής του, άρρητα διολισθαίνει από το δικό του θεωρητικό σύστημα. Δηλαδή, υιοθετεί την άποψη περί “δαπανώμενης

εργασίας” της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας, σύμφωνα με την οποία η αξία κάθε εμπορεύματος υπολογίζεται από μόνη της, και δεν διαφέρει ποιοτικά από τη “φυσική τιμή” (δηλαδή ανήκει στην κατηγορία των *εμπειρικάς* υπολογισμών μεγεθών). Επομένως η αξία μπορεί να αναχθεί στην τιμή παραγωγής μέσω του μαθηματικού λογισμού.

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, μια μαθηματικώς ορθή λύση του προβλήματος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής δόθηκε από τον Ladislaus von Bortkiewicz (1907). Ο συγγραφέας ξεκίνησε από το μοντέλο μιας πλήρως καπιταλιστικοποιημένης οικονομίας με τρεις τομείς, εκ των οποίων ο Τομέας I παράγει τα μέσα παραγωγής που καταναλώνει (παραγωγικά) η οικονομία στο σύνολό της, ο Τομέας II παράγει τα καταναλωτικά αγαθά που καταναλώνουν οι μισθωτοί και των τριών τομέων (τα μισθιακά εμπορεύματα της οικονομίας) και ο Τομέας III παράγει τα καταναλωτικά αγαθά που καταναλώνουν οι καπιταλιστές και των τριών τομέων (τα πολυτελή εμπορεύματα της οικονομίας). Για απλούστευση, θεώρησε ότι $C=\sigma$ (απουσία παγίου κεφαλαίου) και ότι δεν υπάρχει συσσώρευση (δηλαδή το σύστημα αναπαράγεται σε απλή και όχι διευρυνόμενη κλίμακα). Σε όρους αξιών, το (ακαθάριστο) προϊόν του Τομέα I είναι $\sigma_1+\mu_1+\nu_1$, του Τομέα II $\sigma_2+\mu_2+\nu_2$, και του Τομέα III $\sigma_3+\mu_3+\nu_3$. Οι συνθήκες για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συστήματος θα είναι:

$$\text{Τομέας I:} \quad \sigma_1+\mu_1+\nu_1 = \sigma_1+\sigma_2+\sigma_3 \quad (7\alpha)$$

$$\text{Τομέας II:} \quad \sigma_2+\mu_2+\nu_2 = \mu_1+\mu_2+\mu_3 \quad (7\beta)$$

$$\text{Τομέας III:} \quad \sigma_3+\mu_3+\nu_3 = \nu_1+\nu_2+\nu_3 \quad (7\gamma)$$

Για να “μετασχηματίσει” τις αξίες του συστήματος σε τιμές παραγωγής ο von Bortkiewicz εισήγαγε τρεις άγνωστους συντελεστές μετατροπής (x, y, z), οι οποίοι μετατρέπουν την αξία των μέσων παραγωγής (ο συντελεστής x), των μισθιακών εμπορευμάτων (ο συντελεστής y) και των πολυτελών εμπορευμάτων (ο συντελεστής z) στις αντίστοιχες τιμές παραγωγής. Το μελετώμενο σύστημα μετασχηματίζεται τώρα στο ακόλουθο:

$$\text{Τομέας I:} \quad (\sigma_1 x + \mu_1 y)(1+r) = (\sigma_1+\sigma_2+\sigma_3) x \quad (8\alpha)$$

$$\text{Τομέας II:} \quad (\sigma_2 x + \mu_2 y)(1+r) = (\mu_1+\mu_2+\mu_3) y \quad (8\beta)$$

$$\text{Τομέας III:} \quad (\sigma_3 x + \mu_3 y)(1+r) = (\nu_1+\nu_2+\nu_3) z \quad (8\gamma)$$

Προκύπτει έτσι ένα σύστημα τριών εξισώσεων με 4 αγνώστους (τους συντελεστές μετασχηματισμού x, y, z και το ποσοστό κέρδους r). Ως τέταρτη εξίσωση μπορεί να επιλεγεί μία εκ των δύο που συνάγονται από τις υποθέσεις του Μαρξ, δηλαδή, α) ότι σε συνολικό επίπεδο το άθροισμα των τιμών παραγωγής ισούται με το άθροισμα των αξιών ή β) ότι η συνολική υπεραξία ισούται με το συνολικό κέρδος. Με βάση το σύστημα των εξισώσεων (8α-γ) του von Bortkiewicz μπορεί ναδειχθεί ότι, εκτός οριακών περιπτώσεων, είναι αδύνατον να ικανοποιηθούν αμφότερες οι συνθήκες (α) και (β), δηλαδή, αν π.χ. υποτεθεί ότι οι συνολικές τιμές παραγωγής ισούνται με τις συνολικές αξίες, τότε η συνολική υπεραξία δεν ισούται με το συνολικό κέρδος και συνεπώς το ποσοστό κέρδους σε όρους αξιών δεν ισούται με το ποσοστό κέρδους σε όρους τιμών παραγωγής, όπως είχε υποθέσει ο Μαρξ. Το υπόδειγμα του von Bortkiewicz μοιάζει να διορθώνει τα μαθηματικά λάθη του Μαρξ κατά το “μετασχηματισμό” των αξιών σε τιμές παραγωγής.

Εντούτοις, το ουσιαστικό πρόβλημα με την ανάλυση του Μαρξ περί “μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής” δεν αφορά τα μαθηματικά λάθη του, αλλά, όπως είπαμε, τη ρητή θέση που περιέχεται στο τμήμα αυτό του έργου του, ότι οι αξίες και οι τιμές παραγωγής μπορούν να θεωρηθούν ως σύμμετρα μεγέθη, σε αντιστοιχία με τη Ρικαρδιανή έννοια της αξίας. Ο Μαρξ υπολογίζει τις αξίες *καθαυτές*, θέτει το άθροισμα των υπεραξιών στον αριθμητή και των αξιών στον παρονομαστή για να υπολογίσει το μέσο ποσοστό κέρδους, και στη συνέχεια πολλαπλασιάζει το ποσοστό αυτό κέρδους με ένα άθροισμα αξιών (σταθερό κεφάλαιο συν μεταβλητό κεφάλαιο) για να βρει ένα μέσο κέρδος, το οποίο θεωρεί συνιστώσα της *τιμής παραγωγής*. Οι αξίες θεωρούνται έτσι σύμμετρα με τις τιμές μεγέθη, τα οποία μάλιστα έχουν μια *αντίστοιχη με τις τιμές εμπειρικά απτή* υπόσταση.

Η όλη επιχειρηματολογία του Μαρξ για το “μετασχηματισμό” των αξιών σε τιμές παραγωγής αποτελεί επομένως μια εμπειριστική υποχώρηση από το δικό του θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας προς την Κλασική (δηλαδή Ρικαρδιανή) Πολιτική Οικονομία. Η συγκεκριμένη ανάλυση του Μαρξ “μετασχηματίζει” τις τιμές παραγωγής από μια αναγκαστικά στρεβλή μορφή εμφάνισης της αξίας σε μια κατηγορία ή συνιστώσα της αξίας,²⁸⁶ δηλαδή σε μια “μορφή” αξίας, η οποία

²⁸⁶ Η, μάλλον, “μετασχηματίζει” την αξία σε μια συνιστώσα της “κανονικής” (δηλαδή εξασφαλίζουσας το μέσο ποσοστό κέρδους) τιμής.

είναι από ποιοτική άποψη πλήρως συμβατή με την αξία --και ως εκ τούτου μπορεί να προστεθεί ή να πολλαπλασιαστεί με αυτήν, επειδή εκλαμβάνεται ως ποιοτικός όμοιος (σύμμετρος) με αυτήν.

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ υποθέτει α) ότι υφίσταται μια μονάδα μέτρησης των αξιών (π.χ. μια ώρα εργασίας) η οποία, β) είναι σύμμετρος με τη μονάδα μέτρησης των τιμών (δραχμές ή οτιδήποτε άλλο). Το (α) σημαίνει ότι μπορούμε να υπολογίζουμε στην πράξη τις αξίες ανεξάρτητα (κάνοντας αφαίρεση) από το χρήμα, το (β) --που αποτελεί απλώς την άλλη όψη του ίδιου ζητήματος-- σημαίνει ότι η “αφηρημένη-κοινωνική (ή εν γένει) εργασία” ανήκει στον κόσμο των εμπειρικά παρατηρήσιμων και μετρήσιμων αντικειμένων, ακριβώς όπως το χρήμα. Όπως σωστά παρατηρεί ο Michael Heinrich (1999: 278 επ.): “Η απόπειρα ενός ποσοτικού μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής συνιστά το πιθανώς σημαντικότερο παράδειγμα, όπου το θεωρητικό πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας επιδρά πάνω στην επιστημονική περιοχή που πρόσφατα είχε διανοίξει ο Μαρξ (...) Η ποσοτική ανάλυση του Μαρξ για το μετασχηματισμό των αξιών στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτελεί μια προσπάθεια για να δοθεί μεγαλύτερη ακρίβεια στο αναλυτικό σχήμα του Ricardo στο εσωτερικό του πεδίου της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Σε αυτό το πεδίο [της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας] επιχείρησε ο Μαρξ να συναγάγει αξίες και τιμές παραγωγής: επιχείρησε να βρει μια απλή μέθοδο μετατροπής από το ένα ποσοτικό σύστημα στο άλλο, και με τον τρόπο αυτό άφησε εντελώς απ’ έξω το χρήμα. (...) Στο πλαίσιο της χρηματικής θεωρίας της αξίας του Μαρξ δεν υφίσταται επομένως κατά κανένα τρόπο το ζήτημα της ποσοτικής μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής”.

13.3.2 Τα Νεορικαρδιανά γραμμικά συστήματα παραγωγής και η Νεορικαρδιανή κριτική προς τη Μαρξική θεωρία της αξίας

Στο 1^ο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου αναφερθήκαμε στην επιστημονικά “κοινή” προσέγγιση των κοστών παραγωγής, η οποία ορίζει ταυτολογικά το ζητούμενο δια του ζητούμενου (τις τιμές των “αγαθών” δια των τιμών των “αγαθών”) και αναφερθήκαμε επίσης στη μαθηματική τυποποίηση της “κοινής” αυτής θεωρίας από τον Piero Sraffa το 1960, με το βιβλίο *Παραγωγή Εμπορευμάτων μέσω Εμπορευμάτων* (Sraffa 1985). Εδώ επανερχόμαστε σύντομα στη θεώρηση αυτή διότι έχει αποτελέσει τη βάση για τη διατύπωση συγκεκριμένων κριτικών στη Μαρξική θεωρία της αξίας.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή μπορούμε να ορίσουμε ένα γραμμικό σύστημα n εξισώσεων, κάθε μια από τις οποίες αναφέρεται σε μια ιδιαίτερη διαδικασία παραγωγής. Στη διαδικασία αυτή υπεισέρχονται ως εισροές (σε φυσική μορφή) ποσότητες όλων των “εμπορευμάτων” που παράγει το σύστημα (κατ’ αντιστοιχία των όσων αναφέραμε στο κεφάλαιο 1, όπου σε ένα “διτομεακό μοντέλο” απαιτείται χάλυβας και σιτηρά για την παραγωγή σιτηρών και σιτηρά και χάλυβας για την παραγωγή χάλυβα).

Το “σύστημα παραγωγής” του Sraffa με n τομείς παίρνει την ακόλουθη μορφή:

$$(a_{11}p_1 + a_{12}p_2 + \dots + a_{1n}p_n)(1+r) + L_1w = p_1 \quad (9\alpha)$$

$$(a_{21}p_1 + a_{22}p_2 + \dots + a_{2n}p_n)(1+r) + L_2w = p_2 \quad (9\beta)$$

.....

$$(a_{n1}p_1 + a_{n2}p_2 + \dots + a_{nn}p_n)(1+r) + L_nw = p_n \quad (9n)$$

όπου p_i η τιμή του “εμπορεύματος” i , για την παραγωγή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν οι φυσικές ποσότητες από a_{i1} έως a_{in} όλων των “εμπορευμάτων” του συστήματος και ποσότητα εργασίας L_i (σε μονάδες χρόνου: ώρες) για την οποία ο φορέας της (ο εργαζόμενος) εισέπραξε την αμοιβή L_iw (w = το ονομαστικό ωρομίσθιο). Το r είναι το ενιαίο ποσοστό κέρδους του συστήματος, και επομένως οι τιμές p_i προσομοιάζουν με τις Μαρξικές τιμές παραγωγής.

Το Στραφαϊανό σύστημα εξισώσεων έχει 2 βαθμούς ελευθερίας (n εξισώσεις με $n+2$ αγνώστους: τις n “τιμές” p_i , το ποσοστό κέρδους r , και το ωρομίσθιο w). Αν εισαχθεί εξωγενώς το ποσοστό κέρδους r , ή το ονομαστικό ωρομίσθιο w ²⁸⁷ τότε απομένει ένας μόνο βαθμός ελευθερίας, ο οποίος καλύπτεται μέσω της “τυποποίησης των τιμών”, δηλαδή της υπόθεσης ότι κάποια από τις τιμές (p_1 έως p_n) είναι ίση με τη μονάδα (έστω $p_1 = 1$. Βλ. και την Υποσημείωση 17 του Κεφαλαίου 1 του παρόντος).

Η Νεορικαρδιανή μαθηματική τυποποίηση χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κριτική στη Νεοκλασική θεωρία, και πιο συγκεκριμένα στο βασικό της πόρισμα ότι οι αμοιβές των παραγωγικών

²⁸⁷ Σε μια “Μαρξιστική” ή “Κλασική” εκδοχή της προσέγγισης αυτής θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το ονομαστικό ωρομίσθιο w είναι η τιμή του (δεδομένου) πραγματικού ωρομισθίου, δηλαδή του (δεδομένου) καλαθιού εμπορευμάτων που αντιστοιχεί στα αναγκαία μέσα συντήρησης του εργαζόμενου. Επομένως θα ισχύει (ως μία επιπλέον εξίσωση του συστήματος): $w = b_1p_1 + b_2p_2 + \dots + b_np_n$, όπου b_1 έως b_n οι (γνωστές) ποσότητες των “εμπορευμάτων” 1 έως n που αποτελούν το πραγματικό ωρομίσθιο.

συντελεστών (το ονομαστικό ωρομίσθιο w , το ποσοστό κέρδους r ως η χρηματική αμοιβή μιας μονάδας μέσων παραγωγής) συναρτώνται “εσωτερικά” με την τιμή του παραγόμενου προϊόντος, καθώς κάθε αμοιβή εκλαμβάνεται ως η χρηματική έκφραση του αντίστοιχου οριακού προϊόντος. (Π.χ. ο μισθός αποτελεί τη χρηματική αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας, δηλαδή την πολλαπλασιασμένη με την τιμή μιας μονάδας του κοινωνικού προϊόντος *οριακή παραγωγικότητα της εργασίας* [= *μερική παράγωγο του προϊόντος ως προς τη χρησιμοποιηθείσα εργασία*]: $w = [\delta Y / \delta A] * p$)²⁸⁸. Το νεοοικονομικό σύστημα δείχνει ότι οι τιμές προσδιορίζονται ανεξάρτητα των αμοιβών των συντελεστών, και ότι πριν τον εξωγενή καθορισμό των σχέσεων διανομής (τον εξωγενή καθορισμό, εναλλακτικά, είτε του w είτε του r) δεν μπορεί να γίνει λόγος για τη συμβολή στην παραγωγή του κάθε συντελεστή (Heinrich 1999, 273).

Στη συνέχεια, η Νεοοικονομική τυποποίηση χρησιμοποιήθηκε για την κριτική και της Μαρξιστικής θεωρίας της αξίας. Σε αντίθεση με πολλούς Μαρξιστές και πρώτον απ’ όλους τον Ένγκελς, που από την ανάλυση του Μαρξ σχετικά με τον “μετασχηματισμό” των αξιών σε τιμές παραγωγής συνήγαγαν το συμπέρασμα ότι για τον υπολογισμό των τιμών παραγωγής οι αξίες είναι το αναγκαίο σημείο αφετηρίας (βλ. τον Πρόλογο του Ένγκελς στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*), ο Samuelson (1971) επισήμανε ότι το Στραφαϊανό σύστημα αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο: Οι τιμές παραγωγής, p_i , προσδιορίζονται χωρίς να είναι απαραίτητη η οποιαδήποτε αναφορά στις αξίες.

Στη βάση αυτή ο Steedman (1975, 1977) και άλλοι διατύπωσαν την άποψη ότι η Μαρξική θεωρία της αξίας είναι *περιττή* για την ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας. Μάλιστα ο Steedman (1977, 207) ισχυρίστηκε ότι η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί “βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη (...) της υλιστικής ανάλυσης των καπιταλιστικών οικονομιών”, διότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις παραγωγής σύνθετων εμπορευμάτων (όταν από μία παραγωγική διαδικασία παράγονται δύο προϊόντα) προκύπτουν (για θετικές τιμές) αρνητικές “εργασιακές αξίες”.

Από το επιχείρημα ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι περιττή, προέκυψε η *προσέγγιση περί πλεονάσματος* (surplus approach, Steedman 1981), σύμφωνα με την οποία το βασικό σύστημα παραγωγής από το οποίο προκύπτουν κατόπιν οι τιμές παραγωγής, σε συσχέτιση με τις σχέσεις διανομής, είναι εκείνο που αποδίδεται με *υλικούς όρους* (*φυσικές ποσότητες* μέσω παραγωγής και χρόνου εργασίας), και συνεπώς το καθοριστικό προς μελέτη μέγεθος είναι το *υλικό πλεόνασμα* που προκύπτει σε μια παραγωγική περίοδο. Οι απόψεις αυτές έδωσαν σε όλους τους αντιπάλους της

²⁸⁸ Γνωρίζουμε από το Μέρος Β’ ότι σκοπός του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των χρηματικών (οικονομικών) του κερδών. Αυτό προϋποθέτει πως για δεδομένο συνολικό έσοδο το συνολικό κόστος παραγωγής ελαχιστοποιείται. Δείξαμε, στο κεφάλαιο 5, ότι η θεμελιώδης συνθήκη ελαχιστοποίησης του συνολικού κόστους παραγωγής μιας επιχείρησης είναι $(OATY_{LK}) = MP_L / MP_K = w/r$. Αναδιατάσσοντας λαμβάνουμε την ισοδύναμη μορφή $w/MP_L = r/MP_K$. Δείξαμε ακόμη, στο ίδιο κεφάλαιο, ότι $w/MP_L = SMC$. Αναλόγως αποδεικνύεται ότι $w/MP_K = SMC$. Ήτοι, η θεμελιώδης συνθήκη ελαχιστοποίησης του συνολικού κόστους παραγωγής μιας επιχείρησης γίνεται: $w/MP_L = r/MP_K = SMC$. Γνωρίζουμε, από το κεφάλαιο 6, ότι κάτω από συνθήκες τέλει ανταγωνιστικής αγοράς μια επιχείρηση επιδιώκουσα τη μεγιστοποίηση του χρηματικού (οικονομικού) της κέρδους λαμβάνει τελικά μακροχρόνια μόνο το λεγόμενο κανονικό κέρδος ισορροπώντας εκεί όπου $(\min) LAC = (\min) SAC = LMC = SMC = P$. Άρα, σε ισορροπία, κάτω από συνθήκες τέλει ανταγωνιστικής αγοράς, θα ισχύει ότι $w/MP_L = r/MP_K = P$ ή $w = P * MP_L$ και $r = P * MP_K$. Ή, w είναι η χρηματική έκφραση του οριακού προϊόντος της εργασίας, αλλά και r είναι η χρηματική έκφραση του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου. Κι εφόσον $w/P = MP_L$, όπου w/P το πραγματικό ωρομίσθιο, ισχύει και ότι το πραγματικό ωρομίσθιο είναι ίσο με το οριακό προϊόν της εργασίας και, εφόσον $r/P = MP_K$, όπου r/P η τιμή της μονάδας κεφαλαίου σε υλικούς όρους, ισχύει, επίσης, και ότι η τιμή της μονάδας κεφαλαίου σε υλικούς όρους είναι ίση με το οριακό προϊόν του κεφαλαίου. Δηλαδή, “ο [τέλειος] ανταγωνισμός εξασφαλίζει την αμοιβή των δύο συντελεστών παραγωγής με τα οριακά τους προϊόντα” (Chacholiades 1990-β: 50).

Γνωρίζοντας τα παραπάνω μπορούμε να δείξουμε και ότι το άθροισμα του συνολικού εισοδήματος της εργασίας (wL) και του συνολικού εισοδήματος του κεφαλαίου (rK) είναι ίσο με τη συνολική αξία της παραγωγής (PQ), δηλαδή ότι

$$PQ = wL + rK.$$

Έχουμε λοιπόν:

$$wL + rK = (P * MP_L) * L + (P * MP_K) * K = P * (MP_L * L + MP_K * K).$$

Αλλά, αν $\Delta Q = \Delta L * MP_L + \Delta K * MP_K$ και αν $\Delta L = \lambda L$ και $\Delta K = \lambda K$, με την υπόθεση σταθερών αποδόσεων κλίμακας, θα ισχύει και πως $\Delta Q = \lambda Q$, όπου λ σταθερός αριθμός, οπότε προκύπτει:

$$\lambda Q = \lambda L * MP_L + \lambda K * MP_K \Leftrightarrow Q = L * MP_L + K * MP_K \text{ (θεώρημα Euler)}.$$

Αντικαθιστώντας στην $wL + rK = P * (MP_L * L + MP_K * K)$, όπου $(MP_L * L + MP_K * K) = Q$ (όπως δίνεται από την εξίσωση του θεωρήματος Euler) έπεται η ζητούμενη ισότητα, ήτοι, ότι $wL + rK = P * Q$ (βλ. σχετικά Chacholiades 1990-α: 295-6 και Chacholiades 1990-β: 51).

Μαρξιστικής θεωρίας, σε όποια Σχολή της Οικονομικής σκέψης κι αν εντάσσονταν, τα επιχειρήματα που τους χρειάζονταν, για να υποστηρίξουν ότι πρόκειται για μια άνευ σημασίας θεωρία.

Τα βασικά επιχειρήματα της θεωρίας περί του *περιττού* της θεωρίας της αξίας και περί της θεωρητικής προτεραιότητας του υλικού συστήματος φυσικών μεγεθών και του υλικού πλεονάσματος, είχαν διατυπωθεί για πρώτη φορά από τον Tugan-Baranowsky το 1900-1901, στο βιβλίο που αναφέραμε στα προηγούμενα. Έγραφε ο Tugan-Baranowsky: “Καμιά θεωρία της αξίας δεν είναι αναγκαία για να εξηγήσει γιατί 15 εκατομμύρια τόνοι σιτηρών είναι κατά 50% πιο ακριβοί από 10 εκατομμύρια τόνους του ίδιου είδους ή γιατί πληρώνει κάποιος 20% περισσότερο για 220 χιλιάδες τόνους βαμβακερών υφασμάτων από ό,τι για 200 χιλιάδες τόνους του ίδιου προϊόντος (...) Από όποιες αιτίες και αν εξαρτάται η αξία ενός αγαθού, είναι γεγονός ότι το κοινωνικό προϊόν λαμβάνει μια τιμή κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής και ότι η διανομή του κοινωνικού προϊόντος μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων επιτυγχάνεται με τη μεσολάβηση του μηχανισμού των τιμών (...) Η τιμή προσδιορίζει το τμήμα του κοινωνικού προϊόντος που καρπώνεται κάθε ξεχωριστό άτομο (...) η κοινωνία ως σύνολο δεν έχει να διανείμει το προϊόν της με κανένα, και επομένως ο κοινωνικός πλούτος είναι ανεξάρτητος από τις τιμές. Μπορεί να εκφραστεί μόνο σε αξίες χρήσεις (...) Η θεωρία του κέρδους που διαμορφώσαμε αντιστοιχεί εξίσου καλά στην εργασιακή θεωρία της αξίας όσο και στη θεωρία της οριακής ωφελιμότητας. Είναι ανεξάρτητη από κάθε θεωρία της αξίας” (Tugan-Baranowsky 1969, 220, 221, 226).

Πάρα πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι (βλ. αναλυτικά Heinrich 1999, 276 επ.), στην προσπάθειά τους να απαντήσουν στα επιχειρήματα της νεοοικονομικής κριτικής προς τη Μαρξική θεωρία της αξίας, ενεπλάκησαν στον Στραφαϊανό μαθηματικό τεχνικισμό, αναζητήσαν νέες λύσεις αναφορικά με τους “συντελεστές μετασχηματισμού” των αξιών σε τιμές, πρότειναν μια διαφορετική “τυποποίηση των τιμών” στο νεοοικονομικό σύστημα παραγωγής, και, έτσι, άρρητα θεώρησαν τις αξίες ως σύμμετρα μεγέθη με τις τιμές παραγωγής, διαγράφοντας στην ουσία από την προβληματική τους τη Μαρξική θεωρία της αξίας και του χρήματος (βλ. κεφάλαια 11 & 12 του παρόντος). Έτσι, ακόμα και αν διατύπωσαν μια σημαντική κριτική προς επιμέρους αναπτύξεις της νεοοικονομικής θεωρίας,²⁸⁹ άφησαν στο απυρόβλητο τη θεωρία αυτή ως σύνολο, καθώς δεν επεσήμαναν:

α) Ότι πρόκειται για μια μαθηματική αναδιατύπωση της “κοινής” (επιστημονικά χυδαίας) θεωρίας των κοστών παραγωγής, η οποία δεν αντιλαμβάνεται όχι απλώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οικονομίας (δεν διερωτάται γιατί τα προϊόντα και η εργασιακή δύναμη είναι εμπορεύματα), αλλά ούτε και της οικονομίας γενικά (δεν είναι σε θέση να αναρωτηθεί σχετικά με το ζήτημα της συμμετρίας των “οικονομικών αγαθών”, την οποία απλώς θεωρεί δεδομένη).

β) Ότι, ακριβώς όπως η Νεοκλασική θεωρία, έτσι και η Νεοοικονομική εντάσσεται στην χορεία των προχρηματικών προσεγγίσεων, (οι οποίες επιπλέον δεν μπορούν να θέσουν ως αντικείμενό τους τις οικονομικές κρίσεις), καθώς εκκινεί από ένα σύστημα ισορροπίας μεταξύ υλικών μεγεθών (αξιών χρήσης) και στη συνέχεια εισάγει “τιμές”. Αντίθετα, η Μαρξική θεωρία αντιλαμβάνεται ότι οι συνθήκες αναπαραγωγής μιας καπιταλιστικής οικονομίας ικανοποιούνται, (όποτε ικανοποιούνται, μέσα από τους οικονομικούς κύκλους και τις κρίσεις), με *προ-δεδομένη* τη (θετική) χρηματική *τιμή* κάθε εμπορεύματος, καθώς η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων δεν μπορεί να εκφραστεί παρά διαμεσολαβημένα, δια του χρήματος.

Το γεγονός ότι πολλοί Μαρξιστές οικονομολόγοι ενσωμάτωσαν τις αναλύσεις τους στην Νεοοικονομική προβληματική σχετίζεται αναμφίβολα με τις θεωρητικές αντιφάσεις της ίδιας της ανάλυσης του Μαρξ και τη διολίσθησή του στο πεδίο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, αναφορικά με το “μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής”. Όπως και ο Μαρξ, έτσι και αυτοί προσπάθησαν να κατασκευάσουν μαθηματικά σχήματα μέσα από τα οποία να προκύπτει μια αναδιανομή της αξίας και της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών, η οποία να οδηγεί σε ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους και στις αντίστοιχες τιμές παραγωγής. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μαρξ, όταν περιγράφει το μηχανισμό εξίσωσης του ποσοστού κέρδους των διαφορετικών τομέων της καπιταλιστικής οικονομίας μέσα από τον ανταγωνισμό, μιλάει συχνά, ακολουθώντας το Κλασικό σύστημα εννοιών, για τις *αξίες* που αρχικά αποκλίνουν και στη συνέχεια μετατρέπονται με τον ανταγωνισμό σε τιμές παραγωγής, αντί για τις *τιμές που αποκλίνουν από τις τιμές παραγωγής* (και συνεπώς συνεπάγονται διαφορετικά ποσοστά κέρδους), οι οποίες τελικώς μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής (πράγμα που ισοδυναμεί με την εξίσωση των ποσοστών κέρδους): “Με αυτή την ακατάπαυστη μετανάστευσή του, με δυο λόγια, με την κατανομή του ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ανάλογα με την άνοδο εδώ ή την πτώση εκεί του ποσοστού κέρδους, το κεφάλαιο επιφέρει

²⁸⁹ Για παράδειγμα ο Wolfstetter (1976) έδειξε ότι “αρνητικές αξίες” προκύπτουν σε συνθήκες που είναι από οικονομική άποψη άνευ περιεχομένου: Διατήρηση δύο σύνθετων διαδικασιών παραγωγής που με τη χρήση της ίδιας ποσότητας εργασίας παράγουν δύο ταυτόσημα ανά περίπτωση προϊόντα, και με το καθαρό προϊόν (για αμφότερα τα αγαθά) της μίας διαδικασίας παραγωγής μεγαλύτερο από της άλλης.

μια τέτοια σχέση της προσφοράς προς τη ζήτηση, που στις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής το μέσο κέρδος γίνεται το ίδιο κι έτσι οι *αξίες μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής*” (Μαρξ 1978-β, 248, οι υπογρ. δικές μας).

Όμως ούτε οι αξίες εκδηλώνονται ως εμπειρικός απτά μεγέθη για να μετατραπούν με τον ανταγωνισμό σε τιμές, ούτε η αναδιανομή των αξιών και της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών οδηγεί στις τιμές, διότι αξία και τιμή αποτελούν μη σύμμετρα μεγέθη, έννοιες σε διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, κατηγορίες ανάμεσα στις οποίους υφίσταται αγεφύρωτο εννοιολογικό χάσμα, με συνέπεια η μία να μην μπορεί να “αναχθεί” στην άλλη *κατά κανένα τρόπο* (όπως ακριβώς και η *συγκεκριμένη εργασία* δεν μπορεί να αναχθεί σε *αφηρημένη εργασία*, κατά κανένα τρόπο, βλ. Κεφ. 11 του παρόντος). Οι τιμές αποτελούν τις αποκλειστικές *μορφές εμφάνισης* των αξιών, και οι τιμές παραγωγής αποτελούν εκείνο το “μέσο” *μέγεθος των τιμών* που εξασφαλίζει το μέσο κέρδος για όλες τις επιχειρήσεις και τους τομείς της οικονομίας. Μέσω του ανταγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων, οι *τιμές* τείνουν προς τις τιμές παραγωγής, ή οι *τιμές παραγωγής* αποτελούν το “βαρυντικό κέντρο” των τιμών.

Οι αξίες μάς δείχνουν *τι είναι* οι τιμές, χωρίς να αποτελούν τον παράγοντα προσδιορισμού του μεγέθους τους. Οι αξίες δεν μπορούν να προσδιοριστούν καθαυτές ποσοτικά, πολύ περισσότερο είναι αδύνατη η οποιαδήποτε αναφορά στο μέγεθος της οποιασδήποτε μεμονωμένης αξίας καθαυτής. Οι αξίες εκφράζονται δια των μορφών εμφάνισής τους, των τιμών, δηλαδή εκφράζονται *διαμεσολαβημένα*, δια του χρήματος.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι το επιχείρημα περί του περιττού της Μαρξικής θεωρίας της αξίας είναι λανθασμένο: Είναι η μόνη θεωρία που απαντάει στο ερώτημα “τι είναι οι *τιμές*”, δηλαδή είναι η μόνη χρηματική θεωρία της αξίας. Η έννοια της αξίας και της υπεραξίας είναι προϋπόθεση για τη θεωρητική κατανόηση του “τι είναι οι τιμές παραγωγής”. Η μετάβαση από τις αξίες στις τιμές παραγωγής είναι *εννοιολογική* και όχι ποσοτική. Περιττή είναι, επομένως, η εννοιολογική ταύτιση αξιών και τιμών παραγωγής ως σύμμετρων μεγεθών, προς την οποία διολισθαίνει ο Μαρξ όταν διατυπώνει το πρόβλημα του “μετασχηματισμού” των αξιών σε τιμές παραγωγής. Περιττή είναι και η Νεορικαρδιανή επαναδιατύπωση της επιστημονικά “*χυδαίας*” θεωρίας των κοστών παραγωγής. Όπως επισημαίνει ο Michael Heinrich (1999, 280), “η πραγματική συνεισφορά της Νεορικαρδιανής κριτικής στη θεωρία της αξίας συνίσταται στο ότι κατάφερε να δείξει ότι μια *προ-χρηματική* θεωρία της αξίας είναι περιττή για τον προσδιορισμό *μη-χρηματικών* τιμών παραγωγής”.

13.4 Ο “νόμος της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους

Η τάση του ποσοστού του κέρδους να πέφτει είχε γίνει μέρος της πίστης των οικονομολόγων από την εποχή της Κλασικής σχολής της Πολιτικής Οικονομίας. Ο Ρικάρντο επιχείρησε να την ερμηνεύσει ως αποτέλεσμα του “νόμου των φθινουσών αποδόσεων”. Η λειτουργία του “νόμου” αυτού, επιφέροντας αφενός την αύξηση των (πραγματικών και χρηματικών) προσόδων που πλήρωναν οι φάρμερς (καπιταλιστές ενοικιαστές γης) στους γαιοκτήμονες, και αφετέρου την αύξηση των ονομαστικών (χρηματικών) μισθών, λόγω της ανόδου των τιμών στα μισθιακά εμπορεύματα, θα οδηγούσε σε μια αντίστοιχη πτώση των (πραγματικών και χρηματικών) κερδών.

Ο Μαρξ με το νόμο του της *πτωτικής τάσης* του ποσοστού κέρδους, δείχνει ότι η τεχνολογική καινοτομία, που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό κεφαλαιοκράτη στο πλαίσιο του ανταγωνισμού, και έχει ως στόχο της την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (άρα και του ποσοστού υπεραξίας), θα μπορούσε να είναι η αιτία για ένα τέτοιο φαινόμενο. Βασίζει την ανάλυσή του στις έννοιες *τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου* (η οποία υποδηλώνει την ποσότητα των μέσων παραγωγής ανά μονάδα ζωντανής εργασίας σε υλικούς όρους) και *αξιακή (ή οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου* (ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, σε όρους αξίας). Η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει με τη συσσώρευση και την τεχνολογική καινοτομία. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι, αν όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί, μια πτώση στο ποσοστό κέρδους μπορεί να προκύψει εάν η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, που αυτή επιφέρει.

Θεωρώντας ότι το ποσοστό του κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (R) μπορούμε να γράψουμε:

$$R = \frac{v}{C+v} = \frac{v/\mu}{(C/\mu)+1} \quad (10)$$

όπου το C συμβολίζει το σταθερό κεφάλαιο, το v/μ το ποσοστό εκμετάλλευσης (ποσοστό της υπεραξίας) και το (C/μ) την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου.

Μπορεί να δείχτει ότι το (C/μ) είναι θετική συνάρτηση του (T/π) , όπου T είναι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και π η παραγωγικότητα της εργασίας (ή το αντίστροφο της αξίας μιας μονάδας προϊόντος). Έτσι, εάν το T αυξάνει γρηγορότερα από το π , η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει. Σ' όλες τις περιπτώσεις που αυτή η αύξηση είναι ταχύτερη από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης (ν/μ), (αύξηση την οποία επιφέρει η τεχνολογική πρόοδος, διότι μειώνει την τιμή του –σταθερού ή αργά μεταβαλλόμενου– πραγματικού μισθού) η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους υπερέρχει των αντίρροπων προς αυτήν τάσεων (βλ. αναλυτικά Σταμάτης 1993).

Ακολουθώντας τη λογική της ανάλυσης του Μαρξ μπορεί να διατυπωθεί η θέση ότι σ' όλες τις περιπτώσεις όπου η τεχνολογική καινοτομία δεν προκαλεί υψηλότερες αυξήσεις στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου έναντι των αυξήσεων στην παραγωγικότητα της εργασίας, θα παρουσιαστεί μια ανοδική τάση στο ποσοστό κέρδους. Η ανοδική τάση στο ποσοστό κέρδους επικρατεί επίσης όταν το ποσοστό εκμετάλλευσης (ν/μ) αυξάνει ταχύτερα απ' την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου, ή όταν η οργανική σύνθεση μειώνεται βραδύτερα απ' το ποσοστό εκμετάλλευσης. Ο ίδιος ο Μαρξ γράφει: “Το ποσοστό του κέρδους θα μπορούσε ακόμα και ν' ανέβει, αν με την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας συνδεόταν μια σημαντική μείωση της αξίας των στοιχείων του σταθερού και ιδίως του πάγιου κεφαλαίου” (Μαρξ 1978-β, 290).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο “νόμος της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

α) Ισχύει υπό συγκεκριμένες “ιστορικές” προϋποθέσεις, τις οποίες ο Μαρξ ονόμασε “ειδικά καπιταλιστικές μεθόδους παραγωγής”, διότι θεωρούσε ότι αποτελούν την κυρίαρχη μορφή εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών της εποχής του: Την ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας, και την αδυναμία του αυξανόμενου ποσοστού εκμετάλλευσης να αντισταθμίσει τις επιπτώσεις από την αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ο “νόμος” δεν αποκλείει εντούτοις τη μη ύπαρξη των προϋποθέσεων αυτών, άρα την ανάσχεση ή αντιστροφή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

β) Ισχύει (στο βαθμό του υφίστανται οι ανωτέρω προϋποθέσεις) “με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς”. Επομένως δεν επαρκεί για να αποφανθεί κάποιος για την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, με δεδομένο ότι αυτό επηρεάζεται εξ' ίσου από “όλους τους άλλους παράγοντες”, πέραν αυτών που συνδέονται με την τεχνολογική καινοτομία. Στους άλλους παράγοντες εντάσσονται η μεταβολή της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας και της έντασης λειτουργίας του συστήματος των μηχανών, η μεταβολή της τιμής των πρώτων υλών (που επηρεάζει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου), η αύξηση των δεξιοτήτων των εργαζομένων (του “συλλογικού εργαζόμενου”) στο δεδομένο σύστημα (και με δεδομένη τεχνολογία) παραγωγής, κ.λπ. (βλ. αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο ίδιος ο Μαρξ επισήμαινε την “ιστορικότητα” του νόμου που διατύπωσε και απέδιδε την ισχύ του στον τρόπο διάδοσης, στην εποχή του, των νέων τεχνολογιών: Εισάγονταν τεχνολογίες που μειώναν το ποσοστό κέρδους, διότι η σχετικά αργή γενίκευσή τους επέτρεπε στον κεφαλαιοκράτη που πρώτος τις εισήγαγε να απολαμβάνει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ένα “πρόσθετο κέρδος”. Έγραφε ο Μαρξ: “Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φθηνώνει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους (...) Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής (...) Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού κέρδους” (Μαρξ, 1978-β, 334-335).

Εντούτοις, πάρα πολλοί Μαρξιστές ερμήνευσαν, και εξακολουθούν να ερμηνεύουν, τον “νόμο της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους ως ένα καθολικής ισχύος εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ισχύει πάντα όσο υφίσταται ο καπιταλισμός. Θεώρησαν μάλιστα επιπλέον ότι συνιστά τον “νόμο” που περιγράφει την *πραγματική* εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, χωρίς να απαιτείται η γνώση “όλων των άλλων παραγόντων”, που ο Μαρξ στο τμήμα του έργου του που αναφέρεται στον “νόμο” θεώρησε σταθερούς, εφαρμόζοντας την επιστημονική αρχή “*ceteris paribus*”²⁹⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Ένγκελς αισθάνθηκε υποχρεωμένος να συμπληρώσει (ή να “διορθώσει”) τη φράση του Μαρξ: “το ποσοστό του κέρδους θα μπορούσε ακόμα και ν' ανέβει (...)”, την οποία μόλις πιο πάνω παραθέσαμε, με την ακόλουθη απόφαση, η οποία δεν

²⁹⁰ Πρόκειται για τη μέθοδο, η οποία είναι γνωστή και από τις φυσικές επιστήμες, και η οποία συνίσταται στην εξέταση των μεταβολών ενός μεγέθους υπό την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς. Αναλυτικότερα για το ζήτημα βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

βρίσκεται στα πρωτότυπα χειρόγραφα του Μαρξ του 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* (MEGA 1992): “Στην πραγματικότητα, όμως, το ποσοστό του κέρδους, όπως είδαμε κιόλας, θα πέφτει με το πέρασμα του χρόνου” (Μαρξ 1978-β, 290, όπ. π. Σύγκρινε MEGA 1992, 319). Έτσι, ο “νόμος της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους ερμηνεύθηκε από πολλούς Μαρξιστές (π.χ. Grossmann 1971, Mandel 1995) ως η “μαρξιστική θεωρία των κρίσεων” (βλ. το επόμενο κεφάλαιο).

Από την άλλη μεριά ο “νόμος της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους υποβλήθηκε σε κριτική από τον Tugan-Baranowsky (1900, 1901) και στη συνέχεια από άλλους οικονομολόγους, με διασημότερο τον Okishio (1961). Οι κριτικές αυτές επιχειρούν να θεμελιώσουν τη θέση ότι η εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών έχει ως αποτέλεσμα την σε κάθε περίπτωση *άνοδο* και ουδέποτε την πτώση του ποσοστού κέρδους, επομένως ότι ο Μαρξικός νόμος είναι λογικά εσφαλμένος.

Ο βασικός ισχυρισμός του Tugan-Baranowsky είναι ότι η υποκατάσταση εργασίας από συστήματα μηχανών (δηλαδή η εισαγωγή καινοτομιών στην παραγωγή) υπό *μη μειούμενη συνολική υλική εκροή, μη μειούμενο υλικό πλεόνασμα και μη αυξανόμενο πραγματικό μισθό* (υποθέσεις τις οποίες θεώρησε ως απορρέουσες από τις σχέσεις παραγωγής) συνεπάγεται τη μη μείωση του ποσοστού κέρδους.

Ο Tugan-Baranowsky διατυπώνει την ανάλυσή του με βάση ένα απλό παράδειγμα μιας επιχείρησης η οποία παράγει ένα υλικό προϊόν (αξίες χρήσης) μεγέθους a και αξίας b ($b = \mu + \nu =$ ποσότητα [ώρες] δαπανηθείσας εργασίας), με ποσοστό υπεραξίας 100% ($\nu/\mu = 1$), και με τη χρήση μόνο μεταβλητού κεφαλαίου ($C = \sigma = 0$, άρα $\mu = \nu = b/2$). Οι πραγματικοί μισθοί είναι $a/2$, όπως και το υλικό πλεόνασμα. Η παραγωγικότητα της εργασίας (μονάδες προϊόντος ανά μονάδα δαπανηθείσας εργασίας) είναι $\pi = a/b$. Σε όρους αξίας έχουμε επομένως: $(b/2)\mu + (b/2)\nu = b$, και σε υλικούς όρους: $(a/2)\mu + (a/2)\nu = (a)$. Το ποσοστό κέρδους θα είναι $r = \nu/\mu = 1$.

Κατόπιν ο Tugan-Baranowsky υποθέτει ότι η επιχείρηση είναι σε θέση να παράγει την ίδια ποσότητα υλικού προϊόντος (a) υποκαθιστώντας τη μισή ζωντανή δαπανώμενη εργασία με μηχανές (με σταθερό κεφάλαιο). Η υπόθεση αυτή είναι εύλογη (δεν θα είχε νόημα μια αλλαγή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου από την οποία να προέκυπτε μια μικρότερη ποσότητα υλικού προϊόντος), αλλά οριακή, διότι η αλλαγή στην τεχνική σύνθεση κατά κανόνα συνδέεται με αυξήσεις της υλικής εκροής. Η υπόθεση αυτή σημαίνει ότι στις νέες τεχνικές συνθήκες οι εναπομείναντες εργάτες παράγουν με τη χρήση των μηχανών τόσο ακριβώς επιπλέον προϊόν, όσο παρήγαγαν οι απολυθέντες εργάτες στο παλαιό τεχνολογικό περιβάλλον. Αμετάβλητο παραμένει και το υλικό πλεόνασμα ($= a/2$). Εφόσον τώρα δαπανάται η μισή ποσότητα εργασίας για την παραγωγή της ίδιας ποσότητας υλικού προϊόντος, θα έχουμε *αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας*, με ταυτόχρονη *μείωση της αξίας* ($=$ ποσότητα δαπανώμενης εργασίας) του προϊόντος στο μισό ($= b/2$). Η υποκατάσταση εργαζομένων από μηχανές δεν ευνοεί την αύξηση των πραγματικών μισθών, άρα γίνεται η υπόθεση ότι αυτοί παραμένουν σταθεροί, δηλαδή αθροιστικά είναι τώρα $a/4$, λόγω της μείωσης του αριθμού των εργαζομένων στο μισό. Η αξία τους όμως (ο ονομαστικός μισθός), λόγω και πάλι της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, μειώνεται, πράγμα που σημαίνει ότι το ποσοστό υπεραξίας θα αυξηθεί. Όλο το σταθερό κεφάλαιο φθείρεται στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής ($C = \sigma$).

Από τη συνολική υλική εκροή (a), το καθαρό προϊόν (σε όρους αξίας χρήσης) είναι: $(a/4)\mu + (a/2)\nu = \square a$. Όο υπόλοιπο ($\square a$) προορίζεται, ως αξία, να αντικαταστήσει την αξία των φθαρέντων μέσων παραγωγής. Η παραγωγικότητα της εργασίας στις νέες συνθήκες προκύπτει από τη διαίρεση του καθαρού υλικού προϊόντος με τη συνολική δαπανηθείσα εργασία, δηλαδή είναι $\pi = (\square a) : (\square b) = 3a/2b$. Η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου είναι το υλικό του μέγεθος διαιρεμένο δια της παραγωγικότητας της εργασίας, $\mu = (a/4) : (3a/2b) = b/6$, και είναι ίση, σύμφωνα με τις υποθέσεις του συγγραφέα, με την αξία των (φθειρόμενων στη διάρκεια της περιόδου) μέσων παραγωγής. Η νέα αξία ($=$ η συνολική δαπανώμενη ποσότητα εργασίας) είναι $b/2$ και αν από αυτήν αφαιρέσουμε το μεταβλητό κεφάλαιο ($\mu = b/6$), προκύπτει για την υπεραξία, $\nu = b/3$. Επομένως, σε όρους αξίας έχουμε: $(b/6)\sigma + (b/6)\mu + (b/3)\nu = 2b/3$, και το ποσοστό κέρδους είναι $r = \nu/(\sigma + \mu) = 1$, δηλαδή παραμένει αμετάβλητο.

Ο Tugan-Baranowsky (1969, 214-15) σχολιάζει ως εξής τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το παράδειγμα που παραθέσαμε: “Κάθε αντικατάσταση της χειρωνακτικής από τη μηχανοποιημένη εργασία και του μεταβλητού κεφαλαίου από το σταθερό θα προκαλέσει λοιπόν τις ακόλουθες μεταβολές: Η υπεραξία θα μειωθεί σχετικά, αλλά ταυτόχρονα η παραγωγικότητα της εργασίας θα αυξηθεί, το οποίο θα έχει ως συνέπεια τη μείωση των εργασιακών αξιών του μεταβλητού και του σταθερού κεφαλαίου. Η μείωση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου είναι ταυτόσημη με μια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Όλα αυτά τα αντεπιδρώντα αίτια αναιρούν τα αντίστοιχα αποτελέσματα επί του ποσοστού κέρδους (...) Στην ανάλυσή μας κάναμε, εντούτοις, μια σημαντική υπόθεση, η οποία σίγουρα δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα: Υποθέσαμε συγκεκριμένα ότι η εισαγωγή των μηχανών δεν αυξάνει το κοινωνικό προϊόν. Στην πραγματικότητα αυξάνει πολύ έντονα, υπό τις συνθήκες αυτές, η

συνολική μάζα του προϊόντος (...). Αυτό συνεπάγεται μια τροποποίηση των συμπερασμάτων μας (...). Το ποσοστό κέρδους αναγκαστικά αυξάνεται”

Ο Okishio (1961) κατέληξε στα ίδια συμπεράσματα με τον Tugan-Baranowsky για ένα μοντέλο οικονομίας με τρεις τομείς στο οποίο υπολόγισε τις τιμές παραγωγής και το αντίστοιχο μέσο ποσοστό κέρδους, υπό την *προϋπόθεση* ότι οι εισαγόμενες νέες τεχνικές παραγωγής *μειώνουν το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος*. Ο Okishio, όπως και ο Tugan-Baranowsky, θεώρησε αμετάβλητο τον πραγματικό μισθό, και ως ποσοστό κέρδους υπολόγισε την “αποδοτικότητα του κόστους”, δηλαδή τον λόγο $u/(σ+μ)$, αντί του ορθού $r = u/(C+μ)$. Όπως έδειξε ο Σταμάτης (1993, 218 επ.), αν δεν εμμείνει κανείς στην υπόθεση του μη αυξανόμενου σταθερού μισθού, τότε, με την εισαγωγή τεχνολογιών που μειώνουν το κόστος ανά μονάδα προϊόντος, η “αποδοτικότητα του κόστους” μπορεί επίσης να μένει ανά περίπτωση σταθερή ή να μειώνεται, δηλαδή δεν αυξάνεται αναγκαστικά, όπως αποφαίνεται το θεώρημα του Okishio. Αλλά ακόμα και υπό την προϋπόθεση σταθερού πραγματικού μισθού, να μεν η “αποδοτικότητα του κόστους” αυξάνει αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση με την εισαγωγή τεχνολογικών που μειώνουν το κόστος, όμως το ποσοστό κέρδους μπορεί και πάλι ανά περίπτωση να αυξάνει, να μένει σταθερό ή να μειώνεται. Τα ίδια συμπεράσματα μπορούν να επαληθευτούν και για την ανάλυση του Tugan-Baranowsky.

Ο Μαρξικός “νόμος της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους είναι συνεπώς λογικά συνεκτικός. Όπως αναπτύξαμε στα προηγούμενα, ισχύει υπό συγκεκριμένες (ιστορικές) προϋποθέσεις και επηρεάζει το ποσοστό κέρδους μαζί με άλλους παράγοντες που δεν συνδέονται άμεσα με την τεχνολογική καινοτομία, (δηλαδή καθορίζει την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους “με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς”).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Η ΜΑΡΕΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

14.1 Εισαγωγή

Όπως αναφέραμε στο 1ο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου, τόσο η Κλασική όσο και η Νεοκλασική οικονομική θεωρία αποκλείουν τις οικονομικές κρίσεις ως γενικευμένες καταστάσεις έλλειψης ισορροπίας ανάμεσα στη συνολική προσφορά και τη συνολική ζήτηση της οικονομίας. Πρόκειται για προορηματικές θεωρίες, οι οποίες ισχυρίζονται ότι η χρηματική σφαίρα της οικονομίας αποτελεί απλώς την απεικόνιση της «πραγματικής» οικονομίας (της οικονομίας των εμπορευμάτων ή των «αγαθών»), στην οποία η παραγωγή δημιουργεί την (ισόποση με τον εαυτό της) ζήτηση, ή οι (σχετικές) τιμές διαμορφώνονται εξ ορισμού ως «τιμές ισορροπίας» ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση.

Ο «νόμος του Say», τον οποίον αποδέχονται και οι δύο αυτές Σχολές της οικονομικής σκέψης, επιτρέπει να στοχαστούμε την ύπαρξη μόνο μερικών (κλαδικών ή τομεακών) και αμοιβαία αναιρούμενων ανισορροπιών, καθώς υποστηρίζει ότι «ένα προϊόν δεν δημιουργείται νωρίτερα από τη στιγμή που δημιουργεί μια αγορά άλλων προϊόντων αξίας συνολικά ίσης με την αξία του» (J. B. Say, *Treatise on Political Economy*, 167, παρατίθεται από Rubin 1994, 428).²⁹¹

Η πρώτη κριτική προς τον «νόμο του Say» διατυπώθηκε από τον Sismonde de Sismondi (1773-1842), ο οποίος ήδη το 1819 διαμόρφωσε μια εκδοχή της θεωρίας της *υποκατανάλωσης*: Ο Sismondi συνέδεσε την κριτική του με την πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός, (υποκαθιστώντας τους εργαζόμενους με μηχανές και περιορίζοντας έτσι συνεχώς τα μισθωτά εισοδήματα, άρα και τη λαϊκή κατανάλωση), θα έχει αναγκαστικά τη μορφή μιας κοινωνικής μάστιγας, που θα καταστήσει τελικά αδύνατη την περαιτέρω ανάπτυξη του. Θεώρησε δηλαδή ότι η οικονομική κρίση, η οποία προκύπτει από την αδυναμία των λαϊκών μαζών, αλλά και των καπιταλιστών, (που επιδιώκουν τη συσσώρευση κεφαλαίου και όχι της διεύρυνση της κατανάλωσης), να απορροφήσουν τη διαρκώς αυξανόμενη καπιταλιστική παραγωγή, θα αποτελέσει από ένα σημείο και μετά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Στρατεύθηκε έτσι στην προπαγάνδισή ενός ουτοπικού στόχου, μιας οικονομίας αυτοαπασχολούμενων παραγωγών και μικροκαπιταλιστών.

Μια ανάλογη κριτική προς τον «νόμο του Say» διατύπωσε και ο Thomas Malthus (1766-1834), ο οποίος, όμως, αντίθετα με το Sismondi, υποστήριξε ότι το πρόβλημα της υποκατανάλωσης των κύριων τάξεων της οικονομίας (εργατών και καπιταλιστών) μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από τη *διεύρυνση της κατανάλωσης των γαιοκτημόνων, των αριστοκρατών και των άλλων μη παραγωγικών τάξεων* (δημοσίων υπαλλήλων, κληρικών, κ.λπ.), οι οποίες θα απορροφούν έτσι την πλεονάζουσα καπιταλιστική παραγωγή.

Αχίλλειος πτέρνα της όλης θεωρητικής επιχειρηματολογίας των Sismondi και Malthus αποδείχθηκε η αγνόηση της παραγωγικής κατανάλωσης του κεφαλαίου, το γεγονός δηλαδή ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν έχει ως κινητήρια δύναμη μόνο την ατομική κατανάλωση των μισθωτών και των καπιταλιστών (ή έστω, την αγορά εμπορευμάτων ατομικής κατανάλωσης γενικότερα), αλλά και (σε αυξανόμενο μάλιστα βαθμό) την παραγωγική κατανάλωση του κεφαλαίου,

²⁹¹ Με τα λόγια του Ricardo, «η ζήτηση περιορίζεται μόνο από την παραγωγή». Για την παρουσίαση και κριτική του νόμου του Say βλ. Rubin 1994, 428 επ. Στο Νεοκλασικό ιδεολογικό πλαίσιο, η εμπειρικά διαπιστώσιμη πραγματικότητα των οικονομικών κύκλων και των κρίσεων δεν επιδέχεται παρά την ερμηνεία των δυσλειτουργιών, των «μονοπωλίων» ή των εξωοικονομικών αιτίων. Χαρακτηριστική είναι η απόπειρα του Jevons να ερμηνεύσει τις διακυμάνσεις της οικονομικής συγκυρίας και τις κρίσεις με βάση τις υποτιθέμενες φυσικές διακυμάνσεις της ετήσιας αγροτικής παραγωγής (Roll 1989, 376 επ.). Αντίθετα ο Keynes θεωρεί ως αιτία των κρίσεων την «κυκλική μεταβολή της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου» (Keynes 1993, 313). Ως οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ορίζει όμως ο Keynes τη «σχέση ανάμεσα στην προσδοκώμενη απόδοση από τη χρησιμοποίηση μιας επιπλέον μονάδας (...) κεφαλαίου και στο κόστος παραγωγής αυτής της μονάδας» (Keynes 1993, 135), δηλαδή ορίζει το μέγεθος αυτό «με όρους προσδοκίας απόδοσης» (Keynes 1993, 136) των επενδύσεων. Συνακόλουθα, εξωφανίζονται από τον ορίζοντά του οι αντιφάσεις (και διακυμάνσεις) που προκύπτουν από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και η αποδοτικότητα του κεφαλαίου (και η οικονομική συγκυρία) θεωρείται ότι «καθορίζεται από την προσωπική κρίση ατόμων αδαών και κερδοσκοπούντων» ((Keynes 1993, 324), χωρίς να δίνεται η απαιτούμενη έμφαση στις οικονομικές σχέσεις που καθορίζουν αιτιακά την «ψυχολογία» και τις πρακτικές των «κερδοσκοπούντων».

την αγορά μέσων παραγωγής (βλ. ό,τι ακολουθεί και επίσης Rubin 1994, 430-37). Η διάψευση των προβλέψεων (και προσδοκιών) των Sismondi και Malthus για την εξέλιξη του καπιταλισμού κατέστησαν γρήγορα την προσέγγισή τους ανεπίκαιρη, καίτοι, όπως θα δούμε, πολλές από τις ιδέες τους διασώθηκαν σε παραλλαγμένη μορφή από μια συγκεκριμένη μαρξιστική προσέγγιση στις οικονομικές κρίσεις.

Αντίθετα με την Κλασική και Νεοκλασική θεωρία, η Μαρξιστική θεωρία θεωρεί τις κρίσεις ως μια πραγματικότητα συνυφασμένη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και ανέδειξε το ζήτημα των κρίσεων σε ένα από τα κύρια αντικείμενα ανάλυσής της.

Εντούτοις, στο έργο του Μαρξ δεν περιέχεται σε αναπτυγμένη μορφή η γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογία π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι αναφορές του στις οικονομικές κρίσεις έχουν κατ' αρχάς, μέχρι την έκδοση του *Κεφαλαίου*, ένα περιγραφικό-αποσπασματικό χαρακτήρα. Αλλά και στα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ, η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται «αναμειγμένη» με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις. Μόνο μετά από συστηματική θεωρητική εργασία μπορούμε, λοιπόν, να «ανακαλύψουμε» μια γενική θεωρία των κρίσεων, διατυπωμένη σε συμπυκνωμένη μορφή, σε διάφορα σημεία του *Κεφαλαίου* και των άλλων έργων που συνέγραψε ο Μαρξ την περίοδο 1857-67.

Η ιδιόμορφη και αποσπασματική αυτή μορφή που έχει η θεωρία των κρίσεων στο έργο του Μαρξ οφείλεται στο ότι οι κρίσεις δεν αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μια (πιθανή) έκβαση της οικονομικής συγκυρίας, η οποία βεβαίως προκύπτει ως αποτέλεσμα των εγγενών δομικών αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει στο *Κεφάλαιο* ως αντικείμενο ανάλυσης τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά, ασχολείται κυρίως με αυτές τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις, δηλαδή με τα μόνιμα δομικά χαρακτηριστικά (τους «νόμους») του τρόπου παραγωγής, και δευτερευόντως με τις συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις τους (τις φάσεις του οικονομικού κύκλου, τις κρίσεις κ.λπ.).²⁹²

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να διαμορφωθούν από τους Μαρξιστές διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων

²⁹² «Ο νόμος» --λέει ο Μαρξ-- «είναι η εσωτερική και αναγκαία σχέση ανάμεσα σε δύο πράγματα που φαινομενικά αντιφάσκουν» (Μαρξ 1978-β, 284). Όπως έδειξε ο Gerard Dumenil (1978), το *Κεφάλαιο* είναι μια λογική κατασκευή στηριγμένη στη διάκριση εσωτερικών και εξωτερικών καθορισμών: ως εσωτερικοί καθορισμοί νοούνται οι αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, αυτές που μένουν αναλλοίωτες, μονίμως παρούσες, μέσα στη διαδοχή των γεγονότων και την εκδίπλωση μιας διαδικασίας, αυτές που δρουν εν κρυπτώ κάτω από τη θορυβώδη επιφάνεια της συγκυρίας και την ποικιλία των συγκεκριμένων συνθηκών. Έτσι, οι εξωτερικοί καθορισμοί προκύπτουν εξ' αφαιρέσεως, ως το ετερόκλητο πλήθος των σχέσεων οι οποίες παίρνουν διαφορετικές μορφές, αλλά και μπορούν να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σε μια δεδομένη χώρα ή συγκυρία. Ένα σημείο εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: οι εξωτερικοί καθορισμοί δεν είναι ένα είδος παράβασης του οικονομικού νόμου η οποία συμπαρατίθεται με αυτόν, ούτε είναι ξένοι, ανεξάρτητοι, επομένως και περιοριστικοί προς αυτόν: γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και τα αποτελέσματα των δύο τύπων καθορισμού δεν προστίθενται, ούτε αντιφάσκουν. Οι εξωτερικοί καθορισμοί δρουν, παράγουν αποτελέσματα, μόνον διαμέσου των εσωτερικών αναγκαίων σχέσεων: διαμεσολαβείται έτσι η δράση τους από τους οικονομικούς νόμους. Π.χ., στον καθορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης, δεν υπεισέρχονται δύο ξεχωριστοί, ανεξάρτητοι παράγοντες, από τη μια ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη η συνδικαλιστική, πολιτική και ιδεολογική ισχύς της εργατικής τάξης, δηλαδή παράγοντες που ο καθένας από τη μεριά του παράγει ξεχωριστά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να προστεθούν ή να αφαιρεθούν, να αλληλοαναιρεθούν. Η μεταβολή στην αξία της εργασιακής δύναμης δεν θα προέκυπτε δηλαδή ως άθροισμα, (α) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η ταξική πάλη των εργαζομένων και (β) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή των εμπορευμάτων που συναποτελούν τον πραγματικό μισθό, με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αλλά ο εξωτερικός ως προς τον νόμο παράγοντας (δηλαδή ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων) δρα διαμέσου της εσωτερικής αναγκαίας σχέσης: η ισχυροποίηση της εργατικής τάξης προκαλεί, *ceteris paribus*, μίαν αύξηση του πραγματικού μισθού, άρα και του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της τάξης αυτής, και μέσω αυτής της μεταβολής προκαλεί μίαν αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Η έννοια του οικονομικού νόμου, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε αυτό που βρίσκουμε στο Μαρξικό έργο, σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις: αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, από τις οποίες συνάγεται ο χαρακτήρας των κρίσεων ως εγγενών τάσεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που εκδηλώνονται συγκυριακά υπό συγκεκριμένους όρους και εξωτερικούς καθορισμούς.

του καπιταλισμού. Τρεις από τις προσεγγίσεις αυτές, που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ιστορικής Μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις κατά την περίοδο 1900-1937 (: κρίση υπερσυσσώρευσης, κρίση υποκατανάλωσης, κρίση λόγω της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους) παρέμειναν έκτοτε ως *οι Μαρξιστικές εκδοχές ερμηνείας* των κρίσεων, δηλαδή επανέρχονται ως ερμηνευτικά σχήματα κάθε φορά που ο καπιταλισμός πλήττεται από οικονομική κρίση.

Η θεωρία των οικονομικών κρίσεων αποτέλεσε, λοιπόν, και αποτελεί ακόμα και σήμερα, ανοικτό θεωρητικό ζήτημα για τη Μαρξιστική θεωρία. Μάλιστα, το θεωρητικό έργο του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν είναι πλέον δυνατόν να διαβαστεί ερήμην της ιστορικής Μαρξιστικής συζήτησης για τις κρίσεις, ακριβώς διότι η συζήτηση αυτή διεξάχθηκε σε αναφορά με θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ: Οι διαφορετικές Μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις διατυπώθηκαν κατά κανόνα ως ερμηνείες Μαρξικών θέσεων και αναπτύξεων. Όπως παρατηρούσε το 1935 η Ναταλί Μοσκόβσκα, αναφερόμενη στους Μαρξιστές οικονομολόγους, «σε κανένα πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας δεν κυριαρχεί μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων, όσο σ' αυτό της διερεύνησης των οικονομικών κρίσεων» (Μοσκόβσκα 1988, 37).

Σε ό,τι ακολουθεί θα παρουσιάσουμε αρχικά το γενικό πλαίσιο θέσεων σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις που διατύπωσε ο Μαρξ, για να περάσουμε στη συνέχεια στην παρουσίαση των διαφορετικών θεωρητικών ερμηνειών που δόθηκαν στις θέσεις αυτές στο πλαίσιο της Μαρξιστικής θεωρίας. Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου θα επιχειρήσουμε τη θεωρητική αποτίμηση των διαφορετικών προσεγγίσεων και την ανασύνθεση μιας Μαρξιστικής ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων.

14.2 Το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Μαρξ

Οι οικονομικές κρίσεις της καπιταλιστικής οικονομίας ως άμεσα αντιληπτή πραγματικότητα με συγκεκριμένα-τυπικά χαρακτηριστικά είχαν προκαλέσει την προσοχή των Μαρξ και Ένγκελς, πολλά χρόνια πριν τη διατύπωση από τον Μαρξ του θεωρητικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 1 του παρόντος βιβλίου. Επίσης, Δρόσος/Χωραφάς 1986, 1987).

Ήδη το 1848 στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, έντεκα δηλαδή χρόνια πριν την έκδοση του *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, (1859, χρονολογία κατά την οποία ο Μαρξ δεν είχε ακόμα καταστρώσει την τελική δομή του βασικού έργου του, του *Κεφαλαίου*, Η. Grossmann 1971, Heinrich 1995) και είκοσι σχεδόν χρόνια πριν από την έκδοση του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867), οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν: «Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. (...) Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Κάθε φορά που οι οικονομικές παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. (...) Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις» (Μαρξ/Ένγκελς 1965, 36).

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, και όσο ζούσε ο Μαρξ (1818-1883) καταγράφονται έξι οικονομικές κρίσεις: κατά τα έτη 1825, 1836, 1847, 1857, 1866 και 1874 (Engels 1976, 219). Ο Μαρξ, λοιπόν, στην εποχή της θεωρητικής και συγγραφικής ωριμότητάς του, είχε την ευκαιρία να μελετήσει άμεσα τις αλληπάλληλες συγκυρίες οικονομικής κρίσης της εποχής. Με την έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1894) και των *Θεωριών για την Υπεραξία* (1905-1910) δημοσιοποιούνται τα κείμενα του Μαρξ όπου γίνονται οι πλέον εκτενείς αναφορές στις οικονομικές κρίσεις.

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 13-16). Ο γενικός τίτλος του τμήματος είναι: «Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει» (βλ. και το προηγούμενο κεφάλαιο). Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των κρίσεων δίνει όμως και στο μέρος ΙΙΙ του 15ου κεφαλαίου (του 3ου τόμου) που τιτλοφορείται «Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού».

Ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις *κρίσεις υπερπαραγωγής* διευκρινίζοντας παράλληλα: «Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων --αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων-- δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β, 317).

Ο Μαρξ θεωρεί τις κρίσεις αναγκαίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: «Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο ή περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις (...) *Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίησή του*» (Μαρξ 1978-β, 326-327, η υπογρ. δική μας).

Στη μορφή του εμπορεύματος και την αντίφαση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης είχε εντοπίσει, όπως είδαμε, ο Μαρξ τις καταρχήν προϋποθέσεις (τη δυνατότητα) της κρίσης. «Η αντίφαση, εκφρασμένη στην πιο γενική της μορφή, συνίσταται στο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής περικλείει μια τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από την αξία και την υπεραξία που περιέχεται σ' αυτή την τελευταία, ανεξάρτητα επίσης από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες συντελείται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ενώ, από την άλλη, έχει για σκοπό τη διατήρηση της υπάρχουσας κεφαλαιακής αξίας και την αξιοποίησή της στον ανώτατο βαθμό (δηλαδή, τη διαρκώς επιταχυνόμενη αύξηση αυτής της αξίας) (...) Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπάρχουσών αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη ισορροπία» (Μαρξ 1978-β, 315).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μαρξ, οι κρίσεις έχουν ως βασικό κοινωνικό περιεχόμενο την «πληθώρα κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β, 317), την υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσων παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση²⁹³ και στο ύψος εκείνο του ποσοστού κέρδους, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται «η “υγιής”, “ομαλή” ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978-β, 323).

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), που η άλλη όψη της είναι η υστέρηση (ως προς την παραγωγή) της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης (υποκατανάλωση), πτώση του ποσοστού κέρδους, είναι λοιπόν έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ποια όμως από τις έννοιες αυτές αποδίδει την κυρίαρχη όψη της ενότητας, δηλαδή αποτυπώνει την «ειδοποιό διαφορά» (συνιστά τη βασική αιτιώδη σχέση) της κρίσης; Ανάλογα με την απάντηση που έδωσαν στο ερώτημα αυτό, οι Μαρξιστές χωρίστηκαν σε τρία διακριτά ρεύματα.

14.3 Η ιστορική Μαρξιστική θεωρητική συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων (1900-1937)

14.3.1 Η υποκαταναλωτική θεωρία των «ορθόδοξων» γερμανών Μαρξιστών

Μετά το θάνατο των Μαρξ και Ένγκελς, οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας υπό τον Κ. Kautsky, τον Α. Bebel κ.ά. ερμήνευαν τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού ως *κρίσεις υποκατανάλωσης*. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα του Κάουτσκι, από άρθρο του σχετικά με τις κρίσεις στην *Neue Zeit*, Nr. 3. (29) του 1902:

«Οι καπιταλιστές και οι εργάτες που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης απ' αυτούς, συνιστούν μια αγορά, η οποία πράγματι συνεχώς αυξάνει, με την αύξηση του πλούτου των πρώτων και του αριθμού των δεύτερων. Όμως αυτή η αύξηση δεν είναι τόσο ταχεία όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της εργασίας, και η αγορά αυτή δεν επαρκεί από μόνη της για τα καταναλωτικά μέσα που φτιάχνει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία. Αυτή [η βιομηχανία] πρέπει να αναζητήσει μια επιπρόσθετη αγορά έξω από την περιοχή της, στα μη καπιταλιστικά παράγοντα επαγγέλματα και έθνη. Την αγορά αυτή την βρίσκουν πράγματι, και την διευρύνουν επίσης όλο και περισσότερο, αλλά επίσης όχι αρκετά γρήγορα. Διότι αυτή η επιπρόσθετη αγορά δεν διαθέτει καθόλου την ελαστικότητα και τη δυνατότητα επέκτασης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Από τη

²⁹³ «Η πλεονασματική μάζα εμπορευμάτων είναι πάντοτε σχετική, δηλαδή πλεονασματική μάζα σε συγκεκριμένες τιμές. Οι τιμές, στις οποίες τα εμπορεύματα απορροφώνται τότε, είναι καταστροφικές για τον παραγωγό ή τον έμπορο» (Μαρξ 1982, 589).

στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται αναπτυγμένη μεγάλη βιομηχανία, όπως αυτό συνέβη στην περίπτωση της Αγγλίας ήδη στο δέκατο ένατο αιώνα, έχει τη δυνατότητα για τέτοια αλματώδη επέκταση, η οποία ξεπερνάει εντός ολίγου κάθε διεύρυνση της αγοράς. Γι' αυτό, κάθε περίοδος άνθισης, η οποία έπεται μιας σημαντικής διεύρυνσης της αγοράς, είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων σε βραχυβιότητα, και η κρίση γίνεται το αναγκαίο της τέλος [της οικονομικής άνθισης]. Αυτή είναι εν συντομία, κατά τη γνώμη μας, η θεωρία των κρίσεων που γενικά αποδέχονται οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές, και η οποία διατυπώθηκε από τον Μαρξ». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, 413-414). Σε άλλο σχετικό άρθρο της ίδιας περιόδου ο Κάουτσκι εξηγεί ότι «η θεωρία μας (...) βλέπει την αιτία των κρίσεων στην υποκατανάλωση» (*Neue Zeit* 1902, Nr. 5 (31), 140. Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, 413).

Τα αποσπάσματα του Κ. Κάουτσκι αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή, γιατί συμπυκνώνουν τις βασικές θεωρητικές θέσεις της θεωρίας της υποκατανάλωσης:

Η υποκατανάλωση είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της σύνθετης δομής τους. Με δεδομένο ότι η καπιταλιστική τάξη είναι σχετικά ολιγάριθμη και άρα η ατομική της κατανάλωση δεν μπορεί να υπερβεί κάποια όρια, η κρίση αποτυπώνει κυρίως την εγγενή (άρα και μονίμως δρώσα) υστέρηση του πραγματικού μισθού (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης) ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας και τον όγκο των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων.²⁹⁴ Είναι αποτέλεσμα της συνεχούς μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης και της συμπίεσης της μερίδας των μισθών στο καθαρό προϊόν, που προκύπτει από την καπιταλιστική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Σύμφωνα με το βασικό αυτό πόρισμα της θεωρίας που εξετάζουμε (ο ρυθμός αύξησης των συνολικών πραγματικών μισθών της εργατικής τάξης --αλλά και η ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών-- υπολείπεται αναγκαστικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έναντι του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και του ρυθμού αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων), ο «καθαρός» καπιταλισμός (δηλαδή μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μόνο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής) δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μια μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει λοιπόν ανάγκη από μια «εξωτερική» (ως προς την καπιταλιστική οικονομία) αγορά, «τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη» σύμφωνα με τη διατύπωση του Κάουτσκι, τα οποία εμφανίζονται υπό τη μια ή την άλλη ονομασία σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας: ως «τρίτα πρόσωπα» των αποικιών στη Λούξεμπουργκ και στους οπαδούς της --Sternberg--, ως «μη παραγωγική νέα μεσαία τάξη» στη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988 134),²⁹⁵ ως απορρόφηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου από το κράτος σε όλες τις θεωρίες της υποκατανάλωσης κ.λπ.²⁹⁶

14.3.2 Η κριτική του Τουργκάν-Μπαρνόφσκι

Στις απόψεις των «ορθόδοξων Μαρξιστών» της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας αντιπαρατέθηκε αρχικά ο ρώσος Μαρξιστής καθηγητής Τουργκάν-Μπαρνόφσκι, στο βιβλίο του οποίου *Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία* αναφερθήκαμε ήδη στα προηγούμενα

²⁹⁴ Θυμίζουμε ότι πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές και ονομάζεται ονομαστικός μισθός. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των (μισθιακών) εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του ονομαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.

²⁹⁵ Τις βασικές απόψεις της Μοσκόβσκα επανέφεραν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Baran - Sweezy (χ.χ.έ., 1973), όμως χωρίς αναφορά στην πηγή τους. Βλ. Schoer 1976, 92-96, και Σταμάτης 1988, 32-6.

²⁹⁶ Ο Henryk Grossmann αναφέρει ότι την άποψη για την «εξωτερική αγορά» ή τα «τρίτα πρόσωπα» (σε σχέση προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), ως ερμηνεία για τη δυνατότητα του καπιταλισμού να ανακάμπτει από τις κρίσεις και να επιτυγχάνει διαρκώς ψηλότερα επίπεδα συσσώρευσης και παραγωγής (παραγωγή, η οποία, φυσικά, δεν μένει πλέον απούλητη), εισήγαγε στην υποκαταναλωτική Μαρξιστική προσέγγιση ο Cunow, ο οποίος έγραφε το 1898 ότι η Αγγλία χωρίς τη συνεχή διεύρυνση των εξωτερικών αγορών «θα βρισκόταν εδώ και καιρό σε μια σύγκρουση ανάμεσα στην ικανότητα κατανάλωσης της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς της και στη γιγαντιαία αύξηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» (Cunow, «Die Zusammenbruchstheorie», in *Die Neue Zeit*, XVIII, 1898, παρατίθεται στο Grossmann 1971, 162). Η συνάφεια της αντίληψης περί «τρίτων προσώπων» με την προβληματική του Malthus είναι προφανής.

κεφάλαια. Ο Μπαρανόφσκι ανήκε στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ου αιώνα στην ομάδα των λεγόμενων «νόμιμων Μαρξιστών» της Ρωσίας, οι οποίοι, παράλληλα με τους «ορθόδοξους Μαρξιστές» της ρωσικής Σοσιαλδημοκρατίας (Πλεχάνοφ, Λένιν, κ. ά.) ασκούσαν κριτική στο κυρίαρχο τότε ρωσικό Μαρξιστικό ρεύμα, τους ναρόντνικους υπό τον Ντάνιελσον.

Οι ναρόντνικοι αρνούνταν ότι ο καπιταλισμός είχε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί στη Ρωσία μέσα από μια τυπικά υποκαταναλωτική λογική: Η χαμηλή αγοραστική δύναμη των ρωσικών μαζών υποστήριζαν, καθιστά άλυτο το πρόβλημα διάθεσης των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων. Η λύση της «εξωτερικής αγοράς» προς την οποία καταφεύγουν οι δυτικές καπιταλιστικές χώρες για να ξεπεράσουν τους φραγμούς της υποκατανάλωσης, συνέχιζαν, δεν μπορεί να ισχύσει στην περίπτωση της Ρωσίας, γιατί τα ρωσικά εμπορεύματα θα εκτοπίζονται στη διεθνή αγορά από αυτά των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών, λόγω της συγκριτικά ψηλότερης ανάπτυξης του καπιταλισμού σ' αυτές τις τελευταίες. (Για το ζήτημα αυτό, αλλά και για την κριτική του Λένιν --και των «νόμιμων Μαρξιστών»--, αλλά και των Μαρξ και Ένγκελς, προς τις απόψεις των ναρόντνικων βλ. αναλυτικά Μηλιός 1997, κεφ. 4).

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι εκδίδει την εποχή αυτή δύο βιβλία στα γερμανικά: Εκτός από το *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England -- Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία --* (1901), και το *Die theoretischen Grundlagen des Marxismus -- Οι θεωρητικές βάσεις του Μαρξισμού --* (1905). Στα βιβλία αυτά μεταφέρει και προσαρμόζει την προς τους ναρόντνικους κριτική του, τη φορά αυτή εναντίον της υποκαταναλωτικής θεωρίας για τις κρίσεις των γερμανών «ορθόδοξων Μαρξιστών».

Η κριτική αυτή του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι «ορθόδοξοι Μαρξιστές» της Γερμανίας απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που διατύπωσε ο Μαρξ, σύμφωνα με την οποία, (βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο του παρόντος, «Η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου»), είναι δυνατή η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης «τρίτων» καταναλωτών, πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών (συνεπεία της αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων εμπορευμάτων με ταχύτερους ρυθμούς από τους συνολικούς πραγματικούς μισθούς των εργατών) δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, διότι με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται, δηλαδή αυξάνει συνεχώς ο τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής και αντίστοιχα η αγορά μέσω παραγωγής, σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Κατά τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι η ουσιώδης πλευρά, το ειδοποιόν χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση. Πρόκειται για μια συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου (και συγκεκριμένα μέσω παραγωγής, γιατί κατ' αυτόν η συσσώρευση δεν εξαρτάται, όπως θα δούμε, από τη ζήτηση μέσω κατανάλωσης), δηλαδή για παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων (μέσω παραγωγής) σε ποσότητες και τιμές υπό τις οποίες δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα ικανοποιητικό, για τη συνέχιση της συσσώρευσης, κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται έτσι προσωρινά, τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, ή διατίθενται σε «καταστροφικές» τιμές για τους καπιταλιστές (βιομηχάνους και εμπόρους). Ως αιτία της κρίσης υπερπαραγωγής θεωρεί ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι τη *δυσαναλογία μεταξύ των διαφορετικών κλάδων* της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ίδιος συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του:

«Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης, πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά -- η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση (μισθιακών εμπορευμάτων)» (Tugan-Baranowsky 1969, 33).

Με τη φράση «όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση» ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι υπονοεί την ταχύτερη αύξηση της συσσώρευσης στον τομέα της οικονομίας που παράγει μέσα παραγωγής, σε σχέση με τον τομέα που παράγει μέσα κατανάλωσης, η οποία συνοδεύεται από μια αντίστοιχη επιτάχυνση της ζήτησης μέσω παραγωγής σε σύγκριση με τη ζήτηση μέσω κατανάλωσης. Μάλιστα τη θέση αυτή ο Μπαρανόφσκι την επεκτείνει μέχρι τον ισχυρισμό ότι «μπορεί να υποχωρεί το

συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει» (όπ. π., 25).

Η θεωρητική παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι καθόρισε όλη τη μετέπειτα συζήτηση για τις κρίσεις, μεταξύ των εκτός Ρωσίας -ΕΣΣΔ- Μαρξιστών, μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστικό για τη σημασία της παρέμβασης αυτής είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Henryk Grossmann, από άρθρο του που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1932:

«Έχει δίκιο ο Hilferding όταν γράφει για τις, μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι, το 1901, “αναλύσεις του 2ου τόμου που πέρασαν απαρατήρητες” (*Finanzkapital*, Wien 1910, 303) και συμπληρώνει: “Η προσφορά του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι έγκειται στο ότι στις διάσημες *Μελέτες* ... του επισήμανε τη σημασία αυτών των αναλύσεων για το ζήτημα των κρίσεων. Αξιοπαρατήρητο είναι μόνο το ότι υπήρχε η ανάγκη μιας τέτοιας επισήμανσης” (όπ. π. 304). Με τη μεταστροφή που προέκυψε από την έκδοση του βιβλίου του Τουργκάν, φθάσαμε στο αντίθετο άκρο» (H. Grossmann, «Die Wert-Preis-Transformation bei Marx und das Krisenproblem», στο Grossmann 1971, 62. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Luxemburg 1970, 412).

14.3.3 Η αντιμετώπιση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ

Η πρώτη απάντηση στον Τουργκάν-Μπαρανόφσκι από τη μεριά του Κάουτσκι επικεντρώθηκε στη σωστή επισήμανση ότι δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειώνεται ο όγκος των εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη στο σύνολό της. Την κριτική αυτή προς τη θεωρία του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι συμεριζόνταν άλλωστε και οι «ορθόδοξοι» ρώσοι Σοσιαλδημοκράτες.

Ο Τουργκάν-Μπαρανόφσκι (όπως και ο Λένιν ήδη από το 1893, βλ. Μηλιός 1997: 209 επ.) αναφέρεται, όπως είπαμε, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ για να θεμελιώσει την άποψή του σχετικά με τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει όμως ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνδέεται αναγκαστικά με τη διεύρυνση και της αγοράς μισθιακών-καταναλωτικών εμπορευμάτων (που σημαίνει και αύξηση των συνολικών μισθών, καταρχήν με την απασχόληση επιπρόσθετων εργατών).

Σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ οι αξίες (ή, αντίστοιχα, οι τιμές) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που υπεισέρχονται στην προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών και των εργατών (ήδη απασχολούμενων και νεο-απασχολούμενων με τη διεύρυνση της παραγωγής) του τομέα I της οικονομίας (ο οποίος παράγει μέσα παραγωγής), πρέπει να ισούνται με τις αξίες (τιμές) των (στη διάρκεια της περιόδου παραγωγής), (α) φθειρόμενων και, (β) συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα II (ο οποίος παράγει μέσα κατανάλωσης). Η συσσώρευση κεφαλαίου (στον τομέα II) σημαίνει λοιπόν αύξηση και του όγκου των παραγόμενων και καταναλούμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων (στον τομέα I), σημαίνει επομένως (με λίγο-πολύ σταθερή ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών) αύξηση του όγκου αλλά και της αξίας των εμπορευμάτων που καταναλώνει το σύνολο των εργατών (αύξηση του συνολικού πραγματικού μισθού, αλλά και της ονομαστικής μάζας των μισθών). Σύμφωνα με το σχήμα του Μαρξ, αν πράγματι λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας ως προς την αύξηση των πραγματικών μισθών, μειώνονταν οι ονομαστικοί μισθοί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μειώνεται η αξία (τιμή) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που απορροφά ο τομέας I (εργάτες + καπιταλιστές), θα έπρεπε τότε να μειωνόταν αντίστοιχα (από τη μια περίοδο παραγωγής στην άλλη) και η αξία (τιμή) των φθειρόμενων και συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα II.

Η κριτική του Κάουτσκι στον Τουργκάν-Μπαρανόφσκι αναφορικά με τη σχέση συσσώρευσης-κατανάλωσης είναι μεν ορθή, όμως τα βασικά ερωτήματα που έθεσε η παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι αφορούν, όπως είδαμε άλλα ζητήματα, και συγκεκριμένα: α) τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας χωρίς τη συνδρομή μιας αγοράς «τρίτων προσώπων», πέραν των εργατών και των καπιταλιστών και, β) την επιτάχυνση της συσσώρευσης μέσω της ταχύτερης διεύρυνσης της παραγωγής και της αγοράς μέσων παραγωγής (για την παραγωγή μέσω των παραγωγής) σε σχέση με την αγορά καταναλωτικών αγαθών. Σε τελευταία ανάλυση, οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές της Δύσης καλούνταν μετά την παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι να απαντήσουν στο ερώτημα εάν και πώς συμβιβάζεται η θεωρία της υποκατανάλωσης με τη θεωρία που διατύπωσε ο Μαρξ για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας.

Στο ερώτημα αυτό οι θεωρητικοί της δυτικής Σοσιαλδημοκρατίας απάντησαν με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

α) Είτε αγνόησαν τα ουσιαστικά ζητήματα που τέθηκαν με την παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι (π.χ. Κάουτσκι, Μοσκόβσκι, κ.ά.), εμμένοντας στις βασικές αρχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας,

β) είτε υπερασπίστηκαν τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου (Λούξεμπουργκ, Στέρνμπεργκ) υποστηρίζοντας, δηλαδή, ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ είναι «λάθος», διότι ισχύουν έχοντας ως προϋπόθεση μια διαρκή «διεύρυνση της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης για εμπορεύματα» (Luxemburg 1970, 88). Εφόσον μια τέτοια διεύρυνση είναι, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, αδύνατη χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων», συνάγεται ότι τα «μαθηματικά σχήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα στο ζήτημα της συσσώρευσης διότι οι ιστορικές τους προϋποθέσεις είναι αστήρικτες» (Luxemburg 1970, 401),

γ) είτε, τέλος, υιοθέτησαν (με ή χωρίς παραλλαγές) την προβληματική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι και θεώρησαν την οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, προκύπτουσα από την «αναρχία της παραγωγής», που οδηγεί περιοδικά στην καταστροφή της αναλογικότητας μεταξύ των διαφόρων κλάδων της παραγωγής (Χίλφερντινγκ, Μπάουερ,²⁹⁷ Πάννεκεκ. Βλ. Luxemburg 1970, 401 επ., 440 επ.).

Η συζήτηση και η αντιπαράθεση ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις αναζωπυρώθηκε με την έκδοση του βιβλίου της Ρόζας Λούξεμπουργκ *Die Akkumulation des Kapitals* [*Η συσσώρευση του κεφαλαίου*] (1913), με το οποίο, όπως προαναφέραμε, διατυπώνεται η θεωρία της υποκατανάλωσης στις ακραίες της συνέπειες: Η υστέρηση της αμοιβής των εργατών ως προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και τον όγκο των παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων,²⁹⁸ καθιστά αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας. Οι πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες καταφέρνουν να ξεπερνούν τις κρίσεις που διαρκώς δημιουργεί ο φραγμός της υποκατανάλωσης μέσω της προσφυγής στα «τρίτα πρόσωπα» του «μη-καπιταλιστικού περιβάλλοντος» των αποικιών, που απορροφούν την πλεονάζουσα (υπερ)παραγωγή κάθε καπιταλιστικά αναπτυγμένης αποικιακής δύναμης. Το βιβλίο της Λούξεμπουργκ προκάλεσε τις κριτικές όχι μόνο ορισμένων Σοσιαλδημοκρατών θεωρητικών, όπως του Μπάουερ και του Χίλφερντινγκ, αλλά και των θεωρητικών της Τρίτης Διεθνούς, με σημαντικότερη την πολεμική του Μπουχάριν, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* [*Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου*] (1925).

14.3.4 Οι θεωρητικοί της Γ' Διεθνούς: Η παρέμβαση του Μπουχάριν

Η παρέμβαση του Μπουχάριν, όπως και η αντίστοιχη του Λένιν αρκετά χρόνια πριν εναντίον των Ναρόντικων, συνέκλινε με αυτή του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι --και ορισμένων δυτικών Μαρξιστών (Χίλφερντινγκ, Μπάουερ)--, καθόσον θεωρούσε ως κυρίαρχη πλευρά και ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης την υπερσυσσώρευση (συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου), περιείχε όμως τρεις σημαντικές διαφορές:

α) Ο Μπουχάριν, όπως προηγούμενα ο Λένιν, ξεπερνώντας μια θέση-ταμπού του σοσιαλιστικού κινήματος του τέλους του 19ου - αρχών του 20ού αιώνα, αναγνωρίζει ότι οι συνολικοί (πραγματικοί αλλά και υπό όρους ονομαστικοί) μισθοί μπορούν να αυξάνονται στον καπιταλισμό, τόσο, όσο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων:

«Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς ως ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» έγραφε ο Λένιν το 1899 και συμπλήρωνε: «Γι' αυτό ακριβώς η θεωρία του Μαρξ δεν βάζει πουθενά και ποτέ αυτό το ζήτημα χωριστά (...) Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα» (Λένιν 1953, τ. 3, 59). Και ο Μπουχάριν στην πολεμική του κατά της Λούξεμπουργκ σημειώνει: «Τα "όρια της κατανάλωσης" διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει 1. το εισόδημα των καπιταλιστών, 2. το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες), 3. το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο)» (Bucharin 1970, 44-45, βλ. και Μπουχάριν 1992). Και συνέχιζε: «1. η αύξηση σε μέσα παραγωγής προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό της μάζας των καταναλωτικών αγαθών, 2. αυτή η αύξηση προκαλεί συγχρόνως μια νέα ζήτηση αυτών

²⁹⁷ Ο Μπάουερ θεωρεί πάντως ότι τα Μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής, στη μορφή που διατυπώνονται στο 2ο τόμο του *Κεφαλαίου* είναι «αυθαίρετα και όχι χωρίς αντιφάσεις» και διατυπώνει νέα, δικά του σχήματα αναπαραγωγής. Η βασική του θέση είναι πως η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου αποτελεί «προσαρμογή της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην αύξηση του πληθυσμού». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, 416. Βλ. επίσης Grossmann 1971, 69 επ.).

²⁹⁸ «Η συσσώρευση στον τομέα II είναι πλήρως εξαρτημένη και κυριαρχούμενη από τη συσσώρευση στον I (...) Η συσσώρευση μπορεί να λάβει χώρα μόνο ταυτόχρονα και στους δύο τομείς, και μάλιστα υπό τη συνθήκη ότι ο τομέας των μέσων διαβίωσης διευρύνει κάθε φορά το σταθερό του κεφάλαιο ακριβώς τόσο, όσο διευρύνουν οι καπιταλιστές του τομέα μέσων παραγωγής το μεταβλητό τους κεφάλαιο και τα προσωπικά τους αποθέματα κατανάλωσης» (Luxemburg 1971, 84).

των καταναλωτικών αγαθών και συνεπώς 3. σε μια ορισμένη στάθμη της παραγωγής μέσω παραγωγής αντιστοιχεί μια εντελώς καθορισμένη στάθμη παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, με άλλα λόγια, η αγορά μέσω παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την αγορά καταναλωτικών αγαθών και τελικά, λοιπόν, αποκομίζουμε το αντίθετο απ' ό,τι πρεσβεύει ο κ. Τουγκάν» (Bucharin 1970 50, βλ. και Μπουχάριν 1992).

Η θέση-ταμπού ότι οι πραγματικοί μισθοί δεν είναι δυνατόν να αυξάνονται με ρυθμούς συναρτώμενους με το ρυθμό συσσώρευσης οδηγεί προφανώς τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι στη αντιφατική αποσύνδεση της συσσώρευσης από την κατανάλωση μισθιακών εμπορευμάτων: Ενώ κάνει χρήση των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ, μιλάει όπως είδαμε για συρρικνούμενη (πραγματική) ιδιωτική κατανάλωση. Η ίδια θέση αναγκάζει, προφανώς, τον Μπάουερ να θεωρήσει την (απαιτούμενη για την απρόσκοπτη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου) αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως αποτέλεσμα μόνο της αύξησης του πληθυσμού. Η αντίφαση στο έργο του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι και του Μπάουερ προκύπτει από το γεγονός ότι επιχειρούν να εντάξουν μια θέση που ανήκει αποκλειστικά και μόνο στο σύνολο θέσεων της υποκαταναλωτικής θεωρίας (διαρκώς μειούμενο συνολικό μισθιακό εισόδημα), στο πλαίσιο της κριτικής που ασκούν προς τη θεωρία αυτή. Μάλιστα, αξίζει να σημειώσουμε ότι για την υποκαταναλωτική θεωρία η θέση αυτή αναδεικνύεται στο βασικότερο πόρισμα: υποδεικνύει ότι ακόμα και αν οι πραγματικοί μισθοί αυξάνουν, εντούτοις οι ονομαστικοί μισθοί μειώνονται σε τέτοιο βαθμό (λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με τους πραγματικούς μισθούς), ώστε «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί η εκλείπουσα ιδιωτική από μια αυξανόμενη αναπαραγωγική κατανάλωση» (Μοσκόβσκα 1988, 45).

Η θέση-ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται καταρχήν σε μια αυθαίρετη αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία «διάθεσης» της παραγωγής. Έτσι ακόμα και συγγραφείς που αντιλαμβάνονται ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται μακροπρόθεσμα (και) μέσα από τη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (συνεπεία ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου) εμμένουν στη δογματική θέση ότι οι ονομαστικοί μισθοί στον καπιταλισμό πρέπει συνεχώς να συρρικνώνονται.²⁹⁹ Σήμερα γνωρίζουμε, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίαζε ανοδική τάση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ (Μηλιός-Ιωακείμογλου 1990). Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ως απόλυτα βάσιμη την κριτική αυτή των θεωρητικών της Γ' Διεθνούς προς την απόφανση της υποκαταναλωτικής θεωρίας περί αναπόφευκτης συρρίκνωσης των μισθών (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης).

β) Η δεύτερη σημαντική διαφοροποίηση του Μπουχάριν (και παλιότερα, στο πλαίσιο της θεωρητικής διαμάχης με τους Ναρόννικους, του Λένιν) ως προς τις απόψεις που εισήγαγε στη Δυτ. Ευρώπη ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αφορά τις «αιτίες» της κρίσης. Ο Μπουχάριν υποστηρίζει, εμμένοντας στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, ότι η κρίση προκύπτει μεν από τη δυσαναλογία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής, όμως «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας (...) Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος (...) Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης» (Bucharin 1970, 63, 67, 69, βλ. και Μπουχάριν 1992).

Από τη θέση αυτή κατ' αρχάς προκύπτει ότι η κρίση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως γενική υπερπαραγωγή και όχι μερική υπερπαραγωγή (εκκινούσα από, και περιοριζόμενη σε ορισμένους μόνο κλάδους παραγωγής), όπως συνάγεται (και οι θεωρητικοί της υποκαταναλωτικής σωστά το επισήμαναν) από την προσέγγιση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Bucharin 1970, 59 επ.).

Όμως η σημαντικότερη θεωρητική συνέπεια της θέσης ότι «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας» έγκειται στο ότι για πρώτη φορά δεν εντοπίζεται μια συγκεκριμένη και συστηματικώς (μονίμως) δράσα *αιτία* της κρίσης. Πραγματικά στο σχήμα του Μπουχάριν υπεισέρχονται ως αιτίες οι συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, από τη δράση των οποίων ανατρέπεται η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ παραγωγής και (παραγωγικής και ατομικής) κατανάλωσης, επομένως και η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ των παραγωγικών τομέων.

²⁹⁹ «Αν λοιπόν οι επιχειρηματίες είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για τον αγώνα από τους εργάτες, τότε, αυξανόμενης της παραγωγικότητας, ο εργάτης δεν μπορεί να διατηρήσει το μερίδιό του στο κοινωνικό προϊόν» (Μοσκόβσκα 1988, 55).

Η κρίση είναι η στιγμή εκδήλωσης αυτής της ανισορροπίας (δυσαναλογίας) και ταυτόχρονα η διαδικασία αποκατάστασης της ισορροπίας, μέχρι την τελική ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος:

«Απ' αυτή την άποψη είναι ολοφάνερο ότι ένας τραυματισμός της αναλογικότητας μπορεί να προέλθει τόσο από την παραγωγή πρώτων υλών όσο και από την παραγωγή μηχανών, τόσο από την παραγωγή ενδιάμεσων προϊόντων όσο και από την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, 54).³⁰⁰ «Η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια "ενότητα από αντιθέσεις". Η διαδικασία κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι μια διαδικασία μόνιμης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών αντιφάσεων. Η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής είναι μια διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής αυτών των αντιφάσεων. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε είναι φανερό ότι αυτές οι αντιφάσεις πρέπει τελικά να τινάξουν στον αέρα όλο το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του (...) Το όριο είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό». (Bucharin 1970, 98, οι υπογρ. του συγгр.). Αντίθετα με αυτή την αντίληψη, η Ρ. Λούξεμπουργκ (όπως και όλοι οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης) «ψάχνει στον καπιταλισμό επιδόλαιες, τυπικά-λογικές αντιθέσεις, που δεν είναι δυναμικές, που δεν αναιρούνται, που δεν είναι στοιχεία μιας αντιφατικής ενότητας, αλλά που αρνούνται κατ' απόλυτο τρόπο αυτή την ενότητα» (Bucharin 1970, 73, βλ. και Μπουχάριν 1992).³⁰¹

γ) Συνέπεια των παραπάνω θέσεων για το χαρακτήρα και τις αιτίες των κρίσεων είναι και η θέση ότι ο τόπος δημιουργίας της κρίσης δεν είναι η σφαίρα της πραγματοποίησης των εμπορευμάτων, η αγορά, αλλά η ίδια η διαδικασία παραγωγής: «Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες είναι η έμμεση παραγωγή της εργασιακής δύναμης, σωστότερα, η προϋπόθεση αυτής της παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης των μαζών δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γενική δυσαναλογία της διαδικασίας παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης απεικονίζει μια δυσαναλογία της παραγωγής και με μια αμεσότερη, πιο στενή έννοια, την έννοια συγκεκριμένα μιας δυσαναλογίας ανάμεσα στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και στην παραγωγή μισθωτής εργασιακής δύναμης.» (Bucharin 1970 69, 70-71).

14.3.5 Από τη θεωρία της υποκατανάλωσης στη θεωρία της «κατάρρευσης» του καπιταλισμού

Από όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης υφίσταται μια θεμελιώδης διαφορά όχι μόνο σε ό,τι αφορά το ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης αλλά και σε ό,τι αφορά τους όρους διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

Σύμφωνα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού αποτελεί μια κατάσταση αναπαραγόμενης (μέσω κρίσεων) ισορροπίας («η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας καθαρής καπιταλιστικής οικονομίας είναι δυνατή, σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ»), ενώ η κρίση αποτελεί μια στιγμή (προσωρινής) ανατροπής της ισορροπίας. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης η κρίση αποτελεί εκδήλωση της εγγενούς ανισορροπίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης («η κατανάλωση υστερεί αναγκαστικά ως προς την παραγωγή»), ενώ η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συστήματος διασφαλίζεται (προσωρινά) μέσω «τρίτων» (ως προς τους καπιταλιστές και τους εργάτες) καταναλωτών.

³⁰⁰ Ο Μπουχάριν υποστηρίζει ότι το ουσιαστικό γνώρισμα της κρίσης, η υπερσυσσώρευση, έχει μεν ως επίκεντρο την υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής, από την οποία όμως προκύπτει αναγκαστικά και μια υπερπαραγωγή μέσω κατανάλωσης, που αποτελεί και τη μορφή εμφάνισης της «γενικής υπερπαραγωγής» (κρίσης). Επειδή ακριβώς «οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, ακόμα και αν αυτοί είναι τόσο μεγάλοι, εμφανίζονται σαν προστάδια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, 48), «μόλις προκύψει υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής (...) εμφανίζεται προς τα έξω σαν υπερπαραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, 65).

³⁰¹ Η κριτική του Μπουχάριν προς την αντίληψη της Λούξεμπουργκ (και της υποκαταναλωτικής θεωρίας γενικά), αντίληψη που υποστήριζε ότι υφίσταται μια «τυπικά-λογική» Αιτία (η υποκατανάλωση των μαζών), που «αρνείται κατ' απόλυτο τρόπο» τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, συνδέεται με την κριτική του προς την αντίληψη του (εξωτερικού ως προς τη διαδικασία) «σκοπού της καπιταλιστικής συσσώρευσης»: Η Λούξεμπουργκ θεωρεί ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ υποδεικνύουν ότι η συσσώρευση λαμβάνει χώρα προς χάριν της συσσώρευσης, άρα αποτελεί ένα «αδιάκοπο στριφογύρισμα στο κενό» και θέτει το ερώτημα «για ποιον;» τελικά συντελείται η συσσώρευση. Ο Μπουχάριν απαντά ως εξής: «Επιτρέπεται τελικά να τεθεί το πρόβλημα από την πλευρά του υποκειμενικού σκοπού (και αν ακόμα πρόκειται για υποκειμενικό ταξικό σκοπό); Τι σημαίνει ξαφνικά μια τέτοια τελεολογία στην κοινωνική επιστήμη; Είναι φανερό ότι και μόνο η ερώτηση συνιστά ήδη μεθοδολογικό λάθος, εφόσον έχουμε να κάνουμε με μια σοβαρή διατύπωση και όχι με μια μεταφορική αερολογία» (Bucharin 1970, 10).

Βεβαίως οι υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν μετά την παρέμβαση της Λούξεμπουργκ (με εξαίρεση αυτές των «λουξεμπουργκιστών», όπως π.χ. το βιβλίο του Sternberg, *Der Imperialismus*, που κυκλοφόρησε το 1926) τοποθετούν κατά κανόνα τους εκτός καπιταλιστικών σχέσεων «τρίτους καταναλωτές» στο εσωτερικό των ιδίων των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών: Είναι το κράτος, ως καταναλωτής καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων, ή η «νέα μεσαία τάξη» των «μη-παραγωγικών», όπως λανθασμένα θεωρούνται, μισθωτών του εμπορίου, της διαφήμισης κ.λπ. που «δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας», ενώ «η κατανάλωσή της ζωογονεί την αγορά» (Μοσκόβσκα 1988, 134).³⁰² Σε κάθε περίπτωση πάντως, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου καθίσταται δυνατή χάρη σ' αυτούς τους «τρίτους καταναλωτές».³⁰³

Επειδή όμως τα μέσα της κρατικής ρύθμισης δεν είναι ανεξάντλητα (ή αλλιώς: οι δυνατότητες των «τρίτων καταναλωτών» να απορροφούν τη διαρκώς διευρυνόμενη πλεονάζουσα παραγωγή δεν είναι ανεξάντλητες), η εγγενής ανισορροπία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης θα οδηγήσει αναπόφευκτα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, στην κατάρρευση του καπιταλισμού.

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού διατυπώνεται με τον σαφέστερο τρόπο από τη Ρ. Λούξεμπουργκ: Η ροπή του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των «τρίτων προσώπων» θα οδηγήσει στην «αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού»: «Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας, και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμής τους, είναι απλώς ιδεολογική αντανάκλαση της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξής του» (Luxemburg 1970, 410). Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη διατύπωση της θεωρίας της κατάρρευσης, αυτή παρεισδύει σχεδόν σε κάθε ανάλυση που βασίζεται στην υποκαταναλωτική προσέγγιση: «Όσο μεγαλύτερο το χρονικό διάστημα που υπάρχει ήδη ο καπιταλισμός, τόσο βαθύτερο το χάσμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δύναμης (...) αυτό που βλέπουμε σήμερα δεν είναι μια “μακρά διακύμανση” της οικονομίας αλλά η κατάρρευση του καπιταλισμού» (Μοσκόβσκα 1988, 138, 140).³⁰⁴

Αντίθετα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, η θεωρία της υπερσυσσώρευσης δεν καταλήγει σε κάποιο σχήμα οικονομικής κατάρρευσης του καπιταλισμού. «Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν» (Bucharin 1970, 45). «Το όριο (του καπιταλισμού) είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό» (Bucharin 1970, 98).

Προτού κλείσουμε την αναφορά μας στη θεωρία των «τρίτων προσώπων των αποικιών» της υποκαταναλωτικής θεωρίας, ας μας επιτραπεί να σημειώσουμε ότι το βασικό ερώτημα στο οποίο η θεωρία αυτή δεν μπορεί να *θέσει* είναι το «πώς και γιατί» αγοράζουν τα «τρίτα πρόσωπα των αποικιών» την πλεονάζουσα καπιταλιστική παραγωγή. Διότι η μόνη απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι τα «τρίτα πρόσωπα» αποκτούν εισόδημα παράγοντας μη καπιταλιστικά εμπορεύματα, τα οποία πωλούν για να αγοράσουν (και) καπιταλιστικά εμπορεύματα. Πρόκειται δηλαδή για ανταλλαγές μεταξύ καπιταλιστικής και μη καπιταλιστικής οικονομίας. Όμως, λόγω του ότι πρόκειται εξ ορισμού για ανταλλαγή ισοδυνάμων, η καπιταλιστική οικονομία «ξεφορτώνεται» (διαθέτει) τόση αξία όση «φορτώνεται» (προμηθεύεται). Τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ τροποποιούνται, αλλά το «πρόβλημα» το οποίο εντόπιζαν σ' αυτά οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης παραμένει.

Ας επιχειρήσουμε μια τέτοια τροποποίηση σε μια εκδοχή ενός απλουστευμένου παραδείγματος στο οποίο υποθέτουμε πως έχουμε τέσσερις τομείς: δυο καπιταλιστικούς και δύο μη-καπιταλιστικούς.

³⁰² Για την κριτική των απόψεων αυτών περί μη παραγωγικής εργασίας βλ. Σταμάτης 1989.

³⁰³ Η μόνη παραλλαγή της θεωρίας της υποκατανάλωσης που δεν κάνει χρήση «τρίτων καταναλωτών» είναι αυτή της «έλλειψης κεφαλαίου» του E. Heinemann. Υποστηρίζει ότι η τεχνική πρόοδος αυξάνει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και δημιουργεί την ανάγκη συμπίεσης των μισθών για να εξοικονομηθούν οι πόροι για τα ακριβά μέσα παραγωγής. Από αυτή τη συμπίεση των μισθών προκύπτει η υποκατανάλωση. Όπως θα δούμε όμως στα επόμενα, η υπόθεση ότι διαρκώς αυξάνεται η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου δεν θα πρέπει να υιοθετείται χωρίς περαιτέρω διερεύνηση. Εκτός αυτού, το χαρακτηριστικό των κρίσεων δεν είναι η έλλειψη, αλλά η «πληθώρα κεφαλαίου».

³⁰⁴ Η «κατάρρευση του καπιταλισμού» αναγγέλλεται κυρίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (το βιβλίο της Μοσκόβσκα κυκλοφόρησε το 1935). Αντίθετα, σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης η θέση αυτή τροποποιείται: «Αφού η τάση υποκατανάλωσης είναι εγγενής στον καπιταλισμό (...) μπορούμε να πούμε ότι η στασιμότητα είναι το πρότυπο όπου τείνει πάντα η καπιταλιστική παραγωγή» (Σουήζυ, χωρίς χρονολ. έκδ., 245). Στη θέση αυτή ας αντιπαρατεθεί η ακόλουθη θέση του Μαρξ: «Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μέξιμυμ του προϊόντος με μίνιμυμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» Μαρξ 1983, 126-127).

Συγκεκριμένα:

Καπιταλιστικός τομέας I, παραγωγή μέσων παραγωγής.

Καπιταλιστικός τομέας II, παραγωγή μέσων διαβίωσης.

Μη-καπιταλιστικός τομέας III, παραγωγή πρώτων υλών (μέσα παραγωγής).

Μη-καπιταλιστικός τομέας IV, αγροτική παραγωγή (μέσα διαβίωσης)

Υποθέτουμε επίσης:

Η παραγωγή των μη-καπιταλιστικών τομέων είναι απλή αναπαραγωγή των παραγωγών ως αυτόνομων μη-καπιταλιστών παραγωγών· σκοπός δεν είναι το κέρδος αλλά η συντήρηση.

Για την παραγωγή - απλή αναπαραγωγή των μη-καπιταλιστικών τομέων δεν χρησιμοποιείται ξένη εργασιακή δύναμη.

Οι μη-καπιταλιστές παραγωγοί αρκούνται στο ισοδύναμο ενός μισθού εργασίας ($\Rightarrow$ υπερπροϊόν = 0).

Έτσι έχουμε:

Τομέας I: $I\sigma + I\mu + I\nu$.

Τομέας II: $II\sigma + II\mu + II\nu$.

Τομέας III: $III\sigma + III\mu$.

Τομέας IV: $IV\sigma + IV\mu$.

(Όπου μ = ισοδύναμο μισθού εργασίας του ανεξάρτητου παραγωγού).

Για να έχουμε απρόσκοπτη αναπαραγωγή πρέπει: προσφορά = ζήτηση.

Δηλαδή:

Προσφορά μέσων παραγωγής = ζήτηση μέσων παραγωγής (για αντικατάσταση φθαρέντων και για συσσώρευση των καπιταλιστικών τομέων):

$$I\sigma + I\mu + I\nu + III\sigma + III\mu = I\sigma + \Delta I\sigma + II\sigma + \Delta II\sigma + III\sigma + IV\sigma \quad (1).$$

Προσφορά μέσων κατανάλωσης = ζήτηση μέσων κατανάλωσης:

$$II\sigma + II\mu + II\nu + IV\sigma + IV\mu = I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu + III\mu + IV\mu \quad (2),$$

όπου $I\kappa$, $II\kappa$ είναι η ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών των τομέων I και II.

Δεχόμαστε την υπόθεση ότι η συνολική ζήτηση ενός τομέα για μέσα παραγωγής και κατανάλωσης = με την αξία του ακαθάριστου προϊόντος αυτού του τομέα:

$$I\sigma + \Delta I\sigma + I\mu + I\kappa + \Delta I\mu = I\sigma + I\mu + I\nu \quad (3)$$

$$II\sigma + \Delta II\sigma + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu = II\sigma + II\mu + II\nu \quad (4)$$

$$III\sigma + III\mu = III\sigma + III\mu \quad (5) \text{ και}$$

$$IV\sigma + IV\mu = IV\sigma + IV\mu \quad (6).$$

$$\text{Από (3)} \rightarrow I\kappa + \Delta I\sigma + \Delta I\mu = I\nu \quad (3a).$$

$$\text{Από (4)} \rightarrow II\kappa + \Delta II\sigma + \Delta II\mu = II\nu \quad (4a).$$

Δεδομένων των (3a), (4a) [(5) και (6)] οι (1) και (2) γίνονται:

$$I\sigma + I\mu + I\kappa + \Delta I\sigma + \Delta I\mu + III\sigma + III\mu = I\sigma + \Delta I\sigma + II\sigma + \Delta II\sigma + III\sigma + IV\sigma \quad (1a)$$

$$II\sigma + II\mu + II\kappa + \Delta II\sigma + \Delta II\mu + IV\sigma + IV\mu = I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu + III\mu + IV\mu \quad (2a).$$

$$\text{Από (1a) και (2a)} \rightarrow I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + III\mu = II\sigma + \Delta II\sigma + IV\sigma \quad (7).$$

Η (7) είναι μια (τροποποιημένη) συνθήκη απρόσκοπτης αναπαραγωγής. Είναι προφανείς οι ομοιότητές της με τη συνθήκη απρόσκοπτης αναπαραγωγής μιας αμιγώς καπιταλιστικής οικονομίας (βλ. σχέση 3 του προηγούμενου κεφαλαίου).

Είναι και πάλι μια συνθήκη που δείχνει υπό ποιες προϋποθέσεις είναι δυνατή η διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών τομέων σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής των μη-καπιταλιστικών.³⁰⁵

Όταν πληρούται αυτή η συνθήκη η αναπαραγωγή του συστήματός μας είναι απρόσκοπτη. Επομένως και όταν δεν πληρούται η αναπαραγωγή του συστήματος μας προσκόπεται.

14.3.6 Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Στο περιθώριο της διαμάχης ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης διατυπώθηκε και η θεωρία ότι η κρίση υπερπαραγωγής είναι έκφραση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, σε αντιστοιχία με το νόμο που διατύπωσε ο Μαρξ στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Θυμίζουμε ότι σύμφωνα με τον Μαρξ η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει από το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από την παραγωγικότητα της

³⁰⁵ Δε χρειάστηκε δηλαδή να υποθέσουμε εδώ --όπως ο Μπουχάριν-- ότι (και) τα «τρίτα πρόσωπα» στη διαπλοκή τους με τους διευρυνόμενα αναπαραγόμενους καπιταλιστικούς τομείς επεκτείνουν την παραγωγή, άρα και τη ζήτησή τους.

εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και να μειώνεται το ποσοστό κέρδους (εφόσον το ποσοστό υπεραξίας --εκμετάλλευσης-- αυξάνεται με ρυθμούς χαμηλότερους από την οργανική σύνθεση), δηλαδή να αυξάνεται το υπερπροϊόν με ρυθμούς χαμηλότερους από το επενδυμένο κεφάλαιο (βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο).

Εκφραστής αυτής της ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων υπήρξε ο Henryk Grossmann. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Γκρόσμαν, το ειδοποιό γνώρισμα της κρίσης είναι η πτώση του ποσοστού κέρδους και αιτία της κρίσης είναι η συνεπεία τεχνολογικής καινοτομίας αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ή, αντίστοιχα, η ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας).

Ο Γκρόσμαν άσκησε συστηματική κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία και ιδίως στις προσεγγίσεις της Λούξεμπουργκ και του Στέρνμπεργκ,³⁰⁶ καθώς υποστήριξε ότι η πραγματοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή της καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή, όσο το ποσοστό κέρδους παραμένει σε συγκεκριμένα επίπεδα. Φραγμός στη συσσώρευση δεν τίθεται κατά τον Γκρόσμαν από μια συστηματική υστέρηση της καταναλωτικής δυνατότητας των εργατών ως προς την παραγωγή, αλλά από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους: Η τάση αυτή λειτουργεί στην πραγματικότητα ως τάση κατάρρευσης του καπιταλισμού, που εκδηλώνεται με τις περιοδικές οικονομικές κρίσεις.

Όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην τάση αυτή κατάρρευσης (την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) εξαντληθούν, θα επέλθει και το τέλος του καπιταλισμού. Ο Γκρόσμαν θεωρούσε έτσι μικρής σημασίας τη συζήτηση γύρω από τα σχήματα αναπαραγωγής του 2ου τόμου, που άφηνε έξω το ζήτημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και ονόμαζε «νεο-αρμονικούς» («Neo-Harmoniker», Grossmann 1971, 86) τους Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, Χίλφερντινγκ και Μπάουερ επειδή δεν είχαν μια θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού.

«Ο νόμος (της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους) καθ'αυτός», έγραφε ο Γκρόσμαν, «είναι στην πραγματικότητα μια αυτονόητη συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όταν η συσσώρευση λαμβάνει χώρα στη βάση μιας συνεχώς ψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (...) Τελικά η συσσώρευση θα καταστεί αδύνατη, διότι η μάζα της υπεραξίας δεν θα επαρκεί για να εξασφαλίζει το απαραίτητο ποσοστό αύξησης στο γοργά αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο (...) Με την περαιτέρω αύξηση της οργανικής σύνθεσης θα φτάσει αναγκαστικά ένα χρονικό σημείο όπου θα είναι αδύνατο να συνεχιστεί η οποιαδήποτε συσσώρευση. Αυτός είναι ο Μαρξικός νόμος της κατάρρευσης (του καπιταλισμού)» (Grossmann 1971, 28-29).

Η πρώτη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία που εξετάζουμε εδώ, είναι ότι σύμφωνα με τον Μαρξ, η κρίση υπερπαραγωγής αποτελεί ένα διακριτό (περιοδικό) φαινόμενο ως προς τη (μονίμως δρώσα) τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους (Bucharin 1970, 45).

Η πιο ουσιαστική κριτική στην ερμηνεία των κρίσεων με βάση την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους διατυπώθηκε στη δεκαετία του 1930 από τη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988, 79-94). Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι η τεχνική πρόοδος που εισάγεται στην καπιταλιστική παραγωγή, τουλάχιστον στην περίοδο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι απλώς δεν αυξάνει την αξιακή σύνθεση ταχύτερα από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας (το ποσοστό υπεραξίας), αλλά αντίθετα: α) αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης, ενώ συγχρόνως, β) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται. Αυτό σημαίνει ότι και η μεσο-μακροπρόθεσμη κίνηση του ποσοστού κέρδους είναι ανοδική, κάτω από την επίδραση και των δύο πιο πάνω παραγόντων. Η θέση αυτή ακόμη και αν δεν τεκμηριώνεται με βάση στατιστικά στοιχεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης της εποχής, υπενθυμίζει και καθιστά σαφές ότι το ποσοστό κέρδους είναι συνάρτηση τόσο της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (του λόγου σταθερό προς μεταβλητό κεφάλαιο) όσο και του ποσοστού υπεραξίας, και ότι συνεπώς το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται (πέρα από την περίπτωση που υπέδειξε η Μοσκόβσκα), είτε όταν το δεύτερο (το ποσοστό υπεραξίας) αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι η πρώτη (η αξιακή σύνθεση), είτε πάλι, όταν το δεύτερο μειώνεται βραδύτερα από ό,τι η πρώτη.

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού του Γκρόσμαν (λόγω ακριβώς του μηχανιστικού-τελεολογικού χαρακτήρα της) έγινε, όμως, αντικείμενο κριτικής και από Μαρξιστές που ούτε καν είχαν υποπευθεί την ιστορικότητα του Μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης». Έτσι η Ρ. Λούξεμπουργκ, αφού ειρωνεύεται τη θεωρία του Γκρόσμαν παρατηρεί: «Υπάρχει πολύς δρόμος ακόμα μέχρι την

³⁰⁶ Ο Στέρνμπεργκ στο θεωρητικό μέρος του βιβλίου του που πρωτοκυκλοφόρησε το 1926 επαναλαμβάνει τα βασικά επιχειρήματα της Λούξεμπουργκ, προσθέτοντας όμως και την αύξηση των μισθών των εργατών, ως μέσο «για τη διάθεση της παραγωγής στο εσωτερικό» (Sternberg 1971, 271).

κατάρρευση του καπιταλισμού λόγω πτώσης του ποσοστού κέρδους, τόσος περίπου όσος θα χρειαζόταν για το σβήσιμο του ήλιου» (Luxemburg 1970, 411).³⁰⁷

Η ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων ως έκφραση του Μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους υιοθετήθηκε αργότερα, το 1937, από τον Maurice Dobb, σε μια μη μηχανιστική και μη τελεολογική εκδοχή. Ο Dobb υποστήριξε ότι ο Μαρξικός νόμος εκδηλώνεται μόνο προσωρινά (και τότε προκύπτουν οι οικονομικές κρίσεις), ενώ ακολούθως η ισχύς του ακυρώνεται από τις αντεπιδρώσες αιτίες, οι οποίες αποκαθιστούν το ύψος του ποσοστού κέρδους στα προηγούμενα επίπεδα. Διατύπωσε επίσης μία σχέση ανάμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας, λόγω περιοδικών μειώσεων του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» (Dobb 1968, 79-126).

Το σχήμα του Dobb για την περιοδική εκδήλωση των αποτελεσμάτων του «νόμου της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους ενσωμάτωσε ο Ernest Mandel (1995) στη θεωρία του περί «μακρών κυμάτων» της οικονομίας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η καπιταλιστική ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από μακροπρόθεσμες φάσεις του ποσοστού κέρδους, διάρκειας δύο ως τριών δεκαετιών, με διαδοχή κάθε φάσης υψηλού ποσοστού κέρδους (και συνακόλουθα υψηλού ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος) από μια ίσης περίπου διάρκειας φάση χαμηλού ποσοστού κέρδους, μικρών ρυθμών συσσώρευσης και μεγέθυνσης, και υψηλής ανεργίας. Κάθε «μακρύ κύμα» αποτελεί έτσι μια ιδιαίτερη ιστορική φάση, με συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ο Mandel, ενώ συνδέει τα ανοδικά μακρά κύματα με πληθώρα «εξωγενών» οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων, που αφορούν τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και επιτρέπουν την αναδιάρθρωση της παραγωγής, την εξοικονόμηση πόρων, τη συμπίεση του κόστους και γενικότερα την ενίσχυση των θέσεων του κεφαλαίου, μέσα από την οποία προκύπτει η ανοδική τάση του ποσοστού κέρδους, συναρτά μονοσήμαντα την καθοδική φάση του ποσοστού κέρδους με την θεωρούμενη ως «ενδογενή» στον καπιταλισμό τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου συνεπεία τεχνολογικής καινοτομίας, δηλαδή συνεπεία του «νόμου της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους.

Ολοκληρώνοντας εδώ την αναφορά μας στις προσεγγίσεις που συσχετίζουν τις κρίσεις με τον Μαρξικό «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι, όπως επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μαρξικός νόμος λαμβάνει υπόψη του τις επιπτώσεις που προκύπτουν για την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους αποκλειστικά και μόνο από την τεχνική πρόοδο, και συνδέεται με την υπόθεση ότι συνεπεία αυτής αυξάνει ταχύτερα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου από ό,τι η παραγωγικότητα της εργασίας. Όμως, όπως θα αναπτύξουμε στα επόμενα, η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους, καθορίζονται επίσης από άλλους παράγοντες, πέρα από την τεχνολογική εξέλιξη.

14.3.7 Σύντομες παρατηρήσεις για ορισμένα χαρακτηριστικά των ιστορικών μαρξιστικών προσεγγίσεων

Οι ιστορικές μαρξιστικές προσεγγίσεις στις οικονομικές κρίσεις που σύντομα παρουσιάσαμε φωτίζουν, η κάθε μια από την ιδιαίτερη σκοπιά της, τις αναλύσεις του Μαρξ όχι μόνο για αυτό καθαυτό το ζήτημα των κρίσεων, αλλά και αναφορικά με τη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αποτελούν δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, αναπτύξεις αναφορικά με τη δυναμική και τις αντιφάσεις της κεφαλαιακής σχέσης.

Όλες οι θεωρίες που εξετάσαμε συλλαμβάνουν τις κρίσεις σε αναφορά με την εσωτερική δομή της κεφαλαιακής σχέσης, ως εκφάνσεις μιας δυσλειτουργίας αυτής καθαυτής της κεφαλαιακής σχέσης. Εντοπίζοντας η κάθε προσέγγιση ένα διαφορετικό ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης, στην πραγματικότητα διατυπώνει μια διαφορετική θεώρηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στην προσέγγιση του Grossmann, που ταυτίζει τις κρίσεις με τον «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους, (αλλά ως ένα βαθμό στις παραλλαγμένες προσεγγίσεις των Dobb και Mandel), η πτώση του ποσοστού κέρδους συνεπεία της ταχύτερης αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς το ποσοστό υπεραξίας αποτελεί ίδιον, *ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*. Ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους δεν έχει κατά την προσέγγιση αυτή

³⁰⁷ Ένα αντίστοιχο επιχείρημα στρέφει, όμως, και ο Μπουχάριν εναντίον της Λούξεμπουργκ: «Από τα 1.700 εκατομμύρια του πλανήτη μας, τα 900, δηλαδή περισσότερο απ' το μισό, ζουν στην Ασία. Σε 430 εκατομμύρια Κινέζων, τα 400 είναι σίγουρα αγρότες, όπως και 170 περίπου εκατομμύρια Ινδών σε σύνολο 320 εκατομμυρίων. Αν συνυπολογίσουμε και τους μικροβιοτέχνες και άλλα συναφή “τρίτα πρόσωπα”, τότε έχουμε μια τεράστια μάζα. (...) Σ' αυτήν προσμετράται και η Ευρώπη, με 50% αγροτικό πληθυσμό --μια έμμεση απόδειξη για το πόσο τεραστίων διαστάσεων είναι τα αποθέματα σε “τρίτα πρόσωπα”. Αν η θεωρία της σ. Ρ. Λούξεμπουργκ ήταν έστω και ελάχιστα σωστή, τότε η υπόθεση της επανάστασης θα ήταν σε αληθινά άσχημη κατάσταση» (Bucharin 1971, 95).

ιστορικό, αλλά εσωτερικό-δομικό, «ενδογενή» χαρακτήρα, αποτελεί στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στην υποκαταναλωτική προσέγγιση επίσης, η απόλυτη συρρίκνωση της αγοραστικής ικανότητας των μισθωτών και επομένως η απόρριψη της αναπαραγωγικής θεωρίας που διατύπωσε ο Μαρξ στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτελεί εξίσου εσωτερικό-δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Και για τις δύο αυτές προσεγγίσεις, η ίδια η *διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης οδηγεί αναγκαία στην κρίση*. Στην ουσία διατυπώνουν δηλαδή και οι δύο αυτές προσεγγίσεις ένα νόμο της κρίσης, στον οποίο αντεπιδρούν εξωτερικοί προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής παράγοντες (τα «τρίτα πρόσωπα» της υποκαταναλωτικής θεωρίας, οι εισροές κερδών από τις αποικίες --που κατά τον Γκρόσμαν δρουν επιβραδυντικά στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, κ.λπ.).

Αντίθετα, η προσέγγιση της υπερσυσσώρευσης δεν διατυπώνει κάποιο νόμο της κρίσης, δεν θεωρεί δηλαδή ότι η κρίση πηγάζει από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για την προσέγγιση αυτή η κρίση, ως δυσλειτουργία αυτής καθαυτής της κεφαλαιακής σχέσης, πηγάζει από εξωτερικές αιτίες, που συγκυριακά υπερπροσδιορίζουν την κεφαλαιακή σχέση.³⁰⁸ Αυτός είναι ο λόγος που απορρίπτει κατηγορηματικά η προσέγγιση αυτή κάθε είδους θεωρία κατάρρευσης, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται, σε αναφορά με τα αναπαραγωγικά σχήματα που διατύπωσε ο Μαρξ στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ότι δεν υπάρχει κάποιο απόλυτο όριο στη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι τρεις προσεγγίσεις που εξετάσαμε είναι θεωρητικά ασύμβατες μεταξύ τους, καίτοι βεβαίως και οι τρεις αποτελούν Μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων. Ο Μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε μια μονολιθική θεωρητική προσέγγιση. Αντίθετα, χαρακτηριζόταν πάντοτε από μια εσωτερική «συγκρουσιαιότητα», από τη διαμόρφωση επίδικων αντικειμένων και αντικρουόμενων ρευμάτων στο εσωτερικό του (βλ. και Μηλιός 1996). Ξένη προς τη Μαρξιστική θεωρία, είναι αντίθετα η επιφανειακή εκείνη προσέγγιση, που χωρίς να αντιλαμβάνεται το εννοιακό περιεχόμενο του καθενός, προσπαθεί να συμπτύξει και τα τρία Μαρξιστικά ρεύματα που εδώ εξετάσαμε σε μια ενιαία «Μαρξιστική ερμηνεία» των κρίσεων, χωρίς να αντιλαμβάνεται το άτοπον αυτού του «αμαλγάματος». (Ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας α-θεωρητικής κενολογίας βλ. Lipietz 1986, 715 επ.).

Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη διαφορετικών Μαρξιστικών προσεγγίσεων δεν σηματοδοτεί παρά την ανάγκη για προχώρημα της ανάλυσης, για την υιοθέτηση μιας άποψης στη θεωρητική αντιπαράθεση και την προσπάθεια «ξεκαθαρίσματος» με τις αντίπαλες προσεγγίσεις. Αυτό ακριβώς θα επιχειρήσουμε στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Για το σκοπό αυτό, κρατώντας όσα μέχρι εδώ αναπτύχθηκαν, χρειάζεται να επιστρέψουμε στα κείμενα του Μαρξ.

14.4 Η θεωρία της υπερσυσσώρευσης

14.4.1 Η έννοια της «απόλυτης» υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου

Από την παρουσίαση των διαφορετικών Μαρξιστικών προσεγγίσεων σχετικά με την οικονομική κρίση του καπιταλισμού, έγινε ίσως φανερό ότι η άποψή μας συνηγορεί υπέρ του να γίνει κατανοητή η οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία, επιπλέον, σε αντιστοιχία με τις θέσεις του Μπουχάριν, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτει από τη δράση «απουσών αιτιών»: Η υπερσυσσώρευση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας ορατής και προβλέψιμης --άρα διαχειρίσιμης-- Αιτίας (π.χ. των δυσαναλογιών ανάμεσα στους κλάδους και τομείς παραγωγής), αλλά το (περιοδικά προκύπτον) προϊόν της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνέπεια του συνόλου των εσωτερικών αιτιακών εξαρτήσεων (σχέσεων δομικής αιτιότητας-«νόμων») και των «εξωτερικών» προς αυτές ιστορικών αντιφάσεων που διέπουν το καπιταλιστικό σύστημα.

Η θέση αυτή δεν συνάγεται μόνο από την ιστορική συζήτηση που παρουσιάσαμε, αλλά και από μια συστηματική «ανάγνωση» του Μαρξικού έργου. Μιλάμε για μια «ανάγνωση» που δεν σταχυολογεί απλώς αποσπασματικές διατυπώσεις του Μαρξ,³⁰⁹ αλλά επιδιώκει να εντοπίσει και να «απομονώσει» τη

³⁰⁸ Όμως και στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, όπως και των προηγούμενων, υπάρχουν διαφοροποιήσεις. Έτσι ενώ ο Τουγκάν-Μπαρράνφσκι θεωρεί ότι υφίσταται μια κύρια αιτία που μπορεί να επηρεάσει την κεφαλαιακή σχέση στην κατεύθυνση της κρίσης υπερσυσσώρευσης (η δυσαναλογία μεταξύ των τομέων της παραγωγής), ο Μπουχάριν ουσιαστικά αναφέρεται σε μια «απούσα αιτία», καθώς θεωρεί το σύνολο των αντιφάσεων μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση την πάλη των τάξεων, ως την «αιτία» της κρίσης υπερσυσσώρευσης.

³⁰⁹ Με τη μέθοδο της σταχυολόγησης αποσπασμάτων μπορεί πράγματι να «τεκμηριωθεί» αλλά και να «απορριφθεί» κάθε Μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης. Για παράδειγμα, στο έργο του Μαρξ μπορούν να εντοπιστούν τα ακόλουθα αντιφατικά αποσπάσματα αναφορικά με τη θεωρία της υποκατανάλωσης: α)

λογική ανάπτυξη της Μαρξικής θεωρίας των κρίσεων, ελέγχοντας ταυτόχρονα την ορθότητα (εσωτερική συνοχή και επαληθευσσιμότητα) αυτής της θεωρίας. Θα διερευνήσουμε λοιπόν την έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, όπως την αναπτύσσει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. (Για ό,τι ακολουθεί βλ. και Ιωακείμογλου/Μηλιός 1991).

Ο Μαρξ ορίζει στο κεφάλαιο 15-III του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* την έννοια της *απόλυτης υπερσυσσώρευσης*: πρόκειται για ένα είδος ενδιάμεσου ορισμού που μας οδηγεί κατόπιν στον ορισμό της *σχετικής υπερσυσσώρευσης* (στο εξής υπερσυσσώρευση). Η απόλυτη υπερσυσσώρευση είναι μια οριακή κατάσταση, και ως τέτοια έχει το πλεονέκτημα ότι φανερώνει τις εσωτερικές στα πράγματα σχέσεις στην καθαρότητά τους, διασφαλίζει την αυστηρότητα του ορισμού και διευκολύνει στην κατανόησή του.

«Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν $= 0$. Ο σκοπός όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που να μην μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός, ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος εργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι κι' αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών) --από τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνον τόση μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμη και λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή το αυξημένο κεφάλαιο $K+\Delta K$, δεν θα παρήγαγε περισσότερο κέρδος, ή θα παρήγαγε ακόμη και λιγότερο κέρδος, απ' ό,τι παρήγαγε το κεφάλαιο K πριν από την αύξησή του με το ΔK . Και στις δύο περιπτώσεις θα συντελούνταν μια γερή και απότομη πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους, τη φορά αυτή όμως εξαιτίας μιας αλλαγής στη σύνθεση του κεφαλαίου, που δεν θα οφειλόταν στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης, αλλά σε μίαν αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη μ' αυτήν μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (Μαρξ 1978-β, 318, οι υπογρ. δικές μας).

Ο παραπάνω ορισμός περιέχει καταρχήν έναν αποκλεισμό: η πτώση του ποσοστού κέρδους στην περίπτωση της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου δεν προέρχεται από την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, «την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας» (όπως λέει ο Μαρξ) και τη συνακόλουθη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου («νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους). Η διευκρίνιση αυτή του Μαρξ σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι στα κεφάλαια 13, 14, 15 του τρίτου τόμου του βιβλίου του, που προηγούνται του ορισμού της υπερσυσσώρευσης, έχει ήδη διατυπώσει και αναλύσει τον «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους, που απορρέει ακριβώς από αυτήν την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, συνεπεία εισαγωγής νέας τεχνολογίας (μέσα παραγωγής) στην παραγωγική διαδικασία (και την αύξηση της τεχνικής και αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου). Διευκρινίζει λοιπόν, στον ορισμό της απόλυτης υπερσυσσώρευσης, για την αποφυγή ενδεχόμενων παρανοήσεων, ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους στην οποία αναφέρεται εδώ, έχει άλλα αίτια από αυτά της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους: οφείλεται «στη μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (όπ. π.), δηλαδή στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας.

Ωστόσο, είναι προφανές, ότι το ποσοστό κέρδους εξαρτάται από δύο «μεταβλητές»: αφενός το ποσοστό υπεραξίας (το λόγο της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή προς την αξία των συνολικών μισθών) και αφετέρου την αξιακή σύνθεση κεφαλαίου (το λόγο της αξίας των μέσων παραγωγής, δηλαδή του σταθερού κεφαλαίου, προς το μεταβλητό κεφάλαιο). Η *αξιακή* σύνθεση του κεφαλαίου (την οποία, στην περίπτωση που μεταβάλλεται με τον ίδιο τρόπο --προς την ίδια κατεύθυνση-- που μεταβάλλεται η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, ο Μαρξ την ονομάζει *οργανική* σύνθεση του

«Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριό της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας» (Μαρξ 1978-β, 610). β) «Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλαδή καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της (...) τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει *realiter* (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιατικού προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα 'πρεπε --από την άποψη αυτών των ιποτών του υγιούς και 'απλού' λογικού-- ν' απομακρύνει την κρίση» (Μαρξ 1979, 411).

κεφαλαίου) δεν εξαρτάται μάλιστα μόνο από την εισαγωγή νέας τεχνολογίας («νόμος πτωτικής τάσης» ποσοστού κέρδους) αλλά και από άλλους παράγοντες, συναρτώμενους με τη διάρκεια λειτουργίας των μέσων παραγωγής και την εργασιακή διαδικασία καθαυτή (συλλογικός εργάτης), όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Όμως, ο παραπάνω ορισμός του Μαρξ δείχνει να παίρνει υπόψη του μόνον το ποσοστό υπεραξίας, δηλαδή τη σχέση της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία. Εδώ δεν έχουμε βέβαια να κάνουμε με μια παράλειψη ή ένα λάθος, αλλά για την εφαρμογή μιας μεθόδου που είναι ιδιαίτερα προσφιλής στον Μαρξ --όσο και στις φυσικές επιστήμες-- και συνίσταται στην εξέταση των μεταβολών ενός μεγέθους υπό την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς. Έτσι, στον ορισμό της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, εξετάζεται η επίδραση των μεταβολών του ποσοστού υπεραξίας (δηλαδή του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας από το κεφάλαιο) πάνω στο ποσοστό κέρδους, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς --επομένως και την οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Γι' αυτό λοιπόν το λόγο έχουμε υπερσυσσώρευση (εξ ορισμού) όταν: «το κεφάλαιο θα γινόταν ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η “υγιής”, “ομαλή” ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής...» (Μαρξ 1978-β, 323).

Έτσι, καταλαβαίνουμε καλύτερα τη διευκρίνιση του Μαρξ, όταν μιλάει εδώ για μια πτώση του ποσοστού κέρδους που δεν οφείλεται στην αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου: απλώς θεωρεί αυτόν τον παράγοντα σταθερό. Μια πτώση του ποσοστού κέρδους που οφείλεται στη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, αναφέρεται στη σχέση ακριβώς αυτών των δύο --και μόνον αυτών των δύο-- μεταβλητών.

14.4.2 Η μέθοδος ανάλυσης

Παραμένει όμως έτσι εκκρεμές το ερώτημα: με ποιο τρόπο παίρνει τελικά υπόψη του ο Μαρξ τη συνδυασμένη ή την ταυτόχρονη δράση του ποσοστού υπεραξίας και της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου πάνω στο ποσοστό κέρδους;

Αν θεωρήσουμε ότι το ποσοστό κέρδους είναι μια εξαρτημένη μεταβλητή (R), το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης) (υ/μ) και η οργανική σύνθεση κεφαλαίου (C/μ) ανεξάρτητες μεταβλητές, όπου υ η υπεραξία, C το σταθερό κεφάλαιο και μ το μεταβλητό κεφάλαιο, τότε ισχύει:

$$R = \frac{υ/μ}{(C/μ)+1} \quad (8)$$

Ο Μαρξ εξετάζει, λοιπόν, την επίδραση της μίας ανεξάρτητης μεταβλητής πάνω στην εξαρτημένη, θεωρώντας ως σταθερή την άλλη, και στη συνέχεια κάνει το ακριβώς αντίστροφο: εξετάζει δηλαδή την επίδραση της άλλης ανεξάρτητης μεταβλητής θεωρώντας σταθερή την πρώτη. Δηλαδή, όταν εξετάζει την επίδραση του (υ/μ) πάνω στο R, θεωρεί σταθερό το (C/μ) και αντίστροφα. Έτσι, στην παράγραφο ΙΙΙ του κεφαλαίου 15, όπου υπάρχει και ο ορισμός της υπερσυσσώρευσης, θεωρεί την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου σταθερή, και στο κεφάλαιο 13, που αναφέρεται «στη φύση του νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, θεωρεί αρχικά σταθερό το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας. Εξετάζει δηλαδή διαδοχικά, την επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στην εξαρτημένη, μέχρις ότου καλύψει όλες τις δυνατές περιπτώσεις, όλους τους παράγοντες που επιδρούν πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή.

Αυτή η υπόθεση της σταθερότητας της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, εκφράζεται στον ορισμό της υπερσυσσώρευσης και με το γεγονός ότι ο Μαρξ θεωρεί πως η υψηλή ζήτηση εργασίας που προκύπτει από τη συσσώρευση κεφαλαίου οδηγεί στην μείωση του ποσοστού υπεραξίας, επειδή θα υπήρχε αδυναμία εκμετάλλευσης επιπλέον εργατών (αφού θα υπήρχε ένα πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας), και επειδή θα είχαμε τότε --χάρη στην κατάσταση της αγοράς εργασίας-- αυξήσεις των (πραγματικών) μισθών. Ωστόσο, το ποσοστό υπεραξίας, εξαρτάται και από άλλους παράγοντες για τους οποίους ο Μαρξ δεν δείχνει να αισθάνεται υποχρεωμένος να δώσει εξηγήσεις: ο μεν απόλυτος εργάσιμος χρόνος δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των εργατών, αλλά και από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, ο δε σχετικός χρόνος εργασίας, ο βαθμός εκμετάλλευσης, δεν εξαρτάται μόνον από το ύψος του μισθού, αλλά και από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας. Αυτές οι «παραλήψεις» του Μαρξ από τον ορισμό της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, οφείλονται στο ότι:

- η μεν διάρκεια της εργάσιμης ημέρας είναι μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς τον νόμο, εξαρτάται δηλαδή από τις «απειράριθμες εμπειρικές συνθήκες» ενός κοινωνικού σχηματισμού,

συνθήκες που μπορούν να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σε μια χώρα ή μια εποχή, και δεν καθορίζεται από κανέναν οικονομικό νόμο,

- η δε παραγωγικότητα της εργασίας θεωρείται σταθερός παράγοντας, ακριβώς όπως και η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου.

Δεν πρόκειται λοιπόν για παραλείψεις, αλλά για τον αποκλεισμό από τον ορισμό του οικονομικού νόμου κάποιων καθορισμών (παραγόντων) με την προσφιλή στον Μαρξ μέθοδο της αφαίρεσης. Διπλή αφαίρεση από τον ορισμό του οικονομικού νόμου:

- αφενός όλων των εξωτερικών προσδιορισμών, δηλαδή των απειράριθμων εμπειρικών παραγόντων που μπορεί να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό,
- αφετέρου όλων των προσδιορισμών που θεωρούνται προσωρινά σταθεροί, για να καταστεί δυνατή η διαδοχική ανάλυση της επίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στην εξαρτημένη.

Η υπόθεση της σταθερότητας της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου στα πλαίσια του ορισμού της υπερσυσσώρευσης, σημαίνει ότι η κρίση δεν προκύπτει παρά μόνον υπό ορισμένους όρους, οι οποίοι αναφέρονται στις διαχρονικές μεταβολές της αξιακής σύνθεσης: όταν η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης αντισταθμίζεται από μια ακόμη μεγαλύτερη μείωση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους δεν πέφτει αλλά αυξάνεται. Επομένως, η όποια «ανάγνωση» της κρίσης υπερσυσσώρευσης στη συγκεκριμένη --εμπειρικά διαπιστώσιμη-- πραγματικότητα, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στη συνδυασμένη εξέταση αφενός της ιστορικής τάσης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας (δηλαδή του ποσοστού υπεραξίας), και αφετέρου της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. *Θα πρέπει δηλαδή να ανασυγκροτούμε το σύνολο των εσωτερικών και εξωτερικών προσδιορισμών που είναι ικανό και αναγκαίο για την περιγραφή της συγκεκριμένης πραγματικότητας.* (Για την περίπτωση της Ελλάδας κατά την ιστορική περίοδο 1960-1990, βλ. Μηλιός/Ιωακείμογλου 1990).

Εδώ χρειάζεται, όμως, προσοχή: Όταν αναφερόμαστε στις μεταβολές της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (ή και της παραγωγικότητας της εργασίας) δεν εννοούμε μόνον τα αποτελέσματα της εισαγωγής νέας τεχνολογίας (μέσων παραγωγής) στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και άλλους παράγοντες, που αφορούν την εργασιακή δύναμη αλλά και το χρόνο λειτουργίας των (συγκεκριμένων) μέσων παραγωγής, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να εξηγήσουμε στο επόμενο τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Η θεωρία των κρίσεων δεν ταυτίζεται με το «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους (ο οποίος προκύπτει αποκλειστικά από την, υπό ορισμένους όρους, εισαγωγή νέας τεχνολογίας).

Φτάνουμε λοιπόν αναγκαστικά στο ερώτημα: η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, όπως την περιγράφει ο Μαρξ στην παράγραφο «πλεόνασμα κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού», με ποιους όρους μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους, δηλαδή σε οικονομική κρίση; Η ερώτησή μας παραπέμπει αναπόφευκτα στο πρώτο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που φέρει τον τίτλο: «Η μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος και του ποσοστού υπεραξίας σε ποσοστό κέρδους». Εκεί θα αναζητήσουμε την απάντηση στο ερώτημά μας.

14.4.3 Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου

Ας ακολουθήσουμε την ίδια τη λογική του Μαρξ: ας θεωρήσουμε, αυτή τη φορά, ως σταθερή ποσότητα το ποσοστό υπεραξίας, για να ασχοληθούμε με τη σχέση οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου και ποσοστού κέρδους. Μια βιαστική ανάγνωση θα μας παρέπεμπε στο κεφάλαιο 13, στο «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους. Ωστόσο, εδώ ο Μαρξ θεωρεί την αύξηση της αξιακής σύνθεσης αποκλειστικό αποτέλεσμα της αύξησης των μέσων παραγωγής ανά εργάτη, δηλαδή αποτέλεσμα της αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όμως η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου εξαρτάται και από μια σειρά άλλους παράγοντες, που εδώ (δηλαδή στο κεφάλαιο 13) θεωρούνται σταθεροί. Θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε κάπου αλλού μέσα στο *Κεφάλαιο* την απάντησή τους.

Ας αφήσουμε να μας καθοδηγήσει η σχέση:

$$\frac{C}{\mu} = \frac{C}{Y} * \frac{Y}{\mu} = \frac{C}{Y} * \frac{C}{Y} \frac{(v+\mu)}{\mu} = \frac{C}{Y} \frac{v}{\mu} * \left(\frac{C}{Y} \frac{v}{\mu} + 1 \right) \quad (9)$$

την οποία αν αντικαταστήσουμε στην (8) προκύπτει ότι:

$$R = \frac{v/\mu}{C/Y[(v/\mu)+1]+1} \quad (10)$$

όπου Y το καθαρό προϊόν (δηλαδή το άθροισμα υπεραξίας και αξίας εργασιακής δύναμης).

Παρατηρούμε, με βάση την παραπάνω σχέση (9), ότι οι παράγοντες που επιδρούν πάνω στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, είναι δυνατό να αναλυθούν, αφενός σ' αυτούς που επιδρούν πάνω στο ποσοστό υπεραξίας ($υ/μ$), και αφετέρου σ' αυτούς που επιδρούν πάνω στο μέγεθος (C/Y). Αυτό το τελευταίο, εκφράζει την ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, άρα και την ικανότητα του καπιταλιστή να κάνει οικονομίες στη χρήση του. Αλλά ακριβώς σ' αυτό το ζήτημα, ο Μαρξ αφιερώνει ολόκληρο το κεφάλαιο 5 του 3ου τόμου, που έχει τον τίτλο «Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου». Και πράγματι εδώ θα συναντήσουμε την απαρίθμηση των παραγόντων που αναζητάμε.³¹⁰

Ο Μαρξ, ακολουθώντας και πάλι τη μέθοδο της αφαίρεσης, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, θεωρεί εδώ (στο κεφάλαιο για την «Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου»), ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι «δεδομένο» (δηλαδή σταθερό), «για να αποφύγουμε» --όπως λέει-- «ανώφελες περιπλοκές» (Μαρξ 1978-β, 106). Εντοπίζει στη συνέχεια τους παράγοντες που επιτρέπουν ή περιορίζουν την εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία (επηρεάζοντας αντίστοιχα την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου). Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες:

α) Σ' αυτούς που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής (π.χ. περισσότερες της μιας βάρδιες, εργασία όλο το εικοσιτετράωρο), *υπό δεδομένη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου*.

β) Σ' αυτούς που αναφέρονται στις δεξιότητες του συλλογικού εργάτη, ή μ' άλλα λόγια στη δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας *χωρίς τη μεταβολή της τεχνολογικής στάθμης της παραγωγής (της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου)*.

γ) Σ' αυτούς που σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών, δηλαδή (κατά κανόνα) λόγω αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Στην περίπτωση αυτή --και μόνο-- πρόκειται για παράγοντες που υπεισέρχονται και στην ανάλυση του Μαρξ για το «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους.

δ) Σ' αυτούς που επηρεάζουν (συμπιέζουν) τις τιμές των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου.

Ας δούμε τους παράγοντες αυτούς περισσότερο αναλυτικά.

α) Στους παράγοντες που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής εντάσσονται:

* Η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.

«Η διαρκώς αυξανόμενη ανάγκη της αύξησης του παγίου κεφαλαίου στο σύγχρονο βιομηχανικό σύστημα αποτελούσε επομένως ένα κύριο κίνητρο για την παράταση της εργάσιμης ημέρας

³¹⁰ Η πιο πάνω ανάλυση μπορεί επίσης να γίνει με όρους τιμών, σε αναφορά μάλιστα με τη διαχρονική εξέλιξη των στατιστικών στοιχείων μιας δεδομένης οικονομίας. Στην περίπτωση αυτή, η *αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου*, R , δίνεται από τη σχέση:

$$R = (Y - L)/K \quad (8')$$

όπου Y είναι το καθαρό προϊόν, L οι συνολικοί μισθοί και K το κεφαλαιακό απόθεμα.

Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή δια του Y , η σχέση (7') γράφεται:

$$R = [1 - (L/Y)][Y/K] \quad (9')$$

Η *αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου*, R , είναι, λοιπόν το γινόμενο της μερίδας των κερδών $[1 - (L/Y)]$ και του λόγου προϊόντος/κεφαλαίου $[Y/K]$. Το $[Y/K]$ επηρεάζεται προφανώς από τις 4 κατηγορίες παραγόντων που αναφέραμε.

Η μερίδα των κερδών $[1 - (L/Y)]$ αυξάνει όσο μειώνεται η μερίδα των μισθών (L/Y) . Η εξέλιξη όμως αυτής της τελευταίας δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος των μισθών. Αν N είναι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων, τότε έχουμε:

$$L/Y = (L/N)/(Y/N) \quad (10')$$

Η μερίδα των μισθών, L/Y , είναι επομένως το πηλίκο του μέσου μισθού, (L/N) , δια της «παραγωγικότητας της εργασίας» (καθαρό προϊόν ανά απασχολούμενο), (Y/N) .

Ο δεύτερος παράγοντας που καθορίζει την εξέλιξη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου (R), ο *λόγος προϊόντος/κεφαλαίου* (Y/K) αποτελεί συνάρτηση τόσο της *παραγωγικότητας της εργασίας* (Y/N) όσο και της *έντασης κεφαλαίου*, δηλαδή του ήδη επενδυμένου κεφαλαίου ανά άτομο (K/N), όπως φαίνεται από τη σχέση (11'):

$$Y/K = (Y/N)/(K/N) \quad (11')$$

Όταν οι τεχνολογικές καινοτομίες που εισάγονται στην παραγωγή για να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας, έχουν ως αποτέλεσμα μια αύξηση και της έντασης του κεφαλαίου (K/N), με ρυθμούς ψηλότερους από της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N), τότε ο *λόγος προϊόντος/κεφαλαίου* μειώνεται, γεγονός που επιδρά αρνητικά στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου (R).

από τους άπληστους για κέρδος κεφαλαιοκράτες (...)) (Μαρξ 1978-β, 104-105), επειδή «το μέγεθος του παγίου μέρους του σταθερού κεφαλαίου, τα κτίρια του εργοστασίου, τα μηχανήματα κ.λπ. μένουν τα ίδια, αδιάφορο αν χρησιμοποιούνται 12 ή 16 ώρες. Η παράταση της εργάσιμης ημέρας δεν απαιτεί καμιά νέα δαπάνη γι' αυτό το πιο πολυέξοδο μέρος του σταθερού κεφαλαίου...» (Μαρξ 1978-β, 104)

* Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η «μαζική τους χρησιμοποίηση».

«(...) η οικονομία στους όρους παραγωγής που χαρακτηρίζει την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα (...) (Μαρξ 1978-β, 106). Τα ίδια κτίρια, οι ίδιες εγκαταστάσεις (...) στοιχίζουν σχετικά λιγότερο για την παραγωγή σε μεγάλη, παρά σε μικρή κλίμακα. Το ίδιο ισχύει για τις μηχανές κίνησης και εργασίας. Μ' όλο που η αξία τους ανεβαίνει απόλυτα, πέφτει σχετικά, σε σύγκριση με την αυξανόμενη έκταση της παραγωγής και με το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου ή της μάζας της εργατικής δύναμης που τίθεται σε κίνηση» (Μαρξ 1978-β, 110).

* Οικονομία στους όρους εργασίας σε βάρος των εργατών.

«...η μετατροπή του εργάτη σε υποζύγιο (...) φτάνει ως την υπερπλήρωση στενών και ανθυγιεινών χώρων με εργάτες, πράγμα που στην κεφαλαιοκρατική γλώσσα ονομάζεται οικονομία σε κτίρια» (Μαρξ 1978-β, 116).

β) Παράγοντες που σχετίζονται με τις δεξιότητες του συλλογικού εργάτη:

* Κοινωνικά συνδυασμένη εργασία (συγκέντρωση και συνεργασία των εργατών, κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας).

«Όλη αυτή η οικονομία, που προκύπτει από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και από τη μαζική τους χρησιμοποίηση, προϋποθέτει όμως σαν ουσιαστικό όρο τη συγκέντρωση και τη συνεργασία των εργατών, δηλαδή τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας (...) Ακόμη και οι διαρκείς βελτιώσεις, που είναι δυνατές και αναγκαίες, προκύπτουν αποκλειστικά από τις κοινωνικές εμπειρίες και παρατηρήσεις, που τις κάνει δυνατές και τις επιτρέπει η παραγωγή του συνδυασμένου σε μεγάλη κλίμακα συνολικού εργάτη.» (Μαρξ 1978-β, 107).

* Οικονομία που προκύπτει από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη.

«(...) μόνον η εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη ανακαλύπτει και δείχνει πού και πώς μπορεί να γίνει οικονομία, πώς θα εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι ανακαλύψεις που ήδη έγιναν, ποια πρακτικά εμπόδια πρέπει να υπερνικηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη -κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής- κ.λπ.» (Μαρξ 1978-β, 135).

* Οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη, τις γνώσεις του, και την υποταγή του στον εργοστασιακό δεσποτισμό.

«Είναι επομένως ενόητος ο φανατισμός με τον οποίο ο κεφαλαιοκράτης κάνει οικονομία σε μέσα παραγωγής. Το να μη χάνεται και να μη σπαταλιέται τίποτα, το να καταναλώνονται τα μέσα παραγωγής μόνο με τον τρόπο που απαιτεί η ίδια η παραγωγή, εξαρτιέται εν μέρει από την εκγύμναση και την εκπαίδευση των εργατών, εν μέρει από την πειθαρχία, που επιβάλλει ο κεφαλαιοκράτης στους συνδυασμένους εργάτες» (Μαρξ 1978-β, 112).

γ) Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας:

* Ανακύκλωση των απορριμμάτων της παραγωγής. Αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα Ι, παραγωγής μέσων παραγωγής.

«(...) οικονομία που προκύπτει από τις συνεχείς τελειοποιήσεις των μηχανών, συγκεκριμένα: 1) Των υλικών από τα οποία είναι κατασκευασμένες (...) 2) Από το φτήναιμα των μηχανών, εξαιτίας της βελτίωσης της παραγωγής μηχανών γενικά, έτσι που, παρά το ότι η αξία του παγίου μέρους του σταθερού κεφαλαίου ακατάπαυστα αυξάνει με την ανάπτυξη της εργασίας σε μεγάλη κλίμακα, δεν αυξάνει ωστόσο στον ίδιο βαθμό. 3) Από τις ειδικές τελειοποιήσεις που δίνουν τη δυνατότητα στις ήδη υπάρχουσες μηχανές να εργάζονται φτηνότερα και αποτελεσματικότερα (...) 4) Από τη μείωση των απορριμμάτων ύστερα από τη βελτίωση των μηχανών» (Μαρξ 1978-β, 108-109).

* «Πρόοδος στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής τους» (Μαρξ 1978-β, 109).

δ) Επιπτώσεις από τη μεταβολή των τιμών των πρώτων υλών και άλλων στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου (Μαρξ 1978-β, 137-78).

«Όταν οι άλλοι όροι μένουν οι ίδιοι, πέφτει και ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους σε αντίστροφη κατεύθυνση από την τιμή της πρώτης ύλης (...) Κατανοεί κανείς, επομένως, τη μεγάλη σημασία που έχει για τη βιομηχανία η κατάργηση ή η μείωση των δασμών στις πρώτες ύλες» (Μαρξ 1978-β, 139).

Ο Μαρξ συσχετίζει άμεσα αυτές τις διακυμάνσεις των τιμών με τις οικονομικές κρίσεις: «Έντονες διακυμάνσεις των τιμών προκαλούν διακοπές, μεγάλες συγκρούσεις, ακόμα και καταστροφές στο προτσές της αναπαραγωγής» (Μαρξ 1978-β, 153). Και συνοψίζει την ανάλυσή του ως εξής:

«Όταν συντελούνται αλλαγές, είτε λόγω οικονομίας σε σταθερό κεφάλαιο, είτε λόγω διακυμάνσεων της τιμής της πρώτης ύλης, οι αλλαγές αυτές θίγουν πάντα το ποσοστό του κέρδους, ακόμα και στην περίπτωση που αφήνουν εντελώς άθικτο το μισθό εργασίας, επομένως και το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας» (Μαρξ 1978-β, 137).

14.5 Συμπεράσματα

Η μελέτη της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις, αλλά και η ανάλυση του έργου του Μαρξ που επιχειρήσαμε μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οικονομική κρίση πρέπει να γίνει αντιληπτή ως κρίση υπερσυσσώρευσης, ο «τόπος» της οποίας εντοπίζεται στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή. Αν τα (κεφαλαιακά και μισθιακά) εμπορεύματα μένουν απούλητα, αυτό οφείλεται ακριβώς στις συνθήκες της παραγωγής τους (ποσοστό εκμετάλλευσης, «ένταση κεφαλαίου» και παραγωγικότητα της εργασίας, αξιακή σύνθεση κεφαλαίου), που δεν επιτρέπουν την παραγωγή τους σε ποσότητες και τιμές που να ανταποκρίνονται στην δυνάμενη να πληρώσει κοινωνική ζήτηση, και συγχρόνως να εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό --για την απρόσκοπτη συνέχιση της συσσώρευσης-- κέρδος.

Αναζητήσαμε παράλληλα τους όρους, τις προϋποθέσεις, της κρίσης υπερσυσσώρευσης, και διαπιστώσαμε ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και όλες εκείνες οι συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η ικανότητα του κεφαλαιοκράτη να κάνει οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου, μειώνοντας έτσι την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου.

Η κατανόηση των μηχανισμών μέσω των οποίων οι καπιταλιστές επιτυγχάνουν οικονομίες σε σταθερό κεφάλαιο αποτελεί απαραίτητο όρο για την κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες η συσσώρευση κεφαλαίου μετατρέπεται σε υπερσυσσώρευση, δηλαδή σε κρίση. Η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης (της μερίδας των κερδών) μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους, μόνον εφόσον δεν αντισταθμίζεται από οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου. Αντίστροφα, μια αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης στη διάρκεια μιας ιστορικής περιόδου, και παράλληλα η μειούμενη ικανότητα της τάξης των καπιταλιστών για «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» μπορεί να οδηγήσει σε υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και πτώση του ποσοστού κέρδους, όπως μπορούμε να αντιληφθούμε από τη σχέση (10) [ή (9')].

Οι παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν τη δυνατότητα ή μη της κεφαλαιοκρατικής τάξης να κάνει οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου δεν συναρτώνται μόνο με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή³¹¹ και τη μεταβολή έτσι της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Δεν συναρτώνται, δηλαδή μόνο με τις συνθήκες που μελέτησε ο Μαρξ στον «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους. Συναρτώνται εξίσου με το χρόνο και την ένταση χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής (παράταση της εργάσιμης μέρας, εργασία σε περισσότερες της μιας βάρδιες κ.λπ.), με την τιμή των πρώτων υλών και των άλλων στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου και, κυρίως, με τη θέση και τη στάση του συλλογικού εργάτη στη δοσμένη κάθε φορά παραγωγική διαδικασία (δεξιότητες, πείρα, εκπαίδευση, βαθμός προσαρμογής ή αντίστασης στις εργασιακές νόρμες της καπιταλιστικής παραγωγής, κ.λπ.).³¹²

Μάλιστα, ο Μαρξ συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του σχετικά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» θα επισημάνει αυτόν ακριβώς τον καταλυτικό ρόλο του συλλογικού εργάτη, στο δοσμένο κάθε φορά παραγωγικό περιβάλλον: «Καθετί, που για μια δοσμένη

³¹¹ Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι η σύγχρονη αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής, με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία των εφαρμογών της μικροηλεκτρονικής και των ηλεκτρονικών υπολογιστών, δεν έχει ως στόχο μόνο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και την πραγματοποίηση από το κεφάλαιο μιας σημαντικής οικονομίας στη χρήση μέσων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή στοχεύει έτσι, μεταξύ άλλων, στη δραστική μείωση των κάθε λογής αποθεμάτων και «νεκρών χρόνων» με τη βοήθεια της μηχανοργάνωσης, ώστε να εξασφαλίζεται η «παράδοση χωρίς καθυστερήσεις» («just in time delivery»), τόσο στο επίπεδο της αγοράς, όσο και στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

³¹² Στους παράγοντες αυτούς ο Μαρξ προσθέτει και τα αποτελέσματα ανάδρασης που προκύπτουν από το πιστωτικό σύστημα, από το οποίο «πρέπει σε ορισμένες φάσεις του κύκλου να δημιουργείται μόνιμα πληθώρα χρηματικού κεφαλαίου, και η πληθώρα αυτή να αυξάνει με την ανάπτυξη της πίστης» (Μαρξ 1978-β, 638).

περίοδο παραγωγής μειώνει τη φθορά των μηχανών και γενικά του παγίου κεφαλαίου, φτηναίνει όχι μόνο το κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, γιατί το κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα αναπαράγει στην τιμή του το αναλογούν σ' αυτό ποσοστό της φθοράς, αλλά μειώνει και την αντίστοιχη γι' αυτήν την περίοδο δαπάνη κεφαλαίου (...) Για όλες τις *οικονομίες* αυτού του είδους χαρακτηριστικό είναι πάλι, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις *γίνονται δυνατόν με τον συνδυασμένο εργάτη* και συχνά μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο σε εργασίες ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας, ότι επομένως απαιτούν ακόμα μεγαλύτερο συνδυασμό εργατών στο προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978-β, 109, οι υπογρ. δικές μας).

Ο καθοριστικός ρόλος του συλλογικού εργάτη για τη δυνατότητα οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, δηλαδή, τελικά, για τη δυνατότητα παραγωγικότερης ή μη χρησιμοποίησης των δοσμένων μέσων παραγωγής (όπως και άλλοι παράγοντες όπως το ύψος της εργάσιμης μέρας κ.λπ.) υποδεικνύει ότι πίσω από την κρίση της διευρυνόμενης παραγωγής κεφαλαίου (πίσω από την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου) δεν βρίσκεται μια «απλή», συστηματικώς δρώσα Αιτία, αλλά ο ίδιος ο εξελισσόμενος ταξικός συσχετισμός δύναμης, το σύνολο των αντιφάσεων και εσωτερικών αιτιακών σχέσεων που διέπουν την καπιταλιστική παραγωγή.

Η θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε όμως και κάτι άλλο: η προσέγγιση της κρίσης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν μπορεί παρά να βασίζεται (και) σε μια ποσοτική - εμπειρική έρευνα, από την οποία να αντλούνται συμπεράσματα για την εξέλιξη εκείνων των παραγόντων από τους οποίους εξαρτάται η ίδια η διαδικασία της συσσώρευσης: εξέλιξη μισθών, μερίδα μισθών και κερδών --ως ενδείξεις για τις συνθήκες εκμετάλλευσης, φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, «κεφαλαιακή ένταση», εξέλιξη του λόγου κεφαλαιακού αποθέματος / προϊόντος --ως ενδείξεις σε αναφορά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου», εξέλιξη της κατανάλωσης και του βαθμού απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού κ.λπ. Η κρίση δεν προκύπτει ως «θεωρητική αναγκαιότητα». Αποτελεί ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης το οποίο μπορεί να κατανοηθεί με τη βοήθεια της θεωρίας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΓΙΑ ΤΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Η παρουσίαση των βασικών σημείων της Μαρξικής θεωρίας της αξίας, του χρήματος, του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και των κρίσεων αποκαλύπτει ότι πρόκειται για μια θεωρητική ανάλυση (ένα σύστημα εννοιών και «λογικών συνεπαγωγών») μη συμβατό με τα άλλα ρεύματα της Πολιτικής Οικονομίας. Αντίθετα, στο 2^ο και κυρίως στο 3^ο Μέρος του παρόντος βιβλίου είδαμε ότι η Νεοκλασική και η Κεϊνσιανή Πολιτική Οικονομία, παρά τις διαφορετικές υποθέσεις από τις οποίες συχνά εκκινούν και παρά τη διαφορετική «φορά» που δίνουν στο «βέλος αιτιότητας» (στη σχέση αιτίου - αιτιατού) συγκεκριμένων αναπτύξεων, εντάσσονται εντούτοις στο ίδιο θεωρητικό σύστημα εννοιών. Αυτό αποδεικνύει και η πεποίθηση της κάθε μιας από τις προσεγγίσεις αυτές ότι η άλλη αποτελεί «ειδική περίπτωση» της Γενικής Θεωρίας που η ίδια διетύπωσε: Δεν είναι μόνο η Κεϊνσιανή θεωρία που παρουσιάζει τη Νεοκλασική ισορροπία στο σημείο πλήρους απασχόλησης ως «υποπερίπτωση» της «γενικής» περίπτωσης ισορροπίας σε συνθήκες υποαπασχόλησης. Αντίστροφα, για τη Νεοκλασική προσέγγιση, η κεϊνσιανή ανάλυση παραπέμπει στην «ειδική περίπτωση» των μη «πλήρως ανταγωνιστικών» αγορών, των δυσκαμψιών, κ.λπ.

Σε αναφορά με τις προσεγγίσεις αυτές, η Μαρξιστική θεωρία διαμορφώνεται ως μία θεωρία «συγκρουσιακή», και αυτό αποτελεί βασικό στοιχείο της επιστημονικότητάς της: Συγκρούεται (ως *Κριτική*) διαρκώς με την κυρίαρχη Πολιτική Οικονομία και ιδεολογία, η οποία αναπαράγεται μάλιστα στο εσωτερικό του Μαρξισμού υπό διάφορες μορφές. Ταυτόχρονα, είναι αναπόφευκτο να αναπτύσσονται στο εσωτερικό του Μαρξιστικού συστήματος σκέψης διαφορετικές (και συχνά συγκρουόμενες) προσεγγίσεις και Σχολές σκέψης, όπως δείξαμε στην περίπτωση των Μαρξιστικών θεωριών για τις οικονομικές κρίσεις. Ο διάλογος και η κριτική ανάμεσα στις διαφορετικές προσεγγίσεις αποτελεί για τη Μαρξιστική θεωρία προϋπόθεση για την αποσαφήνιση και την εκλέπτυνση των εννοιών, δηλαδή για την περαιτέρω ανάπτυξή της.

Οι διαφορετικές Μαρξιστικές Σχολές, που γενικά απορρέουν από την εγγενή «συγκρουσιαιότητα» και τον κριτικό χαρακτήρα της Μαρξιστικής θεωρίας, εν μέρει προκύπτουν και από το γεγονός ότι στο έργο του ίδιου του Μαρξ εντοπίζονται ασυνέχειες και αντιφάσεις.

Στην πορεία των γραπτών του, ο Μαρξ άλλαξε το πλάνο της εργασίας του: Ενώ μεταξύ 1857-9 σχεδίαζε να γράψει έξι βιβλία (Κεφάλαιο, Έγγειος ιδιοκτησία, Μισθωτή εργασία, Το κράτος, Εξωτερικό εμπόριο, Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις), αργότερα επεξεργάστηκε το σχέδιο των τριών βιβλίων του *Κεφαλαίου*, όπου το κεφάλαιο, η μισθωτή εργασία και η πρόσοδος αποτέλεσαν ταυτόχρονα αντικείμενο πραγμάτευσης, κατά την ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Αυτή η αλλαγή στο πλάνο οφείλεται κυρίως σε μια τροποποίηση των εννοιών: Αρχικά, ο Μαρξ στοχάστηκε τη

διάκριση μεταξύ αιτιακών καθορισμών και μορφών εμφάνισης με βάση την έννοια του «κεφαλαίου εν γένει», σε διάκριση με τον «ανταγωνισμό των πολλών κεφαλαίων» (όπου ο τελευταίος γινόταν κατανοητός ως η μορφή εμφάνισης του πρώτου). Εντούτοις, η ανάλυσή του περί του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους τον οδήγησε στο να αντιληφθεί τον ανταγωνισμό επίσης ως έναν εσωτερικό καθοριστικό παράγοντα της κεφαλαιακής σχέσης. Έτσι στο *Κεφάλαιο* εγκατέλειψε την ιδέα του «κεφαλαίου εν γένει» και διατύπωσε τις έννοιες αφενός του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου* (περιλαμβάνοντας όλες τις αιτιότητες της κεφαλαιακής σχέσης στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας) και αφετέρου του *ατομικού κεφαλαίου* (βλ. αναλυτικά Heinrich 1995).

Πέρα απ' αυτές τις τροποποιήσεις των εννοιών, οι οποίες συνιστούν μια θεωρητική ασυνέχεια στο έργο του Μαρξ, υπάρχουν, (όπως επισημάναμε αναφορικά με το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής), σημεία του έργου αυτού, που εγείρουν ερωτήματα σχετικά με το αν ορισμένες επεξεργασίες του Μαρξ είναι συνεπείς με το δικό του σύστημα, ή εάν ενσωματώνουν σ' αυτό θέσεις της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, αντανakλώντας τις αντιφάσεις της ρήξης του Μαρξ με τη Ρικαρδιανή θεωρία.

Τέλος, μερικές φορές εμφανίζονται αλληλοαναιρούμενες θέσεις στα κείμενα του Μαρξ. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά το εάν το κεφάλαιο στη διαδικασία της κυκλοφορίας θα πρέπει να ειδωθεί ως παραγωγικό ή μη-παραγωγικό. Στα *Grundrisse* (όπως επίσης και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*), ο Μαρξ θεωρεί (κατά τη γνώμη μας ορθώς) όλες τις μορφές κεφαλαίου εξίσου παραγωγικές (ως παράγουσες υπεραξία): «Ωστόσο, στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία (...) Η κυκλοφορία μπορεί να δημιουργήσει αξία μόνο στο βαθμό που απαιτεί νέα απασχόληση ξένης εργασίας --πέρα απ' αυτήν που αναλώθηκε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία» (Μαρξ 1990, 397, 416). Εντούτοις, στον τρίτο Τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ ορίζει την κυκλοφορία του κεφαλαίου ως μη-παραγωγική: «Έτσι λοιπόν, το εμπορευματοεμπορικό κεφάλαιο (...) δεν δημιουργεί ούτε αξία, ούτε υπεραξία» (Μαρξ 1978-α: 357. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικά Σταμάτης 1989).

Αυτές οι ασυνέχειες και οι αντιφάσεις στο έργο του Καρλ Μαρξ έχουν μικρή μόνο επίπτωση πάνω στη θεωρία του, καθώς δεν επισκιάζουν τη συνέπεια των κύριων εννοιών και αναλύσεων πάνω στις οποίες είναι οικοδομημένη η Μαρξική θεωρία.

Ολοκληρώνοντας χρειάζεται να επισημάνουμε ότι η Μαρξιστική θεωρία δεν περιορίζεται μόνο στα ζητήματα που παρουσιάσαμε στο πλαίσιο του παρόντος βιβλίου, αλλά περιλαμβάνει και άλλες σημαντικές περιοχές, που για τις ανάγκες της παρούσας *Εισαγωγής στην Οικονομική Ανάλυση* δεν κρίναμε σκόπιμο να αναπτύξουμε. Τέτοιες περιοχές είναι η θεωρία της γαιοπροσόδου (βλ. π.χ. Οικονομάκης 2000), η θεωρία των μη-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, η θεωρία του οικονομικού μετασχηματισμού και της μετάβασης από τους προ-καπιταλιστικούς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, των προϋποθέσεων μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, κ.ά.

Καίτοι δεν επεκταθήκαμε στα αντικείμενα αυτά της Μαρξιστικής θεωρίας, εντούτοις η ανάλυσή μας παρέχει το κλειδί για την κατανόηση και τη μελέτη τους. Για παράδειγμα, για την κατανόηση των προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής απαιτείται η ανάλυση της ειδικής μορφής που παίρνει κάθε φορά η εκμετάλλευση (η μορφή του πλεονάσματος και ο τρόπος απόσπασής και διανομής του) η οποία απορρέει από τις σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής, (και στην οποία ο Μαρξ είδε «την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης», Μαρξ 1978-α, 972). Το ερώτημα που στη συνέχεια προκύπτει, αναφορικά με το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού και της οικονομικής ανάπτυξης, είναι κάτω από ποιες συνθήκες οι προ-καπιταλιστικές κοινωνικές δομές αντικαθίστανται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ή σε ποια έκταση αυτές μπορούν να αποτελέσουν εμπόδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατάταξη σύμφωνα με το ελληνικό αλφάβητο)

A. Ελληνική

- Αλτουσέρ, Λ. (1977), *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. 1977-α), *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978), *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Γράμματα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1983), *Στοιχεία αυτοκριτικής*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1986), «Η έννοια του οικονομικού νόμου στο Κεφάλαιο», *Θέσεις*, τ. 15.
- Αλτουσέρ, Λ. (1991), «Για τον Μαρξ και τον Φρόυντ», *Θέσεις* τ. 35, 51-68.
- Αλτουσέρ, Λ., (1992), *Ο Μετασχηματισμός της Φιλοσοφίας / Η Μοναξιά του Μακιαβέλι*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Βαβούρας, Ι. (1998), *Οικονομική πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Varian, H. R. (χ.χ.έ.-α), *Μικροοικονομική. Μια Σύγχρονη Προσέγγιση*, Τόμος Α', Αθήνα: Κριτική.
- Varian, H. R. (χ.χ.έ.-α), *Μικροοικονομική. Μια Σύγχρονη Προσέγγιση*, Τόμος Β', Αθήνα: Κριτική.
- Γεωργακόπουλος, Θ., Θ. Λιανός, Θ. Μπένος,, Γ. Τσεκούρας, Μ. Χατζηπροκοπίου, Γ. Χρήστου (1982), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Galbraith, J. K. (1998). *Ταξίδι στο χρόνο της οικονομίας*. Αθήνα: Κάκτος.
- Δημούλης, Δ. (1995), «Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης (α). Η μεθοδολογία και πρακτική του θεωρητικού αντιανθρωπισμού», *Θέσεις* τ. 51, 43 επ.
- Δημούλης, Δ. (1998), «Ο Γκράμσι του Αλτουσέρ: προσεγγίσεις και αποστάσεις», *Θέσεις* τ. 64, 91 επ.
- Δημούλης Δ., Μηλιός Γ. (1999), «Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και “φετιχισμός”», *Θέσεις*, τ. 67: 21-74.
- Δρόσος, Σ.& Β. Χωραφάς (1986 & 1987), «Η έννοια της κρίσης πριν τη συγκρότηση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. (Μαρξ-Ενγκελς 1843-57)», *Θέσεις*, τ. 17, & 21.
- Θεοχάρης, Ρ. Δ. (1979), *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, Τόμος Α', Αθήνα: Παπαζήσης.
- Θεοχάρης, Ρ. Δ. (1980), *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, Τόμος Β', Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ιωακείμογλου, Η. (1999), «Ο καθορισμός του μισθού στην Γενική Θεωρία του J. M. Keynes», ΕΜΠ, Τομέας ΑΚΕΔ, Ανέκδοτη εισήγηση στο Σεμινάριο Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών.
- Ιωακείμογλου, Η. & Γ. Μηλιός (1991), «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης στο Κεφάλαιο του Κ Μαρξ», *Θέσεις* τ. 36.
- Καλέτσκι Μ. (χ.χ.έ.), *Θεωρία της Οικονομικής Δυναμικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κέινς, Τζ. Μ. (1955), *Η Γενική θεωρία της απασχολήσεως του τόκου και του χρήματος*.
- Λαπαβίτσας, Κ. (1998), «Χρήμα και αξία στη μαρξιστική πολιτική οικονομία», *Ουτοπία*, τ. 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 97 επ.
- Λένιν, Β.Ι. (1951-53), *Άπαντα* (Λ.Α.), τόμοι 1, 2, 3, 5, έκδοση Νέα Ελλάδα.
- Μαντέλ, Ε. (1975), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Μαρξ, Κ. (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος δεύτερος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1981), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος πρώτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος δεύτερο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1983), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*. Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Μαρξ, Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος τρίτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1989), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Α'.* Πρόλογος - μετάφραση - σημειώσεις Διονύσης

- Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Β΄*. Πρόλογος - μετάφραση - σημειώσεις Διονύσης Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.1: Η αξιακή μορφή*. Μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Γιώργος Σταμάτης. (1868) Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (1992), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Γ΄*. Πρόλογος - μετάφραση - σημειώσεις Διονύσης Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ., (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς Φ. (1965), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Παπακώστας.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς Φ. (χ.χ.έ.), *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Μετάφραση - επιμέλεια Κώστα Φιλίνη. Αθήνα: Gutenberg.
- Μάττικ, Π. (1981), Μαρξ, *Και Κένυς*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μηλιός, Γ. (1993), «Στοιχεία Οικονομικής Αγνοίας (Το διδακτικό βιβλίο “Πολιτικής Οικονομίας” της Γ΄ Λυκείου)», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* νο.12 (Ανοιξη), 127-52.
- Μηλιός, Γ. (1996), *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Μηλιός, Γ. (1997-α), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (1997-β), *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Κριτική προσέγγιση*, Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γ., & Η. Ιωακείμογλου (1990), *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μηλιός, Γ. / Οικονομάκης, Γ. (1999), «Σημειώσεις για τη Μαρξική Οικονομική Θεωρία», *Θέσεις* τ. 68 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος), 121-150.
- Μοσκόβσκα, Ν. (1988), *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, Αθήνα: Κριτική.
- Baran, P.A. (χ. χ. έ.), *Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης*, Αθήνα: Κάλβος.
- Baran, P.A. και Sweey, P.M. (1973), *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*, Αθήνα: Gutenberg.
- Beaud, M. (1985), *Η ιστορία του καπιταλισμού*. Αθήνα: Μάλλιαρης - Παιδεία.
- Begg, D. / Fischer, S. / Dornbusch, R. (1998), *Εισαγωγή στην Οικονομική*, 2 Τόμοι, Αθήνα: Κριτική.
- Μπετελέμ, Σ. (1975), *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, Αθήνα: Ράππας.
- Μπουχάριν Ν. (1983), «Οι οικονομικές ρίζες του ιμπεριαλισμού». *Θέσεις* τ. 3, 111-28.
- Μπουχάριν, Ν. (1988), *Η Πολιτική Οικονομία του Εισοδηματία*, Αθήνα: Κριτική.
- Μπουχάριν Ν. (1992), «Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις». *Θέσεις* τ. 41, 105-33.
- Nicholson, W. (1998), *Μικροοικονομική Θεωρία - Βασικές προεκτάσεις και εφαρμογές*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Κριτική.
- Ντομπ, Μ. (1973), *Θεωρίες της αξίας και της διανομής από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Dornbusch R. / Fisher S. (1993), *Μακροοικονομική*, Αθήνα: Κριτική
- Ξεπαπαδέας, Α. (1997), *Μαθηματικές μέθοδοι στα Οικονομικά. Θεωρία και Εφαρμογές*, Αθήνα: Σμπίλιας.
- Οικονομάκης, Γ. (1998), *Οι τρόποι παραγωγής και οι κοινωνικές τάξεις. Ένα παράδειγμα από τη γεωργία*. Αθήνα: Διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Οικονομάκης, Γ. (1998), «Σιςμοντί», ΕΜΠ, Τομέας ΑΚΕΔ, Ανέκδοτη εισήγηση στο *Σεμινάριο Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών*.
- Οικονομάκης, Γ. (1999), «Σημειώσεις πάνω στην κενσινανή θεωρία», ΕΜΠ, Τομέας ΑΚΕΔ, Ανέκδοτη εισήγηση στο *Σεμινάριο Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών*.

- Οικονομάκης, Γ. Η. (2000), «Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και πρόσοδος της γης: Όψεις της Μαρξικής θεωρίας στο έδαφος της ανάλυσης των Σμιθ και Ρικάρντο», *Θέσεις*, τ. 72.
- Παλάσκας, Θ. Β. (1996), *Μικροοικονομία Ι*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Παλάσκας, Θ. Β. / Χριστόπουλος, Δ. Κ. (1997), *Ποσοτικές Μέθοδοι Οικονομικής Ανάλυσης - Θεωρία και Εφαρμογές*, Αθήνα: Κριτική.
- Παρασκευόπουλος, Θ. (1998), «Για το βιβλίο των Θόδωρου Λιανού και Γιώργου Χρήστου “Πολιτική Οικονομία για την Γ’ Λυκείου”», *Πολιτική Οικονομία* τ. 3 (Φθινόπωρο), 143-61.
- Παρέτο, Β. (1921), «Εισαγωγή εις το Κεφάλαιον του Κ Μαρξ», σε: Παύλου Λαφάργκ, *Κ Μαρξ: Το Κεφάλαιον. Περίληψις*, εν Αθήναις: εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης».
- Πασουκάνις, Ε. (1985), *Μαρξισμός και δίκαιο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παυλόπουλος, Π. Γ. (1976), *Οικονομική Θεωρία - Μικροοικονομική, Τόμος Πρώτος, Εισαγωγή εις την Θεωρίαν των Τιμών*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Παυλόπουλος, Π. Γ. (1971), *Οικονομική Θεωρία - Μικροοικονομική, Τόμος Δεύτερος, Η Θεωρία Συμπεριφοράς του Καταναλωτού*, Αθήνα: Σ. Αθανασόπουλος - Σ. Παπαδάμης.
- Παυλόπουλος, Π. Γ. (1980-α), *Οικονομική Θεωρία, Τόμος Τρίτος, Θεωρία Παραγωγής, Κόστους και Εσόδων της Επιχειρήσεως*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Παυλόπουλος, Π. Γ. (1980-β), *Οικονομική Θεωρία, Τόμος Τέταρτος, Μορφαί οργανώσεως της Αγοράς*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Πετραλιάς, Ν. (1976), *Εισαγωγικές σημειώσεις για τις παραδόσεις της Θεωρητικής Οικονομικής. Τεύχος πρώτο*, Αθήνα.
- Πουρναράκης, Ε. (1980), *Μακροοικονομική θεωρία και πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ranci re J. (1995-α), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα “Χειρόγραφα του 1844” στο “Κεφάλαιο”» (μέρος Α'), *Θέσεις* τ. 52, 75-99.
- Ranci re J. (1995-β), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα “Χειρόγραφα του 1844” στο “Κεφάλαιο”» (μέρος Β'), *Θέσεις* τ. 53, 89-114.
- Ranci re J. (1996-α), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα “Χειρόγραφα του 1844” στο “Κεφάλαιο”» (μέρος Γ'), *Θέσεις* τ. 54, 101-24.
- Ranci re J. (1996-β), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα “Χειρόγραφα του 1844” στο “Κεφάλαιο”» (μέρος Δ'), *Θέσεις* τ. 55, 65-89.
- Ricardo, D. (1992), *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα: Γκοβόστης.
- Ρικάρντο Ν., Κ. Μαρξ (1994), *Αζία και υπεραζία*, Αθήνα: Κριτική.
- Rubin I. I. (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.
- Smith, A. (2000), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών. Βιβλία Ι & ΙΙ*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σουήζυ, Π. (χ. χ. έ.), *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Sraffa, P. (1985), *Παραγωγή Εμπορευμάτων μέσω Εμπορευμάτων*, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Σταμάτης, Γ., (1984), «Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», *Θέσεις*, τ. 7.
- Σταμάτης, Γ. (1988), «Εισαγωγή του Επιμελητή» στο: Ν. Μοσκόβσκα, *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Γ., (1989-α), «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις* τ. 27.
- Σταμάτης Γ. (1989-β), «Η θέση της “κυκλοφορίας” στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους», *Θέσεις*, τ. 29.
- Σταμάτης Γ. (1991), *Προβλήματα θεωρίας γραμμικών συστημάτων παραγωγής. Τόμος 2^{ος}: Γραμμικά συστήματα και θεωρία της αξίας*. Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Γ. (1991-α), *Νεοκλασική Μικροοικονομική Θεωρία. Παρουσίαση και Κριτική*, Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης Γ. (1993), *Τεχνολογική εξέλιξη και ποσοστό κέρδους στον Marx*. Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Γ. (1997). *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σταυρόπουλος Θ. (1991), *Η έγχειος πρόσοδος. Κριτική ανάλυση των θεωριών*.

- Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού.
- Hansen, A. (1970), *Εισαγωγή εις τον Κέϋνς*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Chacholiades, M. (1990-α), *Μικρο-Οικονομική Ι*, Αθήνα: Κριτική.
- Chacholiades, M. (1990-β), *Μικρο-Οικονομική ΙΙ*, Αθήνα: Κριτική.
- Heinrich, M. (1995), «Ο Χέγκελ, τα “Grundrisse” και το “Κεφάλαιο”». Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», *Θέσεις* τ. 51: 71-91.
- Hecker, R. (1998), «Διεθνής έρευνα και εκδόσεις του έργου των Μαρξ/Ενγκελς». *Θέσεις* τ. 64: 61-77.
- Χομπς, Τ. (1989): *Λεβιάθαν*, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1990). *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα: Κριτική.

B. Ξενόγλωσση

- Althusser, L. (1977), *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Hamburg: Argument.
- Althusser, L. / E. Balibar (1972), *Das Kapital lesen*, 2 τόμοι, Reinbeck-Hamburg: Rowohlt.
- Altvater, E., R. Hecker, M. Heinrich, P. Schaper-Rinkel (1999), *Kapital.doc*, Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Anikin, A. (1974), *A Science in its Youth. Pre-Marxian Political Economy*, Moscow: Progress Publishers.
- Bailey, S. (1825), *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value*, London.
- Baran, P.A. & P.M. Sweezy (1973), *Monopoly Capital*, Harmondsworth: Penguin.
- Bentham, J. (1948), *The Principles of Morals and Legislation*, New York: Hafner Press.
- Bucharin, N. (1970), *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Heidelberg: CARO-Druck.
- Catefores, G. (1989), *Introduction to Marxist Economics*, New York: Macmillan.
- Dobb M. (1968), *Political Economy and Capitalism. Some Essays in Economic Tradition*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dobb, M. (1973), *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith; Ideology and Economic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dobb, M. (1975), *Studies in the Development of Capitalism*, New York: International Publishers.
- Dobb M., P. Sweezy, R. Hilton, C. Hill, H. Takahashi (1976), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: New Left Books.
- Dumenil, G. (1978), *Le Concept de Loi Economique dans le Capital*, Paris: Maspero.
- Duncker, H., A. Goldschmidt, K.A. Wittfogel (1970), *Arbeiterschulung. Politische Oekonomie*, [Wien/Berlin 1930], Reprint: Erlangen.
- Dutschke, R. (1974), *Versuch, Lenin auf die Fuesse zu stellen*, Berlin: Wagenbach.
- Economakis, G. E. (υπό δημοσίευση), «Malthus, Thomas Robert (1766-1834)», στην υπό έκδοση *Encyclopedia of International Political Economy*, London: Routledge.
- Elson, D. (1979), «The Value Theory of Labour», σε: D. Elson (ed.), *Value. The Representation of Labour in Capitalism*, London.
- Engels, F. (1976), *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, MEW, τ. 19, 189-228.
- Fine, B. (1989), *Marx's Capital*, London: Macmillan.
- Fine, B & Harris, L. (1979), *Rereading Capital*, New York: Columbia Univ. Press.
- Fonseca, G. (2000α), *An Essay on J.M. Keynes General Theory*.
<http://cepa.newschoool.edu/het/index.htm>
- Fonseca, G. (2000β). *The Theory of Investment*, <http://cepa.newschoool.edu/het/index.htm>
- Fonseca, G. (2000γ), *The Hicks - Hansen IS - LM model*, <http://cepa.newschoool.edu/het/index.htm>
- Galbraith, J. K. (1987), *A History of Economics*, New York.
- Gramsci, A. (1977), *Quaderni del carcere*. Torino: Einaudi.
- Grossmann, H. (1971), *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Hauck, G. (1992), *Einführung in die Ideologiekritik*, Hamburg: Argument.

- Haug, W. F. (1993), *Elemente einer Theorie des Ideologischen*, Hamburg: Argument.
- Hecker, R. (1998), "Internationale Marx/Engels-Forschung und Edition", *Z. Zeitschrift marxistische Erneuerung*, Nr. 33, 8 ff.
- Heinrich, M. (1991), *Die Wissenschaft vom Wert*, Berlin: VSA.
- Heinrich, M. (1996), «Geschichtsphilosophie bei Marx», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 1996, 62 επ.
- Heinrich, M. (1999), *Die Wissenschaft vom Wert*, Ueberarbeitete und erweiterte Neuauflage, Berlin: Westfaelisches Dampfboot.
- Hicks, J. (1982), *Money, Interest and Wages*, Oxford: Basil Blackwell.
- Howard, M.C. & J. E. King (1985), *The Political Economy of Marx*, New York: New York Univ. Press.
- Howard, M.C. & J. E. King (1989), *A History of Marxian Economics, Volume I, 1883-1929*, Princeton: Princeton Univ. Press.
- Howard, M.C. & J. E. King (1992), *A History of Marxian Economics, Volume II, 1929-1990*, Princeton: Princeton Univ. Press.
- Jevons, S. (1866), «Brief Account of a General Mathematical Theory of Political Economy», *Journal of the Royal Statistical Society*, London, XXIX (June 1866), pp. 282-87. [Read in Section F of the British Association, 1862]. In: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/index.html>
- Keynes, J. M. (1973), *The General Theory of Employment Interest and Money. Collected Writings*, Vol. VII. London: Macmillan, for the Royal Economic Society.
- Keynes, J.M. (1973), *The General Theory and After: Defence and Development. Collected Writings*, Vol. XIV, 109-123.
- Kindleberger, Ch. P. (1993), *A Financial History of Western Europe. Second Edition*, Oxford - New York: Oxford University Press.
- Kliman, A. (1999), «Physical quantities, value, and dynamics», in: *The 1999 Value Theory Mini-Conference: Deepening The Dialogues, 1999*, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgv/1999/sessions.html>
- Kuhn, Th. S. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*, Univ of Chicago Pr. (ανατύπωση 1996, ελλην. μτφρ. *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* (1981), Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα).
- Lapavistas, C. (1994), «The Banking School and the monetary thought of K Marx», *Cambridge Journal of Economics* 18, 447-461.
- Leontief, W.W. (1937), «The Fundamental Assumption of Mr. Keynes' Monetary Theory of Unemployment», <http://csf.colorado.edu/pkt/pktauthors/Berglund.Per/Laissez/QJE.htm>
- Levine, D. P. (1985), «What can we do with Money?», *Cahiers d' Economie Politique*, No 10/11, 115-130.
- Lipietz, A. (1986), «Krise», in: Labica/Bensussan (Hrsg): *Kritisches Woerterbuch des Marxismus*, Berlin/W.: Argument.
- Luxemburg, R. [1966] (1970), *Die Akkumulation des Kapitals*, Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Mandel, E. (1971), *The Formation of the Economic Thought of K Marx*, New York - London: New Left Books.
- Mandel, E. (1995), *Long Waves of Capitalist Development*, London: Verso.
- Marx, K. (1969), *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses. Das Kapital. I. Buch. Der Produktionsprozess des Kapitals. VI. Kapitel*, Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Marx, K. (1974), *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1976). II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 1.1, *Manuskripte 1857/1858, Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1976-a). II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.1, *Manuskript 1861-1863. Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1977). II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.2, *Manuskript 1861-1863. Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1978). II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.3, *Manuskript 1861-1863. Teil 3*. Berlin: Dietz Verlag.

- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1978-a), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.4, *Manuskript 1861-1863. Teil 4*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1980), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 2, *Manuskripte und Schriften 1858/1861*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1980-a), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.5, *Manuskript 1861-1863. Teil 5*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1981), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 1.2, *Manuskripte 1857/1858, Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1982), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.6, *Manuskript 1861-1863. Teil 6*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1983), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 5, *Marx, Das Kapital, Erster Band, Hamburg 1867*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1988), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 4.1, *Manuskripte 1863-1867. Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1992), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 4.2, *Manuskripte 1863-1867. Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx-Engels-Werke, (MEW), διάφοροι τόμοι, (1969-1977), Berlin: Dietz Verlag.
- Marshall, A. (1961), *Principles of Economics*, 2 τόμ., London: Macmillan.
- Mattick, P. (1969), *Marx and Keynes*. Boston: Porter Sargent Publisher.
- Meek, R. L. (1956), *Studies in the Labour Theory of Value*, London.
- Meikle S. (1995), *Aristotle's Economic Thought*, Oxford: Clarendon Press. (Ελλ. μτφρ. *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη* (2000), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Moss, L. S. [ed.] (1996), *Joseph A. Schumpeter, Historian of Economics. Perspectives on the History of Economic Thought*, London: Routledge.
- Negri, T., (1979), *Zyklus und Krise bei Marx*, Berlin/W.: Merve Verlag.
- O' Hara, Ph. A. (1999): «Circuit of social capital», in O' Hara, Ph. A. (ed.) *Encyclopedia of Political Economy*, Vol. 1, 84-87, London: Routledge.
- Pareto, V. (1971), *Manual of Political Economy*, London: A. Schwier & A. Page.
- Passinetti, L. (1974), *Growth and Income Distribution. Essays in Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. (Τμήμα του έργου εκδόθηκε στα Ελληνικά με τίτλο: *Η θεωρία της ενεργού ζήτησης* (χ.χ.έ.). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Patinkin, D. (1982), *Anticipations of the General Theory? And Other Essays on Keynes*. Oxford: Basil Blackwell.
- Rabehl, B., (1973), *Marx und Lenin*, Westberlin: VSA.
- Resnick S. & R. Wolff, «The Theory of Transition Conjunctures and the Transition from Feudalism to Capitalism in Western Europe», in: *Review of Radical Political Economics*, Fall 1979, 3-22.
- Ricardo, D. (1810), *On the High Price of Bullion*, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/index.html>
- Robbins, L. (1932), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London.
- Robbins, L. (1998), *A History of Economic Thought. The LSE Lectures*, Princeton: Princeton University Press.
- Robinson, J. (1964), *Economic Philosophy*, London: Penguin.
- Robinson J. (1966), *An Essay on Marxian Economics*, London: Macmillan.
- Roll, E. (1989), *A History of Economic Thought*, London: faber & faber.
- Rosdolsky, R. (1969), *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, Frankfurt/M.: EVA.
- Rosdolsky, R. (1977), *The Making of Marx's Capital*, trans. P. Burgess, London.
- Rostow, W. W., (1971), *The Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubin, I. I. (1972), *Essays on Marx's Theory of Value*. Detroit: Black and Red.
- Samuelson, P., (1970), *Economics*, New York.
- Schoer, K. (1976), «Natalie Moszkowska and the Falling Rate of Profit», *New Left Review*, No 95, Jan./Feb., 92-96.
- Schumpeter, J. (1952), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London.
- Schumpeter, J. (1954), *Economic Doctrine and Method*, trans. R. Aris, London.

- Schumpeter, J. A. (1994), *History of Economic Analysis*, London: Routledge.
- Screpanti E. / Zamagni S. (1993), *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Smith, A. (1981), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 τόμοι, Indianapolis: Liberty Classics.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1983), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London: Duckworth.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146, 92-111.
- Steedman, I. (1975), «Positive profits with negative surplus value», *The Economic Journal*, Vol. 85, 114-23.
- Steedman, I. (1977), *Marx after Sraffa*, London: NLB and Verso.
- Steedman, I. (1985), *The Value Controversy*, London: NLB and Verso.
- Sternberg, F. (1971), *Der Imperialismus*, Frankfurt/M.: Neue Kritik.
- Sweezy, P. M., (1942), *The Theory of Capitalist Development*, New York: Modern Reader. (Ελλ. μεταφρ. *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης* (χ.χ.έ.), Αθήνα: Gutenberg).
- Tu, P. (1994), *Dynamical Systems*, Heidelberg: Springer-Verlag.
- v. Tugan-Baranowsky, M. (1969), *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*. Aalen: Scientia Verlag.
- Walras, L. (1984), *Elements of Pure Economics (or the Theory of Social Wealth)*, Philadelphia: Orion.
- Weeks, J. (1989), *A Critique of Neoclassical Economics*, London: Macmillan.